

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO 27200

CALL No. Sa4V/Y.J/Bal.

D.G.A. 79

॥ काशिका ॥

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता ।

काशीस्थराजकीयपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापकेन
रानडेपाख्येन बालशास्त्रिणा परिशोधिता ।

काश्यां मेडिकल्हॉलनामके यन्त्रालये मुद्रिता ।

27200

KĀŚIKĀ

A COMMENTARY ON PĀNINI'S GRAMMATICAL APHORISMS

BY

PANDIT VAMANA AND JAYĀDITYA

EDITED BY

PANDIT BALA ŚĀSTRĪ,

PROFESSOR OF HINDU LAW IN THE SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Second Edition.

BENARES:

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1898.

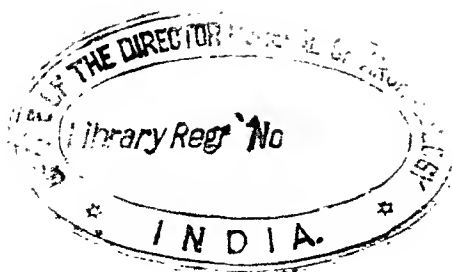
All rights reserved.

~~52755~~

52755

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No..... 27.2 .....

Date..... 16/7/57 .....

Call No..... 5a.4v .....

V.J/Bal

भूमिका ।

काशिका

पाणिनिसूत्राणां व्याख्या

सूत्रपाठक्रमानुसारिणी श्रीमन्महामहिमभट्टोजिदीक्षितविरचित-
सिद्धान्तकौमुदीमरीचिप्रसारतः पूर्वं सर्वस्मिन् भारते वर्षे पठनपाठनादि-
प्रचुरविततप्रचारापि सम्प्रति लघीयस्त्वेन व्युत्पत्तिसौकर्यानुरोधेन चोक्तकौ-
मुद्या एव पठनपाठनादिव्यवहारगोचरतयेयमतीवास्तं गता लुप्रकल्पे-
वास्ते । यस्याः संस्कृतविद्योक्तमहाशरणे ऽस्मिन् ज्ञेय ऽपि नैकमप्यख-
ण्डितं पुस्तकं कस्यापि पुस्तकालयउपलभ्यते । एतन्निर्मातारो च वाम-
नजयादित्यनामनो सूरिणो भट्टोजिदीक्षितकृतप्रौढमनोरमायां तद्वितप्र-
करणस्थबहुल्यार्थादिति सूत्रे एतत्सर्वं जयादित्यमतेनोक्तं वामनस्तु
मन्यते इति तयोः पार्थक्येन प्रदर्शनात् प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठा वामनकृ-
तवृत्तय इतरे जयादित्यकृता इत्यभियुक्ता इति तत्पत्यशब्दरत्नग्रन्थाच्चेतरे
तरं भिन्नावेव । महाराष्ट्रभाषीयलोकोत्तरललितकाव्यनिर्मातृवामनपण्डि-
तादशेषतन्त्रस्वतन्त्रादस्याः कर्ता वामनो ऽन्य एव ।

बोपदेवमहायाहयस्ते। वामनदिग्गजः ।

कीर्तरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ॥

इति शब्दकौस्तुभमनोरमयोरुपलभ्यमानश्लोकतो निखिलवेदि-
कभारतीतत्त्वार्थप्रकाशकमाप्यकारतस्ततोपि प्राचीनाद्वोपदेवाचार्यतत्त्वा-
काशिकाकारस्य प्राचीनतरत्वस्य निर्णयेन नवनीताभिधेमहाराष्ट्रभाषीयवि-
विधमनोहरकाव्येकदेशसंग्रहे तस्य महाकवेर्वामनपण्डितस्य १५६५ मिते
शककाले संस्थितेरुपलम्भेन च तयोरवरतो वर्षपञ्चशत्या अन्तरालकालस्य
संभावनात् । अयं च वामनो जयादित्यश्च जेनावित्यनुमीयते । संकले-
रास्तिकेः शिष्टेरादृतस्य ग्रन्थारम्भसमयेमङ्गलाचरणस्याशीर्नमस्क्रियावस्तु-

निर्देशान्यतमस्याप्युपेक्षणात् । वृत्तौ भाष्ये इत्यादि प्रबन्धमुखपद्ये समा-
 हृत्यान्यतन्त्राणीत्यमरश्लोकसमानच्छायापलम्भाच्च । इदं च दृढतरमन-
 योर्नास्तिकत्वे प्रमाणं यदमू कुचत्यानपि कतिपयान्प्रयोगानुपलभ्य तेषां
 च सूचवार्तिकभाष्यैः सिद्धिमपश्यन्तौ स्वतन्त्राविव बहूनि वचनानि
 कल्पयामासतुर्यमात्रेत्येवमादीनि, सूचमध्ये च प्रविष्टिपतुर्बहूनि पदानि
 ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तत् क्रूरपुष्ट्युनामित्यादिरूपेण, येनाद्य यावदा-
 स्तिकानामपर्यालोचितरहस्यानामङ्गपारायणैकप्रवणानां पारायणे वेगुण्य-
 मुपलभ्यते । आस्तिको हि सूचभङ्गादिप्रयासेनापि सूचाक्षरेरेव रूपाणि
 साधयितुं यतेत तथाप्यशुक्रवन्नसाध्वेदित्यभिदधीत न तु शास्त्रं कल्प-
 येदन्यथयेद्वा । एवं संमाननोत्सज्जनेति सूचे संमाननोदाहरणं नयते
 चार्वा लोकायते इत्यप्यत्र प्रमाणं चार्वा बुद्धः तत्संबन्धादाचार्यो ऽपि
 चार्वा स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः
 प्रापयति युक्तिभिः । स्थाप्यमानाः संमानिताः पूजिता भवन्ति इति हि
 लिखितम् । आस्तिको हि साङ्ख्ये योगे ऽन्यस्मिन्वा ऽस्तिकशास्त्रे शि-
 ष्याणां व्युत्पादनेन संमाननमभिप्रेयाच्च तु नितरां विरुद्धे लोकायतशास्त्रे
 व्युत्पादनेन । आसंश्च तस्मिन्समये भूयांसे जैनाः पाणिनीयतन्त्रे
 निष्णाता न्यासकारप्रभृतयः । न्यासकारस्य जैनत्वं हि ।

जयन्ति ते सदा सन्तः सर्वोपायैरुपार्जितम् ।

गुणानां सुमहद् वृन्दं दोषाणां परिमार्जनम् ॥

अन्यतः सारमादाय कृतेषां काशिका यथा ।

वृत्तिस्तस्या यथाशक्ति क्रियते पञ्जिका तथा ॥

इति ग्रन्थारम्भस्थपद्याद्वयेन इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिने-
 न्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां प्रथमाध्याय इत्युपसं-
 हारेण च व्यक्तमेव । मन्ये चेदमेव निरीक्ष्य नास्तिककृतनिबन्धपठन-
 पाठनाभ्यामास्तिकजनानां दुरितमाशङ्कमानैरार्षप्रमाणैकबद्धादरैरास्तिक-

शिरोमणिभिर्भट्टेजिदीक्षितहरिदीक्षितनगोजिभट्टप्रभृतिभिः पण्डितवरैर-
पसार्थाप्रामाणिकानि वचनानि तादृशानिबन्धा व्यधीयन्त यच्च कृतादरा-
णामर्वाचां शास्त्ररसिकानां स्मृतिपथादपि दूरमपससुस्तात्कालिकाः प्रब-
न्धाः । अस्तु नामेतन्निबन्धकारो नास्तिको गुणास्त्वस्यां वृत्ते भूयांसे
लसन्ति सर्वेषु सूत्रेषु पूर्वपूर्वसूत्रस्थपदसंबन्धप्रदर्शनेन सरलवृत्तिनिबन्धेन
बहुतरोदारणप्रत्युदाहरणदानेन च सूचार्थप्राञ्जलीकरणमुखा विषयविवे-
चनप्रभृतयश्च ये ऽर्वाचीननिबन्धानपेक्ष्य व्युत्पित्सुजनानतीवोपकुर्यु-
रिति भवेदिमां वृत्तिं निर्धायतां निश्चयः । तामिमां परमप्राचीनां व्यु-
त्पित्सुजनानां महान्तमुपयोगमादधानां वृत्तिमालोच्य विलुप्तप्रायां प्राची-
नसंस्कृतनिबन्धोज्जीवनबद्धदीर्घविदेशीयविद्वद्वरप्रोत्साहितैश्च काशिकरा-
जकीयपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः प्रभुवरश्रीशिफियसाहिबाभिधमहाशयेः प्रव-
र्तितः कथं चिद् द्वित्रिखण्डितपुस्तकसंयोगेन समग्रं पुस्तकं समासाद्य
प्रवर्तमानो ऽन्तरा मिलितेन गुर्जरप्रान्तस्थसकलपाठशालाध्यक्षपदवीमलं-
कुर्वता श्रीडाकूरबूलरसाहिबाभिधमहाशयेन च महान्तमनुग्रहमाविष्कु-
र्वता स्वपाठशालास्थप्राणितेतत्पुस्तकाध्यायप्रेषणेन काश्मीरमण्डलादृत-
शारदाक्षरलिखितेतत्पुस्तकप्रापणेन च भृशं लघूकृतपरिश्रमो ऽमुद्रयमिमां
वृत्तिं काशीविद्यासुधानिधिनामकपत्रिकाद्वारा । बहुच चास्यां परिवृत्ति-
योग्यान्पाठान्निश्चिन्वन्नपि द्वित्रेष्वपि पुस्तकेषु तथैव तानवेक्ष्य ग्रन्थकैश्च
तथोपनिबद्धान्मन्यमानस्तथैवास्थापयम् । सेयं वृत्तिः प्रागुक्तपद्धत्या
प्रकाशितापि तत्पत्रग्रहणासमर्थानां शास्त्ररसिकानां पुनरपि पुरेव खेदं न
नोदयेदिति पर्यालोच्य पृथगमुद्रयं तामिमामवलोकयन्तु व्युत्पित्सुजनोप-
कारिणो प्राचीनतमां वृत्तिं शास्त्ररसिकाः चाप्यन्तु च सीसाक्षरयोजक-
दोषेण शोधकदृष्टिदोषेण च प्रमादतो ऽनुपलक्षितानशुद्धिदोषान्गुणैकपक्ष-
पातिनः सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रममिति प्रार्थयते ।

काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापको
बालशास्त्री

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ काशिका ॥

—०१००—

- वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥
इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ॥ २ ॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

॥ अथ शब्दानुशासनम् ॥

केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् । प्रक-
स्यादिविभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणैः । अथ किमर्थो वर्णानामुप-
देशः । प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ॥

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन उरण् रपर इत्यकारेण । द्वस्वमवर्णं प्रयोगे संवृ-
तम् । दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतस्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिद्धार्थमकार इह शास्त्रे विवृतः
प्रतिज्ञायते । तस्य प्रयोगार्थम् अ अ इति शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः करिष्यते ॥

अः लृ क् ॥ २ ॥

अः लृ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अकः सवर्णं दीर्घ इत्यकारेण । इको
मुणवृद्धौ इतीकारेण । उमितश्चेत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगवि-
षयास्तेषां सुज्ञानमुपदेशे प्रयोजनम् । लकारस्तु कृपिस्य एक प्रयुज्यते कृपेश्च
पूर्वत्रासिद्धमिति तत्त्वमसिद्धम् । तस्यासिद्धत्वाद् अकारश्च अच्कार्याणि भवि-
ष्यन्तीति किमर्थम् लकार उपदिश्यते । तत्त्वविधानाद्वानि पराख्यत्रकार्याणि
तानि लकारे यथा स्युरिति । कानि धनस्तानि । धृतः स्वर्ति । ध्रुर्वेचनम् ।
कृत्स्नशिक्षः प्रकृत्स्नानिति । यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दक्यं तदनुकरवसानि

साधुत्वमिष्यते । तत्स्थस्यापि लकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थम् लकारोपदेशः क्रियते । अतक इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमारी लतक इति प्रयुक्ते तदन्यो ऽनुकरोति कुमार्यलतक इत्याहेति ॥

ए ओ ङ ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य अन्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । एङि पररूपमित्येकारेण ॥

ऐ औ च ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्येकारेण । इच एकाचो ऽम् प्रत्ययवच्चेति इकारेण । एचो ऽयवायाव इति एकारेण । वृद्धिरादैर्जिति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेणुबन्धानां कथमज्यग्रहणेषु न ।

आचारादप्रधानत्वालोपश्च बलवतरः ॥

वर्णेषु ये वर्णैर्ऋदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति तच्छायानुकारिणो हि ते न पुनस्तएव । पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्य हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । नुद्धिधिलादेशविनामेषु चकारे प्रतिविधातव्यम् । नुद्धिधौ चकारग्रहणम् । आनृधतुः । आनृधुः । लादेशे चकारग्रहणम् । कृप्तः कृप्तवान् । विनामे चकारग्रहणम् । कर्तृणाम् ॥

ह य व र ट् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते टकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । शश्कोटीत्यकारेण । अयं रेफो यकारात्पर उपदिश्यते । तस्य ग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वनयति प्रातर्नयतीत्यत्र यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेति अनुनासिकः प्राप्नोति । मद्रद्भदो भद्रद्भद इत्यत्र द्विवचनं प्राप्नोति अचो रहाभ्यां द्वे इति । कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्रानुस्वारस्य ययि परसवर्णे इति परसवर्णः प्राप्नोति । नैष दोषः । आकृतौ षदार्थं समुदाये सकललक्ष्ये लक्षणं प्रवर्ततइत्येतस्मिन् दर्शने यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा ऽन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्तते । तदनेन गकारादीनां ङकारादयो ये यथा स्वस्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिताः । ये तु स्थानतः नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य चकारो न भवति । द्विवचनेपि रेफस्य वरन्तर्भावे सति यत्कार्यत्वं प्राप्तं तत्साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन बाध्यत इति

द्विरुच्यते रेफः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं सङ्गदेव परसवर्णं विदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सवर्णो ऽस्तीति न भविष्यति कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्र । अठां मध्ये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मा-
नीयानामप्युपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरःकेण । उरःकेण । उरःपेण ।
उरःपेण । अत्राङ्गव्याय इति यात्वं यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् ।
तस्य बह्व्यं भवति त्रिभिः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यकारेण । इत्येको-
रित्तीकारेण । इको यणचोति यकारेण । इण्यहणानि सर्वाणि परेष्वकारेष्व
अण्यहणानि तु पूर्वेष्व । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययइत्येतदेकमनेन । अथ किम-
र्थमज्यहणमेवैतच्च क्रियते । नैवं शक्यम् । अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां बह-
व्यमिष्यते सय्ययन्ता । सय्यवत्सरः । यल्लल्लोकम् । तल्लल्लोकमित्यत्रानुस्वा-
रस्यानुनासिके ययि परसवर्णं कृते तस्य ययहणेन बहणाद् द्विवचनं यथा
स्यादिति । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थं नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः
प्रतिज्ञायते । तेन उरण् रपर इत्यत्र प्रत्याहारबहणाल्लपरत्वमपि भवति ॥

अ म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

अ म ङ ण न इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते मकारमितं करोति
प्रत्याहारार्थम् । तस्य बह्व्यं भवति त्रिभिः । पुमः सय्यम्यरइत्यकारेण । इलो
यमां यमि लोप इति यकारेण । ङमो ङ्रस्वादचि ङमुण् नित्यमिति ङकारेण ।
अमन्ताङ् इति अकारेणापि बहव्यमस्य दृश्यते । के चित्तु सर्वाव्येतानि प्रत्या-
हारबहणानि अकारेण भवन्तिवति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति
ङमो ङ्रस्वादचि ङमुण् नित्यमित्यत्रामिनोर्कभोरभावादागमाभावप्रतिपत्तौ
प्रतिपत्तिगौरवं भवति ॥

क् ञ भ ञ् ॥ ८ ॥

क् ञ भ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते अकारमितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्य बह्व्यं भवत्येकेन, अतो दीर्घो यजीति यकारेण ॥

च ङ घ ञ् ॥ ९ ॥

च ङ घ इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्या-
हारार्थम् । तस्य बह्व्यं भवति द्वाभ्याम् । च्काचो च्को भच् च्वन्तस्य च्चो-
रिति ककारभकाराभ्याम् ॥

ज ब ग ड द श् ॥ १० ॥

ज ब ग ड द इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्विः । भोभगोऽघोऽपूर्वस्य योशीति ञकारेण । हशि चेति हकारेण । नेड्वशि कृतीति वकारेण । भलां जश् भशीति जकारभकाराभ्याम् । एकाचो वशो भष् भषन्तस्य स्ध्वोरिति वकारेण ॥

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ ११ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान्वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येके न नश्छव्यप्रशान्ति छकारेण । खफव-
हणमुत्तरार्थम् ॥

क प य् ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे इति यकारेण मय उजो षो वेति मकारेण । भयो हो ऽन्यतरस्यामिति भकारेण । पुम-
स्त्वय्यम्पर इति खकारेण ॥

श ष स र् ॥ १३ ॥

श ष स इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः । यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेति यकारेण । भरो भरि सवर्णे इति भकारेण । खरि चेति खकारेण । अभ्या-
सर्चति चकारेण । शर्पूर्वाः खय इति शकारेण ॥

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्विः । ञलो ऽन्यात्पूर्वं उपधेति ञकारेण । हलो-
न्तराः संयोग इति हकारेण । लोपो व्योर्बलीति वकारेण । रलो व्युपधादुला-
संश्चेति रेफेण । भलो भलीति भकारेण । शल इगुपधादनिटः कस इति श-
कारेण । अथ किमर्थमुपदिष्टो ऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते । कित्त्विकल्पकर्त्त-
व्यो यथा स्युरिति । स्निहित्वा स्नेहित्वेत्यत्र रलो व्युपधादुलादिः संश्चे-
त् कित्त्वं वा यथा स्यात् । लिहेरलित्वादिति शलं इगुपधादनिटः कस इति-
यथा स्यात् । इदिहि स्वपिहीति वलादिलवण इदमथा स्यात् । अदाधाम्-
कत्सहस्रेषु च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यद्वेवं ह य व र इत्यत्र-
किमर्थमुपदिश्यते । महोहि सः देवा हसन्तीत्यत्राहसहस्रेषु चाहसहस्रेषु

ब्रह्मणं यथा स्यात् । हशि चेति हकारस्य ब्रह्मणं यथा स्यात् । ब्रह्मणो हसति ।
हशि चेति उत्त्वं यथा स्यात् ।

एकस्मान् हज्जणवटा द्वाभ्यां वस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।

च्येयो च्यो चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलो वङ्गाः ॥

इति । इति प्रत्याहारः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादेवां वर्णानां सामान्येन तद्वा-
चितानामतद्वाचितानां च । तपरकरणमैजर्थं तादपि परस्तपर इति कट्टेइकादिषु
त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । आश्वलायनः । ऐतिकायनः । औपगवः । औपम-
न्यवः । जालीयो मालीयः । वृद्धिप्रदेशाः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ॥

अदेङ् गुणः ॥ २ ॥

गुण शब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादेवां वर्णानां सामान्येन तद्वा-
चितानामतद्वाचितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता । चेता ।
स्ताता । पचति । जयति । अहं पचे । गुणप्रदेशा मिदेर्गुण इत्येवमादयः ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धि-
गुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ * ॥ वृत्त्यति सार्वधातु-
कार्त्तुधातुक्रयोः अङ्गस्य गुण इति स इक एव स्थाने वेदितव्यः । तरति ।
जयति । भवति । वृद्धिः इत्यपि । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अक्षेयीत् । अनै-
यीत् । अलायीत् । अस्तायीत् । गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयते तत्र इक इति
इतिदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया वृद्धी प्रादुर्भाष्यते । मिदि-
मृत्तिपुगन्तलघूपधर्षिकृदृष्टिप्रसङ्गेनेन्विशेष्यते । जुसिसार्वधातुकार्त्तुगुणे-
ष्विकाङ्गं विशेष्यते । मेव्यते । अविभयुः† । इक इति किम् । आत्सन्नाह-
व्यञ्जनानां मा भूत् । यानम् । स्तावति । उम्भिता । पुनर्गुणवृद्धिचङ्कं स्वसं-
ज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह माभूत् । द्यौः । पन्थाः । सः । इममिति ॥

न धातुलोपभार्धधातुके ॥ ४ ॥

* भवति इति वेदितव्यम् । पा० ।

† गुणवृद्धी इत्यारम्भमिति पूर्ववत्तन्तः पाठो कङ्कु पुनर्गुणेन बोधकः ।

धात्वैकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्धातुके तदार्धधातुकं धातु-
लोपं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ।
लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते यङोचि चेति यङो लुकि कृते तमे-
वाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुग्रहणं किम् । लूज् ।
लविता । रेडसि । पर्णं नयेः । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिषेहिंसार्थस्य
विचप्रत्ययलोपउदाहरणं रेडिति । आर्धधातुक इति किम् । त्रिधा बद्धो वृषभो
रोरवीति । सार्वधातुके मा भूत् । इक इत्येव । अभाजि । रागः ॥

कृति च ॥ ५ ॥

निमित्तसप्तम्येषा । क्विचिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । चितः ।
चितवान् । स्तुतः । स्तुतवान् । भिचः । भिचवान् । मृष्टः । मृष्टवान् । हिति
सत्त्वपि । चिनुतः । चिन्वन्ति । मृष्टः । मृजन्ति । गकारोप्यत्र चत्त्वभूतो निर्दि-
श्यते । स्नाजिस्थश्च क्लृप्तिः । जिष्णुः । भृष्णुः । इक इत्येव । कामयते । लै-
वायनः । मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते । संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषे-
धविषयः । परिमृजन्ति । परिमार्ज्जन्ति । परिमृजन्तु । परिमार्ज्जन्तु । लघूप-
धगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । अचिनवमसुनवमित्यादौ लकारस्य सत्यपि ङिप्ते
यासुटो ङित्वचनं ज्ञापकं ङिति यत्कार्ये तल्लकारे ङिति न भवतीति ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । आदीभ्यनम् । आदी-
भ्यकः । आवेभ्यनम् । आवेभ्यकः । इटः सत्त्वपि । श्वः कणिता । श्वो रणिता
वृद्धिरिटो न संभवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ॥

हलो ऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

भिचजातीयैरभिभव्यविहिताः श्लिष्टोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति
समुदायः संज्ञी । जातौ चेदं बहुवचनं तेन वृयोर्वहूनां च संयोगसंज्ञा सि-
भवति । अग्निरिति गनौ । अश्व इति श्वौ । कर्ण इति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रौ
मन्द्र इति नदराः । उष्ट्रो राष्ट्रं भाष्ट्रमिति ष्टराः । तिलान्स्त्र्यावपतीति न-
तरयाः । नसतरया वा । हल इति किम् । तितउच्छत्रम् । संयोगान्तस्य लो-
प इति लोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम् । पचाति पनसम् । स्कोः संयोगान्त-
रिति लोपः स्यात् । संयोगप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोप इत्येवमादयः ॥

मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका तथा य उच्चार्यते वर्णः सो ऽनुनासि-
संज्ञा भवति । आहोनुनासिकश्छन्दसि । अभ्रौ अपः । गभीरौ उबपुचे ।

चौ इन्द्रः* । मुख्यग्रहणं किम् । अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाग्रहणं किम् ।
कचटतपानां मा भूत् । अनुनासिकप्रदेशाः । आङोनुनासिकश्छन्दसीत्येवमादयः ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ६ ॥

तुल्य शब्दः सदृशपर्याय, आस्ये भवमास्यं तात्वादिस्थानं, प्रयत्नं प्रयत्नः
स्पृष्टतादिवर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समान-
जातीयं प्रति सवर्णसंज्ञा भवति । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामा-
श्रीयन्ते । स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता संवृतता विवृतता चेति । अथ च इति त्रयो ऽकारा
उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिकानिरनुनासिकाश्च द्विस्वदीर्घपुनर्भेदा-
दष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णः । तथोवर्णः । तथा अचर्णः । लवर्णस्य दीर्घा न
सन्ति । तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यन्तराणां द्विस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादश-
प्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासि-
काश्च । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । वर्ग्योवर्ग्येण सवर्णः । दण्डायम् । खट्वा-
यम् आस्यग्रहणं किम् कचटतपानां भिद्यस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं
च स्यात् । तर्प्ता तर्प्सुमित्यत्र भरोभरि सवर्ण इति प्रकारस्य तकारे लोपः स्यात् ।
प्रयत्नग्रहणं किम् । इत्युपशानां तुल्यस्थानानां भिद्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च
स्यात् । अरुश्च्योततीत्यत्र भरोभरि सवर्ण इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् ॥
अकारस्वकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ होतृलकारः । होतृकारः । उभ-
योर्लवर्णस्य लवर्णस्य चान्तरतमः पुवर्णो दीर्घो नास्तीति अकार एव दीर्घो
भवति । सवर्णप्रदेशा अकः सवर्ण दीर्घ इत्येवमादयः ॥

नाउभलौ ॥ १० ॥

अच्च हल् च अउभलौ तुल्यास्यप्रयत्नावपि अउभलौ परस्परं सवर्णसंज्ञौ
न भवतः । अचर्णहकारौ दण्डहस्तः । इवर्णशकारौ दधिशीतम् । सवर्णदीर्घत्वं
न भवति । वैयाशा मत्स्यः । आनहुहं चर्मेति यस्येति चेति लोपो न भवति ॥

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ईत् क्त एत् इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अग्नी
इति । वायू इति । माले इति । पचेते इति । पचेथे इति । ईदूदेदिति किम् ।
वृत्तावत्र । पूत्तावत्र । द्विवचनमिति किम् । कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । तपरकर-
मसंदेहार्थम् । प्रगृह्यप्रदेशाः । पुनर्प्रगृह्या अक्षीत्येवमादयः । ईदादीनां प्र-
गृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

मणीवोष्ठस्य लम्बेते प्रियो वत्सतरौ मम ।

दम्पतीव जम्पतीव रोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः संबन्धी यो मकारस्तस्मात्परर्द्धदूतः प्रवृह्यसंज्ञो भवति । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते । एकारस्य नास्त्युदाहरणम् । अदस इति किम् । शम्यत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् । अमके ऽत्र ॥

शे ॥ १३ ॥

शे इत्येतत्प्रवृह्यसंज्ञं भवति । किमिदं शे इति । सुपामादेशश्छन्दसि । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । युष्मे इति । अस्म इति । त्वे रायः । मे रायः । त्वे इति । मे इति । छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम् अस्मे इन्द्रावृहस्पती इति । तत्र तथा पाठात् । इतरत्तु लौकिकमनुकरणम् । युष्मे इति । अस्मे इति त्वे इति । मे इति ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

एकश्चासावच्च एकाच् निपातो य एकाच् आङ्वर्जितः स प्रवृह्यसंज्ञो भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । निपात इति किम् । चकारात्र । एकाजिति किम् । प्राग्नये वाचमीरय । अनादिति किम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिषिधौ च यः ।

एतमातं हितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात इति वर्त्तते । तस्योकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः स प्रवृह्यसंज्ञो भवति । आहो इति । उताहो इति ॥

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्त्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रवृह्यसंज्ञो भवति । इतिशब्दे ऽनार्थे अवैदिके परतः । वायो इति । वायविति । भानो इति । भानविति । संबुद्धाविति किम् । गवित्ययमाह । अत्रानुकार्योपकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । असत्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्न भवति । शाकल्यसदृशं विभाकार्यम् । इताविति किम् । वायोच । अनार्थे इति किम् । एता वा अस्यबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उजः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उञः प्रत्यक्षसंज्ञा भवति इतो शाकल्यस्या-
चार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभाषार्थम् । उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उञ इति वर्त्तते । उञ इतावनार्थे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घो ऽनुना-
सिकः शाकल्यस्य मतेन प्रत्यक्षसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभाषार्थमिहाप्य-
नुवर्त्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । उ इति । विति । ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्थे इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे
वर्त्तमानं प्रत्यक्षसंज्ञं भवति । अध्यस्यां मामकी तन् । मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते ।
मामक्यां, मामकी इति । तन्वां, तन् इति । सोमो गौरी अधिश्रितः । ईदूता-
विति किम् । प्रियः सूर्यं प्रियो अग्रा भवति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या
हादेशः । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती मती सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या
इति प्राप्ते अर्थग्रहणं किम् । वाण्यश्चो नद्यातिः । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

ईदूतौ सप्तमीत्येष लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाभावाः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनादाव दीर्घत्वं तथापि सरसौ यदि ।

आपकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा घ्वदाप् ॥ २० ॥

दाहपाश्चत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाह्येपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका
भवन्ति । हुदाञ्, प्रणिददाति । दाण् दाने, प्रणिदाता । दो, प्रणिदयति । देह्,
प्रणिदयति । हुधाञ्, प्रणिदधाति । घेट्, प्रणिधयति वत्सो मातरम् । अदाबिति
किम् । दाप् लवने, दातं बर्हिः । दैप् शोधने, अवदातं मुखम् । घुपदेशाः
घुमास्यागापाजहातिसां हलीत्येवमादयः * ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्ध्यन्तीत्ययमतिदेश आर-
भ्यते । सप्तम्यर्थे विति । आदाविव अन्तइव एकस्मिन्चपि कार्यं भवति । यथा
कर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति एकमौपयवमित्यत्रापि यथा स्यात् ।
यथा वृक्षाभ्यामित्यत्रातोऽङ्गस्य दीर्घत्वमेवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एक-
स्मिन्निति किम् । सभासचयने भवः सभासचयनः । आकारमात्रित्य वृद्धसंज्ञा
न भवति ॥

तरप्प्रमपौ घः ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः । कुमारितरा । कुमारितमा ।
ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । घप्रदेशा घरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमतहतेषु द्व्यो
ऽनेकाचो द्वस्व इत्येवमादयः ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणवतुडति इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्वः । बहुधा । बहुकः ।
बहुशः । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावकृत्वः । तावद्वा । ताव-
च्छः । कतिकृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहुगणशब्दयोर्वैपुल्ये सङ्गे च
वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति । संख्यावाचिनोरेव । भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्या
संज्ञा विधीयते ॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यं समा-
सकन्विधिर्यम् ॥ * ॥ अर्धपञ्चमशूर्पः । अर्धः पञ्चमो येषामिति बहुव्रीहौ कृते
ऽर्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः । तद्वितार्थेति समासः । तत्र दिक्संख्ये संज्ञायामित्यनुवृ-
त्तेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञायां शूर्पादजन्यतरस्यामित्यञ् ठञ्च । अर्धपूर्व-
द्विगोरिति लुक् । अर्धपञ्चमकः । संख्याप्रदेशाः । संख्यावंश्येनेत्येवमादयः * ॥

ष्णान्ता षट् ॥ २४ ॥

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्संख्येति संबध्यते । षकारान्ता नकारान्ता च या संख्या
सा षट्संज्ञा भवति । षकारान्तास्तावत् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । नका-
रान्ताः । पञ्च । सप्त । नव । दश । अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम् । तेनेह न
भवति । शतानि । सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नुङ् भवति । षट्प्रदेशाः षड्गो-
लुगित्येवमादयः ॥

डति च ॥ २५ ॥

इत्यन्ता या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तश्च क्तवतुश्च क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृतवान् ।
भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः । उकार उगित्कार्यार्थः । निष्ठाप्रदेशाः
श्वीदितो निष्ठायामित्येवमादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति ।
सर्वः । सर्वो । सर्वं । सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वकः ।

विश्वः । विश्वौ । विश्वे । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषाम् । विश्वस्मिन् ।
 विश्वकः । उभ । उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनं सर्वनाम्स्तृतीया
 चेति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभयेषाम् । उभयस्मिन् । इतर ।
 इतम । कतर । कतम । कतरस्मै । कतमस्मै । इतर । अन्य । अन्यतर । इत-
 रस्मै । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै । त्वशब्दन्यवाची स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक
 उदात्तो द्वितीयो ऽनुदात्तः । के चित्तकारान्तमेकं पठन्ति । त्वत्वादिति द्वावपि
 चानुदात्ताविति स्मरन्ति । नेम । नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति ।
 नेमे, नेमाः, इति । समः । समस्मै । कथं यथासंख्यमनुदेशः समानां समे देशे
 यजेतेति । समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञेयते न सर्वत्र । सिम । सि-
 मस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिध-
 नाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्यागोपसंव्यानयोः । त्यद् । तद् । यद् । इतद् ।
 इदम् । अदस् । एक द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वाद्विः ॥ सर्व
 नामप्रदेशाः सर्वनाम् स्मै इत्येवमादयः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्मिंचित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेय-
 मारभ्यते । दिशां समासो दिक्समासो दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा
 सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै ।
 दक्षिणपूर्वायै । दिग् यद्द्वयं किम् । न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तत्र न
 ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग् यद्द्वये पुनः क्रियमाणे ज्ञायते दिगु-
 पदिष्टसमासे विभाषा ऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासबह्वयं किम् । समास इव
 यो बहुव्रीहस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहस्तत्र
 मा भूत् । दक्षिणदक्षिणस्यै द्वेहि । बहुव्रीहविति किम् । द्वन्द्वे विभाषा मा
 भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेति नित्यं प्रतिषेधो भवति ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद्बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यान्तस्य संज्ञा
 स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न
 भवन्ति । प्रियविज्ञाय । प्रियोभयाय । दुन्याय । अन्याय । इह च तत्प्रकपि-
 त्तुको मत्कपितृक इत्यकञ्च भवति । बहुव्रीहविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिवद्बह्वं
 भूतपूर्वमात्रेण प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्तान्तरावसनान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय ।
 संवत्सरपूर्वाय । दुहपूर्वाय । अहपूर्वाय । समासइति वर्तमाने पुनः समास-

द्वित एधाच्यर्यन्तः । शस्तसी । कृत्वसुच् । सुच् । आच्थालौ । च्यर्थाश्च ।
आम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरदिः । निपाता वक्ष्यन्ते । प्रायीश्वराशि-
पाता इति । च । वा । ह । अह । एव । एवमित्यादयः । अव्ययप्रदेशा अव्यया-
दाप्सुप इत्येवमादयः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ।

तद्वितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

तद्वितान्तः शब्दो ऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञो भवति । यस्माच्च सर्वविभक्ते-
रुत्पत्तिः सो ऽसर्वविभक्तिः । ततः । यतः । तत्र । यत्र । तदा । यदा । सर्वदा ।
सदा । तद्वित इति किम् । एकः । द्वौ । बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम् ।
औपगवः । औपगवौ । औपगवाः ॥

कृन्मजन्तः ॥ ३९ ॥

कृद्यो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । स्वादु-
कारं भुङ्क्ते । संपचकारं भुङ्क्ते । लवणंकारं भुङ्क्ते । एजन्तः । वच्ते रायः । ता वामसे
रथानाम् । कृत्वे दत्ताय जीवसे । ज्योक्च सूर्ये दृशे । वच्ते इति वच्तेस्तुमर्षे
सेसेनिति सेप्रत्यये कृत्वे षत्वे च कृते रूपम् । एषे इति इयाः से प्रत्यये गुणे
षत्वे च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवेरसे प्रत्यये रूपम् । दृशे इति दृशेः केन-
त्ययो निपात्यते । दृशे विख्ये चेति । अन्तयहयमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् ।
मा भूत् । आधये । चिकीर्षवे । कुम्भकारेभ्य इति ॥

त्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥

त्वा तोसुन्कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा । इत्वा ।
तोसुन् । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्त्ताः । भावलसखे स्थे-
कृज्वदीति इयः कृजश्च तोसुन्त्ययः । कसुन् । सृपितृदोः कसुन् । पुरा कूर-
विसृपो धिरपशिन् । पुरा जतुभ्य आतृदः ॥

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमासो ऽव्ययसंज्ञो भवति । किं प्रयोजनम् । लुङ्मुखस्य
वचाराः । लुक् । उपानि प्रत्यनि शलभाः पतन्ति । मुखस्वर । उपानिमुखः ।
प्रत्यनिमुखः । मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं भाव्यपदिककृद्धेति
प्रतिषिध्यते । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । उपचार ।
ययःकारः । उपपयःकामः । विसर्जनीयस्यानिकस्य सकारस्य उपचार इति संज्ञा
तत्राव्ययीभावस्वाव्ययत्वे ऽतः कृत्कमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्षोऽनव्ययस्येति पर्-

दासः सिद्धो भवति । सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यते । पुनर्वचनमनित्य-
स्वज्ञापनार्थं तेनायं कार्यनियमः सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्योदेताराधेयः,
पुरा क्रूरस्य विसृप, इति न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति । किमिदं शि इति । जश्शसोः
शिरादेशः । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । दधानि । मधूनि । जपूणि ।
जतूनि । सर्वनामस्थानप्रदेशः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्येवमादयः ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति षष्ठ्य वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र ।
नपुंसके न विधिर्न प्रतिषेधस्तेन जसञ्चे सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वेषु भवत्येव ।
राज्ञा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सुडिति किम् । राज्ञः पश्य ।
अनपुंसकस्येति किम् । सामनी । वेमनी ॥

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति संज्ञा
भवति । इतिकरणार्थनिर्द्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठते ।
तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते । उभयत्र विभाषाः
प्रयोजयन्ति । विभाषा श्वेः । शुश्राव । शिश्वाय । शुश्रुवतुः । शिश्र्वयतुः ।
विभाषाप्रदेशाः । विभाषा श्वेरित्येवमादयः ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इग्यो यणः स्थाने भूतो भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येवा संज्ञा भवति ।
यञ् । इष्टम् । वप् । उप्तम् । यह । वृहीतम् । के चिदुभयया सूत्रमिदं व्याच-
क्षते । वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थः स्थान्यादेशसंज्ञ-
न्धसञ्चयः स संप्रसारणसंज्ञो भवति यणस्थानिक इत्यर्थः स संप्रसारणसंज्ञो भव-
तीति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते । अङ्कः संप्रसारणं वसोः संप्रसारण-
मिति । अनुवादे वर्णः, संप्रसारणाच्चेति । संख्यातानुदेशादिह न भवति ।
अदुहितरामिति । * संप्रसारणप्रदेशाः । वसोः संप्रसारणमित्येवमादयः ॥

आदान्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

आदिष्टिद्ववति अन्तः किद्ववति षष्ठीनिर्द्दिष्टस्य । तवित्ता । मुखो
भीषयते । टित्प्रदेशाः । आर्धधातुकस्येड्गतादेरित्येवमादयः । कित्प्रदेशाः ।
भिषो हेतुभवे हुनित्येवमादयः ॥

मिदचो ऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां संनिविष्टा-
नामन्त्यादचः परो मिद्ववति । स्थानयोगप्रत्ययपरत्वस्यायमपवादः । विरुणद्धि ।
मुञ्चति । पयांसि । मित्रदेशः । रुधादिभ्यः श्नमित्येवमादयः । मस्तेरन्त्या-
त्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । मग्नः । मग्नवान् । मङ्गा । मङ्गुम् ॥

एच इगघ्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्यद्वगेव ह्रस्वो भवति नान्यः । रै । अतिरि । नौ ।
अतिनु । गो । उपगु । एच इति किम् । अतिसद्वृत्तः । अतिमालः । ह्रस्वा-
देशइति किम् । देवदत्त । देवदत्त ॥

षष्ठी स्थानयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेयं योगनियमार्था । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा न्यूनते
सा स्थानयोगैव भवति नान्ययोगा स्थानयोगनिमित्तभूते सति सा प्रतिपत्तव्या ।
स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति दर्भाणां
प्रसङ्गइति गम्यते । एवमिहापि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भूमेवति । भविता । भवि-
तुम् । भवितव्यम् । ब्रुवः प्रसङ्गे वचिर्भवति । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । प्रसङ्गे
संबन्धस्य निमित्तभूते ब्रुव इति षष्ठी । बहवो हि षष्ठ्यर्थः स्वस्वाम्यनन्तरस-
मीपसमूहविकाराख्यवाद्यास्तत्र यावन्तः शब्दे संभवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्त-
नियमः क्रियते षष्ठी स्थानयोगेति । स्थाने योगो ऽस्या इति व्यधिकरणो बहु-
व्रीहिः । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ॥

स्थानेन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति सदृशतमः । कुतश्च शब्द-
स्थान्तर्यम् । स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः । अकः सवर्णे दीर्घः । दण्डायम्
युपायम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ एव दीर्घ आकारो भवति । अयंतः । वत-
चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंवद्भावेनान्तरतमः पुंशब्दो ऽतिद्विष्यति
गुणतः । पाकः । त्यागः । रागः । चर्चाः कुक्षिण्यतो रिति चकारस्यात्यप्राकृत-
घोषस्य तादृश एव ककारो भवति जकारस्य घोषवतो ऽल्पप्राणस्य तादृश-
गकारः । प्रमाणतः । अमुष्मै । अमूभ्याम् । अदसोसेदीदु दो म इति ह्रस्व-
ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः । स्थानइति वर्तमाने पुनः स्थानेबहवः किम् । यत्रानि-
मान्तर्धे संभवति तत्र स्थानत इवान्तर्धे बलायो यथा स्यात् । चेता । स्तोत्र-
प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र स्थानत आन्तर्यादेकारौकारौ भवतः । त-
बहवः किम् । वाग्वसति । त्रिष्टुब्धसति । अयो होत्यन्तरस्यामिति इकार-

पूर्वसर्वं क्रियमाणं सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, नादवन्तो नाद-
वन्त इति तृतीयाः, तमव्यङ्ग्याद्यो सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ॥

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

उः स्थाने ऽह् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्त्ता । कर्त्ता । किरति ।
गिरति । द्वैमातुरः । त्रैमातुरः । उरिति किम् । खेद्यम् । गेयम् । अण् बह्वचं
किम् । सुधातुरकङ् च । सौधातकिः ॥

अलो ऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

बष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सान्त्यस्यालः स्थाने वेदितव्यः ।
इद्गीय्याः । पञ्चमोणिः । दशमोणिः ॥

ङिञ्च ॥ ५३ ॥

ङिञ्च य आदेशः सो ऽनेकालपि चलोन्त्यस्य भवति । आनङ्गो वृन्दे ।
होतापितारो । मातापितारो । तातङ्ङि ङित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात्स-
र्वोदेशस्तातङ्ङ् भवति । जीवताद्वान् । जीवतात्त्वम् ॥

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं शिज्यमाणमादेरलः प्रत्येत्यम् । क्व च परस्य कार्यं शिज्यते ।
यत्र पञ्चमीनिर्देशः । तद्वया । ईदासः । आसीनो यजते । द्युन्तरपञ्चम्यो
ऽप ईत् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् ॥

अनेकादिशत्सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकाल य आदेशः शिञ्च सर्वस्य बष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति ।
अस्तेभूः । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । शित्कस्त्वपि । जश्जसोः शिः ।
कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य ॥

स्थानिवदादेशेनल्विधौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमति-
देश आरभ्यते । स्थानिना तुल्यं वर्त्तत इति स्थानिवत् । स्थानिवदादेशो भवति
स्थान्याश्रयेषु कार्येष्वनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि वर्त्तयित्वा । अन्-
तिर्निधिरनेकात्विधिरित्यर्थः । किमुदाहरणम् । धात्वङ्ङतद्विताव्ययमुपिङ्ङ-
दादेशाः । धात्वादेशो धातुवद्भवति । अस्तेभूः । द्रव्यो वशिः । आर्धधातुकवि-
षये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति तद्व्यादयो भवन्ति । भविता । भवितुम् ।
भवितव्यम् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । अङ्ङादेशो ऽङ्ङवद्भवति । केन । का-
व्याम् । कैः । किमः कादेशे कृते ऽङ्ङाश्रया इन्दीर्घत्वैरप्यावा भवन्ति । कदादेशः

कृद्वृद्धवति । प्रकृत्य । प्रकृत्य । स्यबादेशे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक्क
वति । तद्वितादेशस्तद्वितवद्ववति । दाधिकम् । अद्यतनम् । कृत्तद्वितसमास
श्चेति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति । अव्ययादेशो ऽव्ययवद्ववति । प्रस्तुत्य । प्रकृत्य
उपस्तुत्य । अव्ययादिति सुब्रुग् भवति । सुबादेशः सुब्वद्ववति । वृत्ताय । पु-
त्ताय । सुपि चेति दीर्घत्वं भवति । तिङादेशस्तिङ्गद्ववति । अकृतम् । अक-
रुत । सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । पदादेशः पदवद्ववति । यामो वः
स्वम् । जनपदो नः स्वम् । पदस्येति रुत्वं भवति । वत्करणं किम् । स्या-
न्नादेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आहो यमहनः
आहत । आवधिष्टेत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेशयहणं किम् । आनु-
मानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । पचतु । एरुः । अनल्विधा-
विति किम् । व्युपथितदादेशा न स्थानिवद्ववन्ति । द्यौः । पन्थाः । स इति
हरद्व्याविति सुलोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ५० ॥

पूर्वखानल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः । अल्विध्यर्थमिदमारभ्यते । आदेशः
स्थानिवदिति वृत्तंते । अच इति स्थानिनिर्देशः । परस्मिचिति निमित्तसप्तमी ।
पूर्वविधाविति विषयसप्तमा । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्था-
निवद्ववति । पठयति । अवधीत् । बहुखट्वकः । पटुमाचष्टइति खिचि टिलोप
कृते तस्य स्थानिवद्भावादत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति । अवधीत् । अते
लोपस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहु-
खट्वक इति आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वान्ते ऽन्यात्पूर्व-
मिति स्वरो न भवति । अच इति किम् । प्रश्नः । अक्राष्टाम् । आगत्य ।
प्रश्न इति प्रच्छेर्नङ्प्रत्यये क्तोः शूडनुनास्कि चेति कृकारस्य शकारः परनिमि-
त्तकस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवद्ववति । अक्राष्टामिति भ्रलो भलीति सिचो लोप
परनिमित्तकः कृषेः षकारस्य षटोः कः सीति ककारे कर्तव्ये न स्थानिवद्ववति ।
आगत्येति वा ल्यपीति अनुनासिकलोपः परापरिमितकस्तुकि कर्तव्ये न स्थानि-
वद्ववति । परस्मिचिति किम् । युवजानिः । सधूटोजानिः । वैयाघ्रपदाः । आदी-
ध्ये । युवजानिरिति जायाया निह न परनिमित्तकस्तेन यलोपे न स्थानिव-
वति । वैयाघ्रपदा इति न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः पद्माखं न प्रतिष-
ध्नाति । आदीध्ये इति दीधीह उत्तमपुरुषैकवचने टेरित्वस्यापरनिमित्तकत्वा
वीर्यव्योर्दीधीवेव्योरिति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम् । हे नै-
वाश्वमीयाः । नैधेयः । हे गौरिति वृद्धिरजादेशः संशुद्धिलोपे कर्तव्ये न स्थानिव-
वति । आश्वमीया इति आश्वस्यामीच्छात्रा इति वृद्धाच्छ इति कः इत्यन्ता

तस्येति यकारलोपे कर्त्तव्ये ऽवादेशो न स्थानिवद्भवति । नैधेयः । आतो लोप
इटि चेत्याकारलोप इतश्चानिञ इति दृग्वल्लक्षणे प्रत्ययविधौ न स्थानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार- दीर्घजश्चार्धविधिषु ॥ ५८ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तः स्थानिवद्भाव एतेषु विधिषु प्रतिषिध्यते । पदान्तविधिं
प्रत्यज्ञादेशो न स्थानिवद्भवति । कौ स्तः । यौ स्तः । तानि सन्ति । यानि सन्ति ।
श्नसोरलोपः कृडिति सार्धधातुक्रूरिति परनिमित्तकः स पूर्वविधावावादेशे यथा-
देशे च कर्त्तव्ये स्थानिवत्स्यात्, अस्माद्वचनाच्च भवति । द्विर्वचनविधिं प्रति न
स्थानिवद्भवति । दद्युञ् । मद्युञ् । यथादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावा-
दनच्च चेति धकारस्य द्विर्वचनं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । वरे योजादेशः स
पूर्वविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति । अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान् । यातेर्य-
ङन्ताद्व्यञ्च यङ् इति वरच्च कृते ऽतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्त्वा-
दातो लोप इटि चेत्याकारलोपः स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । यलोप । यलोप-
विधिं प्रत्यज्ञादेशो न स्थानिवद्भवति । कण्डूतिः । कण्डूयतेः क्तिचि कृते ऽतो-
लोपः परनिमित्तको लोपो व्योर्ध्वलीति यलोपे स्थानिवत्स्यादस्माद्वचनाच्च भव-
ति । स्वर । स्वरविधिं प्रति अज्ञादेशो न स्थानिवद्भवति । चिकीर्षकः । जिही-
र्षकः । एषुलि कृते ऽतोलोपः परनिमित्तको लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्वरं
कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीति । सवर्णे । सवर्णविधिं प्रति अज्ञादेशो न स्थानि-
वद्भवति । शिण्ठि । पिण्ठि । शिबेः पिबेश्च लोपमध्यप्रपुरुषैकवचने इत्यादिस्यः
श्नम् हित्वाधित्वष्ट्वज्जश्चेषु कृतेषु श्नसोरलोपः कृडिति सार्धधातुके परनि-
मित्तको ऽनुस्वारस्य ययि परसवर्णे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अनुस्वार । अनु-
स्वारविधिं प्रत्यज्ञादेशो न स्थानिवद्भवति । शिङ्गन्ति । पिङ्गन्ति । नश्चापदान्तस्य
अलीति अनुस्वारे कर्त्तव्ये श्नसोरलोपो न स्थानिवद्भवति । दीर्घे । दीर्घविधिं प्रति
अज्ञादेशो न स्थानिवद्भवति । प्रतिदीर्घना । प्रतिदिङ् । प्रतिदिक्कित्येतस्य
भस्येत्यधिकृत्य सुतीर्थैकवचने सुतुर्थैकवचने च अलोपो ऽन इति अकार-
लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्भूति चेति दीर्घत्वं न स्यात्, नञ्च
अकारो इत्यर इति अस्माद्वचनाद्भवति । जङ् । जश्चिधिं प्रत्यज्ञादेशो न स्था-
निवद्भवति । सन्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बध्नात्ते हरी धानाः । अदेः क्तिनि
बहुलं छन्दसीति यस्तादेशः, घसिभसोर्हति चेति उपधालोपः, कतो कतीनि
अकारलोपः, कषस्तयोर्द्विधा इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् कतां
अङ् कशीति धकारस्य अङ्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । समाना मिः,
समानस्य सभावः । सन्धिः । बध्नामिति । भसेत्ताङ्द्विवचने ऋक्ः क्तुः, द्विर्व-

चन, मभ्यासकार्यं, घसिभसोर्हलि चेति उपधा लोपः, भलो भलीति सका
लोपः, भवस्तथोर्द्धाध इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् भलां
भशीति जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्ववति । चर् । चर्विधिं प्रत्यजादेशो
स्थानिवद्ववति । जघतुः । जघुः । अतत्रमीमदन्त पितरः । लिङ्द्विवचनबहुव
चनयोरर्द्धस्लादेशः, गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः, द्विवचन, मभ्यासकार्यं
तत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् खरि चेति घकारस्य चत्वं न स्यादस्माद्वचना
द्ववति । शासिर्वसिघसीनां चेति षत्वम् । अतश्चित्यदेर्लुङ्बहुवचनेघस्लादेशो
शस्त्रैरागतस्य मन्त्रे घसहुरेति लुक्, गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः, त
स्थानिवत्त्वात् खरि चेति चत्वं न स्यादस्माद्वचनाद्ववति । स्वरदीर्घयलो
लोपाजादेशो न स्थानिवद्ववति । अन्यत्र तु स्थानिवदेव । तेन बहुवचनक
किर्याः । गिर्याः । वाय्वोरिति स्थानिवत्त्वात् स्वरदीर्घयलोपा न भवन्ति ॥

द्विवचनेचि ॥ ५६ ॥

द्विवचननिमित्ते ऽचि अजादेशः स्थानिवद्ववति द्विवचनएव कर्तव्ये
रूपातिदेशश्चायं नियतकालस्तेन कृते द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आ
ल्लोपोपधालोपणिलोपयण्यवायावादेशाः प्रयोजनम् । आल्लोपः । पपतुः । पपु
आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्वावादेकाच इति द्विवच
भवति । उपधालोपः । जघ्नतुः । जघ्नः । गमहनजनखनघसामित्युपधालोपे
ऽपचकत्वाद् द्विवचनं न स्यात्, अस्माद्वचनाद्ववति । णिलोपः । आटिटत्
अटतेर्णिचि लुङि वङि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादजादेर्द्वितीयस्येति टि
ब्दस्य द्विवचनं भवति । यण् । चक्रतुः । चक्रुः । करोतेरतुसि उत्सि च यणा
कृते ऽनच्त्वाद् द्विवचनं न स्यात् स्थानिवत्त्वाद्ववति । अयवायावादेशा
निनय । निनय । लुत् । लुत् । नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे कृते वा
वायावादेशस्तेषां स्थानिवत्त्वाच्चेलोनैलाविति द्विवचनं भवति । द्विवच
इति किम् । जम् । मम् । अक्षणमाकारस्य न भवति । द्विवचननिमित्त
किम् । दुक् । उक् । उक् । यणादेशो न स्थानिवद्ववति । अचीति किम् । ची
यते । देभीयते । ईघ्राध्वर्यङि चेति ईकारदेशस्तस्य स्थानिवद्वावादाकार
द्विवचनं स्यात् । अजहणादे भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवणमनुस्वारणमनुपेलब्धिरभावो वर्णोपनाश इत्यनर्थो
मैतैः शब्दैर्योगाभिधीयते तस्य लोप इतीयं संज्ञा भवति । अर्थस्येयं संज्ञा
शब्दस्य । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं भवति । गोधाया कृक् । गोधः । यवे
जीवे रदानुक् । जीरदानुः । चिर्वैर्मनिन् । आक्षेमाणम् । यकारवकारयोर

नमिहोदाहरणम् । अपरस्यानुबन्धादेः प्रसक्तस्य । लोपप्रदेशः लोपो व्योर्वली-
त्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्शुलुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप् इत्येताः संज्ञा भ-
वन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाच्च तद्भाषितग्रहणमिह विज्ञायते । लुक्संज्ञाभावितं
प्रत्ययादर्शनं लुक्संज्ञं भवति । श्लुसंज्ञाभावितं श्लुसंज्ञं भवति । लुप्संज्ञाभावितं
लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां संकरो न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा
विज्ञायते । अस्ति । जुहोति । वरणाः । प्रत्ययग्रहणं किम् । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।
लुक्शुलुपप्रदेशाः लुक्द्रुतलुकि, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, अनपदे लुबित्येवमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमार-
भ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोमसुत,
अधोगित्यत्र सुप्तिङोर्लुप्तयोः सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । अधोगिति
दुहेर्लङ् तिपि शब्दलुकि तिलोपे घत्वभ्रभावजश्चत्वत्वेषु कृतेषु रूपम् । प्रत्य-
यदिति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा
भूत् । आग्नीय । सङ्भीय । हनिगम्योर्लिङात्मनेपदे लिङः स लोपोनन्त्यस्येति
सीयुट्सकारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणेन क्लृप्त्यनुनासिकलोपो
न भवति । प्रत्ययलक्षणमिति किम् । रायः कुलं रैकुलम् । गवे दितं तेजि-
तम् । आयवादेशौ न भवतो वर्णाश्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वेषातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमता शब्देन
लुप् प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गर्गाः । मृष्टः । जुहुतः ।
अङ्गप्रोर्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः । लुमतेति किम् । कार्यते ।
अङ्गस्येति किम् । पञ्च । सप्त । पयः । साम ॥

अचोन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अथ इति निर्द्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् । अचां संनिविष्टानां
येन्येषां तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अग्निचित् । इच्छन्तः । सोमसुतः ।
उच्छन्तः । जाताम् । आद्याम् । आम्शब्दः । पचेत्ते । पचये । टिप्रदेशाः । दित
जातमनेपदानां टेरित्येवमादयः ॥

अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धात्वादौ वर्णसमुदाये ऽन्त्यादलः पूर्वा यो वर्णः सेलेवोपधासंज्ञो भवति । पच् । पठ् । अकारः । भिद् । छिद् । इकारः । बुध् । युध् । उकारः । वृत् । वृध् । अकारः । अल इति किम् । शिष्टः । शिष्टवान् । समुदायात्पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशाः । अत उपधाया इत्येवमादयः ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति नोत्तरस्य । इको यणचि । दध्युदकम् । मध्विदम् । पचत्योदनम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् । अग्निचिदन्नेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशउत्तरस्यैव कार्यं भवति न पूर्वस्य । तिङ्गुतिङः । ओदनं पचति । इह न भवति । पचत्योदनमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्यं बोध्यं प्रत्याख्यं भवति न बाह्यो ऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनां शब्दानां संप्रत्ययो मा भूदिति सूत्रमिदमारभ्यते । अग्नेर्देक् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निशब्दो ऽग्निशब्दस्यैव ग्राहको भवति न ज्वलनः पावको धूमकेतुरिति नातः प्रत्ययो भवति । उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् । औदश्वित्कम् । औदश्वितम् । तन्मरिष्टं कालशेषं दण्डाहतं मघितमिति नातः प्रत्ययो भवति । अशब्दसंज्ञेति किम् । दाधा छदाप् । तरप्प्रमपौ घः । घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च संज्ञिनां ग्रहणं न संज्ञायाः ॥ सित्तद्विशेषाणां वृत्तादर्थम् ॥ * ॥ सिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । वृत्तादर्थम् । विभावा वृत्तमृगतृणेति । प्रसन्न्यबोधम् । प्रसन्न्यबोधाः । पिप्पर्यायवचनस्य स्वादर्थम् ॥ * ॥ पिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । स्वादर्थम् । स्वे पुबः । स्वपोबं पुष्टः । रैपोबम् । धनपोबम् । अश्वपोबम् । गोपोबम् । जिपर्यायवचनस्यैव राजादर्थम् * * ॥ जिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम् । राजादर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । पुष्यमित्रसभा । चन्द्रमुप्तसभा । कित्ति

द्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् ॥ * ॥ किञ्चिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्य-
मृगानु हन्तीति ठक् । पाक्षिकः । मात्स्यिकः । तद्विशेषाणाम् । शाकुनिकः ।
पर्यायाणां न भवति । अजिह्वान् हन्तिः । अनिमिषान् हन्तीति । अस्येष्यते ।
मीनान् हन्तीति मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अणु एह्यमाण उदित्व सवर्णानां
शाहको भवति स्वस्य च रूपस्य प्रत्ययं वर्जयित्वा । आद्रुणः । अस्य च्चौ ।
यस्येति च । स्वरानुनासिक्यकालभिन्नस्य ग्रहणं भवति । उदित्वस्वपि । चुट्ट ।
लशक्तद्रुते । चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति । अप्रत्यय इति किम् ।
सनाशंसभिन्न उः । अ सांप्रतिके । दीर्घा न भवति ।

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः तादृषि पस्तपरः । तपरो वर्णस्तत्कालस्या-
त्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णम् शाहको भवति स्वस्य च रूपस्य ।
विधिर्यमिदम् । अणिति नानुवर्तते । अणामन्येषां च तपराणाम् इदमेव ग्रहण-
कशास्त्रम् । अतो भिस ऐसित्येवमात्स्य पूर्वग्रहणकशास्त्रं न प्रवर्ततएव । अतपरा
अणस्तस्यावकाशः । किमुदाहरणम् । अतो भिस ऐस् । वृत्तैः । प्लुतैः । विद्वनो-
रनुनासिकस्थात् । अज्जाः । गोत्राः । तत्कालस्येति किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेत्संज्ञकं सह एह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां शाहको
भवति स्वस्य च रूपस्य । अण् । अक् । अच् । हल् । सुप् । तिङ् । अन्त्ये-
नेति किम् । सुहिति तृतीयैकवचनेन टा इत्यनेन ग्रहणं मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य शाह-
को भवति स्वस्य च रूपस्य । एह्य । इवर्णान्तादक्षप्रत्ययो भवति । जयः ।
जयः । अयः । ओरावश्यके । उवर्णान्ताद् एयद्रुवति । अवश्यताव्यम् । अव-
श्यभाव्यम् । समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्विती-
यान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टश्रितः । इह मा भूत् । कष्टं परमश्रित
इति । प्रत्ययविधौ । नडादिभ्यः कक् । नडस्यापत्यं नडावनः । इह मा भूत् ।
सूत्रादस्यापत्यं सौचनानिहः । किमविशेषेण । नेत्याह ॥ उमिदुर्लभइववर्जमिति
शाहको ॥ * ॥ उगितश्चेति ङीप्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति । भवती । अति-

भवती । प्रवृत्तहणम् । अत इष्ट । दातिः । प्रातिः ॥ यस्मिन्विधिस्तदादाव-
ल्लङ्घने ॥ * ॥ अल्लङ्घनेषु यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । अचि श्रुधा-
तुभुवां योरियङ्वहविति । श्रियः । भुवः ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते । अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छ-
ब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शालीयः । मालीयः ।
चौपयवीयः । कापटवीयः । आदिरिति किम् । सभासंनयने भवः सभासच-
यनः ॥ वा नाभ्येयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ देवदत्तीयः । दैवदत्ताः ॥
गोत्रान्तादसमस्तभ्येत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ घृतप्रधानो रौढिः घृत-
रौढिः । तस्य छात्रा उत्तरौढीयाः । ओदनप्रधानः पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य
छात्रा ओदनपाणिनीयाः । वृद्धाभीयाः । वृद्धकाश्यपीयाः ॥ जिह्वाकात्यहरि-
तकात्यवर्जम् ॥ * ॥ जैह्वाभ्याः । हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादिबहणमुत्तराथेऽनुवर्त्तते । इह न संबध्यते । त्यदादीनि
शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्वदीयम् । तदीयम् । एतदीयम् । इदमी-
यम् । अदसीयम् । त्वदीयम् । मदीयम् । त्वादायनिः । मादायनिः । भव-
दीयम् । किमीयम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादियहणमुत्तराथेऽनुवर्त्तते । एङ् यस्याचामादिस्तत्प्राग्देशाभिधाने
वृद्धसंज्ञं भवति । एषीपवनीयम् । भोजकटीयः । गोर्दीयः । एङिति किम् ।
आहिष्कृतः कान्यकुब्जः । प्राचामिति किम् । देवदत्तो गम ग्राहीकेषु ग्रामः ।
तत्र भवो देवदत्तः । देशइति किम् । गोमत्यां भवा मत्स्य गोमताः ।

प्रागुदञ्चो विभज्यते हंसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धाये सा नः पातु शरावती ।

**इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिक्यां वृत्तौ
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।**

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ऽङ्गिङ्ङित् ॥ १ ॥

अतिदेशेयम् । गाङ्गिति इहादेशो दृश्यते, न गाङ् गताविति । इको-
त्सन्न्यासेत्वात् । कुटादयोपि कुटकोटित्यदत्येतदारभ्य यावत् कुङ्कुट इति

इभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परे ऽङिणतः प्रत्यया डितो भवन्ति डिद्ववन्तीत्यर्थः ।
गाङ्ः । अङ्यगीष्ट । अङ्यगीषाताम् । अङ्यगीषत । कुटादिभ्यः । कुटिता । कुटि-
तुम् । कुटितव्यम् । उत्पुटिता । उत्पुटितुम् । उत्पुटितव्यम् । अङिणदिति किम् ।
उत्कोटयति । उच्चुकोट । उत्कोटकः । उत्कोटो वर्त्तते ॥ व्यचेः कुटादित्व-
मनसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विचिता । विचितुम् । विचितव्यम् । अनसीति
किम् । उरुव्यचाः ॥

विज इट् ॥ २ ॥

ओविज्जी भयचलनयोः, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो डिद्ववति । उद्वि-
जिता । उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । इडिति किम् । उद्वेजनम् । उद्वेजनीयम् ॥

विभाषोर्णाः ॥ ३ ॥

इडिति वर्त्तते । कर्णुञ् आच्छादने, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो विभाषा
डिद्ववति । प्रोर्णुविता । प्रोर्णुविता । इडित्येव । प्रोर्णवनम् । प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुकं यदपित्तन्डिद्ववति । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः । चि-
न्वन्ति । सार्वधातुकमिति किम् । कर्त्ता । कर्तुम् । कर्त्तव्यम् । अपिदिति
किम् । करोति । करोषि । करोमि ॥

असंयोगाल्लिङ्गित् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्त्तते । असंयोगान्ताद्वातोः परो लिट्प्रत्ययो ऽपित् किद्व-
वति । बिभिदतुः । बिभिदुः । चिच्छिदतुः । चिच्छिदुः । ईजतुः । ईजुः । असं-
योगादिति किम् । ससंसे । दध्यसे । अपिदित्येव । बिभेद * ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

इन्धिभवतीत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किद्ववति । समीधे दस्युहन्त-
म् । पुत्र ईधे अघर्वणः । भवतेः । सत्वपि । बभूव । बभूविथ । इन्धेः संयो-
गाधे बहवम् । भवतेः पिदर्थम् । अत्रेष्टिः । अन्यबन्धिदम्भिस्वञ्जीनामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अघृतुः । अघुः । अघृतुः । येयुः । देभतुः । देभुः । परिष्वजे ।
परिष्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड मृद गुध कुष क्लिञ्च वद वस् इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किद्व-
वति । न क्त्वासेदिति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । गुधकुषक्लि-

शीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृदित्वा । मृदित्वा ।
गुधित्वा । कुषित्वा । क्षिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्रच ॥ ८ ॥

रुद विद मुष ग्रहि स्वपि प्रच्छ इत्येतेभ्यः सञ्च त्वा च कितौ भवतः ।
रुदविदमुषीणां रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । ग्रहेर्विध्य-
र्थमेव । स्वपिप्रच्छोः सञ्चर्थं ग्रहणम् । किदेव हि त्वा । उदित्वा । रुदित्वा ।
विदित्वा । विविदित्वा । मुषित्वा । मुमुषित्वा । ग्रहीत्वा । जिघृक्षति ।
सुप्ता । सुषुप्सति । पृष्ट्वा । पिपृच्छित्वा । ग्रहादीनां कित्वात्संप्रसारणं भवति ।
किरश्च पञ्चभ्य इति प्रच्छेरिडागमः ॥

इको भल्ल ॥ ९ ॥

सचित्यनुवर्तते । त्वेति निवृत्तम् । इगन्ताद्वातोः परो भलादिः सन्
किद्ववति । विचीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । इक इति किम् । पिपासति ।
तिष्ठासति । भल्लति किम् । शिशयिषते । किमर्थमिदमुच्यते । गुणो मा भू-
दिति । अज्जनगमां सनीति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । यद्येव तर्हि
दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधते । तस्माद्दीर्घत्वस्यावकाशदानाय
कित्त्वमिदमारभ्यते । विचीषतीत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाद् णिलोपेन
बाध्यते । जीप्सति ॥

इकः कित्त्वं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताञ्च ॥ १० ॥

इकः सन् भल्किदिति वर्तते । समीपवचनान्तशब्दः । हल् वासा-
न्तश्च हलन्तः । इगन्तादिकसमीपाद्बुलः परः सन् भलादिः किद्ववति । विभि-
त्सति । बुभुत्सते । इक इत्येव । पिपत्सते । भलित्येव । विवत्सिते । दम्भे-
रुहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् । धीप्सति । धिप्सति ॥

सिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तर्भदको भल्किदिति वर्तते । सनिति निवृत्तम् । गन्तादिकसमी-
पाद्बुलः परो भलादी सिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः । भित्सीष्ट ।
भुत्सीष्ट । सिचि सत्वपि । अभित् । अमुष्टु । इक इत्येव । यच्चीष्ट । अयष्टु ।

संप्रसारणं हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम् । असाचीत् । अद्राचीत् ।
सृजिदृशोर्भक्त्यमकितीत्यमागमो न स्यात् । हलन्तादित्येव । चेष्टीष्ट । अचेष्ट ।
गुणो न स्यात् । भलित्येव । वर्त्तिषीष्ट । अवर्त्तिषीष्ट । गुणो न स्यात् । लिङ्-
सिचाविति किम् । वृष्टा । वृष्ट्यति ॥

उश्च ॥ १२ ॥

अवर्णान्ताद्वातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु भलादी कितौ भवतः ।
कृषीष्ट । हृषीष्ट । सिचः खल्वपि । अकृत । अकृत । भलित्येव । वरिषीष्ट ।
अवरिष्ट । वृत्तो वा । अवरीष्ट* ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । गमेर्धातोः परौ लिङ्सिचौ आत्म-
नेपदेषु भलादी वा कितौ भवतः । संगंसीष्ट । संगसीष्ट । सिचः खल्वपि ।
समगत । समगस्त । कित्त्वपत्ते अनुनासिकलोपो भवति अनुदासोपदेशवनति-
तनोत्यादीनामिति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातोः परः सिच् किद्ववति । आहत । आहसाताम् । आहसत ।
सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । सिज्यहणं लिङ्किवृत्त्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा-
भूत् । आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वधभावस्य
नित्यत्वात्कित्वस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्त्तमानात्परः सिच्
प्रत्ययः किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धनं सूचनं, परेण प्रच्छाद्यमानस्या-
वद्यास्याविष्करणम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां यमिस्तत्र वर्त्तते । उदायत । उदाय-
साताम् । उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः ।
आहो यमहन इत्यात्मनेपदम् । गन्धनदति किम् । उदायस्त पादम् । उदा-
यस्त कृपादुदकम्† उद्धृतवानित्यर्थः । सकर्मकत्वेपि समुदाहृभ्यो यमो ऽयन्य-
इत्यात्मनेपदम् ॥

विभाषापयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोःपयमने वर्त्तमानात् परः
सिच्यत्थयो विभाषा किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत कन्याम् । उपा-

* आत्मनेपदेष्वित्येव । अकार्वात् । इति व्याचिक्तः पाठः ।

† रज्जुम् । पा० ।

यस्त कन्याम् । उपायत भार्याम् । उपायस्त भार्याम् । उपयमनं स्वीकरणं
विवाहः द्वारकर्म पाण्ड्यहणमित्यर्थः । उपाद्यमः स्वकरणइत्यात्मनेपदम् ॥

स्थाध्वोरिञ्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः घुसंज्ञकानां च इकारश्चा-
न्तादेशः सिञ्च किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित । उपास्थिताताम् ।
उपास्थित । घुसंज्ञकानाम् । अदित । अधित ॥

इञ्च कस्य तकारेत्वं दीर्घो मा भूदृतेपि सः ।

अनन्तरे पुनो मा भूत् पुनश्च विषये स्मृतः ॥

न त्वा सेट् ॥ १८ ॥

त्वाप्रत्ययः सेहन किद्ववति । देवित्वा । वर्त्तित्वा । सेडिति किम् ।
हत्वा । हुत्वा । त्वायहणं किम् । निष्कृतीतिः । उपस्थितिः । निकृतिः ॥

न सेडिति कृते ऽकित्वे निष्ठाग्रामवधारणात् ।

चापकान्न परोक्षायां सनि मत्पहणं विदुः ॥

इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीषनि ।

वस्वथे किदतीदेशान्निगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिद्विदिधृषः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्त्तते । शीङ् स्विदि मिदि त्विदि धृष् इत्येतेभ्यः परो
निष्ठाप्रत्ययः सेहन किद्ववति । शयितः । शयितवान् । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदित-
वान् । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रत्वेदितः । प्रत्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रध-
र्षितवान् । सेडित्येव । स्विचः । स्विचवान् । स्विदादीनामादितश्चेति निष्ठा-
ग्रामिदृ प्रतिविध्यते । विभाषा भावादिकर्मखोरिति पठेभ्यनुज्ञायते स विषयः
कित्वप्रतिषेधस्य ॥

मृषस्तितिज्ञायाम् ॥ २० ॥

मृषेर्धातोः तितिज्ञायामर्थे निष्ठा सेहन किद्ववति । तितिज्ञा क्षमा ।
मर्षितः । मर्षितवान् । तितिज्ञायामिति किम् । अपमृषितं वाक्यमाह ॥

उदुपधाद्वावादिकर्मखोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

निष्ठा सेहन किदिति वर्त्तते । उदुपधाद्वातोः परो भावे आदिकर्मणि
च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेहन्यतरस्यां न किद्ववति । व्युत्तमनेन । व्युत्ति-

* इत्येति पाठान्तरम् ।

† सेट् न किदिति वर्त्तते । पा० ।

तमनेन । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । मुदितमनेन । मोदितमनेन । मुदितः । प्रमोदितः । उदुपधादिति किम् । लिखितमनेन । भावादिकर्मणोरिति किम् । हस्तिं कार्णोपणं ददाति । सेडित्येव । प्रभुक्त आदनः । व्यवस्थितविभवा चेयम् । तेन शब्दिकरणानामेव भवति । गुधपरिच्छेदने । गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूङः क्त्वा च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्वर्यते । उत्तरसूत्रे पुनर्वाच्यनात् । न सेडिति वर्जते । पूङश्चेतीद्विहितः क्लिशः त्वानिष्ठयोः पूङश्चेति । पूङः परो निष्ठाप्रत्ययः क्त्वा च सेण न किद्ववति । पवितः । पवितवान् । त्वाप्रत्ययश्च न त्वा सेडिति सिद्ध एव प्रतिषेधः । तस्य यङ्णमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम् । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः त्वायङ्णमुत्तरार्थमिति ॥

नेपधात्यफान्ताद्वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्वातोस्यकारन्तात्फकारान्ताच्च परः त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्ववति । यथित्वा । यन्यित्वा । अथित्वा । अन्यित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नेपधादिति किम् । रेफित्वा । गोफित्वा । यफान्तादिति किम् । खंसित्वा । ध्वंसित्वा ॥

वञ्चिलुञ्च्युतश्च ॥ २४ ॥

वञ्चि लुञ्चि चत् इत्यन्तेभ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्ववति । वञ्चित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । चतित्वा । चर्तित्वा । चतेरीयङ्गार्धधातुको विकल्पितः । स यत्र पठे नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव । वत्त्वा ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते कित्त्वं विकल्प्यते । तृषि मृषि कृशि इत्यन्तेभ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद्ववति । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृषित्वा । कर्षित्वा । काश्यपयहं पूजार्थं स्नेयेव हि वर्जते ॥

रलो व्युपधादुलादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वर्जते । सेडिति च । उश्च इश्च वी । वी उपधे यस्य स व्युपधः । उकारोपधादिकारोपधाच्च धातो रलन्तादुलादेः परः संश्च त्वा च सेटो वा कित्तौ भवतः । व्युषित्वा । व्युषित्वा । दिव्युषित्वा । दिव्युषित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । लिलिखिषति । लिलेखिषति । इल इति किम् । लेखित्वा । दिदेविषति । व्युपधादिति किम् । वर्षित्वा । विवर्षित्वा । इलादेरिति किम् । शषित्वा । शषिषति । सेडित्येव । भुत्वा । भुभुक्षते ॥

उकालो ऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

अति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः ।
 ह्रस्वदीर्घप्लुत इति द्वन्द्वैकवद्भावे पुल्लिङ्गनिर्देशः । उक्क ३ इत्येवं कालोज्
 यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवं संज्ञा भवति । उकालो ह्रस्वः । दधि । मधु । उकालो
 दीर्घः । कुमारी । गौरी । ऊ ३ कालः प्लुतः । देवदत्ता ३ अन्वसि । कालय-
 ह्वं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा भूत् । आलूय । प्रलूय । ह्रस्व-
 स्य पिति कृति एगिति तुङ्ग भवति । अज्यह्वं संयोगाच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थम् ।
 प्रतद्य । प्रतस्य । ह्रस्वाश्रयस्तुङ्गा भूत् । तितउच्छन्नम् । दीर्घात्पदान्ताद्विति
 विभाषा तुङ्गा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशाः । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।
 अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥

अचइच ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा अच
 इव स्थाने वेदितव्याः । वक्ष्यति ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । रे । अतिरि ।
 नौ । अतिनु । गो । उपगु । अच इति किम् । सुवाग्वाह्यणकुलम् । अकृत्सा-
 र्वधातुकयोर्दीर्घः । सीयते । अयते । अच इति किम् । भिद्यते । क्लिद्यते ।
 वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । देवदत्ता ३ । यजदत्ता ३ । अच इति किम् ।
 अमिची ३ त् । सोमसू ३ त् । तकारस्य मा भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः ।
 अजिति वर्तते । इह मा भूत् । कौः । पन्याः । सः । दुभ्याम् । दुभिः ।
 नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तादिशब्दः स्वरे वर्णधर्मं लोकवेदयोः प्रसिद्धा
 इव तदहं तद्गुणेषु परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो यो ऽच् स उदा-
 त्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते । उच्चैर्भाषते । उच्चैः षट्-
 तीति । किं तर्हि, स्थानकृतमुच्चत्वं संज्ञिनो विशेषणम् । तात्त्वादिषु हि भाग-
 यत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नो ऽच् स
 उदात्तसंज्ञो भवति यस्मिन्नुच्चार्यमाणे मात्रायाः मायामो निबद्धो भवति । ऊर्ध्वता
 अङ्गित्वता स्वरस्य । संवृतता कण्ठविवरस्य । ये । ते । के । उदात्तप्रदेशा
 आदादात्तश्चेत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योच् सोनुदात्तसंज्ञो भवति । समाने

स्थाने नीचभागे निष्पद्ये ऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्वव-
सर्गा भवति । मार्दवम् । स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । कण्ठविवरस्योहता
महता । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनु-
दात्तप्रदेशा अनुदात्तौ सुप्पितावित्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अजिति वर्त्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योच् स स्वरित । संज्ञो
भवति । सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्मावुदात्तानुदात्तौ
गृह्येते नाचौ । तौ समाह्रियेते यस्मिन्वाचि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते ।
शिक्यम् । कन्या । सामन्यः । कृ । स्वरितप्रदेशाः तित्स्वरितमित्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मि-
न्देशे उदात्तः कस्मिन्नुदात्तः, कियान्वा उदात्तः कियान्वा अनुदात्त इति ।
तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनु-
दात्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रोपलक्ष्यते । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव
ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेष स्वरविभागः, शिक्यमित्यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ता
ऽपरार्धमात्रा ऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्रा ऽऽदित उदात्ता
ऽअर्धमात्रा ऽनुदात्ता । माणवका ३ माणवकेत्यत्रार्धमात्रा ऽऽदित उदात्ताऽर्ध-
प्लुतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धवैकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य
तदिदमेकश्रुतिः । एकश्रुति वाक्यं भवति । दूरात्संबोधयति येन वाक्येन तत्सं-
बोधनं संबुद्धिः, नैकवचनं संबुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागो ऽभेदः
तिरोधानमेकश्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ । दूरादिति किम् ।
आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामसु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्येण वदे मन्त्राः पठन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते
एकश्रुतिर्विधीयते । अपन्यूहसामानि वर्जयित्वा यज्ञकर्मणि मन्त्राणामेकश्रुत्यं
भवति । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जित्वा-
नोऽहम् । यज्ञकर्मणीति किम् । संपाठे मा भूत् । अजपेप्स्यति किम् । ममाम्ने
वर्ष्णी विहवेप्स्यसु । जपो ऽनुकरणमन्त्रः । उपांशुप्रयोगः । अन्यूहेति किम् ।
न्यूहो बोधकः बोधकः । तेषु के चिदुदात्ताः के चिदनुदात्ताः । असामस्त्विति

किम् । इदं विश्वं समन्विषं ददात् । सामानि वाक्यविशेषस्थगीतय उच्यन्ते ।
तत्रैकश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति एक-
श्रुतिर्वा । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दे लक्ष्यते, वौषट्शब्दस्यैवेदं स्वरविधानम् ।
यद्येवं वौषट्शब्दमेव कस्मात् कृतम् । वैदिक्यार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः
पाणिनेः । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् ॥

॥ विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पदान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति ।
वेति प्रकृते विभाषायहं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनायं स्वाध्यायका-
लेपि पाक्षिक ऐकश्रुत्यविधिर्भवति । इषे त्वार्ज्जे त्वा । इषे त्वार्ज्जे त्वा ।
अग्न्यायाहि वीतये । अग्न्यायाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्निमीळे
पुरोहितम् । शत्रो देवीरभिष्टुये । शत्रो देवीरभिष्टुये । * व्यवस्थितविकल्पोय-
मिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यं त्रैस्वर्यं ब्राह्मणदले नित्यमै-
कश्रुत्यमिति ॥

“इच्छासंहितयोरार्षे छन्दे। वेदे च छन्दसि”

इति नानार्थकोशात् छन्दसि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यवरणा-
दिति । भाषायामप्येकश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च
एकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्ष-
प्राप्तः स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्या ३ मिन्द्रागच्छ हरि-
आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिरहस्याये जार कौशिक-
ब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् । अत्र सुब्रह्मण्यामित्योकार-
स्तिस्वरिण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तं
द्वितीयो वर्णो ऽनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितः प्रसक्तस्त-
स्यानेनोदात्तः क्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ संपद्ये । आगच्छेत्याकार उदात्तः ।
ततः परोनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छेति
चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोनुदात्तः । हरिश् आगच्छेत्यनयेव प्रक्रियया
चत्वार उदात्ताः द्वावनुदात्तौ । मेधातिथेरिति बभूवन्तं परमामन्त्रितमनुप्रविशति ।

* व्यवस्थितेत्यारभ्य सिद्धमित्यन्तः पाठः केषु चित्पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

सुबामन्त्रिते पराङ्मुखत्वे इति । ततः सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्तं तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः । शेषमनुदात्तम् । वृषणस्वस्य मेनइति समानं पूर्वण । गौरावस्कन्दित्विति तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते शेषमनुदात्तम् । अहल्यायै चारंति सुबन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तद्वदेव स्वरः । द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति । समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तं तत्र पूर्ववद् द्वावुदात्तौ । शेषमनुदात्तम् । एवं गौतमब्रुवाणेति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । श्वः सुत्यामागच्छ मघवचिति श्वः शब्द उदात्तः सुत्यामित्यन्तोदात्तः । संज्ञायां समजननिषदेति व्यपों विधाने उदात्त इति वर्त्तते । आगच्छेति द्वावुदात्तौ । अन्त्यो ऽनुदात्तः । मघवचिति पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते, तत्र पूर्वण स्वरितस्योदात्ते प्राप्ते ऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति । देवा ब्रह्माण आगच्छत । द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

इकश्रुतिरिति वर्त्तते ! संहितायां विषये स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । माणवक कटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । इममित्यन्तोदात्तं, मे इति अनुदात्तं, विधिकालश्च निघातविधानात् । तत्पुनरुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितं संपद्यते । तस्मात्स्वरितात्परेषामनुदात्तानां गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति । सर्वेति आमन्त्रितनिघातेनानुदात्ताः । माणवक कटिलकेति प्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तं तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितं ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । संहितायदृष्टं किम् । अथर्ववे मा भूत् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तबहुवचनवर्त्तते । उदात्तः परो यस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः परो यस्मात्स स्वरितपरः, उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति । अनुदात्ततर इत्यर्थः । देवा मरुतः पृश्निमातरोपः । मातर इत्यनुदात्तः । अप इत्यन्तोदात्तः । कडिदंपदाद्यप्युपैक्य इति । तच्चानुदात्तयोरेकादेशो षोकारोनुदात्तः । तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । इकारोनुदात्तः शुतुद्रिइत्येतदामन्त्रितं पादादौ तस्याप

निहन्यते, अनुदात्तं सर्वमपादादाविति तस्य प्रथममक्षरमुदात्तं तस्मिन्यभूते पूर्वस्य सरस्वतीती कारस्य सचतर आदेशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । क इति स्वरितस्तस्मिन्यभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सचतर आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति 'एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एक-
शब्दः । स्पृशानुदके क्तिन् । घृतस्पृक् । भजो णिवः । अर्धभाक् । पादभाक् ।
एकालिति किम् । दर्विः । जाश्विः । प्रत्यय इति किम् । सुराः । अपृक्तप्रदेशा-
क्षरपृक्तस्येत्येवमादयः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य संज्ञां वक्ष्यति । स तत्पुरुषः समानाधि-
करणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्देऽभिधेयवाची । समानाधि-
करणः समानाभिधेयः । परमराज्यम् । उत्तमराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्यु-
त्तरवदाद्युदात्तं न भवति । पाचकवृन्दारिका । तत्पुरुष इति किम् । पाचि-
काभार्यः । समानाधिकरण इति किम् । ब्राह्मणराज्यम् । कर्मधारयप्रदेशाः
कर्मधारये निष्ठेत्येवमादयः * ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यन्निर्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति ।
समासइति समासविधायि शास्त्रं दृश्यते । वक्ष्यति द्वितीया श्रितातीतपतित-
मतात्यस्तप्राप्तापचैरिति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत्प्रथमानिर्दिष्टं तृतीयास-
मासे तृतीयेति चतुर्थीसमासे चतुर्थीति पञ्चमीसमासे पञ्चमीति षष्ठीसमासे
षष्ठीति सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्टश्रितः । शुङ्गलासृष्टः । उपदाह ।
सुकभयम् । राजपुरुषः । अवशोण्डः । उपसर्जनप्रदेशा उपसर्जनं पूर्वमित्येव-
मादयः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्तिः समासे विधीयमाने यच्चियतविभ-
क्तिकं द्वितीये संबन्धिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेऽप्येकैव विभक्त्या युज्यते
तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते, पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं
वर्जयित्वा । निरादयः क्रान्तादयश्च पञ्चम्या । पूर्वपदे नानाविभक्तिकेषुत्तरपदं
पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्या निष्कौशाम्यः । निष्क्रान्तं कौ-

* कर्मधारयप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्येवमादय इति पाठान्तरम् ।

शाम्बा निष्कौशाम्बिम् । निष्क्रान्तेन कौशाम्बा निष्कौशाम्बिना । निष्क्रान्ताय कौशाम्बा निष्कौशाम्बये । निष्क्रान्तत् कौशाम्बा निष्कौशाम्बे । निष्क्रान्तस्य कौशाम्बा निष्कौशाम्बे । निष्क्रान्ते कौशाम्बा निष्कौशाम्बौ । एवं निर्बाराणसिः । एकविभक्तीति किम् । राजकुमारी । अपूर्वनिपात इति किम् । नहि भवति कौशाम्बीनिरिति ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनो ऽर्थशब्दः । अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वा । इत्थः । कपित्थः । कुण्डम् । पीठम् । अर्थवदिति किम् । वनं धनमिति नान्तस्यावधेर्मा भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम् । हन्तेर्लङ् । अहन् । नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति किम् । काण्डे । कुड्ये । इत्थो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति द्वस्वः स्यात् । *अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेयते । अध्यागच्छति । प्रलम्बते । प्रातिपदिकप्रदेशः इत्थो नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्येवमादयः ॥

कृतद्रुतसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृतस्तद्रुताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति । अप्रत्यय इति पूर्वच पर्युदासात्कृतस्य तद्रुतान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । कृत । काकः । हारकः । कर्ता । हर्ता । तद्रुतः । औपगवः । कापटवः । समासः । राजपुरुषः । ब्राह्मणकर्मणः । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवतः संज्ञा न भवति ॥

इत्थो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गे ऽर्थं यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य इत्थो भवति आदेशोलोन्यस्याचः । अतिरि कुलम् । अतिलु कुलम् । नपुंसकइति किम् । शाम्बीः । सेनानीः । प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे तिष्ठतः । कुड्ये तिष्ठतः । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादेकादेशः पूर्वस्यान्तवच भवति ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्तते । गोइति स्वरूपग्रहणं, स्त्रीति प्रत्ययग्रहणं स्वदित्याह । उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणं, गोरुपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्त्रीरुपसर्जनस्येति । ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उपसर्जनबोद्धव्यान्तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य इत्थो भवति । विचक्रुः । चक्र-सुः । स्त्रियाः । निष्कौशाम्बिः । निर्बाराणसिः । अतिसदुः । अतिमाकः ।

* अनर्थकस्त्वकारस्य प्रत्ययान्ते कृत्वाः पाठो बहुषु पुंसकेषु न दृश्यते ।

उपसर्जनस्येति किम् । राजकुमारी । स्वरितत्वं किम् । अतितन्त्रीः । अति-
लक्ष्मीः । अतिश्रीः । ईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो दत्तयः ॥ * ॥ बहुश्रेयसी ।
विद्यमानश्रेयसी ॥

लुक्तद्वितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीयहणमनुवर्त्तते उपसर्जनस्येति च । पूर्वेण द्विस्वत्वे प्राप्ते लुक्विधीयते ।
तद्वितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुग्भवति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता
आस्य पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चभिः शङ्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशङ्कुलिः । ग्रामलक्ष्याः
फलमामलकम् । बकुलम् । बदरम् । तद्वितयहणं किम् । गार्ग्याः कुलं गार्गीकु-
लम् । लुकीति किम् । गार्गीत्वम् । उपसर्जनस्येत्येव । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

इन्द्राण्याः ॥ ५० ॥

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गाण्यास्तद्वितलुकि सति इकारादेशो
भवति । पञ्चभिर्गाणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगाणिः । दशगाणिः । इदिति योग-
विभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः । दशसूचिः । स च एवं विषय एव ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्य-
क्तिवचने भवतः । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थ उच्यते । स हि
प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुक्त्वं विधीयेते । अथ वा
युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धस्तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लुक्त्वं भवतः । सप्त-
म्यर्थं वतिः । व्यक्तिवचने इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वाचार्यनिर्द्देशस्तदीयमेवेदं
सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति ।
व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकानि, वचनमेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । पञ्चालाः क्षत्रियाः ।
पुलिङ्गाः बहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने
तद्वृत्तजनपदे भवतः । पञ्चालाः । कुरुवः । मगधाः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः ।
सुह्याः । पुण्ड्राः । लुपीति किम् । लुकि मा भूत् । लवणः सूपः । लवणा यवानूः ।
लवणं शाकम् । व्यक्तिवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य
वनं शिरीषवनम् । विभाषौषधिवनस्यतिथ्य इति शब्दं न भवति ॥ हरीतक्या-
दिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि ॥ खलतिकविषु
वचनम् ॥ * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वर्त्तते । लुक्त्वं यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तिवचने भवती-
जातिं वर्जयित्वा । पञ्चालाः रमणीयाः । बहुजाः बहुवीर्यवृताः बहुमास्यफलाः ।

गोदौ रमणीयो । बहुचौ बहुवीरघृतौ बहुमात्यफलौ । अजातेरिति विम् । पञ्चालाः जनपदः । गोदौ यामः । जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति । पञ्चालाः जनपदो रमणीयो बहुचः । गोदौ यामो रमणीयो बहुव इति ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चञ्चाभिरूपः । वट्टिका दर्शनीयः ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृतं युक्तवद्भावलक्षणं निर्दिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंज्ञाः । प्रमाणं पञ्चाला वरणा इति च । नैते योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः । तत्र लिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव न यत्रप्रतिपाद्यम् । यथा आपो दाराः रुहाः सिकता वरा इति ॥

लुब्धोगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुब्धशिष्यः । योयं जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति लुबुध्यते अयं न वक्तव्यः, किं कारणं योगाप्रख्यानात् । नहि पञ्चाला वरणा इति योगः संबन्धः प्रख्यायते नैतदुपलभामहे वृत्तयोगाच्चरे वरणा इति । किं तर्हि संज्ञा एताः । तस्मादत्र तस्य निवासः अदूरभवश्चेति तद्वितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेन ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः संज्ञा शब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं, तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यं योगप्रमाणे हि तदभावे ऽदर्शनं स्यात् यदि पञ्चालादिशब्दयोगस्य प्रमाणं योगस्य वाचकः स्यात् ततस्तदभावे ऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च संज्ञति विनैव सच्रियसंबन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दस्ततो ऽवसीयते नात्र योगनिमित्तकः किं तर्हि कठिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अशिष्यमिति वर्त्तते, प्रधानं समासे किं चित्पदं प्रत्ययस्तद्व्यदानिः ताभ्यामर्थवचनमर्थोभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यं ब्रूत इति । तत्प्रातिनिर्वाचार्थः प्रत्याचष्टे । अशिष्यमेतत् अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति शोस्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते, शब्दरथोभिधानं स्वाभाविकं न परिभाषिकमशक्यत्वात्, लोकत एवार्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न कृतं ते ऽपि शब्दपुरुषमानयेत्युक्ते राज्ञविशिष्टं पुरुषमानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमाणम् । औपवचमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति नोपगुं नाप्यपत्यमात्रं नोपगुं । लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वर्तते । कालोपसर्जने चाशिष्ये कस्मादर्थस्यान्यप्रमाण-
त्वात् । तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं चैतत् । कालोपसर्जने च
तुल्यमशिष्ये भवतः । इहान्ये वैयाकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्व-
न्ति । आन्याय्यादुत्थानादान्याय्याच्च संवेशनात् । एषोद्व्यतनः कालः । अपरे
पुनराहुः । अहम्भयतोर्द्विरात्रं एषोद्व्यतनः काल इति । तथोपसर्जनपरिभाषां
कुर्वन्ति अप्रधानमुपसर्जनमिति । सत्याणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे लोकतो ऽर्था-
चक्षते । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेष्याहुरिदमस्माभिरत्र कर्तव्यमिदं स्वः
कर्तव्यमिदं ह्यः कृतमिति । नैवं व्युत्पाद्यन्ते ! तथोपसर्जनं वयमत्र गृहे शमि
वा उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ।
यद्येवं पूर्वसूत्रेण कालोपसर्जनग्रहणं कस्माच्च क्रियते, किमर्थो योगविभागः ।
प्रदर्शनार्थः । अन्यदप्येवं जातीयकमशिष्यमिति । तथा च पूर्वाचार्याः परिभा-
षन्ते मत्वर्थं बहुव्रीहिः, पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो
द्वन्द्व इत्येवमादि, तदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिर्नामायमेकोर्थः तदभिधाने एकवचनमेव
प्राप्तमत इदमुच्यते जातेराख्या जात्याख्या जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे बहुवचन-
मन्यतरस्यां भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणाना-
मजातिशब्दानामपि संप्रदादीनां बहुवचनमुपपद्यते । संप्रदा यवः । संप्रदा
गृध्राः । संप्रदा व्रीहिः । संप्रदा व्रीहयः । पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः । पूर्व-
वयसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । जातिग्रहणं किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तः । आख्या-
यामिति किम् । काश्यपप्रतिज्ञतिः काश्यपः । भवत्वर्थं जातिशब्दो न स्वनेन
जातिराख्यायते किं तर्हि प्रतिज्ञतिः । एकस्मिन्निति किम् । व्रीहियवौ ॥ संख्या-
यामे प्रतिषेधो वाक्यः ॥ * ॥ एको व्रीहिः संप्रदाः सुभिक्षं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योर्धस्तस्येकस्य द्वित्ये च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । अहं
ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । आवां ब्रुवः । वयं ब्रूमः ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधो वाक्य-
व्यः ॥ * ॥ अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पटुर्ब्रवीमि ।
मुष्मदि मुरावेवेवाम् । त्वं मे मुखः । यूयं मे मुखः ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयोरित्यनुकर्षणार्थः । फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोरन्य-

त्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वं फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नचत्रदिति किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥

छन्दसि पुनर्वस्योरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्योश्छन्दसि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नचत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसुनचत्रमदितिर्देवता । नचत्रदित्येव । पुनर्वसू माणविकौ । छन्दसीति किम् । पुनर्वसू इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

छन्दसीति वर्तते, द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतरस्यां भवति । विशाखा नचत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नचत्रमिन्द्राग्नी देवता ॥

तिष्यपुनर्वस्योर्नचत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वौ बहुवचनं । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वस्योर्नचत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते । तिष्यपुनर्वस्योरिति किम् । विशाखानुराधाः । नचत्रदिति किम् । तिष्यश्च माणविकः पुनर्वसू माणविकौ । तिष्यपुनर्वसो माणविकाः । ननु य प्रकृतमेव नचत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते । पर्यायाख्यमपि यथा स्यात् । तिष्यपुनर्वसू । पुष्यपुनर्वसू । सिद्धपुनर्वसू । द्वन्द्वदिति किम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां तद्वै तिष्यपुनर्वसवः । उन्मुखास्तिष्यादय एव विषयेष्वेव दृश्यमाना बहुव्रीहिर्होच्यन्ते । तेन नचत्रसमास एवायम् । बहुवचनस्येति किम् । एकवचनस्य मा भूत्, तिष्यपुनर्वसु इदमिति । सर्वौ द्वन्द्वौ विभाषा एकवद्वतीत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपायामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेवामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानां एकविभक्तौ परत एकशेषो भवति । एकः शिष्यते इतरे निवर्तन्ते । दृशश्च दृशश्च दृशो । दृशश्च दृशश्च दृशश्च दृशः । प्रत्ययै शब्दनिवेशाच्चैकेनानेकस्याभिधानं, तत्रानेकार्थोभिधाने ऽनेकशब्दत्वं प्राप्तं तस्मादेकशेषः । सरूपायामिति किम् । प्रत्ययबोधः । रूपग्रहणं किम् । भिद्येव्यर्थं यथा स्यात् । अज्ञाः । पादाः । माषाः । एकवचनं किम् । द्विवचनः शेषो मा भूत् । शेषग्रहणं किम् । आदेशो मा भूत् । एकविभक्त्यविति किम् । पयः पयो ज्ञायति । आत्मनाम्नां च इतं आत्मनाम्नां च वेदि ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणाश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

शेष इति वर्त्तते । यूनेति सहयोगे तृतीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते युवा निवर्त्तते । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति । वृद्धयूनोः सहवचने वृद्धः शिष्यते तल्लक्षणाश्चेदेव विशेषः । तदिति वृद्धयूनो-
निर्देशः । लक्षणशब्दे निमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यद्वर्थे, एवकारो ऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्त्तते । समानायामाकृतौ वृद्धयुनप्रत्ययौ भिद्येते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । वृद्ध इति किम् । गर्गश्च गार्ग्याय-
णश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् । गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षणा इति किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ । एवकारः किमर्थः । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भा-
गवित्तिभागवित्तिकौ । कुत्सा सौवीरत्वं च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते ॥

स्त्री पुंवञ्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्त्तते, वृद्धो यूनेति च सर्वे, स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणाश्चेदेव विशेषो भवति । पुंसदवास्याः कार्ये भवति । स्मर्यः पुमर्थवद्भवति । गार्गो च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षौ ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणाश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्त्तते । स्त्रीपुंसलक्षणाश्चेदेव विशेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ । तल्लक्षणाश्चे-
देव विशेष इत्येव । कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ । एवकारः किमर्थः । इन्द्रश्च इन्द्राक्षी चेन्नेन्द्राण्यौ । पुंयोगादाख्यायामित्यपरो विशेषः । पुमानिति किम् । प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । प्रागित्य व्ययमलङ्कारम् ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वसा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । दुहित्रा सहवचने पुत्र शब्दः शिष्यते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनपुंसकस्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणाश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । नपुंसकानपुंसकमात्रकृते विशेषे ऽनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते एकवच्चास्य कार्ये भवति अन्यतरस्याम् । शुक्रश्च कम्बलः शुक्रा च वृहतिका शुक्रं च वस्त्रं तदिवं शुक्रम् । तानीमानि

शुक्लानि । अनपुंसधेनेति किम् । शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि । एकवच्चेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते नैकवदिति । मात्रा सहवचने पितृशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितराविति वा ॥

श्वशुरः श्वश्रवा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । श्वश्रवा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । श्वशुरश्च श्वश्रश्च श्वशुरौ । श्वश्रुश्वशुराविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वैर्मित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । सर्वग्रहणं साकल्यार्थं, नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च तौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । त्यदादीनां मिथो यदात्परं तत्तच्छिष्यते ॥ * ॥ स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः । एतेषु सह विप्रज्ञायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतश्च ग्राम्यसंघस्य ग्राम्यपशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं किम् । इरव इमे । इक्ष्वा इमे । पशुष्विति किम् । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः । संघेष्विति किम् । एतौ गावौ चरतः । अतरुणेष्विति किम् । वत्सा इमे । चर्करा इमे । अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अश्वा इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति । भू । भवति । इष । इषते । स्पृष्टुं । स्पृष्टुते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञां कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयत्वात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

भूवादौनां वकारोयं मङ्गलायैः प्रयुज्यते ।
भूवो वायै वदन्तीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः ॥
धातुप्रदेशा धातोरित्येवमादयः ॥

॥ उपदेशेजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेनेनेत्युपदेशः शास्त्रवाक्यानि सूत्रपाठः क्षिप्तपाठश्च तच्च
योजननासिकः स इत्संज्ञा भवति । एध । स्पृष्टु । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणि-
नीयाः । उपदेश इति किम् । अथवा अपः । अत्रिति किम् । आतो मनिन् क्वि-
प्पनिपश्च । अनुनासिक इति किम् । सर्वस्याद्यो मा भूत् । इत्यपदेशा आदित-
श्चेत्येवमादयः ॥

॥ ह्रस्वन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेश इति वर्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य यदन्यं च
तदित्संज्ञं भवति । अ इ उ ऋ । लकारः । अ ल क् । ककारः । इ लो क् ।
ङकारः । ऐ औ च् । चकारः । उपदेश इत्येव । अग्निचित् । सोमसुत् । इत्य च्
इति । * द्वितीयमत्र ह्रस्वह्रस्वं तन्त्रेयोपात्तं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे
इतित्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा च सति ह्रस्वमन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे
नेतरैतराद्यप्येवो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेषु प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्तमानानां तदर्नसकारमकाराणां
प्रतिषेध उच्यते । तर्का । टाडसिद्धसामिनीत्याः । वृक्षात् । पृक्षात् । लकारः ।
लृप् । ब्राह्मणाः । तस् । यस् । पयतः । पयथः । मकार । अपयताम् । अप-
यतम् । विभक्ताविति किम् । अचो यत् । ऊर्वाया युस् । इधादिभ्यः अम्
किमो ऽत् । इटो ऽदित्यत्र प्रतिषेधो न भवति । अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधश्च ।
इदमस्वमुरित्युकारानुबन्धनिर्द्वैशादनित्यत्वमुपलभ्यते ॥

आदिर्जिदुङवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । जि दु इ इत्येतेषां
समुदायानामादितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति । जिमिदा । मिचः । जिपु-
वा । पुष्टः । जिस्त्रिदा । त्रिणवः । † । जिरन्धी । इदुः । दुवेह । वेपथुः । दुके-
शिक । स्वययुः । दुपवथ् । पक्किमम् । इवप् । उप्किमम् । इक्कज् । क्विचिक् ।
आदिरिति किम् । पटूयति । कण्डूयति । उपदेश इत्येव । द्विकारीयति ॥

चः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

चकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । शिल्पिनि च्चुन् । नर्तकी । रत्नकी । प्रत्ययस्येति किम् । बोहः । बहिकः । आदिरित्येव । अविमहोष्टि-
वत् । अविचः । महिचः ॥

चुट् ॥ ७ ॥

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञो भवतः । गोत्रे कुञ्जादिभ्यस्त्वञ् ।
कौञ्जायन्यः । कस्य ईयादेशं वक्ष्यति । वस् । आत्मन्ताः । भस्यान्तादेशं वक्ष्य-
ति । शब्दिकादिभ्यो ञ्यः । शब्दिक्यः । टवर्ग । चरेष्टः । कुचरी । मद्रचरी ।
ठस्य इकादेशं वक्ष्यति । सप्तम्यां जनेर्हः । उपसरजः । मन्दुरजः । ठस्यैयादेशं
वक्ष्यति । अचाययः । आचः । पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् ।
तेन चित्तश्चुञ्चुपचयपौ । केशचुञ्चुः । केशवचः । अवात्कुठारच्च । नते नासि-
कायाः संज्ञायां टीट्प्रनाटश्चटचः । अंबटीटः । आदिरित्येव । कर्मणि घटो
उठच् । कर्मठः ॥

लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥

तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्तमाना लकारश्कारणवर्गा इत्संज्ञा
भवन्ति । लकार । ल्युट्च । जयनम् । जयनम् । शकार । कर्त्तरि शप् । भवति ।
पचति । कवर्ग । कृत्स्नवत् निष्ठा । भुक्तः । भुक्तवान् । प्रियवदो वदः कच् ।
प्रियंवदः । वशंवदः । स्नाजिस्वाश्च ग्नुः । स्नानुः । जिष्णुः । मूष्णुः । भञ्ज-
भासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् । टाडसिद्धसामिनास्याः । वृक्षात् । वृक्षस्य । कत-
द्धितवति किम् । घृहालः । लोमशः । कर्षिका ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्यैत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । तस्य बह्वचं सर्व-
लोपार्थम् । अलोप्यस्य मा भूत् । आदिर्जिटुइव इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदि-
श्यत्तदनुदेशः । पश्चादुच्चार्यतइत्यर्थः । समानां समसंख्यानां समपरिपाठिता-
नामुद्देशिनामनुदेशिनां च यथाक्रममुद्देशिभिरनुदेशिनः संबध्यन्ते । तूदीशलातु-
रवर्मेतीकचवाराङ्कुक्कुरठञ्जकः । प्रथमात्प्रथमः । द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि ।
तौद्वेयः । शालातुरीयः । वार्मेतेयः । कौचवार्यः । समानामिति किम् । लक्ष-
केत्यंभूताख्यानभागवीप्सात् प्रतिपर्यन्तवः । लक्षणादयश्चत्वारो ऽर्थाः । प्रत्याद-
यस्तयः । सर्वेषां सवच्च कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । इह कस्माच्च भवति । वेजो-

यश्चादेर्भगाद्वल् । स चेति । स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यं, यत्र नेष्यते तत्र स्वारितत्वं न प्रतिज्ञायते । स्वरितेनाधिकार इति स्वरितपदद्वयं पूर्वेष्वपि संबध्यते ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो वर्धधर्मः * । तेन विद्वेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः । स्वरितमुच्युक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः । प्रत्ययः । धातोः । व्याप्यातिपदिकात् । अङ्गस्य । भस्य । पदस्य ॥

अनुदात्तकृत आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते तत्रायं नियमः क्लियते अनुदात्तेता ये धातवो द्वितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः । अनुदात्तेभ्यः । आस् । आस्ते । वस् । वस्ते । द्विभ्यः कत्वपि । वृह् । सूते । शीह् । जेते ॥

भावकर्मणीः ॥ १३ ॥

तः कर्मणि च भावे वाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोर्विहितस्य तस्य तिबादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते तच्चेदमुच्यते । भावे कर्मणि आत्मनेपदं भवति । भावे । म्नायते भवता । सुष्यते भवता । आस्यते भवता । कर्मणि । क्लियते कटः । द्वियते भारः । कर्मकर्त्तरि । नूयते केदारः स्वयमेवेति परस्मैपदं न भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृपदद्वयमनुवर्त्तते । तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तस्य परस्मैपदं भवति ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाची व्यतिहारो विनियमः । यच्चान्यसंबन्धिनीं क्रियां मन्वः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतः स कर्मव्यतिहारः । तद्विशिष्टक्रियावचनाद्वातोरात्मनेपदं भवति । व्यतिलुनते । व्यतिपुनते । कर्मव्यतिहार इति किम् । लुनन्ति । कर्तृपदद्वयमुत्तरार्थं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वेष्व्वात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिबिध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति । हिंसार्थेभ्यः । व्यतिहिंसन्ति । व्यतिघ्नन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ १५ ॥ व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति । इतरेप्रतिषेधः ॥ १५ ॥ संबध्यन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाश्च ॥ १६ ॥

* वर्धधर्मो न स्वरधर्म इति क्व चित्पाठः ।

इतरेतरोऽन्योन्य इत्येवमुपपदाद्वातोः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । परस्यरोपपदाच्चेति वाक्यम् ॥ * ॥ परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ॥ १७ ॥

शेषात्कर्तरीति परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वाद्दिश आत्मनेपदं विधीयते नेः परस्माद्दिश आत्मनेपदं भवति । निविशते । निविशन्ते । नेरिति किम् । प्रविशति । यदागमास्तद्गृहणेन गृह्यन्ते तेनाटा नास्ति व्यवधानम् । न्यविशत । नेरुपसर्गस्य गृहणम् अर्थवद्गृहणे नानर्थकस्येति तस्मादिह न भवति । मधुनि विहन्ति क्षमराः ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

इकीञ् द्व्यवनिमये जिस्वात्कर्षभिप्राये क्रियाफले सिद्धमात्मनेपदम्, अकर्त्रेभिप्रायार्थायमारम्भः । परिव्यवेभ्य उत्तरात्क्रीणातेरात्मनेपदं भवति । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । पर्यादय उपसर्गो गृह्यन्ते तेनेह न भवति । बहुविक्रीणीति वनम् ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

शेषात्कर्तरीति परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाज्जयते धातोरात्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते । विपराशब्दावुपसर्गो गृह्येते साहचर्येण, तेनेह न भवति । बहु विजयति वनम् । परा जयति सेनेति ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

अकर्त्रेभिप्रायार्थायमारम्भः । आङ्पूर्वाद्वृद्धातेनास्यविहरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरण इति किम् । आस्यं व्याददाति ॥ आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ विपादिकां व्याददाति । कूलं व्याददाति । स्वाङ्कर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य सुखम् ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥

क्रीड् विहारे एतस्माद् अनु सम् परि इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्चात्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आङः सत्त्वपि । आक्रीडते । समोऽनुजने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संक्रीडन्ति शकटानि । समासाहचर्यादन्वादिरुपसर्गो गृह्यते तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति । माणवकमनुक्रीडति । आगमेः समायामात्मनेपदं वक्तव्यम् ॥ * ॥ समा उपेक्षा कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । शिरोर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ वि-

द्यासु तिष्ठते । आशिवि नाथः ॥ * ॥ सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आ-
शिवीति किम् । माखवकमनुनाथति । हरतेर्गतताच्छीत्ये ॥ * ॥ यैवकमश्वा
अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते । गतताच्छीत्य इति किम् । मातुरनुह-
रति । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपस्किरते वृष-
भो दृष्टः । जीविकायाम् । अपस्किरते कुकुटो भक्षार्थी । कुलायकरणे । अप-
स्किरते श्वा ऽऽश्वार्थी । हर्षादिष्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । आदि-
नुपच्छोऽपसंख्यानम् ॥ * ॥ आनुते शृगालः । आपृच्छते गुहम् । शप उपल-
म्भनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वावा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनम् । देवदत्ताय शपते ।
यत्नदत्ताय शपते । उपलम्भन इति किम् । शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम् अथ प्र वि इत्येधंपूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । संतिष्ठन्ते । अ-
तिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आहः स्थः प्रतिज्ञानइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्ति-
संकारमात्रमातिष्ठते । आगमो गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्येयास्ययोश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनं, स्येयस्याख्या स्येयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन्निति-
स्येयः । विवादपदनिर्णयता लोके स्येय इति प्रसिद्धस्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्यावृ-
द्धम् । प्रकाशने स्येयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत् ।
तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः । तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः ।
स्येयाख्यायाम् । त्वयि तिष्ठते । मयि तिष्ठते । संशय्य कर्णोदिषु तिष्ठते यः ॥

उदे ऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेऽनूर्ध्वकर्मणि वर्तमानादात्मनेपदं भवति । कर्मण्यर्थः ।
क्रियावाची अनूर्ध्वताविशिष्टक्रियावचनात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । गेहे उत्तिष्ठते ।
कुटुम्बे उत्तिष्ठते । तदर्थं यतस्तद्व्यर्थः । उद ईहायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
वा भूत् । अस्माद्वामात् शतमुत्तिष्ठति । शतमुत्पद्यतस्तद्व्यर्थः । ईहायहवमनूर्ध्वक-
र्मण्येव विशेषणं नापवादः । अनूर्ध्वकर्मणीति किम् । आसनादुत्तिष्ठति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणे ऽयं वर्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रा भार्य-
वत्यमुपतिष्ठते । आग्नेया ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणइति किम् । भर्तारमु-
पतिष्ठति यौवनेन । उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रीकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥
देवपूजायाम् । आदित्यमुपतिष्ठते । संमतिकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रक-
रणे । महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रकरणसंगतिकरणयोः को विशेषः । संमतिक-

रवमुपस्तेवः । तद्वया । ननु यमुनामुपतिष्ठते । मित्रकरं तु विनामुपस्ते-
वेव मैत्रीसंबन्धः । यच्च । अयं वन्धाः सुप्रमुपतिष्ठते । वा लिप्सायामिति वक्त-
व्यम् ॥ • • • भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । उपतिष्ठतीति वा ॥

अकर्मकाश्च ॥ २६ ॥

उवादिति वर्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मने-
पदं भवति । यावदुक्तमुपतिष्ठते । यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्तप्रत्ययः ।
भोजनेभोजने सन्धिधीयतइत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । राजानमुपतिष्ठति ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । उद्वि इत्येवंपूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचना-
दात्मनेपदं भवति । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव ।
उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । वितपति पृष्ठं सविता । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ • • • उत्तपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पाणिम् । वितपते
पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते ऽद्वयं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गमिति । किं
तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति ।
उद्विभ्यामिति किम् । निष्ठपति ॥

आहो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । यम उपरमे हन, हिंसागत्योरिति परस्मैपदौ ।
ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाहुर्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते ।
आयच्छेते । आयच्छन्ते । हनः सत्वपि । आहते । आघ्राते । आघ्राते । अकर्म-
कादित्येव । आयच्छति कृपाद्रज्जुम् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गकर्मका-
च्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारि-
भाषिकं गृह्यते किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गं, तेनेह न भवति । आहन्ति शिरः पर-
कीयमिति ॥

समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । शेषात् कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते संपूर्वभ्यो ऋषि-
चण्डि प्रच्छ स्वरति अर्ति श्रु विदि इत्येतेभ्यो ऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं
भवति । संगच्छते । समृच्छते । संपृच्छते । संस्वरते । संकल्पा अस्य समरन्त ।
अर्तर्लुङि ज्ञेः सतिंशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यहादेशः । तत्र परस्मैपदेऽस्वित्येतच्चाश्रीयते
ननु लं छन्दस्यमाद्योगेऽपीत्याट् प्रतिषिध्यते । अट्ठशोऽङि गुण इति गुणः ।
समरन्त । संपृच्छते । संविसे । अच्चेरनादेशस्य बहणम् । समृच्छिष्यते । अर्त्या-
देशस्य त्यर्तैरित्येव सिद्धमात्मनेपदम् । अर्तिरभयच पठ्यते, अ गतिप्रापकयो।

रिति श्वादौ च स्त गताविति कुहोत्यादौ, विशेषाभावाद् द्वयोरपि बहवम् ।
विदेजानार्घस्य बहवः, परस्मैपदिभिर्गमादिभिः साहचर्याच्च नाभार्घस्य स्वरिते-
त्वादुभयतोभाषस्य । दृशेत्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संपश्यते । अकर्मकादित्येव ।
शामं संपश्यति ॥

निसमुपविभ्यो ह्रुः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिप-
त्तव्यम् । नि सम् उप वि इत्येवंपूर्वाद् ह्रुयतेर्द्धातोरात्मनेपदं भवति । निहृ-
यते । संह्रुयते । उपह्रुयते । विह्रुयते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । अन्यच्च हि
शित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् । उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम् ॥ * ॥ निरस्यति ।
निरस्यते । समूहते । समूहति ॥

स्पृष्टायामाहुः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । स्पृष्टायां विषये आहृपूर्वाद् ह्रुयतेरात्मनेपदं
भवति । स्पृष्टा संघर्षः पराभिभवेच्छा स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु कञ्-
क्रिय एव । मस्ते मत्तमाह्रुयते । ह्नात्रश्चात्रमाह्रुयते । स्पृष्टमानस्तस्याह्वानं
करोतीत्यर्थः । स्पृष्टायामिति किम् । गामाह्रुयति गोपालः ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिकप्रतियत्नप्रकथ-

नापयोगेषु कृञः ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः ।
गन्धनादिष्वर्थेषु वर्तमानात्करोतेरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रयुक्तं हिंसा-
त्मकं सूचनम् । तथाहि, वस्तु गन्ध अर्द्धने, अर्द्ध हिंसायाम्, इति । घुरादौ
पठ्यते । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । सेवनमनुवृत्तिः । साहसिकं साहसिकं कर्म ।
प्रतियत्नः सतो गुणान्तराधानम् । प्रकथनं प्रकर्षेण कथनम् । उपयोगो धर्मा-
दिप्रयोजनो विनियोगः । गन्धने तावत् । उत्कुरुते । उदाकुरुते । सूचयतीत्यर्थः ।
अवक्षेपणे । श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । सेवने । गणकानुपकुरुते ।
मंहामाजानुपकुरुते । सेवतइत्यर्थः । साहसिके । परदारान्मकुरुते । तेषु सहसा
प्रवर्ततइत्यर्थः । प्रतियत्ने । एधो दकस्योपस्कुरुते । काखं गुडस्योपस्कुरुते । तस्य
सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । ब्रष्टीमुदौ करोतेः प्रतियत्नश्च विधी-
येते * । प्रकथने । गाथाः प्रकुरुते । जनापवादान्मकुरुते । प्रकर्षेण कथयती-
त्यर्थः । उपयोगे । शतं प्रकुरुते । सहस्रं प्रकुरुते । धर्मार्थं शतं विनियु-
त्यर्थः । एतेष्विति किम् । कटं करोति ॥

* कृञः प्रतियत्नइति ब्रष्टी । उपात्प्रतियत्नेति सुडिति कुञ्चित्पाठः ।

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतेः प्रसहने वर्तमाना-
दात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा । तमधिक्रमे । तमभि-
भूव, न तेन पराजित, इति वा । प्रसहनइति किम् । अर्थमधिकरोति । पृथग्यो-
गकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

कृञ् इत्यनुवर्तते । विपूर्वात्करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मणो
आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः । क्लोष्टा विकुर्वते
स्वरान् । ध्वाङ्तो विकुर्वते स्वरान् । शब्दकर्मण इति किम् । विकरोति पयः ॥

अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥

वेः कृञ् इत्यनुवर्तते । विपूर्वात्करोतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादा-
त्मनेपदं भवति । विकुर्वन्ते सैन्धवाः । साधुदान्ताः शोभनं वलन्तीत्यर्थः ।
बोदनस्य पूर्वोक्ताच्चा विकुर्वन्ते । निष्फलं चेष्टन्तइत्यर्थः ॥

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु

नियः ॥ ३६ ॥

शीञ् प्रापणे ऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अक-
र्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । शीञ् प्रापणे इत्येतस्माद्वातिरात्मनेपदं भवति सम्मान-
नादिषु विशेषणेषु सत्सु । संमाननं पूजनम् । नयते चार्वा लोकायते । चार्वा
बुद्धिः तत्संबन्धादाचार्योपि चार्वा, स लोकायते शास्त्रे पदार्थावयते, उपप-
त्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः संमानिताः
पूजिता भवन्ति । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । माणवकमुदानयते । उत्तिपतीत्यर्थः ।
आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिना ऽऽत्मसमीपं प्रापयति
यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः संप्रत्यते । माणवकमुपनयते । आत्मान-
माचार्योर्कुर्वन्माणवकमात्मसमीपं प्रपयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते
चार्वा लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वैतनम् । कर्मकरानुष-
यते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं
विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते ।
सहस्रं विनयते । धर्मादये शतं विनियुङ्गदत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अज्ञां
नयति वामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयतेः कर्ता देवदत्तादित्वाकारवाच्यः कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयते-

रात्मनेपदं भवति । शरीरं प्राणिकायः तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं विनयते । मन्युं विनयते कर्तुं स्वदति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति । अशरीरदति किम् । गडुं विनयति । घाटां विनयति । कर्मणीति किम् । बुद्ध्या विनयति । प्रज्ञया विनयति ॥

वृत्तिसगतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्घेषु क्रमेधातोरात्मनेपदं भवति । वृत्तिरप्रतिबन्धः । सर्ग उत्साहः । तायनं स्फीतता । वृत्तौ तावत् । चक्षुष्यस्य क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । यजुष्यस्य क्रमते बुद्धिः । सर्ग । व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सहत इत्यर्थः । तायने । अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते । स्फीती-भवन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायेनेष्विति वर्त्तते । उपपरापूर्वात्क्रमते वृत्त्यादिष्वर्घेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमार्थं सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव नान्यपूर्वादिति । उपक्रमते । पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् । संक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येव । उपक्रामति । पराक्रामति ॥

आङ् उद्गमने ॥ ४० ॥

आङ्पूर्वात् क्रमतेऽद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमत आदित्यः । आक्रमते चन्द्रमाः । आक्रमन्ते ज्योतीर्षि । उद्गमनदति किम् । आक्रामति आश्वकः कुतपम् । ज्योतिरुद्गमनदति वक्तव्यम् ॥ • ॥ इह मा भूत् । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥

त्रेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विहरणं विज्ञेयः । सुष्ठु विक्रमते । साधु विक्रमते । अश्वादीनां गतिविज्ञेयो विक्रमश्चमुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादविहरणश्च पठ्यते क्रमु पादविज्ञेयदति तथाप्यनेक-वृत्त्याद्वातूनामेवमुक्तम् । पादविहरणदति किम् । विक्रामतप्रतिबन्धः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तो चेत् प्रोपा समर्थौ तुल्यार्थौ भवतः । क्व चानयोस्तुल्यार्थता, आदिकर्मणि । प्रक्रमते भोक्तम् । उपक्रमते भोक्तुम् । समर्थाभ्यामिति किम् । पूर्वदुः प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेदुः उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । अथोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपद-मत्र कस्माच्च भवति, वृत्त्यादिष्वहं-तन्मनुवर्त्तते, ततोऽन्येदं प्रत्युदाहरणम् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गविबुक्तात् क्रमतेरात्मने-
पदं वा भवति । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् । संज्ञामति ॥

अपह्रूवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातिरपह्रूवे वर्तमानाद् आत्मनेपदं
भवति । अपह्रूवो ऽपह्रुतिरपलापः । सोपसर्गश्चायमपह्रूवे वर्तते न केवलः ।
ज्ञतमपजानीते । सहस्रमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । अपह्रूवइति । किम् । न
त्वं किंचिदपि जानासि ॥

अकर्मकाञ्च ॥ ४५ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं, कर्त्रभिप्राये ह्यनुपसर्गाञ्च इति वक्ष्यति । जाना-
तेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते । मधुनो जा-
नीते । कथं चायमकर्मकः । नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितं, किं तर्हि
ज्ञानपूर्विकतायां प्रवृत्तौ करणत्वेन, तथा च “ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे” इति वृत्ती
विधीयते । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत-
इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । स्वरेण पुञ्च जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्तते । सकर्मकार्थमिदम् । सं प्रति इत्येवं पूर्वोच्चाभातेरना-
ध्याने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शतं संजानीते ।
सहस्रं संजानीते । शतं प्रतिजानीते । सहस्रं प्रतिजानीते । अनाध्याने इति
किम् । मातुः संजानाति । पितुः संजानाति । उत्कण्ठतइत्यर्थः ॥

भासनेपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मने-
पदं भवति । भासनं दीप्तिः । वदते चार्वा लोकायते । भासमानो दीप्यमान-
स्तत्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्त्वनम् । कर्मकरानुपव-
दते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञानं सम्यगवबोधः । वदते चार्वा लोकायते । जा-
नाति वदितुमित्यर्थः । यत्र उत्साहः । चेत्रे वदते । गेहे वदते । तद्विषयमुत्सा-
हमाविष्करोतीत्यर्थः । विमतिर्नानामतिः । चेत्रे विवदन्ते । गेहे विवदन्ते ।
विमतिपतिता विचित्रं भाषन्तइत्यर्थः । उपमन्त्रणं रहस्यपच्छन्दनम् । कुल-
भार्यामुपवदते । परदारानुपवदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः । इतिष्विति किम् ।
यत्किं चिद्वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

वद इति वर्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहेच्चारणं तत्र वर्तमानादु-
दतेरात्मनेपदं भवति । ननु वद व्यक्तायां वाचीत्येष पठ्यते तत्र किं व्यक्तवा-
चामिति विशेषणेन । प्रसिद्धपस्यहार्यमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रसि-
द्धाः तेषां समुच्चारणे यथा स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । संप्रवदन्ते क्षत्रियाः ।
व्यक्तवाचामिति किम् । संप्रवदन्ति कुकुटाः । समुच्चारण इति किम् । ब्राह्म-
णो वदति । क्षत्रियो वदति ॥

अनारकर्मकात् ॥ ४९ ॥

वद इति व्यक्तवाचामिति च वर्तते । अनुपूर्वादुदतेरकर्मकाद्युक्तवाचिब-
यादात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुवदते मौदः पैपलादस्य ।
अनुः सादृश्ये । यथा कलापोधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । सकर्मकादिति
किम् । पूर्वमेव यजुर्वदितमनुवदति । व्यक्तवाचाप्रित्येव । अनुवदतिषीणा ॥

विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वर्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलापात्मके
व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्तमानादुदतेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभा-
षेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः । विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौदूत्ताः ।
विप्रवदन्ति मौदूत्ताः । युगपत्परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रलाप-
इति किम् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचाप्रित्येव । विप्रवदन्ति शकुनयः ।
समुच्चारण इत्येव । क्रमेण मौदूत्ता मौदूत्तैः सह विप्रवदन्ति ॥

अवाद्गुः ॥ ५१ ॥

गृ निगरण इति तुदादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न तु गृ शब्द इति त्र्यादि-
पठितस्य । तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । शेवादिति परस्मैपदे प्राप्ते ।
अवपूर्वाद्गिरतेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते । अवगिरते । अवगिरन्ते । अवा-
दिति किम् । गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

व इति वर्तते । संपूर्वाद्गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं भवति ।
प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । शतं संगिरते । नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिज्ञान इति किम् ।
संगिरति आसम् ॥

उदञ्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेवात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्म-
नेपदं भवति । गेहमुच्चरते । कुटुम्बमुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते । उत्क्रम्य गच्छ-
तीत्यर्थः । सकर्मकादिति किम् । बाष्पमुच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

संपूर्वाचरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिर्ह्यते तथा चरतेर्घट्टारकोयोगः । अश्वेन संवरते । तृतीयायुक्तादिति किम् । उभौ लोको संवरसि इमं चामुं च देवल । यद्यप्यत्र तदर्घ्ययोगः संभवति तृतीया तु न अयतइति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चेत्तुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

दाण् दाने परस्मैपदी ततः संपूर्वातृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । वक्तव्यमेवैतत् । अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दास्या संप्रयच्छते । वृषत्या संप्रयच्छते । कामुकः सन् दास्यै ददातीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थेदिति किम् । पाणिना संप्रयच्छति । समः प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति । सम इति विशेषणे षष्ठी न पञ्चमी ॥

उपादयमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति । पाणियहणविशिष्टमिह स्वकरणं एह्यते न स्वकरणमात्रम् । भार्यामुपयच्छते । स्वकरणइति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशं सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञा श्रु स्मृ दृश् इत्येतेषां सचन्तानामात्मनेपदं भवति । तत्र जानातेरपह्वे ज इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितं श्रुदृशोरपि समो गम्यच्छीत्यत्र विहितं तस्मिन्विषये पूर्ववत्सन इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरतेः पुनरप्राप्तएव विधानम् । धर्मं जिज्ञासते । गुहं श्रुश्रवते । नष्टं सुस्मरते । नृपं दिदृक्षते । सन इति किम् । जानाति । शृणोति । स्मरति । पश्यति ॥

नानोर्जः ॥ ५८ ॥

पूर्वेषां योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिध्यते । अनुपूर्वाज्जानातेः सचन्तादात्मनेपदं न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिबोधः संपद्यते । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम् । धर्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वाच्छृणोतेः सचन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिश्रुश्रुवति । आश्रुश्रवति । उपसर्गबह्वचं चेदं, तस्मादिह प्रतिबोधो न भवति । देवदत्तं प्रति श्रुश्रवते ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

शद् शतने परस्मैपदी तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शदिर्यः शिद्धावी
शितो वा संबन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते । शीयेते । शीयन्ते ।
शित इति किम् । अशत्स्यत् । शत्स्यति । शिशत्सति ॥

स्त्रियतेर्लुङ्लिटोश्च ॥ ६१ ॥

मृड् प्राणत्यागे । हित्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वच-
नम् । स्त्रियतेर्लुङ्लिटोः शितश्चात्मनेपदं भवति अन्यत्र न भवति । अमृत ।
मृषीष्ट । शितः सत्वपि । स्त्रियते । स्त्रियेते । स्त्रियन्ते । नियमः किमर्थः । मरि-
ष्यति । अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वा यो धातुः आत्मनेपदी तद्वत्सचन्तादात्मनेपदं भवति । येन
निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सचन्तादपि भवति । अनुदात्त-
डित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते । सचन्तादपि तदेव निमित्तम् । आसि-
सिषते । शिशयिषते । नैर्विशः । निविशते । निविविचते । आङ् उदमने ।
आक्रमते । आचिक्रंसते । इह न भवति । शिशत्सति । मुमूर्षति । नहि शदि-
क्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तं किं तर्हि शिदाद्यपि तच्चेह नास्ति । यस्य स
पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तत्सचन्तेष्वनिमित्तम् । अनुचिकीर्षति ।
पराचिकीर्षति । इह जुगुप्सते मीमांसते इति अनुदात्तेत इत्येव सिद्धमात्मने-
पदमवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । आम् प्रत्ययो यस्मात्सोयमान्प्रत्ययः आम्प्र-
त्ययस्येव धातोः कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईत्वांचक्रे । ईहांचक्रे । यदि
विधिर्यमेतत् तर्हि उदुज्जांचकार उदुम्भांचकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्म-
नेपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयमनेन क्रियते । विधिर्नियमश्च । कथम् ।
पूर्ववदिति वक्षते । स द्वितीयो यत्र नियमार्थो भविष्यति । कृञ् इति किम् ।
ईत्तामास । ईत्तांबभूव । कथं पुनरस्यानुप्रयोगो यावता कृञ्चानुप्रयुज्यते तिटी-
त्युच्यते । कृजिति प्रत्याहारश्चह्यं तच्च विज्ञायते । कृ संनिविष्टानां प्रत्याहारः ।
अभूततद्वावे कृष्यस्तिषोये संपद्व्यकर्त्रि च्छिरितिकृञ्चदादारभ्य यावत् कृजो
द्वितीयतृतीयेति अकारः ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपान्नेषु ॥ ६४ ॥

युजिर् योगे स्वरितेत् तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् ।

अकर्त्रभिप्रायाद्यायमारम्भः । प्र उप इत्येवंपूर्वाद् युक्तेरयजपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । अयजपात्रेऽस्ति किम् । द्रुष्टुं न्यजिष्यपात्राणि प्रयुनक्ति । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् । संयुनक्ति ॥

समः दणुवः ॥ ६५ ॥

एण तेजने परस्मैपदी ततः संपूर्वादात्मनेपदं भवति । समो गम्यच्छि इत्यत्रैव कस्माच्च पठितः । अकर्मकादिति तत्र वर्तते । संत्युते अस्त्वम् । संत्यावाते । संत्यावते ॥

भुजो ऽनवने ॥ ६६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादौ पठ्यते । तस्मादनवने ऽपालने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । भुङ्क्ते । भुञ्जाते । भुञ्जते । अनवनइति किम् । भुनक्त्येनमग्निराहितः । अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते न तौदादिकस्य भुजो कौटिल्यइत्यस्य । तेनेह न भवति । विभुजति पाणिम् ॥

शेरौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्त्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

णिवश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायाद्यायमारम्भः । एयन्तादात्मनेपदं भवति, कथम्, अणौ यत्कर्म शौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता भवति । अनाध्याने, आध्यानं वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । उपसिचन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । शेरिति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किम् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव । कर्मग्रहणं किम् । लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । शौ चेदुहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण । यत्सयहणमनन्यकर्मार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । कर्त्तंति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्रः । अनाध्मन्इति किम् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्यनेन वनगुल्मः स्वयमेव । ननु दात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते । कर्मस्य भावकानां कर्मस्य क्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते । कर्तृस्थार्थायमारम्भः । तथा च इहिः कर्तृस्यक्रियः दृष्टिः कर्तृस्यभावक उदाहृतः ॥

भीस्योर्हृतुमये ॥ ६८ ॥

खेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । विभेतेः स्मयतेत्यव्य-
न्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यस्ततश्चेद्वयं
भवति । भयसङ्गमुपलक्षणाद्यै विस्मयोपि तत एव । जटिलो भीषयते । मुग्धो
भीषयते । जटिलो विस्मापयते । मुग्धो विस्मापयते । हेतुभयइति किम् ।
कुञ्चिकयैर्न भाषयति । रूपेण विस्माययति । अत्र कुञ्चिका भयस्य कारणं न हेतुः ॥

गृध्रिवञ्चोः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

खेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । गृध्रु अभिकाङ्क्षायां
वञ्चु गतावित्येतयोर्न्यन्तयोः प्रलम्भने वर्तमानयोरात्मनेपदं भवति । प्रलम्भनं
विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते । प्रल-
म्भनइति किम् । श्वानं गर्धयति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अङ्घ्रिं वञ्च-
यति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

खेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । लीङ् श्लेषणे इति दिवादौ
पठ्यते । ली श्लेषणे इति च त्रयादौ । विशेषाभावाद् द्वयोरपि बह्वचम् । लियो
व्यन्तात्संमानने शालीनीकरणे च वर्तमानादात्मनेपदं भवति च शब्दात् प्रल-
म्भने च । संमाननं पूजनम् । शालीनीकरणं न्यग्भावनम् । जटाभिरालापयते ।
पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । न्यङ्करोतीत्यर्थः । प्रल-
म्भने । कस्त्वामुल्लापयते । विसंवादयतीत्यर्थः । विभाषा लीयतेरिति वात्वं
विधीयते । तदस्मिन्विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः । व्यर्थास्यतविभाषा हि सा ।
संमाननादिष्विति किम् । बालकमुल्लापयति ॥

मिथ्योपपदात्कुजोभ्यासे ॥ ७१ ॥

खेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । व्यन्तात्करोतेर्मिथ्योप-
दादात्मनेपदं भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनःपुनः करणमावृत्तिः । पदं मिथ्या
कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टमसङ्गदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम् ।
पदं सुष्ठु कारयति । कुज इति किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यासइति
किम् । पदं मिथ्या कारयति । सङ्गदुच्चारयति ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

खेरिति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेता ये धातवो
जितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रेति क्रियायाः फलं
क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तच्चेत्कर्त्तुर्नकारवाच्यस्य भवति ।
यजते । पचते । जितः स्वल्पपि । सुनुते । कुहते । कर्त्तादि प्रधानफलमिह कर्त्ता-

रमभिप्रेति । कर्त्रभिप्रायदति किम् । यजन्ति याजकाः । पयन्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्तुः फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः ॥

अपाद्वदः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते । अपपूर्वाद्वादतेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायापवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलदत्येव । अपवदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफलदति वर्त्तते । णिजन्तादात्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं कारयते । ओदनं पाचयते । कर्त्रभिप्रायदत्येव । कटं कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्ये ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते । सम् उद आङ् इत्येवंपूर्वादात्तमेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति अन्यविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति । ग्रीहीन् संयच्छते । भारमुदाच्छते । वस्त्रमायच्छते । आङ्पूर्वादकर्मकादाङ्गो यमहन इति सिद्धमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्यहणम् । अग्रन्यदति किम् । उदाच्छति विकित्सां वैद्यः । कर्त्रभिप्रायदत्येव । संयच्छति । उदाच्छति । आयच्छति ॥

अनुपसर्गाज् ज्ञः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्ज्ञानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । गां जानीते । अश्वं जानीते । अनुपसर्गादिति किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति मूढः । कर्त्रभिप्रायदत्येव । देवदत्तस्य गां जानाति ।

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितजित इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले व्योतिते विहितं तदुपपदेन व्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । समीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरमुपपदं तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषा ऽऽत्मनेपदं भवति । स्वं यजं यजति । स्वं यजं यजते । स्वं कटं करोति । स्वं कटं कुर्वते । स्वं पुत्रमपवदति । स्वं पुत्रमपवदते । एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यम् ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वेषु प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः न परस्मैपदनियमः तत्सर्वतः प्राप्नोति तदर्थमिदमुच्यते । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स शेषः । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात् । अनुदात्त-

हित आत्मनेपदमुक्तम् । आस्ते । शेते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदं भवति । याति । वाति । नेर्विश आत्मनेपदमुक्तम् । निविशते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदम् । आविशति । प्रविशति । कर्त्तरीति किम् । पच्यते । गम्यते । कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति । पच्यते श्रोदनः स्वयमेव । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइति द्वितीयं कर्तृबहुवचननुवर्त्तते तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितं तदपवादः परस्मैपदं विधीयते । अनु परा इत्येवंपूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति । अनुकरोति । पराकरोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । अभि प्रति अति इत्येवंपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम् । आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्तृबहुवचननुवर्त्तते । तेनेह न भवति । अभिक्षिप्यते स्वयमेव ॥

प्राद्वहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत् तत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । प्रपूर्वाद्ब्रुहतेः परस्मैपदं भवति । प्रवहति । प्रवहतः । प्रवहन्ति । प्रादिति किम् । आवहते ॥

परिमृषः ॥ ८२ ॥

मृष तितित्वायां स्वरितेत् ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति । परिमृष्यतः । परिमृष्यन्ति । परेरिति किम् । आमृष्यते । वहतिमपि के चिदज्ञानुवर्त्तयन्ति । परिब्रहति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि आङ् परि इत्येवंपूर्वाद् रमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । एतेभ्य इति किम् । अभिरमते ॥

उपाञ्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येव । उपपूर्वाद् रमतेः परस्मैपदं भवति । देवदत्तमुपरमति । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितव्यर्थाच्च रमिः । पृच्छ्यो-गकरणमुत्तरार्थम् । अकर्मकाद्विभाषां ब्रह्मति सा उपपूर्वादेव यथा स्यात् ॥

विभाषा ऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रम उपादिति च वर्तते । पर्वण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते । उपपूर्वाद्भूतत्वेऽकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति । यावदुक्तमुपरमति । यावदुक्तमुपरमते । निवर्ततइत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्मुद्रुसुभ्यो षोः ॥ ८६ ॥

णिवर्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । बुध युध नश जन इङ् पु द्रु सु इत्येतेभ्यो गण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । आध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति । सावयति । ये ऽत्राकर्मकास्तेषामणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादित्येवं सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम् । बोधयति पदम् । योधयन्ति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । ये ऽत्र चलनार्थे अपि तेषां निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवते । प्राप्नोतीति गम्यते । अयो द्रवति । विलीयतइत्यर्थः । कुण्डिका खवति । खन्यतइत्यर्थः । तद्विषयाण्यदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वर्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । निगरणमभ्यवहारः । चलनं कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो गण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति । आश्रयति । भोजयति । चलनार्थेभ्यः । चलयति । चोपयति । कम्पयति । अयमपियोगः सकर्मकार्थः । अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च । अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ आसि देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वर्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् गण्यन्तत्परस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । शाययति देवदत्तम् । अणाविति किम् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति के चित्प्रत्युदाहरन्ति तदयुक्तम् । हेतुमण्येव विधिः, प्रतिषेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्यायः । तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवितव्यम् । इदं तु प्रत्युदाहरणम् । आरोहयमाणं प्रयोजयति । आरोहयते । अकर्मकादिति किम् । कटं कुर्वाणं प्रयोजयति । कारयते । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । शृण्वन्ति ग्रीहयः । शोचयते ग्रीहीनातपः ॥

न पादस्याड्यमाड्यसपरिमुहुरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥

पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयतायामात्मनेपदपवाहः परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिषेधोयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव न प्रतिषिध्यते । पादमि आड्यम आड्यस परिमुह रुचि नृति वद वस इत्येतेभ्यो गण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति । तत्र पिबतिर्निगरणार्थः । दमिप्रभृतयश्चिषवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोपि । एषां परस्मैपदं न भवति । पा । पाययते । दमि । दमयते । आड्यम । आयासयते । यमोऽपरिवेषणे इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते । आड्यस । आयासयते । परिमुह । परिमोहयते । रुचि । रोचयते । नृति । नर्त्तयते । वद । वादयते । वस । वासयते । पादिषु घेट उपसंख्यानम् ॥ * ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची ॥

वा कषः ॥ ९० ॥

लोहितादिङान्यः क्यधिति वत्यति तदन्ताद्वातोर्वा परस्मैपदं भवति * । लोहितायति । लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते । अघात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमात्मनेपदं लभ्यते । यावता ऽनुदात्तङित इत्येवमादिना प्रकरणेन तच्चियतम् । एवं तर्हि आत्मनेपदमेवात्र विकल्पितं विधीयते, तच्चावनन्तरं परस्मैपदप्रतिषेधेन सन्निधापितमिह संबध्यते । तेन मुक्ते शेषात्कर्तरि परस्मैपदं भवति ॥

दुद्भ्यो लुङि ॥ ९१ ॥

वैत्येव । द्युत दीप्तौ तत्साहचर्याद् लुतादयोपि रूपपर्यन्तास्तथैव व्यपदिश्यन्ते । बहुवचननिर्द्देशादाकार्यो भवति । अनुदात्तेस्त्वाचित्यमेवात्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति । व्यद्युतत् । व्यद्योतिष्ट । अलुठत् । अलोठिष्ठ । लुङीति किम् । द्योतते ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ ९२ ॥

द्युतादिष्वेव वृतादयः पठन्ते । वृत् वृत्तेन । वृधु वृद्धौ । वृधु शब्दकुत्सायाम् । स्यन्द प्रसवणे । रूप सामर्थ्ये । एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि च पशतो वा परस्मैपदं भवति । वृत् । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत । विवर्त्तिषते । वृध् । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत । विवर्त्तिषते । स्यसनोरिति किम् । वर्त्तते ॥

लुटि च कूपः ॥ ९३ ॥

वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः । लुटि विधीयते । चकारत्साहि

* अत्रादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थे वचनमित्यपि न्ये चित्वाठः ।

स्यसनोरनुकर्षकार्यं न वक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वं प्राप्तिं बाधेत । तस्मा-
च्छकारः स्यसनोरनुकर्षकार्यः क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा
भवति । कल्पता । कल्पतारौ । कल्पतारः । कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । चित्क-
ल्पति । कल्पिता । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत् । विकल्पिष्यते * ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

कडाराः कर्मधारयइति वक्ष्यति आ एतस्मात्सूत्रावधेयैदित् कर्तुमनुक-
मिष्यामः तत्र एका संज्ञा भवतीति हेदितव्यम् । का पुनरसौ । या परा ऽन-
वकाशा च । अन्यत्र संज्ञासमावेशादियमार्थं वचनमेकैत्र संज्ञा भवतीति । वक्ष्य-
ति ह्रस्वं लघु । भिदि किदि । भेत्ता । हेत्ता । संयोगे गुरु । शिष्टा । भिष्टा ।
संयोग परस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च । एका संज्ञेति वचनादु-
संज्ञैव भवति । अततत्तत् । अरत्तत् । सन्वत्तुनीत्येष विधिर्न भवति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्त्यार्थोवेकस्मिन्गुणपत्मा-
प्लुतः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन्विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति ।
उत्सर्गापवादित्यान्त्यान्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य यो-
गस्य विषयो बलवतैव तत्र भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ पर्यायेण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां
वचनमारभ्यते । अतो दीर्घा यत्रि सुपि चेत्यस्यावकाशः । वृत्ताभ्याम् । प्लुता-
भ्याम् । बहुवचने भक्त्येदित्यस्यावकाशः । वृत्तेषु । प्लुतेषु । इहोभयं प्राप्नोति ।
वृत्तेभ्यः । प्लुतेभ्यः । इति । परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

यू स्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचक्षते स्याख्यौ ।
मूलविभुजादिदर्शनात्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्तं च स्याख्यं शब्दरूपं नदी-
संज्ञं भवति । ईकारान्तम् । कुमारी । गौरी । लत्मीः । शार्ङ्गरवी । ऊकारान्तम् ।
ब्रह्मबन्धूः । यवागूः । यू इति किम् । मात्रे । दुहित्रे । स्याख्याविति किम् ।

* यत्र परस्मैपदं तत्र तासि च कृप इतोद् प्रतिषेधः । यत्रात्मनेपदं तत्रेद् भक्त्ये-
त्वपि क्व चित्पाठः ।

शाम्भीः । सेनानीः । सलपूः । आख्यायह्वं किम् । शब्दार्थे स्त्रीत्वएव यथा
स्यात् पदान्तराख्ये मा भूत् । शाम्भये स्त्रियै । सलप्वे स्त्रियै । नदीप्रदेशां
आचनद्या इत्येवमादयः ॥

नेयहुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिध्यते । स्थितिः स्थानम् । इयहुवङ्गोः
स्थानमनयोरितीयहुवङ्स्थानौ तौ यू नदीसंज्ञौ न भवतः स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा ।
हे श्रीः । हे भूः । अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि ॥

वा ऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते । इयहुवङ्स्थानौ
यू आमि परतो वा नदीसंज्ञौ न भवतः । श्रियाम् । श्रीणाम् । भुवाम् ।
भूणाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् ॥

ङिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसंज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयहुवङ्स्थानयोश्च
प्रतिषिद्धा । तस्मानङिति वा विधीयते । ङिति परतो ह्रस्वश्च य्योः संबन्धी
यः स्त्याख्यौ इयहुवङ्स्थानौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः । कृत्ये । कृतये ।
धेन्वै । धेनवे । श्रियै । श्रिये । भुवै । भुवे । अस्त्रीत्येव । स्त्रियै । स्त्याख्या-
वित्येव । अग्नये । वायवे । भानवे ॥

शेषा च्यसस्त्रि ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्तते । शेषोत्र घिसंज्ञो भवति सस्त्रिशब्दं वर्जयित्वा ।
कश्च शेषः । ह्रस्वमिर्वर्णोवर्णान्तं यच्च स्त्याख्यं स्त्याख्यं च यच्च नदीसंज्ञकं स
शेषः । अग्नये । वायवे । कृतये । धेनवे । असस्त्रीति किम् । सख्या । सख्ये ।
सख्युः । सख्यौ * ॥

पतिः समासएव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते पतिशब्दः समास-
एव घिसंज्ञो भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये । समासइति किम् । पत्या ।
पत्ये । ह्रस्वकार इष्टतो ऽवधारणार्थः । दृढमुष्टिना । दृढमुष्टये ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वेण नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते ।
छन्दस्तेन युक्तः पतिशब्दः छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति । कुलुष्यानां

* इत उत्तरं "घिप्रदेशाः द्वन्द्वे घीत्येवमादय" इत्यपि क्व चित्पाठः ॥

प्रत्यये नमः । कुलुञ्जानां प्रत्ये नमः । * पठ्ठीयहृषं किम् । मया प्रत्या क्-
दृष्टिर्यथासः । कन्दसीति किम् । ग्रामस्य प्रत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । ह्रस्वमसं-
लघुसंज्ञं भवति । भेत्ता । छेत्ता । अचीकरत् । अजीहरत् । लघुप्रदेशाः पुगन्त-
लघुपधस्य चेत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते ।
संयोगे परतो ह्रस्वमसं गुरुसंज्ञं भवति । कुण्डा । शिवा । भिवा । गुरुप्रदेशाः
गुरोश्च हल इत्येवमादयः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोगइति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चाक्षरं गुरु-
संज्ञं भवति । ईडांचक्रे । ईटांचक्रे ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ङङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं
प्रत्यये परतोङ्गसंज्ञं भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । करिष्यति । हरिष्यति । औपगवः ।
कापटवः । यस्मादिति संज्ञिनिर्देशार्थं, तदादीतिसंबन्धात् । प्रत्ययबह्वचं
किम् । न्यविशत । व्यक्रीणीत । नेर्विश इत्पुसर्गाद्विधिरस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा
स्यात् । विधियहणं किम् । प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत् । स्वी इयती । तदा-
दिवचनं स्यादिनुमर्थम् । करिष्यावः । करिष्यामः । कुण्डानि । पुनः प्रत्ययय-
हणं किमर्थम् । लुप्तप्रत्यये मा भूत् । स्वर्यम् । अङ्गप्रदेशा अङ्गस्येत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुबन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं
भवति । ब्राह्मणाः पचन्ति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थम् । गौरी ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशाः पदस्य पदादि-
त्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्यइति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः
पदसंज्ञं भवति । क्यच् । राजीयति । क्यङ् । राजायते । क्यष् । चर्मायति ।

* सेत्रस्य प्रत्यये नमः । सेत्रस्य प्रत्ये नम इत्यपि क्व विदुदाहरणम् ॥

चर्मायते । सिद्धे सत्पारम्भो नियमार्थः । नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत् । वाच्यति । सूच्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यचि भ्रमिति वत्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति । भवतृकृदसौ । भवदीयः । उर्णाया युस् । उर्णायुः । अतोराण् । कृन्तसि घस् । अत्विजः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य आ कपः प्रत्यया वृत्तान्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम् । राजभिः । राजत्वम् । राजता । राजतरः । राजतमः । असर्वनामस्थानइति किम् । राजानौ । राजानः ॥

यचि भम् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थानइति वर्तते । पूर्वण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादो भसंज्ञा विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति । यकारादौ । गार्ग्यः । वात्स्यः । अजादौ । दाक्षिः । ग्लाक्षिः ॥ नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ नभइव नभस्वत् । अङ्गिराइव अङ्गिरस्वत् । मनुरिव मनुष्वत् ॥ वृषण्वस्वश्वयोः ॥ * ॥ वृषण्वत्येतत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति कृन्तसि विषये । वृषण्वसुः । वृषण्वस्वमेने । भप्रदेशाः भस्येत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भ्रमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्वर्थप्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति । उदश्वित्वान् घोषः । विद्युत्त्वान् बलाहकः । सकारान्तम् । यशस्वी । पयस्वी । तसाविति किम् । तत्त्वान् यामः ॥

अयस्मयादीनिच्छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि कृन्तसि विषये साधूनि भवन्ति । भप्रदसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन साधुत्वप्रयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मयं वम्भे । अयस्मयानि पात्राणि । क्व चिदुभयमपि भवति । स सुष्टुभा स अङ्गता गच्छेन । षदत्त्वात्कुत्वं भत्वाञ् जश्त्वं न भवति । कृन्तसीति किम् । अयोमयं ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

व्याभ्रातिपदिकात्स्वादयः तस्य तिकादय इति सामान्येन बहुवचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुवचनं भवति ।

बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्थो वाच्या-
स्तदीये बहुत्वे बहुवचनं कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः । आत्मनः
पठन्ति । यत्र च संख्या संभवति तत्राद्यमुपदेशः । अत्राप्येवास्तु निःसंख्येभ्यः
सामान्यविहिताः स्वादयो विद्वान्तएव ॥

द्वैकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्यविहितयो-
र्द्विवचनैकवचनयोरर्थोभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति एकत्वे एकवचनं भव-
ति । आत्मनो पठतः । आत्मनः पठति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारकरति । विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते । कारकरत्य-
धिकारो वेदितव्यः । यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारकरत्येवं तद्वेदितव्यम् ।
कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः । कारकं हेतुद्वित्वमर्थोऽन्तरम् । कस्य हेतुः ।
क्रियायाः । वक्ष्यति ध्रुवमपाये उपादानम् । यामादायच्छति । पर्येतादवरो-
च्छति । कारकरति किम् । वृत्तस्य पर्येतादवरोच्छति । कुड्यास्य पिण्डः यतति । अक-
चित्तं च । अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति । माणवकं पत्न्यान् पृच्छति । कार-
करति किम् । माणवकस्य पितरं पत्न्यान् पृच्छति । कारकसंज्ञशब्देषु चानेनैव
विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपाये उपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुवं यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
यामादायच्छति । पर्येतादवरोच्छति । सार्थाद्वीनः । स्वात्पतितः ॥ जुगुप्सावि-
रतमप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ २५ ॥ अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्विरमति ।
धर्मात्प्रमादयति । अपादानप्रदेशा अपादाने पञ्चमीत्येवमादयः ॥

भीन्नार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

विभेत्पर्यायानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्व्यस्तत्कारकमपादा-
नसंज्ञं भवति । चौरिभ्यो विभेति । चौरिभ्य उद्विजते । त्रायत्यर्थानाम् । चौरिभ्यस्त्रा-
यते । चौरिभ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किम् । अरण्ये विभेति । अरण्ये अस्मरे ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य ज्वतेः प्रयोगे उपादो योऽर्थः सोढुं न शक्यते तत्कारकमपा-
दानसंज्ञं भवति । अभयनात्पराजयते । असोढ इति किम् । अतृणपराजयते ॥

कारकार्यनामीप्सितः ॥ २७ ॥

कारकार्येनां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थः तत्कारकमपादानसंज्ञं भव-

ति । प्रवृत्तिविघातो वारणम् । यवेभ्यो गां वारयति । यवेभ्यो गां निवर्त्तय-
यति । ईप्सित इति किम् । यवेभ्यो गां वारयति चेत्ते ॥

अन्तर्द्वौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्द्विः । अन्तर्द्विनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्का-
रकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्वौत्ते । उपाध्यायाच्चिलीयते । मा
मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति निलीयते । अन्तर्द्वौविति किम् । चौराच्च दिदृक्षते ।
इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उप-
योगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते ।
उपाध्यायादागमयति । उपयोगइति किम् । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता जायमानः तस्य या
प्रकृतिः कारणं हेतुः तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शङ्गाच्छरो जायते ।
गोमयादृश्चिको जायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्त्तुरिति वर्त्तते । भवनं भूः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भूकर्त्तुः प्रभवो
यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । काश्मीरेभ्यो वि-
तस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यतइत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वदातिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां ददाति ।
माणवकाय भिक्षां ददाति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्मत्रयम् ॥ * ॥ क्रियायापि यम-
भिप्रैति स संप्रदानम् । आद्वाय निगर्हते । युद्वाय संनह्यते । पत्ये शेते । संप्र-
दानप्रदेशः चतुर्थो संप्रदानइत्येवमादयः ॥ कर्मणः कारणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदा-
नस्य च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

इच्छिना समानार्थो रुच्यर्थः । अन्यकर्तृको ऽभिलाषो रुचिः । रुच्यर्थानां
धत्तूनां प्रयोगे प्रीयमाणो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय
रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय स्वदते पूषः । देवदत्तायस्वाभिलाषस्य मोदकः
कर्त्ता । प्रीयमाण इति किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पचि ॥

श्लाघद्भुङ्स्थाशपां जीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघद्भुङ् स्था शप इत्येतेषां जीप्स्यमानो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदान-
संज्ञं भवति । जीप्स्यमानो जपयितुमिच्छमाणो बोधयितुमभिप्रेतः । देवदत्ताय
श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव जपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं
देवदत्ताय हुते । यज्ञदत्ताय हुते । देवदत्ताय तिष्ठते । यज्ञदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय
शपते । यज्ञदत्ताय शपते । जीप्स्यमान इति किम् । देवदत्ताय श्लाघते षष्ठि ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो यो ऽर्थः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । उत्त-
ममृणं यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणं, यदीयं धनं, धनस्वामी प्रयोक्ता
उत्तमर्णः स संप्रदासंज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । यज्ञदत्ताय शतं
धारयति । उत्तमर्ण इति किम् । देवदत्ताय शतं धारयति यामे ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां, चुरादावदन्तः पठ्यते, तस्य ईप्सितो यो ऽर्थस्तत्कारकं
संप्रदानसंज्ञं भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । फलेभ्यः
स्पृहयति । ईप्सित इति किम् । पुष्पेभ्यो घने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

अमर्षः क्रोधः । अपकारो द्रोहः । अक्षमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्कार-
णमसूया । क्रुधादर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
क्रोधस्तावत्कोप एव, द्रोहादयोपि कोपप्रभावा एव दृश्यन्ते । तस्मात्सामान्येन
विशेषणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय द्रुध्यति । देव-
दत्तायेर्ष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् । भार्यामीर्ष्यति ।
मैनामन्या द्राक्षीदिति ॥

क्रुधद्रुहेरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण संप्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधद्रुहेरुपसृष्टयोश्च-
सर्गसंबन्धुयोऽयं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्तमभिक्रुध्यति । देवदत्त-
मभिद्रुध्यति । उपसृष्टयोरिति किम् । देवदत्ताय क्रुध्यति । यज्ञदत्ताय द्रुध्यति ॥

राधेरीक्ष्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीक्षेच्च कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, यस्य विप्रश्नः, विविधः
प्रश्नः विप्रश्नः, स कस्य भवति, यस्य शुभाशुभं पृच्छति । देवदत्ताय राध्यति ।
देवदत्तायेक्षते । नैमित्तिकः पृष्ठः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वस्य शृणोतेः कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, पूर्वस्य कर्त्ता । प्रतिपूर्वं आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्त्तते । स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति । देवदत्ताय गामाशृणोति । प्रतिज्ञानीतइत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्त्तेति वर्त्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च शृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूतं संप्रदानसंज्ञं भवति । होत्रे ऽनुशृणोति । होता प्रथमं शंसति तमभ्यः प्रोत्साहयति । अनुगरः प्रतिगर इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तते । होत्रे ऽनुशृणोति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियाप्रसिद्धौ यत्प्रकृतोपकारकं विवर्तितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । पशुना हिनति । तमब्रह्मणं किम् । गङ्गायां घोषः । कूपे गर्गकुलम् । करणप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति चकारात्करणसंज्ञं च । अन्नान्दीव्यति । अद्वैदीव्यति ॥

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वर्त्तते । पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां संप्रदानसंज्ञा कर्म विधीयते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां संप्रदानसंज्ञं भवति । परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना स्वीकरणं नात्यन्तिकः क्रय एव । शताय परिक्रीता ऽनुब्रूहि । शतेन परिक्रीता ऽनुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीता ऽनुब्रूहि । सहस्राय परिक्रीता ऽनुब्रूहि ॥

आधारो ऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आध्रियन्ते ऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः । कर्तृकर्मयोः क्रियाश्रयभूतयोर्धोरणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । कटे आस्ते । कटे ज्ञेते । स्यात्यां पचति । अधिकरणप्रदेशाः सप्तम्यधिकरणे चैत्येवमादयः ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वायां शीङ्स्था कास इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । आममधिष्ठति । आममधिष्ठति । पर्वतमध्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४० ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममभि-
निविशते । कथं कल्याणे ऽभिनिवेशः, पापेभिनिवेशः, याया संज्ञायस्मिन्यस्मिन्
संज्ञिन्यभिनिविशतइति । अन्यतरस्यामिति वर्तते परिक्रयणे संप्रदानमन्यतर-
स्यामित्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥

उप अनु अधि आङ् इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं
भवति । ग्राममुपवसति सेना । पर्वतमुपवसति । ग्राममनुवसति । ग्राममधि-
वसति । ग्राममावसति ॥ वसेरश्रयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ग्रामे उपवसति ।
भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदाप्सुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटं करोति ।
ग्रामं गच्छति । कर्तुरिति किम् । माघेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा न
कर्तुः । समग्रग्रहणं किम् । पयसौदनं भुङ्के । कर्मण्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहण-
माधारनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा ऽऽधारस्यैव हि स्यात् । गेहं प्रविशतीति ।
ओदनं पचति सक्तान्पिबतीत्यादिषु न स्यात् । पुनः कर्मग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं
भवति । कर्मप्रदेशाः कर्मणि द्वितीयेत्येवमादयः ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्यकारेण यदानी-
प्सितं युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । ईप्सितादन्यत्सर्वमानीप्सितं द्वि-
मितरञ्च । विधं भवयति । चौरान्पश्यति । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूल्यान्युपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति । केनाकथितं, मयादानादि-
विशेषकयाभिः । परिगणनं कर्तव्यम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिच्चिञ्जामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

उपयुज्यतइत्युपयोगः, पयः प्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि, तस्योपयु-
ज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते । पाणिना कांस्यवाणं
वा दोग्धि पयः । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्माच्च भवति । केत-
दस्ति । विहिता हि तत्र करणादिसंज्ञा । तदर्थमाह । अपूर्वविधास्ति ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते । ब्रुविशास्योर्मुखः साधनं प्रधानं कर्म प्रत्येकं

तेन यत्संबध्यते, तदकीर्तितमाचरितं कविना, तदकथितमुक्तं सूत्रकारेण ।
 दुहिं, गां दोग्धि पयः । याचि, पौरवं गां याचते । रुधि, गामवरुणाद्वि व्रजम् ।
 प्रच्छि, माणवकं पन्थानं पृच्छति । भित्ति, पौरवं गां भित्तते । चिञ्ज, वृक्षमव-
 चिनोति फलानि । ब्रुवि, माणवकं धर्मं ब्रूते । शासि, माणवकं धर्ममनुशास्ति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि

कर्त्ता स यौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां
 च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्त्ता स अण्यन्तानां
 कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति माणवको ग्रामम् । गमयति माणवकं ग्रामम् । याति
 माणवको ग्रामम् । यापयति माणवकं ग्रामम् । गत्यर्थेषु नीवहोः प्रतिषेधो
 वक्तव्यः ॥ * ॥ नयति भारं देवदत्तः । नाययति भारं देवदत्तेन । वहति भारं
 देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥ वहेरनियन्तृकर्त्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
 प्रतिषेधो मा भूत् । वहन्ति यवान् बलीवर्दाः । वाहयति यवान् बलीवर्दानिति ।
 बुद्धि । बुध्यते माणवको धर्मम् । बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको
 धर्मम् । वेदयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमभ्यवहारः । भुङ्क्ते माणवक ओद-
 नम् । भेक्षयति माणवकमोदनम् ॥ अश्नाति माणवक ओदनम् । आशयति माण-
 वकमोदनम् ॥ आदिस्त्राद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अत्ति माणवक ओद-
 नम् । आदयते माणवकेनोदनम् । आदति माणवकः । आदयति माणवकेन ॥
 भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्षयति पिण्डं देवदत्तः । भक्षयति
 पिण्डं देवदत्तेनेति । अहिंसार्थस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यं, भक्ष-
 यन्ति बलीवर्दान्सस्यम् । शब्दकर्मणाम् । अधीते माणवको वेदम् । अध्याप-
 यति माणवकं वेदम् । पठति माणवको वेदम् । पाठयति माणवकं वेदम् ।
 अकर्मकाणाम् । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । ज्ञेते देवदत्तः । शाय-
 यति देवदत्तम् । एतेषामिति किम् । पचत्योदनं देवदत्तः । पाचयत्योदनं
 देवदत्तेनेति । अण्यन्तानामिति किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः
 प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं चिष्णुमिषः ॥

हृक्कारन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्त्ता स याविति वर्त्तते । हरतेः करोतेश्चाण्यन्तर्योः कर्त्ता
 स अण्यन्तयोरन्यतरस्यां कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः । हारयति भारं
 माणवकं माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः । कारयति कटं देवदत्तं
 देवदत्तेनेति वा ॥ अभिवादिवृशोरात्मनेपदउपसंख्यानम् ॥ * ॥ अभिवदति
 गुहं देवदत्तः । अभिवादयते गुहं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति भृत्या राजा-

नम् । दर्शयते भृत्यान् राजानं दर्शयते भृत्यैरिति वा । आत्मनेपदवति किम् । दर्शयति चैत्रं मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वाद् द्वितीयैव । अभिवादयति गुहं माणवकेन पिता । अप्राप्तविकल्पत्वात्तृतीयैव ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते । अगुणीभूतो यः । क्रियाप्रसिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति । कर्तृप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः । निपातनात्समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको यो ऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति चकारात्कर्तृसंज्ञं च । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वाणं प्रयुङ्गे । कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशाः हेतुमति चेत्येवमादयः ॥

प्राग्गीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

अधिरीश्वर इति वक्ष्यति प्रागेतस्मादवधेयानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति “चादयो ऽसत्त्वे” च वा ह अह । प्राग्-चनं संज्ञासमावेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्सह निपातसंज्ञा समा-विशति । रेकोच्चारणमीश्वरं तोसुन्कसुनावित्ययमवधिर्मा विश्वायाति ॥

रीश्वराद्धीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोपि सः ।

समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

चादयो ऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते । प्रसज्य प्रतिषेधो बं-सत्त्वमिति द्वयमुच्यते ॥ च । घा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । जश्चत् । युगपत् । सूपत् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कच्चित् । यच्च । नह । इन्त । माकिम् । नकिम् । माह् । माहो ङकारो विशेषणार्थो माहि लुङिति । इह न भवति । मा भवतु, मा भविष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वे । द्वे । रे । औषट् । औषट् । स्वाहा । वषट् । स्वधा । ओम् । कित् । तथा । अथ । सु । स्म । अस्मि । अ । इ । उ । च् । ल् । ए । हे । ओ । औ । अम् । तक् । उञ् । उक्ञ् । वेलायाम् । मात्रायाम् । यथा । यत् । यम् । तत् । किम् । पुरा । अद्वा । धिक् । हाहा । हे । हे । प्याट् । पाट् । घाट् । अहो । उताहो । हो । तुम् । तच्चाहि । अनु । आम् । आहो । अहो । अनु ।

मन्ये । मिथेत् । अस् । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वत् । चन । वत ।
 इह । आम् । इम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् । सुकम् । सत्यम् ।
 चतम् * । अट्टा । इट्टा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु । कथम् ।
 कुतः । कुत्र । अत्र । अनु । हाहौ । हैहौ । ईहा । आहोस्वित् । हम्बट् । खम् ।
 दिष्ट्या । पशु । वट् । सह । आनुषक् । अह् । फट् । ताजक् । अये । अरे ।
 वटु । वाट् । कुम् । खुम् । घुम् । हुम् । आर्दम् । शीम् । सीम् । वै । † उप-
 सर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः ।

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥

अत्र उपसर्गात् इति तत्त्वं न भवति । दुर्नीतम् । दुर्नयः । दुर्निर्णयः ।
 उपसर्गादिति यत्त्वं न भवति । असत्त्वइति किम् । पशुवै पुरुषः । पशुः पुरो-
 डाशः । निपातप्रदेशाः स्वरादिनिपातमध्ययमित्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयो ऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् । अनु ।
 अव । निस् । दुस् । वि । आह् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि ।
 प्रति । परि । उप । पृथयोगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम् । उपसर्गाः क्रियायो-
 गइति चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्वइत्येव । परा जयति सेना ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति ।
 प्रणायकः । परिणायकः । क्रियायोगइति किम् । प्रगते नायको ऽस्माद्विशात्
 प्रनायको देशः ॥ मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ मरुद्विर्दत्तो मरु-
 तः । संज्ञाविधानसामर्थ्यादनञ्जन्तत्वेऽपि अत्र उपसर्गात् इति तत्त्वं भवति ।
 मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ आतश्चोपसर्गइति आह् भवति । अट्टा । उप-
 सर्गप्रदेशा उपसर्गं घोः किरित्येवमादयः ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्य । प्रकृतम् । प्रक-
 रोति । योऽकिमम उत्तरार्थः । उत्तरञ्च गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञा

* अतमित्येतदुत्तरं "वाकिर्, नकिर्, आह्, "अ, मा, नो, न, प्रतिषेधे,"उत्, दट्,"
 ईदित्येते क्य कित् पुस्तके दृश्यन्ते ।

† त्वे, तुवे, न्वे, नुवे, अथ, अथस्, स्मि, अच्च, अदस्, दट्, डेट्, डेट्, नो, न, आह्,
 अर्ह, सुकम्, सम्, वय, वात्, हिकम्, हिनृक्, वज्रम्, शिकम्, श्वकम्, सनुकम्, नुकम्,
 अन्न, द्यौ, सुक्, भावक्, अले, वट्, वाट्, कीम्, यते ऽधिकाः पुस्तकान्तरेषु ।

मा भूत् । ऊरीस्वादिभ्योऽपसर्गधादुर्ध्वं मस्तिर्ध्वपर इति वत्त्वं प्रसज्येत । चकारः
संज्ञसम्भवार्थः । प्रसीतम् । अर्धभिन्नम् । गतिरनन्तर इति स्वयं उपसर्ग-
दिति यात्वषत्वे च भवतः । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारिकाकृतम् ।
कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । पुनश्चनसौ कृन्दसि गतिषंज्ञौ भवत इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनस्तत्पूतं वासो देयम् । गतिर्गताविति निंघातो भवति ।
वनोदितः । गतिरनन्तर इतिस्वरः । गतिप्रदेशाः कुगतिप्रादय इत्येवमादयः ॥

ऊर्यादिचिह्नाचश्च ॥ ६१ ॥

ऊर्यादयः शब्दाः च्यन्ता हावन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति ।
चिह्नाचोः कृत्वस्तियोगे विधानं तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैस्त्रेव योगे गतिसंज्ञा
विधायते । ऊरीउररीशब्दावह्रीकश्चो विस्तारे च । ऊरीकृतम् । ऊरीकृतम् । यदू-
रीकरोति । उररीकृतम् । उररीकृतम् । यदुररीकरोति । पापी । तापी ।
जातपत्नी । केताली । धूसी । शकला । संशकला । ध्वंसकला । भंशकला ।
एते शकलादयो हिंसायाम् । शकलाकृतम् । संशकलाकृतम् । ध्वंसकलाकृतम् ।
भंशकलाकृतम् । गुलुगुध पोषार्थं । गुलुगुधाकृतम् । सजूः सहायं । सजूःकृतम् ।
फलूः फली, विक्री, आक्री, इति विकारे । फलूकृतम् । फलीकृतम् । विक्रीकृतम् ।
आक्रीकृतम् । आलाष्टी, कराली, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मसमसा, मसमसा,
एते हिंसायाम् । वषट् । वौषट् । औषट् । स्वाहा । स्वधा । बन्धा । प्रादुस् ।
अत् । आविस् । च्यन्ताः सत्त्वपि । शुक्लीकृतम् । शुक्लीकृतम् । यच्छुक्लीकरोति ।
हाच् । पटपटाकृतम् । पटपटाकृतम् । यत्पटपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमितिपरं क्रियायोगे
गतिसंज्ञा भवति । सादृत्यम् । सादृत्यम् । यत् सादृतेति । चानितिपरमिति
किम् । सादिति कृत्वा निष्ठीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः * । परिभवौदासीन्यमनादरः । आदरानादरयोर्-
धाकर्म सदसच्छब्दे गतिसंज्ञा भवतः । सत्कृतम् । सत्कृतम् । यत्सत्करोति ।
असत्कृतम् । असत्कृतम् । यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति किम् ।
सत्कृत्वाकावहं गतः । असत्कृत्वा कावहं गतः ॥

भूषणेऽक्षम् ॥ ६४ ॥

* प्रीतिबंधम इति शाठान्तरम् ।

अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्यं पर्याप्तौ भूषणे चेति विशेषणमुपादीयते ।
भूषणे यो ऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलंकृत्य । अलंकृतम् । यदलंक-
रोति । भूषणदिति किम् । अलं भुक्त्वा ओदनं गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तःशब्दे ऽपरिग्रहेर्गं गतिसंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणं तदभावे
गतिसंज्ञा विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अपरिग्रहदिति किम् ।
अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिग्रह गत इत्यर्थः । अन्तःशब्दस्याङ्कि-
विधिसात्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ अन्तर्द्धा । अन्तर्द्धुः । अन्तर्गयति ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणेशब्दे मनसशब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञो भवतः । कणेहत्य पयः
विबति । मनोहत्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः । श्रद्धा
प्रतिहतित्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघातदिति किम् । कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः ॥

पुरो ऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दे ऽव्ययं स गतिसंज्ञो भवति । समासस्वरो-
पचाराः प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य । पुरस्कृतम् । यत्पुरस्करोति । अव्ययमिति
किम् । पूः, पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तंशब्दे मकरान्तो ऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते स गतिसंज्ञो भवति ।
अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति । अस्तंगतानि धनानि । यदस्तंगच्छति । अव्यय-
मित्येव । अस्तं काण्डम् । विप्लमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दे ऽव्ययमभिज्ञशब्दस्यार्थं वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ
च गतिसंज्ञो भवति । अच्छगत्य । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । वदतौ ।
अच्छोदय । अच्छोदितम् । यदच्छवदति । अव्ययमित्येव । उदकमच्छं गच्छति ॥

अदो ऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदःशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति । उपदेशः परार्थः
प्रयोगः । स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामृशति तदा नास्त्युपदेश इति सो ऽस्य
विषयः । अदःकृत्य । अदःकृतम् । यददःकरोति । अनुपदेशदिति किम् । अदः
कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ॥

तिरो ऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥

अतर्द्धिव्यवधानम् । तत्र तिरोःशब्दे गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूव ।

तिरोभूतम् । यत् तिरोभवति । अन्तर्द्वौविति किम् । तिरो भूत्वा स्थितः ।
पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृजि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्वौविति वर्तते । प्राप्तविभाषेयम् । तिरःशब्दः करोतौ परतो विभाषा
गतिसंज्ञो भवति । तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति । तिर-
स्कृत्वा । तिरःकृत्वा । अन्तर्द्वौवित्येव । तिरः कृत्वा काष्ठं तिष्ठति ॥

उपाजेन्याजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृजितीति वर्तते । उपाजेऽन्याजेऽशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ
दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते तौ कृजि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य ।
उपाजे कृत्वा । अन्याजेकृत्य । अन्याजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृजितीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृजि विभाषा
गतिसंज्ञानि भवन्ति । साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् ॥ * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षा-
त्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या कृत्वा । सातात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा ।
सौधना । विभाषा । संपत्का । आस्था । अमा । अद्रा । प्राजया । प्राजरुहा ।
वीजया । वीजरुहा । संसर्ग । अर्थ । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् ।
आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लघणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते । अमौ ।
वशे । विकम्पने । विहसने । प्रहसने । प्रतपने । प्रादुस् । नमस् । आविस् ॥

अनत्याधानउरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषाकृजितीति वर्तते । अनत्याधानमुपस्तेष्वं तदभावेऽनत्याधाने उर-
सिमनसी शब्दौ विभाषा कृजि गतिसंज्ञौ भवतः । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मन-
सिकृत्य । मनसि कृत्वा । अनत्याधानइति किम् । उरसि कृत्वा पाणिं जेत्ये ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृजितीति वर्तते । चकारादनत्याधानइति च । मध्ये पदे निवचने
इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृजि गतिसंज्ञा भवन्ति । मध्येकृत्य । मध्ये
कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनं वचनाभावः । निवचनेकृत्य । निवचने कृ-
त्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधानइत्येव । इस्तिनः पदे कृत्वा शिरः जेत्ये ॥

नित्यं हस्तेपाणौपयमने ॥ ७७ ॥

कृजितीति वर्तते हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृजि नित्यं गतिसंज्ञौ
भवत उपयमने । उपयमनं दारकर्म । पाणौकृत्य । हस्तेकृत्य । दार कर्म
कृत्येत्यर्थः । उपयमनइति किम् । हस्ते कृत्वा कार्वापखं गतः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

कृतीति वर्तते । प्राध्वमिति मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते, तदनु-
कूल्यं बन्धनहेतुत्वं यदा भवति तदा प्राध्वंशब्दः कृषि नित्यं गतिसंज्ञो
भवति । प्राध्वंकृत्य । बन्धनइति किम् । प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

जीविकोपनिषदाद्यौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृतीति वर्तते । जीविका उपनिषदित्येतौ शब्दौ यौपम्ये विषये कृषि
गतिसंज्ञो भवतः । जीविकापृत्य । उपनिषत्कृत्य । यौपम्यइति किम् । जीविकां
कृत्वा गतः ॥

ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथा चैवोदाहृताः ।
तेष्वङ्गमुपसर्गार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः ॥

कृन्दसि परे ऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते कृन्दसि परेष्वभ्यनुज्ञायन्ते । कृन्दसि विषये गत्युप-
सर्गसंज्ञकाः परेषु पूर्वेषु प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्ये
किं चिदस्ति । केवलं परप्रयोगेपि क्रियायोग एवामस्तीति ज्ञाप्यते । याति ति
इतिना । हन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाः कृन्दसि वृश्यन्ते । आ मन्त्रैरिन्द्र इति-
मिर्याहि मयूररोमभिः । आयाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानि कर्तुंमनुकर्मिणामः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वेदितव्याः । अधिकरीश्वरइति यावदुच्यते । कर्मप्रवच-
नीयप्रदेशाः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्येवमादयः ॥

अनुशब्दो ॥ ८४ ॥

अनुशब्दो लक्षणे कोट्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य संहिता-
मनु प्रावर्षत् । अनहुद्वजमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चन्नाद्याः । किमर्थमि-
दमुच्यते । यावता लक्षणेत्वंभूताध्यानेति सिद्धेवानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
हेत्वर्थं तु वचनं हेतुमतीयां बाधित्वा द्वितीयेव यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

अनुशब्दस्तृतीयार्थे कोट्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नदीमन्ववसिता
सेना । पर्वतमन्ववसिता सेना । पर्वतेन संबद्धेत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते स चोत्कृष्टापेक्षः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसंबन्धो संज्ञा विज्ञायते । हीने द्योत्ये ऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनुशाकटा-
यनं वैयाकरणाः । सन्वर्तुनं योद्वारः ॥

उपोधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्दः अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उप
शार्थो द्रोहः । उप निष्के कार्वाण्यम् । हीने । उप शाकटायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अपपरी शब्दो वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः । प्रकृतेन संब-
न्धिना कस्य चिदनभिसंबन्धो वर्जनम् । अप चिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । परि ।
परि चिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । वर्जन इति किम् । श्रोदनं परिशिष्यति ॥

आप्त्यादावचने ॥ ८९ ॥

आप्त्यादौ शब्दः मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अपाधिर्म-
र्यादा । वचनश्रुत्यादभिविधिरपि दृश्यते । आ पाठलिपुत्रादृष्टो देवः ।
आकुर्मारे यशः पाणिनेः । आ सांकाश्यात् । आ मयुरायाः । मर्यादावचन इति
किम् । ईषदर्थे क्रियायोगे च मा भूत् ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ९० ॥

लक्षणे इत्यंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु-
इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ।
वृक्षं परि । वृक्षमनु । इत्यंभूताख्याने । साधुर्द्वन्द्वतो मातरं प्रति । मातरं परि ।
मातरमनु । भागे । यदत्र मां प्रति स्यात् । मां परि स्यात् । मामनु स्यात् ।
वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति । परि सिञ्चति । अनु सिञ्चति । लक्षणादि-
श्रिति किम् । श्रोदनं परिशिष्यति । अथ परिशब्दयोगे पञ्चमी कल्पाव भवति
वञ्चम्यपाहपरिभिरिति । वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृक्षमभि
विद्योतते । साधुर्द्वन्द्वतो मातरमभि । वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति । अभिरभ इति
किम् । भागः स्वीक्रियमाणोऽर्थः । यदत्र ममाभिष्यात् तद्वीयताम् । यदत्र मम
भवति तद्वीयतामित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य नियोतनं प्रतिदानम् । प्रतिनिधिः

अये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । मावानस्मै तिलेभ्यः प्रति यच्छति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ६३ ॥

अधिपरी शब्दे अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गत्युपसर्गसंज्ञावाधनार्थो कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते ॥

सुः पूजायाम् ॥ ६४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सु सित्तं भवता । सु स्तुतं भवता । धात्वर्थः स्तूयते । उपसर्गसंज्ञाश्रयं बत्वं न भवति । पूजायामिति किम् । सुषित्तं किं तवान्न ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ६५ ॥

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात्पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । निष्पद्येऽपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अति सित्तमेव भवता । अति स्तुतमेव भवता । पूजायाम् । अति सित्तं भवता । अति स्तुतं भवता । शोभनं इतिमित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ध्रवसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ६६ ॥

पदार्थं संभावने ऽन्ध्रवसर्गे गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । मात्रा बिन्दुः स्तोत्रमित्यस्यार्थं ऽपिशब्दे वर्तते । संभावनमधिकार्यवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणम् । अपि सिञ्चेन्मूलकसहस्रम् । अपि स्तुयाद्राजानम् । अन्ध्रवसर्गः कामचारानुज्ञा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा । धिञ्ज्ञात्मं देवदत्तमपि सिञ्चेत्पलायम् । अपि स्तुयादृषत् । समुच्चये । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । सिञ्च च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञावाधनात् बत्वं न भवति ॥

अधिरीश्वरे ॥ ६७ ॥

ईश्वरः स्वामी स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिसंबन्ध कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । तत्र कदा चित्स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदा चित्स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा कृञि ॥ ६८ ॥

अधिः करोतीति विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । यदत्र मातृधिकरिष्यति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञापत्ते गतिसंज्ञावाधनात् तिङि चोदात्तवतीति निधातो न भवति ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

ल इति षष्ठी आदेशापेक्षा । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, कि । सिप्, यस्, य । मिप्, वस्, मस् । शतृकसू च । परस्मैपदप्रदेशाः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ॥

तङानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

तङिति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम् । आन इति शानच्कानचोर्ब-
ह्वम् । पूर्वेषु परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तङानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते ।
त, आताम्, भ् । यास्, आयास्, ध्वम् । इट्, वहि, महिङ् । आनः कत्व-
पि । शानच्कानचौ । ल इत्येव । कतीह निघ्नानाः । आत्मनेपदप्रदेशा अनु-
दात्तहित आत्मनेपदमित्येवमादयः ॥

तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङ्स्त्रीणादश्च प्रत्ययाः नव परस्मैपदसंज्ञकाः नवात्मनेपदसंज्ञकाः तत्र
परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । आत्मनेप-
देष्वपि त्रयस्त्रिकाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, कि, इति
प्रथमः । सिप्, यस्, य, इति मध्यमः । मिप्, वस्, मस्, इत्युत्तमः । आत्म-
नेपदेषु त, आतां, भ्, इति प्रथमः । यास्, आयास्, ध्वम्, इति मध्यमः । इट्,
वहि, महिङ्, इत्युत्तमः । प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः शेषे प्रथम इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति * एकशः एकैकं पदम् ।
तिबित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । कि इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ।
एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः बहुषु बहुवचनमित्येवमादयः ॥

सुपः ॥ १०३ ॥

तिङां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः संप्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते ।
सुपश्च त्रीणित्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति ।
सु इत्येकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । असिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते । त्रीणित्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्त्रि-
कश्च । विभक्तिप्रदेशा अष्टन आ विभक्तावित्येवमादयः ॥

* तानि तिङ्स्त्रीणित्रीणि मूल्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्तीत्यपि क्व चि-
त्याहः ।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि

मध्यमः ॥ १०५ ॥

तस्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिस्रादयो विहितास्तेषामयं पुरुषनियमः क्रियते । युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते वाव्यवहिते सति समानाधिकरणे समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमाने ऽप्यप्रयुज्यमानेपि मध्यमपुरुषो भवति । स्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अप्रयुज्यमानेपि । पचसि । पचथः । पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्यतेश्चात्तमः स चैकवद्वधति । एहि मन्ये शौदनं भोत्स्यदिति, नहि भोत्स्यसे, भुक्तः सोतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, नहि यास्यसि, श्वतस्तेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोः उत्तममध्यमौ विधीयेते । प्रहास्यदिति किम् । एहि मन्यसे शौदनं भोत्स्यदिति । सुष्ठु मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेप्यप्रयुज्यमानेपि उत्तमपुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः । अप्रयुज्यमानेपि । पचामि । पचावः । पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेषदिति मध्यमोत्तमविधयादन्य उच्यते । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे उपपदे न स्तः तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः । पचन्ति ॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परशब्दे ऽतिशये वर्तते । संनिकर्षः प्रत्यासत्तिः । परो यः संनिकर्षो वर्तमानोऽर्धमात्राकालव्यवधानं स संहितासंज्ञो भवति । दृष्टम् । मद्रुचः । संहिताप्रदेशास्संहितावागित्येवमादयः ॥

विरामो ज्वसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विरामः । विरम्यतेनेनेति वा विरामः । सोऽवसानसंज्ञो भवति । दधि । मधु । वृत्तः । मृत्तः । अवसानप्रदेशाः अवसानयोर्विसर्जनीय इत्येवमादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां कृतौ

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तरवाध्यायः ॥ शुभम् ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदि-
तव्यः । विधीयतइति विधिः । पदानां विधिः पदविधिः । स पुनः समा-
सादिः । समर्थः शक्तः, विग्रहभाष्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदि-
तव्यः । अथ वा समर्थपदश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्बद्धार्यानां
संस्पृष्टार्थानां विधिर्वैकृतव्यः । वक्ष्यति, “द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्त-
प्राप्तापचैः” । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । समर्थग्रहणं किम् । पश्य देवदत्त कष्टं,
श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । “वृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन” । शङ्कुलया
खण्डः, शङ्कुलखण्डः । समर्थग्रहणं किम् । करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देव-
दत्त उपलो ॥ “चतुर्थो तदर्थार्थलिहितसुखरसितैः” । यूपाय दारु, यूप-
दारु । समर्थग्रहणं किम् । गच्छ त्वं यूपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे । “पञ्चमी
भयम्” । वृकेभ्यो भयं, वृक भयम् । समर्थग्रहणं किम् । गच्छ त्वं मां वृकेभ्यो,
भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । “षष्ठी” । राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । समर्थग्रहणं
किम् । भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य । “सप्तमी शौण्डेः” । चत्तेषु शौण्डः,
अत्तशौण्डः । समर्थग्रहणं किम् । शक्तस्त्वमत्तेषु, शौण्डः पिबति पानागारे ।
पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यज्ञान त्वं
शाकेन । तिष्ठतु कुमारी, च्छत्रं हर देवदत्तात् । यणादेशो नित्यश्च
तु भवति ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्मुखत्वे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्ववति, स्वरे, स्वरलक्षणे कर्तव्ये ।
तादात्म्यातिदेशोऽयम् । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति । “आमन्त्रि-
तस्य च” । आमन्त्रितस्यादिरुद्रात्तो भवति । स ससुपुङ्गस्यापि यथा स्यात् ।
कुण्डेनाटन् । परशुना कुञ्चन् । मद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् । सुबिति
किम् । पीड्यो पीड्यमान । आमन्त्रितइति किम् । गेहे गार्ग्यः । परब्रह्म
किम् । पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् । अङ्गग्रहणं किम् । यथा मृत्पि-
ण्डीभूतः स्वरं लभेत । उभयोराद्युदात्तत्वं मा भूत् । वत्करणं किम् । स्वाश-
यमपि यथा स्यात् । आं कुण्डेनाटन् । “आम इकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके”-
इत्येकान्तरता भवति । स्वरइति किम् । कूपे सिञ्चन् । चर्मं नमन् । वत्सवत्त्वे
इति पराङ्मुखं भवति । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यान-

मननन्तरत्वात् ॥ * ॥ तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् ।
अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उच्चैरधीयान् । नीचैरधीयान् ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥

कडारसंशब्दानात्प्राग् † यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदि-
तव्याः । वक्तव्येति । यथा ऽसादृश्ये । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्वयस्व । प्राग्वचनं
संज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशा “स्तृतीयोपमास” इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुबिति वर्तते, सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यदित
ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्तव्येति द्वितीयाश्रितेति द्वितीयान्तं
श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । सत्ग्रहणं योगविभा-
गार्थं, तिङापि सह यथा स्यात् । अनुव्यचलत् । अनुप्रावर्षत् ।

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽव्य-
यीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्तव्येति, “यथा ऽसादृश्ये” । यथावृद्धं ब्राह्मणा-
नामन्वयस्व । अव्ययीभावसंज्ञा चेयं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य रक्षे-
यति । अव्ययीभावप्रदेशा “अव्ययीभावश्चे”त्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्ययासम्प्रति- शब्दप्रादुर्भावपश्चादथानुपूर्व्ययोगपदसादृश्य- संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप् सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्समर्थेन
सुबन्तेन सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं प्रत्येकं
संबध्यते । विभक्तिवचने तावत् । स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते । अधिस्त्रि ।
अधिकुमारि । सप्तम्यर्थे यदव्ययं तद् विभक्तिवचनम् । समीपवचने । कुम्भस्य
समीपम् । उपकुम्भम् । उपमणिकम् । समृद्धिर्चन्द्रेराधिक्यम् । समृद्धिर्मन्त्र-
काम् । सुमन्त्रं, सुमगधं, वर्तते । व्यृद्धिर्चन्द्रेरभावः । गवदिकानामृद्धेरभावः ।
दुर्गेवदिकं, दुर्गेवनं वर्तते । अर्थोभावो वस्तुनो ऽभावः । अभावो मत्तिका-
काम् । निर्मत्तिकं, निर्मेशकं, वर्तते । अत्ययो भूतत्वमतिक्रमः । अतीतानि

* सुबन्तस्य पराङ्मुखत्वादेव कर्तव्ये तत्समानाधिकारस्योपसंख्यानम् ॥ अनन्तरत्वादि-
न प्रप्नोति । इति पाठान्तरम् ॥ परमुपरिस्व यव पाठो न्यासाद्याढः ।

† अधिकारो ऽयम् । “कडाराः कर्मधारये” इति वक्तव्ये प्रायेतस्माद्-इति पाठान्-
तरम् ।

हिमानि । निर्दिष्टं, निःशीतं, वर्तते । असंप्रति, उपभोगस्य वर्तमानकालप्र-
तिषेधः । अतितैसुकम् * । तैसुकमाच्छादनं, तस्यायमपभोगकालो न भवती-
त्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य । इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पाणि-
निशब्दे लोके प्रकाशतइत्यर्थः । पश्चात् । अनुरथं पादातम् । रथानां पश्चात् ।
यथार्थं यदव्ययं वर्तते तत्समस्यते । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं
चेति यथार्थाः । योग्यतायाम् । अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम् ।
अर्थमर्थं प्रति । प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ । यथाशक्ति । आनुपूर्व्यमनुक्रमः ।
अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्तिवत्यर्थः । यौग-
पदमेककालता । सचक्रं धेहि । युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः । सादृश्यं तुल्यता ।
किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थइत्येव सिद्धम् । गुणभूतेषु सादृश्ये यथा स्यात् ।
सादृशः सख्या ससखि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धेरन्यः । सन्नस्य बाध-
वायाम् । सचक्रं शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । सतृणमभ्यवहरति ।
सबुसम् । न किं चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोधिकार्थवचनेन प्रतिपा-
द्यते । अन्तवचने । अन्तइति परिरहापेक्षया समाप्तिरुच्यते । साम्यधीते ।
सौष्टिषशुबन्धम् । पशुबन्धान्तमधीतइत्यर्थः । इयं समाप्तिरसकलेष्वध्ययने भव-
तीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

यथा ऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यथेत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्तमानं सुपा सह समस्यते, ऽव्ययीभावश्च
समासो भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्वयस्व । येये वृद्धाः । यथावृद्धम् ।
यथाध्यापकम् । असादृश्यइति किम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्जदत्तः । यथा
यदव्ययमिति पूर्वैव सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावदवधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभा-
वश्च समासो भवति । अवधारणमियत्तापरिच्छेदः । यावदमत्र ब्राह्मणानाम-
न्वयस्व । यावन्त्यमत्राणि संभवन्ति यच्च ब्रह्मा तावत् आमन्वयस्व । अवधा-
रवइति किम् । यावद्वृत्तं तावदुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति † ॥

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्रा बिन्दुः स्तोत्रमल्पमिति पर्यायाः । मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह
सुक्लं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्त्यत्र किं, बित् ज्ञाकम् ।

* तैसुकम् । इति शाठान्तरम् ।

† कियत्कर्तृत्वं त्वया कियत्भुक्तं भवेति । वा ।

शाकप्रति । सूयप्रति । मात्रार्थे इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ।
सुबिति । वर्त्तमाने पुनः सुष्यहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अक्ष-
यीभावश्च समासो भवति । कितव्यवहारे समासोयमिष्यते । पञ्चिका नाम
द्रुतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चो
वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवास्य विघातो ऽन्यथा पाते सति जायते ।
अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये, अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि ।
त्रिपरि । परमेण चतुष्परि । पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भविष्यति ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

कितव्यवहारे च एकत्वे ऽक्षशलाकयोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा
भवति । वक्ष्यति “अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपत्रिगते वृष्टो देवः ।
अप त्रिगतेभ्यः ॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि बहिस् अञ्चु इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा सम-
स्यन्ते, अक्षयीभावश्च समासो भवति । अपत्रिगतै वृष्टो देवः । अप त्रि-
गतेभ्यः । परित्रिगतेभ्यः । परि त्रिगतेभ्यः । बहिर्यामम् । बहिर्यामात् । प्राग्भा-
मम् । प्राग्भामात् । बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आद्धर्यादाभिविध्याः ॥ १३ ॥

आहित्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्त्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा
समस्यते, अक्षयीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः । आ
पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ कुमारैभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नं तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्त्तमानौ
विभाषा समस्यते, अक्षयीभावश्च समासो भवति । अग्निं शलभाः पतन्ति ।
अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । अग्निं लक्ष्यीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः ।
लक्षणेनेति किम् । सुग्नं प्रति गतः । प्रतिनिवृत्त्य सुग्नमेवाभिमुखं गतः ।
अभिप्रती इति किम् । येनाग्निस्तेन गतः । आभिमुख्येति किम् । अग्नि-
मावः । प्रत्यङ्मावः । नवाङ्का इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवनमशनिर्गतः । अनुरिति किम् । वनं समया । यत्समयेति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् । अव्ययं विभक्तिसमीपेत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थम् ॥

॥ यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणेनेति वर्तते । आयामो दैर्घ्यम् । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षण-
भूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुगङ्गं वारा-
णसी । अनुयमुनं मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते । आयाम
इति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गुवादयः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि
अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविशेषः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले
होहमाय स तिष्ठद्गु कालः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव संब-
ध्यन्ते ऽन्यपदार्थं च काले वर्तन्ते । चकारो ऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति
परमतिष्ठद्गुत्विति । तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । खलेबुसम् । खलेयवम् । लून-
यवम् । लूयमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाण-
यवम् । संहृतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । इति कालशब्दाः । समभूभिः । समपदातिः ।
सुषमम् । विषमम् । निष्पमम् । दुष्पमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । प्राहुम् ।
प्ररथम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । संप्रति । असंप्रति । पापस-
मम् । पुण्यसमम् ॥ इच कर्मव्यतिहारे ॥ दण्डादण्डि । मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये गङ्गा वा ॥ १८ ॥

गङ्गीसमासे प्राप्ते तदपवादो ऽव्ययीभाव आरभ्यते । वावचनाच्च गङ्गी-
समासोपि पक्षे ऽध्यनुज्ञायते । पारमध्यशब्दौ गङ्गान्तेन सह विभाषा समस्यते,
अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सच्चियोगेन चानयोरेकारान्तत्वं निपात्यते ।
पारं गङ्गायाः, पारमङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः, मध्येगङ्गम् । गङ्गीसमासपक्षे । गङ्गा-
पारम् । गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥

संख्या वंश्येन ॥ १९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र
भवो वंश्यः । तद्वाचिना सुचक्षते सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो
भवति । द्वौ मुनी व्याकरकस्य वंश्ये द्विमुनि व्याकरकस्य । त्रिमुनि व्याकर-

णस्य । यदा तु विद्यायां तद्वृत्ताभेदविषया तदा सामानाधिकरण्यं भवति ।
द्विमुनि व्याकरणे, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना । एकाविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्त्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययीभा-
वश्च समासो भवति समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । पञ्च-
नदम् । सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तं, नदीयहणमनुवर्त्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थे
वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषा-
धिकारेपि नित्यसमास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गं नाम
देशः । लोहितगङ्गम् । कृष्ण गङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थेदति किम् ।
कृष्णवेणुणा संज्ञायामिति किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञा ऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहे, यानितऊर्द्धम् नुक्रमिष्याम-
स्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितातीतपतितेति । कष्टश्रितः ।
पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं ग्रहती तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम् । उत्तर-
पदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः
प्रयोगनम् । पञ्चराजो । दशराजो । द्वहः । पञ्चगवम् । दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपोति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुबन्तं
श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः, कष्ट-
श्रितः । नरकश्रितः । अतीत । कान्तारमतीतः, कान्तारातीतः । पतित ।
नरकं पतितः, नरकपतितः । गत । यामं गतः, यामगतः । अत्यस्त । तरङ्गा-
मत्यस्तः, तरङ्गात्यस्तः । तुहिनात्यस्तः । प्राप्त । सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः ।
आपन्न । सुखमापन्नः, सुखापन्नः । दुःखापन्नः ॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामु-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ यामं गमी, प्रामगमी । यामं गामी, यामयामी । ओदनं
बुभुक्षुः, ओदनबुभुक्षुः ॥

स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्यस्यार्थं वर्त्तते तस्य द्वितीया संबन्धोनुपपन्न इति

द्वितीयायहणमुत्तरार्थमनुवर्तते । स्वयमित्येतत्सुबन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयंधौतौ पादौ । स्वयंविलीनमान्यम् । ऐक्य-
क्रमैकस्वर्यं च समासत्वाद्वर्तते ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः क्लान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । क्षेपो निन्दा स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधि-
कारेण नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वारोहणं चेह
विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् । सर्व एवाविनीतः खट्वारूढ इत्युच्यते । खट्वारूढो
जाल्मः । खट्वाप्लुतः । अपथप्रस्थित इत्यर्थः । क्षेपइति किम् । खट्वामारूढः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति
संबन्धः तत् सुबन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामि-
कृतम् । सामिपीतम् । सामिभुक्तम् । ऐक्यपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्वर्तते ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया क्लेनेति वर्तते । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्लान्तेन
सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वच-
नम् । काला इति न स्वरूपविधिः । षण्मुहूर्ताश्चराचराः । ते कदा चिदह-
र्मेच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् । अहरतिष्ठता मुहूर्ताः । अहस्संक्रान्ताः । रात्र्य-
तिष्ठता मुहूर्ताः । रात्रिसंक्रान्ताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं प्रमातुमा-
रब्धः प्रतिपञ्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्तते, क्लेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः कृतस्वसंयोगः
कालस्य स्वेन संबन्धिना व्याप्तिः । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्त-
संयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
मुहूर्तं सुखम्, मुहूर्तसुखम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचने-
नार्धशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कौटुशेन गुणवच-
नेन तत्कृतेन, तदर्थकृतेन, तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्कुतया सख्यः
शङ्कुनासख्यः । किरिषा काशः, किरिकाशः । अर्थशब्देन । धान्येनार्थः, धान्या-
र्थः । तत्कृतेनेति किम् । कल्या काशः । गुणवचनेनेति किम् । तौमिर्वशात् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्वं सदृशं समं ऊनार्थं कलहं निपुणं मिश्रं श्लक्ष्णं एतैः सह तृतीयान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्योगे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । मासेन पूर्वं, मासपूर्वं । संवत्सरपूर्वं । सदृशं । मातृसदृशः । पितृसदृशः । समः । मातृसमः । पितृसमः । ऊनार्थं । माषोनम् । कार्षापणोनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् । कलहः । असि-
कलहः । ठाक्कलहः । निपुणः । वाग्निपुणः । आचारनिपुणः । मिश्रः । गुड-
मिश्रः । तिलमिश्रः । श्लक्ष्णः । आचारश्लक्ष्णः ॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥
मासेनावरः, मासावरः । संवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्तते । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं बहुल-
ग्रहणम् । कर्तरि । अहिना हतः, अहिहतः । करणे । नखैर्निर्भिचो, नखनि-
र्भिचः । परशुना छिचः, परशुच्छिचः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभि-
क्षितः । बहुलग्रहणं किम् । दात्रेण लूनवान्, परशुना छिचवान्, इह समासो
न भवति । पादहारुको, गलेचोपक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्यवचने ॥ ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमधारोपितार्थवचनमधिकार्यवचनम् । कर्तृकरणयोर्वा
तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यते ऽधिकार्यवचने गम्यमाने विभाषा,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्ता । काकपेया नदी । श्वलेष्टः क्रूपः । करणम् ।
बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । कण्टकसंचेय ओदनः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ कृत्य-
ग्रहणे यद्व्ययतोर्यग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । काकैः पातव्या इति ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

तृतीयेति वर्तते । व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्त्रवाचिना सुबन्तेन सह
समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्नं, संस्कारकं व्यञ्ज-
नम् । दध्ना उपासित ओदनः, दध्मोदनः । चीरौदनः । तृत्तौ क्रियाया चन्त-
र्भावादस्य व्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । सरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम् ॥

गुहेन मित्रा धानाः, गुहधानाः । गुहपृथुकाः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वो
तत्पदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्त-
स्यार्थः परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थे अर्थे बलि हित सुख रक्षित इत्येतैः
सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे
समासोपनिमित्तम् । यूपाय दाह, यूपदाह । कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिर-
ण्यम् । इह न भवति । रथनाय स्याली, अथहननायोल्लखलमिति । चतुर्थी
चास्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्यं भवति ॥ अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च
वक्तव्या ॥ * ॥ ब्राह्मणार्थे पयः । ब्राह्मणार्था यवागूः । बलि । कुबेराय बलिः ।
कुबेरबलिः । महाराजबलिः । हित । गोहितम् । अश्वहितम् । सुख । गोसु-
खम् । अश्वसुखम् । रक्षित । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भयशब्देन
सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकेभ्यो भयम्,
वृकभयम् । चौरभयम् । दस्युभयम् ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
वृकेभ्यो भीतः, वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । पूर्वस्यैवायं बहुलपदस्य
प्रपञ्चः । तथा च यामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सरित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥

अपेत अपोढ मुक्त पतित अपत्रस्त इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । अपेत । सुखापेतः । अपोढ । कल्पनापोढः । मुक्त । वक्त-
मुक्तः । पतित । स्वर्गपतितः । अपत्रस्त । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पश इति समास-
स्याल्पविषयतामाचष्टे । अल्पा पञ्चमी समस्यते न सर्वा । प्रासदात्पतितः, भोज-
नादपत्रस्तः, इत्येवमादौ न भवति । कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तेन ॥ ३९ ॥

स्तोक अन्तिक दूर इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्तः
ज्ञानेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोत्र । स्तोक्रान्तिकः ।
अन्तिक । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः ।
कृच्छ्रान्तिकः । कृच्छ्राल्लब्धः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुङ् ॥ अतसहस्रो
वरेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतात्परं, परावृत्ताः । सहस्रात्परं, परसहस्राः ।
सहस्रान्तादिस्वात्परनिपातः । निपातनात्सुहावमः ॥

सप्तमी शौण्डे ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
 ऋतेषु शौण्डो, ऽसशौण्डः । अतधूर्तः । अतकितवः । शौण्ड । धूर्त । कितव ।
 व्याह । प्रवीण । संवीत । अन्तर् । अन्तश्शब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते ।
 अधिपटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुणः । वृत्तो प्रसक्तिक्रियाया अन्त-
 र्भावादत्तादिषु अधिकरणे । सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्तते । सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतेः सह सप्तम्यन्तं सम-
 स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सांकाश्य सिद्धः । काम्यित्यसिद्धः । शुष्क ।
 आतपशुष्कः । छायाशुष्कः । पक्व । स्थालीपक्वः । कुम्भीपक्वः । बन्ध । चक्रबन्धः ।
 बहुलग्रहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥

ध्वाङ्गेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्गेणेत्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्गवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते,
 तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थं ध्वाङ्गश्च, तीर्थध्वाङ्गः । अन-
 वस्थित इत्यर्थः । तीर्थकाकः । तीर्थवायसः । क्षेपइति किम् । तीर्थं ध्वाङ्गस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्भृगो ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च
 समासो भवति, ऋणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैवेष्ट्यते । मासे देयमृणं, मासदेयम् ।
 संवत्सरदेयम् । ग्रहदेयम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थं तेनेहापि समासो
 भवति । पूर्वोक्ते गेयं साम । प्रातरध्येयो ऽनुवाकः । ऋणइति किम् । मासे
 देया भिक्षा ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
 भवति । संज्ञा समुदायोपाधिः । तेन नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन संज्ञा
 गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । वनेकिंशुकाः । वनेवित्त्वकाः । कूपे-
 पिशाचकाः । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरषयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पु-
 रुषश्च समासो भवति । पूर्वोद्भूतम् । अपराद्भूतम् । पूर्वरात्र्भूतम् । अपर-

रात्रकृतम् । अथयययययं किम्* । अहनि भुक्तम् । रात्रौ वृत्तम् । बहुलक-
वाद् रात्रिकृतम्, संभाव्यजितमित्यादयः ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । तत्रपीतम् । ऐकपदामैकस्वर्थं च समासत्वाद्व्रवति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निन्दा । क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत् । चापलमेतत्, अनवस्थि-
तत्वं तवैतदित्यर्थः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूर्च्छितम् । भस्मनिदुतम् । निष्कलं
यत्क्रियते तदेवमुच्यते । तत्पुरुषं कृति बहुलमित्यलुक् ॥

पात्रेसंमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसंमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति
क्षेपे गम्यमाने । ये चात्र क्तान्तेन सह समासास्तेषां पूर्वणैव सिद्धे पुनः पाठो
युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु
हि पात्रेसंमितादयश्चेति पठ्यन्ते । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । अवधारणेन
क्षेपो गम्यते । पात्रस्य संमिता न पुनः क्व चित्कार्येदिति । उदुम्बरमशकादिषु
उपमया क्षेपः । मातरिपुरुष इति प्रतिषिद्धसेवनेन । पिण्डीशूरादिषु निरीह-
तया । अथ्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोपम् । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । उदर-
क्रिमिः । कूपकच्छपः । कूपचूर्णकः । अशटकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः ।
उदपानमण्डूकः । नगरकाकः । नगरकायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डीशूरः । गेहे-
शूरः । गेहेनर्द्वी । गेहेत्वेडी । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेतृप्तः । गेहेष्टः ।
गर्भेतृप्तः । आखनिकवकः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेत्वेडी । गेहेमेडी ।
गोष्ठेष्टः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णोटीट्टिभः । कर्णोचुरचुरा । चकारो
ऽवधारणार्थः तेन समासान्तरं न भवति, परमपात्रेसंमिता इति ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्परायणवकेवलाः समानाधि-

करणेन ॥ ४९ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल एक सर्व जरत् परात्

* अथयययययं किम् ।

उत्कृष्टैराभरणैः पित्राद्यो यवमाषत ।

इतनु ते दिवा दत्त रात्रौ दत्तं च द्रव्यमि ॥

इति पाठान्तरम् ।

+ अदुम्बरवादाकृतिगणोपम् । इति वा० ।

नव जेवन्ना इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपपदद्वयम् । पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्तः । कृष्टसमीकृतम् । दग्धप्रकृतम् । एकशाटी । एकभिन्ना । सर्वदेवाः । सर्वमनुष्याः । जट्टुस्ती । जट्टुष्टिः । जट्टुतिः । पुराणाक्षम् । पुराणावसथम् । नवाक्षम् । नवावसथम् । केवलाक्षम् । समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शाटी ॥

दिकसंख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरनुवर्त्तते । दिक्वाचिनः शब्दाः संख्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, संज्ञायां विषये । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । संख्या । पञ्चाभाः । सप्तर्षयः । संज्ञायामिति किम् । उत्तरा वृत्ताः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्वितार्थान्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

दिकसंख्ये इत्यनुवर्त्तते । तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तद्वितार्थे तावत् । पूर्वस्यां शालायां भवः । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां अः । पौर्बशालः । आपरशालः । उत्तरपदे । पूर्वशालाप्रियः । अपरशालाप्रियः । समाहारे दिक्शब्दे न संभवति । संख्या तद्वितार्थे । पाञ्चनापितिः । पाञ्चकपालः । उत्तरपदे । पञ्चगवधनो, दशगवधनः । समाहारे । पञ्चफली । दशफली । पञ्चकुमारि । दशकुमारि । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं, इत्येव नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ब्रह्मस्वत्वम् ॥

संख्यापूर्वा द्विगुः ॥ ५२ ॥

तद्वितार्थान्तरपदसमाहारे चेत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति । तद्वितार्थे तावत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालो, दशकपालः । संस्कृतं भन्ना इतीहाण्, तस्य द्विगोलुङ्गनपत्ये इति लुक् । उत्तरपदे । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति समासान्तो भवति । समाहारे । पञ्चफली । द्विगोरिति । डीश् भवति । द्विगुप्रदेशा द्विगोरित्येवमादयः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते । विशेषेण विशेष्येति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वं निपातार्थे आरम्भः । वैयाक-

रत्नसूचिः । निष्पत्तिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः । अयाज्ययाजनपृष्ठापरः ।
मीमांसकबुद्धेरुक्तः । नास्तिकः । कुत्सितानीति किम् । वैयाकरणश्चौरः ।
नश्च वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ १४ ॥

पापाणकशब्दे । कुत्सनाभिधायिनौ तयोः पूर्वण समासे परनिपातः
प्राप्तः पूर्वविपातार्थमिदमारभ्यते । पाप शब्दक एते सुबन्ते कुत्सितवचनैस्सह
समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः । पापकुलालः । शब्दक-
नापितः । शब्दककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेनेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीने सुबन्तानि सामान्यवचनैः
सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधा-
रणो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं सहासः । शस्त्रीवश्यामा, शस्त्री-
श्यामा देवदत्ता । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । ययोधपरिमण्डला । उपमाना-
नीति किम् । देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति किम् । फालादिव तन्दु-
लाः । पर्वतादिव बलाहकाः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं तद्वच्च सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्याद् उपमानवचनैः
सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयु-
ज्यते । विशेषणं विशेष्येणेति परनिपाति प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भः ।
पुरुषोऽयं व्याघ्रदिव पुरुषव्याघ्रः । पुरुषसिंहः । सामान्याप्रयोगइति किम् । पुरुषो
व्याघ्रदिव शूरः । व्याघ्र । सिंह । अज । अश्वभ । चन्दन । वृक्ष । वृष । वराह ।
हस्तिन् । कुञ्जर । कर् । पृषत । पुण्डरीक । बलाहक । आकृतिमयास्वायम् ।
तेनेदमपि भवति । मुखपद्मम् । मुखजमलम् । करकिसलयम् । पार्थिवचन्द्रः ।
इत्येवमादि ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं, विशेषणं, भेदकं, विशेष्यम् । विशेषणव्याचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना
समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
नीलोत्पलम् । रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवस्थार्थम् । क्व विचित्र्यसमास इव ।
हृष्यसर्पः । लोहितशालिः । क्व चिव भवत्येव । रामो ज्ञानदाम्यः । अर्जुनः
कार्तवीर्यः । क्व चिद्विकल्पः । नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलम् । विशेषणमिति
किम् । तच्चकः सर्पः । विशेष्येणेति किम् । लोहितस्तचकः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्व अपर प्रथम चरम जघन्य समान मध्य मध्यम वीर इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वपुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ श्रेण्यादिषु स्वर्थवचनम् ॥ * ॥ अश्रेणायः श्रेणयः कृताः । श्रेणिकृताः । एककृता । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः । स्व्यन्तानां तु कुगतिप्रादय इत्यनेन नित्यसमासः । श्रेणीकृताः । श्रेणि । शक्र । यूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निचय । निधान । इन्द्र । देव । मुण्ड । भूत । श्रवण । वदान्य । अध्ययक । ब्राह्मण । उत्थिय । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । क्षाण । श्रेण्यादिः ॥ कृत । मित । मत । भूत । उक्त । समाज्ञात । समाश्नात । समाख्यात । संभावित । अवधारित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत । इति कृतादिः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञेव विशेषो यस्य सर्वेभ्यस्तत्कृत्यादिकं तुल्यं तच्चञ्चिश्चिष्टं, तेन नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्तं च तद्रक्तं च, कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम् । पीतापीतम् । उदितानुदितम् । नुडितौ तद्वक्तृत्वाच्चैव भेदकौ । अशितानशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिष्टेन वर्तते ॥ कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । यातानुयातम् । क्रियाक्रयिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मानोन्मानिका ॥ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥ * ॥ शाकप्रधानः पार्थिवः । शाकपार्थिवः । कुतपसौश्रुतः । अज्ञातौत्थलिः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानैरिति वचनात् पूजावचनाः सदादयो विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः । पूज्यमानैरिति किम् । उत्कृष्टो गौः कर्दूमात् ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक नाम कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना एह्यन्त । गोवृन्दारकः । अश्ववृन्दारकः । गोनागः । अश्वनागः । गोकुञ्जरः । अश्वकुञ्जरः । पूज्यमानमिति किम् । सुसीमो नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कतरकठः । कतरकालापः । कतमकठः । कतमकालापः । ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्नएव व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि साहचर्यासदर्थवृत्तिरेव गृहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्तत इति । तथा च प्रत्युदाहरणं, कतरो भवतोर्द्वेदत्तः । कतमो भवतां देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । किंराजा, यो न रक्षति । किंसखा, योभिद्रुहति । किंगौः, यो न वहति । किमः क्षेपे इति समासान्तो न भवति । क्षेपडिति किम् । को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवति स्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कय- णीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जना, पोटेत्यभिधीयते । * गृष्टि, रेकवारप्रसूता । धेनुः, प्रत्यक्षप्रसूता । वशाः, वन्ध्या । वेह, दूर्ध्वपातिनी । द्वष्कयणी, तरुणवत्सा । पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इमपोटा । इमयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदस्वित्कतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोद्वष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः । जातिरिति किम् । देवदत्तः प्रवक्ता । धूर्तवद्वयमकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्तते । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कठिशब्दाः प्रशंसावचना एह्यन्ते मतल्लिकादयस्ते च विशिष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अश्वप्रकाण्डम् । गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका गोमचर्चिका । अश्वमचर्चिका । जातिरिति किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

* नृपतिर्नववैकुण्ठा इति । कोकमवर्णयः । कतिपयं च । इत्यधिकं च किम् ।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः, युवखलतिः । युवतिः खलती, युवखलती । युवा पलितः, युवपलितः । युवतिः पलिता, युवपलिता । युवा वलिनः, युववलिनः । युवतिर्वलिना, युववलिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिर्जरती, युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । तुल्याख्याः । तुल्यश्वेतः । तुल्यमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशमहान् । अजात्येति किम् । भोज्य आदनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्गः । लोहितसारङ्गः । कृष्णशबलः । लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्त्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येन स्त्रीलिङ्गाः पठन्ते श्रमणा प्रव्रजिता कुलटेष्वेवमादयस्तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते, ये तु पुल्लिङ्गा अध्यापको ऽभिरूपकः पण्डित इति, तैरभ्यधा, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति । कुमारी श्रमणा, कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादा गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पादादिना सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गोगर्भिणी । अजागर्भिणी ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ ॥ इह मा भूत् । कालावी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरग्रंथकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निधात्यन्ते । मयूरग्रंथकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भव-

न्ति । चकारो ऽवधारणार्थः । परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति मयूर-
व्यंसकः । क्वात्रव्यंसकः । काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । कुन्दसि । हस्तेष्ट्य ।
पादेष्ट्य । लाङ्गलेष्ट्य । पुनर्द्वय ॥ एहीडादयो ऽन्यपदार्थ ॥ एहीडम्, एहि-
यवं वर्त्तते । एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वा-
गता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । प्रोह-
कटा । अपोहकटा । प्रोहकर्दमा । अपोहकर्दमा । उदुत्तूडा । आहरचेला ।
आहरवसना । आहरवनिता । कृन्तविचक्षणा । उदूरोत्सृजा । उदुमविधमा ।
उत्पचविपचा । उत्पतनिपता । उच्चाववम् । उच्चनीचम् । अचितोपचितम् ।
अवचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अकिंचनम् । स्वात्वाकालकः । पीत्वास्थि-
रकः । भुत्वासुहितः । प्रोष्यपापीयान् । उत्पत्त्यव्याकुला । निपत्त्यरोहिणी ।
निषण्णश्यामा । अपेहिप्रघसा । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ॥ जहि कर्मणा केहु-
लमाभीक्ष्ये कर्षारं चाभिदधाति ॥ जहिसोडः । उज्जहिजोडः । जहिस्तम्बः ।
उज्जहिस्तम्बः ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अशनीतपिञ्जता । पचत-
भृङ्गता । खादतमोदता । खादताचमता । आहरनिवपा । आवपनिष्कारा ।
उत्पचविपचा । भिन्दुलवणा । छिन्दुविचक्षणा । पचलवणा । पचप्रकूटा ।
अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशो ऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्वाप-
राधरोत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एजं चेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि
भवति । षष्ठीसमासापवादोयं योगः । पूर्वं कायस्य, पूर्वकायः । अपरकायः ।
अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिनेति किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य * । एका-
धिकरणइति किम् । पूर्वं क्वात्राणामामन्त्रय । कथं मध्याह्नः सायाह्न इति ।
संश्याविषाद्यपूर्वस्याह्नस्येति ज्ञापकात्सर्वेकदेशशब्देनाह्नः समासो भवति ॥

अद्वै नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्त्तते । समप्रविभागे ऽर्धशब्दो नपुंसकमा-

* अत्र 'नाभिश्चब्देन सह समासो न भवति' इति युक्तकान्तरे तिष्ठति ।

बिष्टलिङ्गस्तस्येदं ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन सम-
स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अर्द्धं पिप्प-
ल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । नपुंसकमिति किम् । ग्रामार्द्धः । नग-
रार्द्धः । एकदेशिनेत्येव । अर्द्धं पशोर्द्वेष्टदत्तस्य । देवदत्तेन सह समासो न भव-
ति । एकाधिकरणइत्येव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणइति वर्तते । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अन्यतर-
स्यांबह्वयात् सोऽपि भवति । पूरणेति प्रतिषेधश्चात एवान्यतरस्यांबह्वसाम-
र्थ्याश्च प्रवर्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यत-
रस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भित्तायाः, द्वितीय-
भित्ता । षष्ठीसमासपक्षे भित्ताद्वितीयं वा । तृतीयं भित्तायाः, तृतीयभित्ता ।
भित्तातृतीयं वा । चतुर्थे भित्तायाः, चतुर्थभित्ता । भित्ताचतुर्थं वा । तुर्ये
भित्तायाः, तुर्यभित्ता । भित्ताचतुर्थं वा । तुरीयशब्दस्यापीष्यते ॥ तुरीयं भित्तायाः,
तुरीयभित्ता । भित्ताचतुर्थं वा * । एकदेशिनेत्येव । द्वितीयं भित्ताया भित्तुकस्य ।
एकाधिकरणइत्येव । द्वितीयं भित्तायाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणइति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते खवनमिदम् ।
विधानसामर्थ्यात्सोऽपि भवति । प्राप्त आपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह सम-
स्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्राप्ता जीविकां, प्राप्तजीविकः । जीविका-
प्राप् इति वा । आपन्नो जीविकाम्, आपन्नजीविकः । जीविकापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्वर्तिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परि-
माणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासविषये
योगारम्भः† । मासो जातस्य, मासजातः । संवत्सरजातः । द्वादशजातः । अष्टादशजातः ॥

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । न
जातस्यो, ऽजातस्यः । अश्वत्थः ॥ नञो नलोपस्तिङि चेषे ॥ * ॥ आपन्नस्य
त्वं आत्मः ‡ ॥

ईषदकृता ॥ ७ ॥

- * तुरीयशब्दस्येत्यारम्भ भित्ताचतुर्थं वेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।
† षष्ठीसमासापवादो ऽयं योगः इति पा० ३ ।
‡ नञो नलोपेत्यारम्भ आलोपेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

ईषदित्ययं शब्दो ऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ ईषद्वचनेनेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषत्कटारः । ईषत्पिङ्गलः । ईषत्किटः । ईषद्वचनः । ईषत्पीतम् । ईषद्रक्तम् * । गुणवचनेनेति किम् । इह न भवति । ईषद्गार्ग्यः ॥

षष्ठी ॥ ८ ॥

ब्रह्मन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । राज्ञः पुत्रो, राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः ॥ कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इध्मप्रव्रचनः । पलाशशातनः । किमर्थमिदमुच्यते । 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥

यजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेषु समासः सिद्ध एव तस्य कर्तरि चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमा-
रभ्यते प्रतिपक्षकार्यम् । याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासे
भवति । ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । याजक । पूजक । परिचारक ।
परिवेष्टकः । स्नातक । अध्यापक । उत्सादक । उद्वर्त्तकः । होतृ । पोतृ ।
भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक ॥ तत्स्थेश्च गुणैः षष्ठी समस्यते इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ चन्दनगन्धः । कपित्थारसः ॥ गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ सर्वेषां श्वेततरः, सर्वश्वेतः । सर्वेषां महतरः, सर्वमहान् । 'न
निर्धारणे' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । सर्वशुक्ला गौः ॥

न निर्द्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेषु समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्द्धारणे या षष्ठी सा न
समस्यते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् ।
क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतमः । कृष्णा गवां संप्रवर्त्तोरतमा । धावनध्वगानां
शीघ्रतमः ॥ प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वेषां
ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् ॥ ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणगुणसुहितार्थे सह अत्रय तव्य समानाधिकरण इत्येतैः सह षष्ठी
न समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । पूर-

* अत्र 'अकृतेति किम् । ईषद्रक्तम्' । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

† परिवेष्टकेति पाठान्तरम् ।

‡ इह, यत्तक, इत्यधिका क्व चित् ।

§ गुणात्तरेणेत्यादि सर्वशुक्ला गौः इत्यन्तः पाठो बभूवु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

॥ गो ऽविद्वर्षेण अरवे इति षष्ठीति क्व चिदधिकम् ।

कार्थे । कात्राणां पञ्चमः । कात्राणां दशमः । गुण । बलाकायाः शौक्यम् ।
 काकस्य कार्थ्यम् । सुहितार्थास्तृप्यार्थाः । फलानां सुहितः । फलानां तृप्तः ।
 सत् । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । अव्यय । ब्राह्मणस्य कृत्वा ।
 ब्राह्मणस्य हृत्वा । तव्य । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समाक्षे
 भवत्येव । ब्राह्मणकर्त्तव्यम् । समानाधिकरण । शुक्रस्य माराविदस्य । राज्ञः
 पाटलिपुत्रकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् । पूर्वनिपातस्यानियमः
 स्यात् । अनन्तरायां तु प्राप्तौ प्रतिषिद्धायां विशेषणं विशेष्येणेति भवत्येव
 समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव * ॥

क्तेन च पूजयाम् ॥ १२ ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणम् । पूजयग्रहणमुपलक्षणा-
 र्थम् । क्ते यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धुः ।
 राज्ञां पूजितः । पूजायामिति किम् । कात्रस्य हसितं, कात्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

‘क्तेऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य’ इति वक्ष्यति, तस्येदं
 ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषां यातम् । इद-
 मेषां भुतम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं । षष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या षष्ठी
 सा न समस्यते । उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठा इदं ग्रहणम् । आश्चर्यां गवां
 देहोऽगोपालकेन † । रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः
 पानं देवदत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्तरि या षष्ठी सा तृचा ऽकेन च सह न
 समस्यते । भवतः शायिका । भवत आसिका । भवतो ऽगामिका । तृच-
 कर्त्तर्येव विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मात्तृजग्रहणमुत्तरार्थम् ।
 कर्त्तरीति किम् । इत्तुभक्तिकां मे धारयसि ॥

कर्त्तरि च ॥ १६ ॥

कर्त्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्यादकस्य
 विशेषणार्थं कर्तृग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता ।

* अनन्तरागामित्वाभ्य विशेषणस्यैवेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† अविहितेन गोपालेनेति पाठान्तरम् ।

वज्रस्य भर्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते * । संबन्धिशब्दस्य
वर्तिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम्† अकः खल्वपि । ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां
शायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्तं न तृजकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडायां जावि-
कायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तृच् क्रीडाजी-
विकयो नास्तीत्येक एवोदाह्रियते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचा-
यिका । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । नखलेखकः । क्रीडाजीविकयोरिति
किम् । ओदनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्तते । कुशब्दो ऽध्ययं ग्रह्यते, गत्यादिसाहचर्यात्, न
द्रव्यवचनः । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थं । कुपुरुषः । गति । उररीकृतम् । यदूरीक-
रोति । प्रादयः । दुर्निन्दायाम् । दुष्पुरुषः । स्वामी पूजायाम् । सुपुरुषः ।
अतिपुरुषः । आढीषदर्थं । आपिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि
हि समासो दृश्यते । कोष्णम् । कदुष्णम् । कवोष्णम् । दुष्कृतम् । अतिस्तुतम् ।
आबहुम् । इति ॥ प्रादयो गतादर्थं प्रथमया ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः, प्राचार्यः ।
प्रान्तेवासी ॥ अत्यादयः क्रान्तादर्थं द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्तः खट्वाम्,
अतिखट्वः । अतिमालः ॥ अवादयः क्रुष्टादर्थं तृतीयया ॥ * ॥ अवक्रुष्टः कौकिल-
या, अवकौकिलः ॥ पर्यादयो ग्लानादर्थं चतुर्थ्या ॥ * ॥ परिग्लानो ऽध्यय-
नाय, पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यै, अलंकुमारिः ॥ निरादयः क्रान्तादर्थं पञ्च-
म्या ॥ * ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्याः, निष्कौशाम्यिः । निर्बाराणसिः ॥ इवेन सह
समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाससीइव ॥
प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ एवं प्रति विद्योतते
विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते
नित्यं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः । अतिङिति
किम् । एधानाहाराको ब्रूति । ननु च सुप् सुपेति वर्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन

* पठ्यते, इत्यस्याये 'तत्र पाठसामर्थ्यात्समासेन भवितव्यम् । नैतदस्ति' इति क्व
चिदधिकम् ।

† अत्रवर्तिपर्यायस्य 'इह तु विद्यमानत्वं' इति पाठः कुच चिदधिकः ।

सह समासप्रसङ्गः । एवं तर्हि ज्ञापयति अतयोर्योगयोः सुप् सुपेति न संबध्यत-
इति । तेन गतिकारकोपपदानां कृद्विः सह समासवचनं प्राक्तुबुत्पत्तेरित्येतदु-
पपन्नं भवति । अश्वक्रीती । धनक्रीती ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासः
सोऽमैव भवति, नान्येन । स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपचंकारं भुङ्क्ते । लवणंकारं भुङ्क्ते ।
अमैवेति किम् । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालो भोक्तुम् * । एवकारकरणमु-
पपदविशेषणार्थम् । अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्,
अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् । अप्रेभुक्त्वा । अप्रे भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्तते । उपदंशस्तृतीयायामित्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्य-
मैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयत्र
विभाषेयम् । यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यथोपदंशस्तृतीयाया-
मिति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा अव्यये यथाभिप्रे-
ताख्याने कृत्रः त्काणमुत्पाविति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । उच्चैः-
कारमाचष्टे । उच्चैः कारम् । अमैवेत्येव । पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु । पर्याप्तो
भोक्तुम् । प्रभुर्भोक्तुम् ॥

त्वा च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगे ऽनुवृत्तं तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । त्वा-
व्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेताख्याने इति त्वाप्र-
त्ययः । समासपक्षे न्यवेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं कृत्वा । अलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

† उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्च
शेषः । यत्रान्यः समासो नाक्तः । वत्यति । अनेकमन्यपदार्थं । चित्रगुः । अल-
लगुः । कृष्णोत्तरासङ्गः । शेष इति किम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । बहु-
व्रीहिव्रदेशाः न बहुव्रीहावित्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थं ॥ २४ ॥

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थं वर्तमानं समस्यते, बहुव्रीहिर्य समासो भवति ॥

* 'समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम्' । इत्यधिकं कृ चित् ।

† तत्पुरुष इति निवृत्तमिति न्य चित्त्विकमयः ।

प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं यामं,
अम्लोदको यामः । ऊठरयोऽनङ्गान् । उपहृतपशू रुद्रः । उदृतौदना स्थाली ।
विचमुदेवदत्तः । वीरपुरुषको यामः । प्रथमार्थे तु न भवति । वृष्टे देवे गतः ।
अनेकग्रहणं किम् । बहुनामपि यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुलभाजिनवाससा ।

पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता * ॥

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यधिकरणानां प्रा
भूत । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ उच्चैर्मुखः ।
नीचैर्मुखः ॥ सप्तस्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ कण्ठे स्थितः
कालोऽस्य, कण्ठकालः । उरसिलोमा । उग्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स, उग्रमुखः ।
खरमुखः ॥ समुदायविकारबध्नाश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदनोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
केशानां संघातः, केशसंघातः, केशसंघातश्चूडाऽस्य केशवृद्धः । सुवर्णस्य विकारो
ऽर्णकारोऽस्य सुवर्णानंकारः ॥ प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहु-
व्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रपतितं पर्याप्तस्य, प्रपर्णः । प्रपतितं पलाशमस्य, प्रपलाशः ॥
कृषोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अविद्यमानः
बुधो यस्य, अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः, अभार्यः ॥ सुबधिकारेऽस्तिवीरादीनां
बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्तिवीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये या संख्या वर्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहु-
व्रीहिश्च समासो भवति । अव्यय । उपदशाः । उपविंशाः । आसकदशाः । आसक-
विंशाः । अदूरदशाः । अदूरविंशाः । अधिकदशाः । अधिकविंशाः । संख्या । द्विचाः ।
त्रिचतुराः । द्विदशाः । संख्येयेति किम् । पञ्च ब्राह्मण्याः । अव्ययासन्नादूराधिक-
संख्या इति किम् । ब्राह्मण्याः पञ्च । संख्येये इति किम् । अधिका विंशतिर्गण्यम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिग्रामानि । दिग्रामानि सुबन्तानि अन्तराले जाये
समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्ब-
न्तरालं, दक्षिणपूर्वो दिक् । पूर्वोत्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा ॥
सर्वानाम्पि दक्षिणोऽपि पुंवद्भावः ॥ * ॥ नामग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् ।
वेङ्कटाश्च कौशेय्यश्च दिशोर्बन्तरालमिति ॥

* सुसूक्ष्मजटकेशेन सुलभाजिनवाससाः ।

समन्तादिभिर्भुक्तोऽप्युच्चैर्मुखः न लिख्यति ॥ इति वा २

† दक्षिणादि-पश्चिमादि पूर्वपदस्योपसर्गि कुत्र लिख्यते ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं दृश्यते । तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे यदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । इतिकरणश्चेह विवक्षार्थो लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतिहारो युद्धं च समासार्थ इति सर्वमितिकारणानुभूयते । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्वति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्वति, यदिदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेत्तद्वति । केशेषुकेशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं, केशकेशि । कदाकचि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, दण्डादण्डि । मशलामशलि । इच्च कर्मव्यतिहार इति इच्च समासान्तः, स चाव्ययम् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सरूपः ग्रहणं किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह पुत्रेणागतः, सपुत्रः । सच्छात्रः । सकर्मकरः । तुल्ययोग इति किम् । सहेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः सलोमकः सपुत्रक इति । नह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते किं तर्हि विद्यमानता । प्रायिकं तुल्ययोग इति विशेषणमन्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति । समुच्चयान्वाचयेत्तरयोगसमाहाराच्चायाः । तत्र समुच्चयान्वाचयणोपसमासोऽस्ति समासः । इतरेतरीयोगे समाहारे च समासो विधीयते । प्लवश्च न्यपोधश्च, प्लवन्यपोधौ । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च, धवखदिरपलाशाः । वाक्च त्वश्च, वात्वचम् । वादृषदम् । द्वन्द्वप्रदेशाः द्वन्द्वे सन्त्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समास इति वर्तते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया । कष्टकितः । तृतीया । शुक्लाश्वः* । चतुर्थी । यूपदा । पञ्चमी । वृकभयम् । षष्ठी । राक्षसपुत्रः । सप्तमी । अक्षौषः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयो-
क्तव्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्या-
ववादः परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा, राजदन्तः । वनस्याग्रे, अग्रेव-
णम् । निपातनादलुक् । राजदन्तः । अग्रेवणम् । लिप्तवासितम् । नमनमुचि-
तम् । सित्तसंमृष्टम् । मृष्टलुञ्जितम् । अवक्लिन्नपक्वम् । अर्पितोप्तम् । उप्त-
माढम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उलूखलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् । दृढदु-
षलम् । आरम्भायनबन्धकी । चित्ररथबाह्वीकम् । आश्रन्त्यश्मकम् । शूद्रार्यम् ।
स्नातकराजनौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अक्षिभुवम् । दारगत्रम् । शब्दार्थौ ।
धर्मार्थौ । कामार्थौ । अनियमस्वात्रेण्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ ।
तत्कथं वक्तव्यमिदम् । धर्मादिभूभयमिति । वैकारिमतम् । गजवाजम् । गोपा-
लधानीपूलासम् । पूलासककरण्डम् । स्थूलपूलासम् । उशीरबीजम् । सिञ्जा-
स्थम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पनी । दम्पती । जायाश-
ब्दस्य जम्भाबो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशु । केशरमश्रु । श्मश्रु-
केशौ । शितोबीजम् । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी । आद्यन्तौ । अन्तादी ।
मुण्वद्गौ । वृद्धिगुणौ ॥

द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वर्तते । द्वन्द्वे समासे घ्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ ।
मृदुगुप्तौ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटु-
शुक्लमृदवः । द्वन्द्वइति किम् । विस्पष्टपटुः ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्वइति वर्तते । अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्त-
व्यम् । उग्रखरम् । उग्रशशरम् ॥ बहुवचननियमः ॥ * ॥ अखरयेन्द्राः । इन्द्र-
पाश्वाः ॥ द्वन्द्वे अजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन * ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । तपर-
करणं किम् । अश्वावृषौ वृषाश्चे इति वा ॥

अल्पाक्षतरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वइति वर्तते । अल्पाक्षतरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् ।
प्रवक्ष्य न्यगोपय, प्रत्यन्यबोधौ । धवक्षदिरपलाशाः । बहुवचननियमः । बहुदु-
न्धुभिबीजाः । बीजाश्चदुन्धुभयः ॥ अतुतचक्राकामानुष्वयं समानाचराणां
पूर्वनिपातो वक्तव्यः * ॥ * ॥ हेमन्तशिखिरवसन्ताः । चित्रास्वाती । कृत्तिका-

रोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति किम् । शीघ्रवसन्तौ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वं निपत-
तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुशकाशम् । शरशादम् ॥ अर्थाहितं च पूर्वं निपततीति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ मातापितरौ । श्रद्धामेधे । दीक्षातपसी ॥ वर्णानामानुपूर्व्यं
पूर्वनिपातः ॥ * ॥ ब्राह्मणवृत्तियविट्शूद्राः । समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति
भ्रातृश्च ज्ञायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ संख्याया
अन्वीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशतम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वापसर्जनत्वादुह्वीहेरनिपमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं
विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । विशे-
षणम् । चित्रगुः शबलगुः ॥ सर्वनामसंख्येयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः ।
सर्वकृष्णः । द्विशुक्लः । द्विकृष्णः । अनयोरेव मिथः संप्रधारणायां परत्वात्सं-
ख्यायाः पूर्वनिपातः । दून्यः । अन्यः ॥ वा प्रियस्य पूर्वनिपातः ॥ * ॥ गुहप्रियः ।
प्रियगुहः ॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गद्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् ॥ * ॥
गहुकण्ठः । गहुशिराः । कथं वहेगहुः प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

* निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भित्ति-
भित्तिः । अवमुक्तोपानत्कः । आहूतसुन्नहण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा,
नैव नियमो, विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षानिबन्धत्वात् । कटे कृतमनेनेति वा
वियहीतयम् ॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते क्षातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ * ॥
शार्ङ्गजधी । पलाण्डुभित्ति । मासजातः । संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःख-
जातः । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥ प्रहरणार्थ-
भावश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्ड-
पाणिः । कथमुद्यतगदः उद्यतासिः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

वा ऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं
पूर्वं वा प्रयोज्यम् । आग्न्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः ।
जातवृत्तः । जातश्मश्रुः । तैलपीतः । कृतभावेः । पतार्थः । आह-
तिवक्षरत्वात् । तेनगहुकण्ठप्रभृतय इहेव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुहकण्ठानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडाराः कर्म-

शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वे प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ।
कडार । गडुल । काण । खड्ड । कुण्ड । खड्डर । खलति । गौर । गुरु ।
भिक्षुक । पिङ्गल । तनु । वटर । कर्मधःरपदति किम् । कडारपुरुषो यामः ॥

इति श्रीजयादित्यरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितइत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः । यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽनभि-
हितइत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति ।
केनानभिहिते, तिङ्गुत्तद्विसमासे, परिसंख्यानम् । वक्ष्यति कर्मणि द्वितीया । कटं
करोति । यामं गच्छति । अनभिहितइति किम् । तिङ् । क्रियते कटः । कृत् । कृतः
कटः । तद्वित् । शत्यः । शतिकः । समास । प्राप्तमुदकं यं यामं, प्राप्तादको
यामः । परिसंख्यानं किम् । कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम् । बहुषु बहुवच-
नमित्येवमादिना संख्यावाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टा, तत्र विशेषणार्थमिदमा-
ख्यते, अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां चिक्तेषु स्मर्यन्ते, तैरेकात्र व्यं-
हारः । कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति ।
यामं गच्छति ।

उभसर्वतयोः कार्या धिगुपर्यादिषु चिषु ।

द्वितीया ऽऽपेक्षितान्तेषु ततो ऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ * ॥

उभयतो यामम् । सर्वतो यामम् । धिग्रेवदत्तम् । उपर्युपरि यामम् ।
अधधि यामम् । अधोऽधो यामम् ॥ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोनेषु
च दृश्यते ॥ * ॥ अभितो यामम् । परितो यामम् । समया यामम् । निक्ष-
यामम् । हा देवदत्तम् । बुबुधितं न प्रति भाति किं चित् ॥

तृतीया च होश्चन्द्रसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विभज्यते, चक्षुष्यात्सा
च भवति । चन्द्रसि मित्रये बुधेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति
द्वितीया च । यवाम्ना ऽग्निहोत्रं बुधेति । यवामूमग्निहोत्रं बुधेति । चन्द्र-
सीति किम् । यवामूमग्निहोत्रं बुधेति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वयंते न तृतीया । अन्तरान्तरेणशब्दे निपातौ साहचर्यादु-
ह्येते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । सप्तपञ्चादौ योगः । तत्रान्तराशब्दे
मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थं च । अन्तरा त्वां च मां
च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः * । अन्तरेण पुरुषकारं न किं
चिज्ज्ञायते । युक्त्यद्वयं किम् । अन्तरा तद्वशिलां च पाटलिपुत्रं सुघ्नस्य प्राकारः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्यो ऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे
गम्यमाने † । क्रियागुणद्वयैः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धो ऽत्यन्तसंयोगः ।
मासमधीते । संवत्सरमधीते । मासं कल्याणी । संवत्सरं कल्याणी । मासं
गुहधानाः । संवत्सरं गुहधानाः । अध्वनः खल्वपि । क्रोशमधीते । योजनम-
धीते । क्रोशं कुटिला नदी । योजनं कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । योजनं
पर्वतः । अत्यन्तसंयोगइति किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति वर्त्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रिया-
परिसमाप्तिः । अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भ-
वति । मासेनानुवाको ऽधीतः । संवत्सरेणानुवाको ऽधीतः । अध्वनः । क्रोशेना-
नुवाको ऽधीतः । योजनेनानुवाको ऽधीतः । अपवर्गइति किम् । क्रोशमधीतो
ऽनुवाकः । मासमधीतः । कर्तृश्लाघात् फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति ।
मासमधीतो ऽनुवाको न दानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्त्तते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां सप्त-
मीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्रुहे द्रुहादु भाक्ता । अद्य
अद्याद्वेक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्यो ऽयमिष्यासः क्रोशे सङ्गो
विधायति । क्रोशाल्लयं विधायति । कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्मा-
धिकरणयोर्वौ मध्ये क्रोशः । संख्यातानुदेशो न भवत्यस्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुत्तरेण । आकल्पस्य
संहितामनुवाचकत् । आगस्त्यमन्त्रसिञ्चत्प्राजाः ॥

* तच्च मां मध्ये कमण्डलुरित्यर्थः इत्यधिकं न च वित् ।

† सप्तपञ्चादौ मां वेद इत्यधिकं न च वित् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्तेति वर्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनी-
यैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखायां द्वाणः । उपनिष्के कार्षापणम् । यस्य
चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधि
ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः, इति । द्वितीयापवादे योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥

अप आङ् परि इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप
त्रिगतंभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः । परिपरि त्रिगतंभ्यो वृष्टो
देवः । अपेन साहवर्यात्परैर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेनेह न भवति । वृत्तं परि
विद्योतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । यस्मात्प्र-
तिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभि-
मन्युरर्जुनतः प्रति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । माषानस्मैतिलेभ्यः प्रतियच्छति ।
ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने ।
नैव दोषः । संबन्धसंबन्धात्तस्यापि योगो ऽस्त्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्या चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारके ऽध्व-
वर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्या भवतः । यामं गच्छति । यामाय गच्छति । यामं
व्रजति । यामाय व्रजति । गत्यर्थग्रहणं किम् । आदनं पचति । कर्मणीति
किम् । अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति किम् । मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति ।
अनध्वनीति किम् । अध्वानं गच्छति । अध्वन्यर्थग्रहणम् । पन्यानं गच्छति ।
मार्गं गच्छति । आस्थितप्रतिषेधस्वायं विज्ञेयः । आस्थितः संप्राप्तः, आक्रान्त
उच्यते । यत्र उत्पद्येन पन्यानं गच्छति, तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या । पद्ये नच्छ-
तीति । द्वितीयाग्रहणं किम् । न चतुर्थ्येव विकल्प्येत । अपवादविषये ऽपि यथा-
स्यात् । यामं गन्ता । यामाय गन्ता । कृद्योगलवणा पृच्छी न भवति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥

संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गां ददाति ।
मासवकाय भिक्षां ददाति । देवदत्ताय रोचते । पुत्रेभ्यः स्पृहयति । इत्यादि ॥
चतुर्थीविधाने तादर्थ्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ यूशाय दाह । कुण्डलाय हिर-
ण्यम् । रन्धनाय स्याली अवहननायोलूकलम् ॥ कृशिसंस्कारान्ते चतुर्थी

वक्तव्यम् ॥ * ॥ मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय कल्पते यवागूः । कृषीत्यर्थनिर्देशः । मूत्राय संपद्यते यवागूः । मूत्राय जायते यवागूः ॥ उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थो वक्तव्या ॥ * ॥

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।

पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

हितयोगे चतुर्थो वक्तव्या ॥ * ॥ गोभ्यो हितम् । अरोचकिने हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्थो उपपदं यस्य सो ऽयं क्रियार्थोपपदः । तुमुन्मुखौ क्रियायां क्रियार्थोयामित्येष विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिनो ऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थो विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादो योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्येभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् । प्रविश पिबतीम् । प्रविशतर्पणम् । भक्षिरत्र स्थानी न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणीति किम् । एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् । एधानाहृतं व्रजति ॥

तुमर्याञ्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्च तुर्यो विभक्तिर्भवति । भाववचनास्येति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति । तुमर्यादिति किम् । पाक, स्त्यागो, रागः । भाववचनादिति किम् । कारको व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालं वषट्पञ्चो गान् ॥ १६ ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा ऽलं वषट् इत्येतैर्योगे चतुर्थो विभक्तिर्भवति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहा ऽग्नये । स्वधा वितृभ्यः । अलं मल्लो मज्जाय । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । अतो मल्लो मल्लाय । वषट्पञ्चो गान् । वषट्पञ्चो गान् । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेनाङ्गीर्विवक्षायापि षष्ठो बाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा ऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थो विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरस्तिरस्कारः । न त्वा तृणं मन्ये । न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा वुसं मन्ये । न त्वा वुसाय मन्ये । मन्यतिवृत्तं किम् । न त्वा तृणं चिन्तयामि । विकरणनिर्देशः किमर्थः । न त्वा तृणं मन्ये । अनादर इति किम् ।

अश्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।

अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिष्विति किम् । न त्वा श्मालं मन्ये ॥ यदेतदप्राणिष्विति तद-
नावर्दिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । न त्वा नावं
मन्ये । नावमुत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वा ऽत्रं मन्ये । यावच्च भुक्तं श्राद्धम् । प्राणिषु
तूभयम् । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा श्मालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया
च भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये । युष्मदः कस्माच्च भवति
चतुर्थी, एतदपि हि मन्यतेः कर्म, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञद-
त्तेन भुक्तम् । करणे । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनति ॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्या-
दीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रकृत्या ऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः ।
प्रायेण वैद्याकरणः । गार्ग्या ऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति ।
द्विट्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । सहस्रेण पशून्
क्रीणाति ॥

सहयुक्ते ऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता ।
पुत्रेण सह गोमान् । पितुरत्र क्रियादिसंबन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीक-
मान, इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन च योगे विधानात्पर्यायप्रयोगेण भवति ।
पुत्रेण सार्द्धमिति । विनापि सहशब्देन भवति । वृद्धो यूनेति निदर्शनात् ।
अप्रधानइति किम् । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दे ऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन
निर्दिश्यते । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भ-
वति । अङ्गा काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुण्ठः* । अवयवधर्मैश्च सम-
दायो व्यपदिश्यते । अङ्गविकार इति किम् । अचिकायमस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कं चित्रकारं प्राप्त इत्थंभूत, तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततस्तृतीया
विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना क्षात्रमद्रावीत् । क्षात्रेणोपाध्यायम् ।

शिक्षया परिव्राजकम् । इह न भवति । कमण्डलुपाणिश्चात्र इति । लक्षणस्य समासे ऽन्तर्भूतत्वात् । इत्यंभूत इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतनम्* ॥

संज्ञा ऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

संपूर्वस्य जानातिः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा संजानीते । मातरं संजानीते ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरुच्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तर्युणे पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्त्तते । कर्तृवर्जितं यद्वृणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । तृतीयापवादो योगः । शताद्बहुः । सहस्राद्बहुः । अकर्तरीति किम् । शतेन बन्धितः । शतमृणं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञम् ॥

विभाषा गुणे ऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्त्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जाड्याद्बहुः । जाड्येन बहुः । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् । बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतु प्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनामस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनाम्ना हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च । पूर्वेषां षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति ॥ यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ * ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्माच्चिमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिच्चिमित्ते वसति । एवं कारणहेत्वोरप्युदाहार्यम् । अर्थग्रहणं चैतत् । पर्यायोपादानं तु

* इत्यंभूत इत्याभ्य विद्योतनमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† संपूर्वः किम् । मातरं जानाति । पितरं जानाति । कर्मणीति किम् । पूर्वेषां पुनर्जानीते पिता । इत्यधिकं कृ चित् ।

‡ तृतीयापवादो ऽयं योग इत्यधिकं कृ चित् ।

स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । यामादागच्छति । पर्वताद-
वरोहति । वृक्षेभ्यो बिभेति । अध्ययनात्पराजयते । पञ्चमीविधाने ल्यङ्गोपे
कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रासादमारुह्य प्रेतते, प्रासादात्प्रेतते ॥ अधिकरणे
चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसने उपविश्य प्रेतते, आसनात्प्रेतते । शयनात्प्रेतते ॥
प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ कुतो भवान्, पाटलिपुत्रात् ॥ यत्त-
श्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि
योजनानि । कार्त्तिक्या आयहायणी मासे ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥
कार्त्तिक्या आयहायणी मासे ॥ अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥
गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरत्तदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्योगे
पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेपि भवति ।
अन्यो देवदत्तात् । भिक्षो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् । विलक्षणो देवद-
त्तात् । आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थं वर्तते । तत्र दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्तरस्य-
मिति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराद्वेवदत्तात् । आराद्वज्रदत्तात् । इतर इति
निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् । ऋते इति अव्ययं
वर्जनार्थं । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् । दिक्शब्दः । पूर्वः ग्रामात् ।
उत्तरो ग्रामात् । पूर्वा ग्रीष्मादुत्तः । उत्तरो ग्रीष्मो वसन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र
शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात् । इतरथा हि
दिग्वृत्तिनैव स्यात् । इयमप्याः पूर्वति । इह तु न स्यात् । इयमस्मात्पूर्वः काल
इति । अञ्चूत्तरपद । प्राग् ग्रामात् । प्रत्यग् ग्रामात् । नन्वायमपि दिक्शब्द
इव । षष्ठ्यन्तरप्रत्ययेनेति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपक्वः । आच् । दक्षिणा
ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् । आहि । दक्षिणाहि ग्रामात् । उत्तराहि ग्रामात् ॥

षष्ठ्यन्तरस्यप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति वक्ष्यति, तत्त्वेदं ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्य-
येन युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । पुरस्ताद्
ग्रामस्य । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्ठादुभयस्य ॥

अनया द्वितीया ॥ ३१ ॥

अन्यन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । पूर्वेषु षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । षष्ठ्यपीष्यते । दक्षिणेन ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीयहणमनुवर्तते । पृथक् विना नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागो द्वितीयार्थः ।

विना वातं विना वर्षे विद्युत्प्रपतनं विना ।

विना हस्तिकृतान्दोषान्केनेमौ गतितो दुमौ ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यास-

त्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतेभ्यो ऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारे ऽन्यतरस्यां तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करणइत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं वरणतया विवक्ष्यते न द्रव्यं, तदा स्तोकादानामसत्त्ववचनता । स्तोकान्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्योक्तिरिति किम् । स्तोकेन विशेषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करणइति किम् । क्रियाविषये कर्मणि मा भूत् । स्तोकं मुञ्चति ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पञ्चमी च । दूरं ग्रामात् । दूरं ग्रामस्य । विप्रकृष्टं ग्रामात् । विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात् । अन्तिकं ग्रामस्य । अभ्याशं ग्रामात् । अभ्याशं ग्रामस्य । अन्यतरस्यां बह्वचं पञ्चम्यर्थम् । इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति । इकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुच्चीयते । दूरं ग्रामस्य । दूराद्ग्रामस्य । दूरेण ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामस्य । अन्तिकाद्ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य । अन्तिपरि-
कार्थं विधानम् । असत्त्ववचनबह्वचं चानुवर्तते । सत्त्वशब्देभ्यो यथायथं वि-
ज्ञेयो भवन्ति । दूरः पन्थाः । दूराय पक्षे देहि । दूरस्य पक्षः स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे आस्ते । शकटे आस्ते । स्यात्यां पवति । दूरान्तिकार्थेभ्यः खत्वपि । दूरे यामस्य । अन्तिकेयामस्य । आध्याशे यामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति, द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः ॥ सप्तमीविधाने कृत्येन्यवयस्य कर्मण्युपसंख्या-
न्म ॥ * ॥ अधीतो व्याकरणे । परिगणितो याज्ञिके । आन्वासी कन्दसि ॥ साधु-
साधुयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधुः बिकरि ॥
कारकाहंणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ अद्वेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा
आसते । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते ॥ अकारकाहंणां चाकारकत्वे सप्तमी
वक्तव्या ॥ * ॥ दरिद्रेष्वासीनेषु अद्वेषु भुञ्जते । वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ॥
सद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ अद्वेष्वासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । ब्राह्मणे-
ष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥

चर्मणि द्वोपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु* चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वर्तते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया
क्रियान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया
क्रियान्तरं लक्षयति । गोषु दुह्यमानासु गतः । दुग्धास्वागतः । अग्निषु दूय-
मानेषु गतः । हुतेष्वागतः । भावेनेति किम् । यो जटाभिः स भुङ्क्ते । पुन-
र्भावबहणं किम् । यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ॥

षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्तायां षष्ठी विधीयते, चकारात्सापि भवति । कल-
हराधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्राप्ता-
जीत् । रुदति प्राप्ताजीत् । क्रोशतः प्राप्ताजीत् । क्रोशति प्राप्ताजीत् । क्रो-
शन्तमनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षिन् प्रतिभू
प्रसूत इत्येतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । यत् स्वामी । गोषु स्वामी ।
स्वामीश्वरः । गोप्त्रीश्वरः । गेवामधिपतिः । गोव्यधिपतिः । यत् दायादः ।

गोषु दायादः । गवां साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः ।
गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः । षष्ठामेव प्राप्तायां पक्षे सप्तमीविधानार्थं वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तन्ते । आयुक्तो व्यापारितः * कुशलो निपुणः ताभ्यां
योगे चासेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । चासेवा तात्प-
र्यम् । आयुक्तः कटकरणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कुशलः
कटकरणे । चासेवायामिति किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ।
तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्द्वारणम् ॥ ४१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तन्ते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेरुद्देशस्य पृथक्करणं
निर्द्वारणम् । यतो निर्द्वारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्तौ भवतः । मनुष्याणां तच्चियः
शूरतमः । मनुष्येषु तच्चियः शूरतमः । गवां कृष्णा संपचक्षीरतमा । गोषु । कृष्णा
संपचक्षीरतमा । अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

यतश्च निर्द्वारणमिति वर्तते । षष्ठीसप्तम्यपवादो योगः । त्रिभागो
विभक्तम् । यस्मिन्निर्द्वारणाश्रये विभक्तमस्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति ।
माथुराः पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतराः । आद्रतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगे ऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी विभक्ति-
र्भवति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । मातरि
निपुणः । पितरि निपुणः । अर्चायामिति किम् । साधुर्भृत्यो राज्ञः । तत्त्वक-
थने न भवति । अप्रतेरिति किम् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥ अपत्यादि-
भिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साधुर्देवदत्तो मातरं परि । मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित उत्पृक्त इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्त-
मी च । प्रसितः प्ररुक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स उच्यते । केशैः प्रसितः
केशेषु प्रसितः । केशैस्सुकः । केशैस्सुकः ॥

पक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तते । लुबन्ताच्चवत्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती
भवति । पुष्येण पायसमस्नीयात् । पुष्ये पायसमस्नीयात् । मन्वाभिः पक्षत्रे

दनम् । मघासु पल्लौदनम् । नतत्रदति किम् । पञ्चालेषु वसति । लुपीति
किम् । मघासु यहः । इह कस्माच्च भवति । अत्र पुन्यः । अत्र कृतिका ।
अधिकरणइति वर्तते । वचनं तु पठे तृतीयाविधानार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थः सत्ता । लिङ्गं स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकानि । परिमाणं,
द्रोणः खारी आठरुम्* । वचनं, मेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दः प्रत्येकम-
भिसंबध्यते । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा
विभक्तिर्भवति । प्रातिपदिकार्थमात्रे । उच्चैः । नीचैः । लिङ्गग्रहणं किम् ।
कुमारी, वृत्तः, कुण्डम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । परिमाणग्रहणं किम् । द्रोणः,
खारी, आठरुम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । वचनग्रहणं किम् । एकत्वाद्विबुक्ते-
ष्वपि यथा स्यात् । एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदिकग्रहणं किम् । निपातस्या-
नर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तं ततो ऽपि यथा स्यात् । प्रलब्धते । अध्यागच्छति ॥

संज्ञोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं संज्ञोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नो-
ताति वचनमारभ्यते । संज्ञोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे
देवदत्ता । हे देवदत्ताः ॥

सा ऽऽमन्वितम् ॥ ४८ ॥

संज्ञोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्वितसंज्ञं भवति । तथा संबो-
धाहृतम् । आमन्वितप्रदेशा आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवद् इत्येवमादयः † ॥

एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्वितप्रथमाया यदेकवचनं तत्संबुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो । हे देव-
दत्त । संबुद्धिप्रदेशा एहृत्स्वात्संबुद्धेरित्येवमादयः ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

कर्मदिभ्यो ऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेष-
साच षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरुषः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

‡ जानातेरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति ।
सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा करणेन प्रवर्ततेत्यर्थः । प्रवृत्तिव-

* 'परिमाणं प्रत्यादि' इति पा० ३ ।

† 'आमन्वितस्य च' इत्येवमादयः । इति पा० ३ ।

‡ अत्र 'ज्ञेयत्वानुवर्तते' इत्यधिकं क्वचित् ।

चमो ज्ञानातिरिचिदर्थः । अथ वा मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिषि रक्तः प्रतिहते वा । चित्तधान्या तदात्मना सर्वमेव याह्यं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविदर्थस्येति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

शेषदति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । दय दानगतिरतणेषु । ईश ईश्वर्यं । एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातुः रथ्येति । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । सर्पिष ईडे । मधुन ईडे । कर्मणीति किम् । मातुर्गुणैः स्मरति । शेषदति किम् । मातरं स्मरति ॥

कृजः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियवः । करोतिः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधोदकस्यापस्कुहते । शस्तपञ्च स्यापस्कुहते । प्रतियवदति किम् । कटं करोति । कर्मणीति किम् । एधोदकस्यापस्कुहते प्रजया । शेषदत्येव । एधोदकमुपस्कुहते ॥

रुजार्थानां भाववचनानामञ्ज्वरेः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति रोगः । चौरस्यामयत्यामयः । रुजार्थानामिति किम् ॥

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पुत्रक मभ्येवं तपःसाहसमाचर* ॥

भाववचनानामिति किम् । नदी कूजानि रुजति । अञ्ज्वरेरिति किम् । चौरं ज्वरयति ज्वरः ॥ अञ्जरिसंज्ञाभारिते वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौरं संतापयति तापः । शेषदत्येव । चौरं रुजति रोगः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

नाथु नाथु याद्विपतापैस्वर्याशीः पठ्यते, तस्याशीःक्रियस्य कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमुपनाथानि, अङ्ग पुत्रकाधीष्य ॥

जासिनिग्रह्यनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जासि निग्रह्य नाट क्राय पिष् इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि

* कल्याणो कपु माघेवं सौमिको प्रतिभाति मे ।

इति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ इति बाठान्तरम् ॥

कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । जसु हिंसायां, जसु ताडने, इति च घटादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न देवादिकस्य जसु मोक्षणे इत्यस्य * । चौरस्याज्ज्ञासयति । वृषलस्योज्ज्ञासयति । निग्रहण इति संघातविग्रहीतविपर्यस्तग्रहणम् । चौरस्य निग्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य ग्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्योवाटयति । वृषलस्योवाटयति । चौरस्य क्राययति । वृषलस्य क्राययति । निपातगद्गुः । अयं हि घटादौ पठ्यते । अथ क्रय क्रय क्रय हिंसार्था इति, तत्र घटादयो मित इति मित्संज्ञायां मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं स्यात् । चौरस्य पिनष्टि । वृषलस्य पिनष्टि । हिंसायामिति किम् । धानाः पिनष्टि । शेषइत्येव । चौरमुज्ज्ञासयति । एषामिति किम् । चौरं हिनस्ति । निग्रहण इति किम् । चौरं विहन्ति † ॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थस्त्वमनयोः । शतस्य व्यवहरति । सहस्रस्य व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आयप्रत्ययः कस्माव भवति । स्तुत्यर्थस्य पणतेरायप्रत्यय इत्येते ‡ ॥ समर्थयोरिति किम् । शलाकां व्यवहरति । विक्षिपतीत्यर्थः । ब्राह्मणान् पणायते । स्तौतीत्यर्थः । शेषइत्येव । शतं पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषापसर्गे ॥ ५९ ॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते । उपसर्गं सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य प्रतिदीव्यति । सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शतं प्रतिदीव्यति । सहस्रं प्रतिदीव्यति । उपसर्गस्येति किम् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्येत्येव । शलाकां प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । गामस्य तदहः सभायां दीव्ययुः । अनुपसर्गस्य षष्ठां प्राप्तायामिदं वचनम् । सोपसर्गस्य तु कन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ॥

प्रेष्यब्रुवार्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥

* अत्र 'अहिंसार्थत्वात्' इत्यधिकं कृ चित् ।

† एषामित्यादि विहन्तीत्यन्तः षाढौ बहुषु पुलकेषु न दृश्यते ।

‡ अत्र 'न तु व्यवहारार्थस्य' इत्यधिकं कृ चित् ।

प्रेष्य इति दृष्यतेदेवादिक्तस्य लोगमध्यमपुरुषस्यैकवचनं, तत्साहचर्याद्
ब्रुविरपि तद्विषय एव दृश्यते । प्रेष्यब्रुवोर्हविषः कर्मणः षष्ठी विभक्तिर्भवति देव-
तासंप्रदाने सति । अग्नये द्वागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य । अग्नये द्वागस्य
हविषो वपाया मेदसानुब्रूहि । प्रेष्यब्रुवोरिति किम् । अग्नये द्वागं हविर्वपां मेदो
जुहुधि । हविष इति किम् । अग्नये गोमयान् प्रेष्य । देवतासंप्रदान इति किम् ।
माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य ॥ हविषः प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इन्द्रा-
ग्निभ्यां द्वागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति * बहुलम् । पुरुषमृगश्चन्द्र-
मसः । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे । गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । ते वनस्प-
तिभ्यः । बहुलग्रहणं किम् । कृष्णो राज्ञै, हिमवतो हस्ती ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्त-
व्या ॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वा जायते । या दतो धावति तस्यै श्याव-
दन् । या नखानि कृन्तति तस्यै कुनखः । या ऽऽङ्के तस्यै काणः । या ऽभ्यङ्के
तस्यै दुश्चर्मा । या केशान् प्रलिखति तस्यै खलतिः । अहल्यायै जारः ॥

यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यजेषातोः करणे कारके छन्दसि बहुलं षष्ठी विभक्तिर्भवति । घृतस्य
यजते । घृतेन यजते । सोमस्य यजते । सोमेन यजते । † ॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

छन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे काले ऽधि-
करणे षष्ठा विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वो ऽहो भुङ्क्ते । द्विरहो ऽधीते । कृत्वोर्ध्व-
ग्रहणं किम् । अहि शेते । राज्ञौ शेते । प्रयोगग्रहणं किम् । अहनि भुङ्क्ते । गम्यते
हि द्विस्त्रिश्चतुर्वेति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहणं किम् । द्विः कांस्यपा-
त्र्यां भुङ्क्ते । अधिकरण इति किम् । द्विरहो भुङ्क्ते । शेष इत्येव । द्विरहन्यधीते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृत्ययोगे कर्तरि कर्मणे च षष्ठी विभक्तिर्भवति । भजतः शायिका ।
भवतः काशिका । कर्मणि । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्ता । कर्तृक-
र्मणोरिति किम् । शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् । तद्विप्रयोगे मा भूत् ।
कृतपूर्वी कटम् । भुरूपूर्वी ओदनम् । शेष इति निवृत्तं, पुनः कर्मग्रहणात् ।
इतरथा हि कर्तरि च कृतीति ब्रूयात् ॥

* अत्र 'देवतासंप्रदाने सति' इत्यधिकं न्व चित् ।

† अत्र 'करण इति किम् । अन्यत्र मा भूत्' इत्यधिकं क्व चित् ।

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण षष्ठी प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृतिः सोऽयमुभयप्राप्तिस्तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्तरि । आश्चर्या गवां दोहे ऽगोशालकेन । रोचते मे ओदनस्य भोजनं देव-
दत्तेन । साधु खलु पयसः पानं यजदत्तेन । बहुव्रीहिविज्ञानाद्विह नियमो न
भवति । आश्चर्यमिदमोदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति ॥
अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भेदिका देवदत्तस्य
काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटव्य ॥ शेषे विभाषा ॥ * ॥ अकाकारयोः
स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात् तदपेक्षयाशेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि
सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ॥ के चित्रविशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥
शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

न लोकाव्ययनिष्ठति प्रतिबन्धे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते । क्तस्य वर्त-
मानकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां सुतुः ।
राज्ञां पूजितः । क्तस्येति किम् । ओदन पचमानः । वर्तमान इति किम् । ग्रामं
गतः ॥ नपुंसके भावउपसंख्यानम् ॥ * ॥ छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य नृतम् ।
कोकिलस्य व्याहृतम् ॥ शेषविज्ञानात् सिद्धम् ॥ * ॥ तथा च कर्तृविवक्षायां
सुतीयापि भवति । छात्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

क्ताधिकरणे चेति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । अयमपि
प्रतिबन्धापवादो योगः । इदमेवामासितम् । इदमेवां शयितम् । इदमहेः स्रष्टम् ।
इदं वनरूपेयातम् । इदमेवां भुक्तम् । इदमेवामशितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे
कर्तरि कृति द्वयोरपि षष्ठी द्वितीयावत् । नेता ऽस्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अग्ने
वधाने कर्मण्याहुः । तदा नेता त्वस्य ग्रामं चैत्रः * ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थवृत्तनाम् ॥ ६९ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते । न उ उक्त अत्रय निष्ठा
खलर्थे वृत्त इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । न इति शत्रुघ्नानदौ कान्
खलसु किञ्चिन्नौ च गृह्यन्ते । ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पचानः ।
ओदनं पचिषान् । पयिः सोमम् । ददिगाः । उ । कटं चिकीर्तुः । ओदनं कुम्भतुः ।
कन्यामलं करिष्युः । इच्छुवोपि प्रयोगे निषेधः । † उक्त । ग्रामामुक्तं वाराणसी रक्त

* द्विकर्मकाणां प्रयोगश्चात्रय ग्रामं चैत्र इत्येतेषां ततो हन्वो बहुवृत्तयेषु नास्ति ।

† इच्छुवो ऽपि तयोरो निषेध इति बहुवृत्तयेषु नास्ति ।

आहुः ॥ उक्तप्रतिषेधे कमेर्भाषायाः प्रतिषेधः ॥ * ॥ दास्याः कामुकः । अव्यय । कटं कृत्वा । ओदनं भुत्वा ॥ अव्ययप्रतिषेधे तोसुनकसुनोरप्रतिषेधः ॥ * ॥ पुरा सूर्यस्योदितेराधेयः । पुरा क्रूरस्य विदुषो विरप्शिन् । निष्ठा । ओदनं भुक्त्वान् । देवदत्तेन कृतम् । खलये । ईषत्करः कटो भवता । ईषत्यानः सोमो भवता । तृत्रिति प्रत्याहारग्रहणं, लटः शत्रुशानवावित्याख्य आ तृनो नकारात् । तेन शानन्वानशशत्रुनामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं पत्रमानः । नट माघानः । अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् ॥ द्विषः शत्रुर्वा वघनम् ॥ * ॥ चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ ७० ॥

अक्रस्य भविष्यति काले विहितस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्यं च विहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । इनः खल्वपि । यामं गमी । यामं गामी । आधमर्ण्यं । शतं दायी । सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्योरिति किम् । यज्ञानां लावकः । सक्तूनां बायकः । अंशयं करी कटस्य । इह कस्माच्च भवति वर्षशतस्य पूरकः, पुत्र-बैत्त्याणां दर्शक इति । भविष्यदाधिकारे विहितस्याकस्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्तरि विकल्प्यते । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि * । भवता कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् ॥ उभयशक्तौ कृत्ये षष्ठाः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ कृष्टव्या यामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या याममवा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थः शब्दयोगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां, पठ षष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा । शेषे विषये तृतीयाविधानात् तथा मुक्ते षष्ठेव भवति । तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् । तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्टस्य न विद्यते । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेणानुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुक्रुष्येत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्य मद्र भद्र कुशल सुख अर्थ हित इत्येते

योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । शेषे चतुर्थीविधाना-
त्तया मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ *
आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात् । विदं जीवितं देवदत्ताय
देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य । भद्रं देवद-
त्ताय । भद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य । निरामयं देव-
दत्ताय । निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय । सुखं देवदत्तस्य । शं देवद-
त्ताय । शं देवदत्तस्य । अर्थो देवदत्ताय । अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवद-
त्ताय । प्रयोजनं देवदत्तस्य । हितं देवदत्ताय । हितं देवदत्तस्य । पथं देवद-
त्ताय । पथं देवदत्तस्य । आशिषीति किम् । आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगुः समापः एकवचनं भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्या-
र्थस्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विगुर्यस्यैकवद्भावो विधीयते, द्वि-
त्यर्थे एकवद्वचनीति । समाहारद्विगोश्चेदं ग्रहणं नान्यस्य । पञ्चपूलाः समा-
हृताः पञ्चपूनी । दशपूनी । द्विगुर्यस्यैकत्वादनुप्रयोगेकवचनं भवति । पञ्च-
पूलीयं शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणिसूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनामात्रं कर्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ता चीति
वाक्यानि संख्यन्त । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्वचति, तथा सूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां
च । प्राण्यङ्गानां तावत् । पालिपादम् । शिरोशीघ्रम् । सूर्याङ्गानाम् । मार्दङ्गिका-
न्विकम् । वीखावातकपरिवादकम् । सेनाङ्गानाम् रथिकाश्वारोहम् । रथिक-
दातम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात्पशुद्वन्द्वे त्रिभाष्यैकवद् भवति । इतरेतस्यैको
समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तच्च समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनम् ।
इदं तु प्रकरणं विषयत्रिभाष्यम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः । दक्षि-
ण्यङ्गादीनामितरेतरयोग एव । द्वावृणादीनामुभयेति ॥

अनुवादे चरयानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते । चरणानां द्वन्द्व एकवद्भवति, अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनमात्रमनुवादः । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । कठकालापादीनामुदग्रप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानुज्ञेते तदैव मुदाहरणम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवादइति किम् । उदगुः कठकालापाः । प्रत्यष्ठुः कठकौथुमाः ॥ स्थणोरद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थणोरिति किम् । अनन्दिषुः कठकालापाः । अद्यतन्यामिति किम् । उद्यन्ति कठकालापाः ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्वर्युवेदे यथ्य क्रतेर्विधानं सो ऽध्वर्युक्रतुः । अध्वर्युक्रतुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति । अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं द्वन्द्व इति मौणो निर्देशः । अर्काश्वमेधम् । सायाद्वातिरात्रम् । अध्वर्युक्रतुरिति किम् । इषुवज्जौ । उद्भिद्वलभिदौ । अनपुंसकमिति किम् । राजसूयवाजपेये । इह कस्माच्च भवति दर्शपूर्णमासौ, क्रतुशब्दः सोमयज्ञेषु कूठः ॥

अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासत्ता आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति । पदक्रमकम् । क्रमकवार्तिकम् । संपाठः पदानां क्रमस्य च प्रत्यासत्तः । अध्ययनत इति किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् । याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति, प्राणिनो वर्जयित्वा । आराचसिङ्ग । धानाशष्कुलि । जानिरिति किम् । नन्दकपाञ्चजन्यो । अप्राणिनामिति किम् । ब्राह्मणवृत्त्रियविट्शूद्राः । नञिव्युक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामप्येकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि । जातिपरत्वे च जातिशब्दानामप्येकवद्भावो विधीयते, न नियतव्यविवक्षायाम् । इह कुण्डे बदरामलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशो ऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च सामर्थजितानां द्वन्द्व एकवद्भवति । नद्यग्रयो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च देशः । नदी देश इत्यसमासनिर्देश एवायम् । उद्गाश्च इरावती च, उद्गोरावति । नद्गाग्रोयम् । देशः सत्वपि । कुरुश्च कुरुतेच च, कुरुकुरुतेचम् । कुरुकुरुता-

कृतम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् । गङ्गायामुने । मद्रकेकयाः । नदी देश इति किम् । कुकुटमयूयौ । अयामा इति किम् । जाम्बवश्च शालूकिनी च, जाम्बव-शालूकिन्या । नदीयहणमदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । तथा च पर्वतानां ग्रहणं न भवति । कैलासश्च गन्धमादनं च, कैलासगन्धमादने ॥ अयामा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इह मा भूत् । मथुरा च पाटलिपुत्रं च, मथुरापाटलिपुत्रम् ॥ उभयतश्च यामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ सौर्यं च समरं, केतवतं च यामः, सौर्यकेतवते ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपरिचितपरिमाणः क्षुद्रः । क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्ववति । वंश-मशकम् । यूकालितम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् । ब्राह्मणतत्त्वियौ ॥

क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसृतौ येषां के विदा नकुलादपि ॥

आ नकुलादपीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासां तद्विरोधात् ॥

येषां च विरोधः शा शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो बैरं, शाश्वतिको नित्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्ववति । मार्जारमूषकम् । श्वशालम् । अहिनकुलम् । शाश्वतिक इति किम् । गौपालिशालङ्कायनाः कलहायन्ते । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनामनेन नित्यमेकवद्वाचो भवति । अश्वमहिषम् । काकोलूकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं, बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, पात्रात् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुभ्र्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः, अनिरवसिताः । अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्ववति । तत्तायस्कारम् । रवकतन्तु-वायम् । अनिरवसितानामिति किम् । चङ्ढालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि हतैकवद्वाचानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति । गवा-श्वम् । गवाविकम् । गवेडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुशवामनम् । कुशकौरातकम् । पुच्छप्रोक्तम् । श्वचङ्ढालम् । स्त्रीकुगरम् । दासीमाशवकम् । बाटीपिच्छकम् । उट्टुकरम् । उट्टुशम् । मूत्रशङ्कम् । मूत्रपुरीषम् । यज्ञन्वेदः । मांसघोषितम् । दर्भकरम् । दर्भपूतीकम् । अर्जुनशिरीषम् । वृक्षोत्तपम् । दासी-

प्राप्तम् । कुटीकुटम् । भागवतीभागवतम् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्व-
वृत्तं, रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति । गोश्वम् । गोश्वौ । पशुद्वन्द्वविभाषैव भवति ॥

**विभाषाबृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वा-
पराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥**

वृत्त मृग तृण धान्य व्यञ्जन पशु शकुनि अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर
इत्येतेषां द्वन्द्वो विभाषैकवद्ववति । प्लुतन्ययोधम् । प्लुतन्ययोधाः । रसपृषतम् ।
रसपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । ब्रीहियत्रम् । ब्रीहियत्राः । दधिघृतम् ।
दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । तित्तिरिक्पिञ्जलम् । तित्तिरिक्पिञ्जलाः ।
अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ बहु-
प्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिचतुर्जन्तुधान्यतृणानाम् ॥ * ॥ एषां बहुप्रकृ-
तिरेव द्वन्द्व एकवद्ववति, न द्विप्रकृतिः । बद्रामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लुतन्य-
योधौ । रसपृषतौ । हंसवक्रवाकौ । यूकालिते । ब्रीहियवौ । कुशकाशौ ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविरुद्धं विप्रतिषिद्धम् । विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामनधिकरण-
वाचिनामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्ववति । विभाषानुकर्षकार्यश्चकारः । शीतो-
ष्णम् । शीतोष्णं । सुखदुःखम् । सुखदुःखे । जीवितमरणम् । जीवितमरणे । विप्र-
तिषिद्धमिति किम् । कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णो उदके ॥

न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयआदीनि शब्दरूपा-
णि नैकवद्ववन्ति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुसी । मधुसर्पिणी । ब्रह्मप्रज्ञापती । शिक-
वैश्वख्यौ । स्कन्दविशाखौ । परिव्राट्कौशिकौ * । प्रवर्ग्योपसदौ । शुक्रकृष्णौ ।
हृद्भाजहिंसौ । निपातनाद्वीर्यः । दीवातपसी । श्रुतातपसी । मेधातपसी । अध-
यमतपसी । उत्तूखलमुमले । आद्यावसाने । श्रुतामेधे । चक्षुसामे । बाहूनसे ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥

नेति वर्तते । अधिकरणं वर्त्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः,
तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमने द्वन्द्वो नैकवद्ववति । यथायथमेकवद्भावः प्राप्ते
प्रतिषिध्यते । दश दन्तोऽष्टाः । दश मार्दङ्गिकापाणविकाः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्व एकवद्ववति । उपदशं दन्तो-
ष्टम् । उपदश दन्तोऽष्टाः । उपदशं मार्दङ्गिकापाणविकम् । उपदश मार्दङ्गि-

कषायविकाः । अव्ययस्य संख्यया ऽव्ययीभावोऽपि विहितो बहुव्रीहिरपि, तच्चे-
कवद्वावपत्ते ऽव्ययीभावो ऽनुयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहिः ॥

स नपुंसकम् ॥ १० ॥

वस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च ।
पञ्चगवम् । दशगवम् । द्वन्द्वः खर्त्वापि । पाणिपादम् । शिरोथीत्रम् । परलि-
ङ्गतापवादो योगः ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ॥ * ॥ पञ्च-
पुली । दशरथी ॥ वा ऽऽवन्तः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥ पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी ॥
अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चनतम् । पञ्चनती ॥ पाचा-
दिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चगात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्त्रि । उपकुमारि ।
उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्याजिङ्गत्वे प्राप्ता, ऽन्यपदार्थप्र-
धानस्याभिधेयवलिङ्गता, ऽत इदमुच्यते । अनुक्रममुच्चयार्थश्चकारः ॥ पुण्य-
सुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ पथः संख्याव्य-
यादेः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ त्रिपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । सुपथम् ॥ क्रिया-
विशेषणानां च क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ * मृदु पर्वति । शोभनं पर्वति ॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोयमुत्तरसूत्रेषूपतिष्ठते । नञ्समासं कर्मधारयं च सर्ववित्त्वा
ऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिष्ठितं वेदितव्यम् । यदित कर्तुमनु-
क्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति विभाषा सेनासुरेति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना ।
तत्पुरुष इति किम् । दृढसेने । राजा । अनञ्जिति किम् । असेना । अकर्मधा-
रय इति किम् । परमसेना ॥

संज्ञायां कन्योशीनरेषु ॥ २० ॥

संज्ञायां विषये कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्या
उशीनरेषु भवति । सौशमिकन्यम् । आहूरकन्यम् । संज्ञायामिति किम् । शीर-
षकन्या । उशीनरेष्विति किम् । दाक्षिकन्या । परवलिङ्गतापवाद इदं प्रकरकम् ॥

उपज्ञापक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायतइत्युपज्ञा उपक्रम्यतइत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञो-
पक्रमम् । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायां तयोह्य-
ज्ञोपक्रमयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायां । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा ॥

यद्युपज्ञेयस्योपक्रमस्य चार्थस्यादिराख्यातुमिष्यते तत एतद्वचति । पाणिन्युप-
ज्ञमाकालापकं* व्याकरणम् । पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमाकालापकं
व्याकरणम् । व्याघ्रपञ्च दुष्करणम् । आश्रोत्रक्रमं प्रासादः । नन्दोत्रक्रमाणि
मानानि । दर्शनीयोपक्रमं सुरुमारम् । उपज्ञोपक्रममिति किम् । बाल्मीकि-
श्लोकाः । तदाद्याविख्यासायामिति किम् । देवदत्तोपज्ञो रथः । यज्ञदत्तो-
पक्रमो रथः ॥

छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

विभाषा सेनासुराच्छायेति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम् ।
छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गे भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थधर्मा
बाहुल्यम् । शलभादीनां हि बहुत्वं गम्यते । शलभच्छायम् । इतुच्छायम् ।
बाहुल्यवति किम् । कुड्यच्छाया ॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गे भवति, सा चेत्सभा राजपूर्वा ऽमनुष्य-
पूर्वा च भवति । इत्सभम् । ईत्सभम् । इह कस्माच्च भवति । राजसभा ।
पर्यायवचनस्येव्येते । तदुक्तम् । जितपर्यायस्यैव राजाद्वयमिति । अमनुष्य-
पूर्वा । रत्तःसभम् । पिशाचसभम् । इह कस्माच्च भवति काष्ठसभा । अमनु-
ष्यशब्दो रुठिरूपेण रत्तःपिशाचादिष्वेव वर्तते । राजामनुष्यपूर्वेति किम् ।
देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गे भवति । संघात-
वचनो ऽत्र सभाशब्दो एह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात-
इत्यर्थः । अशालेति किम् । अनाथसभा । अनाथकुटीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुना छाया शाला निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गे
भवति विभाषा । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्य-
च्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येदं वच-
नम् । परस्य यल्लिङ्गं तद्वति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्व-
तत्पुरुषयोर्विधीयते । कुकुटमयूरीवमे । मयूरीकुकुटाविमौ । तत्पुरुषस्य ।

पिप्यत्याः, अर्दुपिप्यली । अर्दुकोशातकी । अर्दुनखरञ्जनी ॥ द्विगुमाप्तापकालं-
पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्विगुः । पञ्चसु कपालेषु संस्मृतः
पुरोडाशः पञ्चकपालः । प्राप्नो जीविकां, प्राप्तजीविकः । आप्नो जीविकाम्,
आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै, अलंजीविकः । गतिसमास । निष्कान्तः कै-
शाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः ॥

पूर्ववदश्ववड्वौ ॥ २७ ॥

अश्ववड्वयोर्योर्विभाषैकवद्भाव उक्तस्तत्रैकवद्भावादन्यत्र परवस्तिङ्गतायां
प्राप्तायामिदमारभ्यते । अश्ववड्वयोः पूर्ववस्तिङ्गं भवति । अश्वश्च वड्वा आ-
श्ववड्वौ । अर्थातिदेशश्चायं न निपातने, तत्र द्विवचनमतन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्व-
वस्तिङ्गता भवति । अश्ववड्वान्, अश्ववड्वैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये
पूर्ववस्तिङ्गं भवति । हेमन्तशिशिरावृत्तनां प्रीणामि । अहोरात्रे इदं ब्रूमः । पर-
वस्तिङ्गतापवादो योगः । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तेन द्विवचनमतन्त्रं,
वचनान्तरेपि पूर्ववस्तिङ्गता भवति । पूर्ववत्ताश्चितयः, अपरपत्ताः पुरीषम्, अहो-
रात्राणीष्टकाः । छन्दसीति क्रिम् । दुःखे हेमन्तशिशिरे । अहोरात्राविमो
पुष्यौ । छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

रात्राद्वाहाः पुंसि ॥ २९ ॥

उक्तसमासान्तानां निर्देशः । रात्र, अह अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । पर-
वस्तिङ्गतायां स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । चिरात्रः । चतु-
रात्रः । पूर्वाह्नः । अपराह्नः । मध्याह्नः । द्युहः । अहः ॥ अनुवाकादयः पुंसीति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्ताकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते
मूढः । इह कस्माच्च भवति, अपथो देवो, उपथा नगरी । तत्पुरुष इति वर्तते ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्चः । अर्धर्चम् ।
गोमयः । गोमयम् । शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गता ॥ चिदर्थभेदेनापि व्य-
तिष्ठते । यथा पद्वशङ्कुशब्दो निधिवचनो पुलिङ्गो । वल्ले उभयलिङ्गो । भूत-
शब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः । क्रियाशब्दस्याभिधेयवस्तिङ्गम् । सैन्यवशब्दो वक्तव्ये
उभयलिङ्गः । यौगिकस्याभिधेयवस्तिङ्गम् । सारशब्द उक्तर्त्वे पुलिङ्गे न्यायाद-

मपेते नपुंसकं, नैतत्सारमिति । धर्म इत्यपूर्वं पुलिङ्गः । तत्साधने नपुंसकम् ।
 तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । अर्द्वच । गोमय । कषाय । कार्षापण । कुतप ।
 कपाट । शङ्ख । चक्र । गूथ । यूथ । ध्वज । कबन्ध । पद्म । रह । सरक ।
 कंस । दिवस । यूष । अन्धकार । दण्ड । कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप ।
 व्यूत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शतमान । यान । नख । नखर । चरख ।
 पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान । सार । पात्र । घृत सैन्धव ।
 औषध । आठक । चषक । द्रोण । स्वलीन । पात्रीव । बष्टिक । वार ।
 बाण । प्रोथ । कपित्थ । शुष्क । शील । शुन्ध । सीधु । कवच । रेणु । कपट ।
 सीकर । मुसल । सुवर्ण । यूष । चमस । वर्ण । सीर । कर्ष । आकाश । अष्टा-
 पद । मङ्गल । निधन । निर्यास । जृम्भ । वृत्त । पुस्त । त्वेडित । शङ्ख ।
 शङ्खल । मधु । मूल । मूलक । शराव । शाल । वप्र । विमान । मुक्क ।
 प्रयीव । शूल । वज्र । कर्पट । शिखर । कल्क । नाट । मस्तक । वलय ।
 कुसुम । तृण । पङ्क । कुण्डल । किरीट । अर्बुद । अङ्गुश । तिमिर । आश्रम ।
 भूषण । इत्कस । मुकुल । वसन्त । तडाग । पिटक । विटङ्क । माष । कोश ।
 फलक । दिन । दैवत । पिनाक । समर । स्थाणु । अनीक । उपवास । शाक ।
 कर्पास । चषाल । खण्ड । दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हस्त ।
 सूत्र । ताण्डव । गाण्डीव । मण्डप । पटह । सौध । पार्श्व । शरीर । फल ।
 कुल । पुर । राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । ककुद । तोमर ।
 तोरण । मञ्चक । पुङ्ख । मध्य । बाल । वल्मीक । वर्ष । वस्त्र । देह । उद्यान ।
 उद्योग । स्नेह । स्वर । संगम । निष्क । सेम । शूक । कुत्र । पवित्र । यौवन ।
 यानक । मूषिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विषाण । भवन । आरक्ष ।
 पुलिन । दृढ । आसन । ऐशवत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लेह ।
 दण्डक । शपथ । प्रतिसर । दाह । धनुस् । मान । तङ्क । वितङ्क । मय ।
 सहस्र । ओदन । प्रवाल । शकट । अपराह्ण । नोड । शकल । * अर्द्वर्चादिः ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम्, अन्वादेशोऽनुकथनम् । इदमोऽन्वादेशविषयस्याश-
 देशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां कान्नाभ्यां रात्रिरधीतो

* कुणप । मुण्ड । पूत । मरु । कंस । लोमन । लिङ्ग । सीर । सत । अक्ष । कटार ।
 कर्ष । पूर्ण । पण्यव । विज्ञान । कुस्त । पुस्तक । पल्लव । निगड । कल । खल । वार ।
 शाल । प्रवर । कटक । कषटक । बाल । कुमुद । पुराण । बाल । खन्ध । कषाट । कु-
 कुञ्ज । विडङ्ग । पिपयाक । आर्द्र । हल । कटक । योध । बिम्ब । कुक्कुट । कुटप । अर्ध-
 मञ्चक । वसु । उद्यम । स्तन । स्तेन । चत्र । कलह । पालक । हल । वर्धक । पुर्ण ।
 तर्धक । तथदुल । इत्येते पुस्तकान्तरेष्वधिकाः ॥

अथो आभ्यामहरणधीतम् । अस्मै क्कात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाटकमपि देहि । अस्य क्कात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वम् * अशादेशवचनं साकव्कार्थम् । इमकाभ्यां क्कात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरणधीतम् । नेह पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति देवदत्तं भोजनम्, इमं च यज्ञदत्तमिति ॥

एतदस्त्वतसोस्त्वतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । एतदो ऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनुदात्तस्त्वतसोः परतः । तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छानाच्छन्दोधीष्व, अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वानुदात्तं पदं भवति । एतदो ऽसित्यशादेशो ज्ञेयो पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयाटौस्त्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । द्वितीया टा ओम् इत्येतेषु परतः इदमेतदेरन्वादेशविषययोरेनशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मण्डूकः प्रुतिन्यायेनानुवृत्तिः । इमं क्कात्रं क्कन्दोध्यापय । अथो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन क्कात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरणधीतम् । अनयोश्क्कात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतदः सत्वपि । एतं क्कात्रं क्कन्दो ऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमप्यध्यापय । एत्ने क्कात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरणधीतम् । एतयोश्क्कात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् ॥ इतिदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रचालयेत् । परिवर्तयेत् । इह कस्माच्च भवति । अयं द्रव्यो हराग्नेन । एतमानं हितं विद्यादिति । यत्र किं विद् विधाय वाक्यान्तरेण पुनरप्यदुपदिश्यते सो ऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा एकमेव विधानम् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारो ऽयं, एतच्चिपार्थजित इति यावत् । यदित-
कर्तुमनुक्रमिष्यामस्तदार्द्धधातुके वेदितव्यम् । वक्ष्यति इतो वध निहि ।
वध्यात् । आर्द्धधातुक इति किम् । इत्यात् । विषयसप्तमी चेयं न परसप्तमी ।
तेनार्द्धधातुकविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चादप्राप्ता प्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । भव्यम् ।
कषेयम् । आख्येयम् ॥

* 'अस्माच्छानाच्छन्दो ऽधीष्व । अथो अस्माच्छात्राक्षमप्यधीष्व । इदमत्राधिकं न
विद् ।

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये ।
प्रसङ्ग्य । विशङ्ग्य । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । तेन
नुबन्ध भवति । एवं वच्चादीनामपि । इह कस्माच्च भवति अवम् । अच्चाद्य
इति निपातनात् ।

जग्धो सिद्धेन्तरङ्गत्वाति कितितीति ल्यबुच्यते ।

आपयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ।

तीति किम् । अद्यते । कितितीति किम् । अस्तव्यम् ॥

लुङ्सनोर्घस्तु ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतो ऽदो घस्तु आदेशो भवति । लटित्करणमहर्थम् ।
लुङि । अघसत् । अघसताम् । अघसन् । सनि । जिघत्सति । जिघत्सतः ।
जिघत्सन्ति ॥ घस्तुभावे ऽच्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्राप्तीति प्रघसः ॥

घञपोश्च ॥ ३८ ॥

घञि अपि च परतो ऽदो घस्तु आदेशो भवति । घासः । प्रघसः ।
उपसर्गे ऽद इत्यप् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये बहुलमदो घस्तु आदेशो भवति । घस्ताबूनम् । सग्धि-
श्च मे । न च भवति । आत्तामदा भ्रष्टो मेद उद्भूतम् । अन्यतरस्यांबहवर्णम्
कस्माच्च क्रियते तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति । कार्यान्तरार्थं बहुलबहवर्णम्
घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवति ॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतो ऽदो ऽन्यतरस्यां घस्तादेशो भवति । जघास । जघतुः
जघुः । आद । आदतुः । आदुः ॥

वेञो वयिः ॥ ४१ ॥

लिट्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । वेञोवयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां
परतः । इकार उच्चारणार्थः । उवाय । जयतुः । जयुः । पवे, जवतुः । जवुः । लिति
वयो य इति यकारस्य संप्रसारणं प्रतिषिध्यते । वश्वास्यान्यतरस्यां किति
वकारो विधीयते । ववौ । ववतुः । ववुः । वेज इति संप्रसारणं न भवति ॥

इनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

इनेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके । वधतुः ।

वध्यास्ताम् । वध्यासुः । अकारान्तश्चायमादेशः, तच्चाकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानिवद्भावादवधीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धिरतो हलादेर्लघोरिति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । योगविभाग उत्तरार्थः । आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्त-
रस्यां वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत ।
न च भवति । आहत । आहसाताम् । आहसत * ॥

इयो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इयो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः । अगात् । अगाताम् । अगुः ।
लुङीति वर्तमाने पुनर्लुङ्यहणमात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्येतन्मा भूत् । इह स्व-
विज्ञेयेषु नित्यं च भवति । अगात् । अगायि भवता ॥ इण्वदिक इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥

यौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥

यौ परत इयो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः ।
गमयति । गमयतः । गमयन्ति । अबोधनइति किम् । प्रत्याययति । इण्वदिक
इत्येव । अधिगमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इयो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषति । जि-
गमिषतः । जिगमिषन्ति । अबोधनइत्येव । अर्थान्वतीषति इण्वदिक इत्येव ।
अधिजिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थः । इह स्वेति सन्येव यथा स्यात् † ॥

इङ्-इष ॥ ४८ ॥

इङ्श्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते । अधिजिगां-
सेते । अधिजिगांसन्ते ॥

गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥

गाङादेशो भवतीहो लिटि परतः । अधिजने । अधिजनाते । अधिज-

* 'गाङो यमइन इत्यात्मनेपदम् । इनः विक्रिति कितम् । अनुदासोपदेशेति
बोधः । इत्याङ्गादिति विधो ङोः' इति पुस्तकान्तरे ऽत्राधिकम् ।

† अत्र 'यो मा भूत्' इति अत्र चिदाधिकम् ।

जिरे । गाडोनुबन्धग्रहणं विशेषणार्थं, गाड्कुटादिभ्य इत्यत्रास्य ग्रहणं यथा स्यात् । नहि स्थानिवद्भावेन गाडिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लुङोः ॥ ५० ॥

लुङि लङि च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । आदेशपक्षे गाड्कुटादिभ्य इति डित्त्वं, घुमास्यागापाजहातिसां हलीतीत्यम् । अध्येगीष्ट । अध्येगीषाताम् । अध्येगीषत । न च भवति । अध्येष्ट । अध्येषाताम् । अध्येषत । लङि सत्त्वपि । अध्येगीष्यत । अध्येगीष्येताम् । अध्येगीष्यन्त । न च भवति । अध्येष्येत । अध्येष्येताम् । अध्येष्यन्त ॥

शौ च संश्चडोः ॥ ५१ ॥

इडो गाड् विभाषेति वर्जते । णावितीडपेक्षा परसप्तमी संश्चडोरिति च वयपेक्षा । शौ सन्परे चङ्यरे च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । अधि-
जिगापयिषति । न च भवति । अध्यापिपयिषति । चङि सत्त्वपि । अध्यजीग-
पत् अध्यापिपत् ॥

अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् * । इह कस्माच्च भवति, ईहामास, ईहामासतुः, ईहामासुः । कृञ्वा-
नुप्रयुज्यते लिटीति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ।

“अनुप्रयोगे तु मुक्ता ऽस्थबाधनं
स्मरन्ति कर्तुर्वचनं मनीषिणः”

इति ॥

ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्तुः । वक्तुम् । वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्रमिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्म-
नेपदं भवति । ऊचे । वक्ष्यते ॥

वक्षिङः स्याज् ॥ ५४ ॥

वक्षिङः स्याज् आदेशो भवत्यार्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आ-
ख्यातव्यम् । स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति । प्रकारानुबन्धकर-
णमन्वोत् ॥ वक्ष्यादिरप्ययमादेश इष्यते ॥ * ॥ आक्याता । आक्यातुम् ।
आक्यातव्यम् ॥ वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दुर्जनाः संवत्साः । वर्जनीया

* अत्र ‘आर्धधातुक इति किम् । अस्ति । स्तः । मन्ति’ इति अथ चिदधिकम् ।

+ अत्र ‘आक्यास्यति । आक्यास्यते’ इति अथ चिदधिकम् ।

इत्यर्थः ॥ असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ नृचरा राक्षसाः हिंसाद्यो ऽक-
धातुः । अने खल्वपि । विचक्षणः पण्डितः ॥ बहुलं संज्ञाखन्दसोरिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अक्षवधकात्रविचक्षणाजिराद्वयम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चलिङः स्याज्ज्योषो
वा भवति । आचक्ष्यो । आचक्ष्यतुः । आचक्ष्युः । न च भवति । आचक्षते ।
आचक्षताते । आचक्षन्ति ॥

अजेर्व्यघजपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्वात्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घजपो वर्जयित्वा ।
प्रवयकः । प्रवयणीयः । अघजपोरिति किम् । समाजः । उदाजः । अपि तु,
समजः । उदजः । समुदोरजः पशुष्वित्यप् । दीर्घाच्चारणं किम् । प्रवीताः ॥
घजपोः प्रतिषेधे क्यप् उपसंख्यानम् ॥ * ॥ समज्या ॥ बलादावार्धधातुके जि-
कल्प इष्यते ॥ * ॥ प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परमूने
अजेर्वा यौ इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयण-
मानय । प्राजनमानय ॥

एयक्षत्रियार्थजितो यूनि लुगणिजोः ॥ ५८ ॥

एयादयो गोत्रप्रत्ययाः । एयान्तात् छत्रियगोत्राद् आगोद् अितश्च पर-
योरणिजोर्गूनि लुभवति । एयान्तात्तावत् । कुर्वादिभ्यो एय, तस्मादूनि इञ् ।
तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यश्चस्त्रिकादिषु
पठ्यते, ततः फिञ् भवितव्यं, कौरव्यार्थजिरिति । छत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं
कुर्वादिभ्यो एय इत्यनेन विहितस्य । इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् । कुर्वादिभ्यो एय
इति एयः । छत्रिय । अथान्यकवृष्णिकुरव्यश्चेत्यथ । तस्मादूनि इञ् । तस्य
लुक् । स्वाफल्कः पिता । स्वाफल्कः पुत्रः । आर्षे । अथय । तस्मादूनि इञ् ।
तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । अित् । अनुष्यान्तर्त्ये जिदा-
दिभ्योञ् । तस्मादूनि इञ् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । कक्षः
कक्षपि । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्मादूनि प्राग्दीव्यतो ऽञ् । तस्य लुक् ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य इति किम् । शिवादिभ्यो
ऽञ् । तस्माद् यूनि अत इञ् । तस्य न लुभवति । कौहडः पिता । कौहडिः
पुत्रः । यूनीति किम् । वामरथस्य कात्राः वामरथाः । कुर्वादिभ्यो एय इति
अथस्तस्मात् कक्षादिभ्यो गोत्रइति त्रैविको ऽञ् । तस्य लुभ भवति । कर्षि-

ओरिति किम् । दाक्षेरेपत्यं युवा दाक्षायणः * ॥ अत्राक्षणे गोत्रमात्राद्युवप्रत्य-
यस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ बौधिः पिता । बौधिः पुत्रः । जाबालिः पिता । जा-
बालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजङ्घिः पिता ।
भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । साल्वावयवलक्षण इज् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् ॥ पैला-
दिदर्शनात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुभ्रवति । पीलाया वेत्यण् । तस्मा-
दणो द्वच इति फिज् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय
इजन्तास्तेभ्य इजः प्राचामिति लुकि सिद्धे ऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि ।
सात्यकि । सात्यकामि । देवि । औदमन्जि । औदमन्जि । औदमेधि । औद-
बुद्धि । देवस्थानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । रोहत्तिति । भौलिङ्कि । औद-
हमानि । औन्जिहानि † ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ आकृतिगणायम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुभ्रवति । गोत्रविशेषणं प्राम्बहणं,
न विकल्पार्थम् । पाचागारेरेपत्यं युवा । यजिजोश्चेति फक् । तस्य लुक् । पा-
चागारिः पिता । पाचागारिः पुत्रः । मान्यरैषणिः पिता । मान्यरैषणिः पुत्रः ।
प्राचामिति किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिध्यते । तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य
न लुभ्रवति । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलि । धारणि ।
रावणि । पारणि । दैलीपि । दैवलि । दैवमति । दैवयजि । प्रावाहणि । मा-
न्धातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । आनुमति । आहिंसि । आसुरि । आयुधि ।
नैमिषि । आसिबन्धकि । बैकि । पैष्करसादि । घेरकि । वेलकि । वेहति ।
वेकवि । कारेणुपालि । कामलि ‡ ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

ते तद्राजाः ज्यादयस्तद्राजा इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य
बहुषु वर्तमानस्य अस्त्रीलिङ्गस्य लुभ्रवति, तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति ।
वङ्गाः । वङ्गाः । पुण्ड्राः । मगधाः । लोहध्वजाः । सौहिमताः । तद्राजस्येति

* अत्र 'यजिजोश्चेति फको लुग्न भवति' इति पुस्तकान्तरे प्रथमम् ।

† अत्र 'रायहति । राणि । रोमनि । उंहमानि' । इति पुस्तकान्तरे प्रथमम् ।

‡ अत्र 'रान्धकि । आसुराहति । प्रावाहति । घैरणि । कान्धकि । दैवकमति ।
काराहति' । इति पुस्तकान्तरे प्रथमम् ।

किम् । चोपगव । बहुष्विति किम् । आङ् । तेनैव ग्रहणं किम् । प्रियो
वाङ्गो येषां तदमेप्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति किम् । आङ्गः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवस्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः परस्य
गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन
कृतं बहुत्वं भवति । प्रत्यविधेश्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरा-
पत्येपि लुभभवत्येव । यस्कः । लभ्याः । बहुष्वित्येव । यास्कः । तेनैवेत्येव ।
प्रिययास्काः । अस्त्रियामित्येव । यास्क्यः स्त्रियः । गोत्रइति किम् । यास्का-
श्छात्राः । यस्क । लभ्य । जु । अयःसूयण । तृणकर्ण । एते पञ्च शिवादिषु
पठन्ते । ततः परेभ्यः बहुभ्यश्च * । सदास । कामलभार । आहिर्याम ।
कर्णाटक । पिण्डीजङ्ग । बकस्य । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यां एष्ट्यादिभ्यश्चेति ठञ् ।
बस्ति । कुट्टि । अजबस्ति । भियु । ततः परेभ्यो द्वादशभ्यश्च इञ् । रत्नामुल ।
अङ्गारय । मन्यक । उत्कास । ककुमन्यक । पुष्करसत् । विषपुट । उपरिमे-
कस । क्रोष्टुमान । क्रोष्टुपाद । भैरवाय । पुष्करसच्छब्दाद् बाह्यादिपाठा-
दिञ् । सरपशब्दे नडादिषु पठ्यते ततः फक् । पदक । वर्मक । एताभ्यामत
इञ् । भलन्दनशब्दात् शिवादिभ्यो ऽ । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित ।
एतेभ्यश्चतुर्भ्यां ऽश्वादिभ्यः फञ् ॥

यजजोश्च ॥ ६४ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्रइति चानुवर्तते । यजो ऽजश्च गोत्रप्रत्ययस्य
बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति । गोत्रादिभ्यो यञ् । गंगाः । वात्साः ।
अजः सत्वपि । अनृष्यानन्तर्यं बिदादिभ्यो ऽञ् । बिदाः । उर्वाः । बहुष्वित्येव ।
गार्ग्यः । वैदः । तेनैवेत्येव । प्रियगार्ग्याः । प्रियवैराः । अस्त्रियामित्येव । गार्ग्यः
स्त्रियः । वैदाः स्त्रियः । गोत्रइत्येव । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । द्वेष्वाः । उत्सादिभ्यो
ऽञ् । चोत्साश्छात्राः ॥ यज्रादीनामेकद्वयोर्वा तत्पदस्येष्ट्या उपसंख्यानम् ॥ * ॥
गार्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । एवं
वैदस्य कुलं, वैदकुलं, विदकुलं वा । वैदयोः कुलं, वैद कुलं विदकुलं वा । यज्रा-
दीनामिति किम् । आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम् । गंगाणां कुलं, गर्गकुलम् ।
तत्पदइति किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । बहुषु इति किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

* अत्र पुनश्चात्र 'उपसंख्यानम्' इति पाठः, तदनुसारेण कर्णाटक इत्येतदुक्तं च-
र्कटक इत्येतदधिकम् ।

† विधि । कद्रु । इति पा० ३ ।

अद्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभवति । अशिब्दादितश्चा-
निञ इति ठक् । इतरेभ्य षष्ण् । अत्रयः । भृगवः । कुताः । वसिष्ठाः ।
गोतमाः । अङ्गिरसः । बहुष्वित्येव । आत्रेयो, भार्गवः । नैवेत्येव । प्रिया-
चेयाः । प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम् । आत्रेय्यः रियः ॥

बहुच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६॥

बहुचः प्रातिपदिकाद् य इज् विहितः प्राच्यत्वे भरतगोत्रे च वर्तते
तस्य बहुषु लुभवति । पद्मागाराः । मन्यरेषणाः । रतेषु खल्वपि । युधि-
ष्ठिराः । अर्जुनाः । बहुच इति किम् । वैकयः । त्रैयः । प्राच्यभरतेष्विति
किम् । बालाकयः । हास्तिदासयः । भरताः प्राच एव तेषां पुनर्यहणं ज्ञाप-
नार्थम्, अन्यत्र प्राग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति तेन इजः प्राचामिति भर-
तानां युधप्रत्ययस्य लुग्न भवति । अर्जुनिः पि । अर्जुनायनः पुचः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्न वति । बिदाद्यन्तर्गणायम् । ततो
ऽञो गोत्रप्रत्ययस्य यञञोश्चेति लुक् प्राप्तमिति विध्यते । गोपवनाः । श्रेष्ठाः ।
गोपवन । शिशु । बिन्दु । भाजन । अश्व । अवतान । श्यामाक । श्वपर्ण ।
शतावन्त एवाष्टौ गोपवनादयः । परिशिनां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि
चतुर्थे बिदादिषु पठन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुभवत्येव । हरिताः । किंदासा इति ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्चद्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभवति । तैका-
यनयश्च कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्य लुक् । तिककितवाः ।
वाहुरयश्च भाण्डीरयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । वह्नुभण्डीरयाः । औपकाय-
नाश्च लामकायनाश्च । नडादिभ्यः फक् । तस्य लुक् । उपकलमकाः । पाफक-
यश्च नारकयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । पफकनरकाः । बाकनखयश्च श्वागुद-
रिणद्वयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । बकनखश्वागुदपरिणद्धाः । उल्लशब्दादत-
इज् । ककुभशब्दाच्छिवाद्यण् । तयोर्लुक् । औल्लयश्च काकुभाश्च उल्लककुभाः ।
लाङ्गयश्च शान्तमुखयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । लङ्गशान्तमुखाः । उरस-
शब्दस्तिकादिषु पठ्यते ततः फिञ् । लङ्कटशब्दादिज् तयोर्लुक् । औरसायनयश्च
लाङ्कटयश्च, उरसलङ्कटाः । भाष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । अत इज् । तस्य लुक् ।
भाष्टककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च । अत इज् । तस्य लुक् ।
कार्ष्णाजिनसुन्दराः । अग्निवेशयश्च दासेरकयश्च । अग्निवेशशब्दाद् अग्नि-
दिभ्यो यज् । दासेरकशब्दादत इज् । तयोर्लुक् । अग्निवेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभ्रवति अन्यतरस्यां
द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां च मध्ये ज्येष्ठ
द्वन्द्वान्तिककितवादिषु गठन्ते । उपकलमकाः । भट्टकरूपिष्ठलाः । कृष्णाजि-
नकृष्णसुन्दराः । इति । तेषां पूर्वेष्वेव नित्यमेव लुभ्रवति । अद्वन्द्वे स्वनेन वि-
कल्पः । उपकाः । औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । भट्टकाः । भाट-
कयः । कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः । कृष्णाजिनाः । कार्णाजिनयः । कृष्णसु-
न्दराः । कार्णासुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वे ऽद्वन्द्वे च विकल्प इति ।
यवहारक । अण्डहारक । गडुक । सुपर्यक । सुपिष्ट । मयूरकर्ण । कारीजहु ।
शलाबल । पतञ्जल । कटेरेण । कुबीतक । काशकृत्स्व । निदाघ । कलशी-
कण्ठ । दामकण्ठ । कृष्णपिङ्गल । कर्णक । पर्णक । जटिलक । बधिरक । जन्तुक ।
अनुलोम । अर्दुपिङ्गलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित * ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यञश्च बहुषु लुभ्रवति, परिशिष्टस्य च प्रक-
तिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् इत्येतावादेशौ भवतः । आगस्तयः ।
कुण्डिनाः । चकारः स्वरार्थः । मध्यादातो हि कुण्डिनश्चस्त्वदेशोपि तथा
स्यात् । आगस्त्यशब्दादृष्यण् । कुण्डिनश्चस्त्वाद्गोदित्वात्प्रश् । तयोर्गोत्रे लुग-
घीति लुकि प्रतिषिद्धे आगस्त्योयाश्छात्रा इति वृद्धलक्षणशब्दो भवति । कौण्डिन्यै
स्वयमेव भवितव्यं कक्षादिभ्यो गोत्रइति, तत्र विशेषो नास्ति । कौण्डिनाश्छात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुभ्रवति । तदन्तर्-
तास्तद्वद्ग्रहणेन गृह्यन्ते । धातोस्तावत् । पुत्रीयति । घटीयति । प्रातिपदिकस्य ।
कटुम्लितः । राजपुरुषः । धातुप्रातिपदिकयोरिति किम् । वृषः । प्रवः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुभ्रवति । अति । इति । द्वेष्टि ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ७३ ॥

कृन्दसि विषये शपो बहुलं लुभ्रवति । अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य क
मकर्मणि । वृषं इति । अहिः श्वते । अन्येभ्यश्च भवति । चाद्यं यो देवः ॥

यङो ऽचि च ॥ ७४ ॥

* वृषारक । उदङ् । सुधापुक । अमन्त्र्य । वदञ्जल । अनुपद । अयङ्ग । कर्मक ।
केकोप । अमन्त्रक । पिङ्गल । मयूरकर्ण । निदाघ । कलामल । दामकण्ठ । इति पुस्तकान्तरे
विभक्ताः ॥

यद्वा लुभवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलपद्व्यामनुवृत्त्यते, न
तु छन्दसीति, तेन छन्दसि भाषायां च यद्वा लुभवति । लोलुपः । योपुवः ।
सनीषंसः । दनीषंसः । बहुलपद्व्यामनुवृत्त्यते भवति । शाकुनिका लालपीति ।
दुन्दुभिर्वाषदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शब्दनुवर्तते न यद् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति । लुकि
प्रकृते श्लुविधानं द्विवचनार्थम् । जुहोति । विभेति । नेनेक्ति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥

छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्य-
चापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावच्च भवति । दाति प्रियाणि । धाति प्रियाणि ।
अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णां विवष्टि । जनिमा विवक्ति ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगनुवर्तते, न श्लुः । गाति स्या घु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुभ-
वति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्यात् । घु । अदात् । अधात् । अपात् ।
अभूत् ॥ गापोर्यहणे द्रणपिबत्योर्यहणम् ॥ * ॥ गायतेः पातेश्च न भवति ।
अगासीचटः । अपासीचृपः । परस्मैपदेष्विति किम् । अगासातां यामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥

घ्रा धेट् शा छा सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुभ-
वति । घेट्ः पूर्वण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते । अघ्रात्
अघ्रासीत् । अधात् । अधासीत् । अशात् । अशासीत् । अक्षात् । अक्षा-
सीत् । असात् । असासीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुभवति । अतत ।
अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । असात । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्ठाः
अनसनसनामित्यात्वम् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तथब्दस्य ग्रहणं, पर-
स्मैपदे न भवति । अतनिष्ट यूपम् ॥

मन्त्रे घसहूरखशवृदहावृच्कृगमिजनिभ्यो लोः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस हूर खश वृ दह आत् वृच् कृ गमि जि नि इत्ये-
तेभ्य उत्तरस्य लोर्लुभवति । घस । अघत्रमीमदन्त पितरः । हुरेति हुकोटिलो-
माहुर्मित्रस्य त्वम् । नश । मशहृत्यस्य । वृ इति वृहद्वृजोः सामान्येन ग्रहणम् ।
सुरचो वेन आवः । दह । मान आधकृ । आदिति आकारान्तग्रहणम् ।

पूरये । आ ऽमा व्यावापृथिवी अन्तरितम् । वृष । मा नो अस्मिन्महाधने परा
वर्क । कृ । अक्रन् कर्म कर्मकृतः । गमि । अगमन् । जनि । अजत वा अस्य
दन्ताः । आस्यये प्रयोगोयम् । मन्त्राह्वं तु हन्तस उपलक्षयार्थम् ॥

आमः । ८१ ॥

आमः परस्य लेलुं भवति । ईहांक्ते । कहांचक्ते । ईहांचक्ते ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुभयति । तत्र शालायाम् । यच्च आला-
याम् । सुपः सत्वपि । कृत्वा । हित्वा ॥

नाव्ययीभावादतोस्त्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेषु लुक् प्राप्तः प्रतिबिध्यते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो च
लुभयति, आमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिबिद्धे पञ्चम्याः
अव्ययमेव भवति । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । उपमणिकं तिष्ठति ।
उपमणिकं पश्य । अत इति किम् । अधिस्त्रि । अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति
किम् । उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेषु नित्यमम्भावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्विभक्त्योर्बहु-
लम्भावे भवति, अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे
निधेहि । उपकुम्भं निधेहि ॥ सप्तम्या अद्दिनदीसमाससंख्याव्ययेभ्यो निय-
ममिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्मत्तगद्गम् । लोहितगद्गम् ।
वर्षाविंशतिभारद्वाजम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य द्वारौरसः ॥ ८५ ॥

लुटादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डा रौ रस् इत्येते
आदेशा भवन्ति यद्यःसंख्यम् । कर्तो । कर्तारौ । कर्तारः । आत्मनेपदस्य ।
अभ्येता । अभ्येतारौ । अभ्येतारः । प्रथमस्येति किम् । स्वः कर्तोऽपि
ऽभ्येतासे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः अज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानिता ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान्बर्जयित्वा । वदत्यसि, तव्यतव्यानीयरः । कर्तव्यम् । करणीयम् । तैत्तिरीयम् । प्रत्ययप्रदेशाः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारोऽस्तेयोगोऽपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च स भवति धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वयः प्रत्ययसंज्ञः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः, तेनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

अनुदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः परिभाषा वा । अनुदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसंज्ञः । अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गे ऽनेकात्तु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमिदमादेशदात्तार्थम् । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । दृषदौ । दृषदः । पितः सस्त्वपि । पवति । पठति ॥

गुप्तिज्जिह्वाः सन् ॥ ५ ॥

गुप गोपने, तिज निशाने, कित निवासे, एतेभ्यो धातुभ्यः सन्त्ययो भवति । प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव । जुगुप्सते । तितितते । चिकत्सति ॥ निन्दासमाख्याधिप्रतीकारेषु सचिष्यते, ऽन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति ॥ * ॥ श्लेषायति । तेजयति । सङ्केतयति । गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

मान पूजायां, बध बन्धने, दान अन्नसङ्ग्रहे, शान अवतरेणने इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्त्ययो भवति, आभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति । ग्रीमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते । उत्तरसूत्रे वायव्यं सर्वेष्वेव विज्ञायते, तेन क्व चिन्न भवत्यपि । मानयति । बाधयति । दानयति निश्चानयति ॥ अत्रापि सचर्यविशेषदृश्यते ॥ * ॥ मानेर्निज्ञासायां, बधेर्वैश्वाने दानेराज्ये, शानेर्निश्चाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इषिकर्म यो धातुरिषियैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थं वा सन्त्य-
यो, भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति, विची-
र्षति । जिहीर्षति । धातुयहणं किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । प्रकर्तुमिच्छत्,
प्राचिचीर्षत् । कर्मण इति किम् । करणान्मा भूत् । गमनेनेच्छति । समान-
कर्तृकादिति किम् । देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः । इच्छायामिति
किम् । कर्तुं जानाति । वावचनाद्व्यप्यपि भवति । धातोरिति विधानादत्र
सन शार्दुधातुकसंज्ञा भवति, न पूर्वव ॥ आशङ्क्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शङ्के
पतिष्यति कूलम् । पिपतिषति कूलम् । श्वा मुमूर्षति ॥ इच्छासवन्तात्मतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ विचीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

शेषिकान्मतुषर्थीयाच्छेषिको मतुषर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

सुप् आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्त्तते । इषिकर्मण एषितुरेवात्मसंबन्धिनः सुब-
न्तादिच्छायामर्थं वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ।
सुब्रह्मणं किम् । वाक्यान्मा भूत् । महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मन इति
किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति । ककारो नः क्यदिति सामान्यब्रह्मणार्थः । वकार-
स्तद्विधानार्थः ॥ क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इदमिच्छति ।
उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ॥ कृन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा
स्या वृका अघायवो विदन् ॥

काम्यञ्च ॥ ९ ॥

सुबन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां काम्यञ्च प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छ-
ति, पुत्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरञ्च क्यचोऽनुत्पत्त्यर्थः । ककार-
स्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावाच्च भवति । चकारादित्वाद्वा काम्यञ्चः ॥ उपयद्काम्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

क्यजनुवर्त्तते, न काम्यञ्च । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारैर्वा क्यच्-
प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः अत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता ।
पुत्रमिवाचरति, पुत्रीयति क्वाञ्चम् । प्राचारीयति काम्यतम् ॥ अधिकरणाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुप्ये ॥ पर्यङ्गीयति मज्जके ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचारइत्यनुवर्तते । उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचार्ये वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिष्टः सलोपस्तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव । श्येनइवाचरति काकः, श्येनायते । कुमुदं पुष्करायते । सलोप-विधावपि घायहणं संबध्यते, व्यवस्थितविभाषा च भवति । चोच्चायते । चण्-रायते । पयायते । पयस्यते ।

ओजसोप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया । *

सलोपविधौ च कर्तुरिति स्यान्वषष्टि संपद्यते, तत्रालोन्त्यनियमे षति, 'हंसायते' 'सारसायते' इति सलोपो न भवति ॥ आचारे ऽवगल्भक्लीबहोभ्यः क्लिप्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ अवगल्भते । अवगल्भायते । क्लीबते । क्लीबायते । होडते । होडायते ॥ सर्वप्रातिपदिक्यभ्य इत्येके ॥ * ॥ अश्वइवाचरति, अश्वायते । गर्दभायते । अश्वति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽट्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति, हलन्तानां । च लोपः । अच्चेरिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतियोगे त्रिविधोपते तेनोक्तार्थत्वाच्च-न्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति । तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि त्विप्रतिषेधः क्रियते । अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति, भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । मन्द । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् । अधिमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शश्वत् । बृहत् । वेहत् । नृषत् । शुभि-कषर । ओजस् । वर्चस् । भृशादिः । अच्चेरिति किम् । भृशीभवति ॥

लोहितादिडाजभ्यः क्यप् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यप् प्रत्ययो भवति । लोहि-तायति । लोहितायते । डाजन्तेभ्यः । पटपटायति । पटपटायते । लोहितडा-जभ्यः क्यप्प्रवचनं, भृशादिष्वितराणि यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यप्ते-व अपरिपठितेभ्यस्तु क्यप्तेव भवति । वर्मायति । वर्मायते । निद्रायति । निद्रायते । कइषायति । कइषायते । कृपायति । कृपायते । आकृतिवलोपश्च । तथा च ककारः सामान्यसहकार्योऽनुवर्तते नः क्यदिति । नः पठितानां । ककारान्तः शब्दोऽस्ति । क्यप्तिभिरेव क्यप्तापि योऽपि डाज् भवतीत्ये-

* "ककारस्येव लोपः शब्दशास्त्रविषये" ॥

इत्युत्तरार्धमधिकमत्र क्व चित् ।

† विद्यनस् । रमन् । हन् । रोहन् । शुचिन् । अरुहन् । जनेते । कुक्कुटान्तरे प्रचलन् ।

वचनं ज्ञापकम् । अस्त्रेरित्यनुवृत्तेभूततद्भावे क्यप् विज्ञायते । लोहित । नील । हरित । पीत । मद्र । फेन । मन्द । लोहितादिः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यङनुवर्त्तते, न क्यप् । कष्टशब्दाच्चतुर्यसमर्थ्यात्क्रमणेर्ये ऽनाख्ये क्यङ् प्रत्ययो भवति । कष्टाय क्रमणे क्रामति, कष्टायते । अत्यल्पमिदमुच्यते ॥ सचकष्टकचक्रच्छगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्, ॥ * ॥ कण्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति । सत्रायते । कष्टायते । कत्रायते । कृच्छ्रायते । गहनायते । कण्वचिकीर्षायामिति किम् । अत्रः कष्टं क्रामति ॥

कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्यशब्दान्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वर्त्तिचरोरर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवति । रोमन्यं वर्त्तयति, रोमन्यायते गौः ॥ हनुचलनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । कीटो रोमन्यं वर्त्तयति ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥ * ॥ तपश्चरति, तपस्यति ॥

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १६ ॥

कर्मण इति वर्त्तते । बाष्पशब्दादूष्मशब्दाच्च कर्मण उद्वमनेर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति । बाष्पमुद्वमति, बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ फेनाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ फेनमुद्वमति, फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द वैर कलह अथ कण्व मेघ इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभायते । कण्वायते । मेघायते ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ॥ अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टायहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टायते । अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते * ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मण्यहणमनुवर्त्तते । सुख इत्येवमादिभ्यः कर्मभ्यां वेदनायामर्थे ऽनुभवे क्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्तुः संबन्धीनि सुखादीनि भवन्ति । सुखं वेदयते, सुखायते । दुःखायते । कर्तृग्रहणं किम् । सुखं वेदयति प्रसाधको वेदयत्यस्य । सुख । दुःख । वृत्त । गहन । कृच्छ्र । अत्र । अलीक । प्रतीय । कण्व । कृपण । सोढ । सुखादिः ॥

* अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टायहणं कर्त्तव्यमिति पुस्तकाकरेणः ॥
कण्वपुस्तके तु बहुषु 'अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटापुष्टाकष्टायहणं कर्त्तव्यम्' इति पाठः ।

† दुर्मेत्यस्य स्थाने तीव्रति पाठः ।

नमोवरिवश्चित्रङ् क्यच् ॥ १९ ॥

करणइति वर्तते । नमस् वरिवस् चित्रङ् इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति, करणविशेषे पूजादौ । नमसः पूजायाम् । नमस्यति देवान् । वरिवसः परिचर्यायाम् । वरिवस्यति गुरुन् । चित्रङ् आश्चर्यं । चित्रीयते । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवरासिङ् ॥ २० ॥

करणइति वर्तते । पुच्छ भाण्ड चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे ॥ पुच्छादुदसने पर्यसने पर्यसने वा ॥ * ॥ उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ * ॥ संभाण्डयते ॥ चीवरादर्जने परिधाने वा ॥ * ॥ संचीवरयते भित्तुः । ङकार आत्मनेपदार्थः । णकारः सामान्यवहार्थः, णेरनिटीति ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततू- स्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड मिश्र श्लक्ष्ण लवण व्रत वस्त्र हल कल कृत तूस्त इत्येतेभ्यः कर्णे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति, मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्वोजने तच्चिवृत्तौ च । पयो व्रतयति । वृषलाचं व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने । संवस्त्रयति । हलिं गृह्णाति, हलयति । कलिं गृह्णाति, कलयति । हलिकल्यारदन्तत्वनिपातनं सन्वद्वावप्रतिषेधार्थम् । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति, कृतयति । तूस्तानि विहन्ति, वितूस्तयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थः

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाञ् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । पुनःपुनः पचति, पापच्यते । यायज्यते । भृशं ज्वलति, जाज्वल्यते । देदीप्यते । धातेरिति किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्भावे भूत् । भृशं प्राटति । एकाच इति किम् । भृशं जागर्ति । हलादेरिति किम् । भृशमीचते ॥ सूचिसूत्रिमूच्यत्यर्थं शूर्णातीनां सहणं यङ् विधावनेकाचइत्यादिषु ॥ * ॥ सोसूच्यते । सोसूच्यते । मो मूच्यते । अटाट्यते । अरार्यते । अज्ज्ज्यते । मोर्णोनूयते । भृशं शोभते, भृशं रोचतइत्यत्र नेष्यते, ऽनभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्भातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिलं क्लामति, चङ् क्लम्यते । दन्द्रम्यते । नित्यसहणं विषयनियमार्थं, गतिवचनादिति कौटिल्येव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं क्लामति ॥

लुपसदचरजपजभदहृदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद चर जप जभ दह दश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां धात्वर्थग-
र्हायां यङ् प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुप्यति, लोलुप्यते । एवं सासद्यते । जञ्ज-
यते । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । निजेगित्यते । भावग-
र्हायामिति किम् । साधु जपति । भावग्रहणं किम् । साधनगर्हायां मा भूत् ।
मन्त्रं जपति वृषलः । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमनुवर्तते । एतेभ्यो नित्यं भा-
वगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिवहारे । भृशं लुप्यति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-
वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यामा-
चष्टे, सत्यापयति ॥ अथवेदसत्यानामापुष्वक्तव्यः ॥ * ॥ अथमाचष्टे, अर्थाप-
यति । वेदापयति । आपुष्वचनसामर्थ्याट्टिलोपो न भवति * । पाशाट्टिमोचने ।
विपाशयति । रूपादर्शने । रूपयति । वीणयोपगायति, उपवीणयति । तूले-
नानुकुञ्चति, अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति, उपश्लोकयति । सेनया ऽभि-
याति, अभिषेणयति । लोमान्यनुमार्ष्टि, अनुलोमयति । त्वचं शृङ्गाति, त्वच-
यति । अकारान्तस्त्वचशब्दः । वर्मेणा संनहति, संवर्मयति । वर्णं शृङ्गाति,
वर्णयति । चूर्णैरवधंसयति, अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थं । चोरयति ।
चिन्तयति । स्वाभाविकत्वादर्थोभिधानस्य यथास्वं प्रत्ययार्थो निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेषणादित्यस्यो हेतु-
मान्, तस्मिन्निधये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति । कटं कारयति । कोदनं पा-
चयति ॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् ॥ * ॥ सूत्रं करोति, सूत्रयति ॥
आख्यानात्कृतस्तदाचष्टइति णिच् कृत्स्नक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कार-
कम् ॥ * ॥ आख्यानात्कृदन्ताण्यस्वत्कृत्यस्तदाचष्टइत्येतस्मिन्चर्चं, कृत्स्नक् प्र-
तिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसवधमाचष्टे, कंसं घातयति ।
बलिबन्धमाचष्टे, बलिं बन्धयति । राजागमनमाचष्टे, राजानमानमयति ॥ का-
कुलोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥ * ॥ आरात्रिविवासमाचष्टे, रात्रिं
विवासयति ॥ चित्रीकरणे प्रापि ॥ * ॥ उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्या-
दूमनं संभावयते, सूर्यमुद्गमयति ॥ नक्षत्रयोगे जि ॥ * ॥ पुण्ययोगं जानाति,
पुण्येव योजयति । मघाभिर्योजयति ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डूज् इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्वातु य एव प्रत्ययो विधायते, न तु प्रातिपदिकेभ्यः । तथा च गुणप्रतिषेधार्थः ककारोऽनुबध्यते ।

धातुप्रकरणाद्वातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

कण्डूज्, कण्डूयति । कण्डूयते । जित्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्यात्मनेपदम् । कण्डूज् । मन्तु । हृणीज् । वल्लु । अस्र । मनस् । महीङ् । लेट् । लोट् । इरस् । इरज् । इरज् । दुवस् । मेधा । कुषुभ । मगध । तन्तस् । पम्पस् । सुख । दुःख । सपर । अर । भिषज् । भिष्णज् । इषुध । चरण । चुरण । भुरण । तुरण । भुरण । गद्गद । एला । केला । खेला । लिट् । लोट् * ।

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

गुप् रक्षणे, धूप संतापे, विच्छ गतौ, पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति । पनायति । स्तुयर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पादयति न व्यवहारार्थः । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अनुबन्धश्च केवले चरितार्थस्तेनायप्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदं भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सौत्रो धातुर्घणायाम् वर्तते तत ईयङ् प्रत्ययो भवति । इकार आत्मनेपदार्थः । ऋतीयते । ऋतीयेते । ऋतीयन्ते । ऋतिश्छडिति सिद्धे ईयङ्ङ्वनं ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायवादयो न भवन्तीति ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्द्धातोर्णिङ् प्रत्ययो भवति । ककारो वृद्धार्थः । इकार आत्मनेपदार्थः । कामयते । कामयेते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुर्कवित्रत्तायामायादयः प्रत्यया वा भवन्ति । गोप्ता । गोपायिता । अर्तिता । ऋतीयिता । कमिता । कामयिता । निर्वर्त्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुकविषये विकल्प्यते, तत्र यथायथं प्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः । सनादयोन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः । सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसंज्ञायामन्तवचनेन लिङ्गेन प्रतिषेद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । विकीर्षति । पुष्पीयति । पुष्पकाप्यति ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥

लृरूपमुत्प्लुष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्ध्वं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकरिष्यत् । श्वः कर्ता । इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् । मन्ता । संगन्ता ॥

सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । जेषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च भवति, पताति दिव्यत् । उद्दिधिं व्याश्रयाति ॥

कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

कास शब्दकुत्सायां, ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतो ऽमन्त्रविषये । कासाञ्चक्रे । प्रत्ययान्तेभ्यः । लोलूयाञ्चक्रे । अमन्त्रवति किम् । कृष्णो नोनाव ॥ कास्यनेकाच इति वक्तव्यं चुतुम्पाद्वर्थम् ॥ * ॥ चुतुम्पाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार ॥

आमो ऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।

आसकासोराविधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥

इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुहमान् अच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आन्त्ययो भवति । ईह चेष्टायाम् । ऊह वितर्के । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे । इजादेश्चरिति किम् । ततश्च । ररत् । गुरुमत इति किम् । इयज । उवप । अनुच्छ इति किम् । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः ॥ ऊर्ध्वोत्तेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ज्ञोर्ध्वनाव । अथवा,

वाच्य ऊर्ध्वोर्ध्ववद्भावो यद्ग्रसिद्धिः प्रयोचनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

दय दानमतिरक्तणेषु, अय गतो, आस उपवेशने, स्तेभ्यश्च लिटि परत आन्त्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पत्रायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

उष दाहे, विद ज्ञाने, जाय निद्राक्षये, एतेभ्यो लिटि परतो ऽन्यतरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । ओषाञ्चकार । उवोष । विदाञ्चकार । विषेद । जागराञ्चकार । जजागर । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवञ्च ॥ ३९ ॥

जिभी भये, ह्री लज्जायां, हुभृञ् धारणपोषणयोः, हु दानादनयोः, एतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्, श्लाविष चास्मिन्कार्यं भवति । किं पुनस्तत्, द्वित्वमित्त्वं च । बिभयाञ्चकार । बिभाय । जिह्रयाञ्चकार । जिह्राय । बिभराञ्चकार । बिभार । जुह्वाञ्चकार । जुहाव ॥

कृञ्ज्ञानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य पश्चात्कृञ्नुप्रयुज्यते लिटि परतः । कृञिति प्रत्याहारेण कृञ्प्रत्ययो दृश्यन्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेभूभावो न भवति । पाचयाञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्येतदन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते । विदे-
लौट्याम्प्रत्ययो गुणाभावो लोटो लुक्, कृञश्च लोटपरस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो
विदाङ्कुर्वन्तु । विदन्तु । इतिकरणः प्रदर्शनार्थः, न केवलं प्रथमपुरुषजहुवचनं
किं तर्हि, सर्वाण्येव लोटवचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदाङ्करोतु । विदाङ्कस्तात् ।
विदाङ्कस्तामित्यादि ॥

अभ्युत्सादयप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रि- याद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येवमादयश्छन्दसि विषये ऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते ।
सदिजनिरमीणां ग्यन्तानां लुङ्याम्प्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवाप्-
त्ययो द्विवचनं कुत्वं च । अकरिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः संबध्यते
पावयाङ्क्रियादिति पठतिः पुनर्तेषां ग्यन्तस्य लिङ्याम् निपात्यते, क्रियादिति
चास्यानुप्रयोगः । विदामक्रन्निति विदेर्लुङ्याम् निपात्यते, गुणाभावश्च
अक्रन्निति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति भाषा-
याम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिकयामकः । अचैषीदिति
भाषायाम् । रमयामकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्या-
दिति भाषायाम् । विदामक्रन् । अवेदिषुरिति भाषायाम् ॥

झि लुङि ॥ ४३ ॥

धातोश्चलिः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अस्य सिजादीनादेशान्वत्यति तत्रैवादाहरिष्यामः ॥

ज्ञेः सिच् ॥ ४४ ॥

ज्ञेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अका-
र्षीत् । अहार्षीत् । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि बाधेतेति
स्थानिन्यादेशे च द्विश्चकारोनुबध्यते ॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिच्चा वक्तव्यः ॥ * ॥
अस्माचीत् । अस्माचीत् । असृचत् । अस्माचीत् । अमाचीत् । अमृचत् ।
अकार्षीत् । अक्राचीत् । अकृचत् । अतृपत् । अत्राप्सीत् । अताप्सीत् । अदृ-
पत् । अद्राप्सीत् । अदाप्सीत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्तः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य ज्ञेरनिटः क्त आदेशो भवति ।
दुह । अधुवत् । लिह । अलितत् । शल इति किम् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् ।
इगुपधादिति किम् । अधाचीत् । अनिट इति किम् । अकोषीत् । अमोषीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेर्धातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य ज्ञेः क्त आदेशो भवति । आलि-
ङ्गनमुपगूहनं परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लित्तत्कन्यां देवदत्तः ।
आलिङ्गनइति किम् । समाश्लिषन्तु काष्ठम् ॥

न दृशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण क्तः प्राप्तः प्रतिबध्यते । दृशेर्धातोः परस्य ज्ञेः क्त्वादेशो न भव-
ति । अस्मिन्प्रतिषिद्धे हरितो वेत्यङ्सिचो भवतः । अदर्शत् । अद्राचीत् ॥

शिञ्जिदुसुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिञ्जपवादश्चङिधीयते । श्यन्तेभ्यो धातुभ्यः शिञ्जु सु इत्येतेभ्यश्च
परस्य ज्ञेश्चङादेशो भवति कर्त्तृवाचिनि लुङि परतः । इकारो गुणवृद्धिप्रतिषे-
धार्थः, चकारश्चङीति विशेषणार्थः । अजीकर्त् । अजीहरत् । अशिञ्जित् ।
अदुद्रुवत् । असुसुवत् । कर्त्तेरीति किम् । अकारयिषातां कटो देवदत्तेन ॥ कने-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ आयादय आर्तुधातुके वेति यदा चिह्नास्ति तदैतदुपसंख्या-
नम् । अचकमत । चिङ्पचे सन्वद्भावः । अचीकमत ।

नाकमिष्टं सुखं यान्ति सुयुक्तेर्वेदवारधेः ।

अथ पत्कादिषो यान्ति ये ऽचीकमतमाचिषः ॥

विभाषा धेट्शब्दोः ॥ ४९ ॥

धेट् पाने, टुओशिव गतिवृद्धोः, एताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चडादेशो भवति । धेट्स्तावत् । अदधत् । सिचपत्ते विभाषा घ्राधेडिति लुक् । अधात् । अधासीत् । श्वयतेः खत्वपि । अशिश्चियत् । अडोप्यत्र विकल्प इष्यते । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्त्तरीत्येव । अधिपातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चडादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिः । इमाचो मित्रावरुणौ गृहानज्जगुपतम् । अगोप्तम् । अगोपिष्टम् । अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां तु चडन्तं वर्जयित्वा शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

नानयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

ऊन परिहाणे, ध्वन शब्दे, इल प्रेरणे, अर्द्व गतौ याचने च, एतेभ्यो धातुभ्यो ह्यन्तेभ्यः पूर्वेषु ज्ञेश्चङि प्राप्ते छन्दसि विषये न भवति । काममूनयीः । औनिनदिति भाषायाम् । मा त्वाग्निध्वनयीत् । अदिध्वनदिति भाषायाम् । काममैलयीः । ऐलिलदिति भाषायाम् । मैनमट्टयीत् । आर्द्विददिति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ऽङ् ॥ ५२ ॥

असु क्षेपणे, वच परिभाषणे, ब्रूजदेशो वा । ख्या प्रकथने । चत्तिङादेशो वा । एभ्यः परस्य ज्ञेरङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतेः पुषादिपाठादेश्चङि सिद्धे पुनर्यहणमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्यत । पर्यास्येताम् । पर्यास्यन्त । वक्ति । अवाचन । अवाचताम् । अवाचन् । ख्याति । आख्यत् । आख्यताम् । आख्यन् । कर्त्तरीति किम् । पर्यासिषातां गावौवत्सेन ॥

लिपिसिचिह्नश्च ॥ ५३ ॥

लिप उपदेहे, पिच क्षरणे, हेज् स्पर्द्धायाम्, एतेभ्यश्च परस्य च्लेरङादेशो भवति । अलिपत । असिचत् । आहुत् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

पूर्वेषु प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि सिचि ह् आत्मनेपदेषु परतश्च्लेरङादेशो भवति अन्यतरस्याम् । स्वरित्ताजित इत्यात्मनेपदम् । अलिपत । अलिपत । असिचत । असिक्त । अहुत । अह्रास्त ॥

पुषादिद्युताद्यदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो द्युतादिभ्यः लृदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदेषु परतो ऽङादेशो भवति । पुषादिर्दिवाद्यन्तर्गणे दृश्यते, न भ्यादिप्राप्यन्त-

वेद्यः । पुष । अपुषत् । द्युतादि । अद्युतत् । अश्वित । लदिद्युः । गद्यु ।
अगमत् । अकृ । अशकृत् । परस्मैपदेष्विति किम् । व्यञ्जोतिष्ट । अनोटिष्ट ॥

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

स गतौ, वासु अनुशिष्टौ, च गतौ, इत्येतेभ्यः परस्य च्लोडादेशो भव-
ति । सर्त्ति । असरत् । शास्ति । अशिषत् । अर्त्ति । आत । पृथयोगकणमा-
त्मनेपदार्थम् । समरन्त । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुकरणार्थः । तच्चात्तरजोप-
योगं यास्यति ॥

हरितो वा ॥ ५७ ॥

हरतो धातोः परस्य ल्लडादेशो वा भवति । भिदिर् । अभिदत् । अभि-
त्सीत् । छिदिर् । अच्छिदत् । अच्छेत्सीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अभित् । अ-
च्छित् ॥

शृस्तम्भुचुम्लुचुगुचुगुलुचुगुलुञ्चिभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वर्त्तते । जृष् वयोहारौ, स्तम्भुः सैत्रो धातुः । शृषु शृषु गत्य-
र्थौ । शुचु ग्लुचु स्तेयकरणे । ग्लुञ्चु पसज गतौ । दुष्शिव गतिशृङ्गोः । एते-
भ्यो धातुभ्यः परस्य च्लोडादेशो भवति । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् ।
अस्तम्भीत् । अमुचत् । अमोचीत् । अमुचत् । असोचीत् । अमुचत् । अयोची-
त् । अमुचत् । अलोचीत् । अलुचत् । अलुञ्चीत् । अखत् । अखयीत् । अञ्चि-
श्वयत् । श्लुचुलुञ्चोरेकरोपादानेति रूपत्रयं मिद्वयर्थभेदात् द्वयोःपादानं
कृतम् । केचित्तु वणयन्ति द्वयोःपादानसामर्थ्याद् श्लुञ्चेऽनुनासिकतोपो न
भवति । अलुञ्चदिति ॥

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

कृ मृ दृ रुहि इत्येतेभ्यः परस्य ल्लश्छन्दसि विषये ऽडादेशो भवति ।
ककलाकु ठकोकरत् । अथो ऽमरत् । अदरदधान् । पर्वतमाहृत् । अन्तरिक्षा-
द्विवमाहृत् । छन्दसीति किम् । अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अहृत् ॥

चिञ् ते पदः ॥ ६० ॥

पद गतौ, अस्माद्वातोः परस्य च्लेश्चिञ्चादेशो भवति तच्चञ्चे परतः ।
सामर्थ्यादात्मनेपदैकवचनं वृहते । उदपादि सस्यम् । समपादि मैकम् । तदिति
किम् । उदपत्साताम् । उदपत्सत ॥

दीपञ्जनबुधपुरितायिप्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिञ् तदिति वर्त्तते । दीपीदीप्तौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध अवनमने, पूरी
आव्यायने, तायु संतानपातनयोः, शोप्यायी वृद्धौ, इत्येभ्यः परस्य च्लेसाच्चञ्चे

परतो ऽन्यतरस्यां चिणादेशो भवति । अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट ।
अबोधि । अबुद्ध । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्वातोः परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति ।
प्राप्तविभाषेयम् । अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव । अलावि
केदारः स्वयमेव । अलविष्ट केदारः स्वयमेव । अच इति किम् । अभेदि काष्ठं
स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

दुह प्रपूरणे, अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदोहि
गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अदोहि गौर्गौपालकेन ॥

न रुधः ॥ ६४ ॥

रुधि आवरणे, अस्मात्परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरिचिणादेशो न भवति ।
अन्ववारुद्गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अन्ववारोधि गौर्गौपालकेन ॥

तपोनुतापे च ॥ ६५ ॥

नेति वर्त्तते । तप संतापे, अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो न भवति कर्मक-
र्त्तर्यनुतापे च । अनुतापः, पश्चात्तापः । तस्य ग्रहणमकर्मकर्त्तर्यं, तत्र हि भावक-
र्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । अतस्त तपस्तापसः । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति भावे कर्मणि तशब्दे परतः । भावे
तावत् । अशायि भवता । कर्मणि सत्वपि । अकारि कटो देवदत्तेन । अहारि
भारो यज्ञदत्तेन । चिण्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । आस्यते
भवता । शय्यते भवता । कर्मणि । क्रियते कटः । गम्यते ग्रामः । ककारो
मुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यन्विधाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं विप्रतिषेधाद्धि यकः शपो
बलीयस्त्वम् । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते आदनः स्वयमेव ॥

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति । पकारः
स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

दिव् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति । शपोपवादः ।
नकारः स्वरार्थः, ञकारः सार्वधातुकार्यः । दीव्यति । सीव्यति ॥

वा साशभ्लाशश्चमुक्रमुक्रमुत्रसिन्नुटिलषः ॥ ७० ॥

उभयत्र विभाषेयम् । टुभ्राष्ट टुभ्राष्ट दीप्तौ, भ्रमु अनवस्थाने, भ्रमु
चलने, द्वयोरपि ग्रहणम् । क्रमु पादविवेके, क्रमु भ्रान्तौ, ञसी उद्वेगे, चुटी
वेदने, लष कान्तौ, एतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । भाशति । भाश्यते ।
भाशते । भाश्यते । भ्रमति । भ्राम्यति । क्रामति । क्राम्यति । क्रामति ।
क्राम्यति । ञसति । ञस्यति । ञुटति । ञुट्यति । लषति । लष्यति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

यसु प्रयत्ने देवादिकः तस्माच्चित्यं श्यनि प्राप्ते ऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते ।
यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति । यसति । ञनुपसर्गादिति किम् ।
आयस्यति । प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थे आरम्भः । संपूर्वाच्च यसेर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । संयस्य-
ति । संयस्यति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

शुञ् अभिषे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोप-
वादः । सुनेति । सिनेति ॥

श्रुवः श्रु च ॥ ७४ ॥

श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति तत्संनियोगेन श्रुवः च इत्ययमादेशो भवति ।
श्रुणोति । श्रुणुतः । श्रुण्वन्ति ॥

अक्षौन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

अक्षौ व्याप्तौ भौवादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति ।
अक्षोति । अक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

तक्षु त्वक्षु तनूकरणे, अस्मात्तनूकरणे वर्त्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो
भवति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां विशेषणोपादानम् । तक्षति काष्ठम् । तक्षो-
ति काष्ठम् । तनूकरणादिति किम् । संतवति वाम्भिः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

तुद व्यथने, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । शपोपवादः ।
ञकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । तुदति । नुदति ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ॥ ७८ ॥

रुधिर् आवरणे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्रम् प्रत्ययो भवति । शपो-
पवादः । मकारो देशविध्यर्थः । शकारः शनाच्चलोप इति विशेषणार्थः ।
श्रण्वि । भिनत्ति ॥

तनादिकृज्भ्य उः ॥ ७९ ॥

तनु विस्तारे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृज्श्च उपत्ययो भवति । शपो-
पवादः । तनोति । सनोति । तणोति । कृजः खत्वपि । करोति । तनादिपाठादेव
उपत्यये सिद्धे करोतेरुपादानं नियमार्थम्, अन्यतनादिकार्यं मा भूदिति । तना-
दिभ्यस्तथासारिति विभाषा सिचो लुङ् भवति । अकृत । अकृथाः ॥

धिन्विकृण्वोर च ॥ ८० ॥

हिंवि धिंवि जिंवि प्रीणनार्थाः, कृवि हिंसाकरणयोः, इत्येतयोर्द्वौ-
त्योरुपत्ययो भवत्यकारश्चान्तादेशः । धिनोति । कृणोति । अतो लोपस्य
स्थानिवद्भावाद्गुणो न भवति ॥

क्रयादिभ्यः श्रा ॥ ८१ ॥

हुक्क्रीज् द्रव्यविनिमयइत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्राप्रत्ययो भवति ।
शपोपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुज्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः । स्कुज् आप्रवणे । एतेभ्यः श्राप्रत्ययो
भवति श्नुश्च । स्तम्भाति । स्तम्भोति । स्तुम्भाति । स्तुम्भोति । स्कम्भाति ।
स्कम्भोति । स्कुम्भाति । स्कुम्भोति । स्कुनाति । स्कुनोति । उदित्त्वप्रतिज्ञाया-
स्तौत्राणामपि धातूनां सर्वार्थत्वं विज्ञायते नैतद्विकरणाविषयत्वमेव ॥

हलः श्रः शानजभौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्राप्रत्ययस्य शानज्जादेशो भवति हौ परतः । मुषाण ।
पुषाण । हल इति किम् । क्रीणीहि । हाविति किम् । मुष्णाति । श्न इति
स्थानिनिर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं
विज्ञायेत ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

छन्दसि विषये श्नः शायज्जादेशो भवति, शानजपि । श्भाय जिह्वा
मधु । शानवः खत्वपि । बधान पशुम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं विकारणाः शब्दादयो विहितास्तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः विषयान्तरे विधानं, क्व चिद्विविकरणता क्व चिन्नविविकरणता च । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरति । न म्रियतइति प्राप्ते । द्विविकरणता । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयत्विति प्राप्ते । त्रिविकरणता । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । तीर्योस्मेति प्राप्ते । बहुलयहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ।

सुप्रिडुपयहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयडां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि हि सिद्ध्यति बाहुलकेन ।

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन्यरतश्छन्दसि विषये ऽङ् प्रत्ययो भवति । शपोपवादः । छन्दस्युभययेति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यसि । स्यागागमिषचिचिदिशकिरूहयः प्रयोजनम् । स्या । उपस्येयम् । गा । सत्यमुपमेयम् । गमि । गमेम जानतो गृहान् । वचि । मन्त्रं वेचेमानये । विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । शकि । व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयम् । रुहि । स्वर्गं लोकमारुहेयम् ॥ दृशेरवक्तव्यः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति । यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्ता कर्मवद्भवति । कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रपद्यते । कर्तरि शब्दिति कर्तृयहणमिहानुसृतं प्रथमया विपरिणम्यते । यगात्मनेपदचिण्चिण्वद्वावाः प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कारिष्यते कटः स्वयमेव । वत्करवं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते कुसूलेनेति । अकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति । लिङ्याशिष्यङ् इति द्विलकारको निर्देशः । तत्र लानुवृत्तेर्लान्तस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति कुसूलाद् द्वितीया न भवति । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत् । साध्यसिश्चिन्नति । साधु स्याली पवति । धात्वधिकारात्समाने धातौ कर्मवद्भावः । इह न भवति । पचत्योदनं देवदत्तः, राध्यत्योदनः स्वयमेवेति । कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्यभावकानां न कर्तृस्यक्रियाणाम् ॥

कर्मस्यः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्यः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

तप संतापे, अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव नान्य-
कर्मकस्य । क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत् । उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति ।
दुःखयन्तीत्यर्थः । स तापसस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । चर्जयता-
त्यर्थः । पूर्वेणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयते । तप्यते तपस्तापसः । अतस्त-
पस्तापसः । तपःकर्मकस्यैवेति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहस्तुनमां यक्चिणौ ॥ ८६ ॥

दुह स्तु नम् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्वावापदिष्टौ न भवतः ।
दुहेरनेन यक् प्रतिषिद्धते । चिण् दुहेश्चेति पूर्वमेव विभाषितः । दुग्धे गौः स्वय-
मेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । अदोहि गौः स्वयमेव । प्रसुते गौः स्वयमेव ।
प्रासोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अनस्त दण्डः स्वयमेव ॥ यक्चि-
णोः प्रतिषेधे णिअन्ययन्यिब्रूआत्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारयति
कटं देवदत्तः । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत्कटं देवदत्तः । अचीकृत
कटः स्वयमेव । उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । उदपुच्छत गौः स्वयमेव । अग्राति
ग्न्यं देवदत्तः । अग्रीति ग्न्यः स्वयमेव । अग्रान्यष्ट ग्न्यः स्वयमेव । अग्राति
श्लोकं देवदत्तः । अग्रीति श्लोकः स्वयमेव । अग्रान्यष्ट श्लोकः स्वयमेव । ब्रवीति
श्लोकं देवदत्तः । ब्रूते श्लोकः स्वयमेव । अवोचच्छ्लोकं देवदत्तः । अवोचत
श्लोकः स्वयमेव । आत्मनेपदविधाने ऽकर्मकाणाम् । हन्ति माणवकं देवदत्तः ।
आहते माणवकः स्वयमेव । आवधिष्ठ माणवकः स्वयमेव, आहतेति वा ।
विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव । व्यहृषत सैन्धवाः स्वयमेव ॥

कुपिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ८७ ॥

कुप निष्कर्षे, रज्ज् रागे, अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्योर्वा
मतेन श्यन्प्रत्ययो भवति, परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ । कुप्यति
पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । प्राचांयहणं विकल्पार्थम् । कुप्यते ।
रज्यते । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन लिङ्लिटोः स्याद्विषये च न
भवतः । चुक्रुषे पादः स्वयमेव । ररज्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोषिषीष्ट पादः
स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोषिष्यते पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वस्त्रं
स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव । अरज्जि वस्त्रं स्वयमेव ॥

धातोः ॥ ८९ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्यः । आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्ते, वेदित-
उर्ध्वमनुक्रमिष्यामो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । तव्यत्तव्यानीय-
इति । कर्तव्यम् । करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम् । यद्विधौ धात्वधिकारात् ।
ह्रदुपपदसंज्ञार्थं तर्हि । अस्मिन्धात्वधिकारे ते क्वा स्यातां, पूर्वच मा भूता-

मिति । आर्धधातुकसंज्ञार्थं च द्वितीयं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोरित्येवं विहितस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । लूभ्यां लूभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ६२ ॥

तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति । वक्ष्यति । कर्मण्यण् । कुम्भकारः । स्थग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा हि सप्तमी श्रूयते यत्र तत्रैव स्यात् । स्तम्भेरमः, कर्णेजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति सप्तम्यां जनेडं इति । उपस(जो), मन्दुरज इति । स्थग्रहणात् सर्वत्र भवति । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समयपरिभाषाव्यापारार्थम् । पश्य कुम्भं करोति कटमिति प्रत्ययो न भवति । उपपदमतिङ्कृत्येवमादयः ॥

कृदतिङ् ॥ ६३ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्निर्जितः प्रत्ययः कृतसंज्ञको भवति । कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिङिति किम् । चीयात् । सूयात् । कृतप्रदेशाः कृतद्वितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे ऽसमानरूपः प्रत्ययो ऽपवादे वा बाधको भवति स्थ-
धिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वा । शुल्लतृचावुत्सगा, इगुपधजाप्रकीरः क इत्यप-
वादः, तद्विषये शुल्लतृचावपि भवतः । वित्तेपकः । वित्तेप्ता । वित्तिपः । असरूप इति
किम् । कर्मण्यणित्युत्सर्गः, आतोनुपसर्गं क इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति ।
गोदः । कम्बलदः । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम् । स्त्रियां तिङ्नि-
त्युत्सर्गः, अ प्रत्ययादित्यपवादः, स बाधक एव भवति । चिकीर्षो । जिहीर्षो ॥

कृत्याः प्राङ् शुल्लः ॥ ६५ ॥

शुल्लतृचाविति वक्ष्यति, प्रायेतस्माच्छुल्लसंज्ञद्वनाद्यानित ऊर्ध्वमनु-
मिष्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते वेदितव्याः तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्यप्रदेशाः कृत्यर-
धिकार्यवचने कृत्यानां कर्तरि वेत्येवमादयः ॥

तद्यत्तव्यानीयरः ॥ ६६ ॥

धातोरिति वर्तते । धातोस्तव्यत् तव्य अनीय इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
तकाररेफौ स्वराद्यौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ वसेस्तव्यत् कर्तरि
विध्य ॥ * ॥ वास्तव्यः ॥ जेलिमर उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पचेतिमा माषाः ।
भिदेतिमानि काष्ठानि । कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ६७ ॥

अचन्ताद्वातोर्ध्वप्रत्ययो भवति । तकारो यतोनाच इति स्वार्थः ।

नेयम् । पेयम् । चेयम् । ज्ञेयम् । अग्रहणं किम् । यावता हलन्ताण्यतं वत्यति
अजन्तभूतपूर्वः अपि यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यम् ॥ तकिशसिचतियतिव-
नीनामुपसंव्यानम् ॥ * ॥ तकि । तक्यम् । शसि । शस्यम् । चति । चत्यम् ।
यति । यत्यम् । जनि । जन्यम् ॥ हनो वा वध च ॥ * ॥ वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्वातोराकारोपधाद्यत्प्रत्ययो भवति । एत्यतोपवादः । शप् ।
शप्यम् । लभ् । लभ्यम् । पोरिति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । अदुपधादिति
किम् । कोप्यम् । गोप्यम् । तपरकरणं तत्कालार्थम् । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥

शकृ शक्तौ, षष्ठ मर्षणे, अनयोधांत्वार्थत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् । सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्ग ॥ १०० ॥

गद व्यक्तायां वाचि, मदी हर्षे, चर गतिभक्षणयोः, यमउपरमे, एतेभ्यश्चा-
नुपसर्गभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । गदाम् । मदाम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्गइति
किम् । प्रगादाम् । प्रमादाम् । यमेः पूर्वणैव सिद्धे ऽनुपसर्गनियमार्थं वचनम् ॥
चरोराडि चागुरौ ॥ * ॥ आचर्यो देशः । अगुराविति किम् । आचार्य उपनेता ॥

अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवद्य पण्य वर्या इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गर्ह्य पणितव्यानिरोध इत्ये-
तेष्वर्थेषु यथासंख्यम् । अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्यं चेत्तद्वति । अवद्यं पापम् ।
अनुद्यमन्यत् । वदः सुपि क्यप् च । पण्यमिति निपात्यते पणितव्यं चेत्तद्वति ।
पण्यः कम्बलः । पणयाः गौः । पाण्यमन्यत् । वर्यति स्त्रियां निपात्यते अनि-
रोधश्चेद्वति । अनिरोधो ऽप्रतिबन्धः । शतेन वर्या । सहस्रेण वर्या । वृत्या
ऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वार्या चत्विजः ॥

वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥

वहर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते । वहत्यनेनेति वह्यं वहकटम् ।
करणइति किम् । वाह्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

अ गतौ, अस्माण्याति-प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो निपा-
त्यते । अर्यः स्वामी । अर्यो वैश्यः ॥ यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्वामि-
न्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वामिवैश्ययोरिति किम् । आर्यो ब्राह्मणः ॥

उपसर्गो काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्ग्यति निपात्यते काल्या चेत्प्रजने भवति । उपपूर्वात्सर्तयत्प्रत्ययोः ॥

प्राप्तकाला कात्या । प्रजनः प्रजननं प्रथममर्भबह्वक्षम् । गर्भयहये प्राप्तकाला । उप-
सर्गो गोः । उपसर्गो वधवा । कात्या प्रजनदति किम् । उपसर्गो वरदि मधुरा ॥

अजर्य संगतम् ॥ १०५ ॥

अजर्यमिति निपात्यते संगतं चेद्ववति । जर्यतेर्नञ्पूर्वात्संगते संगमने
कर्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते । न जर्यतीत्यजर्यम् । अजर्यमार्यसंगतम् । अजर्यं
नेस्तु संगतम् । संगतमिति किम् । अजरिता कम्बलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्गदति वर्तते । वदेर्धातोः सुबन्तउपपदे अनुपसर्गे क्यप् प्रत्ययो
भवति, चकाराद्यच्च । ब्रह्मोक्तम् । ब्रह्मवदम् । सत्योक्तम् । सत्यवदम् ।
सुपीति किम् । वाक्यम् । अनुपसर्गदत्येव । प्रवाक्यम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्गदत्यनुवर्तते । भवतेर्धातोः सुबन्तउपपदे अनुपसर्गे भावे क्यप्
प्रत्ययो भवति । यत् नानुवर्तते । ब्रह्मभूयं गतः । ब्रह्मत्वं गतः । देवभूयम्,
देवत्वं गतः । भावयहणमुत्तरार्थम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनुपसर्गदत्येव । प्रभव्यम् ॥

हन्तस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्गदति वर्तते भावदति च । हन्तेर्धातोः सुबन्तउपपदे अनुपसर्गे
भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या । सुपी-
त्येव, घातः । गत्यु भावे न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्गदत्येव । प्रघातो कर्तरि च

एतिस्तुशास्वृद्वृजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गे भावदति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति स्तु
शास् वृ द्वृ जुष इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृत्त्यः ।
आदृत्यः । जुष्यः । क्यप्प्रति वर्तमाने पुनः क्यप्प्रवृत्तं बाधकबाधनार्थम् । जो-
रावश्यके इति श्यतं बाधित्वा क्यप्त्रेव भवति । अत्रश्यस्तुत्यः । एवहये वृजो
वहयमिष्यते न वृद्धः । त्रायो अस्तिन्नः ॥ संसिद्धिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ॥
* ॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । नुह्यम् । मोह्यम् ॥ आहूयर्वादञ्जोः
संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आहूयं घृतम् । कथमुपेयम् । एतद्वपं, नेत्रः ॥

अदुपधाञ्चाकृपिचृतेः ॥ ११० ॥

अकारोपधाञ्च धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति अकृपिचृती वर्जयित्वा । वृत् ।
वृत्त्यम् । वृधु । वृद्धम् । अकृपिचृतेरिति किम् । कल्प्यम् । चार्त्यम् । तपकर्यं
किम् । वृत्त संशब्दने । शब्देव भवति । कीर्त्यम् ॥ प्राची सवेद्यं दुपधाञ्जः ॥ * ॥
वाचिसर्गो रज्जुः ॥ समवपूर्वाञ्च ॥ * ॥ समवसर्गः ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

सनेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः ।
प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यात्वबाधनार्थः ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातोःसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्मकराः ।
भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । भार्यानाम चतुर्यः ॥ संपूर्वाविभाषा
॥ * ॥ संभृत्याः । संभार्याः ॥

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिद्धाति ।

स्त्रियां मावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिद्धाति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । चतुषधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् ।
परिमृज्यः । परिमार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्वरुच्यकुप्यकृष्टपच्यव्यध्याः ॥ ११४ ॥

राजसूय सूर्य मृषोद्व रुच्य कुप्य कृष्टपच्य अद्यथ इत्येते शब्दाः क्यप्
निपातन्ते । राजा सोतव्यः राजा वा इह सूयते राजसूयः क्रतुः । सूर्यस्य
क्यप् सत्तत्त्वं सुवतेर्वा रुडागमः । सरति सुवति वा सूर्यः । मृषापूर्वस्य वदते
पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यप् निपात्यते । मृषोद्वम् । रोषतेऽसौ रुच्यः । कर्तुं
क्यप् । गुपे रादेः कृत्वं च संज्ञायाम् । कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृ-
ष्टपच्याः । कर्मकर्तारि निपातनम् । न व्ययते अद्यथः ॥

भिदोक्षी नदे ॥ ११५ ॥

भिदोक्षोश्च क्यप् निपात्यते नदेभिधेये । उक्तेर्धत्वं च । भिनति ।
भिदाः । उक्त्वात्पुदकम् उद्गः । नदति किम् । भेत्ता । उक्किता ॥

पुष्यसिद्धी नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुषेः सिधेर्धाधिकरणे क्यप् निपात्यते नक्षत्रे ऽभिधेये । पुष्यस्य सिद्धिर्वा
इति मुध्यः । सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति सिद्धः । नक्षत्रति किम् । पोषकं, पोषणम्

विपूयविनीयजित्वा मुञ्जकल्कहलित्पु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय जित्वा इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्ज कल्क
हलित् इत्येतेषु कोजेषु । विपूर्वात्पक्षेर्नयतेस्त्व तथा जयतेर्यति यागे कर्म
क्यप्निपातते । विपूयो मुञ्जः । विपाक्यमन्यत् । विनीयः कल्कः । विनेयम्
त । जित्वा इति । जेयमन्यत् ॥

प्रत्ययिभ्यां ग्रहेष्वहन्सि ॥ ११८ ॥

प्रति कश्चि श्येवंपूर्वमुदेः क्यप् प्रत्ययो भवति हन्सि विषये । प्रत्यय
न प्रतिपद्यम् । तस्मात्तामिहहम् । हन्सतीति किम् । प्रतियाहम् । अपिसाहम् ॥

पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥

पदे ऽस्वैरिषि बाह्यायां पत्येचार्थे ग्रहेर्द्वौतोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे
तत्त्वम् । प्रत्ययं पदं, यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता । अवग्रहं पदं, यस्यावग्रहः कि-
यते । अस्वैरी परतन्त्रः । एहका इमे । एहीतका इत्यर्थः । बाह्यायाम् । बा-
मग्रहा सेना । नगरग्रहा सेना । ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्दे-
शादन्यत्र न भवति । पते भवः पत्यः । वासुदेवग्रहाः । अर्जुनग्रहाः । तत्प-
द्याभिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

ह्रजो वृषश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतेर्यति प्राप्ते वर्धते-
र्दुपधत्वाच्चित्ये क्यपि विभाषारभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । कृष्यम् । वर्धम् ॥

युग्यं च पत्ने ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते पत्नं चेतद्भवति । पतत्यनेनेति पत्नं, वाहनमुच्यते ।
युग्यो गौः । युग्योश्वः । युग्यो हस्ती । युजेः क्यप् कृत्यं च निपात्यते । पत्न-
इति किम् । योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमावस्यः सहायं वर्धते । तस्मिन्पदं वसेर्द्वौतोः कालेभिरप्येव प्रत्यय-
प्रत्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्धभावे निपात्यते । सह वसतेऽस्मिन्काले पूर्व-
चन्द्रमसाविति अमावस्या । अमावस्या । एकदेशविहृतस्यान्यत्वात्तदमाव-
स्याया वेत्यत्रामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

अमावसोरहं एतानिषातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथेककृतिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्धति ॥

हन्सि निष्टर्कदेवदूयप्रणीयोद्गीयोत्क्षिप्यमर्यस्तर्क-
ध्वर्यस्वन्यखान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीव्यब्रह्मवा-

दभावाव्यक्ताव्योपचाम्यपदानि ॥ १२३ ॥

निष्टर्कादयः कदाचिहन्सि विषये निपात्यन्ते । यद्विह तत्कालेऽनु-
पपन्नं तत्सर्वं निषत्तमातिष्ठत् । निष्टर्क इति कति केदने एवमवतिष्ठत् ।
तथापि प्राप्ते तत्त्वम्, तद्व्यक्ताव्योपचाम्यपदानि, निषत्त सर्वं निपात्यते । निषत्तः

चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दउपपदे ह्यतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घस्तुगभावश्च । देव-
 हूयः । प्रपूर्वादुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उचीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् ।
 उच्छिष्यम् । मृङ् प्राणत्यागे, स्तृञ् आच्छादने, धृ हृङ्ने, एतेभ्यो यत्प्रत्ययः । मर्यः ।
 स्तर्या । स्त्रियामेव निपातनम् । धर्यः । खनेर्यत् । खन्यः । एतस्मादेव ग्यत् ।
 खान्यः । देवशब्दउपपदे यजेर्यत् । देवयज्या । स्त्रीलिङ्गनिपातनम् । आहपूर्वात्पृ-
 च्छेः क्यप् । आपृच्छ्यः । प्रतिपूर्वात्सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतीषीव्यः । ब्रह्मण्युप-
 पदे वदेर्यत् । ब्रह्मवाक्यः । भाव्यः । स्ताव्यः । भवतेः स्तौतिश्च ग्यत् आवाह-
 शश्च भवति । उपपूर्वस्य चिनोतेर्यदायादेशौ । उपचाय्यपृडम् । पृडे चोत्तरपदे
 निपातनमेतत् ॥ हिरण्यइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिरण्यादन्यत्र उपचयेपृडमेव ।

निष्ठक्ये व्यत्ययं विद्यान्निषः षत्वं निपातनात् ।

ग्यदायादेश इत्येता उपचाय्ये निपातिता ।

ग्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

ग्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वे । क्यपो ग्यद्विधिश्चतुः ॥

ऋह्लोर्ग्यत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, उवर्णान्ताद्वातोर्हलन्ताच्च ग्यत्प्रत्ययो भवति ।
 कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

आरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यंभाव आरावश्यकम् । उवर्णान्ताद्वातोर्ग्यत् प्रत्ययो भवत्यावश्यक-
 कोत्पे । यतोपवादः । लाव्यम् । पाव्यम् । आरावश्यके इति किम् । लाव्यम् ।
 आरावश्यके कोत्पे इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यमिति
 नैव दोषः । मयूरव्यंसकादिस्थात्समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरैव यवः करिष्यते ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आहपूर्वात्सुनोतेः यु वपि रपि लपि त्रपि चम् इत्येतेभ्यश्च ग्यत् प्रत्ययो
 भवति । यतोपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम्
 चाप्यम् । आचाप्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । दभि । दाभ्यम् ॥

आनाय्यो ऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यति अनित्ये ऽभिधेये नयतेराहपूर्वात्प्रत्ययादाया-
 निपात्यते । आनाय्यो दक्षिणान्तिः । इतिरेवा । तस्मादनित्यविशेषे दक्षिण-
 न्तिविधायित्वमिति । तस्य चानित्यत्वं नित्यमज्ञानरणात् । यश्च मार्धवाया-
 न्तीयते दक्षिणान्तिराहवनीयेन सहैकयोनिस्तत्रैतद्विपातनं न दक्षिणान्ति मा-
 तस्य हि योनिर्विकल्प्यते । वैश्वकुलादित्तवतो आह्राह्रा मार्धवायादेति ॥

आनाय्यो ऽनित्यवति चेद्विद्याने कृतं भवेत् ।

यद्येतेन तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्यो ऽसंमता ॥ १२८ ॥

अविद्यामाना संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः । संमननं संमतिः । संमतता
कृता । प्रणाय्य इति निपात्यते ऽसंमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चोरः । असंमताविति
किम् । प्रवेयोऽयः । यद्येवं कथमेतत् । स्पष्टाय बुधाय पिता ब्रह्मप्रब्रूयात्
प्रणाय्यायान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मै वनेति । संमतिरभिताषोऽप्युच्यते । तद-
भावेन निष्कामतया असंमतिरन्तेवासी भवति । तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यत्-
मानायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

**पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामि-
धेनीषु ॥ १२९ ॥**

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यमाने हविषि निवासे सामिधे-
न्यां चाभिधेयायाम् । पाय्य इति माहोऽयत्प्रत्यय आदेःपत्वं च निपात्यते ।
माने । पाय्यं मानम् । मेयमन्यत् । संपूर्णवपतेर्ण्यदायादेशावपसर्गदीर्घत्वं च
निपात्यते । साचाय्यं हविः । सचेयमन्यत् । इतिस्वाच्च हविर्विशेषणवतिष्ठते ।
निपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशादिकुत्वं च निपात्यते । निकाय्यो निवासः । निचे-
यमन्यत् । धाय्येति धात्रोऽयत्प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेत्सा भवति ।
धाय्या सामिधेनी । धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द अग्निशेषस्य धावकः तत्र च
धाय्येति न सर्वो सामिधेन्युच्यते किं तर्हि का चिदेव । इतिशब्दो ह्यर्थं तथा
चासामिधेन्यामपि दृश्यते धाय्याः संसत्यग्निर्नैता त्वं सोमः कृतुभिरिति ॥

कृताकुलपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुलपाय्य संचाय्य इत्येतौ शब्दौ निपात्यन्ते कृतावभिधेये । कुलशब्दे
सृतीयान्तउपपदे पिबतेर्द्व्यन्तेरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्तम् । कुलेन
पायते ऽस्मिन्सोम इति कुलपाय्यः कृतुः । यतो ऽनाव इति स्वरः । संपूर्ण-
वपतेर्ण्यदायादेशो निपात्यते । संचाय्यते ऽस्मिन्सोम इति संचाय्यः कृतुः ।
कृताविति किम् । कुलपानम् । संचेयः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमुदाः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समुदा इत्येते शब्दा निपात्यन्ते कृतावभिधेये । परि-
चाय्योऽग्नौतेर्ण्यदायादेशो निपात्यते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । संपूर्णवपतेः संच-
ेयार्थं दीर्घत्वं च निपात्यते । समुदां चिन्वीत यमुकामः । कृताविति किम् ।
परिचेयम् । उपचेयम् । संचाहम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दो ऽग्निचित्याशब्दस्य निपात्येते । धीयते ऽसौ चित्यो ऽग्निः ।
अग्निचयनमेवाग्निचित्या । भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च । तेनान्तोदात्तत्वं भवति ।
अग्नाचित्येव । चेयमन्यत् ॥

यवुल्लृचौ ॥ १३३ ॥

धातोरिति कर्तते । सर्वधातुभ्यो यवुल्लृचौ प्रत्ययौ भवतः । कारकः
कर्ता । हारकः । हर्ता । चकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थः । तुल्लृचसि तु
ह्रस्वेयस्त्विति ॥

नन्दियहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥

प्रत्येकमादिशब्दः संबध्यते । जिभ्यो गणोभ्यस्त्रयः प्रत्यया यथासंख्यं भ-
वन्ति । नन्द्यादिभ्यो ल्युः, यहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्यो ऽच् । नन्दियहिप-
चादयश्च न धातुपाठतः संनिविष्टा एह्यन्ते, किं तर्हि नन्दनरमणेत्येकमादि
प्रातिपदिकयणेषु अपोद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ॥ नन्दिवासिमदिवृषि-
धिर्वाट्टिशोभिरोषिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् ॥ नन्दनः । वासनः । मदनः ।
दूषणः * । साधनः । वर्धनः । शोभनः । रोचनः ॥ सहितपिदमेः संज्ञायाम् ॥
सहनः । तपनः । दमनः । जल्पनः । रमणः । दर्पणः । संक्रन्दनः । संकर्षणः
सहर्षणः । जनार्दनः । यवनः † । मधुसूदनः । विभीषणः । लवणः । निपात-
नाशयत्वम् । चित्तविनाशनः । कुलदमनः । शत्रुदमनः । इति नन्द्यादिः । य-
उत्सह । उत्स । उद्वास । स्या । मन्त्र । संमर्द । माही । उत्साही । उद्वासी
उद्वासी । स्यायी । मन्त्री । संमर्दी ॥ रत्नसुवसवपशां नौ ॥ निरत्नी । निशायी
निवासी । निवापी । निशायी ॥ याचिध्याहूसंख्याहूत्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्
अपाची । अग्राहारी । असंख्याहारी । अग्राजी । अवादी । अवासी ॥ अ-
मवितकर्तृकायाम् ॥ प्रतिषिद्धानामित्येव । अकारी । अहारी । अविनायी । अ-
शयी । विशयी ॥ विषयी देशे ॥ विषयी देशः ॥ अभिभावी भूते ॥ अभिभावी
अपराधी । उपरोधी । परिमावी । परिभवी । इति यह्यमदिः ॥ पच । चय । च-
चल । तप । पत । नदट् । भवट् । वस । मरट् । पूवट् । तरट् । चोरट् । का-
जर । मर । चर । चम । सूदट् । देवट् । मोरट् । सेव । मेव । क्रोध । मेघान्त-
कथ । दर्श । दंश । दम्भ । क्षरभर । स्वपच । ‡ पचादिराहतिमणः ॥

* पुस्तकान्तरे 'भूषणः' । इति पा० तदनुसारेण पुर्वमपि 'नन्दियहिपचादि' इति ॥

† पुस्तकान्तरे 'यवनः' । इति पा० ३ ।

‡ जर । मोरट् । क्षेपण । दंश । दम्भ । इति चंदमङ्करीवर्योपनिषत्तन्त्रेण पुर्वमपि
न भवन्तीति । परं तु बहुषु काशिकापुस्तकेषूपलभ्यन्ते ।

अशिष्यः सर्वधातुभ्यः षष्ठ्यन्ते च षष्ठादयः ।

अश्विनाथार्थमेव स्यात्सिध्यन्ति श्वषवादयः ॥ *

इगुपधज्ञाप्रीकरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतीत्य कप्रत्ययो भवति । विशिष्यः । विशिष्यः । बुधः । कृशः । जानातीति कृः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किः । देवसेवमेवादयः पचादौ पठितव्याः ॥

आतश्चापसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे कप्रत्ययो भवति । अस्यापवादः । प्रत्यः । सुलः । सुसुः ॥

पाघ्राध्माधेद्दृशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिबः । पिबिबः । उज्जिबः । विजिबः । उडुमः । विधमः । धेट् । उडुयः । विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । उपसर्गइति के विचानुवर्तयन्ति । पश्यतीति पश्यः ॥ जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गालिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति-

सातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीतिलिम्पः । विन्द-
तीति विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः ।
उदेजयतीत्युदेजयः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रो धातुः । सातयः । सा-
हयः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रलिपः ॥ नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ निजि-
म्या नाम देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ मोविन्दः । शरविन्दः ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाडो धाजश्च विभाषा श्रप्रत्ययो भवति । अस्यापवादः । ददः । दावः ।
दधः । धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो ज्वः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आद्यार्थः । ज्वलदीप्तावित्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कसन्तादि-
त्येवमन्तेभ्यो विभाषा शप्रत्ययो भवति । ज्वोऽपवादः । ज्वालः । ज्वलः ।
ज्वल्यः । जलः । अनुपसर्गादित्येव । ज्वल्यः । ज्वलितेर्ष उपसंज्ञायाम् ॥ * ॥
ज्वलतोतीत्यवतानः ॥

श्याऽऽधासुसंखतीशवसावहलिहश्लिषश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति विभाषा चेति निवृत्तम् । श्येड आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः व्यध आसु संसु अतीष् अवसा अवह लिह श्लिष श्वस इत्येतेभ्यश्च अप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधक-
बाधनार्थम् । उपसर्गं कं बाधित्वा ऽयमेव भवति । अवश्यायः । प्रतिश्यायः ।
दायः । धायः । व्याधः । आसावः । संसावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः ।
लेहः । श्लिषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोर्तेनयतेश्वानुपसर्गे णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नयतीति,
नायः । अनुपसर्गइति किम् । प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेर्धातोर्णप्रत्ययो भवति । अचोपवादः । ग्रहः । ग्राहः । व्य-
स्थितविभाषा चेयम् । जलचरे नित्यम् । ग्राहः । ज्योतिषि नेष्यते । तत्र ग्रह-
श्च* ॥ भवतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भवतीति, भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । ग्रहं वेश्म । तात्स्थ्याद्वारा-
श्च । गृह्णतीति, ग्रहा दाराः । ग्रहाणि वेश्मानि ॥

शिल्पिनि घ्नन् ॥ १४५ ॥

धातोः घ्नन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ॥ नृतिस्त्रिनिरञ्जिभ्यः पा-
नञ्चनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ नर्त्तकः । खनकः । रत्नकः । नर्त्तकी । खनकी । रत्नकी ।
रञ्जोरनुनासिकलोपश्च ॥

गस्यकन् ॥ १४६ ॥

गायतेत्यकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायकः । गायिका ॥

ययुट् च ॥ १४७ ॥

वकारेण ग इत्यनुकृष्यते । गायतेययुट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ।
गायनः । गायनी । योगकिभाग उत्तरार्थः ॥

हृश्च ब्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

वकारेण ह्यनुकृष्यते । ब्रह्मतेर्ब्रीहीतेश्च धातोर्ब्रुत्प्रत्ययो भवति ।

* जलचरे ग्राह श्व । ज्योतिषि गृह श्व । इति पा० ३ ।

† 'नञ्चनं इत्यनुकृष्यते' इति क्व चित् पुस्तके पाठो प्रसृतः ।

हो काले च कर्त्तरि । हायना नाम त्रीष्टमः । कश्चिद्व्यवहारीति क्त्वा । काले ।
हायनः संवत्सरः । कश्चाति भावानिति ॥

पुसु*स्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

पुसु कश्चिद्व्यवहारे धातुभ्यः समभिहारे वुन्प्रत्ययो भवति । प्रवक्तः । खरक्तः ।
लङ्कः । समभिहारकश्चोनात्र साधुकारित्वं लभ्यते । साधुकारिणि वुन्निधानात्-
लङ्कः । पुसु करोति तत्र भवति । बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

आशिषि च ॥ १५० ॥

आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन्प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जी-
वकः । नन्दतात्, नन्दकः । आशी प्रार्थनाविशेषः । स च क्रियाविषयः । अमु-
ष्याः क्रियायाः कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते ॥

इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

॥ अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म निर्वर्त्यं विकाये प्राप्यं चेति । सर्वत्र कर्मण्यण्पदे धातोरव-
प्रत्ययो भवति । निर्वर्त्यं तावत् । कुम्भकारः । जगरकारः । विकार्यम् । काष्ठक-
खरतावः । प्राप्यम् । वेदाध्यायः । चर्चापाठः । यामं गच्छति, आदित्यं पश्यति,
हिमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवत्यनभिधानात् ॥ शीलिकामिभत्याचरिष्यो ऋः पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः
मांसकामा । मांसभक्षः । मांसभक्षा । कन्यायाचारः । कन्यायाचारा ॥ रक्षित-
मिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुखप्रतीतः । सुखप्रतीता । बहुसमः । बहुसमा ॥

ह्वावामश्च ॥ २ ॥

ह्वञ् स्पृष्टायां शब्दे च । वेश् तन्तुसन्ताने । माह् माने । हतेभ्यश्च कर्मण्य-
ण्पदे ऽण् प्रत्ययो भवति । कर्मण्यण्पदादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमाकः ॥

आतो ऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्यो ऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्यण्पदे कर्मण्यण्यो भवति । कर्त्तव्यकर्मणः ।
नोदः । कर्मण्यण्पदः । पार्थिवम् । अङ्गुलिचम् । अनुपसर्ग इति किम् । नोददायः ।
कर्मण्यण्पदादः ।

* 'यु' इत्येकस्मिन् पुस्तके पाठः, तदनुसारं योदाहृतमस्ति अथ च कर्मण्यण्पदे कर्मण्य-
ण्येव तत्र ।

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुबन्तउपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्यः । विषमस्यः * । अथ योमविभागः कर्तव्यः । सुपीति । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । पादयः । कच्छपः । ततः स्यः । स्वश्च सुपि कप्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् । कर्तरि पूर्वयोगः । अनेन भावे यथा स्यात् । आखूनामुत्थानम्, आखून्त्यः । शलभोत्थः । इत उत्तरं कर्मणीति च सुपीति च द्वयमप्यनुवर्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते । अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो भवति * तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुञो जातः ॥ आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अलसस्तुन्दपरिमृज उच्यते । तुन्दपरिमाज एवान्यः । सुखस्याहर्तो शोकापनुदः । शोकापनोद एवान्यः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या नम् * ॥ मूलानि विभुजतीति मूलविभुजे रश्चः । नखमुदानि धूमंषि । काकमुहास्तिलाः । कौ मोदते कुमुदम् ॥

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भः । ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्रदति किम् । मोसंदाज्ञः *

समि स्थः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भः । संपूर्वात्ख्या इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । मां संचष्टे, मोसंध्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्गेरिति वर्तते । गायतेः पिबतेश्च धातोः कर्मण्युपपदे ऽनुपसर्गो ढक् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । शत्रं नावति, शत्रवः । सामनः । शत्रवी । सामनी * सुरासीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् * ॥ सुरावः । सुरायी । शीधुयः । शीधुयी । सुराशीध्वोरिति किम् । शीरपा ब्राह्मणी । पिबतेरिति किम् । कुपि पातीति सुरापा । अनुपसर्गेरित्येव । शत्रुसंभावः । सामसंगायः ॥ बहुलं कथं कीदृशं वक्तव्यम् * ॥ या ब्राह्मणी सुरायी भवति नैनां देवाः पतितोक्तं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतितोक्तं नयन्ति ॥

हरतेरनुदात्मने ऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोर्नुदात्मने वर्तमानात्कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति । अणोप

वाहः । उद्यमवसुधैयवहः । अहं हरतीत्यंशहरः । रिक्त्वहरः । अनुद्यमनरति-
किम् । भारहारः ॥ अक्षप्रकरणे शक्तिसाङ्गसाङ्गयष्टितोमरघटघटीधनुषु ज्ये-
ष्ठपञ्चमानम् ॥ * ॥ शक्तिवहः । साङ्गलवहः । अक्षुधवहः । यष्टिवहः । तोम-
रवहः । घटवहः । घटीवहः । धनुर्वहः ॥ सूत्रे च धार्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रवहः । सूत्रं
धातुमस्तिवर्धः । सूत्रवाह यवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति । उद्यमनाडीव-
मारम्भः । कालकृता शरीरावस्था यौवनादिवयः । यदुद्यमनं क्रियमाणं संभाव्यमाणं
वा वयो गमयति तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा । कवचहरः सर्पियकुमारः ॥

आङ्घ्रि ताच्छीत्ये ॥ ११ ॥

आङ्घ्रपूर्वादुरतेः कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति ताच्छीत्ये गम्यमाने ।
ताच्छीत्यं तत्स्वभावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाहरणे स्वाभाविकी फला-
नपेक्षा प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः । ताच्छीत्यइति किम् । भारमाहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

अर्हं पूजायाम्, अस्मादुत्तोः कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति । अर्हो-
पवादः । स्त्रीलिङ्गे विशेषः । पूजार्हा । गन्धार्हा । मालार्हा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब कर्णे इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्यथासंख्यं रमिजपोर्धातोरेव
प्रत्ययो भवति । रमेरकर्मकत्वाज्जपेः शब्दकर्मकत्वात्कर्म न संभवतीति सुबौत्वे-
तद्विहाभिसंख्यते ॥ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रमते, समीरमो-
हस्ती । कर्णे जपतीति, कर्णैरजपः सूचकः । हस्तिसूचकयोरिति किम् । स्तम्बे
रमता । कर्णे जपिता मञ्जकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

अभ्युपपदे धातुमाधातुसंज्ञायां विशेषे ऽत्यथयो भवति । शंकरः । शंभवः ।
शंवहः । धातुगृह्यं किम् । यम्यता धातेरिति वर्ततश्च । शमिर्धंश्यामिति
विदुः धातुगृह्यं हजो हेत्यादिषु टप्रतिषेधार्थम् । शंकरा नाम वरिष्ठशिवः ।
शंकरा नाम शकुनिका । तच्छीता च ॥

अधिकरणे जेतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संख्यते । जेतेर्धातोर्अधिकरणे सुबन्तउपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति ।
जे जेते शङ्खयः । वर्तययः ॥ वास्त्यादिषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ धातुधंश्यां जेते धातु-
धंशः । उदरशयः । पृष्ठशयः ॥ शिखशङ्खधंशः ॥ * ॥ दिग्धिगं शङ्ख जेते शिख-

अवमूर्तुः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥ उत्तानः श्रेते, उत्तानशयः । अवमूर्तुः श्रेते,
अवमूर्तुशयः ॥ गिरौ इच्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ श्रेते गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

आधिकरण इति वर्त्तते । चरेधातोर्धिकरणे सुबन्तउपपदे टप्रत्ययो भवति ।
कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रचरः । कुरुचरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तरकरणं ङीबर्थम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षा सेना आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेधातो-
ष्टप्रत्ययो भवति । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोग्रतोयेषु सत्तैः ॥ १८ ॥

पुरस् अग्रतस् अये इत्येतेषूपपदेषु सत्तैर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पुरः सरति,
पुरःसरः । अग्रतःसरः । अयेसरः ॥

पूर्वं कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सत्तैर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरतीति
पूर्वसरः । कर्त्तरीति किम् । पूर्व देशं सरति, पूर्वसारः ॥

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेधातोष्टप्रत्ययो भवति । हेतौ ताच्छील्ये आनु-
लोम्ये च गम्यमाने । हेतुरैकान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता ।
आनुलोम्यमनुकूलता । हेतौ तावत् । शोक्रकरी कन्या । यशस्करी विद्या ।
कुलकरं धनम् । ताच्छील्ये । आट्टकरः । अर्थकरः । आनुलोम्ये । प्रेषकरः ।
चवनकरः । एतेष्विति किम् । कुम्भकारः । नगरकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दी-
किंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्या-

अङ्घ्राबाहूहयतद्वनुरहण्यु ॥ २१ ॥

कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र यथायोगं सम्बन्धः । दिवा-
दिषूपपदेषु करोतेधातोष्टप्रत्ययो भवति । अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । दिवाकञ्चो
धिकरणवचनः सुपीत्यस्य विशेषणम् । दिवा करोति प्राचिनश्चेष्टायुक्तमिति,
दिवाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः ।
स्कारस्यनिपातनाद्विसर्जनीयजिह्वामूलीयो न भवतः । कारकरः । अन्तकरः ।
अनन्तकरः । आदिकरः । बहुकरः । नान्दीकरः । किंकरः । लिपिकरः । लिङ्गिकरः ।
बलिकरः । भक्तिकरः । कर्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः । संख्या । एककरः । द्विकरः ।

चिकरः । जहाकरः । बाहुकरः । ग्रहस्करः । यत्करः । तत्करः । धनुष्करः ।
चक्षुष्करः ॥ कियत्तद्बहुषु कृञाऽज्जिधानम् ॥ * ॥ किंकरः । यत्करः । तत्करः ।
बहुकरः । अथ वा ऽजादिषु पाठः करिष्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम् । कर्मशब्दउपपदे कर्मवाचिनि करोतेष्टप्रत्यये
भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिर्वेतनम् । कर्म निर्वेशः । कर्म करोतीति, कर्म-
कारः । भृतक इत्यर्थः । भृताविति किम् । कर्मकारः ॥

न शब्दश्चोक्तकलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिषूपपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रति-
षिध्यते । शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटु-
कारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृतेरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरिन्प्रत्ययो भवति ॥ ग्रीहिवत्स-
मेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकरिः ग्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । ग्रीहिवत्सयो-
रिति किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

दृति नाथ इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तेरिदम्प्रत्ययो
भवति । दृतिं हरति, दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः । पशाविति किम् ।
दृतिहारः । नाथहारः ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेग्रहिः आत्मम्भरिः इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । उपपदस्य एकारान्त-
त्वमिन्प्रत्ययश्च यहेर्निपात्येते । फलानि ग्रह्णातीति, फलेग्रहिर्वचः । आत्मशब्द-
स्य उपपदस्य मुमागम इन्प्रत्ययश्च भृञो निपात्यते । आत्मानं विभर्ति आत्म-
म्भरिः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । कुत्तिम्भरिः । उदरम्भरिः ॥

हृन्दसि वनसनरक्षिमयाम् ॥ २७ ॥

वन वण्य संभक्तौ, रक्ष पालने, मये विलोडने, इत्येभ्यः कर्मण्युपपदे हृन्द-
सि विषये इन्प्रत्ययो भवति । ब्रह्मवनिं त्वा वचवनिम् । मोक्षनिं यो फलरक्षी
स्वामी । हविर्मयीनाम् ॥

एजेः खञ् ॥ २८ ॥

एज् कम्पने इत्यस्माद् एयन्तात्कर्मण्युपपदे खञ् प्रत्ययो भवति । खकारो
मुमार्थः । खकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । खञ् सेवयति, खञ्जेवकः । खनमेवकः ॥

अश्रमत्ययो • अतस्तुनीतिवर्द्धं च धेटुदज्जहातीनामुपसंख्यानम् ॥ • ॥ वात-
मया मूत्राः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । वर्द्धंज्जहा मावाः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः अश्रमत्ययो भवति ।
अवांसंख्यमन नेष्यते ॥ स्तने धेटः ॥ • ॥ स्तनन्धयः ॥ नासिकायां तु ध्रश्च
धेटश्च ॥ • ॥ नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । तद्यैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्ष-
णव्यभिचारिणिद्वादत्पास्तस्यापूर्वनिपातनास्तभ्यते । धेटः धिट्वात् स्त्रियां ङीष्
प्रत्ययो भवति । स्तनन्धयी ॥

नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३० ॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः अश् प्रत्ययो भवति ।
अत्रापि ध्यन्तस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारिणिं, तेन संख्यातानुदेशो न भवति ।
नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । घटि-
न्धमः । घटिन्धयः । आरिन्धमः । आरिन्धयः । वातन्धयः । वातन्धमः । पर्वतः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

उजो भङ्गे, वह प्रापणे, एताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे अश् प्रत्य-
यो भवति । कूलमुद्रजतीति कूलमुद्रजो रयः । कूलमुद्रहः ॥

वहोश्चे लिहोः ॥ ३२ ॥

वह अश् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहोर्धातोः अश् प्रत्ययो भवति ।
वहं लेठीति, वहंलिहो गौः । अर्धलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन्कर्मण्युपपदे पचेः अश् प्रत्ययो भवति । प्रस्थं
पचति, प्रस्थं पचा स्थाली । द्रोणम्यचः आरिम्यचः । कटाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः अश्रमत्ययो भवति । अपरि-
माणार्थे आरम्भः । मितं पचति, मितम्यचा ब्राह्मणी । नखम्यचा यजानुः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अरुस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः अश्रमत्ययो भवति ।
विधुस्तुदः राहुः । अरुस्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥

असूर्यललाट इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोः दृष्टितयोर्धात्वोः अशप्रत्ययो भवति । असूर्यम्यस्या राजद्वाराः । ललाटन्तप आदित्यः । असूर्य इति चास-
मर्षसमासो ऽयम् । दृष्टिना नञः संबन्धात् । सूर्ये न पश्यन्तीति । मुक्तिपरं
चेतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्पश्य इरम्मद पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्रं पश्यतीत्यु-
ग्रम्पश्यः । इरया माद्वतीतीरम्मदः । पाणयो ध्यायन्ते इध्विति पाणिन्धमाः पन्थानः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय वश इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोर्वधेधातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
प्रियं वदतीति, प्रियंवदः । वशंवदः । वकारः खचि इत्येति विशेषणार्थः ।
वकारो मुमर्षेः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ खच्प्रकरणे नमोः सुष्पुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ मितंगमो हस्ती । मितंगमा हस्तिनी ॥ विहायसो विह्व च ॥ * ॥
* विहायसा गच्छति, विहंगमः ॥ खच्च द्विद्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ विहंगः । विहं-
गमः ॥ हे च विहायसो विहायेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विषत्परयोः कर्मणोऽपपदयोस्तापेधातोः खच् प्रत्ययो भवति । दुरा-
दिः तप संतापे, ध्यादिः । द्वयोरपि यहणम् । द्विषन्तं तापयति तप दाहे, द्वि-
षन्तपः । पदन्तपः । द्विषत्परयोरिति द्वितकारको निर्देशः । तेन स्त्रियां च भ-
वति । द्विषतीं तापयति द्विषतीतापः ॥

खाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेधातोः खच् प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने ।
व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । वाचंयम आस्ते । व्रत इति किम् । वाय्यामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पूः सर्व इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोर्वधासंख्यं दारिसहोर्धात्वोः खच्
प्रत्ययो भवति । पूरं दारयति, पूरंदरः । सर्वसहो राजा ॥ भगे च दारयति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ भगन्दरः ॥

सर्वकूलाश्रकरीषु कषः ॥ ४२ ॥

सर्वकूल अश्रकरीष इत्येतेषु कर्मण्युपपदेषु कर्षेधातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
कर्षे कर्षति, सर्वकर्षः जलः । कूलंकषा नदी । अश्रकरो गिरिः । करीषंकषा वात्या ॥

मेघर्त्तिभयेषु कृजः ॥ ४३ ॥

मेघ ऋति भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृजः खच् प्रत्ययो भवति ।
मेघंकरः । ऋतिंकरः ॥ भयंकरः ॥ उपपदविधौ भयादिग्रहणं तदन्तर्विधिं
प्रयोजयति ॥ * ॥ अभयंकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम प्रिय मद्र इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतिरेण प्रत्ययो भवति, सक्का-
रात्खच्च । क्षेमकारः । क्षेमंकरः । प्रियकारः* । प्रियंकरः । मद्रकारः । मद्र-
करः । वेति वक्तव्ये पुनरण्यग्रहणं हेत्वादेषु टप्रतिषेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुपीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुषन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे
भावे चार्थे खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन, आशितंभव ओदनः ।
भावे । आशितस्य भवन, माशितंभवं वर्त्तते ॥

संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणीति च सुपीति च प्रकृतं संज्ञावशाद्व्याया संभवं संबध्यते भृतृ वृजि धारि
सहि तपि दम इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । विश्वंभरा-
वसुंधरा । रयंतरं साम । पतिवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंस-
ङः । शत्रंतपः । अरिदमः । संज्ञायामिति किम् । कुटुम्ब विभर्त्ताति कुटुम्बभारः * ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतंगमो नाम
यस्य पुत्रः सौतंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्पन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ङः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नानुवर्त्तते । अन्त अत्यन्त अध्वन् दूर पार सर्व अनन्त
इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्हप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः ।
दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः । इकारलिटलोपार्थः । इत्यभस्याप्यनुबन्ध-
करणसामर्थ्यादिति ॥ इप्रकरणे सर्वत्रपक्षयोऽप्यसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वत्रचः ।
पक्षगः ॥ उरसो लोपश्च * ॥ उरसा नच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिकरणे * ॥
सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः ॥ निरोदेशे ॥ * ॥ निर्गो देशः । अपर
आङ् ॥ इप्रकरणेन्येष्वपि † दृश्यत इति * ॥ स्थगारगः । ग्रामगः । गुह्यतत्पक्षः ॥

* कुटुम्बं विभर्ति कुटुम्बभारः । इत्वाधिकं कृत्वा ।

† अन्यत्रापीति वदमन्त्रार्थाङ्कः पाठः ।

आशिषि हनः ॥ ४९ ॥

ह इति वर्तते । आशिषि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे इप्रत्ययो भवति । तिमिं वध्यात्तिमिहः । शुनुहः । आशिषीति किम् । शन्नघातः ॥ दारावाहनो ऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्गुन्तेर्यप्रत्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो भवति, संज्ञायां विषये । दारु आहन्ति, दारुवाघाटः ॥ चारौ वा ॥ * ॥ आङ्पूर्वाद्गुन्तेश्चारावुपपदे, ऽण्, अन्तस्य वा टकारादेशः । चार्वाघाटः । चार्वाघातः ॥ कर्मणि समिध ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्गुन्तेर्यप्रत्ययो ऽन्तस्य च वा टकारादेशः । वर्णान्संहन्ति, वर्णसंघाटः । पदानि संहन्ति पदसंघाटः । पदसंघातः ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपपूर्वाद्गुन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्हप्रत्ययो भवति । क्लेशापहः पुष्पः । तमोपहः सूर्यः । अनाशीरर्थे आरम्भः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

हन इति वर्तते । कुमार शीर्ष इत्येतयोर्हपदयोः हन्तेर्णिनिः प्रत्ययो भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्त्तरि टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नो वृषली । अथ वा लक्षणे द्योत्ये टक्प्रत्ययः ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्त्तमानाद्गुन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नो पाण्डुरेखा । श्लेष्मघ्नं मधु । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्यकर्तृके इति किम् । आसुघातः शूद्रः । इह कस्माच्च भवति । चौरघातो हस्ती । इत्यण्युटो बहुलमिति बहुलवचनादयं भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् प्रत्ययो भवति । मनुष्यकर्तृकार्थे आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः । हस्तिघ्नो मनुष्यः । कपाटघ्नश्चोरः । शक्ताविति किम् । विशेषेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघातः ॥

पाणिघताड्यौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ ताड्य इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पिनि कर्त्तरि । पाणि ताड इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोः कः प्रत्ययो भवति, तस्मिंश्च परतो

हन्तेष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते * । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनीति किम् ।
पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥ राजानं हन्ति राजघः ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनगनान्यप्रियेषु च्यर्थेष्वचौ

कृजः करणे ख्यन् ॥ ५६ ॥

आढ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके ख्य-
न्प्रत्ययो भवति । च्वेर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्यर्थः । च्यन्ता अच्य-
न्ताश्च । तत्र च्यन्ताः पर्युदस्यन्ते । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणम् ।
सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नगंकरणम् । अन्यंकरणम् ।
प्रियंकरणम् । च्यर्थेष्विति किम् । आढ्यं तैलेन कुर्वन्ति, अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः ।
प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं भवति । अच्चाविति किम् ।
आढीकुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्यना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम् । न च ल्युटः ख्यनश्च
विशेषोस्ति तत्र किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात्ख्यन्वसति ल्युटपि
न भवति, तेन ल्युटोऽप्यपर्येतः प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च च्विप्रतिषेधः क्रियते ॥

कर्त्तरि भुवः खिष्णुचखुकजौ ॥ ५७ ॥

आढ्यादिषु सुबन्तेषूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेर्धातोः कर्त्तरि कारके
खिष्णुच खुकज इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः ।
आढ्यंभावुकः । सुभगं भविष्णुः । सुभगंभावुकः । स्थूलंभविष्णुः । स्थूलंभावुकः ।
पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः । नगंभविष्णुः । नगंभावुकः । अन्यंभविष्णुः ।
अन्यंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः । कर्त्तरीति किम् । करणे मा भूत् ।
च्यर्थेष्वित्येव । आढ्यो भविता । अच्चादित्येव । आढीभविता ॥

उटान्तत्वादुवः सिद्धमिकारादित्वमिष्णुचः ।

नञस्तु स्वरसिद्धार्थमिकारादित्वमिष्णुते ॥

सृशानुदके क्तिन् ॥ ५८ ॥

सृशेर्धातेरनुदके सुबन्तउपपदे क्तिन्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकत्वा-
त्सृशेः कर्मैवोपपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । कर्त्तरीति पूर्वसूत्रादनुपपत्ते, तत्क-
र्तृप्रचयायै विज्ञायते । सुबन्तमात्रे चोपपदे कर्त्तृप्रचयो लभ्यते । घृते सृशति,
घृतसृक् । मन्त्रेण सृशति, मन्त्रसृक् । जलेन सृशति जलसृक् । अनुदक इति
किम् । उदकप्रशः । नकारः क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः ॥

अृत्विग्दधृक्स्त्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥

अस्त्रिणादयः पञ्चशब्दाः क्तिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो धातवो निर्दिश्यन्ते । अतुशब्दउपपदे यजेर्धातोः क्तिन् प्रत्ययो निपात्यते । अतो यजति, अतुं वा यजति, अतुप्रयुक्तो वा यजति, अत्विक् । रुठिरेषा यथा-कथं चिदनुगन्तव्या । धृषेः क्तिन्प्रत्ययः द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । धृष्णातीति दधृक् । सृजेः कर्मणि क्तिन् अमागमश्च निपात्यते । सृजन्ति तामिति सृक् । दिशेः कर्मणि क्तिन्निपात्यते । दिशन्ति तामिति दिक् । उत्पूर्वात्स्निहः क्तिन्पसर्गान्तलोपः पत्वं च निपात्यन्ते । उष्णिक् । अञ्चु युजि कृञ्च इत्येतेषां धातूनां क्तिन्प्रत्ययो भवति । निपातनैः सहनिर्देशादत्रापि किं चिदलाक्षणिकं कार्यमस्ति । अञ्चतेः सुबन्तमात्रउपपदे क्तिन्प्रत्ययो भवति । प्राङ् । प्रत्यङ् । उदङ् । युजेः कृञ्चेश्च केवलादेव । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । सोपपदात्तु सत्सूद्वि-येत्यादिना क्तिप् भवति । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । कृङ् । कृञ्जौ । कृञ्चः । नलोपः कस्माच्च भवति । निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिषु दृशा ऽनालोचने कञ् ॥ ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु दृशेर्धातोर्नालोचनेर्धेर् वर्तमानात्कञ् प्रत्ययो भवति । अकारात्किन् च । त्यादृक् । त्यादृशः । तादृक् । तादृशः । यादृक् । यादृशः । कञो अकारो विशेषणार्थः । ठक् ठञ् कजिति । अनालोचनइति किम् । तं पश्यति तदृशः । तादृगादयो हि रुठिशब्दप्रकारा नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते ॥ समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥ दशेः कसश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ तादृत्तः । यादृत्तः । अन्यादृत्तः । कीदृत्तः ॥

सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजा-

मुपसर्गेपि क्तिप् ॥ ६१ ॥

सुपीत्यनुवर्तते । कर्मग्रहणं तु स्थानुदके क्तिन्प्रत्ययः प्रभृति न व्याप्रियते । सदादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्ते उपपदे उपसर्गेष्वनुपसर्गेपि क्तिप्प्रत्ययो भवति । उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम् । अन्यत्र सुब्यग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति । वदः सुपि क्यप् चेति । सू इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणं, न सुवतेस्तौदादिकस्य । युञ्जि योगे । युज समाधौ । दुर्योरपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने । विद सत्तायाम् । विद विचारणे । त्रयाणामपि ग्रहणम् । न लाभार्थस्य विदेः । अकारस्य विवक्षितत्वात् । सत् । शुचिषत् । अन्तरितसत् । उपसत् । सूः । अण्डसूः । शतसूः । प्रसूः । द्विष । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । दृह । मित्रधुक् । प्रधुक् । दुह । गोधुक् । प्रधुक् । युज् । अश्वयुक् । प्रयुक् । विद । वेदवित् । प्रवित् । ब्रह्मवित् । भिद । काष्ठभित् । प्रभित् । छिद । रज्जुच्छिद् । प्रच्छिद् । जि । अत्रुजित् । प्रजित् । नी । सेनानीः । प्रजीः । ग्रामणीः ।

अयणीः । कथमत्र यत्वं, स एषां ग्रामणीरिति निपातनात् । नयतेः पूर्वपदात् संज्ञायामग इति यत्वं । राट् । विराट् । सम्राट् । मो राज्ञि समः कौ इति मत्वम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते, क्तिप् चेति सामान्येन वक्ष्यति तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भजो शिवः ॥ ६२ ॥

उपसर्गे सुपीति वर्त्तते । भजेर्धातोः सुबन्तउपपदे उपसर्गेष्वनुपसर्गेऽपि खिप्रप्रत्ययो भवति । अर्धे भजते, अर्द्धभाक् । उपसर्गेऽपि । प्रभाक् ॥

कृन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्गे सुपीत्येव । कृन्दसि विषये सहेर्धातोः सुबन्तउपपदे खिप्रप्रत्ययो भवति । तुरावाट्* । सहेः साडः स इति षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् ॥

वहृश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोश्कृन्दसि विषये सुबन्तउपपदे खिप्रप्रत्यया भवति । प्रष्ट वाट् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ज्युट् ॥ ६५ ॥

कव्य पुरीष पुरीष्य इत्येतेषु उपपदेषु कृन्दसि विषये वहेर्धातोर्ज्युट् प्रत्ययो भवति । कव्यवाहनः पितृणाम् । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्ये ऽनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे कृन्दसि विषये वहेर्धातोर्ज्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्तःपादं चेद्विहर्षते । अग्निश्च हव्यवाहनः । अनन्तः पादमिति किम् । हव्यवाङ्गिरजः पिता नः ॥

जनसनखनक्रपगमो विट् ॥ ६७ ॥

कृन्दसि उपसर्गे सुपीत्यनुवर्त्तते । जन जनने । जनी प्रादुर्भावे । द्वयोरपि बह्वचम् । तथा षणु दाने । वन षणुपभक्तौ । द्वयोरपि बह्वचम् । जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्तउपपदे कृन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति । टकारः सामान्यबह्वाविधार्थः, वेरपृक्तस्येति, विशेषणार्थश्च, विद्वनोरनुनासिकस्यादिति । अज्जाः । गोज्जाः । सन । गोषा इन्द्रो नृषा असि । खन । विसखाः । कूपखाः । क्रम । दीधक्राः । गम । अयेगा उचेतृणाम् ॥

अदो ऽनन्ने ॥ ६८ ॥

कृन्दसीति निवृत्तम् । अदेर्धातोर्नचे सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति । आग्रमिति, आमात् । सस्यात् । अनच इति किम् । अचादः ॥

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

क्रव्यशब्द उपपदे अवेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमति, क्रव्यात् । पूर्व्वणैव सिद्धे वचनमसरूपबाधनार्थम् । तेनायन भवति । कथं तर्हि क्रव्यादः । कृत्तविकृतशब्दे उपपदे ऽण् तस्य च पृषोदरादिपाठात्क्रव्यभावः । कृत्तविकृत-पक्षमांसभक्षः क्रव्याद उच्यते । आममांसभक्षः । क्रव्यादिति ॥

दुहः कब् घश्च ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्यत्ययो भवति । घकारश्चान्तादेशः । काम-दुघा धेनुः * । अर्थदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोव्यशस्पुरोडाशो शिवन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह उव्यशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो शिवन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे-विषये । धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते अलाक्षिककार्यसिद्ध्यर्थं, प्रत्ययस्तु विधीयतएव । श्वेतशब्दे कर्तृशानिन्युपपदे वहोर्धातोः कर्मणि कारके शिवन्प्रत्ययो भवति । श्वेता एनं वहन्ति, श्वेतवा इन्द्रः । उव्यशब्दे कर्मणि करणे वा उपपदे ऋसतेर्धातोर्षिवन्प्रत्ययो भवति, नलोपश्च निपात्यते । उव्यानि शंसति उव्यैवा शंसति, उव्यशा यजमानः । दाश दानइत्येतस्य पुरःपूर्व्वस्य डत्वं, कर्मणि च प्रत्ययः । पुरो दाशन्तएनं पुरोडाः ॥ श्वेतवहादीनां डस्प्रस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्वेतवोभ्याम् । श्वेतवोभिः । पदस्येति किम् । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्षिवन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये । त्वं यजे वक्ष्यस्यावया असि । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उपउपपदे यजेरुच्छन्दसि विषये वित्प्रत्ययो भवति † । उपयङ्भीरुर्ध्वं वहन्ति । उपयङ्भ्याम् । छन्दोयहणं ब्राह्मणार्थम् । चित्करणं सामान्यग्रह-णाविघातार्थम्, वेरपृक्तस्येति । किमर्थमिदमुच्यते । यावता अयेभ्योपि दृश्य-तदिति यजेरपि विच् सिद्ध एव । यजेर्नियमार्थमेतत् । उपयजेरुच्छन्दस्येव, न भाषायामिति ॥

आतो मनिन्क्कनिव्यनिपश्च ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वर्त्तते । सुपि उपसर्गपीति च । आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सुप्युपपदे छन्दसि विषये मनिन् क्कनिब् वनिब् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । चका-

* 'धर्मदुघा धेनुः' इति पुस्तकान्तरे प्राधिकम् ।

† अत्र 'मन्त्रे विषये' इति क्वाचित्को ऽपपाठः ॥

राट्विज् भवति । सुदामा । अश्वत्यामा । क्निप् । सुधीवा । सुपीवा । वनिप् ।
भूरिदावा । घृतपावा । विच् सत्वपि । कीलालपाः । शुभंयाः । रामस्थोपदाः ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

कृन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो ऽनाकारान्तेभ्यो मनिन्
क्निप् वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच्च । सुशर्मा । क्निप् । प्रातरित्वा ।
प्रातरित्वानौ । वनिप् । विजावा । अयेगावा । विच् सत्वपि । रेडसि पर्णं न
येः । अपिशब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारार्थः । निरूपपदादपि भवति । धीवा ।
पीवा । दृशियद्वयं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

क्निप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरूपपदेभ्यश्च कृन्दसि भाषायां च क्निप्
प्रत्ययो भवति । उखायाः संसते, उखासत् । पर्णध्वत् । वाहादुश्यति, वाहा-
धट्* । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥

सुप्युपसर्गेपीति च वर्तते । स्या इत्येतस्माद्भातोः सुप्युपपदे कप्रत्ययो
भवति, क्निप् च । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सुपि स्य इति कः सिद्ध एव ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्निप् । बाधकबाधनार्थं पुनर्वचनम् । अस्मि धातोः
संज्ञायामचं बाधते । शंस्यः । शंस्याः ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुबन्तउपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो
भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्व-
यिता । ताच्छील्यइति किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । सुपीति वर्तमाने पुनः
सुबन्तद्वयमुपसर्गेनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्पत्तिभ्यामादि सत्त्वरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदा-
सारिण्यः प्रत्यासारिण्यः ॥ साधुकारिणि च ॥ * ॥ साधुकारी । साधुदायी ॥
ब्रह्मणिषदः ॥ * ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमानउपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता
प्रत्ययार्थस्य कर्त्तरूपमानम् । उष्ट्रइव क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी । धाहुरावी । अता-
च्छील्यार्थे आरम्भः । जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् । अपूपानिव भक्षयति
मावान् । उपमानइति किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

* पुस्तकान्तरे 'वाहधट्' । इति पाठः । 'अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः', इति च
नास्ति ।

व्रते ॥ ८० ॥

व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातो-
र्बिनिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिश्चायं, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं
गम्यते । स्पण्डिलशायी । अश्रादुभोजी । कामचारप्राप्तो नियमः, सति शयने
स्पण्डिल एव ज्ञेते नान्यत्र, सति भोजने ऽश्रादुमेव भुङ्क्ते न श्रादुमिति । व्रते इति
किम् । स्पण्डिले ज्ञेते देवदत्तः । अताच्छीत्यर्थे आरम्भः । जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्ये पौनःपु-
न्यं, तात्पर्यमासेवा ताच्छीत्यादन्यत् । कषायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उ-
शीनराः । सौवीरपायिणो बाह्लीकाः । बहुलयदणात्कुत्माषखाद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यतेः सुबन्त उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनी-
यमानी । शोभनमानी । बहुलयदणानुशृत्तेर्मन्यतेर्यद्वहं न मनुतेः । उत्तरसूत्रे
हि अशप्रत्यये विकरणाकृतो विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

आत्मनो मननमात्ममानः । आत्ममाने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुष्युपपदेखश-
प्रत्ययो भवति । चकाराणिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ता ऽऽत्मानमेव दर्शनीय-
त्वादिना धर्मेण युक्तं मन्यते तदायं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयंम-
न्यः । दर्शनीयमानी । पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी । आत्ममान इति किम् । दर्श-
नीयमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः । अतः सार्वकालिका विधयो वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूतइत्यधिकारो वर्त्तमाने लङिति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
भूतइत्येवं तद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च धात्वर्थे भूतइति विज्ञायते ।
वक्ष्यति, करणे यजः । अग्निष्टोमेनेष्टवान् । अग्निष्टोमयाजी । भूतइति किम् ।
अग्निष्टोमेन यजते ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

णिनिर्नुवर्त्तते । न खश् । यजतेर्द्धातोः करण उपपदे णिनिप्रत्ययो
भवति भूते । अग्निष्टोमयाजी । अग्निष्टोमः फलभावनयां करणं भवति ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । पितृव्यघाती ।
मातुलघाती । कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । घोरं हतवान् ॥

ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप् ॥ ८७ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्द्वातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति भूते । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सर्वधातुभ्यः क्तिव्विहित एव । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्तिव्वचनं नियमार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नूपपदे । पुरुषं हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात् । ब्रह्माधीतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्तिवेव नान्यः प्रत्ययः । तथा भूतकालएव नान्यस्मिन् । ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वेति । तदेतद्वृत्त्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्तिव्विधीयते । छन्दसि विषये उपपदान्तरेषु हन्तेर्बहुलं क्तिप्रत्ययो भवति । मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत् । पितृहा । न च भवति । मातृघातः । पितृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्त्तते, तदसंभवात्सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषणं भवति । स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्द्वातोः क्तिप्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । अयमपि नियमार्थं आरम्भः । त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुनियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियमः । धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नूपपदे भवति । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्द्वातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थं आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुकालोपपदप्रत्यय विषयः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्द्वातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति । अग्निचित् । अग्निचितौ । अग्नितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः कर्मणीति वर्त्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्तिप् प्रत्ययो भवति अग्न्याख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्यागम्यते । श्येनइव वीयते श्येनचित् । कङ्कचित् । आख्यायइव रुठिसंप्रत्ययार्थम् । अग्न्यर्थां हीष्टकाद्य उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनि विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीयातेर्धातोःरिनिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्त्तमाने पुनः कर्मण्यहं कर्तुः कृत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात् । कर्ममात्रे मा भूत् । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । इह न भवति । धान्यविक्रायः ॥

दृशेः कृनिप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे कृनिप् प्रत्ययो भवति । मेरु-
दृश्वा । परलोकदृश्वा । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति कृनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्य-
यान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृजः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतिश्च कृनिप् प्रत्ययो
भवति । ननु च युधिरकर्मकः । अन्तर्भाजित्यर्थः सकर्मको भवति । राज-
युध्या । राजानं योर्धितवानित्यर्थः । राज्कृत्वा ॥

सह च ॥ ९६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिकृजोऽङ्गत्वेः कृनिप्रत्ययो भवति । असत्त्ववा-
चिस्वाजोपपदं कर्मणा विशेष्यते । सहयुध्या । सहकृत्वा ॥

सप्तम्या जनेर्डः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्तउपपदे जनेर्धातेर्ङः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः उपसरजः ।
मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्तउपपदे जतिवर्जिते जनेर्ङः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः । संस्का-
रजः । दुःखजः । अजातार्धति किम् । हस्तिनो जातः । अश्वाज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेर्ङः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः
संज्ञा । अथेमा मानवीः प्रजाः ॥

अनौकर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जने कर्मण्युपपदे ङः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः पुम-
नुजः । स्त्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्ङप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तमसप्त-
म्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विर्जाताः द्विजाः । पञ्चम्यामजातावि-
त्युक्तं जातावपि दृश्यते । ब्राह्मणजो धर्मः । तन्त्रियजं युद्धम् । उपसर्गे संज्ञा-
यामित्युक्तम् असंज्ञायामपि दृश्यते । अभिजाः । परिजाः । केजाः । जने

कर्मणीत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुजातः । अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधि-
व्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरैः । परितः स्नाता
परिस्ना । आस्ना ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

क्तवत् निष्ठेत्युक्तं स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् ।
कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । संज्ञायां
क्तवत् भाव्येते । सतोश्चान्योः संज्ञया भाव्यम् । नैष दोषः । भाविनी संज्ञा
विज्ञायते । स भूते भवति यस्त्येत्यस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात्
क्तवत्त्वाविधानमेतत् ॥ आदिकर्षणि निष्ठा वक्तव्या ॥ * ॥ प्रकृतः कटं देव-
दत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतिर्यजतेत्स्व ङ्वनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

जीर्यतेरत् ॥ १०४ ॥

भूतइति वर्त्तते । जीर्यतेरत् प्रत्ययो भवति भूते । जर्न् । जरन्तौ ।
जरन्तः । वासरूपेण निष्ठा । जीर्णः । जीर्णवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । छन्दसि विषये धातोर्लिट्प्रत्ययो भवति । अहं सूर्यमुभ-
यतो ददर्श । अहं व्यावापृथिवी आततान । ननु १ छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति
सामान्येन लिङ्निहित एव । धातुसंज्ञे स विधिरं त्वविशेषेण ॥

लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥

छन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा । अग्निं चिक्ष्यानः । सोमं सुषु-
वाणः । वरुणं सुषुवाणः । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं व्यावा-
पृथिवी आततान । लिङ्गुहणं किम् । न पूर्वस्यैव प्रकृत्यादेशविधाने विभक्ति-
विपरिणामो भविष्यति । लिङ्मात्रस्य यथा स्यात् । योपि परोक्षे विहितस्तस्या-
प्ययमादेशो भवति ॥

क्वसुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिटः क्वसुरादेशो भवति । जत्तिवान् । पपिवान् । न च भवति ।
अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०८ ॥

सद वस श्रु इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो भ-
वति । आदेशविधानादेव लिङ्पि तद्विषयानुमीयते । उपसेदिवान् कौत्सः

पाणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । उपासदत् । उपासीदत् ।
उपससाद । अनूषिवान्कौत्सः पाणिनिम् । अन्वशात्सीत् । अन्ववसत् । अनू-
वास । उपशुश्रुवान्कौत्सः प्राणिनिम् । उपाश्रीषीत् । उपाश्रयोत् । उपशुश्राव ।
लुङ्लङ्विषये परस्सादनुवृत्तेः क्लृप्तं भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिनाः
क्लृप्तः, द्विवचनमभ्यासदीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्धः, तत्र वस्वेकाज्जाटु-
सामित्यनेकावत्त्वादिश्रय प्राप्नोति स निपात्यते, अभ्यासस्य अश्रयं धातुरूपस्य
यथादेशः । उपेयिवान् । क्तादिनियमात्प्राप्तश्च वस्वेकाज्जाटुसामिति प्रतिषिद्धः
स पुनरिट् प्रतिप्रसूयते, तेनाज्जाटौ न भवति । उपेयुषः । उपेयुषा । न चात्रोप-
सास्तन्त्रं, अन्योपसर्गपूर्वाच्चिरुपसर्गाच्च भवत्येव । समीयिवान् । ईयिवान् । वा-
चनानुवृत्तेश्च पूर्ववल्गुहादयोपि भवन्ति । उपागात् । उपैत् । उपेयाय । अश्ना-
तेर्ननुपूर्वात् क्लृप्तिर्निपात्यते, इहभावश्च । अनाश्वान् । नाशीत् । नाशनात् । ना-
श । वधेरनुपूर्वात्कर्त्तरि कानञ्जिपात्यते । अनूचानः । अन्ववोचत् । अन्वव्रवीत् ।
अनूवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूतइत्येव । भूतेर्ध्वं वर्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् ।
अहर्षात् । वसतेर्लुङ् रात्रिविशेषे जागरणसंततौ वक्तव्यः ॥ * ॥ भवानुचितः ।
अहमत्रावात्सम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूतइत्येव । अनद्यतनइति बहुव्रीहिनिर्देशः । अविद्यमानाद्यतने भूतेर्ध्वं
वर्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनिर्देशः किमर्थः ।
अद्य ह्यो वा अभ्युज्जमहीति व्यामिश्रे मा भूत् ॥ परोत्ते च लोकविज्ञाते प्रयो-
क्तर्दर्शनविषये लङ्कृतव्यः ॥ * ॥ अक्षयद्यवनः साकेतम् । अक्षयद्यवनो माभ्य-
मिक्तानिति ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिस्मद्वचनउपपदे भूतानद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति । लङो-
पवादः । अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । वचनयह्वं पर्यायार्थम् ।
अभिज्ञानासि स्मरसि बुध्यसे चेतयसइति ॥

न यदि ॥ ११३ ॥

यच्छब्दसहिते ऽभिज्ञावचनउपपदे लृट् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेषु प्राप्तः

प्रतिषिध्यते । अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम । वासमात्रं स्मर्यते ।
नत्वपरं किं चिल्लत्यते । तेन उत्तरसूत्रस्य नायं विषयः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यदिति नानुवर्तते । उभयत्र विभाषेयम् । अभिज्ञावचनउपपदे यत्क-
ब्धसहिते केवले च विभाषालट् प्रत्ययो भवति साकाङ्क्षचेत्प्रयोक्ता । लत्यल-
क्षणयोः संबन्धे प्रयोक्तृसाकाङ्क्षा भवति । अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्या-
मस्तत्रौदनं भोक्त्यामहे । अभिज्ञानासि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्त्या-
महे । यदि खल्वपि । अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं
भोक्त्यामहे । अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम, यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि ।
वासोलक्षणं, भोजनं लत्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतनइति वर्तते । तस्य विशेषणं परोक्षग्रहणम् । भूतानद्यतनपरो-
क्षे वर्तमानाद्वातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । ननु धात्वर्थः सर्वः परोक्ष एव । सत्य-
मेतत् । अस्ति तु लोके धात्वर्थेनापि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमानः, स यत्र नास्ति त-
त्परोक्षमित्युच्यते । चकार । जहार । उत्तमविषयेषु चित्तव्याप्तेपात् परोक्षता संभ-
वत्येव । तद्वथा । सुप्तोहं किल विललाप ॥ अत्यन्तापहृवे च लिङ्मुक्त्यः ॥ * ॥
कलिङ्गेषु स्थितोसि, नाहं कलिङ्गं जगाम । दक्षिणापथं प्रविष्टोसि, नाहं दक्षि-
णापथं प्रविशेश् ॥

ह्रस्वतोर्लिङ् च ॥ ११६ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षे ऽर्थे लिटि प्राप्ते ह्रस्वतोरुपपदयोर्लिङ् प्रत्ययो भव-
ति । चकाराल्लिट् च । इति ह कारोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत् । श-
श्वच्चकार ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः प्रश्नः ।
आसन्नकाले पृच्छमाने भूतानद्यतनपरोक्षे वर्तमानाद्वातोर्लिङ् लिटौ प्रत्ययो
भवतः कश्चित्कं चित्पृच्छति । अगच्छदेवदत्तः । जगाम देवदत्तः । अयच्छद्
देवदत्तः । इयाञ्च देवदत्तः । प्रश्नइति किम् । जगाम देवदत्तः । आसन्नकाल-
इति किम् । भवन्तं पृच्छामि, ज्ञानं कंसं किल वासुदेवः ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्तते । स्मञ्जलउपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट्
प्रत्ययो भवति । लिटोपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । ऊर्ध्वया स्म पुराधीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेर्यं वर्तमानाद्वातोः स्मउपपदे लट् प्रत्ययो भवति । एवं स्म पिता ब्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्यतने परोक्षइति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुशब्दउपपदे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेर्यं लट् प्रत्ययो भवति । लुङोपवादः । अकार्णीः कटं देवदत्त, ननु करोमि भोः । अवाचस्तत्र किं चिद्वेदत्त, ननु ब्रवीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति किम् । नन्वकार्णीन्माणवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूतइत्येव । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते । अकार्णीः कटं देवदत्त, न करोमि भोः । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ्चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनयहणमिह मण्डूकप्रुत्यानुवर्त्तते । पुरःशब्दउपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यतनेर्यं विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्यां मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा क्वात्राः । अवात्सुः पुरा क्वात्राः । अवसचिह पुरा क्वात्राः । ऊषुरिह पुरा क्वात्राः । अस्मइति किम् । नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धो अपरिसयाप्तश्च वर्त्तमानः, तस्मिन्वर्त्तमानेर्यं वर्त्तमानाद्वातोः लट् प्रत्ययो भवति । पठति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येतावदेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेतस्य सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्त पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचता कृतम् । पचमानेन कृतम् । अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम् । देवदत्तः पचति । लट् इति वर्त्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेपि भवति । सन्त्राह्यणा । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । जुहुत् । जुहोति । अधीयानः । अधीते ॥ माह्याक्रोक्षे ॥ * ॥ मा पचत् । मा पचमानः । के चिद्विभाषायहणमनुवर्त्तयन्ति नन्वोर्विभाषेति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ॥

संबोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भः । संबोधने च विषये लटः शत्रुशानचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिह्न्यते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धात्वर्थविशेषणं चैतत् । लक्षणेहेतौ चार्थं वर्तमानाद्वातोः परस्य लटः शत्रुशानच्चावादेशौ भवतः । तौ चे-
ल्लक्षणहेतू क्रियाविषयौ भवतः । लक्षणे । शयाना भुञ्जते यवनाः । तिष्ठन्तेनु-
शासति गणकाः । हेतौ । अर्जयन्वसति । अधीयानो वसति । लक्षणहेत्वोरिति
किम् । पचति । पठति । क्रियाया इति किम् । द्रव्यगुणयोर्मो भूत् । यः कम्पते
सोऽश्वत्थः । यदुत्प्लवते तल्लघु । यच्चिषीदति तद्रु । लक्षणहेत्वोरिति निर्द्वेषः
पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम् ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शत्रुशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शत्रुशान-
ज्मात्रस्य संज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । ब्राह्मणस्य
करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्प्रदेशाः पूरणगुणसहितार्थसद्व्ययतव्ये-
त्येषमादयः ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूङो यज्ञेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पचमानः । यजमानः । यदि
प्रत्ययाः शानच्चादयो न लादेशाः, कथं सोमं पचमानो नहमाग्नान इति षष्ठी-
प्रतिषेधः । वृत्तिरिति प्रत्याहारनिर्देशात् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटः
शत्रु इत्यतः प्रभृति आ वृनो नकारात् ॥ द्विषः शत्रुर्वा वचनम् ॥ * ॥ चोर-
स्यद्विषन् । चोरं द्विषन् ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादिः । शक्तिः साम-
र्थ्यम् । ताच्छील्यदिषु धातोश्चानश् प्रत्यगो भवति । ताच्छील्ये तावत् । कतीह
मुण्डयमानाः । कतीह भूषयमाणाः । हयोवचने । कतीह कवेचं पर्यस्यमानाः ।
कतीह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ । कतीह निघ्नानाः । कतीह पचमानाः ॥

इङ्धार्याः शत्रुकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इहो धारश्च धात्वाः शत्रुप्रत्ययो भवति अकृच्छ्रिणि कर्तरि । अकृच्छ्रः
सुकसाधो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सो ऽकृच्छ्री । अधीयन् पारायणम् । धारयन्पु-
निषदम् । अकृच्छ्रिणीति किम् । कृच्छ्रेणाधीते । कृच्छ्रेण धारयति ॥

द्विषो ऽमित्रे ॥ १३१ ॥

अमिषः शत्रुः । अमिषे कर्त्तरि द्विषेर्द्वौतोः शत्रुप्रत्ययो भवति । द्विषन् द्विषन्तो । द्विषन्तः । अमिषइति किम् । द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

सुजो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्ते ऽभिषवे वर्त्तमानात्सुनोतेर्द्वौतोः शत्रुप्रत्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यज्ञमानः सन्निष्ठा उच्यन्ते । संयोग-ग्रहणं प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम् । याजकेषु मा भूत् । यज्ञसंयोगइति किम् । सु-नोति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । अर्हतेर्द्वौतोः प्रशंसायां शत्रुप्रत्ययो भवति । अर्हविह वषा-न्विद्याम् । अर्हविह भवान्युजाम् । प्रशंसायामिति किम् । अर्हति चोरो वधम् ॥

आक्षेपस्तच्छीलतद्वर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

भाजभासेति क्षिपं व्यति । आ एतस्मात् क्षिप्पशब्दाद्यानित ऊर्ध्वम-नुक्रमिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चायमाह । तेन क्षिपोप्ययमर्थनिर्देशः । तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निर्दिश्यते । तच्छीलो यः स्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते । तद्वर्मा तदाचारः, यः स्व-धर्मे ममायमिति प्रवर्त्तते विनापि शीलेन । तत्साधुकारी यो धात्वर्थं साधु करोति । उत्तरत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तृन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तृन्प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकारः स्वरार्थः । तच्छीले तावत् । कर्ता कटान् । वदिता वनापवादान् । तद्वर्मणि । मुण्डयि-सारः आविष्टायना भवन्ति वधूमूढाम् । अचमपहर्त्तार आहूतका भवन्ति आहू-सिद्धे । उचेतारस्तौत्वलायना भवन्ति पुत्रे जाते तत्साधुकारिणि । कर्ता क-टम् । गन्ता खेटम् ॥ तृन्विधावृत्तिषु वानुपसर्गस्य ॥ * ॥ होता । पोता । अनु-पसर्गस्येति किम् । उद्गाता । प्रतिहर्ता । वृक्षेव भवति । स्वरेविशेषः ॥ नयतेः बुक् च ॥ * ॥ नेष्टा ॥ त्विषेर्द्वैवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥ * ॥ त्वष्टा ॥ चदेश्च नियुक्ते ॥ * ॥ तप्ता । क्व चिदधिकृत उच्यते ॥ कृन्दिषि वृच्य ॥ * ॥ तत्तृभ्यः संवहीतृभ्यः । स्वरे विशेषः ॥

अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनेत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपन्न-

पवृतुवृधुसहचर इष्णुच ॥ १३६ ॥

अलंकृञादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति । अलंकृञिष्णुः । निराकृञिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पत्तिष्णुः । उत्पत्तिष्णुः । उन्म-

दिष्णुः । रोचिष्णुः । अपन्नपिष्णुः । वसिष्णुः । वर्द्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥
अलङ्कारो मण्डनार्थाद्युचः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्णुज्वक्तव्यः ॥ * ॥ *

शोश्कृन्दसि ॥ १३७ ॥

य्यन्ताद्वातोश्कृन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्षुषु इष्णुश्च प्रत्ययो
भवति । दृषदं धारयिष्णवः । वीरुधः पारयिष्णवः ॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोश्कृन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुश्च प्रत्ययो भवति । भविष्णुः ।
योगविभाग उत्तरार्थः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन ॥

ग्लाजिस्थश्च क्लृः ॥ १३९ ॥

कृन्दसीति निवृत्तं ग्ला जि स्या इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद्वृषश्च
तच्छीलादिषु क्लृः प्रत्ययो भवति । ग्लाक्लृः । जिष्णुः । स्थाक्लृः । भूष्णुः ।
गिच्छायं प्रत्ययो न क्लृ । तेन स्य ईकारो न भवति । क्लृकृति चेत्यत्र
गकारोपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते । तेन गुणो न भवति । श्युकः कितीत्यत्रापि
गकारो निर्दिश्यते । तेन भुव इह न भवति ॥

क्लृजोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः किन्डितोरीत्वशासनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्थः श्युकोनिट्त्वं गकोरितोः ॥

दंशेश्कृन्दस्यपसंख्यानम् ॥ * ॥ दंष्ट्रावः पशवः ॥

त्रसिगृधिधृषिप्तिपेः क्लृः ॥ १४० ॥

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्लृः प्रत्ययो भवति । त्रसुः । रुन्धुः ।
धृष्णुः । त्तिप्रः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुष् ॥ १४१ ॥

इतिशब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो धातुभ्यो ऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुष्
प्रत्ययो भवति । शम उपशमे इत्यतः प्रभृति मदी हर्षे इत्येवमन्तः शमादिर्द्विवाक्य-
न्तर्गणः । घकार उत्तरत्र कुत्वार्यः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धार्थः । शमी ।
समी । दमी । अमी । भमी । क्लमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् । असिता ॥

संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंस्वरप-

रिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विष-

दुहदुहयुजाक्लीडविविचत्यजरजभजाति-

चरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

घिनुष्नुवर्तते । संपृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुष् भवति तच्छीलादिषु ।
 वृषी संपर्क इति रुधादिर्गृह्यते न त्वदादिर्लुम्बिकरणत्वात् । परिदेविर्ध्यादिर्गृ-
 ह्यते देव देवन इति । क्षिप प्रेरणे दिवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । युञ्ज
 समाधौ दिवादित् । युञ्जिर् योगे रुधादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् । रञ्ज रागद्वय-
 स्य निपातनादनुनासिकलोपः । संपर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परि-
 मारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटो । परिवादी । परि-
 दाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीही । विवेकी ।
 त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

वै कषलसकत्यसम्भः ॥ १४३ ॥

कष हिंसार्थः । लस श्लेषणक्रीडनयोः । कत्य श्लाघायाम् । सम्भु वि-
 स्वासे । श्तेभ्यो धातुभ्यो विशब्दउपपदे घिनुष् प्रत्ययो भवति । कष । विका-
 षी । विलासी । विकत्यी । विसम्भी ॥

अपे च लषः ॥ १४४ ॥

लष कान्तो । अस्माद्वातेरपउपपदे चकाराटो च घिनुष् भवति । अप-
 लापी । विलापी ॥

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्रउपपदे लपादिभ्यो घिनुष् भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रदावी । प्रमा-
 षी । प्रवादी । प्रवासी । वस इति वस निवासद्वयस्य ग्रहणं नाच्छादनात्कस्य,
 लुम्बिकरणत्वात् ॥

निन्दहिंसक्लिशस्वादविनाशपरिक्षिपपरि-

टपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तुं वुञ् प्रत्ययो भवति । पञ्च-
 मर्धे प्रथमा । क्लिष उपतापे । क्लिष विबाधने । द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दकः ।
 हिंसकः । क्लेशकः । सादकः । विनाशकः । परितेषकः । परिराटकः । परिवा-
 दकः । व्याभाषकः । असूयकः । खुत्तैव सिद्धे वुञ्विधानं ज्ञापनार्थं ताच्छी-
 लिकेषु वासरूपन्यायेन वृत्तादयो न भवन्तीति ॥

देविक्रशोऽपसर्ग ॥ १४७ ॥

देवयतेः क्रुशेश्चापसर्ग उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदे-
 वकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्ग इति क्तिन् । देवयिता । क्रोष्ट ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकादाच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तुं वुञ्

प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दार्थेभ्यः । शब्दनः । रचनाः । अकर्म-
कादिति किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेद्यो धातुः हलादिरकर्मकः ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्त-
नः । वर्तुनः । अनुदात्तेत इति किम् । भविता । हलादेरिति किम् । एधिता ।
आदिग्रहणं किम् । जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव । वसिता वस्त्रम् ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जु
इति सौत्रो धातुः । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गर्तुनः । ज्व-
लनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः । चलत्सर्थानां पदेश्च ग्रहणं सकर्म-
कार्थमिह । ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति । ताच्छीलिकेषु मिथो
वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनानङ्गजस्तुच भवत्यलंकर्त्तैति । तथाहि । पदेऽकजा
विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचो ऽसरूपत्वात्समावेशो भवेदेव किम-
नेन विधानेन । ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते । प्रायिकं चैतद् ज्ञापकम् । क्व चित्स-
मावेश इष्यतएव । गन्ता खेटं विकत्यनः ॥

क्रुधमरुडार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध कोपे । मरुड भूषायाम् । इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो
भवति । क्रोधनः । रोषणः । मरुडनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्तावृत्तोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेषु प्राप्तः प्रतिबिध्यते ।
क्रूयिता । त्मायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्वात्प्राप्तः
प्रतिबिध्यते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपेर्विशेषविहितो रप्र-
त्ययो दृश्यते नमिकम्पित्यसकमहिंसदीपो र इति स एव बाधको भविष्यति
किं प्रतिषेधेन । वासरूपेण युज्यपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु च वासरूपविधि-
र्नास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथा च समावेशो दृश्यते । कम्प युवतिः ।
कम्पना युवतिः । कम्पा शाखा । कम्पना वृद्धेति । सूदेर्युधि प्रतिबिद्धे कश्च मधुसू-
दनो यिमुसूदन इति । अनित्योऽयं प्रतिषेध इति योगविभागाद्विज्ञायते । अथ वा
मधुसूदनादयो नन्द्यादिषु द्रव्यन्ते । इत्येत्युटो बहुवर्त्तमानि त्युङ्गन्तो वा * ॥

लघपतपदस्थाभूवृषहृनकमगमशुभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लघादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति । अप-
लाभकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुकं सत्त्वम् । उपस्था-
युका हनं पशवो भवन्ति । प्रभावुकमक्षं भवति । प्रवर्षुकाः पर्जन्याः । आघा-
तुकं आपालिकस्य शूलम् । कामुका हनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुकं वारा-
णसी रत्न आहुः । किंशालकं तीक्ष्णमाहुः ॥

जल्पभिक्कुट्टलुगट्टवृडः षाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन् प्रत्ययो भवति । षकारी
हीनार्थः । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुगटाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाञ्जवतेः तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिः प्रत्ययो भवति । प्रज्वी ।
प्रज्जिनो ॥

जिहृक्षिविश्रीश्चमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । दृह आदरे । चि जये, चि निवासगत्योरिति द्वयोरपि
यहणम् । प्रसू इति सू प्रेरणइत्यस्य सहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः
प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । जयी । विश्रयी । अत्ययी ।
वमी । अययी । अयमी । परिभवी । प्रसवी ॥

स्पृहृगृहृपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

स्पृह ईप्सायाम् । हृह सहणे । पत गतौ । चुरादावदन्ताः पठन्ते । दय
दानगतिरसहेषु । द्रा कुत्सायां गतौ, निपूर्वस्तत्पूर्वश्च, तदो नकारान्तता च
निपात्यते । दुधाश्च अत्पूर्वः । श्तेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भव-
ति । स्पृह्यालुः । हृह्यालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः ।
अधालुः ॥ आलुचि शीहो सहणं कर्तव्यम् ॥ • ॥ श्यालुः ॥

दाघेद्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा घेद् सि शद सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दावः । धावर्त्तको
मातरम् । न लोकाव्ययेत्युकारप्रसङ्गात् षष्ठी न भवति । सेवः । सदुः । सदुः ॥

सृघस्यदः क्जरच् ॥ १६० ॥

सृ घसि क्द इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्जरच् प्रत्ययो
भवति । समरः । घस्मरः । क्द्रुः ॥

भञ्जमासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद इत्येतेभ्यो घृच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ।
भङ्गुरं काष्ठम् । घित्वात्कुत्स्वम् । भासुरं ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जेः कर्म-
कर्त्तरि प्रत्ययः स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विदेर्यहसं न लाभार्थस्य स्वभावात् । विदादिभ्यो धातु-
भ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः पण्डितः । भिदुरं
काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्योः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ॥ व्यधेः संप्रसारणं
कुरच्च वक्तव्यः ॥ * ॥ विधुरः * ॥

इण् नश् जि सति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु कृप् प्रत्ययो

भवति । पकारस्तुगर्घ्यः । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । नश्वरी । जित्वरः ।
जित्वरी । सृत्वरः । सृत्वरी । नेङ्गशि कृतीतीट्प्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरुनासिकलोपः कृप् प्रत्ययश्च । गत्वरः ।
गत्वरी ॥

जागुरूकः ॥ १६५ ॥

जागर्तूरुकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागुरूकः ॥

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यङन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । याय-
जूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । नमं
काष्ठम् । कम्पा शाखा । स्मेरं मुलम् । यजसं जुहोति । कम्पा युवतिः । हिंसं
रक्षः । दीपं काष्ठम् । अजसमिति जसु मोक्षणे नऽपूर्वो रप्रत्ययान्तः क्रियासा-
त्म्ये वर्तते ॥

सनाशंसभिश्च उः ॥ १६८ ॥

सञ्चिति सन्प्रत्ययान्तो वृहते । न सनिर्वातुः । सनभिधानात्, व्याप्ति-
न्यायाद्वा । सवन्तेभ्यो धातुभ्य आशंसंभिश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो
भवति । चिकीर्षुः । जिहीषुः । आशंसुः । भिक्षुः । आहुः शसि इच्छायामि-
त्यस्य वृहसं, न शंसेः स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम इषेऽक्षत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तुषु
षेदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्वातोऽक्ष-
न्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तुषु उकारप्रत्ययो भवति । मिश्रयुः । संस्वेदयुः ।
सुष्युः । छन्दसीति किम् । मिश्रीयिता । न छन्दस्यपुत्रस्येति प्रतिषेधाच्च दीर्घः * ॥

आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

आकारान्तेभ्य ञ्वर्णान्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये
तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययौ भवतः । लिट् च तौ भवतः । आदिति तकारो
मुक्तसुच्चार्यः, न स्वयं तपरो, मा भूतादपि परस्तपर इति ञ्कारे तत्काल-
इवम् । पपिः सोमं, ददिर्गाः । मित्रावश्यौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः ।
जग्मिर्युवा । जग्मिर्दृजम् । जजिर्बाजम् । अथ किमर्थं कित्त्वम् । यावता असंयो-
गविलिट् किदिति कित्त्वं सितुमेव । ञ्छन्युतामिति लिटि गुणः प्रतिषेधवि-
षयश्चात्रभ्यते तस्यापि बाधनार्थं कित्त्वम् ॥ किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो
दर्शनात् ॥ * ॥ सेदिः । नेमिः ॥ भाषायां धाञ्छञ्जसृजनिगमिनमिभ्यः किकिनौ
वक्तव्यौ ॥ * ॥ दधिः । चक्रिः । ससिः । जजिः । जग्मिः । नेमिः ॥ सहिव-
हिवलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दीर्घाकितः । सासहिः ।
वावहिः । चाचलिः पापतिः ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेस्तृषेश्च तच्छीलादिषु कर्तुषु नजिङ् प्रत्ययो
भवति । स्वप् । स्वप्नक् । तृष्णक् ॥ ध्वंश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धृष्णक् ॥

शृवन्द्योरावः ॥ १७३ ॥

शृ हिंसायाम् । वदि ञभिवादनस्तुत्योः । इताभ्यां धातुभ्यां तच्छीला-
दिषु कर्तुष्व्रावः प्रत्ययो भवति । शरावः । वन्दावः ॥

भियः कुरुकनौ ॥ १७४ ॥

त्रि भीभये । अस्माद्वातोः तच्छीलादिषु कर्तुषु कुरुकनौ प्रत्ययौ भवतः ।
भीरः । भीलुकः ॥ कुरुकपि वक्तव्यः ॥ * ॥ भीरकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरष् ॥ १७५ ॥

छा गतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्यं । भास दीप्तौ । पिस पेस गतौ । कस
गतौ । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । स्यावरः । ईश्वरः ।
पेश्वरः । विकस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

या प्रापणे । अस्माद्वहन्तास्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति ।
यायावरः ॥

भाजभासधुर्विद्युतेर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ॥ १७७ ॥

भाजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभाट् ।
विभाजौ । विभाजः । भाः । भासौ । भासः । धूः । धुरौ । धुरः । विद्युत् ।
विद्युतौ । विद्युतः । ऊर्क् । ऊर्जौ । ऊर्जः । पूः । पुरौ । पुरः । ज्वतेर्दीर्घश्च
निपात्यते * । जूः । जुवौ । जुवः । यावस्तुत् । यावस्तुतौ । यावस्तुतः । किमर्थमिद-
मुच्यते, यावता ऽन्येभ्योपि दृश्यन्ते क्तिप् चेति क्तिप्सिद्ध एव । ताच्छीलिकैर्वाध्यते ।
वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तम् । अथ तु प्रायिकमेतत् । ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्तिप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । कित् ।
भित् । दृशियद्दणं विध्यन्तरोषसंग्रहार्थम् । क् चिद्वीर्घः । क् चिद्विर्घचनम् । क्
चित्संप्रसारणम् । क् चिदसंप्रसारणम् । तथा चाह ॥ क्तिञ्चिप्रच्छायतस्तुक-
टपुजुग्रीणां दीर्घा ऽसंप्रसारणे च ॥ * ॥ वचि । वाक् । प्रच्छि । शब्दप्राट् ।
आयतस्तूः । कटपूः । जूः । श्रीः । जुग्रहयोनात्र नार्थः । भाजादिसूत्रेणैव दृशीत-
त्वात् ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥ विद्युत् । जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च ॥
* ॥ जुहुः ॥ दृभयइत्यस्य द्वस्वश्च द्वे च ॥ * ॥ ददृत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारणं
च ॥ * ॥ धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयेः ॥ १७९ ॥

† भवतेर्धातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभा-
नाम कश्चित् । अन्तरे । प्रतिभूः । धनिकाधमण्योरान्तरे यस्तिष्ठति स प्रति-
भूच्यते ॥

विप्रसंभ्यो द्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

* ज्वतेर्दीर्घश्चेति । के चिदाहुः सूत्रे जू इति दीर्घः पठितव्य इति । विध्यन्तरोष-
संग्रहार्थं दृशियद्दणमुत्तरसूत्रादप्युक्तमिति ॥ इति षटमः सर्गः ॥

† तच्छीलादिषु कर्तृष्विति निवृत्तमिति पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

‡ मित्रभूरिति, पा०, १ ।

भुव इति वर्तते । वि प्र सम् इत्येवंपूर्वाद्भवतेर्धातोः हुप्रत्ययो भवति,
न चेत्संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । असंज्ञाया-
मिति किम् । विभूर्नाम कश्चित् ॥ हुप्रकरणे मितद्वादिभ्य उप संख्या-
नम् ॥ * ॥ मितं द्रवति मितद्रुः । शंभुः ॥

धः कर्मणि घृन् ॥ १८१ ॥

धयतेर्देधातेश्च कर्मणि कारके घृन्प्रत्ययो भवति । वकारो ङीष्पथः ।
धयन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री । स्तनदायिनी ग्रामलकी चोच्यते ॥

दाक्षीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतद-

शनहःकरणे ॥ १८२ ॥

दाप् लवने । शीञ् प्रापणे । शसु हिंसायाम् । यु मिश्रणे । युजिर्
योगे द्युञ् स्तुतौ । तुद व्ययने । शिञ् बन्धने । शिचिर् चरणे । मिह सेचने ।
पत्स्व गतौ । दंश् दशने । शह बन्धने । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके
घृन्प्रत्ययो भवति । दान्यनेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्तम् ।
स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्तम् । मेहद्रुम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । अजादित्वात्
टाप् न ङीप् । दंशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः किन्तो ऽन्यस्मिन्चपि
प्रत्यये नलोपः क्वचिद्भवतीति तेन ल्युट्यपि भवति । दशनम् । नद्दी ॥

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूह्पूजोऽसामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्भातोः करणे कारके घृन्
प्रत्ययो भवति । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवो भवति । हलस्य पोचम् ।
सूकरस्य पोचम् । मुखमुच्यते ॥

अर्त्तिल्धूसूखनसहचर इन्नः ॥ १८४ ॥

च गतौ । लूञ् छंदने । धू विधूनने । पू प्रेरणे । खनु अवधारणे । सह
मर्षणे । चर गतिभक्तयोः । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इन्नप्रत्ययो भवति ।
अरिन्नम् । लविन्नम् । धविन्नम् । सविन्नम् । खनिन्नम् । सहिन्नम् । चरिन्नम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूह्पूजोः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्धातोः करणे कारके इन्नप्रत्ययो
भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दर्भः पविन्नम् । बर्हिष्पविन्नम् ॥

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्तते । पुवः करणे कर्त्तरि च इन्नप्रत्ययो भवति । चर्षिदे-
वतयोर्यथासंख्यं संबन्धः । चर्षौ करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयते ऽनेनेति चर्षि-

जोयमृषिः । देवतायाम् । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । वायुः सोमः सूर्यं
इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥

जीतः क्तः ॥ १८७ ॥

जि इदमस्यासौ जीत् । जीतो धातोर्वर्त्तमाने ऽर्धे क्तप्रत्ययो भवति ।
भूते निष्ठा विहिता वर्त्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । जिमिदा स्नेहने ।
मिचः । जिह्विदा । त्विण्यः । जिघृषा । घृष्टः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थम्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजासत्कारः । एतदर्थम्यश्च धातुभ्यो
वर्त्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धुः । राज्ञां
ज्ञातः । राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥

हृष्टुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतो ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमानइत्यर्थः ।
तथा । सुप्तः * । शयितः । आशितः । लिप्तः । तृप्तः । इत्येवमादयोऽपि
वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्त्तमानइत्येके, संज्ञायामिति च । उणादयः प्रत्यया वर्त्तमानेर्धे संज्ञायां
विद्ये बहुलं भवन्ति । पतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । के विद्विहिता
एव प्रयोगत उचीयन्ते । ह्वापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उष् । कादुः । वायुः ।
वायुः । जायुः । मायुः । स्वायुः । साधुः । आधुः ।

बाहुल्यं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
 कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नेगमरुढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥
 नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।
 यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥
 संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
 कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥

भूतेषु दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वच वर्तमानाधिकारादुत्तार्यमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया
 दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म ।
 दृष्टिवह्णं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भवि-
 ष्यत्कालता विधीयते न प्रकृतेः । गमी यामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रति-
 रोधी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतियायी । आयायी । भावी ॥
 अनद्यतनउपसंख्यानम् ॥ * ॥ श्वो गमी यामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले
 धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावदुक्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम् ।
 यावद्भाष्यति तावद्भाष्यते । करणभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

विभाषा कदाकर्हः ॥ ५ ॥

कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो
 भवति । कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि
 भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वर्तते । किमो वृत्तं किंवृत्तम् ॥ वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं
 प्रतीयात् इतरद्वयमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते ॥ किंवृत्तउपपदे लिप्सायां
 भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा, लब्धुमिच्छा
 वार्धनाभिलाषः । कं भवन्तो भोजयन्ति । कं भवन्तो भोजयिताः । लब्धु-
 कामः वृच्छति । कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । कतमो भिक्षां
 दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् । कः पाठलिपुषं नमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेत्येव । लिप्स्यमानात्सिद्धिर्लिप्स्यमानसिद्धिः, लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिंवृत्ता-
द्यायमारम्भः । यो भक्तं ददाति सस्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं
गमिष्यति । यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्स्यमानाद् भक्तात्स्वर्गसिद्धि-
माचक्षणे दातारं प्रोत्साहयति ॥

लोडर्थलक्षणौ च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रेषादिलक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमाना-
द्वातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति ।
उपाध्यायश्चेदागमिष्यति । उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं छन्दो ऽधीष्व ।
अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनप्रथयनप्रेषस्य लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति विभाषा लोडर्थलक्षण इति सर्वमनुवर्त्तते । उर्ध्वमौहूर्तिके भवि-
ष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थं वर्त्तमानाद्वातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चका-
राल्लट् च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुव ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निष्कतनात्समासः, उत्तरपदवृ-
द्धिश्च । भविष्यतश्चैतद्विशेषणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपरि मुहूर्तस्य उपाध्यायश्चे-
दागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदा-
गन्ता । अथ त्वं छन्दो ऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमु-
न्वुलौ प्रत्ययो भवतः । भोजं व्रजति । भोजको व्रजति । भुजिक्रियार्था व्रजि-
रक्षोपपदम् । क्रियायामिति किम् । भविष्यदित्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति
किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अथ किमर्थं वुल् विधीयते । यावत्त
वुल्लुत्साधिति सामान्येन विहित एव सोस्मिन्नपि विषये भविष्यति । खटा
क्रियार्थापपदेन बाध्यते । वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति । एवं तर्ह्येतत्
ज्ञाप्यते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तुजादयो न भवन्तीति । तेन
कर्ता व्रजति विधिषो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्तते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । भाव इति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भाववचना
भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति । किमर्थमिदं यावत्ता विहिता
एव ते । क्रियायापपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना बाध्येत् । वासरूपविधिना

नास्तीत्युक्तम् । अथ ध्वनयद्वयं किमर्थम् । वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषण्येन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासामञ्जस्येनेति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकारः सच्चियोगार्थः । धातोराद्यप्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्मण्यपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् । कर्मण्यपि किति सामान्येन विहि-
तो वासरूपविधेरभावाद् श्रुत्याबाधितः पुनरस्तिधीयते, सोपवादत्वाद् श्रुतं बाधते, परत्वात्कादीन् । तेनापवादविधयेऽपि भवत्येव । काण्डलावो व्रजति । अश्वदायो व्रजति । गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेषः क्रियाणां पपदादन्यः । शेषे जुह्वे भविष्यति काले चकारात् क्रियायां सोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । करिष्या-
मीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे सत्वपि । करिष्यति । हरिष्यति ॥

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

लृटः स्थाने सत्संज्ञौ शत्रुशान्तौ वा भवतः । व्यवस्थितविभागेयम् । तेन यथा लटः शत्रुशान्तौ तथा ऽस्यापि भवतः । अप्रथमासमानाधिकरणाद्वि-
नित्यम्, अन्यत्र विकल्पः । करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य । करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य । हे करिष्यन् । हे करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति । प्रथमासमानाधिकरण्ये विकल्पः । करिष्यन्ते देवदत्तः । करिष्यमाणो देवदत्तः । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लृट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेर्धे वर्तमानाद् धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । लटोपवादः । स्वः कर्ता । स्वो भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनि-
र्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति । अद्य स्वो वा भविष्यतीति ॥ परिदेवने स्वस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्या ॥ * ॥ इयं नु कदा गन्ता, यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाभ्येता, य इवमनभियुक्तः ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । यदा-
दिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेसौ, पादः । स्वत्यसौ, रोमः । विशत्यसौ, वेशः ॥ स्पृश उपतापयति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्पृशतीति स्पर्श उप-
तापः । ततो ऽन्यत्र पचाद्यच् भवति । स्पृशो देवदत्तः । स्पृशे विशेवः ॥

सु स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्तुर्द्वौतेः स्थिरे कर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्याख्ये
यदार्थे उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते ।
चन्दनसारः । खदिरसारः । स्थिर इति किम् । सर्त्ता । सारकः । व्याधिप्रत्ययबले-
ष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रिया-
सामान्यवाची भवति । तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति ।
धात्वर्थश्च धातुनैवोच्यते, यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मः तत्र घञादयः प्रत्यया
विधीयन्ते । पुंलिङ्गैरुपचनं चात्र न तन्त्रं, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेपि चात्र
प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिः । पचनम् । पाकौ । पाकाः । इति ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्रास्यन्ति तं
प्रासः । वसीव्यन्ति तं प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः । मधुराहारः ।
तत्त्वशिलाहारः । अकर्तरीति किम् । मिषत्यसौ मेषः । संज्ञायामिति किम् ।
कर्तव्यः कटः । संज्ञाव्यभिचार्यश्चकारः । को भवता दायो दत्तः । को
भवता लाभो लब्धः । कारकग्रहणं पर्युदासे न कर्तव्यं, तत्क्रियते प्रसज्यप्रति-
षेधेपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम्, आदेच उपदेशे ऽशित्तीति । इत उत्तरं
भावे ऽकर्तरि च कारके इति च द्वयमनुवर्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
एकस्मिन्हुलनिचायः* । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कू वित्तेपे । द्वौ कारौ । चयः
काराः । सर्वग्रहणमप्यपि बाधनार्थम् । पुरस्तादपवादस्यायेन ह्यवमेव बाधेत
नापम् । परिमाणाख्यायामिति किम् । निश्चयः । आख्यायग्रहणं कृत्तिनिरासा-
र्थम् । तेन संख्यापि गृह्यते न प्रत्याद्येव । घञनुक्रममजपोर्विषये, स्त्रीप्रत्य-
यास्तु न बाधन्ते । एका तिलोच्छ्रित्तिः । द्वे प्रसूती । दारजारौ कर्तरि क्तिबुद्ध-
यः ॥ * ॥ दारयन्तीति, दाराः † । जरयन्तीति, जाराः ॥

इङुश्च ॥ २१ ॥

इहो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोपवादः । अजायः । उपेत्याख्या-

* निञ्चाय इति पा० ।

† द्वे प्रसूती इति पा० ।

‡ दारा इत्यस्योत्तरमपि प्राप्ते षम् । दारा इत्येषा ऽपि सिध्यति । अजापि अजोत्प-
न्न इति स्वरसिद्धिरित्यभिधेयं पुनस्तत्परम् ।

दधीति उपाध्यायः ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ॥ * ॥
उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ शू वा युवर्णेनितृतेषु ॥ * ॥ शारो वायुः । शारो
वर्षः । शारो नितृतम् ॥

गोरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥

उपसर्ग रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्गउपपदे रौतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । संरावः ।
उपरावः । उपसर्गइति किम् । रुवः ॥

समि युद्दुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु द्दु दु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संयावः ।
संदावः । संदावः । समीति किम् । प्रयवः ॥

अग्नीभुवो ऽनुपसर्ग ॥ २४ ॥

अग्नी भू इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ऽनुपसर्गभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अज-
योरपवादः । आयः । नायः । भावः । अनुपसर्गइति किम् । प्रअयः । प्रअयः ।
प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञः । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासो भविष्यति ।
कथं च नयो राज्ञः । इत्यन्युटो बहुलमित्यञ् भविष्यति ।

वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

वावुपपदे तु श्रु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः ।
विश्रावः । विश्रावः । वाविति किम् । श्रवः । श्रवः ॥

अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥

अव उल् इत्येतयोर्द्वयपदयोर्नयतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अजनावः ।
अजावः । अजमुचयः पदार्थानाम् । इत्यन्युटो बहुलमित्यञ् भविष्यति ॥

प्रे दुस्तुसुवः ॥ २७ ॥

प्रे इति दुस्तुसुवः सामान्येन बहुलम् । दुस्त्वेदने । अजासंख्यमुपसर्ग-
संख्यः । निरभिपूर्वयोः पूर्वोर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निजावः । अजि-
तावः । निरभ्योरिति किम् । जवः । जवः ॥

निरभ्योः पूर्वोः ॥ २८ ॥

नृ इति पूर्वपूर्वयोः सामान्येन बहुलम् । नृञ् छेदने । अजासंख्यमुपसर्ग-
संख्यः । निरभिपूर्वयोः पूर्वोर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निजावः । अजि-
तावः । निरभ्योरिति किम् । जवः । जवः ॥

उच्योर्घः ॥ २९ ॥

नृ उच्ये, नृ निरभ्ये, द्वयोरपि बहुलम् । उच्योर्घप्रत्ययोः नृ इत्येतयो-

दुतोर्घञ् प्रत्ययो भवति । उद्गारः समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उच्चो-
रिति किम् । गरः ॥

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

उच्चोरिति वर्तते । कृ इत्येतस्मादुतोर्घञोरुपपदयोर्घञ् प्रत्ययो भवति,
धान्यविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । वित्तेपार्थस्य किरतेर्घञ् न हिंसार्थस्य, अन-
भिधानात् । उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्यइति किम् । भैत्यो-
त्कारः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्सौतेर्घञ् प्रत्ययो भवति । संस्तावश्चन्दोगा-
नाम् । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे चन्दोगाः स देशः संस्ताव इत्युच्यते ।
यज्ञइति किम् । संस्तवश्चात्रयोः ॥

प्रे स्त्रो ऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तृञ् आच्छादने । अस्मादुतोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति न
चेद्व्यञ्जविषयः प्रयोगो भवति । अह्वप्रस्तारः * ॥

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

स्तृञ् आच्छादने । अस्मादुतोर्विशब्दउपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने
गम्यमाने, तच्चेत्प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथनं विस्तीर्णता । पटस्य विस्तारः ।
प्रथनइति किम् । सुषाविस्तरः । अशब्दइति किम् । विस्तरो वचसाम् ॥

कुन्दोनाम्नि च ॥ ३४ ॥

वो स्त्र इति वर्तते । विपूर्वात्सृषातिश्चन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति ।
सुप्तमच कुन्दो दह्यते, यस्य गाह्यादयो विशेषाः । न मन्त्रब्राह्मणं, नामबहवात् ।
विष्टारपङ्क्तिश्चन्दः । विष्टारवृद्धीचन्दः । विष्टारपङ्क्तिश्चन्दोच कुन्दोनाम्, न
घञ् न च्छब्दरूपं, तत्र त्ववयवत्वेन तद्वर्तते । कुन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येवा ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे अहेर्द्वौतोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अयोपवादः । उद्ग्राहः ॥
कुन्दसि निपूर्वादपीष्यते सुगुह्यमननिपातनयोः * ॥ हकारस्य भकारः । उद्ग्राहं
च निब्राहं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

बह इत्येव । सम्युपपदे अहेर्द्वौतोर्घञ् भवति मुष्टिविषयश्चेद्वात्वर्थो

* मन्त्रिस्तार इत्युपवादस्य सुगुह्यं सुगुह्येति प्रत्ययः ।

भवति । मुष्टिरङ्गुलिसंनिवेशः । अहो मल्लस्य संघाहः । अहो मुष्टिकस्य संघाहः । दृढमुष्टिताख्यायते । मुष्टाविति किम् । संघहो धान्यस्य ॥

परिण्योर्नीशोऽद्यूताभेषयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं निय इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोपवादः । द्यूताभेषयोः । अत्रापि यथासंख्यमेव संबन्धः । द्यूत-विषयश्चेन्नयत्तरर्थः । अभेषविषयश्चेद्विषयः । पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्त-करणमभेषः । द्यूते तावत् । परिणयेन शारान् हन्ति । समन्ताच्चयनेन । अभेषे । एषोच न्यायः । द्यूताभेषयोरिति किम् । परिणयः । न्ययं गतः पापः ॥

परावनुपात्ययइणः ॥ ३८ ॥

परिशब्दउपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति । अनुपात्यये गम्यमाने । क्रमप्राप्तस्यानतिपातो ऽनुपात्ययः परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः । अनुपात्ययइति किम् । कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयाः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

वि उप इत्येतयोश्चोपपदयोः शेतेर्द्धातोर्घञ् भवति । पर्याये गम्यमाने । तव विशायः । मम विशायः । तव राज्ञोपशायः । तव राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थः । पर्यायइति किम् । विशयः । उपशयः ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने विनोतेर्द्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । न चेस्तेयं चौर्यं भवति । हस्तादानयहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचयः । फलप्र-चयः । हस्तादानइति किम् । वृक्षशिकरे फलप्रचयं करोति । अस्तेयइति किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥ उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ *

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्च कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येव । निवसन्त्यास्मिचिति निवासः । चीयतेसौ चितिः । पादया-दिसमुदायः शरीरम् । राज्ञीकरणमुपसमाधानम् । एतेष्वर्चेषु विनोतेर्घञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेश्च ककार आदेशः । निवासे तावत् । चिकित्सि-कायः † । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । अनित्यकायः । उपस-माधाने । महान्नोपयनिकायः । एतेष्विति किम् । वयः । इह कस्माच्च भवति महान्काष्ठनित्यः । बहुत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम् ॥

* कुत्र चित्युल्लेखे इदं चार्तिकं न दृश्यते ।

† चिकित्सिनिकाय इति । चिकित्सिर्जनपदविशेषस्तत्संबन्धी शामादिर्निवासदेश-वृत्तार्थः इति षट्मश्वरानाम् ।

संघे चानौत्तरार्धय ॥ ४२ ॥

चेरित्येष । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति । एकधर्मसमावेशेन, नौत्तरार्धयं वा । तत्र नौत्तरार्धयपर्युदासादितरो दृश्यते । संघे वाच्ये चिनेतेर्द्वातोर्धञ् प्रत्ययो भवति आदेश्च कः । भित्तुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैयाकरणनिकायः । अनौत्तरार्धय इति किम् । सूकरनिचयः । प्राणिविषयत्वात्संघस्येह न भवति । कृताकृतसमुच्चयः । प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म, क्रिया । व्यतिहारः, परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णचप्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्ये । तच्च भावे । वकारो विशेषणार्थः णचः स्त्रियामञिति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्तते । स्त्रियामिति किम् । व्यतिपाको वर्तते ॥ बाधकविषयेपि क्व चिदिष्यते ॥ व्यावचोरी । व्यावचर्ची । इह न भवति । व्यतीता । व्यतीहा वर्तते । व्यात्युत्ती भवति । तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते । कृत्यत्युटो बहुलमिति भवति ॥

अभिविधौ भावइनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिध्याप्तिः क्रियागुणाभ्यां कात्स्न्येन संबन्धः । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावइनुण् भवति । सांकूटिनम् । साराविषम् । सान्द्राविषं वर्तते । अभिविधाविति किम् । संकोटः । संरावः । सन्द्रावः * । भावइति वर्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासार्थं, तेन घञ् न भवति । ल्युटो तु समावेश इष्यते । संकूटनं वर्तते । तत्कथं, कृत्यत्युटो बहुलमिति ॥

आक्रोशे ऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

वृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञ्नुवर्तते, नानन्तर इनुण् । अथ नि इत्येतयोश्च पदयोर्वहेर्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोशः अपनम् । अवशाहो हन्त ते वृषल भूयात् । निशाहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोशइति किम् । अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रहइत्येव । प्रसब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम् । पात्रप्रवाहेण चरति भित्तुः पिच्छार्थी † । सुवशादेव चरति द्विजो दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम् । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

* सन्द्राव इति प्रत्युदाहरणं त्वनुक्तम्, अस्मि बुद्धुव इत्यन्तानवकाङ्क्षादिति लक्ष्यमस्तीति ।

† पिच्छपाताधीति या० ।

परो यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्दउपपदे ग्रहेर्धञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात् । उत्तरपरियाहः । अधरपरियाहः । यज्ञइति किम् । परियहो देवदत्तस्य ॥

नौ बृ धान्ये ॥ ४८ ॥

बृ इति वृङ्श्रजोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्दउपपदे वृ इत्येतस्माद्वा-
तोर्धान्यविशेषे ऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । नीवारा नाम
ग्रीहयः । धान्यइति किम् । निवरा कन्या ॥

उदि श्रयति यैति पूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्दउपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अज्ञपोरपवादः ।
उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
वक्ष्यमाणं विभाषायदृष्टमिह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते ॥

विभाषा ऽऽङि रूपुवोः ॥ ५० ॥

आङि उपपदे रौतेः प्रवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आरावः ।
आरवः । आप्रावः । आप्रवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभाषेति वृत्तंते । अवउपपदे ग्रहेर्धात्तेर्धञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्र-
तिबन्धे ऽभिधेये । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिच्चिमत्तादभावो वर्षप्रतिबन्धः ।
अवग्रहो देवस्य । अवग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्धइति किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वृत्तंते । विभाषेत्येव । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ्
प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां संबन्धी भवति । वणिक्संबन्धेन च
तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु वणिजस्तन्त्रम् । तुला प्रवृत्तते येन सूत्रेण स शब्दार्थः ।
तुलाप्रग्रहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण चरति । वणिगण्यो वा । वणिजामिति
किम् । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

ग्रहो विभाषा प्रदति वृत्तंते । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ्
प्रत्ययो भवति । रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । स्यादियुक्तानामस्वादीनां
संयमनार्था रज्जू रश्मिरिह दृश्यते । प्रग्रहः । प्रग्रहः ॥

वृषोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

विभाषा प्रदति वृत्तंते । प्रशब्दउपपदे वृषोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो

भवति । प्रत्ययान्तेन चेदाक्कादनविशेष उच्यते । प्रावारः । प्रवरः । आक्का-
दनइति किम् । प्रवरा गौः ॥

परौ भुवो ऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेत्येव । परिशब्दउपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति
अवज्ञाने गम्यमाने । अवज्ञानमसत्कारः । परिभावः । परिभवः । अवज्ञानइति
किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥

एरच् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्तते यावत्कृत्यल्युटो बहुल-
मिति । इवर्णान्ताद्भातोर्भावे अकर्तरि च कारके संज्ञायामच् प्रत्ययो भवति ।
घञो पवादः । चकारो विशेषणार्थः । अन्तः घायघञ्ताज्जबिन्नकाणामिति ।
चयः । अयः । जयः । त्रयः ॥ अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ नपुंसके
क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्षम् ॥ जवसवौ छन्दसिवक्तव्यौ ॥ * ॥ ऊर्वारस्तु
मे जवः । पञ्चौदनसवः * ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च ऋप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः ।
पित्करणं स्वरार्थम् । करः । गरः । शरः । उवर्णान्तेभ्यः । यवः । लवः । पवः ।
दकारो मुखसुखार्थः । मा भूत्तादपि परस्तपरः ॥

ग्रहवृट्निश्चिचगमश्च ॥ ५८ ॥

यहादिभ्यो धातुभ्यो ऽप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निश्चिनोते-
स्त्वचोपवादः । ग्रहः । दरः । निश्चयः । गमः । निश्चिग्रहणं स्वरा-
र्थम् ॥ वशिरण्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वशः । रणः ॥ घञर्थे कविधानं स्यात्वा-
याअधिहनियुध्यर्थम् ॥ * ॥ प्रतिष्ठन्तेस्मिन्निति प्रस्यः पर्वतस्य । प्रस्नात्त्यस्मि-
न्मलः । प्रपिबत्यस्यामिति प्रपा । आधिध्यन्ति तेनेत्याविधः । विहन्यन्ते
ऽस्मिन्निति विघ्नः । आयुध्यतेनेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गे ऽदः ॥ ५९ ॥

अबित्येव । उपसर्गेऽपपदे ऽदेर्धातोर्ऽदः प्रत्ययो भवति । विघ्नसः ।
प्रघ्नसः । उपसर्गेइति किम् । घ्नसः ॥

नौ च ॥ ६० ॥

निशब्दउपपदे अदेर्धातोर्ऽनौ प्रत्ययो भवति । चकारादम् च । न्यादः ।
निघ्नसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप् इत्येतयोरनुपसर्गयोर् अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । व्यधः । जपः । अनुपसर्गइति किम् । आध्याधा । उपज्ञाया ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्गइत्येष । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्गइति किम् । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः-समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गे वा इति वर्तते । सम् उप निवि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गपि कमेर्वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । संयामः । उपयामः । संयमः । उच्यमः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । अनुपसर्गात्स्त्वपि । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

ककित्येष । निश्चउपपदे गद नद पठ स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ वा ऽनुपसर्गइति वर्तते । कृषतेर्धातोर्निपूर्वादननुपसर्गाच्च ङीष्मस्य वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । सोपसर्गार्थे वीणाया गृह्यम् । निक्वणः । निक्वाणः । अनुपसर्गात् । क्वणः । क्वाणः । वीणायां स्त्वपि । कस्या-
यप्रकृता वीणा । एतेष्विति किम् । अतिक्वाणो वर्तते ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । अस्माद्वातोर्नित्यम् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्य-
माने । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । अकपणः । संव्यवहाराय मूल-
कादीनां यः परिमितो मुष्टिर्भवति तस्येदमभिधानम् । परिमाणइति किम् । पाणः ॥

मदो ऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मदेर्दुतोर्नुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । विद्यामदः । धनमदः । कुलमदः । अनुपसर्गइति किम् । उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद संमद इत्येतौ हर्षौ निपात्येते हर्षभिधेये । कस्यानं प्रमदः । कोकिलानां संमदः । हर्षइति किम् । प्रमादः । संमादः । प्रसंम्यामिति नेति,
निपातनं ह्यर्थम् ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुदोरूपपदयोरजतेर्द्वौतोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । अज गतिचेष्टणयोरिति पठ्यते । स संपूर्वः समुदाये वर्त्तते, उत्पर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनां, समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनां, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । गहरेण सिद्धु एव लत्वार्थे निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेष्वाति किम् । गहः पादस्य । अन्ये ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमाहुः ते घञं प्रत्युदाहरन्ति । ग्लहः ॥

प्रजने सत्तेः ॥ ७१ ॥

सत्तेर्द्वौतोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति, घञोपवादः । प्रजनं प्रथमं गर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

हूः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि अभि उप वि इत्येतेषु उपपदेषु हूयतेर्द्वौतोः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम् । ग्रहः ॥

आङि युद्धे ॥ ७३ ॥

आङि उपपदे हूयतेर्द्वौतोः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो भवति युद्धेऽभिधेये । आहूयन्तेऽस्मिचित्याहः । युद्धइति किम् । आहूयः ॥

निषिनमाहावः ॥ ७४ ॥

आहूयत्वेन हूयतेर्द्वौतोः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते, निषानं चेदभिधेयं भवति । निषिनत्यस्मिचिति निषानमुदकाधार उच्यते । आहावः । पशूनां कूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते । निषानमिति किम् । आहूयः ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य हूयतेः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो भवति भावेऽभिधेये । हवः । हवेहवे सुहवं नूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् । अहूयः । भावग्रहणमक-
र्तरि च कारके संज्ञायामित्यस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च खधः ॥ ७६ ॥

भावेनुपसर्गस्येति वर्त्तते । हन्तेर्द्वितीयानुपसर्गे भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च वधादेशः, स चान्तोदात्तः । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरणाप उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दस्यूनाम् । भावइत्येव । घातः । अनुपसर्गस्येत्येव । प्रघातो, विघातः । चकारो भिचक्रमत्वाच्चादेशेन संबध्यते । किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घञपि भवति । घातो वर्त्तते ॥

मूर्ता घनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येव, मूर्तिः, काठिन्यं, मूर्तावभिधेयायां हन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घश्चादेशः । अश्वघनः । दधिघनः । कथं घनं दधीति । धर्मशब्देन धर्मो भण्यते ॥

अन्तर्घना देशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वाद्यन्तेरप् प्रत्ययो भवति घनादेशश्च भवति देशे ऽभिधेये । अन्तर्घनः, संजीभृता वाहीकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकारं पठन्ति । अन्तर्घणो देश इति, तदपि बाह्यमेव । देशइति किम् । अन्तर्घातोऽन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्यते अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघणः । प्रघाणः । द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते । अगारैकदेशइति किम् । प्रघातो ऽन्यः ॥

उद्धघनात्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्धघन इति निपात्यते ऽत्याधानं चेद्वति । उद्धघनः । यस्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तद्वन्ते तदभिधीयते । उद्धघातोऽन्यः ॥

अपघनोद्धम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अद्धं चेत्तद्वति । अपघनः, अद्धम् । अवयव, एकदेशो न सर्वः किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातो ऽन्यः ॥

करणे ऽयोविदुषु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्त्तते । अयस् वि द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्द्वितीयाः करणे कारके ऽप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च । अयो हन्यतेनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इति के चिदुदाहरन्ति । कथं यत्त्वम् । अरीहृद्यादिषु बाठात् । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति वा ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

करणे हन इति वर्त्तते । स्तम्बशब्दउपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । चकारादप् । तच्च घनादेशः । स्तम्बघनः ॥ स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघना इति दृश्यते ॥ करणइत्येव । स्तम्बघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येव । परिशब्दउपपदे हन्तेर्द्वान्तोरप् प्रत्ययो भवति ।
करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्त्यतेनेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप् प्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः
सामीप्यं प्रत्यासत्तिं लक्षयति । पर्वतोपघ्नः । यामोपघ्नः । आश्रयइति किम् ।
पर्वतोपघात एवान्यः ॥

संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुदोरूपपदयोर्हन्तेर्द्वान्तोरप् प्रत्ययो भवति टिलोपो घत्वं च निपात्यते,
यथासंख्यं गणोभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् । संघः पशूनाम् । उद्धो
मनुष्यः । गणप्रशंसयोरिति किम् । संघातः ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्दुन्तेरप् प्रत्ययष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते, निमितं
चेदभिधेयं भवति । समन्तान्मितं निमितम् । समारोहपरिणाहम् । निघा
वृत्ताः । निघाः शालयः । निमितमिति किम् । निघातः ॥

द्वितः क्तिः ॥ ८८ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्तते । दु इदमस्य तस्माद् द्वितो धातोः
क्तिः प्रत्ययो भवति । क्लेमैर्वित्यमिति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । दुपचप्
पाके । पक्तिमम् । हुवप् । उप्त्रिमम् । हुक्त्रम् । कृत्रिमम् ॥

द्वितो ऽयुच् ॥ ८९ ॥

दु इदमस्य तस्मात् द्वितो धातोर्ऽयुच् प्रत्ययो भवति भावादौ । दुवेष्ट
वेपथुः । दुग्नेश्वि । श्वययुः । दुतु । क्षययुः ॥ *

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्यये
भवति । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यजः । यात्रा । यवः । विश्नः ।
प्रश्नः । रत्नः । प्रच्छेरसंप्रसारणं ज्ञापकात् प्रश्ने चासदकालइति ॥

स्वघो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्द्वान्तोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वार्थः । स्वघ्नः ॥

उपसर्गे घोः क्तिः ॥ ९२ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः
क्विः प्रत्ययो भवति । कित्करणमातो लोपार्थम् । प्रदिः । प्रधिः । अन्तर्दिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

घोरित्येव । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः क्विः प्रत्ययो भवति,
अधिकरणे कारके । जनं धीयते ऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । अधिकरण-
ग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुर्कषणार्थः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन्-
प्रत्ययो भवति । घञञपामपवादः । कृतिः । चित्तिः । मतिः ॥ क्तिच्चावादिभ्यश्च
वक्तव्यः ॥ * ॥ आवादादयः प्रयोगतानुसर्तव्याः । आप्तिः । राट्तिः । दीप्तिः ।
स्वप्तिः । ध्वप्तिः । लब्धिः ॥ श्रुयञिस्तुभ्यः करणे ॥ * ॥ श्रूयते ऽनयेति
श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः ॥ स्नाच्चाज्याहाभ्यो निः ॥ * ॥ स्नानिः । स्नानिः ।
ज्वानिः । हानिः ॥ ऋकारत्वादिभ्यः क्तिविष्टावद्भवति इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
कीर्णः । गीर्णः । जीर्णः । शीर्णः । लूनिः । यूनिः ॥ संपदादिभ्यः
क्विप् ॥ * ॥ संपत् । विपत् । प्रतिपत् ॥ क्तिवपीयते ॥ संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्यागापापचो भावे ॥ ९५ ॥

स्त्रियामिति वर्त्तते । स्यादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो
भवति । अङोपवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रपीतिः ।
संपीतिः । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था संस्थेति ।
व्यवस्था यामसंज्ञायामिति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

भावे स्त्रियामिति वर्त्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन्
प्रत्ययो भवति, उदात्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामिनं संबन्धः । कस्मादेवं
कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । वृष्टिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । वित्तिः । भूतिः ।
वीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव क्तिन् । उदात्ता-
र्थवचनम् । इषेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति । ततः क्तिचपि विधीयते मन्त्रा-
दन्यत्रादिश्रुताः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ९७ ॥

मन्त्रइति नानुवर्त्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति
वर्त्तते । अवतिर्ज्वरत्वरश्चिद्यविमत्रामुपधायाश्चेति ऊट् । ऊतिः । स्वरायं वच-
नम् । योतेर्ज्वरतेश्च यूतिः । जूतिः । दीर्घत्वं च निपात्यते । सातिः । इत्थं

भावे निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनखनामित्यात्वे कृते स्वरार्धं निपातनम् ।
हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्त्तयतेः कीर्त्तिः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥

उदात्त इत्येव । व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति,
उदात्तः । क्तिनोपवादः । व्रज्या । इज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्-

शीङ्भृजिणः ॥ ९९ ॥

भावइति न स्वर्यते । पूर्वं एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः
स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये । समजन्यस्यामिति
समज्या । निषद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या ।
इत्या । कथं तदुक्तम् ॥

‘स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति’ इति ।

भावाधिकारो, भावव्यापारो, वाच्यत्वेन विवक्षितः, न तु शास्त्री-
योधिकारः ॥

कृजः श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति । चकारात् क्यप् च । योगवि-
भागो ऽत्र कर्त्तव्यः । क्तिचपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्या-
परिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ परिचर्या । परिसर्या । मृगया ।
अटाट्या ॥ जागतेर्कारो वा ॥ * ॥ जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यस्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोपवादः ।
चिकीर्षा । जिहीर्षा । पुष्पीया । पुच्छकाम्या । लोलूया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुहमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति ।
क्तिनोपवादः । कुण्डा । हुण्डा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति किम् । भक्तिः ।
हल इति किम् । नीतिः ॥

षिद्धिदादिभ्यो ऽङ् ॥ १०४ ॥

षिद्धो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदा-
दिषु निष्कृष्य प्रकृत्ययो दृश्यन्ते । जृष् । जरा । जपूष् । जपा । भिदादिभ्यः

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां विषये धातोर्ण्वल् प्रत्ययो भवति । उद्तालकपुष्पभञ्जिका ।
वरणपुष्पप्रवाहिका * । आभ्युपखादिका । आचोपखादिका । शालभञ्जिका ।
तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम् । सूत्रे ऽत्याचतरस्य पूर्वनिपातः । परि-
प्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् प्रत्ययो भवति । चकाराद् ण्वुलिपि ।
विभाषायहणात्परोपि यः प्राप्नोति सोपि भवति । कां त्वं कारिमकार्षीः । कां
कारिकामकार्षीः । कां क्रियामकार्षीः । कां कृत्यामकार्षीः । कां कृतिमकार्षीः ।
सर्वां कारिमकार्षम् । सर्वां कारिकामकार्षम् । सर्वां क्रियामकार्षम् । सर्वां कृत्या-
मकार्षम् । सर्वां कृतिमकार्षम् । कां गणिमजीगणः । कां गणनामजीगणः । सर्वां
गणिमजीगणम् । सर्वां गणिकाम् । सर्वां गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां
याजिकाम् । कां याचिम् । कां याचिकाम् । कां पचाम् । कां पाठिम् । कां
पाठिकाम् । इति द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् । कृतिः । कृतिः ॥

पर्यायाहणात्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः, तद्वोग्यता । अणं तत् यत्परस्य
धार्यते । उत्पत्तिर्जन्म । एतेष्वर्ह्येषु धातोर्ण्वुच् प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनाम-
पवादः । पर्याये तावत् । भवतः आयिका । भवतो ऽययासिका । अर्ह । अर्हति
भवानित्तुभक्तिकाम् † । अणे । इत्तुभक्तिकां मे धारयसि । चोदनभोजिकाम् । पयः-
पायिकाम् । उत्पत्तौ । इत्तुभक्तिकां मे उदपादि । चोदन भोजिका । पयःपायिका ।
विभाषेत्येव । चिकीर्षात्पद्यते । ण्वुलि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्यपपदे
धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । अकरणिस्ते वृषल भूयात् ।
आक्रोशइति किम् । अकृतिस्सस्य कटस्य । नञीति किम् । मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च

* प्रचायिकेति पा० ।

† परस्मै इति पाठः । तत्र धारेऽन्तमर्थे इति संप्रदानसंज्ञा ।

‡ पयःपायिकामिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

बहुलमर्थेषु भवन्ति । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरैर्पि भवन्ति । खानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् । अन्यत्रापि भवति । अपसेचनमवसावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । बहुलशब्दादन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति । पादाभ्यां द्वियते, पादहासकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम् * ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातौल्युट् प्रत्ययो भवति । हसनं हानस्य । शोभनम् । जल्पनम् । शयनम् । श्रमनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पर्शमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थं वचनम् । उपपदसमासादिर्नित्यः समासः । पयःपानं सुखम् । श्रोतनभोजनं सुखम् । कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति किम् । अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नायतेर्न गुरुः कर्ता, किं तर्हि कर्म । शरीरग्रहणं किम् । पुच्छस्य परिष्वजनं सुखम् । सुखं मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् । कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाद्वियते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणे ऽधिकरणे च कारके धातौल्युट् प्रत्ययो भवति । इधमप्रव्रचनः । पलाशशाननः । अधिकरणे । गोदोहनी । सक्तुधानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोर्त्येव । पुंसिङ्गुघोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रायशब्दमकात्सर्ग्यम् । दन्तच्छदः । उरश्छदः । घटः । अधिकरणे सत्वपि । एतत् तस्मिन्कुर्वन्तित्याकरः । शालयः । पुंसीति किम् । प्रसाधनम् । संज्ञायामिति किम् । प्रहरणो दण्डः । घकारश्चादेर्घदति विशेषणार्थः ॥

* ज्ञितम् । भुक्तम् । आश्रितम् । इति क्व चित्पुस्तके ऽधिकम् ।

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे । हलश्चेति घञं वक्ष्यति । तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति, गोचरः । संचरन्ते ऽनेनेति, संचरः । वहन्ति तेन, वहः । व्रजन्ति तेन, व्रजः । व्यजन्ति तेन, व्यजः । निपातनादजेर्व्यघञोपरिति वीभावो न भवति । एत्य तस्मिन्नापणन्तइत्यापणः । निगच्छन्ति तस्मिन्निति, निगमः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । कषः । निकषः ॥

अवेतृस्तोर्घञ् ॥ १२० ॥

अवउपपदे तस्तेस्तृणातेश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । जकारो वृद्धार्थः, स्वरार्थश्च । घकार उत्तरच कुत्वार्थः । अवतारः । अवस्तारः । कथमवतारो नद्याः । नहीयं संज्ञा । प्रायानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्तते । हलन्ताद्वातोः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेखः । वेदः । वेषः । बन्धः । मार्गः । अपामार्गः ॥

अध्यायन्यायोदावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घञन्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञ्विधीयते । अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेस्मिन्नित्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः । उद्युवन्ति अस्मिन्नित्युदावः । संह्रियन्ते ऽनेनेति संहारः । आध्रियते ऽस्मिन्नित्याधारः । आव्रयन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । अवहारः ॥

उदङ्को ऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्क इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । उत्पर्वादश्च तेर्घजिनपात्यते । ननु च हलश्चेति सिद्ध एव घञ् । उदङ्के प्रतिषेधार्थमिदं वचनम् । तैलोदङ्कः । अनुदकइति किम् । उदकोदञ्चनः । घः कस्माच्च प्रत्युदाह्रियते । विशेषाभावात् । घञ्यपि याथादिस्वरूपान्तोदात्त एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते जालं चेत्तद्वति । आङ्पूर्वाचयतेः करणे घञ् निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् * ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

* जालमिति किम् । आनायः । इति ख खिदधिकमत्र ।

खनतेर्धातोः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ् च ।
आखनः । आखानः ॥ डो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखः ॥ डरो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखरः ॥
इको वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकः ॥ इकवको वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकवकः * ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईषत् दुस् सु इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रा-
र्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्रं दुःखम् । तद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रं
सुखम् । तदितरयोर्विशेषणं, संभवात् । ईषत्करो भवता कटः । दुष्करः । सुकरः ।
ईषद्भोजः । दुर्भोजः । सुभोजः । ईषदादिष्विति किम् । कृच्छ्रेण कार्यः कटः । कृच्छ्रा-
कृच्छ्रार्थेष्विति किम् । ईषत्कार्यः । लकारः स्वरार्थः । खित्करणमुत्तरत्र मुमर्षम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतेश्च धातोर्यथासंख्यं कर्तरि कर्मणि चोपपदे चकारादीष-
दादिषु च खल् प्रत्ययो भवति । ईषदाद्यंभवं भवता । दुराद्यं भवम् । स्वाद्यं-
करो ईषदसो भवता ॥ कर्तृकर्मणोश्च योरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
स्वाद्येन भूयते † ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादयोनुवर्तन्ते । कर्तृकर्मणोरिति न स्वयंते । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदा-
दिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । ईषत्यानः
सोमो भवता । दुष्यानः । सुषानः । ईषद्दानो गौर्भवता । दुर्दानः सुदानः ॥

श्रुन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्श्रुन्दसि विषये
युच्प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । सूपसदबोधिः । सूपसदनमन्तरितम् ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्श्रुन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुदो-
हनामकृणोदुस्सखे गाम् । सुवेदनामकृणोदुस्सखे गाम् ॥ भाषायां शसिषुधि-
दृशिषुधिषुभिभ्यो युञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दमनः ।
दुर्दुर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

* अत्र 'खनो भगः पदं वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकरूपेण कुत्र विपठ्यते सो ष-
पाठः, पदमञ्जरीं खनो च वेति चित्काखमन्यतोपि ज्ञापनार्थं तेन खलो भवः पदं चेत्वादि
विध्यतोयुक्तत्वात् ।

† स्वाद्येन भूयते इति । प्रमादपाठोपम् । अत्र हि खनभावात्सुखदस्य धातोः प्राक्
प्रयोगेण भाव्यं तस्मादाद्येन सुभूयते इति पाठ इति पदमञ्जरी ।

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । व्यञ्जः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्ण्यादिसिद्धा-
र्कम् । वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत्प्रत्यया-
वा भवन्ति । वर्त्तमाने लङित्कारभ्य यावद्गुणादयो बहुलमिति वर्त्तमाने
प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा देवदत्तागतोऽसि । अयमाग-
च्छामि । आगच्छन्तमेव । मां विद्धि । अयमागमम् एषोऽस्म्यागतः । कदा देव-
दत्त गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि । एष गमिष्यामि ।
गन्तास्मि । वत्करणं सर्वसादृश्यार्थम् । येन विशेषेण वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः
प्रकृत्युपपदोपाधिना तथैवान्न भवन्ति । पत्रमानः । यज्ञमानः । अलंकरिष्णुः ।
सामीप्यग्रहणं किम् । विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत् । परुदगच्छत्पाटलपुच्छम् ।
वर्षेण गमिष्यति । यो मन्यते गच्छामीति पदं वर्त्तमाने कालएव वर्त्तते ।
कालान्तरगतवस्तु वाक्याद्ववति । न च वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेला-
यामुपयुज्यतइति तादृशं वाक्यार्थज्ञं प्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणमिदं नारभ्यते ।
तथा च श्वः करिष्यति वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ।

भूआशंसायां तवच्च ॥ १३२ ॥

वेत्येव । वर्त्तमानसामीप्यइति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा । अप्राप्तस्य
प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तत्र भविष्यति काले
आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारादुर्त्तमानवच्च ।
उपाध्यायश्चेदागमत् । आगतः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते व्याकरणमध्य-
गीष्महि । एते व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे । अध्येष्यामहे । सामान्यातिदेशे
विशेषानतिदेशाल्लङ्घितो न भवतः । आशंसायामिति किम् । आगमिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । क्षिप्रवचनउपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट्
प्रत्ययो भवति । भूतवच्चैत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत्क्षिप्रमागमिष्यति ।
क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्वायमहे । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । क्षिप्रं क्षीप्रमाहुः त्वरि-
तम् । अध्येष्यामहे । नेति वक्तव्ये लृट्ग्रहणं लुटोपि विषये यथा स्यात् । श्वः
क्षिप्रमध्येष्वायमहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनं, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति । भूतवच्चैत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तोधी-
ययी । आशंसे ऽवकल्पयेः युक्तोधीयीव । आशंसे क्षिप्रमधीयीव ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ, तयोरेवं प्रति-
बेधः । अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने ।
क्रियाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् । कालानां सामीप्यं तुन्यजातीयेनाव्य-
वधानम् । यावज्जीवं भृशमचमदात् । भृशमचं दास्यति । यावज्जीवं पुष्पा-
ध्यापिपत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामीप्ये सत्त्वपि । येयं पौर्णमास्यसि-
क्तान्ता, एतस्यामुपाध्यायोगनानाधित । सोमेनायष्ट । गामदित । येयममा-
वास्या ऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोनीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते । स गां
दास्यते । द्वौ प्रतिबेधौ यथामाप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वर्तते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं वचनम् ।
भविष्यति काले मर्यादावचने ऽवरस्मिन्प्रविभागे ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न
भवति । योयमध्या गन्तव्य आपाटलिपुञ्जात् तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र
द्विरोदनं भोक्त्यामहे । तत्र सक्तून्यास्यामः । भविष्यतीति किम् । योयमध्या
गत आपाटलिपुञ्जात् तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्र
द्विरोदनम् अभुञ्जमहि । तत्र सक्तूनपिबाम । मर्यादावचनइति किम् । योय-
मध्या निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्त्यामहे ।
सक्तूप पातामः । अवरस्मिन्निति किम् । योयमध्या गन्तव्य आपाटलिपुञ्जात्
तस्य यत्परं कौशाम्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्त्यामहे । तत्र सक्तून्यातामः । इह
सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता तत्र च विशेषं वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन्निति वर्तते । कालमर्यादाविभागे
सत्यवरस्मिन्प्रविभागे भविष्यति काले ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । न-
चेदहोरात्रसंबन्धी विभागस्तेषां च विभागे प्रतिबेधः । पूर्वैरेव सिद्धे वचनमि-
दमहोरात्रनिबेधार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं संवत्सर आगामी तत्र
यदवरमावहायव्यास्तत्र युक्ता अध्येस्यामहे । तत्रौदनं भोक्त्यामहे । भविष्य-
तीत्येव । योयं वत्सरोतीतस्तस्य यदवमावहायव्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि ।
तत्रौदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनइत्येव । योयं निरवधिकः काल आगामा
तस्य यदवरमावहायव्यास्तत्र युक्ता अध्येतामहे । तत्रौदनं भोक्त्यामहे । अवर-
स्मिन्नित्येव । परस्मिन्प्रविभागां वक्ष्यति । अनहोरात्राणामिति किम् । त्रिविधमुदा-
हराम् । योयं मास आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रः, योयं त्रिंशद्वात्र आगामी

तस्य योवरोर्द्विमासः, योयं त्रिंशदहोरात्र आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून्यातास्मः । सर्वथा ऽहोरात्रस्पर्शे प्रतिषेधः ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वमनुवर्त्तते । कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्विभागे विभाषा ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः । अवरस्मिन्वर्जं पूर्वमनुवर्त्तते । अवरस्मिन्पूर्वण प्रतिषेध उक्तः संप्रति परस्मिन्प्राप्तएव शिक्त्वा उच्यते । योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतामहे, अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पास्यामः । तत्र सक्तून्यातास्मः । अनहोरात्राणामित्येव । योयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः । भविष्यतीत्येव । योयं संवत्सरोत्तीतस्तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्रोदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनइत्येव । योयं संवत्सरो निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून्यातास्मः । कालविभागइत्येव । योयमध्वा गन्तव्यआपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । ओदनं भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानद्यतनवत्प्रत्यया उदाहार्याः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्त्तते । हेतुहेतुमतोर्लिङित्येवमादिकं लिङो निमित्तं, तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः । दक्षिणेन चेदायास्यश्च शकटं पर्याभविष्यत् । यदि कमलक*माहुस्यश्च शकटं पर्याभविष्यत् । अभोक्ष्यंत भवान्मृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् । भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत् तत्र हेतुभूतं च कमलकाह्वानम् । लिङ्लिङ् बुद्ध्या तदतिपत्तिं च प्रमाण्यान्तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाहुस्यश्च शकटं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमतोराहुनापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्निमित्ते लङ्क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वण भविष्यति विहितः संप्रति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ् प्रत्ययो भवति । उताप्योरित्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत् । प्राक्, ततो विवक्ष्यं व्रत्यति । दृष्टो मया भवत्युक्तो ऽवार्थो चङ्गम्यमाणः । अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी,

यदि स तेन दृष्टो ऽभविष्यत् । तदा ऽभोदयत न तु भुक्तवान् । अन्येन
पथा स गतः ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्गिमित्ते लङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा आ उताप्योः
वोताप्योः । मर्यादायामयमाङ् नाभिविधौ । उताप्योः समर्थयोरलिङ्गिति वक्ष्यति
प्रागेतस्मात् सूत्रावधेयैदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते लिङ्गिमित्ते क्रियाति-
पत्तौलङ्का भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति विभाषा कथमि लिङ् च ।
कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयाजयिष्यत् । यथाप्राप्तं च, याजयेत् ॥

गर्हायां लङपिजात्योः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुत्सेत्यनर्थोत्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्योः रूपदयो-
धातोर्लिङ् प्रत्यययो भवति । वर्त्तमाने लङुक्तः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधी-
यते । कालविशेषविहितांश्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् कस्मिन्विषये बाधते ।
अपि तत्र भवान्वृषलं याजयति, जातु तत्र भवान्वृषलं याजयति । गर्हामहे ।
गर्हो अन्यथ्यमेतत् । लिङ्निमित्ताभावादित् क्रियातिपत्तौ लङ् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथंशब्दउपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्
प्रत्ययो भवति । चक्रात्लट् च । विभाषाग्रहणं यथास्वं कालविषये विहिता-
नामबाधनार्थम् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवा-
न्वृषलं याजयति, कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । कथं नाम तत्र
भवान्वृषलं याजयिता । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र
भवान्वृषलमयाजयत् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयांचकार । अत्र लिङ्गि-
मित्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ वा लङ् । भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र
नित्येनैव लङा भवितव्यम् ॥

किंवृत्ते लिङ् लुटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वर्यते । किंवृत्तउपपदे गर्हायां गम्यमा-
नायां धातोर्लिङ् लुटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ् लुटौ
लुटौ उपरिग्रहार्थम् । को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याजयेत् । यं तत्र भवा-
न्वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम कतमो नाम यं तत्र भवान्वृषलं याजयेत् ।
याजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लङ् । भविष्यति तु नित्यम् । को नाम
वृषलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवक्रस्यमर्थयोरकिंवृत्तेपि ॥ १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकृप्तिरसंभावना । अमर्षो, उत्तमा । किं
 ऽकिंवृत्ते चोपपदे ऽनवकृप्यमर्षयोर्धातोर्लिङ्लटौ प्रत्ययो भवतः । सर्वलकारा-
 णामपवादः । बहुचः पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम् । तेन यथासंख्यं
 भवति । अनवकृप्तौ तावत् । नावकल्पयामि । न संभावयामि । न अदृधे, तत्र
 भवान्नाम वृषलं याजयेत् । तत्र भवान्नाम वृषलं याजयिष्यति । को नाम वृषलो
 यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । को नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति
 अमर्षे । न मर्षयामि तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति । को नाम वृषले
 यं तत्र भवान् याजयेत्, याजयिष्यति । भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लङ्
 भवति । भविष्यति नित्यम् । नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरिति वर्तते । किंकिलशब्दः समुदाय उपपदम् । अस्त्यर्थो
 अस्तिभवतिविद्यतयः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवकृप्यमर्षयोर्धातोर्लृट् प्रत्यय-
 भवति । लिङोपवादः । किंकिल नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति ।
 नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । भवति नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्य-
 ति । विद्यते नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । न अदृधे । न मर्षयामि
 लिङ्मित्तमिह नास्ति तेन लृङ् भवति ॥

जातुयदर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरित्येव । जातु यदित्येतयोरुपपदयोरनवकृप्यमर्षयोर्धा-
 त्म्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लटो ऽपवादः । जातु तत्र भवान्वृषलं
 याजयेत् । यन्नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । न अदृधे, न मर्षयामि ॥
 यदर्लिङ् विधाने यदायद्वोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ यदा भवद्विधः तच्चिद्यं
 येत् । यदि भवद्विधः तच्चिद्यं याजयेत् । न अदृधे, न मर्षयामि । क्रियातिपत्तौ
 भूते वा लङ्, भविष्यति नित्यम् ॥

यज्ञयत्रयोः ॥ १४८ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवकृप्यमर्षयोर्धा-
 त्म्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लटोपवादः । योगविभाग उत्तरार्धे
 यथासंख्यं नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं
 याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ॥

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । यच्च
 यत्र इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् ।

लकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृष-
लं याजयेद् अद्भो वृद्धः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे । अहो अन्याप्यमेतत् । क्रिया-
तिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्र-
योऽपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणा-
मपवादः । यच्च तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान्वृषलं याजयेत् ।
आश्चर्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ॥

शेषे लुङ्यदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः । शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्य-
माने धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यदिशब्दश्चेच्च प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामप-
वादः । आश्चर्यं चित्रमद्भुतम् । अन्यो नाम पर्वतमारोह्यति । अधिरो नाम व्याक-
रणमभ्येक्ष्यते । अयदाविति किम् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । यदि सो ऽधी-
यीत । लिङ्गिमित्ताभावादिव लङ् भवति ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्येतयोः समर्थयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकारा-
णामपवादः । बाढमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् । अपि
कुर्यात् । उताधीयीत । अप्यधीयीत । बाढमध्येष्यतइत्यर्थः । समर्थयोरिति
किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि द्वारं धास्यति । प्रश्नः प्रच्छादनं च
गम्यते । उताप्योरिति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रभृति भूतेषु लिङ्गिमिते
क्रियातिपत्तौ नित्यं लङ् । भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदने ऽकञ्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छा ऽभिलाष इत्यनयो-
न्तरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमाने ऽकञ्चित्युपपदे धातो-
र्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् ।
अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकञ्चित्तीति किम् ।

कञ्चिज्जीवति ते माता कञ्चिज्जीवति ते पिता ।

माराविद*त्वां पृच्छामि कञ्चिज्जीवति पार्वती ॥

संभावनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

* माराविदेति मुक्तविशेषस्य संडा, पार्वत्यपि मुक्तयेव वा विविधेति वदमज्जर्यम् ।

लिङित्येव । संभावनं, क्रियासु योग्यताध्यवसानं शक्तिश्रद्धानम् । तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते । तच्चेत्संभावनं पर्याप्तमवितथं भवति । सिद्धाप्रयोगद्वयलमो विशेषणं, सिद्धुश्चेदलमो ऽप्रयोगः क्व चासौ सिद्धुः । यत्र गम्यं चार्था न चासौ प्रयुज्यते । तदीदृशे संभावनेपाधिकेर्थे वर्तमानाद्वातेर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् । अपि द्वाणपाकं भुञ्जीत । अलमिति किम् । विदेशस्यायी देवदत्तः प्रायेण गमिष्यामाम् । सिद्धाप्रयोगइति किम् । अलं देवदत्ता हस्तिनं हनिष्यति । क्रियतिपत्तौ भूते च भविष्यति नित्यं लङ् भवति ॥

विभाषा धातौ संभावनवचने ऽयदि ॥ १५५ ॥

संभावनेलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगइति सर्वमनुवर्तते । संभावनमुच्यते स संभावनवचनः । संभावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा लिङ् भवति । पूर्वेण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोक्ष्यते भवान् । अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान् । भुञ्जीत भवान् । भोक्ष्यते भवान् । अयदीति किम् । संभावयामि यदुञ्जीत भवान्

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्फलम् । हेतुभूते हेतुमति चार्थं वर्तमानाद् धातेर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यायाच शकटं पर्याभवेत् । यदि कमलकमाद्भूयेच शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन यानं हेतुः । अपर्याभवनं मत् । विभाषा चायमिष्यते । भविष्यति च काले । तेन लङपि भवति । दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति । तत्र विभाषायहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते । लिङिति वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह भवति । हन्तीति पलायते । वर्षेतीति धावति । क्रियातिपत्तौ लङ् भवति ।

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातेर्लिङ्लोटौ प्रत्ययो भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्क्ता भवान् । कामये प्रार्थये ॥ कामपवेदनइति शक्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्शक्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयति भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्विति किम् । देवदत्तं भुञ्जामि । इच्छति यज्जदतः । इह कस्माच भवति । इच्छन्करोति । अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।
भुञ्जीयेतीच्छति । अधीयीयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लङ् भवति * ॥

इच्छार्थभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति ।
लटि प्राप्ते वचनम् । इच्छति । इच्छेत् । वष्टि । उश्यात् । कामयेत् । कामयेत् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचारकरणम् ।
अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । संप्रश्नः संप्रधारणम् । प्रार्थनं याचना । विध्या-
दर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्यादयश्च
प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति । विधौ
तावत् । कटं कुर्यात् । ग्रामं भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे । इह भवान्भुञ्जीत ।
इह भवानासीत । आमन्त्रणे । इह भवानासीत । इह भवान्भुञ्जीत । अधीष्टे ।
अधीष्कामो भवन्तम् माणवकं भवानुपनयेत् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याक-
रणमधीयीय । प्रार्थने । भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ।

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्धः ।
विधौ तावत् । कटं तावद्वयान्करोतु । ग्रामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे ।
अमुत्र भवानास्ताम् । अमुत्र भवान्भुङ्क्ताम् । आमन्त्रणे । इह भवान् भुङ्क्ताम् ।
अधीष्टे । अधीष्कामो भवन्तम् माणवकं भवानध्यापयतु । माणवकं भवानु-
पनयताम् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याकरणमध्यै । प्रार्थने । भवति मे
प्रार्थना व्याकरणमध्यै । हन्तेऽध्यै ॥

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणं प्रेषः । कामचाराभ्यनुज्ञानमतिसर्गः । निमित्तभूतस्य कालस्याव-
सरः प्राप्तकालता । एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति । चकारा-
ल्लोट् च । भवता कटः करणीयः । कर्तव्यः । कृत्यः । कार्यः । लोट् सत्यपि ।
करोतु कटं भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतः प्राप्तकालः कटकरणे ।
किमर्थं प्रेषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता इव, ते
प्रेषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति । विशेषविहितेनानेन लोट् आध्यन्ते । वाच-
क्यविधिना भविष्यन्ति । एवं तर्हि ज्ञापयति स्वधिकारात्परं वाचक्यवि-

धिर्नावश्यं भवतीति । विधिप्रेषयोः को विशेषः । केचिदाहुः । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रेष इति ॥

लिङ् चार्द्धमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रेषादयो वर्तन्ते । प्रेषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेण वर्तमानाद्वा-
तोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । चकाराद्यप्राप्तं च । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरिमुहूर्तस्य
भवता खलु कटः कर्तव्यः । करणीयः । कार्यः । भवान्खलु कटं कुर्यात् । भवा-
न्खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवानतिष्ठः । भवान्प्राप्तकालः ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

प्रेषादिषूर्ध्वमौहूर्तिके इति वर्तते । स्मशब्दउपपदे प्रेषादिषु गम्यमानेषु
ऊर्ध्वमौहूर्तिकेण वर्तमानाद्वातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङ्गुत्पानामपवादः
ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्वात्कटं करोतु स्म । यामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्मङ्गात् वर्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्दउपपदे ऽधीष्टे गम्यमां-
धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङापवादः । अङ्गं स्म राजन्माणवकमध्यापय
अङ्गं स्म राजचरिहोत्रं जुहुधि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । वेला
भोक्तुम् । इह कस्माच्च भवति । कालः पचति भूतानीति । प्रेषादिषुह-
मिहाभिसंबध्यते । इह कस्माच्च भवति । कालो भोजनस्य । वासरूपेण
त्युहपि भवति । उक्तमिदं स्व्यधिकारात्परञ्च वासरूपविधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोनवर्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति । तुमुनोपवादः । कालो यदुञ्जीत भवान् । समयो यदुञ्जीत भवान् ।
वेला यदुञ्जीत भवान् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः । तद्योग्यः । अर्हं कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्य-
तृचः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लिङ् च । भवता खलु कन्या वोढव्या । ग्राह्या ।
वहनीया । भवान् खलु कन्याया वोढा । भवान् खलु कन्यां वहेत् । भवाने-
तदर्हदिति । अथ कस्मादर्हं कृत्यतृचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विधि-
तत्त्वादर्हपि भविष्यन्ति । योयमिह लिङ्प्रिधायते, तेन बाधा मा भूदिति ।
वासरूपविधिश्चानित्यः ॥

आवश्यकधमर्ण्ययोरितिः ॥ १७० ॥

अवश्यं भाव आवश्यकम् । उपाधिर्यं नोपपदम् । अवश्यंभावविशिष्टे
आधमर्ण्यविशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः, प्रत्ययो भवति । अवश्यंकारी ।
मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । आधमर्ण्यं खल्वपि । शतंदायी । सहस्रंदायी ।
निष्कंदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकधमर्ण्ययोरिति वर्तते । कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यक-
धमर्ण्ययोर्धाधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्यं कटः कर्तव्यः ।
अवश्यं करणीयः । अवश्यं कार्यः । अवश्यं कृत्यः । आधमर्ण्यं । भवता शतं
दातव्यम् । सहस्रं देयम् । किमर्थमिदम् । यावता सामान्येन विहिता अस्मि-
न्नापि विषये भविष्यन्ति । विशेषविहितेन णिनिना बाधेरन् । कर्तरि णिनिः ।
भावकर्मणोः कृत्याः । तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः । तत्र के चिदाहुः । भव्यगेया-
दयः कर्तृवाचिनः कृत्यास्तदहोदाहरणमिति ॥

शक्लिङ् च ॥ १७२ ॥

शक्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्क्रात्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो
भवति । चकारात्कृत्याश्च । भवता खलु भारो वोढव्यः । वहनीयः । वाह्यः ।
भवान् खलु भारं वहते । भवानिह शक्तः । सामान्यविहितानां पुनर्वचनं लिङ्गा
बाधा मा भूदिति ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः । अप्राप्तस्यैष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं
चेत् । आशीर्विशिष्टे वर्तमानाद्वातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययो भवतः । चिरं ज्ञाया-
द्वान् । चिरं जीवतु भवान् । आशिषीति किम् । चिरं जीवति देवदत्तः ॥

क्त्विक्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिषीत्येव । आशिषि विषये धातोः क्त्विक्तौ प्रत्यत्यो भवतः । मनु-
दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । तनुतात् तन्तिः । मनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः ।
मनुतात् मन्तिः । क्तः खल्वपि । देवा एनं देवासुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितः
क्तः पुनरुच्यते क्त्विक्त्वा बाधा मा भूदिति । चकारो विशेषणार्थः न क्त्विक्त्वा दीर्घश्चेति ॥

माङ्लुङ् ॥ १७५ ॥

माह्वपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा
कार्षीत् । मा हार्षीत् । कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति । असाधु-
स्त्वायम् । के चिदाहुः । माङ्लुङ्परो माङ्लो विद्यते तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १०६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । चकाराङ् लङ् च ।
मा स्म करोत् । मा स्म कारीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हारीत् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः । विशेषणवि-
शेष्यभावः । तस्मिन्सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति ।
अग्निष्टोमयाज्यस्य पुष्टो जनिता । इतः कटः श्वो भविता । भावि इत्यमा-
सीत् । अग्निष्टोमयाज्जीति भूतकालः, जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः
कालो भविष्यत्कालेनाभिसंश्रद्धमानः साधुर्भवति । विशेषणं गुणत्वाद्विशेष-
कालमनुद्ध्यते, तेन विपर्ययो न भवति । प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमभा-
त्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्विधा धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो
यथा स्युरिति । गोमानासीत् । गोमान्भविता । गावो विद्वन्नेत्येति वर्तमा-
नविहितो प्रतुवासीद् भवितेति संबन्धादतीति भविष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्ध्रस्वोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्ध इति वर्तते । पानःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः ।
प्रत्ययविशेषणं चेतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्भातोर्लोट् प्रत्ययो
भवति, सर्वेषु कालेषु, सर्वलकाराणामपवादः । तस्य च लोटो हि स्व इत्ये-
तावादेशौ भवतः, तद्ध्रस्वाभिविनस्तु वा भवतः । योगविभागोत्र कर्तव्यः ।
क्रियासमभिहारे लोट् भवति । ततो लोटो हिस्वौ । लोटित्येव । लोटधर्मौ
हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते तिङ्स्व च
भवति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । इमौ लुनीतः । इमे लुनन्ति । लुनी-
हिलुनीहीत्येव त्वं लुनासि । युवां लुनीथः । यूयं लुनीथ । अथ वा लुनीत-
लुनीतेत्येव यूयं लुनीथ । लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुनामि । आवां लुनीवः । वयं
लुनीमः । भूते । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलावीत् । अलाविष्टास् । अलाविषुः ।
एवं मध्यमोत्तमयोः द्वाहार्यम् । भविष्यति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लविष्यति ।
लविष्यतः । लविष्यन्ति । एवं मध्यमोत्तमयोः द्वाहार्यम् । अधीष्याधीष्येत्येव-

यमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । अधाष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधी-
याथे । यूयमधीष्वे । अथ वा अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीष्वे । अधीष्वाधाष्वे-
त्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । एवं सर्वेष्वेव लकारेद्वादाहार्यम् ।
क्रियासमभिहाराभिष्यक्तौ द्विर्वचनमयं लोहपेतते क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति ।
यङ्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवार्थे विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वाच्चापेतते द्विर्वचनम् ॥

समुच्चये ऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाधाहारः समुच्चयः । समुच्चयिमानक्रियावचनाद्वातोऽन्यत-
रस्यां लोट् प्रत्ययो भवति । तस्य लोटो हिस्वावादेशो भवतः । तद्ध्वभाविन-
स्तु वा भवतः । भाष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवायमटति ।
इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भाष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येव त्वम-
टसि । युवामटथः । यूयमटथ । अथ वा भाष्ट्रमटत मठमटत खदूरमटत स्याल्यपि-
धानमटतैत्येव यूयमटथ । भाष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवाहम-
टामि । आवामटावः । वयमटामः । अथ वा भाष्ट्रमटति मठमटति खदूरमटति
स्याल्यपिधानमटति इत्येवायमटति । इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भाष्ट्रमटसि
मठमटसि खदूरमटसि स्याल्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि । युवामटथः ।
यूयमटथ । भाष्ट्रमटामि मठमटामि खदूरमटामि स्याल्यपिधानमटामित्येवाहम-
टामि । आवामटावः । वयमटामः कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधी-
ष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व
निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीष्वे । अथ वा कृन्तो-
धीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे । कृन्तोधीष्व व्याक-
रणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । अथ
वा व्याकरणमधीते कृन्तोधीते निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते । इमावधीयाते ।
इमे ऽधीयते । कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वे इत्येव त्वमधीषे । युवा-
मधीयाथे । यूयमधीष्वे । कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वे इत्येवाहम-
धीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोट्पिधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्वातोऽलोऽङि-
तस्स एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः । धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव ।
यथाविध्यर्थं तु वचनम् । तथा चैवादाहृतम् । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति ।
हिनसीति नानुप्रयुज्यते । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोट्पिधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोऽनुप्रयोगः कर्तव्यः ।

आदानं भुङ्क्त्व सक्तृन्विष धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरति । सर्वविशेषानुप्रयोगनि-
वृत्त्यर्थं वचनम् । लाघवं च लौकिके शब्दव्यवहारे नाद्रियते । भाष्ट्रमठ मठमठ
सदूरमठ स्यात्पिधानमठेत्येवायमठतीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति
सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

ह्रस्वसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसंबन्धे इत्येव । ह्रस्वसि विषये धातुसंबन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्-
लिटः प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । तेनान्येपि लकारा यथायथं
भवन्ति । लुङ् । शकलाङ्कुष्ठकोकरत् । अहं तेभ्योकरं नमः । लङ् । अग्निमद्य
होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार । अद्या म्रियते ॥

लिङ्गर्थे लेट् ॥ ७ ॥

ह्रस्वस्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । लिङ्गर्थे यत्र लिङ्गिधीयते विध्यादिहेतु-
हेतुमतोलिङ्गित्येवमादिस्तत्र ह्रस्वसि विषये ऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति ।
जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । नेता नेषत् । तक्षिषत् । पताति दिव्युत् ।
उदधिं व्याधयाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणं, कर्त्तव्ये पणबन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्याद्
अहमपि भवतइदं दास्यामीति । कारणतः कार्यानुसरणं तर्क उत्प्रेक्षा आशङ्का ।
उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां ह्रस्वसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति । उप-
संवादे । अहमेव पशूनामीशै । मदया एव वो यहायह्यन्तै इति । मद्देवत्या-
न्येव वः पात्राययुच्यन्तै । आशङ्कायां च । नेन्विहस्यायन्तो नरकं पताम । जिह्सा-
चरणेन नरकपात आशङ्क्यते । लिङ्गर्थेणवायं नित्यार्थं तु वचनम् । पूर्वसूत्रे ऽन्य-
तरस्यामिति वर्त्तते ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-

शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥

ह्रस्वसीत्येव । तुमुनो ऽर्थस्तुमर्थः । तत्र ह्रस्वसि विषये धातोः सया-
दयः प्रत्यया भवन्ति । तुमर्थो भावः । कथं ज्ञायते । वचनसामर्थ्यात् । ताव-
दयं कर्त्तुरपकृष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे तुमुनादिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः
स्वार्थं भवन्ति स्वार्थश्च धातूनां भाव एव । से । वसे रायः । सेन् । ता वामि
रधानाम् । असे । असेन् । कृत्स्व दत्ताय जीवसे । स्वरं विशेषः । कसे । कसेन् ।
प्रेषे भगाय । अयसे । अध्यै । अध्यैन् । कर्मण्युपाचरथ्यै । स्वरं विशेषः । क-
ध्यै । इन्द्राग्नी आहुवध्यै । कध्यैन् । अयध्यै । शध्यै । शध्यैन् । पिवध्यै । पिव-

मादयथे । तवै । सोममिन्द्राय पातवै । तवेद् । दशमे मासि सूतवे । तवेन् ।
स्वर्देवेषु गन्तवे । कर्त्तवे । हर्त्तवे ॥

प्रयै रोहिष्यै अथ्यथिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थं कृन्दसीत्येव । प्रयै रोहिष्यै अथ्यथिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते
कृन्दसि विषये । प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रत्ययः । प्रयै देवेभ्यः । प्रयातुम् । रुहेः
इष्येप्रत्ययः । अपामोषधीनां रोहिष्यै । रोहणाय । व्यथेर्नऽपूर्वस्य इष्येप्रत्ययः ।
अथ्यथिष्यै । अथ्यथनाय ॥

दृशे विश्वे च ॥ ११ ॥

तुमर्थं कृन्दसीत्येव । दृशे विश्वे इत्येतौ कृन्दसि विषये निपात्येते । दृशेः
के प्रत्ययः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । द्रष्टुम् । विश्वे त्वा हरामि । विख्यातुम् ॥

शक्ति णमुत्कमुलौ ॥ १२ ॥

कृन्दसीत्येव । शक्तातौ धातावुपपदे कृन्दसि विषये तुमर्थं णमुत्कमुल
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । णकारो वृत्त्यर्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः ।
लकारः स्वरार्थः । अग्निं वै देवा विभाजं नाशकुवन् । विभक्तुमित्यर्थः । अप-
लुपं नाशकुवन् । अपलोप्तुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थं कृन्दसीत्येव । ईश्वरशब्दउपपदे कृन्दसि विषये तुमर्थं धातो-
स्तोसुन्कसुन्प्रत्ययौ भवतः । ईश्वरोऽभिचरितोः । अभिचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो
विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः । ईश्वरो विवृदः । विवर्द्धितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थं तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

कृन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थं कृन्दसि विषये
तवै केन् केन्य त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अन्वेतवै । अन्वतव्यम् । परिधातवै ।
परिधातव्यम् । केन् । नावगाहे । नावगाहितव्यम् । केन्य । दिवृत्तेयः । शुश्रू-
षेयः । दिवृत्तितव्यम् । शुश्रूषितव्यम् । त्वन् । कर्त्तव्यं हविः । कर्त्तव्यम् । तुमर्थं
कृन्दसीति सयादिसूत्रेपि तवै विहितः । तस्य तुमर्थोऽन्यत्र कारके विधिद्रष्टव्यः ॥

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थं कृन्दसीत्येव । अवपूर्वोऽवचक्षे इत्येतयो निपात्यते । नाव-
चक्षे । नावख्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणे स्थेणकृञ् वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्यार्थेति निवृत्तम् । तुमर्थेति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्ष-
णग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थं वर्त्तमानेभ्यः स्यादिभ्यो धातुभ्यश्च-

न्दसि विषये तुमर्थं तोसुन्यत्ययो भवति । आ संस्थातोर्वेद्यां सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । इण् । पुरा सूर्यस्योदेताराधेयः । कृञ् । पुरा वत्सा-
नामपाकर्त्ताः । वटि । पुरा प्रवदितोऽरुनौ प्रहोतव्यम् । चरि । पुरा प्रचरितो-
रानीधे होतव्यम् । हु । आ होतोरप्रमत्तस्तिष्ठति । तमि । आ तमित्रितोरा-
सीत । जनि । आ विजनितोः संभवामेति ॥

सुपितृदोः कसुन् ॥ १० ॥

भावलक्षणो हन्तसीति वर्त्तते । सुपितृदोऽर्द्धात्वोर्भावलक्षणार्थे वर्त्तमान-
योश्चन्दसि विषये तुमर्थं कसुन्यत्ययो भवति । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्
शिन् । पुरा जर्तृभ्य आर्तृदः ॥

अलंखल्वाः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥

हन्तसि भावलक्षणवति सर्वं निवृत्तम् । अलं खलु इत्येतयोः प्रतिषे-
धवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । अलं
कृत्वा । खलु कृत्वा । अलं खले हृदित्वा । अलंखल्वारिति किम् । मा
कार्णः । प्रतिषेधयोरिति किम् । अलंकारः । प्राचांयहणं विकल्पार्थम् । अलं
रोदनेन । वासरूपविधिश्चेत्पूजार्थम् ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

क्त्वा तु वर्त्तते । माङो धातोर्व्यतीहारे वर्त्तमानादुदीचामाचार्याणां
मतेन क्त्वा प्रत्ययो भवति । अपमित्य याचते । अपमित्य हरति । अपूर्वकाल-
त्वादप्राप्तः क्त्वा विधीयते । उदीचांयहणासु यथाप्राप्तमपि भवति । याचित्वा
ऽपमयते । कृत्वा ऽपमयते । मेढः कृतात्वस्यायं निर्द्देशः कृतो ज्ञापनार्थो नानुव-
न्धकृतमनेजन्तत्वमिति, तेन दाधा घ्वदाविति द्वौपि प्रतिषेधो भवति ॥

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परावराभ्यां योगः परावरयोगः । परेण पूर्वस्य योगे गम्यमाने अवरेण
च परस्य धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति । परेण तावत् । अप्राप्य नदीं पर्वतः
स्थितः । परनदीयोगेन पर्वतो विशेष्यते । अपरयोगे । अतिक्रम्य तु पर्वतं नदी
स्थिता । अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्द्धात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानाद्भातोः
क्त्वा प्रत्ययो भवति । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविशचितत्वात् समानकर्तृकता ।
भुक्त्वा व्रजति । पीत्वाव्रजति । द्विवचनमतन्त्रम् । खात्वा पीत्वा भुक्त्वा
व्रजति । समानकर्तृकयोरिति किम् । भुक्त्वति ब्राह्मणे व्रजति इति

दत्तः । पूर्वकाले इति किम् । व्रजति च जल्पति च ॥ आस्यं व्यादाय स्वापति
समीप्य हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥ * ॥

आभीक्ष्ण्ये णामुल् च ॥ २२ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकालइत्येव । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । प्रकृत्यर्थ-
विशेषणं चेतत् । आभीक्ष्ण्यविशिष्टेयं वर्तमानाद्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
चकारात् त्वा च । द्विर्वचनसहितौ त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्यं व्योतयतः न
केवलौ । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसंख्यानार्हं द्विर्वचनम् । भोजंभोजं व्रजति ।
भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति । पायंपायं व्रजति ॥

न यदनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्दउपपदे धातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययो न भवतो ऽनाकाङ्क्षे वाक्ये ।
यत्र ते पूर्वोत्तरे क्रिये स्तस्तच्छेदवाक्यं न परं किं चिदाकाङ्क्षतरिति । णमुलनन्तरः, त्वा
तु पूर्वसूत्रविहितोपि प्रतिषिध्यते । यदयं भुङ्क्ते ततः पचति । यदयमधीते ततः
शेते । अनाकाङ्क्ष इति किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति अधीतएव ततः परम् ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । आभीक्ष्ण्यइति नानुवर्तते । अये प्रथमं पूर्वं इत्ये-
तेषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययो विभाषा
भवतः । अये भोजं व्रजति । अये भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं
भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । विभाषाग्रहणमैताभ्यां
मुक्ते लडादयोपि यथा स्युः । अये भुङ्क्ते ततो व्रजति । ननु च वासरूप इति
भविष्यति, त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयते तत्र वासरूपविधानास्तीत्येतदनेन
ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्ति । उपपदसमासः कस्माच्च क्रियते । उक्तं
तत्रैवकारस्य प्रयोजनम् अमेव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्समस्यते नान्यदिति ॥

कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुज् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृजो धातोः खमुज् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने ।
चोरंकारमाक्रोशति । चोरोसि दयुरसि इत्याक्रोशति । चोरंकारमाक्रोशंवा-
दनार्थमेव न त्वसौ चोरः क्रियते ॥

स्वादुमि णामुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले कृज इति चानुवर्तते । स्वादुमीत्यर्थग्रहणम् ।
स्वादुर्षेषूपपदेषु कृजो णामुल् प्रत्ययो भवति । स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संरक्षंकारं
भुङ्क्ते । लवणंकारम् । स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमीकाराभावार्थं, स्वन्त-
स्यापि मकारार्थं दीर्घाभावार्थं च । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं

भुङ्क्ते । वासरूपेण तत्रापि भवति । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । तुमर्षाधिकाराच्च सर्वेणते भावे प्रत्ययाः । यद्येवं स्वादुंकारं भुङ्क्ते देवदत्त इति णमुला कर्तुर-
नभिहितत्वात्कर्तरि कस्मात्तृतीया न भवति । भुजिप्रत्ययेनाभिहितः कर्ता ।
न चास्मिन्प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोर्भेदो विवक्ष्यते । समानकर्तृत्वं हि विरुध्यते ।
प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते ॥

अन्यथैवंकथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृञ् इत्येव । अन्यथादिषूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयो-
गश्चेत्करोतेर्भवति । कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः । निरर्थकत्वाच्च प्रयोगमर्हतीति
एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्तइति यावानर्थस्तावानेवान्यथाकारं भुङ्क्तइति
गम्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं भुङ्क्ते । कथंकारं भुङ्क्ते । इत्थंकारं
भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम् । अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृञः सिद्धाप्रयोग इति वर्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृञो
णमुल् प्रत्ययो भवति असूयाप्रतिवचने गम्यमाने । * यद्यसूयन्पृच्छति प्रति-
वक्ति तत्र प्रतिवचनं, यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं किं तवानेन । असूया-
प्रतिवचनइति किम् । यथा कृत्वा ऽहं भोक्ष्ये तथा त्वं द्रव्यसि । सिद्धाप्रयोग
इत्येव । यथा कृत्वा ऽहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टे ऽर्थे दृशिविदोर्द्वौत्वोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । कन्यादर्शं वरयति । यायाः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः ।
ब्राह्मणवेदं भोजयति । ययं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तान्स-
र्वान् भोजयतीत्यर्थः । साकल्यइति किम् । ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावच्छब्दउपपदे विन्दतेजीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्वेदं
भुङ्क्ते । यावत्लभते तावदुङ्क्तइत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति
तावदधीतइत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
चर्मचूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाणजलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । पूरयतेर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, क्लोपश्चास्य पूरयते-
रन्यतरस्यां भवति समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणमियत्ता गम्यते । गोष्यदपूरं वृष्टो
देवः । गोष्यदग्रं वृष्टो देवः । सातापूरं वृष्टो देवः । सीताग्रं वृष्टो देवः । अस्यग्रहणं
किमर्थम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । मूषिकाबिलग्रम् ॥

चैले क्लोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणि इत्येव । क्लयी शब्दे उन्दने च । अस्माक्यन्ताद्वातोश्चैलार्णेषु
कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चेलक्लोपं वृष्टो
देवः । वस्त्रक्लोपं, वसनक्लोपम् ॥

निमूलसमूयोः कषः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निमूलसमूलशब्दयोः कर्मवाचिनोरुपपदयोः कषेर्द्वातोर्ण-
मुल् प्रत्ययो भवति । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं कष-
तीत्यर्थः । इतः प्रभृति कषादीन्यान्वत्त्यति तत्र कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगो
इति ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु पिषेर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषं पिनष्टि । चूर्णं पिन-
ष्टीत्यर्थः । रूक्षपेषं पिनष्टि । रूक्षं पिनष्टीत्यर्थः ॥

समूला कृतजीवेषु हन्कृज्ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल अकृत जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासंख्यं
हन् कृज् ग्रह इत्येतेभ्यो धातूभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघातं हन्ति ।
समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवघातं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करणउपपदे हन्तेर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं हन्ति ।
पादघातं भूमिं हन्ति । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणामिति णमुलं वक्ष्यति ।
अहिंसार्थीयमारम्भः । नित्यसमासार्थं वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च ॥ पूर्वविप्रति-
षेधेन हन्तेर्हिंसार्थस्यापि प्रत्ययोनैवेत्यते ॥ असिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥

करणइत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करणउपपदे
पिषेर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । उदपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । तैलेन
पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहाः ॥ ३६ ॥

करणादित्येव । हस्तइत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्ग्रहन्तः । हस्तवाचिनि करण-
उपपदे वर्त्तयतेर्गृहातेस्व ग्रामुन् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति । हस्तवत्
वर्त्तयति । करवर्त्तम् । पाणिवर्त्तम् । ग्रहेः खत्वपि । हस्तेन गृह्णाति । हस्तवाह
गृह्णाति । करवाहम् । पाणिवाहम् ॥

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

करणादित्येव । स्वइत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुषेर्धातोर्णमु-
त्प्रत्ययो भवति । आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति । आत्म-
योषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । धनपोषम् । रौपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणावाचिन्युपपदे बध्नातेर्धातोर्णमुत्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बध्ना-
ति । कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चोरकबन्धं बध्नाति । चोरके
बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेर्धातोर्णमुत्प्रत्ययो भवति । क्रौञ्चबन्धं बध्नाति ।
मयूरिकाबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बध्नुः । अट्टालिकाबन्धं बध्नुः । बन्धवि-
शेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

कर्त्राजीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्ग्रहसंख्यं नशिवहोर्धातोर्णमुत्प्रत्य-
यो भवति । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुहः
प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्त्तरीति किम् । जीवेन नष्टः । पुरुषेयोऽठः ॥

ऊर्ध्वं शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्धातोर्णमुत्प्रत्य-
यो भवति । ऊर्ध्वशेषं शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं
पूर्यतइत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयते ऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात्कर्त्तरि धातो-
र्णमुत्प्रत्ययो भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुव-
र्णनिधायं निहितः । सुवर्णमिव निहितः । कर्त्तरि खत्वपि । अजक्रनाशं नष्टः ।
अजक्रव नष्टः । वृडक्रनाशम् । दन्तनाशम् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कषादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति स एवानु प्रयोक्तव्यः । ननु धातुसंख्ये प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव, यथाविधीति नियमार्थं वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

दंश दशने । अस्माद्वातिरुपपूर्वात्तृतीयान्तउपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम् । आर्द्रकेणोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासस्तृतीयाप्रभृतीन्यतरस्यामिति । मूलकादि चोपदंशः कर्म । भुजः करणम् । सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे सति क्रियाभेदे वासरूपविधिना तत्रापि भवति । मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोग-धातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । चोरं दण्डेनोपहत्य गोपालको गाः कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उपपूर्वभ्यः पीडरुधकर्षभ्यः सप्तम्यन्तउपपदे चकारात्तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्व-योःरुपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्यापयति । व्रजे उपरोधम् । व्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संयुहति । पाण्युपकर्षम् । पाणि-नोपकर्षम् । कर्षतेरितं ग्रहणं न कृषतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वृत्तंते । समासत्तः सचिकर्षः । समासत्तौ गम्यमानायां तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केशबाह्वं युद्धन्ते । केशेषु बाह्वम् । केशैर्बाह्वम् । हस्तबाह्वम् । हस्तेषु बाह्वम् । हस्तैर्बाह्वम् । युद्धसंस्मादत्यन्तं सचिकृष्यन्तइत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामः दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । द्युक्नुलोत्कर्षं सचिकृषां विनिति । द्युक्नुले उत्कर्षं, द्युक्नुलेनोत्कर्षम् । अ्युक्नुलोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादानउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शय्योत्थायं धावति । शय्यायाउत्थाय । एवं नाम त्वरते यदवश्यं कर्त्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमाद्रियते । रन्नापकर्षं पयः पिबति । आह्नापकर्षमपूपान् भक्षयति । परीप्सायामिति किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टियाहं युध्यन्ते । यष्टिं याहम् । लोष्टयाहम् । लोष्टुं याहम् । एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियते । लोष्टादिकं यत्किं विदासचं तद् एह्णाति ॥

स्वाङ्गे ऽध्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्तउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । अक्षिनि काणं जल्पति । भ्रुविक्षेपं कथयति । अध्रुवइति किम् । उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यस्मिन् चङ्गे किञ्चेऽपि प्राणी न म्रियते तदध्रुवम् । अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गम् ॥

परिक्षिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्ग द्वितीयायामित्येव । परिक्षिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्तउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्षिपः सर्वतो बाधनम्, दुःखनम् । उरःपेधं युद्यन्ते । उरःप्रतिपेधं युद्यन्ते । शिरःपेधम् । शिरःप्रतिपेधम् । कृत्स्नमुरः पीडयन्तो युध्यन्ते । ध्रुवार्थेयमारम्भः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे विश्यादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने । विश्यादिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यमासेवा । द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहानुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्यासेवयोऽस्तत्वावित्यधीप्सयोरिति द्विवचनं न भवति । असमासपठे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विवचनम्, आसेव्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य । तथा च वक्ष्यति । सुप्सु वीप्सा, तिङ्क्षु नित्यतेति । गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवायाम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । पति । गेहानुप्रपातमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । पदि । गेहानुप्रपादमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् । स्कन्दि । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहं गेहमवस्कन्दम् । गेह-

मवस्कन्दमवस्कन्दम् । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाभीक्ष्ण्ये णमुल्लिखित एव । आसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव । किमर्थमुनरासेवायां णमुल्लिख्यते । त्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न, दृष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम् । उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात् । तेन हि सत्युपपदाभावः ॥

अस्यतिवृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामित्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः, क्रियाव्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्तमानाभ्यामस्यतिवृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिबूपप-
देषु णमुत्प्रत्ययो भवति । दृष्टाहत्यासं गाः पाययति । दृष्टमत्यासं गाः पाय-
यति । अहत्यासं गाः पाययति । दृष्टतर्षं गाः पाययति । दृष्टं तर्षं गाः
पाययति । अत्यसनेन तर्षणेन च गत्रां पानक्रिया व्यवधीयते । विच्छिद्यते ।
अत्र पाययित्वा दृष्टमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । अस्यतिवृषोरिति किम् ।
दृष्टमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरइति किम् । अहरत्यस्येबून् गतः । न गतिर्य-
वधीयते । कालेष्ट्विति किम् । योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकम-
त्यसने व्यवधायकं न कालकर्मकम् ॥

नामन्यादिशिग्रहेः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्तउपपदे आदिशेषदेशे च धातो-
र्यमुत्प्रत्ययो भवति । नामादेशमाचष्टे । नामयाहमाचष्टे ॥

अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

* अव्ययउपपदे ऽयथाभिप्रेताख्यने गम्यमाने करोतेः तत्वाद्यमुलौ भवतः ।
ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल नीचैः कृत्याचते । नीचैः कृत्या ।
नीचैःकारम् । उच्चैर्बाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि
वृषलोच्चैः कृत्याचते । उच्चैः कृत्या । उच्चैः कारम् । नीचैर्बामाप्रियमाख्येयम् ।
अयथाभिप्रेताख्यानेइति किम् । उच्चैः कृत्या ऽऽचष्टे पुत्रस्ते जात इति ।
तत्वाद्यहं किम् । यात्रता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वासरूपेण तत्वा भवतीत्यु-
क्तम् । समासार्थं वचनम् । तथा च तत्वा चेत्यस्मिन्सूत्रे वृतीयाप्रभृतीन्यन्त-
रस्यामिति वर्त्तते । णमुल्लिख्यते पुनर्यमुल्लिख्यते तुल्यकत्वत्रापनार्थम् ।
तेनोत्तरं द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥

तिर्यक्शब्दउपपदे कृजः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतोऽपवर्गे गम्यमाने ।
अपवर्गः समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं गतः ।
समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गदिति किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः । तिर्यचीति
शब्दानुकरणम् । न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम् । अनुक्रियमाणरूपवि-
नाशप्रसङ्गात् । एतदोश्, अदसोमादिति ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे कर्तोते-
र्भवतिश्च धात्वोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासंख्यमत्र नेष्यते । अस्वरित-
त्वात् । मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गतः । मुखतःकारं गतः । पृष्ठतःकृत्य गतः ।
पृष्ठतः कृत्वा गतः । पृष्ठतःकारं गतः । मुखतोभूय तिष्ठति । मुखतो भूत्वा
तिष्ठति । मुखतोभावं तिष्ठति । पृष्ठतोभूय गतः । पृष्ठतो भूत्वा । पृष्ठतोभावम् ।
स्वाङ्गदिति किम् । सर्वतः कृत्वा गतः । तस्यहणं किम् । मुखीकृत्य गतः । मुखी-
भूय गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् । मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्था धार्थश्च प्रत्ययो यस्मात्स एवमुच्यते । नाधार्यप्रत्यये शब्दे
च्यर्थउपपदे कृभ्वोर्धात्वोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा
गतः, नानाकृत्य गतः । नाना कृत्या गतः । नानाकारं गतः । विनाकृत्य गतः ।
विना कृत्वा गतः । विनाकारं गतः । नानाभूय गतः । नाना भूत्वा गतः ।
नानाभावं गतः । विनाभूय गतः । विना भूत्वा गतः । विनाभावं गतः । द्विधा-
कृत्य गतः । द्विधाकारं गतः । द्विधा कृत्वा गतः । द्विधाभूय गतः । द्विधा
भूत्वा गतः । द्विधाभावं गतः । द्वैधंकृत्य गतः । द्वैधं कृत्वा गतः । द्वैधंकारं
गतः । द्वैधंभूय गतः । द्वैधं भूत्वा गतः । द्वैधंभावं गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् ।
द्विरक् कृत्वा । पृथक् कृत्वा । च्यर्थदिति किम् । नाना कृत्वा काष्ठानि गतः ।
धार्यमर्थग्रहणं, ना पुनरेक एव विनञ्भ्यां नानाजाविति ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णीशब्दउपपदे भवतेर्द्वौतोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णीभूय ।
तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावम् । भूयग्रहणं कृजो निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्दउपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये त्वाणमुलौ भवतः । आनुलो-
म्यमनुलोमता, अनुकूलत्वं परचित्तानुविधानम् । अन्वभूयास्ते । अन्वभूत्वास्ते ।
अन्वभावमास्ते । आनुलोम्यदिति किम् । अन्वभूत्वा तिष्ठति ॥

शकधूपजाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्य-

र्थेषुतुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियाद्यौपपदाद्यौयमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । धृष्याति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि । अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यूनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवचनेष्विति किम् । अलं कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । पूर्वसूत्रे शक्ति-शङ्खमनलमर्थम् । शक्यमेवं कर्तुमिति ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

ह्रस्वजकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामयर्थ-शेषः । तत्र येष्वर्थादेशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते । अर्थाकाङ्क्षित्वात् । न ख्युनादिवाक्येषु । साक्षादर्थनिर्द्देशे सति तेषां निराकाङ्क्षित्वात् । कारकः । कर्त्ता । नन्दनः । ग्राही । पचः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्राप्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । तयोरेव कृत्यकत्वसार्था इति भावकर्मणोः प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्यः पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः । भव्यमनेनेति वा । गेयो माणवकः साक्षां, गेयानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयो ऽन्तेवासी गुप्तः । उपस्थानीयः शिष्यश्च वा गुरुः । जायते ऽसौ जन्यः । जन्यमनेनेति वा । आप्रवते ऽसावाप्राप्यः । आप्राप्यमनेनेति वा । आपतत्यसावापात्यः । आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्सृष्टानुबन्धं सामान्यं दृश्यते । प्रथमाबहुवचनं चैतत् । लकाराः कर्मणि कारके भवन्ति । लकारात्कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति । पुनश्चलकारात्कर्त्तरि च । गम्यते शामो देवदत्तेन । गच्छति शामं देवदत्तः । अकर्मकेभ्यः । आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । अकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तखलर्थाश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तुरपकर्षणार्थः । कृत्याः कर्मणि । कर्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे । आशितव्यं भवता । शयितव्यं भवता । क्तः कर्मणि । कृतः कटो भवता । भुक्त ओदनो भवता । भावे । आसितं भवता । शयितं भवता । खलर्थाः कर्मणि । ईषत्करः कटो भवता । सुक्रः । दुष्करः । भावे । ईषदाढ्यं भवं भवता । स्वाढ्यं भवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियाक्षणे आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्देशः । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः । प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

गत्यर्थाकर्मकश्चिषशीङ्स्थासवसजनरुहजी- र्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यो ऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः । स्नानो भवान् । स्नानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । श्लिष । उपश्लिष्टो गुरुं भवान् । उपश्लिष्टो गुरुर्भवता । उपश्लिष्टं भवता । शीङ् । उपशयितो गुरुं भवान् । उपशयितो गुरुर्भवता । उपशयितं भवता । उपास्थितो गुरुं भवान् । उपास्थितो गुरुर्भवता । उपास्थितं भवता । आस । उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । उपासितं भवता । वस । अनूषितो गुरुं भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनूषितं भवता । जन । अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजातो माणवकेन माणविका । अनुजातं माणवकेन । रुह । आरूढो वृक्षं भवान् । आरूढो वृक्षो भवता । आरूढं भवता । जीर्यति । अनुजीर्णो वृषलो देवदत्तः । अनुजीर्णो वृषलो देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लिषादयस्सोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति तदर्थमेषामुपादानम् ॥

दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोघ्नौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्यते । दाश दाने, ततः पचा-
द्यच् । स कृत्यसंज्ञकत्वात्कर्तरि प्राप्तः, संप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्या-

इति दाशः । आगताय तस्मै दातुं गां घृन्तीति गोघ्नो ऽतिथिः । टगञ्चनिपा-
त्यते । निपातनसामर्थ्यादेव गोघ्न च्छ्विगादिरुच्यते, न तु चण्डालादिः ।
असत्यपि च गोहनने तस्य योग्यतया गोघ्न इत्यभिधीयते ॥

भीमादयो ऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ता एते ।
श्याधूसूभ्यो मक् भियष्कुत्वेत्येवमादयः । ताभ्यामन्यत्रोणादय इति पर्युदासे प्राप्ते
निपातनमारभ्यते । भीमः । भीष्मः । भयानकः । वरुः । चरुः । भूमिः । रजः ।
संस्कारः । संक्रन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुचः । सुक् । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति ।
कृत्वात् कर्तव्येषु प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्यन्ते । ताभ्यामिति संप्रदानार्थे प्रत्यव-
मर्शः । अन्यथा ह्यपादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरत्वात् । कृषितो ऽसौ कृषिः ।
तन्यतइति तन्तुः । वृत्तमिति वर्त्म । चरितं चर्म ॥

क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्थो अकर्मकाः प्रत्यवसानार्थो अभ्यवहारार्थो इति स्वनिकायप्र-
सिद्धिः । ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सो ऽधिकरणे भवति ।
चकारादयथाप्राप्तं च ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभा-
वाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु । ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत् ।
आसितो देवदत्तः । आसितं तेन । इदमेवामासितम् । गत्यर्थेभ्यः । यातो
देवदत्तो यामम् । यातो देवदत्तेन यामः । यातं देवदत्तेन । इदमेवां यातम् ।
प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्तं श्रोतनो देवदत्तेन । भुक्तं श्रोतनं देवदत्तः । देवदत्तेन
भुक्तम् । इदमेवां भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गाव इति । अकारो
मत्वर्थीयः । भुक्तमेवामस्ति पीतमेवामस्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानित्वेना-
धिक्रियते । यदित कर्ध्वमनुक्रमिष्यामो लस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । किं चेदं
लस्येति । दश लकारा अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्पणशेषे कालविशेषे च,
तेषां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य यत्सामान्यं तदुच्यते । षट्ठित, स्वत्वोरो हि-
तः । अक्षरसामान्यावदानुपूर्व्या कथ्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लोट् ।
लेट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । लकारमात्रस्य बह्वचं कस्मात् भव-
ति लुनाति घृडात इति । धात्वधिकारो ऽनुवर्तते । कर्त्तृदयश्च विशेषकाः ।

तिप्सुभिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांभयासायां- ध्वमिद्बहिमहिङ् ॥ ७८ ॥

लस्य तिवादय आदेशा भवन्ति । तिप्सिप्मिपां पकारः स्वारार्थः । इटष्टकार इटोदिति विशेषणार्थः । तिबादिभिरादेशैस्तुल्यत्वाच्च देशविध्यर्थः । महिङो ङकारस्तिजिति प्रत्याहारग्रहणार्थः । पचति । पचतः । पचन्ति । पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । पचते । पचेते । पचन्ते । पचसे । पचेथे । पचध्वे । पचे । पचावहे । पचामहे । एवमन्येष्वपि लकारेषूदाहार्यम् ॥

टित आत्मने पदानां टेरे ॥ ७९ ॥

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । इह कस्माच्च भवति । पचमानो यजमानः । प्रकृतैस्तिबादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

यासस्ते ॥ ८० ॥

टित इत्येव । टितो लकारस्य यस्यास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति । पचसे । पेचिषे । पक्तासे । पत्यसे ॥

लिटस्तभयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिङादेशयोस्तभयोर्यथासंख्यमेश् इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सर्वोदेशार्थः । चकारः स्वारार्थः । पेचे पेचाते । पेचिरे । लेभे । लेभाते । लेभिरे ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः ॥ ८२ ॥

लिट इत्येव । लिङादेशानां । परस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिबादीनां णलादयो नवादेशा भवन्ति । लकारः स्वारार्थः । णकारो वृद्धार्थः । पपाच । पेचतुः । पेचुः । पेचिथ । पपक्थ । पेचथुः । पेव । पपाच । पपव । पेचिव । पेचिम ॥

विदो लटो वा ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । विद ज्ञाने । अस्माद्वातोः परेषां लङादेशानां परस्मैपदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्व । न च भवति । वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्सि । वित्यः । वित्य । वेद्वि । विद्वः । विद्वः ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामित्येव । लटो वेति च । ब्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्ति, तत्सचियोमेन च ब्रुव आहश्च आदेशो भवति । आह । आहतुः । आहुः । आत्व । आहथुः ॥

न च भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूयः । पञ्चानामिति किम् । ब्रूय । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । आदित इति किम् । परेषां मा भूत । ब्रूव इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थे, परस्मैपदानामेव हि स्यात् ॥

लोटा लङ्वत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशो ऽयम् । लोटा लङ्वत्कार्यं भवति । तामादयस्सलोपश्च । पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । अडाटो कस्माच्च भवतः, तथा भेर्जुसादेशो लङ्ः शाकटायनस्यैवेति । वान्तु । यान्तु । विदो लटो वेच्यतो वायहणमनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोटा इत्येव । लोटादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु । पचन्तु ॥ हिन्योश्चप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ न वोच्चारणसामर्थ्यात् । अथ वा वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ॥

सेर्हपिच्च ॥ ८७ ॥

लोटा इत्येव । लोटादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च भवति । स्थानिवद्वावात्पित्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । लुनीहि । पुनीहि । राधुहि । तत्पुहि ॥

वा छन्दसि ॥ ८८ ॥

अपित्वं विकल्प्यते । आदेशश्छन्दसि विषये हिशब्दो वा ऽपिद्ववति । युयोध्यस्मञ्जहुराणमेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि * ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोटा इत्येव । लोटादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्सलोपयोरपवादः । पचानि । पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

लोटा इत्येव । लोटसंबन्धिन एकारस्य आम्रित्ययमादेशो भवति । पच-
ताम् । पचेताम् । पचन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

लोटा इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोटसंबन्धिन एकारस्य यथा-
संख्यं व अम् इत्येतावादेशो भवतः । आमोपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥

लोऽट इत्येव । लोऽटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्याडागमो भवति, स चोत्तमपुरुषः
पिबुवति । करवाणि । करवाव । करवाम । करवै । करवावहै । करवामहै ॥

एत ऐ ॥ ६३ ॥

लोडुत्तमस्येति वर्त्तते । लोडुत्तमसंबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति ।
आमोपवादः । करवै । करवावहै । करवामहै । इह कस्माच्च भवति । पचा-
वेदं, पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्गुणस्य ॥

लेटो ऽडाटौ ॥ ६४ ॥

लेटो ऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दि-
षत् । पताति विद्युत् । उदधिं च्यावयाति ॥

आत ऐ ॥ ६५ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथमपुरुष-
मध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । करवैथे ।
आटः कस्माच्च भवति । विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतो ऽन्यत्र ॥ ६६ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्य-
त्रेत्यनन्तरो विधिरपेक्ष्यते । आत ऐ इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा एत ऐ भवति ।
सप्ताहानि शयै । अहमेव पशूनामीशै । मदया एव वो यहा गृह्यान्तै । मद्धे-
वत्यान्येव वः पात्राण्युच्यन्तै । न च भवति । यत्र क्व च ते मनो दत्तं दध-
सउत्तरम् । अन्यत्रेति किम् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ६७ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति ।
वानुवृत्तेः पक्षे श्रवणमपि भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च
भवति । पताति विद्युत् । उदधिं च्यावयाति । परस्मैपदग्रहणमिद्विहितमिडां
मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ६८ ॥

लेट इत्येव वेति च । लेटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो
भवति । करवाव । करवाम । न च भवति । करवावः । करवामः । उत्तमग्रहणं
पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं ङितः ॥ ६९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । ङितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य
लोपो भवति । अपचाव । अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

इतश्च ॥ १०० ॥

डित इत्येव । डिल्लकारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति । अपचत् । अपादीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अपचावहि । अपचामहि ॥

तस्थस्थमिपां तान्तंतामः ॥ १०१ ॥

डित इत्येव । डिल्लकारसंबन्धिनां चतुर्णां यथासंख्यं तामादय आदेशा भवन्ति । अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम् । अपाक्त । अपात्तम् ॥

लिङ्स्सीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङादेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविध्यर्थः । उकार उच्चारणार्थः । पचेत । पचेयाताम् । पचेरन् । पचीष्ट । पचीयास्ताम् । पचीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च ॥ १०३ ॥

लिङ् इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, सीयुटो-पवादः, स चोदात्तो भवति, ङिञ्च । आगमानुदात्तत्वे प्राप्ते, ङित्वं तु लिङ एव विधीयते, तत्र तत्कार्याणां संभवाद्, नागमस्य । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । स्थानिवद्भावादेव लिङादेशस्य ङित्वे सिद्धे यासुटो ङिट्ठवनं ज्ञापनार्थं लकाराश्रयङित्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ॥

किदाशिषि ॥ १०४ ॥

आशिषि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः, किट्ठवति । प्रत्ययस्यैवेदं कित्त्वं नागमस्य । प्रयोजनाभावात् । ङित्वे प्राप्ते कित्त्वं विधीयते । गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुत्यः, संप्रसारणं जागर्तर्गुणे च विशेषः । इष्यात् । इष्यास्ताम् । इष्यासुः । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । आशिषीति किम् । वष्यात् । जाय्यात् ॥

भस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ् इत्येव । भस्य लिङादेशस्य रन्वित्ययमादेशो भवति । भोन्ताप-वादः । पचेरन् । यचेरन् । कृषीरन् ॥

इटो ऽत् ॥ १०६ ॥

लिङादेशस्य इटो ऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृषीय । कृषीय । तकारस्यत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति न विभक्तौ तुस्मा इति । नैवाय-मादेशावयवस्तकारः, किं तर्हि मुखसुस्कार्य उच्चार्यते । आगमस्येडो वृहत् न भवति, अर्धवद्बुद्धये नानर्थक्येति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०० ॥

लिङ् इत्येव । लिङ्संबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुडागमो भवति तकारथकारावागमिनौ । लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुटस्तु लिङेवागमी । तै भिन्नविषयत्वात्सुटा बाधनं न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । कृषीट् कृषीयास्ताम् । कृषीरन् । कृषीष्ठाः । कृषीयास्याम् ॥

भेर्जुस् ॥ १०८ ॥

लिङ् इत्येव । लिङादेशस्य भेर्जुस् आदेशो भवति । भोन्तापवादः । प्रचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङर्थे आरम्भः । सिचः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्चोत्तरस्य जुस् आदेशो भवति । अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थम् । ङित इति चानुवर्तते । सिचः स्तावत् । अकार्षुः । अहार्षुः । अभ्यस्तात् । अविभ्युः । अजिह्युः । अजागसुः । विदेः । अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिञ्यग्रहणमनुवर्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य भेर्जुसादेशो भवति । कथमाध्यामानन्तर्यं, सिज्लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोनन्तरः श्रुत्या चाकारान्तादिति । अदुः । अधुः । अस्युः । तकारो मुखसुखार्थः । पूर्वणैव सिट् नियमार्थं वचनम् । आत एव सिज्लुगन्ताच्चान्यस्मादिति । अभूवन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्माप्तः प्रतिषिध्यते । तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चियमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव । अकार्षुः । अहार्षुः ॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य भेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अवुः । अन्येषां मते । अयात् । ननु ङित इत्यनुवर्तते । अत्र लङेवाकारान्तादनन्तरो ङित्संभवति नान्यः, तस्मिन् लङ्यग्रहणेन । एवं तर्हि लङेव यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात् । लङ्बद्धावेन यस्तस्य मा भूत् । लोटो लङ्वादिति । यान्तु । वान्तु । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्ययमपि भेर्जुस् लोटो न भवति । विभ्यतु । जायतु । विदन्तु । जुस्माद्यमाचं हि मुख्येन लङा विशेष्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

लङः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य भेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः अन्येषां मते । अद्विषन् ॥

तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति । रोदिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः सार्वधातुके यगित्ये-
वमादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङः शितश्च वर्जयित्वा ऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंज्ञव्यनेन सिद्धित
आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । धातेरित्येव ।
वृत्तत्वं वृत्तता ऽस्ति । लूभ्याम् । लूभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिङादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः ।
पेषिथ । शेकिथ । जम्ले । मस्त्रे । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति ।
सत्यम् । इह त्वेवकारो ऽनुवर्त्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिषि ॥ ११६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुक-
संज्ञाया अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवर्त्तने भवति । लविषीष्ट । पविषीष्ट ।
आशिषीति किम् । लुनीयात् । पुनीयात् ॥

कृन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

कृन्दसि विषये उभयथा भवति । सार्वधातुकमार्द्धधातुकं च । किं
लिङेशानन्तरः संबध्यते । नैतदस्ति । सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्येतदुच्यते । तिङ्शि-
दादि कृन्दस्युभयथा भवति । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । आर्द्धधातुकत्वादि-
लोपः । वर्धयन्त्विति प्राप्ते । शेषं च सार्वधातुकम् । स्वस्तये नावमिवाह-
हेम । लिङः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिट् सार्वधातुकम् ।
ससृवांसा विशृण्विरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ् उभयथा भवति । उपस्वे-
याम शरणं बृहन्तम् । सार्वधातुकत्वलिङः सलोपः । आर्द्धधातुकत्वादे-
त्वम् व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ड्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्ते-
ड्याप्प्रातिपदिकादित्येवं तद्वेदितव्यम् । स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रि-
यते । डीब्डीष्डीनां सामान्येन ग्रहणं डीति । टाब्डाप्चापामाबिति । प्राति-
पदिकमुक्तमर्थवत्कृतद्वितसमासाश्चेति । तेषांसमाहारनिर्देशो ड्याप्प्रातिपदि-
कादिति । यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि
वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजलक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणं
कर्तव्यम् । इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत्स्यात् । अथ ड्याब्ग्रहणं किं, न
प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येव सिद्धम् । नैतदस्ति ।
स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं
भवतीति । तथा च युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिरिति ज्ञापकमस्यास्ता-
दृशमेव । किं च तदन्तात्तद्वितविधानार्थं ड्याब्ग्रहणम् । कालितरा । हरि-
णितरा । खट्वातरा । मालातरा । इति । विप्रतिषेधात्तद्वितबलीयस्त्वं स्यात् ॥

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्-
ङसोसाम्ङ्यो सूसुप् ॥ २ ॥

ड्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । ड्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्यया
भवन्ति । उकारादयो ऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । पकारः सुबिति
प्रत्याहारार्थः । संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहितास्तेन
सहास्यैकवाक्यता । ड्यन्तात्तावत् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरवी । डीब्डीष्-
डीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी । कुमार्यौ । कुमार्यः । कुमारीम् । कुमार्यौ ।
कुमारीः । कुमार्या । कुमारीभ्याम् । कुमारीभिः । कुमार्यै । कुमारीभ्याम् ।
कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमार्याः कुमा-
रीणाम् । कुमार्याम् । कुमार्याः । कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरवी चोदाहार्ये ।
आपः खल्वपि । खट्वा । बहुराजा । कारीषगन्ध्या । टाब्डाप्चापां क्रमेणोदा-
हरणम् । खट्वा । खट्वे । खट्वाः । खट्वाम् । खट्वे । खट्वाः । खट्वाया । खट्वा-
भ्याम् । खट्वाभिः । खट्वायै । खट्वाभ्याम् । खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वाभ्याम् ।
खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वायोः । खट्वानाम् । खट्वायाम् । खट्वायोः । खट्वासु ।
एवं बहुराजाकारीषगन्धे चोदाहार्ये । एवं प्रातिपदिकात् । दृषद् । दृषदौ ।
दृषदः । दृषदम् । दृषदौ । दृषदः । दृषदा । दृषद्वाम् । दृषद्विः । दृषदे ।

दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषदोः ।
दृषदाम् । दृषदि । दृषदोः । दृषत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येवं तद्वेदित-
व्यम् । इयाप्प्रातिपदिकादिति सर्वा धिकारेऽपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे
संबध्यते, इयापोरनेनैव विधानात् । स्त्रियामित्युच्यते केयं स्त्री नाम । सामा-
न्यविशेषाः स्त्रीत्वादयो गोत्वादयश्च बहुप्रकारा व्यक्तयः । क्व चिदाश्रयविशे-
षाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः । स्त्रीत्वं च प्रत्य-
यार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभयथापि प्रयुज्यते । स्त्रियामभिधेयायां स्त्रियां वा
यत्प्रातिपदिकं वर्तते इति । वर्त्यति । अजाद्यतष्टाप् । अजा । देवदत्ता । स्त्रि-
यामिति किम् । अजो देवदत्तः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप्
प्रत्ययो भवति । प्रकारः स्वरसामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणावि-
धातार्थः । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा । देवदत्ता ।
तत्परकरणं तत्कालार्थम् । शुभंयाः कीलालपाः ब्राह्मणी । हरङ्गाव्य इति
सुलोपः स्यात् । अजादिग्रहणं तु क्व चिज्जातिलवणे ङीष्मि प्राप्ते, क्व चित्तु
पुंयोगलवणे, क्व चित्तु पुष्पफलोत्तरपदलवणे, क्व चित्तु वयोलवणे ङीष्मि, क्व
चिट्ठिलवणे । हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चिदाब् विधीयते । शूद्रा चाम-
हत्पूर्वा जातिरिति पठ्यते । तस्यायमर्थः । शूद्रशब्दष्टापमुच्चादयति जाति-
श्चेद्वचति । शूद्रा । पुंयोगे ङीष्मैव भवितव्यम् । शूद्रस्य भार्या शूद्री । महत्पू-
र्वस्य प्रतिषेधः । महाशूद्री । महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनस्तत्र तदन्तवि-
धिना टाप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नैति
कथं तदन्तविधिः । एतदेव ज्ञापकं भवत्यस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति,
तेनातिधीवरी । अतिपीवरी । अतिभवती । इति भवति । अजा, एडका,
चटका, अश्वा, मूषिकेति जातिः । बाला, होठा. पाका, वत्सा, मन्दा,
विलातेति वयः । पूर्वाग्रहणा । अपराग्रहणा । टित्, निपातनाख्यत्वम् ॥
संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ संफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शण-
फला । पिण्डफला ॥ त्रिफला द्विगौ ॥ बहुव्रीहौ त्रिफली संहतिः * ॥ सत्पा-
क्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुण्यात् ॥ सत्पुण्या । पाक्पुण्या । काण्डपुण्या । प्रान्तपुण्या ।
शतपुण्या । एकपुण्या । पाककर्णेति ङीष्मो ऽपवादः ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा जा-

* त्रिफलेत्वारभ्य संहतिरित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

तिः ॥ कृञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । हलन्ताः । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा ।
पुंयोगः । कोकिला जातिः ॥ मूलान्नजः ॥ अमूला ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो
भवति । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः
कर्त्तृ । हर्त्तृ । दण्डिनी । कृत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग इत्यात्र संभवति यथाकथंचित् तदुगिच्छब्दरूपं, तदन्तात् स्त्रियां
ङीप् प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्ती ॥ धातोर्गुणितः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उखासत् । पर्णध्वत् ब्राह्मणी ॥ अञ्चतेश्चोपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वचन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः ।
धीवरी । पीवरी । शर्वरी । परलोकदृश्वरी । ऋचेभ्य इत्येव ङीपि सिद्धे तत्स-
चियोगेन रेफविधानार्थं वचनम् ॥ वनो न हशः ॥ * ॥ प्राप्तौ ङीब्रावुभावपि
प्रतिषिध्यते । सहयुध्वा ब्राह्मणी ॥

पादो ऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्प्रातिपदि-
कादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् ।
त्रिपदी । चतुष्पाद् । चतुष्पदी ॥

टाबुचि ॥ ९ ॥

पाद इत्येव । ऋचीत्यभिधेयनिर्देशः । ऋचि वाच्यायां पादन्तात्प्राति-
पदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोपवादः । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा
ऋक् । चतुष्पदा ऋक् । ऋचीति किम् । द्विपदी देवदत्ता ॥

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ॥ १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्राप्रत्ययो न भवति । वा-
यः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिध्यते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव । दश । स्व-
स्त्रादिभ्यः । स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्रः । चतस्रः ॥

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभो ॥

मनः ॥ ११ ॥

मवन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् प्रत्ययो न भवति । अत्रेभ्यो ङाङिति ङीप् प्राप्नो मन इति सूत्रेण प्रतिषिद्धते । दामा । दामानौ । दामानः । पामा । पामानौ । पामानः । अग्निस्मन्यह्वान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयो-
जयन्ति । सीमा । सीमानौ । सीमानः । अतिमहिमा । अतिमहिमानौ ।
अतिमहिमानः ॥

अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अवन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी
बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा । सुप-
र्वाणो । सुपर्वाणः । सुशर्मा । सुशर्माणो । सुशर्माणः । बहुव्रीहेरिति किम् ।
अतिक्रान्ता राजान, मतिराजौ ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति ङाभ्यां मवन्तात्प्रातिपदिकादनन्ताच्च बहुव्रीहेर-
न्यतरस्याम् । पाभा । पाभे । पाभाः । सीमा । सीमे । सीमाः । न च भवति ।
पामानः । सीमानः । बहुव्रीहौ । बहुराजा । बहुराजे । बहुराजाः । बहुतता ।
बहुतते । बहुतताः । न च भवति । बहुराजानः । बहुतताणः । अन्यतरस्यां-
यह्यं किमर्थम् । बहुव्रीहौ वनो र चेत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यात् । बहुधी-
वा । बहुधीवरी । बहुपीवा । बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयम् । उत्तर सूत्रेषूपसर्जने प्रतिषेधं करोति । यदित उर्ध्वम-
नुक्रमिष्यामो ऽनुपसर्जनादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । टिङ्गाङिति ङीप् ।
कुक्षरी । मद्रक्षरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुक्षरा बहुमद्रक्षरा मधुरा ।
आतेरिति ङीप् । कुक्कुटी । शूकरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुक्कुटा बहुशू-
करा मधुरा । कथं पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः । तदन्तविधिना । ज्ञापितं चैत-
दस्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति ।
कुम्भकारी । नगरकारी । न चाङिति ह्नुह्वं तद्विज्ञेयवति ॥

टिङ्गाङ्द्वयसज्दप्रज्मात्रश्चतयपृष्ठकृठञ्जञ्-

क्षारप्स्वनाम् ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्त्तते । तत्कति संभवे विज्ञेयं भवति । टिङ्गादि-
भ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापो ऽपवादः । टितस्ता-
वत् । कुक्षरी । मद्रक्षरी । इह कस्माच्च भवति । यवमाना । यजमाना । द्युनु-

बन्धकत्वाल्लटः । ल्युडादिषु कथं, टित्करणसामर्थ्यात् । इतरत्र तु टेरत्वं क-
लम् । पठिता विद्येति आगमटित्वमनिमित्तं, व्युत्प्लौ तुट् चेति लिङ्गात् ।
ठ । सौपर्ण्यी । वैनतेयी । निरनुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्ध-
कपरिभाषा न प्रवर्तते । अण् । कुम्भकारी । नगरकारी । औपगवी । ये ऽपि
क्वचिदण्कृतं कार्यं भवति । चौरी । तापसी । दाण्डा मौष्टेत्यत्र न भवति । अञ्
औत्सी । औदपानी । शार्ङ्गवाद्यञ इति पुनरञो ग्रहणं जातिलक्षणं ङीष्
बाधितुम् । द्रुयसच् । ऊरुद्रुयसी । जानुद्रुयसी । दग्वच् । ऊरुदग्वी । जानुद-
ग्वी । मात्रच् । ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप् । पञ्चतयी । दशतयी । ठक्
आत्तिकी । शालाकिकी । ठञ् । लावणिकी । ठक्ठञोर्भेदेन ग्रहणं ठनादि-
निवृत्त्यर्थम् । कञ् । यादृशी । तादृशी । क्वरप् । इत्थरी । नश्वरी । ल्युन् ।
आठ्ठंकरणी । सुभगंकरणी ॥ नञ्सञ्जीकृतकरणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ *
स्त्रैणी । पौंखी । शाक्तीकी । याष्टीकी । तरुणी । तलुनी ॥

यजश्च ॥ १६ ॥

ङीबित्येव । यजन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति
गार्गी । वात्सी ॥ अपत्यग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्वीपादनुसमुद्र
यञ् । द्वैष्या । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यज इत्येव । प्राचामाचार्याणां मतेन यजन्ताद् स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो
भवति, स च तद्धितसंज्ञः । षकारो ङीषर्थः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते
तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । अन्येषाम् । गार्गी
वात्सी । सर्वत्र ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृत्यते, बाधकबाधनार्थम् । आवट्या-
च्चापं वक्ष्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्यात् । आवट्यायनी-

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यज इत्येव । पूर्वण्य विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र लोहिता-
दिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यजन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वत-
न्त्रं यत्प्रातिपदिकं तदवधित्वेन परिगृह्यते कपिशब्दात्परः कपिकतेति, न प्राति-
पदिकावयवः कुरुकतेति । लौहित्यायनी । शाश्वत्यायनी । बाभ्रव्यायणी ॥

कथान्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरो तदन्तादी ष्फाणो तच्च प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते । कत-
न्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेष,स्तथा कल्पादिभ्यो नाञ्चइति । तच्च

तत्पुरुषवृत्त्या संवृहीतो मध्यपातो शकलशब्दो यजन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते । शाकल्यायनी । शाकल्यस्येमे ह्यात्राः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्य माण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ञ्कः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ण्ये कृते ठक्च मण्डूकादित्यणि च । यथाक्रमं टाड्ढीपोरपवादः । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना, तस्येदं विवक्षायामणि कृते भविष्यति ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी । शैषिकेष्ट्वर्णेषु दञ्जश्चेत्याणि प्राप्ते कृप्रत्यय इष्यते ॥ आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिवयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिर्पादिकं श्रुत्या वर्तते ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । बर्करी । प्रथम इति किम् । स्वविरा । वृद्धा । अत इत्येव । शिशुः ॥ वयस्यवरम इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरण्टी । द्वितीयवयोवचनावेतो । प्राप्र्यौवना स्थभिधीयते । कथं कन्या, कन्यायाः कनीन चेति आपकात् । उत्तानशया लोहितपादिकेति नैता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसंज्ञकात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । दशपूली । कथं त्रिफला । अजादिषु दृश्यते ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्वितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण ङीप् प्राप्तः प्रतिषिद्धते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्बिस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च तद्वितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति । बिस्तादीनां परिमाणार्थं यदणम् । सर्वतो मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्तात्तावत् । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । दशाश्वा । तेन क्रीतम् । अथर्वपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति लुक् । कालः संख्या च न परिमाणम् । द्विवर्षो । त्रिवर्षो । द्वाभ्यां ऋताभ्यां क्रीता द्विशता । त्रिशता । बिस्तादिभ्यः । द्विबिस्ता । त्रिबिस्ता । द्वाविता । त्र्याविता । द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या । अपरिमाणेति किम् । द्वाठकी । त्र्याठकी । तद्वितलुकीति किम् । समाहारे पञ्चाश्वी । दशाश्वी ॥

काण्डान्ताक्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्वितलुकि सतिसेत्रे वाक्ये ङीप् प्रत्ययो न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः सेत्रभक्तेः । प्रमाणे द्वयसन्निति विहितस्य तद्वितस्य प्रमाणे तो द्विगोर्नित्यमिति लुकि कृते द्विकाण्डा सेत्रभक्तेः । त्रिकाण्डा

चेत्रभक्तिः । काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात्पूर्वणैव प्रतिषेधे सिद्धे चेत्रे निब-
मार्थं वचनम् । इह मा भूत् । द्विकाण्डो रज्जुस्त्रिकाण्डो रज्जुरिति । प्रमाण-
विशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात्प्रमाणे ऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्वितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्वित-
लुकि सति अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परि-
खायाः द्विपुरुषा, द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वावित्ये प्रति-
षेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । प्रमाणादिति किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता
द्विपुरुषा । त्रिपुरुषा । तद्वितलुकीत्येव । समाहारे द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरुधसो ङीष् ॥ २५ ॥

ऊधस्शब्दान्ताद्बहुव्रीहेः । स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । ऊधसेनदिति
समासान्ते कृते अने बहुव्रीहेरिति हाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोरिदमुच्यते । घटो-
ध्री । कुण्डोध्री । बहुव्रीहेरिति किम् । प्राप्ता ऊधः, प्राप्नोधाः । अन उपधा-
लोपिन इत्यस्यापि ङीपोयमुत्तरत्रानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । समासान्तश्च स्त्रिया-
मेव, इह न भवति महोधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

पूर्वेण ङीषि प्राप्ते ङीष्विधीयते । संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहेरुधः-
शब्दान्ताद् ङीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्मावत् । द्व्यध्री । त्र्यध्री । अष्टय्यादेः ।
अत्यध्री । निरुध्री । आदियहणं किम् । द्विविधोऽध्री त्रिविधोऽध्रीत्यत्रापि यथा
स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊधस इति निवृत्तम् । संख्यायहणमनुवर्त्तते नाव्ययवहणम् । संख्यादे-
र्बहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्दामहायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दामा-
न्तात् हाप्प्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम् । द्विदानी । त्रिदानी ।
हायनान्तादापि प्राप्ते, द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी ॥ हायनो वयसि
स्युतः ॥ * ॥ तेनेह न भवति, द्विहायना शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना ॥
अन्तमपि त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति वयस्येव स्मर्यते ॥

अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहेरित्येव । अचन्तो यो बहुव्रीहेरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां
ङीप् प्रत्ययो भवति । ङीपा मुक्ते हाप्प्रतिषेधो भवतः । किमर्थं तर्हीद
मुच्यते, ननु सिद्धा एव हाप्प्रतिषेधङीपः । अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधादे

वचनम् । बहुराजा । बहुराज्ञा । बहुराजे । बहुतदा । बहुतस्थी । बहुतवे ।
अन इति किम् । बहुमत्स्या । उपधालोपिनः किम् । सुपर्वा । सुपर्वं । सुपर्वा ।
सुपर्वाण्यौ । सुपर्वाण्यः । इपुप्रतिषेधादेवान्न भवतः ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २६ ॥

अन्तसादुबुद्धीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये छन्दसि च नित्यं ङीप्
प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी । अतिराज्ञी नाम वामः ।
छन्दसि । गौः पञ्चदामी । एकदामी । द्विदामी । एकमूर्द्धी । समानमूर्द्धी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गल-

भेषजाञ्च ॥ ३० ॥

संज्ञाछन्दसोरित्येव । केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां छन्दसि
विषये स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मामकी ।
मामिकेति भाषायाम् । मित्रावस्थयोर्भागधेयी । भागधेयेति भाषायाम् ।
पापी स्त्रियम् । पापेति भाषायाम् । उताऽपरीभ्यो मघवा विजिग्ये । अपरेति
भाषायाम् । समानी प्रवाणी । समानेति भाषायाम् * ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

जस्विषयादन्यत्र संज्ञायां छन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति ।
या रात्री सृष्टा । रात्रीभिः । अजसाविति किम् । यास्ता रात्रयः ॥ अजसा-
दिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिं सहोषित्वा । कथं तिमिरपटलैरवगुण्डिताश्च
रात्रयः, ङीबयं बहुादिसवस्तत्र हि पठ्यते इदिकारादन्तिनः, सर्वतोक्तिवर्षो-
दित्येक इति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते नुगायमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुभवति ङीप्
च प्रत्ययः, स तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्ति-
र्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे, इह न भवति । अन्तरस्यां चास्तस्य
विद्यते । पतिमती पृथिवी । अन्तर्वदिति मतुजिपात्यते, वत्त्वं सिद्धम् । पतिव-
दिति वत्त्वं निपात्यते, मतुप्सिद्धः । अन्तर्वती गर्भिवी । पतिवती वीर्यवती ॥

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुवत्त्वे निपातनात् ।

गर्भियां वीर्यवत्यां च वा छन्दसि तु नुविधिः ॥

* गर्भिवती, गर्भिवतीति भाषायाम् । सुमङ्गली, सुमङ्गलेति भाषायाम् । भेषजी,
भेषजेति भाषायाम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सान्तर्वन्नी देवानुपैत् । सान्तर्वन्ती देवानुपैत् । पतिवन्नी तरुणवत्सा ।
पतिवन्ती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते । ङीप् प्रत्ययस्तु नकारा-
न्तत्वादेव सिद्धः । यज्ञसंयोगे, यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । तत्साधनत्वात्कल-
यहीतृत्वाद्वा यज्ञमानस्य पत्नी । पतिं वाचं यच्छ । यज्ञसंयोगदति किम्
यामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृषलस्य पत्नी । उपमानाद्विष्यति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वर्त्तते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपसर्ग-
नस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यतएव । वृद्धपतिः ।
वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसंयोगत्वात् । सपू-
र्वस्येति किम् । पतिरियं ब्राह्मणी यामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यतएव । पूर्वेषु
विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी ।
एकपत्नी । समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावार्यं वचनम् । समान ।
धीर । पिण्ड । भारु । पुत्र ॥ दासाच्छन्दसि ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् प्रत्ययः । पूतक्रता-
स्त्री पूतक्रतायी । त्रय । एते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः । यया हि पूताः
क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां ङीप् च प्रत्ययः ।
वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अन्य्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु
स्थानिवद्वावादेव सिद्धम् । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । मनायी । कुसि-
तायी । कुसीदायी । पुंयोगइत्येव । वृषाकपिः स्त्री ॥

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

हे उदात्त इति वर्त्तते । मनुशब्दात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति ङीकार-
श्चान्तादेश ऐकारश्चोदात्तः । वाचद्वयेन द्वावपि विकल्प्येते । तेन चैकम्
भवति । मनोः स्त्री मनायी । मनावी । मनुः । मनुशब्द आद्योदात्तः ॥

वर्णोदनुदात्तान्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेति वर्त्तते । वर्णोवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्कारोपधाद्वा डीष्
प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता । एनी । श्येता । श्येनी ।
हरिता । हरिणी । सर्वे एते आद्युदात्ताः । वर्णानां तण्डितनितान्तानामिति
वचनात् । वर्णोदिति किम् । प्रहृता । प्रहृता । गतिस्वरेणाद्युदात्तः । अनुदा-
त्तादिति किम् । श्वेता । घृतादित्वादन्तोदात्तः । तोपधादिति किम् ।
अन्यतो डीष् वक्ष्यति । अत इत्येव, सितिर्वाह्यणी ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥
पिशङ्गी ॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ * ॥ असिता । पलिता ॥ कन्दसि
क्कमित्येके ॥ * ॥ असिक्की । पलिक्की ॥ भाषायामपीष्यते ॥ गतो गणस्तूर्णम-
सिक्किकानाम् ॥

अन्यतो डीष् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तं, वर्णोदनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेक्षमन्यत्त्वम् । वर्ण-
वाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति । स्वरे
विशेषः । सारङ्गी । कल्माषी । शबली । वर्णोदित्येव । खट्वा । अनुदात्तादित्येव ।
कृष्णा । कपिला ॥

षिद्वैरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

डीषनुवर्त्तते । षिद्वैः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां डीष् प्रत्य-
यो भवति । शिल्पिनि ध्वन् । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । गौरादिभ्यः । गौ-
री । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय । मुकय । चय ।
पुट । दूष । द्रोण । हरिण । कण । पटर । उकण । आमलक । कुवल । ब-
दर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम । सलन्द । नहुष ।
आनन्द । सुपाट । सुगेठ । आठक । शङ्कुन । सूर्म । सुब । सूर्य । पूष । मूष ।
घातक । सकलूक । सल्लक । मालक । मालस । साल्वक । वेतस । अतस ।
पुस । मह । मठ । छेद । खन् । तखन् । अनहुही । अनहुही । एषण, कर-
णे । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लख । पान । मेघ । मौ-
तम । आप । स्थूष । भैरि । भौलिक । भौलिङ्गि । चौद्राहमानि । आसि-
ङ्गि । आपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । मूलाट । आतन । पातन ।
पावन । आस्तरण । अधिकरण । इत । अधिकार । आबहायणी । प्रत्यक्रो-
हिणी । सेवन । सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । वि-
टक । कुट्ट । मूर्द्ध । पाण्ड । लोफाण्ड । कन्दर । कन्दल । तख । तखन ।
खट् । मट् । सौधर्म । रोहिणी, नखे । रेवती, नखे । विजल । निजल ।

पुष्कल । कटाक्षोषिवचने* । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी
कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्रोष्टी । मातामह । पितामह । मा-
तामहपितामहयोर्मतातरि विद्येति विस्थादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम् । अनि-
त्यः बिल्लत्तयो ढीर्भवति, तेन दंष्ट्रेऽप्यपचं भवति ॥

**ज्ञानपदकुण्डगोयस्थलभाजनागकालनीलकुशका-
मुककबरादृश्यमन्त्रावपनाकृन्निमाश्रायास्यौ-
ख्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुने-
च्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥**

ज्ञानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिव्यञ्ज-
यथासंख्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । ज्ञानपदी भवति वृत्तिश्चेत् । ज्ञानपदी अन्या-
स्यरे विशेषः । उत्सादिपाठादत्र हृते ङीपाद्युदात्तत्वं भवति । कुण्डरी भवति,
कमरं चेत् । कुण्डान्या । गोली भवत्यावपनं चेत् । गोणान्या । स्थली भवति
कृन्निमा चेत् । स्थलान्या । भाषी भवति श्रावा चेत्, पक्षेत्यर्थः । भाषी
ऽन्या । नागी भवति स्यौत्थं चेत् । नागा ऽन्या । नागशब्दे गोखवचनः स्यौत्थे
ङीष्मुत्पादयति, अन्यत्र गुणवच टापम् । ज्ञातिवचनात् ज्ञातिलत्तयो ङावेव
भवति । नागी । काली भवति वर्णश्चेत् । काला ऽन्या । नीली भवति अना-
च्छादनं चेत् । नीला ऽन्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादनरूप्यते, किं तर्हि नीला-
दोषधौ, प्राणिनि च । नीली दोषधिः । नीली गौः । नीली बडवा ॥ संज्ञा-
यां वा ॥ नीली । नीला । कुशी भवत्ययोविकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी
भवति मैथुनेच्छा चेत् । कामुकान्या । मैथुनेच्छावती भण्यते, नेच्छामानम् ।
कबरी भवति केशवेशश्चेत् । कबरान्या ॥

शोखात्माचाम् ॥ ४३ ॥

शोकाशब्दात्माचामाचार्याणां मतेन स्थिषां ङीष् प्रत्ययो भवति । शोकी,
शोखा बहुवा ॥

वेतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्थिषां
वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पटुः । पट्टी । मृदुः । मृद्वी । उत इति किम् । बुध-
रियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् । यासुः ॥ वसुशब्दानुगुणवचनाद् ङीष्वा-

* पिप्पल । भट्ट । दक्षल । कन्द । काकव ।

इति शब्दा अत्र शब्दे पुस्तकान्तरे भिन्नाः ॥

कुदात्तर्धम् ॥ * ॥ वस्त्री ॥ सहसंयोगोपधात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुरिं
ब्राह्मणी । बाबुरिं ब्राह्मणी ॥

सन्त्वे निविशतेपेति पृथगी जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियावश्च सो ऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

बह्नादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति ।
बहुः । बह्वी । बहु । पटुति । अङ्कति । अञ्चति । अंहति । बहति ।
अकटि । अक्ति, शस्त्रे । शरि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि ॥
इतः प्राण्यङ्गात् ॥ ह्रदिकारादक्तिनः ॥ सर्व्वतोक्तिचर्यादित्येके ॥ चण्ड । अराल ।
कमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्कुट । भञ्ज । ध्वज ॥ चन्द्रभागाचक्षाम् ॥
कल्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दे गुणवचन इव तस्येह पाठ उत्तरार्थः ॥

नित्यं कृन्दसि ॥ ४६ ॥

बह्नादिभ्यश्चकृन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु
हित्वा प्रपिबन् । बह्वी नाम ओषधी भवति । नित्ययहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

कृन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । विन्धी च ।
प्रन्धी च । सुन्धी च * । इह कस्माच्च भवति स्वयंभूः । उत इति तपरकरणा-
मनु वर्त्तते । इत्थादेवेयं पञ्चमी । भुव इति सौत्रो निर्द्देशः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योगः पुंयोगः । पुंयोगाद्वेत्तोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्त्तते पुंस
आख्याभूतं तस्माद् ङीष् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी महामात्री ।
प्रष्ठी । प्रचरी । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संभवात् पुंशब्दा एते, तद्योगात्स्त्रियां
वर्त्तन्ते । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आख्यायहणं किम् । परि-
कृष्टा । प्रजाता । पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्त्तन्ते, न तु पुमांसमाचक्षते ॥ गोपा-
लिकादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥ गोपालकस्य स्त्री गोपालिका ॥ सूर्याद्वेत्तायां चाव्य-
क्तव्यः ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् । सूरी ॥

इन्द्रवरुणभवशर्व्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुला-

चार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, आनुक्चा-

गमः । येषामत्र पुंयोगएवेष्ट्यते तेषामानुगागममात्रं विधीयते । प्रत्ययस्तु पूर्व-
 खेष सिद्धः । अन्येषां तूभयं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी ।
 शर्वाणी । रुद्राणी । मृदानी ॥ हिमार्णयोर्महस्वे ॥ * ॥ महद्भिर्मं हिमानी ।
 महदरण्यमरणानी ॥ यवाद्दोषे ॥ * ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ यवनाङ्गिण्याम् ॥ *
 यवनानी लिपिः ॥ * ॥ उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ * ॥ उपाध्यायी । उपाध्या-
 यानी । मातुली । मातुलानी ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ आचार्या-
 आचार्या ॥ आर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ * ॥ आर्याणी । आर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया-
 विना पुंयोगेन स्वार्थेणवायं विधिः । पुंयोगे तु ङीषैव भवितव्यम् । आर्या-
 क्षत्रियी ॥ मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च ॥ * ॥ रथीभून्मुद्गलानी गविष्टौ ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्तात्प्रत्य-
 पदिकात्करणपूर्वात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्री-
 वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् । सुक्रीता । दुष्क्रीता । इह कस्माच्च भवति

सा हि तस्य धनक्राता प्राणेष्वपि गरीयसी ।

इति । ङीष्न्तेन समासः । अत इति चानुवर्त्तते । गति कारकोपपदान्-
 कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । बहुलं तदुच्यते, कर्तृकरणे क्त्वा
 बहुलमिति ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् क्तान्तादल्पाख्यायां
 प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अश्वविलिप्तीक्योः । सूया-
 लिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थः । अल्पाख्यायामिति किम् । चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मण-

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्तादित्येव । बहुव्रीहिर्योन्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति
 स्वाङ्गपूर्वपदो बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पं वक्ष्यति । अ-
 भिची । ऊरुभिची । गलकोत्कृती । केशलूनी । बहुव्रीहेरिति किम् । अ-
 तिता ॥ अन्तोदात्तज्ञातप्रतिषेधः ॥ * ॥ दन्तजाता । स्तनजाता ॥ पाण्डि-
 त्यादीनामर्थविशेषे ॥ * ॥ पाण्डिहोती भार्या । यस्यास्तु कथं चित्पाण्डिहो-
 पाण्डिहोती सा भवति ॥ अबहुनञ् सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ *
 बहुकृता । नञ् । अकृता । सु । सुकृता । काल । मासजाता । संवत्सरजाता
 सुखादिः । सुखजाता । दुःखजाता । जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादिति
 मादिना बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात् कान्तादित्यनुवर्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् कान्ता-
दुबुब्रोहेः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते ।
शार्ङ्गजग्धी । शार्ङ्गजग्धा । पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती । सुरा-
पीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् । शङ्खभिची । ऊरुभिची । अन्तोदात्तादि-
त्येव । वस्त्रच्छवा वसनच्छवा ॥ बहुलं संज्ञादन्तसोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
प्रवृद्धविलूनी । प्रवृद्धविलूना । प्रवृद्धा चासौ विलूना चेति नायं बहुव्रीहिः ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

बहुव्रीहेः कान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । वायव्यमनुवर्तते ।
स्वाङ्ग यदुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भ-
वति । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी, अतिकेशा, माला ।
स्वाङ्गादिति किम् । बहुयवा । उपसर्जनादिति किम् । अशिक्षा । असंयोगोप-
धादिति किम् । सुगुल्फा । सुगार्श्वा । अङ्गगान्धकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
मृदङ्गी । मृदङ्गा । सुगान्त्री । सुगान्त्रा । स्निग्धकण्ठी । स्निग्धकण्ठा ॥

अद्वयं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्थं तच्च दृष्टं चेतेन चेततथायुतम् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाश्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येव । बहुव्रजस्य संयोगोपधतस्य च प्रतिषेधे
प्राप्ते वचनम् । सहनञ्प्रविद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव । नासिकाद्यन्ता-
त्प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका ।
तिलोदरी । तिलोदरा । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्गी । दीर्घजङ्गा । सम-
दन्ती । समदन्ता । चारुकर्णी । चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्णशृङ्गा ॥ पुच्छा-
ख्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा ॥ कबरमणिविषमरेभ्यो
नित्यम् ॥ * ॥ कबरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥ उपमाना-
त्पञ्चाक्ष पुच्छाक्ष ॥ * ॥ उलूकपत्नी सेना । उलूकपुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिवह्वः ॥ ५६ ॥

स्वाङ्गादिति ङीष् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । क्रोडाद्यन्ताद् बहुव्रजताच्च प्राति-
पदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा । कल्याणसुरा । कल्या-
णोक्ता * । कल्याणवाला । कल्याणशफा । कल्याणगुदा । कल्याणघोषा ।

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६६ ॥

ऊरुत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कदलीस्तम्भोरुः । नागनासोरुः । करभोरुः । औपम्यइति किम् वृत्तोरुः स्त्री

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित शफ लक्षण वाम इत्येवमादेः प्रातिपदिकादूरुत्तरपदात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अनौपम्यार्थ आरम्भः । संहितोरुः । शफोरुः ।

शोरुः । वामोरुः ॥ संहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संहितोरुः । सहोरुः

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कद्रुश्च वै सुपर्णा च । मा स्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात् । छन्दसीति किम् । कद्रुः । कमण्डलुः ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गुग्गुलुमधूः । जतूः । पतयालूः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अच्छन्दोर्थं वचनम् । कद्रुः । कमण्डलूः । संज्ञायामिति किम् । कद्रुः । कमण्डलुः ॥

शार्ङ्गरवाद्यजो डीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्यो ऽजन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां डीन् भवति । शार्ङ्गरेवी । कापटवी । अजन्तेभ्यः । बैदी । और्वी । जाति । चात्रानुवर्तते । तेन जातिलक्षणे ङीषनेन बाध्यते, न पुंयोगलक्षणे । बैदी स्त्री बैदी । शार्ङ्गरेव । कापटव । गौगुलव । ब्राह्मण । गौतम । एते ऽजन्तौ कामण्डलेय । ब्राह्मकृतेय । आनिचेय । आनिधेय । आशोकेय । एते ऽजन्तौ वात्स्यायन । मौञ्जायन । एतौ फगन्तौ जातिः । कैकसेयो ऽजन्तः । शैब्यो यजन्तौ । रहि, पर्यहि । कृदिकारान्तौ । आशमरघ्यो यजन्तः । पानः । उदपानशब्दः शुण्डिकादयान्तः प्रयोजयति । अराल । चण्ड । वतण्ड । जातिः ॥ भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायाम् ॥ घादिषु नित्यं इत्यादि नूनरयोर्द्विश्च ॥ अत्र यथायोगं ङीष्वादिषु प्राप्तेषु ङीन्विधीयते ॥

यङ्श्चाप् ॥ ७४ ॥

यङन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । यङः सामान्यबहुवचनमेतत् । आम्बुष्ठा । सौवीर्या । कौसल्या । यङ् । कारीर्यम् । वाराह्या । बालाक्या ॥ बाच्च यजः ॥ * ॥ बात्परो यो यज् तदन्तात्

वक्तव्यः । शार्कराद्या । पौतिमाध्या । गौकत्या । उत्तरसूत्रे चकारानुक्तसमुच्च-
यार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

आवट्याञ्च ॥ ७५ ॥

आवटशब्दो गर्गादिः । तस्मादाञि कृते ङीप् प्राप्ते वचनमेतत् । आव-
ट्याञ्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवट्या । प्राचां ष् एष, सर्वत्र बहु-
यात् । आवट्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारो ऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानि त ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-
मस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । यूनस्तिः, युवतिः । बहुवचनमनुक्त-
तद्धितपरिग्रहार्थम् । पृथिव्या आजौ । अयादिपश्चाद्भिन्नजित्येवमादि लब्धं
भवति । तद्धितप्रदेशः कृतद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दात्प्रातिपदिकास्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति । स च तद्धित-
संज्ञो भवति । ङीपो ऽपवादः । युवतिः ॥

अणिजोरनार्थयोगुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिजौ विहितावनार्थौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोगुरूपोत्तमयोः
स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिजोरेव विज्ञायते,
न तु समुदायस्य । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । षकारस्तद्विधातार्थः । यङ्श्चा-
र्जित । उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्यप्रत्तरमाह । उत्तमस्य समीपमुपो-
त्तमं, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्रूपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीबस्येव गन्धोस्य करीब-
गन्धिः । कुमुदगन्धिः । तस्यापत्यमित्यण् । तस्य ष्यङादेशः । कारीबगन्ध्या ।
कौमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम् । अत इज् । वाराहिः । तस्य ष्यङादेशः । वाराह्या ।
बालाक्या । अणिजोरिति किम् । अतभागस्यापत्यं, विदादित्वादज् । आर्तभागी ।
गुरुपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिजौ । ठिङ्वाञ्जिति ङीबेव भवति । अनार्थ-
योरिति किम् । वासिष्ठी । वैश्वामिनी । गुरुपोत्तमयोरिति किम् । औपयवी ।
कापटवी । गोत्रइति किम् । तत्र जाता आदिच्छत्री कान्यकुञ्जी ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

अणिजोरित्येव । गेन्नात्रयवा गोत्राभिमतताः कुलाध्याः पुञ्जिकभुञ्जिक-
मुत्तरप्रभृतय, स्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । अगुरु-
पोत्तमार्थे आरम्भः । पौण्ड्रक्या । भौञ्जिक्या । मौस्रया । येषां त्वनन्तरापत्ये-
षीष्यते दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येति, ते क्रोड्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरुपोत्तमार्थे
आरम्भः । अनणिज्यश्च । क्रौड्या । लाड्या । क्रौडि । लाडि । व्याडि ।
आपिशलि । आपक्षिति । चोपयत । चैटयत । शैक्यत । बैल्यत * । सौधा-
तकि ॥ सूत, युवत्याम् ॥ भोज, चक्षिये ॥ भौरिकि । भौलिकि । शाल्मलि ।
शालास्थलि । कापिष्ठलि । गौलह्य† ॥

दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुग्रिकाण्ठेविट्टिभ्यो

ऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञि शौचिवृत्ति सात्यमुग्रि काण्ठेविट्टि इत्येतेषामन्यतरस्यां ष्यङ्
प्रत्ययो भवति । इजन्ता एते, गोत्रयद्वयं च नानुवर्त्तते । तेनोभयत्रविभाज्यम् ।
गोत्रे पूर्वण ष्यङ्देशः प्राप्तो विकल्प्यते, ऽगोत्रे त्वनन्तरे ऽपत्ये पक्षे विधीयते ।
तेन मुक्ते इतो मनुष्यजातेरिति ङीषेव भवति । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । शौचि-
वृत्त्या । शौचिवृत्ती । सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री । काण्ठेविट्ट्या । काण्ठेविट्टी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

त्रयमप्यधिक्रियते समर्थानामिति च प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थे-
कप्रत्ययात्राधिश्चायमधिकारः । प्रादिशो विभक्तिरिति यावत् । स्वार्थेकेषु
ह्यस्योपयोगो नास्ति विकल्पोपि तत्रानवस्थितः । के चिचित्यमेव भवन्ति ।
लक्षणवाक्यानि तस्यापत्यं, तेन रक्तं रागात्, तत्र भव, इत्येवमादीनि भवि-
ष्यन्ति । तेषु सामर्थ्यं सति प्रथमनिर्द्वैष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति
वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्वारणे बध्नी । समर्थानां मध्ये प्रथमं प्रत्यय-
इतिस्त्वेन निर्द्वार्यते । तस्येति सामान्यविशेषलक्षणार्थं तदीयं प्राथम्यं विशेषणं
विज्ञायते । उपगोरपत्यम्, औपगवः । समर्थानामिति किम् । कश्चल उपगो, र-
पत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् । बध्नन्ताद्व्याया स्यात्प्रथमान्तान्ता भूत् ।
वेति किम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । यद्येवं समासवृत्ति-
स्तद्धितवृत्त्या बाधेते उपपत्त्यमिति । नैव दोषः । पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांबद्धम-
नुवर्त्तते । तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यतीक्ष्ण ॥ ८३ ॥

तेन दीव्यतीति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दो ऽवधित्वेन वक्ष्यते,
प्राग्दीव्यत्संज्ञशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामो ऽवधत्ययस्यच भवतीति

* विकल्पयत । पा० २ ।

† गौलह्य । पा० २ ।

वेदितव्यम् । अधिकारः परिभाषा विधिर्बेति त्रिच्यपि दर्शनेकपवादविषयं
परिहृत्याप्तं प्रवर्तते । वक्ष्यति । तस्यापत्यम् । औपगवः । काषटवः ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्चेष्वञ् प्रत्ययो भवति ।
पत्युत्तरपदाद् एयं वक्ष्यति तस्यापवादः । आश्वपतम् । शतपतम् । अश्ववति ।
शतपति । धनपति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । वृक्षपति । धान्यपति ।
यशुपति । धर्मपति । सभापति । प्राणपति । क्षेत्रपति * ॥

दिस्त्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदादण्यः ॥ ८५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च
प्रातिपदिकात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्चेषु ण्यः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः ।
आदित्यम् । पत्युत्तरपदात् । आज्ञापत्यम् । सेनापत्यम् ॥ यमाज्येति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ याम्यम् ॥ वाहमतिपितृमतां कुन्दस्युषसंस्थानम् ॥ * ॥ वाच्यम् ।
आश्वम् । वैतृमथ्यम् ॥ पृथिव्या आजौ ॥ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवा-
वज्रजो ॥ * ॥ दैव्यम् । देवम् ॥ बहिषष्टिलोपश्च ॥ * ॥ बाह्यः ॥ ईकञ्च ॥ * ॥
बाहीकः ॥ ईकञ् कुन्दसि ॥ * ॥ बाहीकः । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनमव्य-
यानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । आरातीयः ॥ स्थानोकारः ॥ * ॥
अश्वत्यामः ॥ लोम्बोपत्येषु बहुषु ॥ * ॥ उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति
किम् । औडुलोमिः । शारलोमिः ॥ सर्वत्र गोरवादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥
गव्यम् । अज्रादिप्रत्ययप्रसङ्गदिति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरुत्वम् ।
गोमयम् ॥ श्यादयोर्ध्वविशेषलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ दित्तेरपत्यं,
दैत्यः । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । कथं दैतेयः । दितिचङ्गात्कादिका-
रादक्तिः, सर्वतोक्तित्रयोदित्येकदिति लीङ् कृत्वा स्त्रीभ्यो उक् क्रियते ।
लिट्पूर्वादिपरिभाषा जानित्या † ॥

उत्सादिभ्यो ऽञ् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्चेष्वञ् प्रत्ययो भवति ।
अणस्तदपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । उत्स । उदपान ।
विकर । विनोद । महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तनुन ॥ वज्र-
याऽसे ॥ भेनु । पृथिवी । पङ्क्ति । जमती । चिष्टुप । अनुष्टुप् । जनपद ।

* स्थानपति । यज्ञपति । धन्यपति । अधिपति । बन्धुपति । इते ऽत्र गच्छे पुस्तकान-
्तरे अधिकाः ।

† विधानसामर्थ्यादेव टिलोपाभाव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भरत । उद्गीतर । गीष्म । पीलु । कुल ॥ उदस्थान, देशे ॥ पृष, वंशे ॥
भल्लकीय । रथन्तर । मध्यान्दिन । बृहत् । महत् ॥ सत्त्वन्तु ॥ सद्गन्धो
मनुबन्त आगतनुङ्को गृह्यते सत्त्वन्तिवति । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान ।
उष्णिक । ककुप् । सुवर्ण* । देव ॥ गीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
मा भूत् । गीष्मी त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह दत्तं गृह्यते न वेदः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सूत्रौ भवनात् ॥ ८० ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव संबन्धः । प्राग्भव-
नसंशब्दनादर्थोऽस्तेषु स्त्रीशब्दात्पुंशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्सूत्रौ प्रत्ययौ भवतः ।
स्त्रीषु भवं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीणां समूहः, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीभ्य
आगतं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीभ्यो हितं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रियाः पुंवादिति
ज्ञापकादुत्पत्त्यर्थं न भवति । योगापेक्षं च ज्ञापकमिति स्त्रीवादित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते, न भवनादिति, द्विगोरिति षष्ठी । द्विगोर्यः
संबन्धी निमित्तत्वेन तद्वितः प्राग्दीव्यतीयो ऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य
लुग्भवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदाव-
धीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्यइति किम् । द्वैदेवदत्तिः । त्रैदेवदत्तिः ।
प्राग्दीव्यत इत्येव । द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति,
पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथ वा द्विगोरेवायं लुग्विधीयते, द्विगोरिति
स्थानषष्ठी । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैवा संज्ञा । सत्यमेतत् । उपचारेण लक्षणाया
द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय इव द्विगुस्तस्य लुग्भवति । द्विगुनिमित्तकोऽपि तर्हि
गुणकल्पनया कस्माच्च द्विगुरुच्यते पाञ्चकपालमिति, न तस्य द्विगुत्वं निमि-
त्तम् । इतरस्तु द्विगुनिमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथं पञ्चकपालत्वं
संस्कृतः पञ्चकपाल इति, नैवात्र तद्वित उत्पद्यते । वाक्यमेव भवति । त्रैलोक्यं
हि साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति
तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ।
अथेह कस्माच्च भवति । पञ्चभ्यो गर्गेभ्य आगतं, पञ्चगर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमय-
मिति । वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रे ऽलुगचि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययान्तं
लुगुक्तेषामन्नादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्ध्यते । गर्गाणां छात्रा

गार्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । सारपायकीयाः । गोत्रदत्ति किम् । गोत्र-
लम् । वादरम् । अचीति किम् । गर्गभ्य आगतम् । गर्गरूपम् । गर्गमयम् ।
प्राग्दीव्यत इत्येव । गर्गभ्यो हितम् । गर्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहु-
वचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्यकयोरलुक् । विदानामपत्यं युवा युवानौ । वैदः । वैदे ।
वैदशब्दादत इजि कृते तस्य च इजः एयवन्नियार्थजित इति लुकि रूपम् ।
एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वैदस्य वैदयोर्वा ऽपत्यं
बहवो माणवका, विदाः । नक्षत्राञ् बहुषूपत्यः ॥

यूनि लुक् ॥ ६० ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्तते । अचीति च । प्राग्दीव्यतीये ऽज्ञादौ प्रत्यये
विवक्षिते बुद्धिस्थे ऽनुत्पन्नश्च युवप्रत्ययस्य लुभवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो
यतः प्राप्नोति स ततो भवति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं
युवा, फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ, फाण्टाहृतः, तस्य क्वात्रा इति विवक्षि-
तेर्धे बुद्धिस्थे युवप्रत्ययस्य लुभवति, तस्मिन्निवृत्ते इजन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नं
तस्मादिजश्चेत्यण् भवति । फाण्टाहृताः । भागवित्तस्यापत्यं, भागवित्तिः ।
तस्यापत्यं युवा । वृद्धाद्वक्तौवीरेषु बहुलमिति ठक् । भागवित्तिकः । तस्य
क्वात्राः, पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते इजश्चेत्यण्, भागवित्ताः । तिकस्यापत्यं,
तिकादिभ्यः फिज् । तैकायनिः । तस्यापत्यं युवा । फेरु चेति क्ः, तैकायनीय
स्तस्य क्वात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते वृद्धाच्छः, तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं
कापिञ्जलादिस्तस्यापत्यं युवा । कुर्वादिभ्यो एयः । कापिञ्जलाद्याः । तस्य क्वात्रा,
एये निवृत्ते इजश्चेत्यण् । कापिञ्जलादाः । म्लुचुकस्यापत्यं, प्राचामवृद्धात्किन्बहु-
लमिति म्लुचुकायनि, स्तस्यापत्यं युवा, प्राग्दीव्यतो ऽण्, स्त्रौचुकायन, स्तस्य
क्वात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्, स्त्रौचुकायनाः । अचीत्येव, फाण्टाहृतरूपम् ।
फाण्टाहृतमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । भागवित्तिकाय हितं, भागवित्तीयम् ॥

फक्फिजोरन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिजोर्युव-
प्रत्यययोः प्राग्दीव्यतीये ऽज्ञादौ प्रत्यये विवक्षिते ऽन्यतरस्यां लुभवति । गर्गा-
दिभ्यो यजि कृते यजिजोश्चेति फक्, गार्गीयणः । तस्य क्वात्राः, गार्गीयाः ।
गार्गीयकीयाः । वात्सीयाः । वात्स्यायनीयाः । फिजः सत्वपि, यास्कस्यापत्यं,
शिवादिभ्यो ऽण् । यास्क, स्तस्यापत्यं युवा । अणो द्व्येव इति फिज् । यास्का-
यनि, स्तस्य क्वात्राः । यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ६२ ॥

अर्थनिर्देशाय, पूर्वैरुक्तैश्च प्रत्ययैरभिसंबद्ध्यते । तस्येति बह्वीसमर्थादप-

न्यमित्येतस्मिन्नेव यथाविहितं प्रत्ययो भवति, प्रकृत्यर्थविशिष्टत्वस्यैव उपत्व-
माश्रयेण दृश्यते । लिङ्गघटनादिकमन्यत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोत्यत्यमोष-
वः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौत्रः ॥

तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासे वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः ॥

एको गोत्रे ॥ ६३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं प्रत्ययोत्य-
त्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते । गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वं उपत्येन युज्यते ।
अपतनादपत्यं, योपि व्यवहितेन जनितः सोपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्ग-
स्थापत्यं, गार्गिः । गार्गेरपत्यं, गार्ग्यः । तत्पुत्रोपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहित-
जनितेपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यज्ञेव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते । अथ वा
गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृतिर्न-
यम्यते । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्रादन्यस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अयमपि नियमः । अन्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न प्र-
थमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यस्थापत्यं युष्ठा, गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । दास-
यणः । प्राचायणः । औपगविः । नाडायनिः । अस्त्रियामिति किम् । दासी ।
प्राची । किं पुनरत्र प्रतिषिद्धते । यदि नियमः, स्त्रियामनियमः प्राप्नोति । अथ
युवप्रत्ययः, स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञायाः युवसंज्ञाया
बाधितत्वात् । तस्माद्व्योगविभागः कर्तव्यः । गोत्रादप्यनि प्रत्ययो भवति । ततो
ऽस्त्रियाम् । यूनि यदुक्तं तस्त्रियां न भवति । युवसंज्ञेव प्रतिषिद्धते, तेन च
गोत्रप्रत्ययेनाभिधायते ॥

अत इज् ॥ ६५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात्प्रातिपदिकादिषु प्रत्ययो भवति । कञ्-
पवादः । दत्तस्थापत्यं, दाहिः । तत्परकारणं किम् । शुभ्याः । कीलासयाः ।
इत्यतो मा भूत् । कञ् प्रदीयतां दाशरथाय मेयिती । शेषविवक्षया भविष्यति ॥

बाहुदिभ्यश्च ॥ ६६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देष्वेव उपत्ये इज् प्रत्ययो भवति । बाहुविः ।
औपबाहुविः । अनकारार्थं कारम्भः । क्व सिद्धाश्चकार्थनार्थः । बाहु । उपबाहु ।
विवाकु । शिवाकु । घटाकु । उपविन्दु । इक । सूडाता । मूषिका । वलाका ।

भगला । हगला । भुवका । भुवका । सुमिष्ठा । दुर्मिष्ठा । पुष्करसत् । अनुहरत् ।
 देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् ॥
 अमितौजसः सलोपश्च ॥ उदञ्च । शिरम् । शराबिन् । तिमस्रविन् । ब्रह्म-
 तेदिन् । खरनादिन् । नमरमर्दिन् । प्रकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त । हण्ड ।
 सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन । सप्तम् । गद । प्रद्युम् । राम ॥ उदङ्कुः संज्ञायाम् ॥
 संभूयोम्भतोः सलोपश्च * ॥ बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके त-
 तेन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ * ॥ बाहुनाम कश्चित्तस्यापत्यं, बाह्वयः ॥ संवन्धि-
 शब्दानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ संज्ञा । श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिः† । चका-
 रोनुक्तसमुच्चयार्थः, आहूतिगणतामस्य बोधयति । जाम्बिकः । रेन्द्रशर्मिः । आञ-
 धेनविः । आञ्जवन्धविः । औडुलोमिः ॥

सुधातुरकङ् च ॥ ९० ॥

सुधामृच्छब्दादपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च तस्याकडादेशो
 भवति । सुधातुरपत्यं, सौधातकिः ॥ व्यासवस्हनृषादवष्टालबिम्बानामिति
 वाच्यम् ॥ * ॥ वेयासकिः । वासडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । केम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९१ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसंज्ञके ऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ् प्रत्ययो
 भवति । इञो ऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः, वातत्फणोरस्त्रियामिति ।
 जकारो वृद्धार्थः । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यो । कौञ्जायनाः । ब्राधायन्यः ।
 ब्राधायन्यो । ब्राधायनाः । गोत्रइति किम् । कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । एक-
 वचनद्विवचनयोः सति शिष्टत्वाद् अित्स्वरौघे भवितव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जा-
 यना इति, परमपि अित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वरं शब्देभ्यते । गोत्राधिकारस्य शिवा-
 दिभ्योऽपि यावत् । कुञ्ज । ब्रह्म । शङ्ख । भस्मन् । गब । लोमन् । शठ ।
 शाक । शाकट । शुण्डा । शुभ । विपाश । स्कन्द । स्तम्भ † ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९२ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नाडा-
 यनः । चारायणः । गोत्रइत्येव । नाडिः । शलङ्कु शलङ्कुं चेत्यत्र पठ्यते । शाल-
 कुम्भनः । पैलादिषु च शालङ्कुशब्दः पठ्यते । शालङ्कुः पिता । शालङ्कुः पुत्रः ।
 तत्कथं गोत्रविशेषे कौशिके फक् स्मरन्ति । इजेवान्यत्र । शालङ्कुरिति । अथ

* निष्ठाकु । अवाकु । किन्नु । ब्रह्मा । वृकला । भद्रशर्मन् । सुशर्मन् । सुधावन् । माव ।
 यते ब्रह्मा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† वाजपयस्युरादिति यच्च भवतीत्यधिकं मुस्तकाकारे ।

‡ मुष्मा । अथ शुभमा । इते ब्रह्माः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

वा पैलादिपाठ इव ज्ञापक इजोभावस्य । नड । वर । बक्र । मुञ्ज । इतिक ।
 इतिश । उपक । लमक ॥ शलङ्कु शलङ्कुं च ॥ सप्तल । वाजप्य । तिक । अग्नि-
 शर्वेन् वृषगणे । प्राण । नर । सायक । दास । मित्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल ।
 किङ्कर । किङ्गल । कातर । कातल । काश्य । काश्यप । काव्य । अज । अमु-
 ष्य ॥ कृष्णरथौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः ॥ अमिन्न । लिगु । चित्र । कुमार । क्रोष्टु-
 क्रोष्टव्य । लोह । दुर्म । स्तम्भ । शिंशपा । अय । वृथ । शकट । सुमनस् ।
 सुमत । मिमत । चक्र । जत् । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल ।
 चर्मसिन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । बदर । अश्वक । खरप । कामु-
 क । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड * ॥

हरितादिभ्योः ॥ १०० ॥

हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्यो ऽजन्तेभ्योपत्ये फञ् प्रत्ययो
 भवति । इजोपवादः । हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैदासायनः । ननु च गोत्र-
 इति वर्त्तते । न च गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवत्येको गोत्रइति वचनात् । सत्य-
 मेतत् । इह तु गोत्राधिकारेपि सामर्थ्यादूनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकार-
 स्तुत्तरार्थः ॥

यजिजोश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । गार्भ्या-
 यणः । वात्स्यायनः । इजन्तात् । दाक्षायणः । प्राचायणः । द्वीपादनुसमुद्रं
 यञ् । सुतङ्गमादिभ्य इजित्यतो न भवति । गोत्रग्रहणेन यजिजौ विशेष्येते ।
 तदन्तात्तु यून्येवायं प्रत्ययः । गोत्रादूनि प्रत्ययो भवति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद्गुवत्सायायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्रइत्येव । शरद्वत् शुनक^६ दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो
 भवति यथासंख्यं भृगुवत्सायायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेभु । शरद्वतायनो भवति
 भार्गवश्चेत् । शरद्वतो ऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत् । शौनको
 ऽन्यः । दर्भायणो भवति आयायणश्चेत् । दर्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकशब्दौ
 बिदादौ । ताभ्यामजो ऽपवादः फञ् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्रइत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये ऽन्यतरस्यां फञ्
 प्रत्ययो भवति । इजोपवादः । द्रोणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः ।

* एक । वानज । ज्ञापक । नाज । अन्वजत् । अन्तजन । इत्यरा । अंशक । अश्वला ।
 अध्वरादपहय । एते शब्दा अत्र पुस्तकान्तरे स्थिताः ।

जैवन्तायनः । जैवन्तिः । कथमनन्तरो ऽस्वत्यामा द्रौण्यायन इत्युच्यते । मैवात्र महाभारतद्रोणो दृश्यते । किं तर्ह्यनादिः । तत् इदं गोत्रे प्रत्ययविधानम् । रदानो ऋतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

अनुष्ठानन्तर्यं विदादिभ्यो ऽञ् ॥ १०४ ॥

गोत्रइत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्ये ऽऽप्रत्ययो भवति । वैदः । शौर्वः । ये पुनरत्रानृषिशब्दाः पुत्रादयस्तेभ्यो ऽनन्तरापत्येष्व भवति । पौषः । दौहित्रः । अनुष्ठानन्तर्यइत्यस्यायमर्थः, अनृषिभ्यो ऽनन्तरे भवतीति । यत्रयमर्थे च यपत्ये नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः स्यात् तत्रेदं न सिद्ध्यति । इन्द्रभूः सप्तमः काश्यपानाम् । अनन्तरापत्यरूपेणैव च्यवणाभिधानं भविष्यति । चवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । च्यवपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यति । गोत्रइत्येव । वैदः । ननु च च्यवणा भवितव्यम् । बाह्वादि-राकृतिगण, स्तेनेजैव भवति । बिद । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । कित्वात्तप । किदम् । विश्वानर । अष्टिषेण । अतभाग । हर्यश्व । प्रियक । आपस्ताम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिथु । विन्दु । भावन । अश्वावतान । श्यामाक । श्यमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास । वस्यस्क । अर्कलूष । वध्योष । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । रथन्तर । रथीतर । गविष्ठिर । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्द ॥ परस्त्री परशु च * ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्रइत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्यये भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । मनुशब्दोत्र पठ्यते । तत्र कथं मानवी प्रजा । गोत्रइत्युच्यते, अपत्य-सामान्ये भविष्यति । कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति । गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु च्यवणैव भवितव्यं जामदग्न्यः, पाराशर इति । गर्ग । वत्स ॥ वाज्राऽसे † ॥ संकृति । अज । व्याघ्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति । पुलस्ति । रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अयट । वमस । धनंजय । मनस । वृत् । विश्वावसु । जनमान । लोहित । संशित । बभ्रु । मण्डु । मत्तु । अलिगु । शङ्खु । लिगु । गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु तन्तु । मनायी । भूत । कथक । कष । तषड् । वतषड् । कपि । कत । कुरुकत । अन हुह् । कण्व । शकल । गोकल । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क । उभय । जात । विरोहित । वृषगण । रङ्गगण । शबिडल । वय । कचुलुक । मुद्गल । मुसल । पराशर । जतूकर्ष । मन्त्रित । संहित ।

* कित्वात् । संवक । श्रावली । त्रयायक । अलस । इते ऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† असमासे । असे इति किम् । सेवाभिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अश्वरथ । अर्कराश । प्रतिमा । स्थूल । अररक । पिङ्गल । हृष्य । गोलुन्द ।
 उलूक । तितिल । भिबज् । भडित । भण्डित । दलभ । चिकित । देवहू ।
 इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलू । इदग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उक्तम् । कुटीगु ॥

मधुबभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दादुभुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यज् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं ब्राह्मणे
 कौशिके वाच्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत् । माधव एवान्यः । बाभ्रव्यो
 भवति कौशिकश्चेत् । बाभ्रव एवान्यः । बभ्रशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, ततः
 सिद्धिं यजि कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पाठोप्यन्तर्गणकार्यार्थः ।
 सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य इति । बाभ्रव्यायनी ॥

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिबोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसे उपत्यविशेषे गोत्रे यज् प्रत्ययो भवति ।
 काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसदिति किम् । कापेयः । बौधिः । कपिशब्दो गर्गा-
 दिषु पठ्यते । तस्य नियमार्थं वचनम् । आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादि-
 कार्यार्थे गणे पाठः । काप्यायनी ॥

वतण्डाञ्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरसदित्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसे उपत्यविशेषे गोत्रे यज् प्रत्ययो
 भवति । वातण्डः । आङ्गिरसदिति किम् । वातण्डः । किमर्थमिदं यावता
 गर्गादिष्वयं पठ्यते । शिवादिष्वप्ययं पठ्यते । तत्राङ्गिरसे शिवाद्याख्योपादायै
 पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तूभयत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययद्वयमपि भवति । वात-
 षड्यः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

आङ्गिरसदित्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यज्प्रत्ययस्य लुभ-
 वति लुक्कति आङ्गिरवादिपाठान्हीन् भवति । वतण्डी । आङ्गिरसदिति किम् ।
 वातण्डायनी । शिवाद्याणि तु वातण्डी ॥

अश्वादिभ्यः फज् ॥ ११० ॥

आङ्गिरसदिति निवृत्तम् । अश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फज् प्रत्ययो भवति ।
 आश्वायनः । आश्वामनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः आश्वयोऽङ्गि-
 वत्प्रत्ययो विज्ञायते । अश्व । अश्वन् । अङ्गु । बिद । कुट । रोहिण । अज्जूर ।
 अर्जल । पिञ्जूर । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहृत ।
 रामाद । लक्ष । सीमा । काश । मोक्षक । अर्क । स्थल । अश्व । साद ।

वज्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम । धूस । वाम्बिन् । विश्वान्तर ।
कुट । वेद्य । आचयेय । नत । तड । नड । वीज्य । अर्ह । विश्वम् । विशाला ।
गिरि । सपल । चुनम । दासक । वैत्य । धर्म । आनहुह्य । पुंसिजयत ।
अर्जुन् । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । ज्ञान्त । प्राच्य । कित । काण । सुम्भ ।
अविष्टा । वीस्य । पविन्दा ॥ आचयेयभारद्वाजे ॥ कुत्स । आतव । कितव ।
शिव । खदिर ॥ भारद्वाज आचयेय * ॥

भर्गात्त्रैगर्ते ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगर्ते गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति । भार्गवस्य
भवति त्रैगर्तश्चेत् । भार्गिरन्यः ॥

शिवादिभ्योङ् ॥ ११२ ॥

गोत्ररिति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवा-
दिभ्यो ऽपत्ये ऽङ् प्रत्ययो भवति । यथायथमिज्जादीनामपवादः । शैवः ।
प्रीष्टः । तत्तन् शब्दो ऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुदीचामिजं बाधितुम् । यत्प्रत्य-
यस्य तु बाधो नेष्यते । तात्त्वः । तात्त्वयः । गङ्गाशब्दः पठ्यते तिकादिफिज्जा
शुभादिठका च समावेशार्थम् । तेन त्रैलोक्यं भवति । गाङ्गः । गाङ्गायनिः । गाङ्गेयः ।
विपाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन रफजा समावेशार्थम् । वैपाशः । वैपाशा-
यन्यः । शिव । प्रौष्ठ । प्रौष्ठिक । चण्ड । जम्भ† । मुनि । सन्धि । भूरि । कुठार ।
अनभिज्ञान‡ । ककुत्स्थ । कटोद । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्ट । हेडय ।
खञ्जार । खञ्जाल । सुरोहिका । पर्ण । कहुष । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण ।
चीरहृद । जलहृद । परिषिक । छटिलिक । गोफिलिक । अधिरिका । मञ्जीरक ।
वृष्णिक । रेख । आलेखन । विश्रवण । खण । वर्तनाच । पिटक । पिटाक ।
मुवाक । नभाक । ऊर्ध्वनाभ । खरत्काह । उत्तिपा । रोहितिक । आर्यश्चेत ।
सुषिष्ट । खञ्जूरकर्ण । मसूरकर्ण । तूखकर्ण । मयूरकर्ण । सहरक । तत्तन् ।
अष्टिषेण । गङ्गा । विपाशा । यस्क । लह्य । द्रुष । आयःस्यण । भलन्दन ।
विरुपाक्ष । भूमि । इला । सपत्नी ॥ द्रुचो नद्याः ॥ त्रिवेणी त्रिवर्ण च § ॥

* पथ । कन्यु । सुव । मृनु । कर्कटक । इव । तडव । तसुव । प्रधुन । विलम्ब ।
विश्वान्तर । इते प्राचिकोः पुस्तकान्तरे ।

† भावहेति पा० २ ।

‡ अनभिज्ञानेति पा० २ ।

§ त्रिवेणीरेवाक्यभूतेस्तत्रामिकाडोपवाडस्य द्रुच इति ठको ऽपवाठ इत्यधिकं पुस्त-
कान्तरे ।

॥ कहुष । कटोद । खरत् । शीवाह । गोभिलिक । राखल । तडाक । वडाक । इते
अन्तः पुस्तकान्तरे प्रिकारः ।

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

वृद्धिर्यस्यावामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः । नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्मस्तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्ययवर्गः । अवृद्धानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति । ठको ऽपवादः । यमुनाया अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम्, ऐरावतः । वैतस्तः । नार्मदः । मानुषीभ्यः सत्वपि । शिञ्जिताया अपत्यं, शैजितः । चिन्तिताया अपत्यं, चैन्तितः । अवृद्धाभ्यः किम् । चान्द्रभाग्याया अपत्यं, चान्द्रभागेयः । वासवदत्तेयः । नदीमानुषीभ्य इति किम् । सौपर्णेयः । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्य इति किम् । शोभनायाः, शोभनेयः ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्धका वृष्णयः कुरु इति वंशाख्या । ऋष्यादिकुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवती, जो ऽपवादः । ऋष्यादिभ्यस्तु परत्वाद्गुणादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावत् । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेयः । श्वाफल्कः । रान्यसः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामन्धकादिवंशसमाश्रयणेनात्याख्यानं युज्यते । के चिदाहुः । कथमपि काकतालीयन्यायेन कुत्रादिवंशेष्वसंक्रम्यैव नकुलसहदेवादयः शब्दास्सुबहवः संकलितास्तानुपादाय पाणिनिना स्मृतिरूपनिबद्धेति । अथ वा ऽन्धकवृष्णिकुरुवंशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते नकुलसहदेवादयः, स्तत्रेदं प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्संपूर्वाद्ब्रूपूर्वाच्चापत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेशः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं, द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशार्थं वचनं, प्रत्ययः पुनरुत्सर्गणैव सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशो ऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमातुर्यहणं न भवति । संख्यासंभद्रपूर्वाया इति किम् । सौमात्रः । शुभादिषु पाठात् सौमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति ठकोपवादः । तत्सन्धियोगेन कनीनशब्द आदेशो भवति । कन्याया अपत्यं, कानीनः कर्णः । कानीनो व्यासः ॥

विकर्णशुक्लच्छगलाद्वत्सभरद्वाजान्निषु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुक्लच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजान्निष्वपत्यविशेषेण प्रत्ययो भवति । वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत् । वैकर्णिरन्यः । शौर्द्धो भवति

भारद्वाजश्चेत् । शौङ्गिरन्यः । द्वागलो भवत्यात्रेयश्चेत् । द्वागलिरन्यः । शुक्ला-
शब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति ततो ठक् प्रत्युदाहरन्ति शौङ्गेय इति । द्वयमपि
चेतस्प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तच्चाभिकाणो बाधके द्रुच इति ठकि प्राप्ते ऽणप्रत्ययः पक्षे विधीयते ।
पीलाया अपत्ये वाणप्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं, पैलः । पैलेयः ॥

ढक्च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । चकारादण् च वा । तेन
त्रैक्यं भवति । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन टाढादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्यो ऽपत्ये ढक्
प्रत्ययो भवति । सौपर्णेयः । वैनतेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थग्रहणे इह
न भवति । इह बिडो ऽपत्यं, दरदो ऽपत्यम्, ऐर्ह बिडः, दारद, इति ॥ वड-
काया वृषे वाच्ये ॥ * ॥ वाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्ततो ऽपकृष्य
विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति ॥ अण् क्रुञ्चाकौकिलात्स्मृतः ॥ * ॥
क्रुञ्चाया अपत्यं, क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

द्रुचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्रुचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । तच्चाभि-
काणोपवादः । दत्ताया अपत्यं, दात्तेयः । गौपेयः । द्रुच इति किम् । यामुनः ॥

इतश्चानिजः ॥ १२२ ॥

स्त्रीग्रहणं निवृत्तम् । चकारो द्रुच इत्यस्यानुर्कषकार्थः । इकारान्त-
त्प्रातिपदिकादनिजान्तादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैधेयः । इत
इति किम् । दाक्षिः । प्राक्षिः । अनिज इति किम् । दाक्षायणः । प्राक्षायणः ।
द्रुच इत्येव । मरीचेरपत्यं, मारीचः ॥

शुभादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ठक् प्रत्ययो भवति । यच्चायो-
मिजादीनामपवादः । शौधेयः । वैष्टपुरेयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगण-
तामस्य बोधयति । गाङ्गेयः पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति । शुभ । विष्ट-
पुर । वस्तुक्रत । शतद्वार । शतावर । शलाका । शलाचल । शलाकाधू ।
नक्षत्रधू । विमातृ । विधवा । ह्रस्वा । रोहिणी । हस्तिनी । दिश । शालूक ।
अश्वत्थि । शकन्धि ॥ लतवश्यामयोर्वसिष्ठे ॥ मोधा । ह्रस्वा । शशीव ।

प्रवाहण । भरत । भारम* । मृकण्डु । मघष्टु । मकष्टु । कपूर । इतर ।
अन्यतर । आलीठ । सुदत्त । सुवत्स । सुनामन् । कद्रु । तुद्र । अकशाप ।
कुमारिका । किशोरिका । कुवेणिका । जिस्माशिन । परिधि । वायुदत्त ।
ककल । खट्वर । अम्बिका । अशोका । शुद्रुपिङ्गला । खडोन्मत्ता । अनुदृष्टि ।
जरतिन् । बलिर्वर्दिन् । वियज । बीज । श्वन् । अश्मन् । अश्व । अजिर† ॥

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुषीतकशब्दाच्च काश्यपे ऽपत्यविशेषे ठक् प्रत्ययो
भवति । विकर्णयः । कौषीतकेयः । काश्यप इति किम् । विकर्णिः । कौषीतकिः ॥

भ्रुवो वुक्च ॥ १२५ ॥

भ्रुशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति, तत्सचियोगेन च वुगागमः । भ्रुवेयः ॥

कल्याणयादीनामिन्ङ् ॥ १२६ ॥

कल्याणी इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति, तत्सचि-
योगेन च इनङादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं यहणं, प्रत्ययस्य सिद्ध्यत्वा,
दन्येषामुभयार्थम् । कल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । हृद्गसि-
न्धन्तइत्युभयपदवृद्धिः । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । अनुदृष्टि ।
अनुसृष्टि । जरती । बलीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । परस्त्री ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति, कुलटा । पररूपं निपातनात् । कुलटाया अपत्ये ठक्
प्रत्ययो भवति, तत्सचियोगेन च वा इनङादेशो भवति । आदेशार्थं वचनं,
प्रत्ययः पूर्वैरेव सिद्धः । कौलटिनेयः । कौलटेयः । या तु कुलान्यटन्ती शीलं
मिनति, ततः चुट्टाभ्यो वेति परत्वाद् ट्का भवितव्यम् । कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः ॥ चटकाच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ चटकस्यापत्यं, चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये लुभक्त्यः ॥ * ॥ चट-
काया अपत्यं स्त्री, चटका ‡ ॥

गोधाया इक् ॥ १२९ ॥

* भ्रमतेति वा० २ ।

† स्थूल । खकण्डू । मकण्डू । वमण्डू । कण्डू । खकण्ड । मकण्ड । गुड । कड । कुजे-
रिका । अकल । अबल । उय । अजिन । इति शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‡ चटकेयस्याने श्चादिकोच्चादिकर्णिके पुस्तकान्तरे ।

गोधाया आपत्ये द्रक् प्रत्ययो भवति । गोधेरः । कुधादिष्वयं पठ्यते ।
तेन गैरधेयोपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया आपत्ये उदीचामाचार्यगणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति ।
गोधारः । आचार्यग्रहणं पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वण समावेशो भविष्यति ।
आरव्यचनमनर्थकं, रका सिद्धत्वात् । ज्ञापकं त्वयमन्येभ्यो ऽपि भवतीति ।
जाडारः । पाण्डारः ॥

सुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

द्रगनुवर्तते, न आरक् । सुद्रा अङ्गहीना धर्महीना*श्च । कार्यधर्मश्च
तदभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । सुद्राभ्यो आपत्ये द्रक् प्रत्ययो
भवति । ठकोववादः । काशेरः । काशेयः । दाशेरः । दाशेयः ॥

पितृष्वसुरक्षन् ॥ १३२ ॥

पितृष्वसुरक्ष्णादपत्ये ह्रस्वप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पैतृष्वसीयः ॥

ठकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ठकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः । कथं
पुनरिह ठक् प्रत्ययः । एतदेव ज्ञापकं ठको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति ।
ह्रस्वप्रत्ययो ठकि लोपश्च । मातृष्वसीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्गो ठज् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः षष्ठतिभ्यो ऽपत्ये ठऽप्रत्ययो भवति । अणादी-
नामपवादः । कामखलेयः । शैलित्वादेयः । वाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये ठऽप्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः ।
गार्ष्ट्यः । हार्ष्ट्यः । एष्टिशब्दे यश्चतुष्पाद्वचनस्तनः पूर्यणैव सिद्धः, अचतुष्पा-
दर्थं वचनम् । एष्टि । हृष्टि । हलि । बलि । विप्रि । कुट्रि । अजवस्ति ।
मिचयु† ॥

राजश्वशुरादात् ॥ १३७ ॥

* शीलहीनाभवेति पा० २ ।

† बलि । बलि । हृष्टि । एते प्राधिकाः पुस्तकान्तरि ।

राजन्स्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममशिशोरप-
वादः । राजन्यः । श्वशुर्यः ॥ राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ * ॥ राजन्यो-
भवति, क्षत्रियश्चेत । राजनोऽन्यः ॥

क्षत्राद्भुः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये धः प्रत्ययो भवति । क्षत्रियः । अयमपि जातिशब्द-
श्च । क्षात्रिन्यः ॥

कुलात्त्वः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्तात्मातिपदि-
क्षात्केवलाच्चापत्ये स्वः प्रत्ययो भवति । आत्मकुलीनः । आत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां बहुकञौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदं, समाससंबन्धिनः
पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात्कुलशब्दादन्यतरस्यां यत्
ठक् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । ताभ्यां मुक्ते स्त्रोपि भवति । कुल्यः । कौले-
यकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुत्पूर्वादपि यथा स्यात् । बहुकुल्यः ।
आहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादञ्खञौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पठे स्वः * । माहाकुलः । माहाकुलीनः ।
महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाद्भुक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः सश्च ।
दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुरक्षः ॥ १४३ ॥

स्वसुरशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वसुरपत्यं, स्वस्त्रीयः ॥

भातुर्व्यञ्च ॥ १४४ ॥

भातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराच्छश्च । अणोपवादः ।
भातृव्यः । भात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरे ऽका-
रमिवार्थे निपातयन्ति । सपत्नीव सपत्नः । भातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति ।

* महाकुलशब्दादञ्खञौ प्रत्ययो भवतः । अन्यतरस्यां बहुकानुवृत्तेः कश्चेति शा० २ ।

समुद्रावेन चेदमित्रः सपत्र उच्यते । अपत्यार्थोच नास्त्येव । पाप्मना भातु-
ष्येव । भातृष्यः कण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्यो ऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ठगादीना-
मपवादः । रेवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती । आश्वपाली । मखिपाली ।
द्वारपाली । वृकवञ्चिन् । वृकयाह । कर्णयाह । दण्डयाह । कुक्कुटाह * ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने या च ॥ १४७ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं वृद्धते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दा-
दपत्ये याः प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक्च, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंविज्ञाने
मात्रा व्यपदेशोपत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं, गार्ग्या ज्ञात्मः । गार्गिकः ।
भ्लुचुकायन्या अपत्यं, भ्लुचुकायनः । भ्लुचुकायनिकः । गोत्राद्वृत्तीति यूनि
प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् । कारिकियो ज्ञात्मः । स्त्रिया इति किम् ।
शौपगविर्जात्मः । कुत्सनइति किम् । गार्ग्यो माणवकः ॥

वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सनइत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगोत्राद-
पत्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्तिकः ।
तार्णबिन्दवस्य तार्णबिन्दविकः । पत्ते यथाप्राप्तं फक् । भागवित्तायनः ।
पत्ते तार्णबिन्दविः । अकशापः शुभादिः । आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशा-
पेयिकः । पत्ते आकशापेयिः ।

भागपूर्वपदेो वितिर्द्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठक्बहुलं ततः ॥

वृद्धयहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् । शौपगविर्जात्मः ।
कुत्सनइत्येव । भागवित्तायनो माणवकः । बहुलयहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् ।
गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य चत्वारो योगास्तेषु प्रथमः कुत्सनएव । अन्यः सौवीर-
गोत्रएव । मध्यमो द्वयोरपि । तदेतद्वहुलयहणात्स्तभ्यते ॥

फेइक् च ॥ १४९ ॥

कुत्सनइत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिञो बहुलं न फिनः, वृद्धा-
धिकारात् । फिञन्तात्मातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः प्रत्ययो भवति चका-
राट्ठक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्यं, तिकादिभ्यः फिञ्, तस्यापत्यं, यामु-

* वृकवञ्चु । चामरयाह । कुक्कुटाह । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

न्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सनइत्येव । यामुन्दायनिः । फिजन्तादौत्स-
गिकस्याय आगतस्य ययत्तयार्थजित इति लुक् । सौवीरेष्वित्येव । तैकायनिः ।

यमुन्द्श्च सुयामा च वाघ्यायणिः फिचः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सनइति निवृत्तम् । फाण्टाहृतिमिमतशब्दाभ्यां
सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णफिजौ प्रत्ययौ भवतः । फकोपवादः । अल्पाचतरस्या-
पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नं, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति । फाण्टाहृतः ।
फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । फाण्टाहृतायनः ।
मैमतायनः । फाण्टाहृतेर्यजिजोश्चेति फक् । मिमतशब्देऽपि नडादिषु पठ्यते ॥

कुर्वादिभ्यो ययः ॥ १५१ ॥

सौवीरेषु बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये
ययः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । कुहनादिभ्यो यय इति कुरुशब्दाद्-
परो ययप्रत्ययो भविष्यति । स तु वृत्तियात्तद्राजसंज्ञकस्य बहुषु लुका भवि-
तव्यमयं तु श्रूयतएव । कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य वृत्तियवचनस्य तिकादिषु
पाठात्किञ्चपि भवति । कौरव्यायणिः । रथकारशब्देन पठ्यते, स ज्ञातिव-
चनः । त्रैवर्णिकेभ्यः किं विच्यना रथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारशब्दाद्-
सरसूत्रेणैव ययः सिद्धः । केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य केशिन्यः । पुंवद्भाषो न
भवति, स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाच्छन्दसीति पठ्यते, कथं भाषाया
वेन्यो राजेति । छान्दस एवायं प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठ्यते,
तस्य कश्चादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्त्तयित्वा लुगादिकमिति दिश्यते । बहुषु
वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य
छात्रा वामरथाः । वामरथानि संघाद्बहुलवृत्तानि । स्वरस्तु ययप्रत्ययस्यैव भवति
नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् । कुरु । गर्ग । मकुष । अजमारक । रथकार । वाम-
दूक ॥ सम्राजः वृत्तिये ॥ कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामि-
ष्ठीषि । गणकारि । केशेरि । कापिञ्जलादि । कुट । शलाका । मुर । हरक ।
अश्व । दर्भ । केशिनी ॥ वेनाच्छन्दसि ॥ शूर्पणाय । श्यावनाय । श्यावरथ । श्याव-
युक् । सत्यकार । वडभीकार । शङ्ख । शक । पाथिकारिन् । मूढ । शकन्धु ।
कर्षु । इर्षु । शकिन् । इनपिण्डी * ॥ वामरथस्य कश्चादिवत्स्वरकर्त्रे ॥

* जिस्कोटक । काक । स्कावटक । शकिन् घातकि । छेनुवि । कुञ्जिकार । इति
अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकाल्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये एयः प्रत्ययो भवति । कारिशब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिवेण्यः । हारिवेण्यः । लाक्षण्यः । कारिभ्यः । तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

एयं प्राप्ते इजपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्यो ऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन । कारिवेणिः । हारिवेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः * । कौम्भकारिः । वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यसङ्ख्यं वैचित्र्यार्थम् । तैत्तन्शब्दः शिवादिस्तेनाणायमिञ् बाध्यते न तु एयः । तत्स्थोपत्यं, तात्स्थः । तात्स्थ्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः । वृषशब्दाच्च पठ्यते तस्य प्रत्ययसन्वियोगेन यकारान्तत्वमिच्छति । वार्ध्यायणिः । कौरग्र्यशब्दः पठ्यते स च तन्नियवचनः । औरसशब्देन तन्नियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु कुर्वादिभ्यो एयस्तदन्ताद् इजैव भवितव्यम् । तथा च एयतन्नियार्थजित इत्यत्रोदाहृतं कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कितव । संज्ञा । बाल । शिखा । उरस् । शाठ्य । सैन्धव । यमुन्द । रूप्य । शाम्य । नील । अमित्र । गौकत्य । कह । देवरथ । तैतिल । औरस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चोपयत । चेटयत । चैक्यत । कैतयत । ध्वजवत । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । घरेण्य । सुयामन् । आरहु । वक्ष्यका । खल्य । वृष । लोमक । उदन्य । यज्ञ † ॥

कौसल्यकार्मार्थ्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौसल्यकार्मार्थ्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोपवादः । कौसल्यायनिः । कार्मार्थ्यायणिः ॥ परममङ्गलेखायं प्रत्यय इष्यते ॥ कौसल्यस्यापत्यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसन्वियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्तुत्यन्तरम् ॥ दशकुसलकर्मारब्धामसुखाणां युद्धादिष्टस्येति ॥ काम्यायनिः । कौसल्यायनिः । कार्मार्थ्यायणिः । काम्यायनिः । वार्ध्यायणिः ॥

अथो द्वयः ॥ १५६ ॥

* तौत्तवायिर्वाचिर्वाचं पुस्तकान्तरे ।

† खल्य । भीत । काकन । रक्ष । नावक । ध्वजवत । वसु । कम्पु । आचम्यका । युगमन् । इति धिकाः प्रकृताः पुस्तकान्तरे ।

अणन्ताद् दृक्चः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजाप-
वादः । कार्त्तार्याणिः । हार्त्तार्याणिः * । अण इति किम् । दात्तायणः । दृक्च
इति किम् । औपगविः ॥ त्यादादीनां वा फिञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ त्यादायनिः ।
त्यादः । यादायनिः । यादः । तादायनिः । तादः । अणच प्राप्तः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति उदीचामा-
चार्याणां मतेन । आम्रगुप्तायनिः । यामरत्तायणिः । कारिशब्दादपि वृद्धादगो-
त्रात्परत्वादनेनैव भवितव्यम् । नापितायनिः । उदीचामिति किम् । आम्र-
गुप्तिः । वृद्धादिति किम् । याज्जदतिः । अगोत्रादिति किम् । औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक्च ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति तत्स-
न्धियोगेन चेषां कुगागमः । यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्यागमार्थमेव ग्रहण-
मन्येषामुभयार्थम् । वाकिनकायनिः । गारेधकायनिः । इजादपवादे योः ।
उदीचामित्यधिकारात्पक्षे तेषां भवन्ति । वाकिनः । गारेधिः । वाकिन ।
गारेध । कार्कट्य । काक । लङ्का ॥ क्षर्मिर्मणिर्लोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचां वृद्धादिति वर्त्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वशेषे प्रत्ययः सिद्ध-
स्तस्मिन्नेन कुगागमोऽन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्तात्प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्य-
यस्तस्मिन् परभूते ऽन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैलोक्यं सं-
व्यते । गार्गापुत्रकायणिः । गार्गापुत्रायणिः । गार्गापुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः ।
वात्सीपुत्रायणिः । वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन । म्लुच-
कायनिः । अहिचुम्बकायनिः । प्राचामिति । किम् । भौचुकिः । अवृद्धादिति
किम् । राज्जदतिः । उदीचां प्राचामन्यतरस्यां बहुलमिति सर्वशेषे विकल्पा-
द्यास्तेषामेकैव सिद्ध्यति तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम् ।
॥ चिच भवत्येव । दाहिः । प्राहिः ॥

मनोजातास्त्रयतौ पुक्च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादञ् यत् इत्येतौ प्रत्ययो भवतस्तत्सन्धियोगेन पुगागमः समु-
दायेन चेज्जातिर्गम्यते । मानुबः । मनुष्यः । जातिशब्दाच्चेतौ । अपत्याद्यां

* वास्त इति त्रिवर्गादभ्योक् । वास्तस्यापत्यं वास्तकायनिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

नास्त्येव । तथा च मानुषा इति बहुषु न लुभयति । अपत्यविवक्षायां त्वण्येव भवितव्यम् । मानवी प्रजा ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनैरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद्गोत्रसंज्ञं भवति । संबन्धिवचनत्वादपत्यशब्दस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वात्स्यः । अपत्यमिति व्यपदेशाय संज्ञिनः पौत्रप्रभृतेः । पौत्रप्रभृतीति किम् । अनन्तरस्य मा भूत् । कौञ्जः । गार्गिः । गोत्रप्रदेशा एको गोत्रइत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्रादि, तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि वृष्ट्या विपरिणम्यते पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति । तेन वतुर्धादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । तुशब्दोवधारणार्थो युवैव न गोत्रमिति ॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् मृते पित्रादौ वंश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति । अवश्यार्थायमारम्भः । पूर्वजाः पित्रादयो वंश्या इत्युच्यन्ते । भ्राता तु न वंश्यः । अकारणत्वात् । गार्ग्यं जीवति गार्ग्यायणस्य कनीयान्भ्राता । वात्स्यायनः । दादायणः । प्रादायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्रमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम्

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते * ।

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः । भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । प्रकृतं जीवतिवद्वचं सपिण्डस्य विशेषणमिदं तु संज्ञिनः । तदन्विदैव उभयोत्कर्षार्थः । स्थानेन वक्षसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात् । पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वयसाधिके जीवति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । वात्स्यायन । वात्स्यो वा ।

दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । स्थविरिति किम् । स्थानवबोन्यने गार्ग्य एव भवति । जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमर्णाहितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्रं वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद्गोत्रं युव-
प्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति । तत्र
भवान् गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायनः । वात्स्यो वा । तत्र
भवान् दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधाने
विकल्पो, युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां पक्षे गोत्रसंज्ञैव भवति, प्रतिपत्ताभावात् ।
गार्ग्यो जात्मः । गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जात्मः । वात्स्यायनो वा । दाक्षि-
र्जात्मः । दाक्षायणो वा । कुत्सायामिति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति ।
पाञ्चालः । ऐत्वाकः । वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् । दुह्योरपत्यं, द्रौह्यवः ।
योरवः । क्षत्रियादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं, पाञ्चालः । वैदेहिः ॥
क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ * ॥ पञ्चालानां राजा
पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । अष्टद्विदपीति प्राप्तस्य वुजोपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दावैते,
क्षत्रियाभिधायिनौ ताभ्यामपवादो वृद्धादिति अङ्गि प्राप्ते पुनरञ्चिधीयते ।
साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादञ् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियाभिधायिनो द्वयो मगध कलिङ्ग सूरमस इत्येते-
भ्यश्चापत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । आङ्गः । काङ्गः । सूरमसः ।
वैङ्गः । मागधः । कालिङ्गः । सैत्यः । तस्य राजनीत्येव । आङ्गो राजा ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च को-
सलाजादशब्दाभ्यां चापत्ये अङ् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । वृद्धात्तावत् ।
आम्यङ्गः । सैवीर्यः । इकारान्तात् । आचम्यः । कोसलजादयो-

रवृद्धार्थं वचनम् । कौशल्यः । अजायः । सप्तस्वरणं किम् । कुमारी नाम
जनपदसमानशब्दः क्षत्रियस्तस्यापत्यं कौमारः ॥ पाण्डोर्जनप्रदशब्दात् क्षत्रि-
याद् इत्युक्तव्यः ॥ * ॥ पाण्डः । अन्यस्मात्पाण्डव एव । तस्य राजनीत्येव ।
आम्बष्ठो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसल्यः । आजायः ॥

कुरुनादिभ्यो ययः ॥ १०२ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दावादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो
ययः प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । कौरव्यः । नक्षत्रादिभ्यः । नैषधः ।
नैपथ्यः । तस्य राजनीत्येव । कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्ययकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १०३ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । साल्वा नाम क्षत्रिया तचामिका तस्या
अपत्यं, द्रुव इति ठक् । साल्वेयः ॥ अणपीष्यते ॥ साल्वः । तस्य निवासः
साल्वो जनपदः । तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः क्षत्रियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययवि-
धानम् । साल्वावयवेभ्यः प्रत्ययकलकूटाश्मकादिभ्यश्चापत्ये इञ् प्रत्ययो
भवति । अजोपवादः । औदुम्बरिः । तैलखलिः । माद्रकारिः । योगन्धरिः ।
भौलिङ्गिः । शरदण्डिः । प्रात्ययिः । कालकूटिः । आश्मकिः । तस्य राज-
नीत्येव । औदुम्बरो राजा ।

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।

भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

तैतद्राजाः ॥ १०४ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वे नान्वा प्रत्ययमृश्यन्ते
न तु पूर्वं, गोत्रयवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । ते ऽजादयस्तद्राजसंज्ञा भवन्ति ।
तथा चोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशास्तद्राजस्य बहुषु तेनेवामिस्त्रियामित्येवमादयः ॥

कम्बोजालुक् ॥ १०५ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येवेन विहितस्याजो लुगुच्यते । कम्बोजाल-
त्यस्य लुग् भवति । कम्बोजः ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोताग्रार्थम् ॥ * ॥
कम्बोजः । चोलः । केरलः । शकः । यवनः । तस्य राजनीत्येव । कम्बोजो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च* ॥ १०५ ॥

अवन्तिकुन्तिकुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग-
वति । अवन्तिकुन्तिभ्यां अरुः कुरोर्यस्य । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः । स्त्रिया-
मिति किम् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौरव्यः ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥

स्त्रियामित्येव । अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुभ-
वति । तकारो विस्पष्टार्थः । शूरसेनी । मट्टी । दरत् । अवन्त्यादिभ्यो लुभ-
चनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति तेनेह न भवति । आम्बष्ट्या । सौवीर्या ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य लुग्न भवति । अतश्चे-
त्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धते । प्राच्येभ्यः क्षत्रियेभ्यस्तावत् । पाञ्चाली ।
वैदेही । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । भर्गादिभ्यः । भार्गी । कारुषी । कैकेयी ।
यौधेयादिभ्यः । यौधेयी । शौभेयी । शौक्लेयी । कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधे-
यादिभ्यो लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धते । पाञ्चमिकस्याजः पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्याम-
ण्प्रतिषिद्धतस्य । कथं पुनस्तस्य भिवप्रकरणस्यस्यानेन लुक् प्राप्नोति । एतदेव
विज्ञापयति पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्यायश्चेत्यनेन लुभभवतीति । किमेतस्य ज्ञा-
पनेन प्रयोजनं पश्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति । पशूः । रत्ताः । असुरी ।
तथा चेत्तं “यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पश्वाद्यणो लुगिति” । भर्ग । करुष ।
कैकेय । कश्मीर । सात्व । सुस्थाल । उरश * । कौरव्य । भर्गादिः । यौधेय ।
शौभेय । शौक्लेय । यावाण्येय । धार्त्तय । धार्त्तय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर ।
यौधेयादिः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुकस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जरथः । रज्यते ऽनेनेति रागः । तेनेति
सृतीयासमर्थोद्गागविशेषवाचिनः शब्दाद्वक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्टम् । कौसुम्भम् । रागादिति
किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हरिद्रौ कुङ्कुटस्य
पादाविति । उपमानाद्विष्यति, काषायाविव काषायौ । हरिद्राविव हारीद्रौ ।
द्वेषवैयान्नादिति यावत्तृतीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते ॥

लासारीचनाशकलकदर्माटुक ॥ २ ॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्य-
यो भवति । अणोपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं, लाक्षिकम् । रौचनिकम् । शाक-
लिकम् । कार्दमिकम् ॥ शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते ॥ शाकलम् । कार्दमम् ॥
नील्या अन् वक्तव्यः ॥ * ॥ नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् ॥ पीतात् कन् वक्त-
व्यः ॥ * ॥ पीतेन रक्तं पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामण्यक्तव्यः ॥ * ॥
हरिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशेषजा-
चिनः शब्दाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योसौ युक्तः,
कालश्चेत्स भवति । कथं पुनर्नक्षत्रेण पुण्यादिना कालो युज्यते । पुण्यादि-
समीपस्थे चन्द्रमसि वर्त्तमानाः पुण्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुण्येण
युक्तः कालः । पुण्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः । पौष-
महः । माघी रात्रिः । माघमहः । नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः ।
काल इति किम् । पुण्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुब्धविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे । न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य
कालस्य रात्र्यादिविशेषोभिधीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यते ऽहोरात्र-
स्तस्याविशेषे लुब् भवति । अत्र पुण्यः । अत्र कृतिकाः । अविशेष इति किम् ।
पौषी रात्रिः । पौषमहः ॥

संज्ञायां अश्वत्थाश्वत्याभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्धविहितः पूर्वेण, विशेषार्थोयमारम्भः । अश्वशब्दादश्वत्य-
शब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति संज्ञायां विषये । अश्वत्था रात्रिः ।
अश्वत्यो मुहूर्त्तः । लुपि युक्तवद्भावः कस्माच्च भवति । निपातनाद् विभाषा
फाल्गुनीश्वत्थाकार्तिकीति । संज्ञायामिति किम् । अश्वत्थी अश्वत्थी रात्रिः ॥

द्वन्द्वच्छः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वस्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः प्रत्ययो भवति विशेषे चाविशेषे च ।
राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवियमहः । अविशेषे । अत्र राधानुराधी-
यम् । अत्र तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
यद् दृष्टं साम चेत्तद्वति । कुञ्चेन दृष्टं, कौञ्चं साम । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ॥

कलेर्द्वक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दात्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
 अणोपवादः । कलिना दृष्टं साम, कालियम् ॥ सर्वत्राग्निमन्त्राणां ठक्प्रत्ययः
 ॥ * ॥ अग्निना दृष्टमानेयम् । एवमग्नौ भवमग्नेरागतमग्नेः स्वमिति सर्वत्र
 ठगेव भवति । आग्नेयम् । तथा कालियमपि प्रतिपत्तव्यम् ॥ दृष्टे सामनि अण
 वा द्विव्रतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उशनसा दृष्ट साम, औशनसम् । औशनसम् ॥
 जाते चार्थे योन्येन बाधितः पुनरखिधीयते स वा द्विव्रतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 प्राग्धीव्यतोऽण प्राप्तः कालंठा बाधितः सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्य इति पुनर्विधी-
 यते स वा द्विव्रतीति वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शतभिषः । शतभिषजः ॥
 तीयादीकक् स्वार्थे वा वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वैतीयकम् । तार्तीयकम् । द्वितीय-
 कम् । तृतीयकम् ॥ न विद्यायाः ॥ * ॥ द्वितीया तृतीया विद्या गोत्रादङ्कु-
 र्वादिष्यति ॥ * ॥ दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे । औपगवेन दृष्टं साम; औपगवकम् ।
 काषट्ठकम् । गोत्रचरणादुञ् भवति ।

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण्डित्वा विधीयते ।

तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कुर्वादिष्यते ॥

वामदेवाङ् इङ्ङौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद्दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे इत् इत्येतौ
 प्रत्ययौ भवतः । अणोपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम, वामदेवं साम । तित्क-
 रणं स्वरार्थम् । इत्कारणं किमर्थं, ययतोश्चातदर्थे इति नञ उत्तरस्यान्तोदा-
 त्तत्वे विधीयमाने ऽनयोर्यहणं मा भूत् । अननुबन्धकपहणपरिभाषया एकानु-
 बन्धकपहणपरिभाषया चानयोरनिवृत्तिः क्रियते । अवामदेवम् ।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतोऽिति । इतो ।

यहणं मा ऽतदर्थं भूद्वामदेवस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
 भवति, योसौ परिवृतो रथश्चेत्त्व भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः, वास्को रथः ।
 काम्बलः । चाम्बलः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः
 परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिद्वस्त्रवो वस्त्रादिभिरवेष्टितः तेनेह न भवति ।
 वाचैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बसादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिवृत्तो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इतिः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ । पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बलशब्दो राजाप्तरस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो चित्पथम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादज ॥ १२ ॥

द्वैपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृत्तो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे ऽप् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वरं विज्ञेयः । द्वैपेन परिवृत्तो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदप्रत्ययान्तं निपात्यते ऽपूर्ववचने । पाणिबहणस्यापूर्ववचनम् । उभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूपपचः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपत्वा कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थं प्रत्ययो ऽपूर्वत्वे ऽद्योत्ये ।

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अपिबधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

कुमार्या भवः कौमारः, तस्य स्त्री कौमारी भार्याति सिद्धम् ॥

तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थादमन्त्रवाचिनः शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धेः । अमन्त्रं भाजनं पात्रमुच्यते । शराखण्डदुतः शाराखण्डोदनः । मास्त्रिकः । कार्परः । अमन्त्रेभ्य इति किम् । पाणाबुद्धुत ओदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्तिः क्षीरादुज्जिति यावदनुवर्तते ॥

स्थण्डिलच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन च्छेदुतं गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य स्थण्डिलो भिक्षुः । स्थण्डिले व्रतचारी । व्रतरिति किम् । स्थण्डिले शेते ब्रह्मव्रतः ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्षारहेति भवन्ति । क्षरविक्रमव्यवहारार्थं भक्षमित्युच्यते । क्षर

उत्कर्षाधानं संस्कारः । धाष्ट्रे संस्कृता भत्ता धाष्ट्रा अपूपाः । कालशाः । कौम्भाः ।
भत्ता इति किम् । पुष्पपुटे संस्कृता मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भत्ता इत्येतस्मिन्नर्थे यत्
प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥

दध्मष्ठक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भत्ता इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भव-
ति । दधनि संस्कृतं, दाधिरुम् । ननु च संस्कृतार्थं प्राग्ग्रहतेष्टकं वक्ष्यति तेनैव
सिद्धम् । न सिद्ध्यति । दध्ना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम्, इह
तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भत्ता इत्येतस्मिन्नर्थे ऽन्यतरस्यां ठक्
प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमणं भवति । औदश्वितम् । औदश्वित्कम् ॥

क्षीराहुज् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भत्ता इत्येतस्मिन्नर्थे ठज् प्रत्ययो भव-
ति । अणोपवादः । क्षीरे संस्कृता, क्षैरेयी यवागूः ॥

सास्मिन्न्यौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति,
यत्तत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्वति इतिकरणस्ततश्चेद्विद्वत्ता । संज्ञायामिति
समुदायोपाधिः, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति । मासादुर्णमाससंवत्सराणामेवा
संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्न्यौषो मासः । पौषोर्दुर्मासः । पौषः संवत्सरः ।
इह न भवति । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्दशरात्र इति । मृतकमासे । च न
भवति । इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणं, तत्र किमर्थं
द्वयमुपादीयते, संज्ञाशब्देन तुल्यतामिति करणस्य ज्ञापयितुं, नष्टयं लोके तथा
प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्रतत्रोच्यते इतिकरणस्ततश्चेद्विद्वत्ति
तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कायं शब्दः । पूर्णमासादण्, पौर्णमासी ।
काय वा पूर्णो माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायण्यश्रत्याहुक् ॥ २२ ॥

सास्मिन्न्यौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्यशब्दाच्च
प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अणोपवादः । आग्रहायणिको मासः । अर्द्धमासः । संवत्सरः । एवमाश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन्यौर्णमासीति संज्ञायामित्येतस्मिन्विषये । नित्यमणि प्राप्ते पठे ठवि-धीयते । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिकः । श्रवणाः । श्रवणिकः । कार्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थोदस्येति वृष्ट्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथ-मासमर्थं देवता चेत्सा भवति । यागसंप्रदानं देवता देयस्य पुरोडाशादेः स्वा-मिनी, तस्मिन्मिधये प्रत्ययः । इन्द्रो देवता ऽस्य ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् । बार्ह-स्पत्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् । कन्या देवता ऽस्य । कथमैन्द्रो मन्त्रः । मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमाग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति, उपमा-नाद्विध्यति । महाराजप्रोष्ठपदादृष्टिति यावत्सास्य देवतेत्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कथञ्चेत् देवतायां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वैर्णैवायप्रत्ययः सिद्ध इकारा-देशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्वियोगेन । कायं हविः । कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात्सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थं घन् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । शुक्रियं हविः । शुक्रयोध्यायः ॥

अपोनप्त्वपान्नप्लभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप् अपाचप् इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्-विषये । अणोपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपान्नप्लियम् । अपोनपाद् अपान्नपा-दिति देवताया नामधेये एते । तयोस्तु प्रत्ययसन्वियोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

छ च ॥ २८ ॥

अपोनप् अपाचप् इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मि-न्विषये । अणोपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपाचप्त्रियम् । योगविभागः संख्या-तानुदेशपरिहारार्थः ॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुष्पादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पैङ्गाक्षीपुष्पी-यम् । तार्क्ष्यिन्द्रीययम् ॥ शतरुद्राच्छरच्चरश्च ॥ * ॥ शतरुद्रीयम् । शतरुद्रीयम् ॥

महेन्द्राद् घाबौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् वाहो प्रत्ययो भवतः, चकाराच्छब्द, सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाट् ट्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् ट्यण्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । णकारो वृद्धयर्थः । टकारो ङीबर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौमी चक् ॥

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यम् । चतव्यम् । पित्र्यम् । उषस्यम् ॥

द्वावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति-

गृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्वावापृथिव्यादिभ्यश्चः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । द्वाश्च पृथिवी च द्वावापृथिव्यौ देवते अस्य, द्वावापृथिवीयम् । द्वावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति, शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान्देवतास्य, मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्दक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् ठक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अग्निर्देवतास्य, अग्नेयो ऽष्टाकपालः ॥ प्राग्दीव्यतीयेषु तद्वितार्थं सर्व-
त्राग्निकलिभ्यां ठक्त्वर्थः ॥ * ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । कालाट्ठजिति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये तथैव्यस्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते । बत्करत्वं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवं मासिकम् । अमर्तुमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासनत् । मासुषेयम् । तप्तम्, मासो देवतास्य, मासिकम् । आहुमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासनत् । मासुषेयम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महाराजो देवतास्य माहाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ॥ ठञ्प्रत्ययः

रखे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते, नावयज्ञिकः कालः । पाक्यज्ञिकः ॥ पूर्णमासादण् ॥ * ॥ पूर्णमासो ऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः प्रत्ययः प्रत्ययार्थो ऽनुबन्ध इति सर्वं निपातनाद्विज्ञेयम् । पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत् डुलच् इत्येतौ प्रत्ययौ निपात्येते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः । ताभ्यां पितरि डामहच्, मातरि ङिच् । ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति । पितुः पिताः, पितामहः । मातुः पिता, मातामहः । मातरि ङिच् । पितामही । मातामही ॥ अवेर्दुग्धे सोढूदूसमरीसचो वक्तव्याः ॥ * ॥ अवेर्दुग्ध, मविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ तिलाचिष्कलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ निष्कलस्तिल, स्तिलपिञ्जः । तिलपेजः ॥ पिञ्जश्छन्दसि ङिच् ॥ * ॥ तिलपिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोत्समूह इत्येतस्मिन्वर्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । किमिहोदाहरणम् । चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रतिपदं ग्रहणम् । अचिसाटुकं वक्ष्यति, अनुदात्तादेरञ् गोत्रादुञ्, प्रतिपदं च केदाराद्यञ्वेत्येवमादि, तत्परिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् । काकानां समूहः, काकम् । बाकम् । इनित्रकट्यवश्चेति यावत्समूहाधिकारः ॥ गुणादिभ्यो यामञ्वक्तव्यः ॥ * ॥ गुणयामः । करणयामः । गुण । करण । तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिगणः* ॥

भित्तादिभ्यो ऽण् ॥ ३८ ॥

भित्तेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वर्धे । अण्यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । भित्ताणां समूहो, मैसम् । गार्भिणम् । युवतिशब्देन पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् पुंवद्बाधो न भवति भस्याठे तद्वृत्तिरिति । युवतीनां समूहो, यौवतम् । भित्ता । गर्भिणी । सेत्र । करीष । अङ्गार । चर्मिन् । धर्मिन्† । सङ्गस । युवति । वदाति । युवति । अचर्वेन्‡ । दक्षिणा । भूत § ॥

* गुणादिभ्य इत्यादिभ्योऽङ् इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† चर्मिन् । धर्मिन् । इति पा० ५ ।

‡ अचर्वेन् । इति पा० २ ।

§ विषय । योत्र * दृष्टादिभ्यः लण्डः * दृष्टकण्डः । तद्वत्तण्डः । दृष्ट । तद्वत् । पाद-
य । इत्याधिकमत्र पुस्तकद्वये । तत्रैकस्मिन् पुस्तके “दृष्टादिभ्यः षष्ठदप्रत्ययो भवति । दृष्टकण्डः
तद्वत्तण्डः” । इति पा० ३ ।

गोत्रोद्घोष्टोरस्यराजराजन्यराजपुत्रवत्सम- नुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अप-
त्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं दृश्यते ऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औप-
गवानां समूहः, औपगवकम् । कापटवकम् । उत्तन् । औत्तकम् । उष्ट्र । औष्ट्र-
कम् । उरध्व । औरध्वकम् । राजन् । राजकम् । राजन्य । राजन्यकम् । राज-
पुत्र । राजपुत्रकम् । वत्स । वात्सकम् । मनुष्य । मानुष्यकम् । अज । आज-
कम् । “प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवान्” इति यलोपो न भवति आपत्यस्य
च तद्धिते नातीति ॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृद्धानां समूहो, वार्द्धकम् ॥

केदारादञ् ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् च, तस्य समूह इत्ये-
तस्मिन्विषये । अचित्तलक्षणस्य ठको ऽपवादः । केदाराणां समूहः, कैदार्यम् ।
कैदारकम् ॥ गणिकायाश्च यञ्प्रत्ययः ॥ * ॥ गणिकानां समूहो, गाणिक्यम् ॥

ठञ् क्वचिन्श्च ॥ ४१ ॥

क्वचिन्शब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । क्व-
चिनां समूहः, काक्चिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः केदाराणां
समूहः, कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
षये । नकारः स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो, ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥
यन्मकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पृष्ठानां समूहः, पृष्ठः ॥ अङ्गः खः क्रतौ ॥ * ॥
अङ्गां समूहो, ऽङ्गीनः क्रतुः । क्रताविति किम् । आङ्गः । खण्डिकादिषु दर्श-
नादजभवति ॥ पशूनां यञ्प्रत्ययः ॥ * ॥ पशूनां समूहः, पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद्
गुहो न भवति ॥ वातादूलः ॥ * ॥ वातानां समूहो, वातूलः* ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । ग्रामाणां
समूहः, ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता ॥ गजाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गजानां समूहो, गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥

* वातादित्वाभ्यः वातूल इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

अनुदात्तादेः शब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये
कपोतानां समूहः, कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह
इत्येतस्मिन्विषये । आद्युदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः,
खण्डिकम् । वाडवम् । क्षुद्रकमालशब्दोऽत्र पठ्यते । क्षुद्रकाश्च मालाश्चेति
क्षिप्रयद्वन्द्वः । ततः पूर्वैवाञ् सिद्धे वचनं गोत्रबुज्बाधनार्थम् । ननु च पर-
त्वादञ् वाञ् बाध्यते । न च गोत्रसमुदायो गोत्रं, न च तदन्तविधिर-
त्रास्ति । एवं तर्हि एतज् ज्ञापयति बुजि पूर्वविप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तद-
न्तविधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति बुज् भवति । वानह-
स्तिजं गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः । क्षुद्रकमालवादित्येतावता योगत्रिभा-
गेन पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते सेनासं-
ज्ञायामिति । क्षुद्रकमालात्सेनासंज्ञायामेवाऽभवति । क्षौद्रकमालात्री सेना ।
क्षौद्रकमालवकमन्यतत् * ।

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः को ऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोत्राद्बुज् न च तद्गोत्रं तदन्तान्न च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशर्लोर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्येत चाञ् बुजा ॥

खण्डिका । वडवा ॥ क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ भितुक । शुक ।
उलूक । श्वन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

शरशेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

शरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः षष्ठीसमर्पेभ्यः समूहे धर्मवत्
प्रत्यया भवन्ति । गोत्रशरणादुचित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते शर-
णादुर्मान्नाययोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते । वृत्तिः सर्वसादृश्यार्थः ।
कठानां धर्मः, काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । श्रौतियज्यम् । आथर्व-
णम् । तथा समूहेऽपि । काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । श्रौतियज्यम् ।
आथर्वणम् † ॥

* गोत्रलक्षणे बुजेव भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† ननु धर्मं न कोऽपि प्रत्ययो विधास्यते, कथं धर्मवदित्यतिदेशः । एतदेव ज्ञापयति
वार्तिककारो गोत्रशरणादुचित्यस्मिन्नकरणे सर्वसामर्थ्ये 'शरणाद्धर्मान्नाययोरिति वक्ष्यति' तत्र-
नक्तः पाणिनेरप्यभिमतमिति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ॥

अचिन्तहस्तिधेनोष्टक् ॥ ४७ ॥

अचिन्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अणञोरपवादः । अपूपानां समूहः, आपूपिकम् । शाष्कु-
लिकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥ धेनोरनञ इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधेनवम् ॥

केशाश्रमाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश अश्व इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो ऽन्य-
तरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । केशानां समूहः, कैश्यम् । कैशिकम् ।
अश्वानां समूहः, आश्वम् । आश्वीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । पाशानां
समूहः, पाश्या । तृण्या * । पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत ।
बालक । पिटक । पिटाक । शकट । हल । नड । वन † ॥

खलगोरथ्यात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ।
खलानां समूहः, खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिष्वपठ उत्तरार्थः ‡ ॥

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् इनि त्र कट्यच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति
तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ खलादिभ्यः
इनिर्वक्तव्याः ॥ * ॥ डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी ॥ कमलादिभ्यः
खण्डच् प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ कमलखण्डम् । अम्भोजखण्डम् । कमल ।
अम्भोज । शङ्खिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । कमलादि-
रङ्गलिङ्गः ॥ नस्करितुरङ्गाणां स्क्वन्धच् प्रत्ययः ॥ * ॥ मरस्क्वन्धः । करि-
स्क्वन्धः । तुरङ्गस्क्वन्धः ॥ पूर्वोदिभ्यः कारडः प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ पूर्वका-
खडम् । कुम्भखण्डम् । कर्मकाखडम् § ॥

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति षष्ठीवि-
मर्षाद् विषय इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योसौ विषयो देश-

* अत्र स्त्रीलिङ्गत्वं लोकावयवत्वात्लिङ्गस्येति अधिकं पुस्तकान्तरे ।

† घाटवका । गल । इति अधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ योयविभाम उत्तरार्थः । पा० ३ ।

§ कमलादिभ्य इत्यारम्भ कर्मकाखडमित्यन्तः पाठ इत्यस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

श्चेत्स भवति । विषयशब्दो बहुर्थः । क्व चिद्वामसमुदाये वर्तते, विषयो लब्ध इति । क्व चिदिन्द्रियग्राह्ये, चक्षुर्विषयो रूपमिति । क्व चिदन्यन्तशीलिते ज्ञेये, देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाक इति । क्व चिदन्यत्राभावे, मत्स्यग्रनां विषयो जलमिति । तत्र देशग्रहणं यामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिबीरां विषयो देशः, शैवः । चौष्टः । देशइति किम् । देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति विषयो देशइत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । राजन्यानां विषयो देशः, राजन्यकः । दैवयानकः । आकृतिगण-
श्चायम् । मालवानां विषयो देशः, मालवकः । वैराटकः । त्रैगर्तकः । राजन्य ।
दैवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मकामेय । अम्बरीषपुत्र । वसति ।
वैत्ववन । शैलष । उदुम्बर । वैस्वव । आर्जुनायन । संप्रिय । दाक्षि । ऊर्ध्वमात्र ॥

भौरिक्यादीषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल् भक्तल् इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतो विषयो देशइत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । भौरिकिविधः ।
वैपेयविधः । ऐषुकार्यादिभ्यः । ऐषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः । भौरिकि ।
वैपेय । भौलिकि । चैटयत । काणय । घाणिजक । घालिज । घालिन्यक ।
शैकयत । वैकयत । भौरिक्यादिः ॥ ऐषुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण ।
द्राक्षायाण । आयाण । औढायन । जौलायन । खाढायन । सौवीर । दास-
मित्रि । दासमित्रायाण । शौद्रायण । दाक्षायाण । शयण्ड । तात्प्रायाण । औढायण ।
सायण्ड । शौण्ड । वैश्वममजव । वैश्वधेनव । नद । तुण्डदेव । विण्डदेव ॥

सोस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशे-
षणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगाथेष्विति
प्रत्ययार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थोऽस्येति बहुर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत्तादृग्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथा-
श्चेत्ते भवन्ति, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । पङ्क्तिरादिरस्य, पाङ्क्तः प्रगाथः । आनु-
ष्टुभः । जागतः । आदिरिति किम् । अनुष्टुप्प्रथमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति
किम् । उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम् । पङ्क्तिरादिरस्या

* आभीत । अत्रोड । वैतिल । वात्रक । रते । आधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† अलायत । औलालायत । शौण्ड । शयण्ड । वैश्वदेव । रते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

नुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः क्व चिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे चैव
प्रगथनेन तिष्ठः क्रियन्ते स प्रगाथनात्मकर्षगानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते ॥ छन्दसः
प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । जागतम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्बुध्यः ॥ ५६ ॥

सोऽस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं,
प्रयोजनं योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्वाचि-
भ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामे ऽभिधेये यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य भद्रः संग्रामः । सौभद्रः ।
गौरिमित्रः । योद्बुध्यः । अहिमाला योद्धारो ऽस्य संग्रामस्य, अहिमालः ।
स्यान्वनाश्वः । भारतः । संग्राम इति किम् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य ।
प्रयोजनयोद्बुध्य इति किम् । सुभद्रा प्रेरिका ऽस्य संग्रामस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्त-
दिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्वति । यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति ।
इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां, दाण्डा । मौष्ट्या ।
प्रहरणमिति किम् । माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् । सङ्घः
प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

घञः सास्यां क्रियेति अः ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः । क्रियेति प्रक-
त्यर्थविशेषणम् । घञ इति प्रकृतिनिर्देशः । इतिकरणो विवक्षार्थः । घञन्ता-
त्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थोदस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे अः प्रत्ययो भवति ।
घञ इति कृद्वहणं तत्र गतिकारकपूर्वमपि दृश्यते । श्येनपातोऽस्यां वर्तते
श्येनपाता । तेनपाता । घञ इति किम् । श्येनपतनमस्यां वर्तते । क्रियेति
किम् । प्राकारो ऽस्यां वर्तते । अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरुपा-
दीयते । यावता द्वयमपि प्रकृतमेव । क्रीडायामित्यनेन तत्संबन्धम्, अतस्तद-
नुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि संभाव्यते । सामान्येन चेदं विधानम् । दण्डपातो
ऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । मौसलपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदधीते वेद इत्येतयोरर्थेयार्थोपाविहितं प्रत्ययो
भवति । छन्दोधीते, छान्दसः । वैयाकरणः । नेहकः । निमित्तानि वेद,
नेमित्तः । मौहूर्तः । औत्पातः । द्विस्तद्वहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताद्दृक् ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अग्निष्टोममधीते वेदे वा, आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थादिभ्यः । औक्थिकः । लौकायतिकः । सूत्रान्तात् । वार्तिकसूत्रिकः । सांयहसूत्रिकः ॥ सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यते ॥ कल्पसूत्रमधीते काल्यसूत्रः । अथैव भवति । उक्थशब्दः केषु विदेव सामसु कठः । यज्ञायज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि सम्मलस्ये औक्थिक्ये वर्तमान उक्थशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । उक्थमधीते, औक्थिकः । औक्थिक्यमधीतइत्यर्थः । औक्थिक्यञ्चञ्चाच्च प्रत्ययो न भवत्येव, क्वभिधानात् ॥ विद्यालवचकल्पान्तादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वायसविविद्यिकः । सार्वविद्यिकः । गौतमविद्यिकः । आश्वत्थविद्यिकः । मातृकविद्यिकः । पाराशरविद्यिकः ॥ विद्या च नाहुतत्रयमसंसर्गचिपूर्व ॥ * ॥ आहुविद्यामधीते, आहुविद्यः । वासविद्यः । धर्मविद्यः । सांसर्गविद्यः । जैविद्यः ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चैव ॥ * ॥ आख्यानाख्यायिकयोरर्थवद्दण, मितिहासपुराणयोः स्वरूपवद्दणम् । यावज्जीतिकः । प्रैयङ्गुविकः । वासवदत्तिकः । सोमजोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ॥ * ॥ सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सादेः । सवार्तिकः । संयहः । द्विगोः । द्विवेदः । पञ्चव्याकरणः ॥ अनुसूक्तलवचणे च ॥ * ॥ अनुसूनाम यन्यस्तमधीते, जानुसुकः । लाचिकः । लाचणिकः ॥ इकन्यदोत्तरपदात् ॥ * ॥ पूर्वपदिकः * ॥ शतपष्टेः चिकन् पद्यो बहुलम् ॥ * ॥ शतपद्यिकः । शतपद्यिकी । षष्टिपद्यिकः । षष्टिपद्यिकी । बहुलवद्दणदणपि भवति । शतपद्यः । षष्टिपद्यः । उक्थ । लौकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनस्त । विशक्त । यज्ञ । यज्ञो । धर्म । क्रमेण । शल्ल । संहिता । पद । क्रम । संयह । कुञ्ज । संयह । गुणामुख । आनुवेद । विद्यालवचकल्पान्तस्तत्सन्तमदकल्पादे, विद्या नाहुतत्रयमसंसर्गचिपूर्व ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ द्विपदी, ज्योतिषि । अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण ॥ शतपष्टेः पद्यः चिकन् बहुलम् ॥ इकन्यदोत्तरपदात् ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्प्रत्यये भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । श्रिता । मीमांसा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिभिः ॥ ६२ ॥

* इकन् बहुलं पदोत्तरपदात् ॥ पदोत्तरपदिकः । अथैव तु पदोत्तरपदमिति वक्तव्यं कुर्याद इत्य तस्यादित्यत्र व्याचक्षते । तन्मते पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । वा० २ ।

अनुब्राह्मणशब्दादिभिः प्रत्यये भवति तदधीते तद्वेदेत्यास्मिन्विषये ।
अणोपवादः । ब्राह्मणसदृशो ऽयं ग्रन्थो ऽनुब्राह्मणम् । तदधीते, ऽनुब्राह्मणी ।
अनुब्राह्मणिनौ । अनुब्राह्मणिनः । मत्त्वर्थेनात इतिठनाविति इतिनासिद्धम् ।
तत्रैतस्मादुच्यते प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति । अणोनिवृत्त्यर्थं तर्हि वच-
नम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्टकप्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यास्मिन्विषये ।
अणोपवादः । वसन्तसहचरितोयं ग्रन्थो वसन्त,स्तमधीते, वासन्तिकः । वार्षि-
कः । वसन्त । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनु-
गुण । अपर्वन् । अथर्वन् ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः प्रोक्तः । प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य
लुभ्यति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः । आपिशलः ।
स्त्रियां स्वरे च विशेषः । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुभ्यति । अप्रोक्तार्थ आर-
म्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं तदधीते, अष्टकाः पाणिनीयाः दशका वैयाघ्रप-
दीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
महावार्त्तिकं सूत्रमधीते, माहावार्त्तिकः । कालापकमधीते, कालापकः । कोप-
धादिति किम् । चतुष्टयमधीते, चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते । छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्वि-
षयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थः । ज्ञेन
स्वातन्त्र्यमुपाधन्तरेणोपाधायं च निवर्त्तते । कठेन प्रोक्तमधीयते, कठाः ।
मौदाः । पैप्पलादाः । आर्षाथिनः । वाजसनेयिनः । ब्राह्मणानि खल्वपि ।
ताण्डिनः । भाल्लविनः । श्रौतयानिनः । ऐतरेयिणः । ब्राह्मणग्रहणं किम् ।
यावता छन्द एव तद् । ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं, मिह तद्विषयता मा भूत् ।
याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि, याज्ञवल्क्यानि । सौतभानि । चकारो ऽनुक्त-
समुच्चयार्थः । कल्पे । काश्यपिनः । कौशिकिनः । सूत्रे । पाराशरियो भित्तवः ।
शैलान्तिने नटाः । कर्मन्दिनः । इक्ष्वाक्यिनः । छन्दोब्राह्मणानीति किम् ।
पाणिनीयं व्याकरणम् । पैङ्गी कल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाञ्चि ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । देशे तन्नाञ्चीति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्वति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्स तन्नाञ्चा भवति, प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विधत्ता । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति, बौदुम्बरः । बाल्बजः । पार्वतः । मत्वर्यायापवादो योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाच्चिर्वृत्तमित्यस्मिन्निबध्ने यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तन्नाञ्चीति चतुर्थ्यपि योगेषु संबध्यते । सहस्रेण चिर्वृत्ता, साहस्री परिखा । कुशाब्धेननिर्वृत्ता, कौशाब्धी नगरी । हेतो कर्णेन च यथायोगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाच्चिवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । अजुनावाचिवासो देश, अजुनावो देशः । शैबः । औदिष्टः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाददूरभव इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाय अदूरभवं नगरं, वैदिशम् । हैमवतम् । चकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सचिधानार्थः । तेनोत्तरेषु चत्वारोप्यर्थः संबद्धान्ते ॥

औरज् ॥ ७१ ॥

चत्वारोर्था अनुवर्तन्ते । उर्वरान्तात्मातिपदिकादथाविहितं समर्थविभक्तियुक्तादज् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिस्वर्षेषु । अणोपवादः । अरडु । आरडवम् । कचतु । काचतवम् । कर्कटेलु । कर्कटेलवम् । नद्यां तु परस्वान्तमुभवति । इतुमती । अजधिकारः प्राक् सुवास्त्वादिभ्योः ॥

मतोश्च बहुजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बहुज् अङ्गं यस्यासौ बहुजङ्गो मतुप्, तदन्तात्मातिपदिकादप्रत्ययो भवति चातुर्यिकः । अणोपवादः । ऐषकावतम् * । लैघकावतम् । बहुजङ्गा-

दिति किम् । आहिमतम् । यावमतम् । अङ्गुहणं बहुजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायते, मत्स्यन्तविशेषणं मा विज्ञायीति । मालावतां निवासो, मालावतम् ॥

बहुचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बहुचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु । अणोपवादः । यथासंभवमर्थोः संबन्धन्ते । दीर्घवरत्नेन निर्वृत्तः कूपः, दीर्घवरत्नः कापिलवरत्नः ॥

उदक्च विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोपवादः । अङ्गुहणं आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तः कूपो, दात्तः । गौप्तः । उदगिति किम् । दक्षिणतो विपाशः कूपेष्वणेषु । दात्तः । गौप्तः । स्वरे विशेषः । महती सूत्मेद्विका वर्त्तते सूत्रकारस्य ॥

संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूपेष्विति निर्वृत्तम् । संकल इत्येवमादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोपवादः । यथासंभवमर्थसंबन्धः । संगतः कलः, संकलः । संकलेन निर्वृत्तः, सांकलः । पौष्कलः । संकल । पुष्कल । उदुप । उदुप । उत्पुट । कुम्भ । विधान । सुदत्त । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल । सिकता । पूतीकी । पूलास । कूलास । पलाश । निवेश । गवेष्ट । गम्भीर । इतर । शर्मन् । अहन् । लोमन् । वेमन् । वरुण । बभ्रुल । सक्त्रोव । अभिषिक्त । गोभृत् । सज्जभृत् । गृह । भृत । भल्ल । माल । घृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

देशे तच्चास्त्रीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । इयाप्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणो उपवादः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राक्षि । सौवीरे तावत् । दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी, दत्तामित्री । साल्वे । विधूमाम्निना निर्वृत्ता, वैधूमाम्नी । प्राक्षिखन्वपि । ककन्देन निर्वृत्ता, काकन्दी । माकन्दी । माणिचयी । जाह्नवी ॥

सुवास्त्वादिभ्यो ऽञ् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः* । अञ् उवर्णोन्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभवं नगरं, सौवास्तवम् । वार्षवम् । अङ्गुहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी नदी । सुवास्तु ।

* यथासंभवमर्थसंबन्ध इत्यधिकं कुत्र चित् ।

वर्ण । भण्ड । खण्ड * । सेचालिन् । कर्प्परिन् । शिखण्डिन् । गर्त । कर्कश ।
शटीकर्ण । कण्ठ । कर्क । कर्कन्धूमती । गार्ह्य † । अहिसक्य । दत्त ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दादणप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ।
कूपलक्षणस्याजो ऽपवादः । रोणीति कोयं निर्देशो यावता प्रत्ययविधौ
पञ्चमी युक्ता, सर्वावस्यप्रतिपत्यर्थमेवमुच्यते । रोणीशब्दः सर्वावस्थोक्त्यर्थ-
मुत्पादयति, केवलस्तदन्तरम् । रोणः । आजकरोणः । सैहिकरोणः ॥

कोपधाञ्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाञ्च प्रातिपदिकादणप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासं-
भवमर्थसंबन्धः कूपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चात्रोपवादः । कार्यव्यतिरिक्तः कूपः ।
कार्यवेष्टकः । कृत्राकुना निर्वृत्तं कार्यवाक्यम् । त्रैलोक्यम् ॥

बुद्धश्चकठजिलसेनिरठङ्गययफक्फिजिज्ज्यककुठको

ऽरीहणकृशाश्वश्यकुमुदकाशदृणप्रेक्षाश्मसखि-

सङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकु-

मुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

बुद्धादयः सप्तदश प्रत्यया, अरीहणादयो ऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिक-
गणाः । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः प्रातिपदि-
कगणैर्भ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिकाः । अणोपवादः । यथासंभवम-
र्थसंबन्धः । अरीहणादिभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति । आरीहणकम् । द्रौवणकम् ।
अरीहण । द्रुघण । खदिर । सार । भगल । उलन्द । साम्परायण । क्रौष्टायण ।
भस्त्रायण । मैत्रायण । वैगर्तायन । रायस्योब । विपय । उद्वण्ड । उदञ्चन ।
खाडायन । खण्ड । वीरण । काशङ्कत्स्व । जाम्बवन्त । शिशपा । किरण । रैवत ।
वैत्थ । वैमतायन † । सौसायन । शाण्डिल्यायन । शिरीष । बधिर § । अरी-
हणादिः ॥ कृशाश्वादिभ्यश्ङ्कणप्रत्ययो भवति । कार्शाश्वीयः । आरिष्टीयः ।
कृशाश्व । अरिष्ट । अरीश्व । वेश्मन् । विशाल । रोमक । ऋक् । कूट ।
रोमन् । वर्वर । सुकर । सूकर । प्रतर । सदृश । पुरग । सुख । धूम । अजिन ।

* कण्ड । पा० २ ।

† गार्ह्य । पा० २ ।

‡ मैमतायण । पा० २ ।

§ वैगर्तायण । मोमतायण । शौमतायण । खण्डायण । विपान्न । सुवन्न । कण्डु ।
सुवर्म । एते ऽत्र गणैः प्रिक्ताः पुस्तकान्तरे ।

विनता * । अवनत । विक्रधास । अस् । अवयास † । मौद्रल्य । कशाश्वादिः ॥
 चश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति । चश्यकः । न्ययोधकः । चश्य । न्ययोध ।
 शिरा । निलीन । निवास । निधान । निवात । निबट्ट । विबट्ट । परिगूठ ।
 उपगूठ । उत्तराश्मन् । स्थूलबाहु । खदिर । शर्करा । अनडुह । परिवंश । वेणु ।
 वीरणा ‡ । चश्यादिः ॥ कुमुदादिभ्यश्चप्रत्ययो भवति । कुमुदिकम् । शर्करिकम् ।
 कुमुद । शर्करा । न्ययोध । इत्कट § । गर्त । बीज । अश्वत्थ । बल्लव ।
 परिवाप । शिरीष । यवाष । कूप । विकट ॥ । कुमुदादिः ॥ काशादिभ्य
 इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वाशिलम् । काश । वाश । अश्वत्थ ।
 पलाश । पीयूष । विश ¶ । तृण । नर । चरण । कर्द्वम । कर्पूर । कण्टक ।
 गूह । काशादिः ** ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृणशः । नडशः । तृण ।
 नड । सुस । वर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव । वन । तृणादिः ॥
 प्रेतादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति । प्रेती । हलकी । प्रेता । हलका †† । बन्धुका ।
 धुक्का ‡‡ । चिक्का । न्ययोध । इर्कुट ॥ । प्रेतादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति ।
 अश्मरः । अश्मत् । यूष । रुष । मीन । दर्भ । वृन्द । गुड । खण्ड । नग ।
 शिखा §§ । अश्मादिः ॥ सख्यादिभ्यो ठश् प्रत्ययो भवति । साखेयम् । साखि-
 दत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित ||| । भल्ल । पाल । चक्र-
 पाल । चक्रवाल । कुगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल ¶¶ ।
 सख्यादिः ॥ संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् । काम्पिल्यम् ।
 संकाश । काम्पिल्य । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । सक्थव । यूप ।
 चङ्ग । रग । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति । विरत । चिकार ।

* विनता । पा० २ ।

† अवावस् । पा० २ ।

‡ खण्ड । परिप्लुत । कर्द्वम । अंशु । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§ उत्कट । पा० २ ।

॥ कण्टक । कट्ट । संकट । पल्लव । त्रिक । कत । दण्डायाम् । पुस्तकान्तरे एते
 ऽधिका अत्र गणे ।

¶ विस । पा० २ ।

** आवास । नड । वन । वधूल । कर्बुर । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

†† कलका । पा० २ ।

‡‡ कुधका । संकट । कूपका । कर्कटा । सुकटा । मंकट । सुक । महा । एते
 ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§§ यूष । रुष । नड । नख । काट । पांम । एते । ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

||| गोहित । पा० २ ।

¶¶ चर्क । प्रकषात् । उज्जीर । सुरस । शैष्ठ । तमास । कदल । सपल । एते अष्टौ
 ऽत्र गणे ऽधिकाः ॥

विरह । नासिका । संज्ञाशादिः ॥ बलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । बल्यः ।
 कुल्यम् । बल । सुल । तुल । उल । डुल । कवल । वन । कुल । बलादिः ॥
 पत्तादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पातायणः । तौषायणः । पत । तुष । अण्ड ।
 काव्यलिक । चित्र । अश्मन् । अतिस्वन् । पथिन्यन् च । * पत्तादिः ॥ कर्षा-
 दिभ्यः फिप्रत्ययो भवति । कार्णायनिः । वासिष्ठायनिः । कर्षे । वसिष्ठ ।
 अलुश । अल । हुप्रद । अनहुह्य । पाञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी ।
 जीवन्ती । जित्व । आण्डीयत् । † कर्षादिः ॥ सुतङ्गमादिभ्य इप्रत्ययो भवति ।
 सौतङ्गमिः । मौर्निचितिः । सुतङ्गम् । मुनिचित । विप्रचित । महापुष्प । श्वेत ।
 गडिक । शुक्र । विय । बीजवापिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुत-
 ङ्गमादिः ॥ प्रयदिवादिभ्यो ऽयः प्रत्ययो भवति । प्रागदम् । प्रगदिन् । मग-
 दिन् । शरदिन् । कलिव । खडिव । गडिव । चूडार । मार्जार । कोविदार ।
 प्रगदमादिः ॥ वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पालाशकम् ।
 वराह । पलाश । शिरीष । पिन्दु । स्थूण । विदग्ध । विजग्ध । विभग्न ।
 बाहु । खदिर । शर्करा ‡ । वराहादिः ॥ कुमुदादिभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति ।
 कौमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशयाम । अश्वत्थ । शात्मली ।
 कुण्डल । मुनिसूल । कूट । मुचुर्कर्ण § । कुमुदादिः ॥ शिरीषशब्दे ऽरीहणा-
 दिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोपि तत इष्यते, तस्य च वर-
 णादिषु दर्शनाद्भवति । तथा चोक्तं शिरीषाणामदूरभवो यामः शिरीषा,
 स्तस्य वनं, शिरीषवनमिति ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

देशे तच्चावीति यश्चातुरर्थिकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदे
 ऽभिधेये लुभ्रवति । यामसमुदायो जनपदः । पञ्चालानां निवासो जनपदः,
 पञ्चालाः कुरवः । मत्स्याः । वङ्गाः । वङ्गाः । मगधाः । सुह्याः । पुण्ड्राः । इह
 कस्माच्च भवति । उदुम्बरा अस्मिन्सन्ति, औदुम्बरो जनपदः, वैदिशो ॥ जनपद,
 इति । तच्चावीति वर्त्तते । न चात्र लुब्रतं तच्चाभ्येयं भवति ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

* कुम्भ । शीरज । शीरक । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् । लोमन् ।
 हंसका । लोमक । सकण्डक । अस्तिबल । यमल । हस्त । सिंहक । एते शब्दा अत्र मने
 ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† अर्क । लूष । स्किक् । ज्ञावत् । एते शब्दा अत्र गण्ये अधिकाः ।

‡ विनष्ट । निवष्ट । विवष्ट । मूल । एते अत्र गण्ये अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§ कुन्द । मधुर्कर्ण । मुचिकर्ण । शिरीष । एते अधिका अत्र पुस्तकान्तरे ।

॥ वैतस । इति पा० २ ।

वरणा इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुभ्वति ।
 अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं । वरणाः । शङ्की । शात्म-
 लयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति । कटुक*बदर्या
 अदूरभवो यामः, कटुकबदरी । शिरीषाः । काञ्ची । वरणाः, पूर्वा गौदौ † ।
 आलिङ्गायन । पर्णी । शङ्की । शात्मलयः । सदाखी । वणिक् । वणिक ।
 जालपद । मथुरा । उज्जयिनी । गया । तक्षशिला । उरशा । आकृत्या ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुभ्वति । वायहकं
 किम् । यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते । तत्र पाठसाम-
 र्थात्म्यस्य पक्षे अयं भविष्यति । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति । शर्कराशब्दादौ-
 त्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो लुभिति । शर्करा । शर्करम् । गणपाठाच्च
 अक्षरमुत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययौ तदेवं बहुपाणि भवन्ति । शर्करा ।
 शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करकम् । शर्करिकम् । शर्करीयमिति ॥

ठक्कौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादृक् क इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ । यथासंभवम-
 र्थसंबन्धः । शर्करिकम् । शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तन्नाम्नो देशस्य
 विशेषणं नदी । उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणा-
 वती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमती । इह कस्माच्च भवति । भागीरथी
 भैरवरी । मतुबन्तस्यातचामधेयत्वात् ॥

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अ-
 र्थ आरम्भः । मधुमान् । विसवान् । मधु । विस । स्याणु । मुष्टि ‡ । इक्षु ।
 वेणु । रम्य । अक्ष । कर्कन्धु । शमी । किरीट । हिम । किशरा । शर्पका
 मरुत् । मरुव । दावाघाट । शर । इष्टका । तक्षशिला । शक्ति । आसन्दी
 आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेटा । मट्टादिः ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ह्रुतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ह्रुतुप् प्रत्ययो भवति चातुर-

* कन्दुक । इति पा० २ ।

† पूर्वेषां गौदौ । अपरेषां गौदौ इति । पा० २ ।

‡ मुष्टि । इति पा० २ ।

र्थिकः । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् ॥ महिशाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ महि-
ष्यायाम् देशः ॥

नडशादाङ् इलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दाभ्यां इलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसं-
बन्धः । नड्वलम् । शाद्वलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ।
शिखावलं नामनगरम् । मतुष्मकरणेपि शिखाया वलच् वक्ष्यति । तददेशार्थे
वचनम् ॥

उत्करादिभ्यश्च ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्च प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थ-
संबन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । संफल * । शफर । पिप्पल । पिप्प-
लीमूल । अशमन् । अर्क । पर्य । सुपर्य । खलाखिन । रडा । अग्नि । तिक ।
कितव । आतप । अनेक । पलाश । सुणव । पित्तुक । अश्वत्थ । शकातुद्र ।
भस्त्रा । विशाला । अवरोहित । गर्त । शाल । अन्य । जन्या । अजिन ।
मञ्च । चर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खदिर । शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव ।
वक । नितान्त । वृत् । इन्द्रवृत् । आर्द्रवृत् । अर्जुनवृत् । उत्करादिः ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, कश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । यथा-
संभवमर्थसंबन्धः । नडकीयम् । प्लवकीयम् । नड । प्लव । क्षित्य । जेणु । वेज ।
वेतस । वृष । इतु । काष्ठ । कपोत ॥ कुञ्वाया इत्यस्य च ॥ तत्तत्तलोपश्च ॥

शेषे ॥ ९२ ॥

शेषइत्यधिकारोपम् । यानित् कथं प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेयं ते वेदि-
तव्याः । उपयुक्तादन्यः शेषः । अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तोऽन्योऽर्थः शेषः, तस्य-
वशिष्टेषा अपत्यसमूहादयस्तेषु घादयो मा भूवन्ति शेषाधिकारः क्रियते । किं च
सर्वेषु ज्ञातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरेष्वेवार्थादेशेन संबन्धित्वेन कृतार्थता मा
ज्ञायीति साकल्यार्थे शेषवचनम् । वक्ष्यति । राष्ट्रावारपाराद् घसौ । राष्ट्रियः ।
अवारपारीयः । शेषइति लक्षणं चाधिकारश्च । चतुषा वृक्षते, चातुषं रूपम् ।
आवकः शब्दः † । दृषदि पिष्टाः, दारुदा सक्तवः । उलूखले वृक्षः, मौलूखलो

* संकर । इति पा० २ ।

† राखनो रसः । स्यार्जनः स्याजः । इत्येकस्मिन्पुस्तके ऽधिकम् ।

यावत्कः । अश्वैरुह्यते, आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते, चातुरं शकटम् । चतुर्दृश्यां
दृश्यते, चातुर्दशं रत्न इति ॥

राष्ट्रावारपाराद् घञौ ॥ ६३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्यं घञावित्येता प्रत्ययौ भवतः ।
राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ विश्वहीतादपीष्यते ॥ अवारिणः । पारीणः ॥ विप-
रीताच्च ॥ पारावारिणः । प्रकृतिविशीषापादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते ।
तेषां तु ज्ञातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्तादुच्यन्ते ॥

ग्रामादसखजौ ॥ ६४ ॥

ग्रामशब्दाद् सख् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

कत्त्र्यादिभ्यो ठकञ् ॥ ६५ ॥

कच्चि इत्येवमादिभ्यो ठकञ् प्रत्ययो भवति । काच्चियकः । ग्राम्येयकः ।
काञ्चि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वज्जी ।
भक्ति । माहिष्मती । चर्मण्वती * । ग्राम । उख्या ॥ कुल्याया यलोपश्च
कत्त्र्यादिः ॥

कुलकुक्षिणीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ६६ ॥

कुलकुक्षिणीवाशब्देभ्यो यथासंख्यं श्वन् असि अलङ्कार इत्येतेषु जात-
द्रिष्वर्षेषु ठकञ् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति श्वा चेत् । कौलान्यः ।
कौत्सेयको भवत्यसिश्चेत् । कौत्सान्यः । शैवेयको भवत्यलङ्कारश्चेत् । शैवान्यः ।

नद्यादिभ्यो ठक् ॥ ६७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ठक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् ।
नगरीशब्दोऽत्र पठ्यते । पौर्वनगरेयम् । केचित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति, विच्छिन्न-
च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पौरेयम् । वानेयम् । गैरियमिति । तदुभयमपि दर्श-
प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । आवस्ती । कौशाभी । नवकौशाभी ।
काण्ठफरी । सादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साल्वा । दावा । दात्वा ।
वासेनकी ॥ वडवाया द्वे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ६८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैविकः । दक्षि-
णात्यः । पश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

कापिश्याः षक् ॥ ६९ ॥

कापिशीशब्दात् फक् प्रत्ययो भवति शैबिकः । वक्तारो ङीबर्थः । कापि-
शायनं मधु । कापिशायनी व्राजा ॥ बाहृत्यर्दिर्पाद्विभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
बाह्यायनी । और्ध्वायनी । पार्श्वायनी ॥

रङ्गोरमनुष्ये ऽय् च ॥ १०० ॥

रङ्गुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्फक्च शैबिको ऽमनुष्येभिधेये ।
राङ्गो गौः । रङ्गवायणो गौः । अमनुष्य इति किम् । राङ्गुशब्दो मनुष्यः । ननु
च रङ्गुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च मनुष्यतत्स्थयोवृत्तिरिति मनुष्ये परत्वाद्-
जैव भवितव्यं, कच्छादिपाठादमनुष्ये ऽपि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेना-
न्यद्वयेन च । तदुच्यते । नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः किं तर्हि नञ्निवृत्त्युक्त्यायेन
मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । राङ्गुः कम्बल इति फक् न भवति ।
विशेषविवक्षितेन च फक्का ऽवो बाधा सा भूदित्यस्यदृष्टमपि क्रियते ॥

दुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् १०१ ॥

दिक् प्राक् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैबिकः ।
द्विच्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अव्ययात् कालवाचिनः
परत्वात् ट्युट्युलौ भवतः । प्राक्तनम् ॥

कन्यायाष्टक् ॥ १०२ ॥

कन्याशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैबिकः । कान्यिकः ॥

वर्णा युक् ॥ १०३ ॥

कन्याया इत्येव । वर्णा या कन्या तस्या युक् प्रत्ययो भवति शैबिकः ।
ठकोपवादः । वर्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्णुः । तद्विषयार्थवाचिनः कन्या-
शब्दादयं प्रत्ययः तथाहि जातं हिमवत्सु कान्यकम् ॥

अव्ययास्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैबिकः ।

अमेहकृतसिन्धेभ्यस्त्यब्बिधिर्यो ऽव्ययात्स्मृतः ।

निनिभ्या ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा * * *

अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । परिगखनं
किम् । औषरिष्ठः । पौरस्त्यः । पारस्त्यः † । वृत्तात् को भवति । कारातीयः ॥
त्यर्धेर्धुवे ॥ * * * नियतं ध्रुवम् । नित्यम् ॥ नितो गते ॥ * * * निर्गतो वर्णो-

* इदं पद्याधुं कुत्र चिच्चास्ति ।

† पारस्त्य इत्यस्याये ऽव्ययानां भ्रमात्ते टिलोप इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

अमेभ्यो निष्प्रश्चण्डालादिः ॥ आविसश्चन्दसि ॥ * ॥ आविस् शब्दात् चन्दसि
त्यप् प्रत्ययो भवति । आविष्टो वर्द्धते ॥ अरण्याणो वक्तव्यः ॥ * ॥ आरण्याः
सुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ * ॥ दूरेत्यः पथिकः ॥ उत्तरादाहज् ॥ * ॥ औत्तराहः ॥

ऐषमोह्यःश्चसो ऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐषमस् ह्यस् श्वम् इत्येतेभ्यो ऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शेषिकः ।
ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् ।
श्वसस्तुट् चेति ठञ्पि तृतीयो भवति । शैवस्तिकम् ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकादथासंख्यमञ् ज इत्येतौ
प्रत्ययो भवतः शेषिकौ । अणोपवादौ । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । रूप्यो-
त्तरपदात् । पार्करूप्यम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तं, बहुच्प्रत्यय-
पूर्वाद् मा भूदिति । बाहुरूप्यम् । अणोव भवति * ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञावि-
षयाद् ञः प्रत्ययो भवति शेषिकः । अणोपवादः । पौर्जशालः । दाक्षि-
शालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् । पूर्वेषुकामशमः । अपरैषुकाम-
शमः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपद-
वृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्यो ऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति शेषिक
यौर्वमद्रः । आपरमद्रः । दिशो मद्राणामिति पर्युदासादादिशब्द्विरेव ॥

उदिच्यग्रामाच्च बहुचोन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बहुचो ऽन्तो-
दात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शेषिकः । अणोपवादः । शैवपुरम् । माण्डवपु-
रम् । उदीच्यग्रामादिति किम् । माणुरम् † । बहुच इति किम् । ध्वजी ।
ध्वाजम् । अन्तोदात्तादिति किम् । शर्करोधानम् । शर्करोधानशब्दे तित्स्व-
रेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलदादिकोपधादञ् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलदादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो

* स्वरे विशेष इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† माणुरमिति पा० २ ।

भवति शैबिकः । उदीच्ययामलक्षणाया उपवादः । माद्रीप्रस्थः । माहकीप्रस्थः । पलद्यादिभ्यः । पालदः । पारिषदः । ककारोपधात् । नैलीनकः । चैयातकः * । पलद्यादिषु यो वाहीकयामस्तत्तच्छिञ्जिठयोरपवादः । यथा । गोष्ठी, नैतकी-
ति† । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो रोपधेतोः प्राचामिति वुओपवादः । वाही-
कशब्दः कोपधोपि पुनः पठ्यते परं क्वं बाधितुम् । अण्यग्रहणं बाधकबा-
धनार्थम् । पलदी । परिषत् । यङ्गलोमन् । रोमक । कालकूट । पटच्चर ।
वाहीक । कलकीट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिदा । कमलकीर ।
बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन ॥ गोमती । उदयान ‡ । पलद्यादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषणं, तर्ह्येवं संबध्यते, कण्वा-
दिभ्यो । गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैबिकः ।
कस्यापवादः । काश्वाशक्वात्राः । गौकताः § ॥

इजश्च ॥ ११२ ॥

गोत्रइत्येव । गोत्रे य इज् विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो
भवति शैबिकः । कस्यापवादः । दाक्षाः । माक्षाः । माहकाः । गोत्रइत्येव ।
सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् ॥

न द्वाचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्वाचः प्रातिपदिकात्माच्यभरतगोत्रादिअन्तादण् प्रत्ययो न भवति ।
पूर्वेषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । चैदीयाः ॥ । पौष्कीयाः । काशीयाः । द्वाच इति
किम् । पाचागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम् । दाक्षाः । काशीया इति कथमु-
दाहृतं, यावता काश्यादिभ्यश्छिञ्जिठाभ्यां भवितव्यम् । नैतदस्ति । देशवाचिनः
काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणं चैदिशब्देन साहचर्यात् । गोत्रात् वृद्धाच्च एव
भवति । ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरता-
नामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

* चैयातक इति पा० २ ।

† नैकेतीति पा० २ । एकस्मिन्पुस्तके, उपरस्मिन्नेधिकीति पा० २ ।

‡ पञ्च । कलकीट । कललकीट । माह्नी । नैधकी । नैकेती । उङ्गलोमन् । इत्य-
धिकमत्र पुस्तकान्तरे ।

§ गोत्रइति किम् । कयवी देवता स्य काय, सत्येवं कायमीयम् । कण्वादिर्माय-
नार्णवः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

॥ चैदीया इति पा० २ ।

¶ चैदीति पा० २ ।

गोत्रइति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच् छः
प्रत्ययो भवति शैषिकः । प्रलोपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः ।
मालीयः । अव्ययतीरह्योत्तरपदादीच्यग्रामकोपधविधौस्तु परत्वाद्वाधते ॥

भवतष्टुकुसौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्कुसौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ ।
कस्यापवादौ । सकारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्त्यदादित्वाद्वृद्धसंज्ञा । भावत्कः ।
भवदीयः । अवृद्धात् भवतः शतुरण्येव भवति । भावतः ॥

काश्यादिभ्यश्छिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यश्छिठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । इकार
उच्चारणार्थः । जकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशानुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः ।
काशिकी । काशिका । बैदिकी । बैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्त्तते, ये त्ववृद्धाः
पठन्ते वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः । देवदत्तशब्दः पठते तस्य इह
प्राचां देशइति वृद्धसंज्ञा । देवदत्तिकः । वाहीकग्रामस्य तु नास्ति वृद्धसंज्ञा ।
देवदत्तः । कथं भाष्यउदाहृतं वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या देवदत्तीया
देवदत्ता इति, यावता वृद्धसंज्ञापक्षे काश्यादित्वाट्टिञ्छिठाभ्यां भवितव्यम् ।
तत्रैवं वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति व्यवस्थितविभाषेयं, सा ह्ये कर्त्तव्ये भवति
ठिञ्छिठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि * । संज्ञा । संवाह । अच्युत । मोह-
मान । शकुलाद् । हस्तिकर्षू । कुदामन् † । हिरण्य । करण । गोधाशन
भौरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमित्र । देवदत्त । साधुमित्र । दासमित्रः ।
दासग्राम । सौधावतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमित्र । देवराज ॥ अफ-
दादिपूर्वपदात्कालान्तात् ॥ आपत्कालिकी । आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी ।
और्ध्वकालिका । तात्कालिकी । तात्कालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वृद्धादित्येव । वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्छिठौ प्रत्ययौ भवतः
शैषिकौ । कस्यापवादौ । शाकलिकी । शाकलिका । मान्यविकी । मान्यविका ॥

विभाषेशीनरेषु ॥ ११८ ॥

वृद्धादिति वर्त्तते, वाहीकग्रामेभ्य इति च । उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्त-
द्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठिञ्छिठौ प्रत्ययौ भवतः । आहूकालि-
की । आहूकालिका । आहूकालीया । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥

* वेदीति पा० २ ।

† कुनामचिति पा० २ ।

ओर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥

वृद्धादिति नानुवर्त्तने । उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धयहणान् । उवर्णान्ताद् देश-
वाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैषादकर्त्तुः । शाकर-
जम्बुकः * । देशइति किम् । पटोश्छात्राः, पाटवाः । ठञ्जिठयोः प्रकरणे ठञ्
केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यतइति ठञ्यहणं कृतम् ॥

वृद्धात्प्राचाम् ॥ १२० ॥

ओर्देशइत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात्प्रादेशवाचिनः प्रातिपदिकाद्वृञ्
प्रत्ययो भवति शैषिकः । आठकजम्बुकः । शाकजम्बुकः † । नापितवास्तुकः ।
पूर्वणैव ठञ् सिद्धे नियमार्थं वचनं वृद्धादेव प्राचामवृद्धाच्च भवतीति । मत्स्य-
वास्तु । माल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधाद्वृञ् ॥ १२१ ॥

वृद्धादिति वर्त्तते, देशइति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभि-
धाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाद् वृञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । धन्वशब्दो मरुदेश-
वाचिनः । पारेधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात् । सांकाश्यकः । काम्पित्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताञ्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धान्ते । प्रस्थ पुर
वह इत्येवमन्ताद्वेशवाचिनः प्रातिपदिकाद्वृद्धाद्वृञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
कस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पैलुवहकः ।
फाल्गुनीवहकः । पुरान्तो रोपधस्तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्धमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं प्राग्यहणम् । रोपधादीकारा-
न्ताच्च प्रादेशवाचिनो वृद्धाद्वृञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कस्यापवादः । पाट-
लिपुत्रकाः । ऐकचक्रकाः । ईतः खल्वपि । काकन्दी । काकन्दकः । माकन्दी ।
माकन्दकः । प्राचामिति किम् । दातामिच्छीयः । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

जनपदतदवध्योरश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं जनपदतदवधी । वृद्धाज्जनपद-
वाचिनस्तदवधिवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्वृञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कस्याप-
वादः । आभिसारकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खल्वपि । चौपुष्टकः । श्यामा-

* कोश इति इत्येव इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† शाकजम्बुक इति पा० २ ।

यनकः । तदवधिरपि जनपद एव गृह्यते न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणं, बाध-
कबाधनार्थं गर्त्तात्तरपदाच्छं बाधित्वा वुञ्जेव जनपदावधेर्भवति । त्रैगर्त्तकः *

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतदवधोरित्येव । अवृद्धादृद्धाच्च जनपदात्तदवधिवाचिनश्च बहु-
वचनविषयात्प्रातिपदिकादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्डयोरपवादः ।
अवृद्धान्नजनपदात्तावत् । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । आङ्गकः । वाङ्गकः ।
कालिङ्गकः । अवृद्धान्नजनपदावधेः । अजमीठाः । अजक्रन्दाः । आजमीठकः ।
आजक्रन्दकः । वृद्धान्नजनपदात् । दावाः । जाम्ब्याः । दार्वकः । जाम्ब्वकः ।
वृद्धान्नजनपदावधेः । कालञ्जराः । वैकुलिशाः । कालञ्जरकः । वैकुलिशकः ।
विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम् । जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत् । वर्तन्यः ।
वार्त्तनः * । अपिग्रहणं किम् । यावता वृद्धात्पूर्वणैव सिद्धं तत्क्रकौण्डिन्या-
येन बाधा मा विज्ञायीति समुच्चीयते ॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तात्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देशद्वत्येव । उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धान्ते । कच्छाद्युत्तरपदाद्वे-
वाचिनः प्रातिपदिकाच्चादृद्धादवृद्धाच्च वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । क्वाणो-
पवादः । दारुक्च्छकः । पैप्लीकच्छकः । काण्डानकः । वैभुजानकः ।
वक्रकः । सैन्धुवक्रकः । बाहुगर्त्तकः । चाक्रगर्त्तकः ॥

धूमाधिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
अणादेरपवादः । धौमकः । खाण्डकः † । पाथेयशब्दः पठ्यते तस्य योपधा-
त्वादेव वुञ्जि सिद्धे सामर्थ्याददेशार्थं ग्रहणम् । तथा विदेहानर्त्तशब्दयोर्वचन-
पदलक्षणे वुञ्जि सिद्धे ऽदेशार्थः पाठः । विदेहानां तस्त्रियाणां स्वं, वैदेहकम्
आनर्त्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते तस्य नावि मनुष्ये च वुञ्जिष्यते । सामुद्रिका-
नौः । सामुद्रिको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति, सामुद्रं जलमिति । धूम । कच्छ ।
शशादन । आर्जुनाद । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । घोषस्थली । मम-
स्थली । राजस्थली । राजग्रह । सत्रासाह । भद्रास्थली । मद्रकूल । गर्त्तकूल ।
आञ्जीकूल । द्याहाव । ज्याहाव । संहोय । वर्वर । वर्चगर्त्त । विदेह । आनर्त्त ।
माठर । पाथेय । घोष । शिष्य । मित्र । वल । आराज्जी । धार्तराज्जी ।

* वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, वर्तनीषु भव इति वुञ् न भवति । कश्चि-
द्विषयाया अभिधे बहुवचनाभावात् । वर्तन्यः । वर्तनः । इति पा० २ ।

† खाण्डकः । पा० २ ।

‡ कण्डक इति पा० २ ।

यात् । तीर्थे ॥ कूलात्सौवीरेषु ॥ समुद्राच्चावि मनुष्ये च ॥ कुक्षि । अन्तरीप । द्वीप । अरुण । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । साकेत * ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद्बुद् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने । प्रत्ययार्थविशेषणं चेतत् । कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ इति कुत्सने निन्दनम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् ॥

केनायं मुषितः पन्था गात्रे पद्मालिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतच्चागरकेण । चौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं चित्रं मनेनेषविकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतच्चागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति । कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किम् । नागरा ब्राह्मणाः । कतञ्चादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात्संज्ञानगरं पठ्यते, तस्मिन्चागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

आरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

आरण्यशब्दाद्बुद् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्ये ऽभिधेये । औपसंख्या-
निकस्य गुण्यापवादः । आरण्यको मनुष्यः ॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्ति-
ष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरण्यकः पन्थाः । आरण्यको ऽध्यायः । आरण्यको
न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यकोहस्ती ॥ वा गोम-
येषु ॥ * ॥ आरण्या आरण्यका गोमयाः । एतेष्विति किम् । आरण्याः । पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा बुद् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कौरवः ।
कौरवः । योगन्धरकः । योगन्धरः । जनपदशब्दावेतौ ताभ्यामवृद्धादपीति नित्ये
बुद्धिं प्राप्ते विकल्प उच्यते । कुक्षिशब्दः कक्षादिष्वपि पठ्यते तत्र वचनादपि
भविष्यति । पारिशेष्याद्युगन्धरायां विभाषा † । मनुष्यतस्ययोस्तु कुक्षशब्दाच्चि-
त्येवबुद् प्रत्ययो भवति । कौरवको मनुष्यः, कौरवकमस्य हस्तिमिति ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदबुजोपवादः ।
मद्रेषु जातः, मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादम् ॥ १३२ ॥

* मानकली । वल्लो । सुरात्री । इते ऽत्र गङ्गे ऽधिकाः कुत्र चित्

† केना युगन्धरायां विभाषा । पा० २ ।

देशइत्येव । ककारोपधात्मातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
जनपदबुजोपवादः । अन्यत्र जनपदं मुत्वा पूर्वणैव कोपधादणि सिद्धम् ।
अधिकेषु जातः, आषिकः । माहिषिकः । अण्यहणमुत्रणान्तादपि स्यात् ।
इत्वाकुषु जातः, ऐत्वाकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देशइत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । बुजादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः । कच्छशब्दो न
बहुवचनविषयस्तस्य मनुष्यत्स्ययोर्वुजर्थः पाठः । विजापकशब्दः पठ्यते । तस्य
कोपधत्वादेवाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तरार्थम् । कच्छ । सिन्धु । वणु । गन्धार ।
मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । कुरु । रुद्रु । अणु * । खण्ड । द्वीप ।
अनूप । अजवाह । विजापक । कुलून । कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्ययोर्वुज ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्ये च जातादौ प्रत्ययार्थं कच्छा-
दिभ्यो बुज प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य
हसितं जल्पितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसितं
जल्पितम् । सैन्धविका चूडा । मनुष्यतत्स्ययोरिति किम् । काच्छो गौः ।
सैन्धवो वार्णवः ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते ततः पूर्वणैव मनुष्यतत्स्ययोर्वुज सिद्धे
नियमार्थं वचनम् । अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्ये साल्वशब्दादुञ् प्रत्ययो
भवति । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् । अपदाताविति
किम् । साल्वः पदातिर्भवति ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थं साल्वशब्दादुञ् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । कच्छादणोपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥

गर्तीत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देशइत्येव । गर्तीत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति
शैषिकः । अणोपवादः । वाहीकयामलक्षणं तु प्रत्ययं परत्वाद्बुधते । वृक्क-
र्तीयम् । गृगालगर्तीयम् । श्वाविद्गर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं । बहुदूर्पवन्निरासा-
र्थम् । बाहुगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः * । गहीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेपि संभवापेक्षं विशेषणं न सर्वेषाम् । मध्यममध्यमं चाण् चरणइति पठ्यते, तस्यायमर्थः । मध्यशब्दः प्रत्ययसन्निधौ गेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे तु प्रत्ययार्थे ऽण् भवति, माध्यमा इति । तदेतद्विशेषणं स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः । चरणसंबन्धेन निवासलक्षणो ऽणिति च ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ कुम्भनस्य परस्य च ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् । देवस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवकीयम् ॥ वेणुकादिभ्यश्चण्प्रत्ययः ॥ आकृतिगणायम् । वेणुकीयम् । वैजकीयम् । औत्तरपदकीयम् । प्रास्थकीयम् † । माध्यमकीयम् । गह अन्तःस्थ । सम । विषम ॥ मध्यममध्यमं चाण्वरखे ॥ उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधमशास्त्र । उत्तमशास्त्र । समानशास्त्र । एकयाम । एकवृत्त । एकपलाश । इष्वक् । इष्वनी ‡ । अवस्कन्दी § । कामप्रस्थ । खाडायनि ॥ । कामवेरणि ¶ । शैषिकि । शौङ्गि । आसुरि । आहिंसि । आमिन्नि । व्याडि । वैदजि । भौजि । आदुश्वि । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । औति । आरटकि । वाल्मीकि । चेमवृद्धिन् । उत्तर । अन्तर ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपः ॥ जनपरयोः । कुक्व ॥ देवस्य च ॥ वेणुकादिभ्यश्चण् ॥ गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देशइत्येव । तद्विशेषणं प्राम्यहणम् । प्रादेशवाचिनः कटादेः प्रातिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपत्तलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असंभवाद्देशाधिकारो न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति कृश्च प्रत्ययः । राजकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेयं प्रत्ययस्तु वृद्धाच्च इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

* अणोपवादः । पा० २ ।

† प्रास्थीयम् । पा० २ ।

‡ इष्वनीक । पा० २ ।

§ अवस्कन्द । पा० २ ।

॥ खाण्डायनी । पा० २ ।

¶ कामवेरिह । पा० २ ।

देशइत्येव । वृद्धादेशवाचिनो ऽक इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च
प्रातिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैबिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवादः । वाही-
कषामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य रोपधेतोः प्राचामिति च । अकान्तात्तावत् ।
आरीहणकीयम् । द्रौघणकीयम् । इकान्तात् । आश्वपथिकीयम् । शाल्मलि-
कीयम् । खोपधात् । कौटिशिखीयम् । आयोमुखीयम् ॥ अक्रेकान्तग्रहणे कोपध-
ग्रहणं सौसुकादर्थम् ॥ * ॥ सौसुकीयम् । मौसुकीयम् । ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

कन्यापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देशइत्येव, वृद्धादिति च । कन्यामुत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धात्प्रातिप-
दिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैबिकः । वाहीकषामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः ।
दाक्षिकन्यीयम् । माहिकिकन्यीयम् । दाक्षिपलदीयम् । माहिकिपलदीयम् ।
दाक्षिनगरीयम् । माहिकिनगरीयम् । दाक्षियामीयम् । माहिकियामीयम् ।
दाक्षिह्रदीयम् । माहिकिह्रदीयम् ॥

पर्वताञ्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच् छः प्रत्ययो भवति शैबिकः । अणोपवादः । पर्वतीयो
राजा । पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषा ऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच् छः प्रत्ययो भवति वा ऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वण । नित्ये प्राप्तं
विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि । पर्वतीयमुदकम् ।
पार्वतमुदकम् । अमनुष्यदति किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्वारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देशइत्येव । भारद्वाजशब्देऽपि देशवचन एव न गोत्रशब्दः । प्रकृति-
विशेषणं चैतच्च प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छः
प्रत्ययो भवति शैबिकः * । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजदति किम् ।
कार्कणम् । पार्णम् ॥

**इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥**

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्ज ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शेषिकः ।
चकाराच्छब्दश्च । अन्यतरस्यां ग्रहणादथाप्राप्तम् । तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति
तत्र वैष्णव्यादथासंख्यं न भवति । त्यदादित्वाद्वृद्धसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्चे प्राप्ते
प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । युष्मदीयः ।
अस्मदीयः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति सात्ताद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुष्टुप्छब्दः ।
तस्मिन्खञि अणि च युष्मदस्मदार्यथासंख्यं युष्माक अस्माक इत्येतावादेशौ
भवतः । निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं कस्माच्च भवति । योगविभामः
करिष्यते, तस्मिन् । खञि युष्मदस्मदार्युष्माकास्माकौ भवतः । ततो ऽणि
चेति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नणि
चेति किम् । युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक ममक इत्येतावादेशौ भवते यथासं-
ख्यं तस्मिन्खञि अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति ।
ननु च न लुप्तताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदान्
संभवति । वचनात्प्रत्ययलक्षणं भविष्यति * । अथ वा नैवेदं प्रत्ययलक्षणं किं
तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । एकवचने युष्मदस्मदी एकस्मार्थस्य वाचके तवकममकावा-
देशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः । तावकीनः । मामकीनः । तावकः । मामकः ।
तस्मिन्नणि चेत्येव । त्वदीयो, मदीयः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शेषिकः । अलोपवाद् : । अर्द्धम् । सपू-
र्वपदाट्टशक्तयः ॥ * ॥ बालेयार्द्धिकम् । गौतमार्द्धिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर अवर अधम उत्तम इत्येवं पूर्वोत्थाधोऽद्यत् प्रत्ययो भवति शेषिकः ।
पराद्धम् । अवराद्धम् । अधमाद्धम् । उत्तमाद्धम् । पूर्वग्रहणं किम् । परावरा-
धमोत्तमेभ्य इत्येवाच्यते, अर्द्धादिति वर्तते । तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते । परा-
वरशब्दावदिभ्यग्रहणावपि स्तः, परं सुखमवरं सुखमिति । तत्र कृतार्थत्वाद्
द्विकृद्ध्यपत्ते परेण ठञ्यतौ स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यत्प्रत्ययो भवति परा-
द्धमवराद्धमिति ॥

दिक्पूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादधन्तात्प्रादिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ्च शैषिकः । अणोपवादः । पूर्वार्द्धम् । पौर्वाद्धिकम् । दक्षिणार्द्धम् । दक्षिणार्द्धिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकादिक्पूर्वपदादधन्तादञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ यतोपवादौ । इमे स्वत्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः पौर्वाद्धिकाः । दक्षिणार्द्धाः दक्षिणार्द्धिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । मध्यमः आदेशेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आदिमः ॥ अवोधसोलोपश्च ॥ * ॥ अवमम् । अधमम् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययार्थः । मस्यापवादः । सांप्रतिकं न्यायं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मध्यकाष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादिपाठाद् अणो मनुष्यवृजश्चापवादः । द्वैष्यम् । द्वैष्यं भवन्तोनुचरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् । द्वैष्यम् । द्वैष्यमन्यत् ॥

कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । वृद्धात् तु कं परत्वाद्वाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः ॥ यथाकथं चिदुणवृत्त्यापि काले वर्तमानात्प्रत्यय इष्यते ॥ कादम्बपुष्पिकम् । ब्रैह्मपलालिकम् । तत्र ज्ञात इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

आद्वे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति आद्वे ऽभिधेये शैषिकः । स्वत्वोपवादः । आद्वे इति च कर्म इष्यते न श्रुतावान्यहो ऽनभिधानात् । शारदिकं आद्वम् । शारदमन्यत् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्ठञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । अन्वणोपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः । रोगातपयोरिति किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कालाट्ठञिति नित्ये ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम् । नैशिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येव । श्वःशब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति । त्यप्प्रत्ययोप्यतो विहित ऐवमोहःश्वमोन्यतरस्यामिति । एताभ्यां मुक्ते ट्युट्युलावपि भवतः । शैवस्तिकः । श्वस्त्यः । श्वस्तनः ॥

संधिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्यो ऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव संधिवेलादिभ्य अतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोपवादः । अण्यहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । संधिवेलादिभ्यस्तावत् । सांधिवेलम् । सांध्यम् । अतुभ्यः । शैषम् । शैशिरम् । नक्षत्रेभ्यः । तैषम् । पौषम् । संधिवेला । संध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् ॥ संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

प्रावृष ण्ययः ॥ १७ ॥

प्रावृषशब्दादेयः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अन्वणोपवादः । प्रावृषेण्यो बलाहकः ॥

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अन्वणोपवादः । वार्षिकं वासः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

कृन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोपवादः । स्वरे भेदः । नभश्च नभस्यश्च वार्षिकादुत् ॥

वसन्ताञ्च ॥ २० ॥

कृन्दसीत्येव । वसन्तशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अन्वणोपवादः । मधुश्चमाधश्च वसन्तिकादुत् ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

कृन्दसीत्येव । हेमन्तशब्दाच्च कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैबिकः । चत्वणोपवादः । सहश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावृत । योगविभाग उत्तरार्धः ॥

सर्वत्राण च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्धियोगेन चास्य तकारलोपः । हेमन्तं वासः । हेमन्तमुपलेपनम् । सर्वत्रग्रहणं कृन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम् । कृन्दसि भाषायां च सर्वत्रैतद्ववति । ननु च कृन्दसीति नानुवर्तिष्यते । सैवाननुवृत्तिः शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिक्येन पूर्वसूत्रेण संबन्धार्थम् । हेमन्तिकमिति भाषायामपि ठञ् स्मरन्ति । अथाण्वेति चकारः किमर्थः । अण् यथाप्राप्तं च चत्वणिति, कः पुनरनयोर्विशेषः । चत्वणि हि तकारलोपो नास्ति हेमन्ती पङ्क्तिरिति । तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । हेमन्तिकं हेमन्तं हेमन्तमिति ॥

सायंचिरंप्राहुप्रगेव्ययेभ्यष्टुत्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालादित्येव । सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राहुंतनम् । अव्ययेभ्यः । दोषातनम् । दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमव्ययं, ततोऽव्ययत्वादेव सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो घञि सायशब्दस्तस्येदं मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्धियोगेन निपात्यते । दिवसावसानं सायः । चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते । प्राहुं प्रगे इत्येकारान्तत्वम् ॥ चिरपश्यत्पराभ्यस्त्रो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिरवम् । परवम् । परारिवम् ॥ प्रगस्य कृन्दसि गलोपश्च ॥ * ॥ प्रवम् ॥ अयपश्चाद्विभच् ॥ * ॥ अयिमम् । पश्चिमम् ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा ट्युत्युलौ प्रत्ययो भवति, स्तुट् च तयो-
रागमः । कालाट्टाजिति ठञ् प्राप्ते वचन पक्षे सोपि भवति । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । पूर्वाह्निकम् । अपराह्निकम् । घकालतनेषु कालनाम् इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्णः सोढोस्येति तदा पूर्वाह्णेतन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अत्रादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थान्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सुप्ते जातः, सौघ्नः । माधुरः । शौत्सः । शौदपानः । राष्ट्रियः । अवारपारीयः । शाकलिकः । बाम्यः । बामीयः । काश्चेयकः । शोम्भेयकः ॥

प्रावृषष्टप् ॥ २६ ॥

प्रावृष्टशब्दात्सप्तमीसमर्थोज्ञात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति ।
एकस्यापवादः । पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः, प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो युज् ॥ २७ ॥

शरद्व्यञ्ज्यात्सप्तमीसमर्थोज्ञात इत्येतस्मिन्नर्थे युज् प्रत्ययो भवति,
अत्वणोपवादः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । शरदका दर्भाः । शरदका मुद्राः ।
दर्भविशेषस्य मुद्रविशेषस्य चेयं संज्ञा । संज्ञायामिति किम् । शरदं सस्यम् ।
संज्ञाधिकारं के वि'त्कृतलब्धक्रीतकुशला' इति यावदनुवर्तयन्ति ॥

पूर्वाह्वापराह्वाद्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्वादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्वि-
षये संज्ञायां गम्यमानायाम् । पूर्वाह्वाकः । अपराह्वाकः । विभाषा पूर्वाह्वापरा-
ह्वाभ्यामित्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलकः । नवत्राणोपवादः । प्रदोषकः ।
विज्ञाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः । अवस्करकः । औत्सर्गिकस्याणोपवादः ।
संज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठञादय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद्वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ऽणोपवादः,
प्रत्ययसंनियोगेन च पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति । पथि जातः, पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतस्मिन्वि-
षये । संधिवेलादिषु पाठादणोपवादः । अमावास्यकः । अमावास्यः । एकदे-
शविहृतस्यानन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ।
पूर्वेषु वृक्षयोः प्राप्तयोरयं तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यः । अमावा-
स्यकः । अमावास्यः । अमावस्यः । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

सिन्धुपकाराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकारशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मि-
न्विषये । सिन्धुशब्दः कच्छादि,स्ततोहि मनुष्यबुद्धि च प्राप्ते विधानम्,
अपकारशब्दादौत्सर्गिके ऽपि । सिन्धुकः । अपकारकः ॥

अश्वजी च ॥ ३३ ॥

सिन्धुपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये । पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धवः । आपकरः ॥

**अविष्टा फल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशा-
खाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ ३४ ॥**

अविष्टादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुग्भवति । तस्मिन्स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्कृतिलुकीति भवति । अविष्टासु जातः, अविष्टः । फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अषाढः । बहुलः ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चित्रायां जाता, चित्रा । रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान् ङीष् ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ फल्गुनी ॥ अषाढा ॥ अविष्टाषाढाभ्यां कृष्णि वक्तव्यः ॥ * ॥ अविष्टीयः । अषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाञ्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात्खरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्ययस्य लुग्भवति । गोस्थाने जातः, गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्सशालायां जातः, वत्सशालः । वात्सशालः । अभिजित् । आभिजितः । अश्वयुक् । आश्वयुजः । शतभिषक् । शतभिषजः । बहुलयहणस्यायं प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः । रौहिणः । मृगशिराः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थात्कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सुप्ते कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा, सौम्यः । माथुरः । रात्रियः । ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्र भवति यच्च यत्र क्रीतं लब्धमपि तत्रैव भवति किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते । शब्दार्थस्य भिन्नत्वादुस्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति शब्दार्थस्तु भिन्नतएव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान् व्याप्प्रातिपदिकात्प्रायभव इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किं चिच्चूनतामाह । कुपे

प्रायेण बाहुल्येन भवति, सौम्यः । मायुरः । राष्ट्रियः । प्रायश्चर्यमनर्थकं,
तत्रभवेन कृतत्वात् । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद् मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्टुक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन्विषये
ठक् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थेभ्यः व्याप्तातिपदिकात् संभूतइत्येतस्मिन्विषये
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अवकृतिः प्रमाणानतिरेकश्च संभवत्यर्थे इह
एक्यते नोत्पत्तिः सक्ता वा, ज्ञातभवाभ्यां गतत्वात् । सुप्ते संभवति, सौम्यः ।
मायुरः । राष्ट्रियः ।

कोशाहुज् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दाद् ठज् प्रत्ययो भवति तत्र संभूतइत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः ।
कोशे संभूतं, कोशेयं वस्त्रम् । रुठिरेषा तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकोशाच्च ॥

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः, हैमन्तः प्राकारः । शैशिरमनुलेपनम् ।
वसन्ते पुष्प्यन्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः । वैष्णव्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते,
शारदाः शालयः । वैष्णवा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थेत्कालवाचिनः प्रातिपदिका-
दुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्पन्ते, हैमन्ता यवाः । वैष्णवा
व्रीहयः । योगविभाग उत्तरार्धः ॥

आश्वयुज्या वुज् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दादुज् प्रत्ययो भवति । उप्तेर्धे । ठजोपवादः । आश्व-
युज्यामुप्ता, आश्वयुज्को माषाः । अश्विनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी, आश्वयुजी ।
अश्विनीपर्यायो ऽश्वयुज्शब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुज् प्रत्ययो भवति उप्तेर्धे । अत्र-
णोपवादः । वैष्णवं सस्यम् । वैष्णवम् । वासन्तम् । वासन्तकम् ॥

देयमुषे ॥ ४७ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्वेय-
मित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्वेयमृणं चेत्तद्वति । मासे देयमृणं,
मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् । अणदिति किम् । मासे देया भिन्नाः ॥

कलाप्यश्वत्ययवबुसादुन् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि अश्वत्य यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्त-
मीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयः शब्दाः
साहचर्यात्काले वर्तन्ते । यस्मिन्काले मयूराः कलापिने भवन्ति स कलापी ।
यस्मिन्श्वत्याः फलान्ति सोश्वत्यः । यस्मिन्यवबुसं संपद्यते स यवबुसशब्देनो-
च्यते । कलापिने काले देयमृणं, कलापकम् । अश्वत्यकम् । यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमादुज् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां वुज् प्रत्ययो भवति देयमृणइत्येतस्मिन्नर्थे
अण्ठञोरपवादः । ग्रीष्मे देयमृणं, ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं
वृद्धार्थम् । समाशब्दे वर्षपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद्वञ्च देयमृण-
मित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं, सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहाय-
णिकम् । आग्रहायणकम् । वेति वक्तव्ये ठञ्ग्रहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्क-
लपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले अणत्वेन विवक्षिते ऽणं बाधित्वा ठञेव यथा
स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थोप्रातिपदिकाद्
व्याहरति मृग इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याह-
रति मृगः, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः । मृग इति किम् ।
निशायां व्याहरत्युलूकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादित्येव । तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्मेति
बहुवचने यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्वति, सोढं
जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य क्लृप्तम्,
नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति अग्रमीसमर्थाद् व्याप्प्रातिपदिकाद्व

इत्येतस्मिन्वर्गे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सप्ता भवत्यर्था एवमते न जन्म,
तत्र जात इति यतार्थत्वात् । सुप्ते भवः, सौप्तेः । मायुरः । राष्ट्रियः । पुन-
स्तत्रयहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्या यत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । अणशब्दस्य चापवादः । दिशि भवं, दिश्यम् । व्यर्थम् । मुखजघन-
शब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः, सेनामुख्यं, सेनाजघन्यमिति * । दिश् । वर्ग ।
पूग । गङ्ग । पद्म । धाया । मित्र । मेघा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक ।
उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ ॥ उदकात्संज्ञायाम् † ॥
न्याय । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाञ्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो
भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । दन्तेषु भवं, दन्त्यम् ।
कश्यम् । ओष्ठम् ॥

दूतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ् ॥ ५६ ॥

दृत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ङप् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । दृतौ भवं, दातयम् । कैलेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्ते-
यम् । आह्वेयमजरं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिकं, न तिङन्तः ॥

यीवाभ्यो ऽण् च ॥ ५७ ॥

यीवाशब्दादणप्रत्ययो भवति चकाराहुञ्च, तत्र भव इत्येतस्मिन्वि-
षये, शरीरावयववाक्यतोपवादः । यीवासु भवं, येवेयम् । येवम् । यीवाशब्दो
धमनीवचनस्तासां बहुत्वादुहुवचनं कृतम् ।

गम्भीराङ्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद् ङ्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणो-
पवादः । गम्भीरे भवं, गाम्भीर्यम् ॥ बहुद्वैवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् * ॥
आह्वयम् । दैव्यम् । पाञ्चजन्यम् † ॥

* मुखजघनाभ्यां सेनाया अणभागपञ्चाक्याभ्यामुक्तेते इत्यधिकः पाठः कुत्र चित्पुस्तके ।

† उदकात्संज्ञायामित्यत्र उदका रजस्वला । संज्ञायामिति किम् । शौटको मत्स्यः ।
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ चातुर्मासाद्यन्ते ऽणो वक्तव्यः ॥ ० ॥ चातुर्मासानि व्रतानि । चातुर्मास्यो वक्त्रः ।
चातुर्मासो ऽग्नयः । इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात्प्रातिपदिकाच्च ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्ववति, किं तर्हि परिमुखादेः, परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भवं, परिमुख्यम् । परिहृनव्यम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति । औपकूलम् । परिमुख । परिहनु । पर्याष्ठ । पर्यूल । औपमूल । खल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्यल । उपकलाप । अनुपथ । अनुखड्ग । अनुतिल । अनुशीत । अनुमाष । अनुयव । अनुयूप । अनुवंश * ॥

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः अन्तर्वैश्विकम् । अन्तर्गैहिकम् † ॥ समानशब्दाट्ठञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ सामानं भवं सामानिकम् ॥ तदादेश्च ॥ * ॥ सामानशामिकम् । सामानदेशिकम् । आद्यात्मादिभ्यश्च ॥ * ॥ आद्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । आध्यात्मादिराज्ञातिगणः ॥ ऊर्ध्वदमाच्च ठञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ और्ध्वदमिकः । उर्ध्वशब्देन समानार्थं उर्ध्वदमशब्दः ॥ ऊर्ध्वदेहाच्च ॥ * ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ * ॥ लोकोत्तरपदाच्च ॥ * ॥ ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ॥ मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ जनपरयोः कुक्व ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ मध्यशब्दादीयः ॥ * ॥ मद्युयीयः । मणमीयो च प्रत्ययो वक्तव्यौ ॥ * ॥ माद्युयम् । मद्युमीयम् ॥ मद्युो मध्यदिनश्च चास्मात् ॥ * ॥ मद्युो भवं, माद्युदिनम् ॥ स्यान्मो लुक्वक्तव्यः ॥ * ॥ अश्वत्थामा ॥ अजिनान्ताच्च ॥ * ॥ वृकाजिनः । सिंहाजिनः ॥

समानस्य तदादेश्च आद्यात्मादिषु चेष्ट्यते ।

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुक्वनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मणमीयो प्रत्ययो तथा ॥

मध्यो मध्यं दिनश्च चास्मात्स्यान्मो लुगजिनात्तथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

* अनुखड्ग । पुस्तकान्तरे अं अष्टोधिकोत्र गणे ।

† आन्तरगारिकम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ अनुवृत्तिकादीनां चेतुर्मध्यपदवृद्धिरित्यधिकं कुत्र चित् ।

अव्ययीभावादित्येव । यामशब्दान्तादव्ययीभावात्परि अनु इत्येवपूर्वा-
ट्ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । पारियामिकः ।
आनुयामिकः ॥

जिह्वामूलकुलेश्चः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्कुलिशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । यतोपवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्कुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच्च छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । अणोपवादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दादन्यस्मिन्प्रत्ययार्थं वर्गान्तात्प्रातिपदिकादन्यत-
रस्यां यत्सौ प्रत्ययो भवतः तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । छे प्राप्ते वचनं, पत्ते सौपि
भवति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेववर्गीयः * । युधिष्ठिरवर्ग्यः ।
युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गीयः । अशब्दइति किम् । कवर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये
ऽलंकारे ऽभिधेये । यतोपवादः । कर्णिका । ललाटिका । अलंकारइति किम् ।
कर्ण्यम् । ललाट्यम् ॥

तस्य व्याख्यानइति च व्याख्यातव्यनाच्चः ॥ ६६ ॥

व्याख्यायते ऽनेनेति व्याख्यानं, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम् ।
तस्येति बहुसमर्थाद् व्याख्यातव्यनाम् प्रातिपदिकाद्व्याख्याने ऽभिधेये यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति तत्र भवे च । वाक्यार्थसमीपे चकारः श्रूयमाणः पूर्व-
वाक्यार्थमेव समुच्चिनोति तत्र भव इति । सुपां व्याख्यानः, सौपो गन्धः ।
तैङ्गः । कार्तः । सुप् भवं, सौपम् । तैङ्गम् । कार्तम् । व्याख्यातव्यनाम् इति
किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला, पाटलिपुत्रः सुकोसलया व्याख्या-
यते, एवंसंनिवेशं पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम् । भव-
व्याख्यानयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्द्वैतौहि तौ ॥

बहुचोन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ ६७ ॥

बहुचो व्याख्यातव्यनाम् प्रातिपदिकादन्तोदात्ताट्ठञ् व्याख्यानयोष्टञ्
प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । वात्वयत्त्विकम् । नातानतिकम् । समासस्व-

* अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनवर्गीणः । अर्जुनवर्गीयः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

रेणान्तोदात्ताः प्रकृतयः । बहुच इति किम् । द्युचष्टकं वक्ष्यति । एकाच् प्रत्यु-
दाह्रियते । सौपम् । तैडम् । कार्णम् । अन्तोदात्तादिति किम् । संहितायाः
संहितम् । संहिताशब्दो हि गतिस्वरणाद्भुदात्तः ॥

ऋतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

ऋतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयो-
रर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । ऋतुभ्यस्तावत् । अग्निष्टोमस्य व्या-
ख्यानस्तत्र भव, आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । यज्ञेभ्यः । पाक-
यज्ञिकः । नावयज्ञिकः । अनन्तोदात्तार्थे आरम्भः । ऋतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञ-
ग्रहणमसोमयागेभ्योपि यथा स्यात्, पाञ्चौदनिकः । दाशौदनिकः । बहुवचनं
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षः ॥ ६९ ॥

अधिशब्दाः प्रवरनामधेयानि तेभ्य अधिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थ-
योष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु ।
व्याख्यातव्यनाम् इत्यनुवर्तते तत्साहचर्यादधिशब्देर्येन्य उच्यते । वसिष्ठस्य
व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिको ऽध्यायः । वैश्वामित्रिकः । अध्यायेष्विति
किम् । वासिष्ठी च्छ् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्टन् ॥ ७० ॥

पौरोडाशशब्दात्पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः ष्टन् प्रत्ययो
भवति । पुरोडाशः पिष्टपिण्डास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तस्य व्याख्या-
नस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः । पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो वन्यः पुरो-
डाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी । षकारो ङीर्घः ॥

छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

छन्दःशब्दाद्व्यव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ प्रत्ययो भवतः । द्युच इति ठकि
प्राप्ते वचनम् । छन्दस्यः । छान्दसः ॥

द्वजुद्वाह्यणर्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणाना- माख्याताट्टक् ॥ ७२ ॥

द्वजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयो-
ट्टक् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । द्युचस्तावत्, ऐष्टिकः । पाशुकः ।
अकारान्तात् । चातुर्होतृकः । पाञ्चहोतृकः । ब्राह्मण । ब्राह्मणिकः । च्छ् ।
आर्चिकः । प्रथम । प्राथमिकः । अध्वर । आध्वरिकः । पुरश्चरण । पौरश्चर-

णिकः । नामाख्यातग्रहणं संघातविग्रहीतार्थम् । नामिकः । आख्यातिकः ।
नामाख्यातिकः ॥

अणुगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

अणुगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति ।
ठञादेरपवादः । आर्गयनः, । पादव्याख्यानः । अणुग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ।
वास्तुविद्याः । अणयन । पदव्याख्यान । छन्दोमान । छन्दोभाषा । छन्दोविधिति ।
न्याय । पुनरुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । तन्त्रविद्या ।
उत्पात । उत्पाद । संवत्सर । मुहूर्त । निमित्त । उपनिषत् । शिवा * । अणुगयनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । सुघ्रादागतः सौघ्नः । मायुरः । राष्ट्रियः । तत इति मुख्यमपादानं विव-
क्षितं यत्तदिह दृश्यते, न नान्तरीयकम् । सुघ्रादागच्छन्वृत्तमूलादागत इति ॥

ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् ।
आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मि-
न्विषये, अणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । शुल्कशालाया आगतः, शैल्क-
शालिकः । आकरिकम् † । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्यो ऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत
इत्येतस्मिन्विषये । आयस्थानठको ऽपवादः । शुण्डिकादागतः, सौण्डिकः ।
कार्कणः । अणुग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । सौदपानः । शुण्डिक । कृष्ण । स्थ-
ण्डिल । उदपान । उपल । तीर्थ । भूमि । वृक्ष । पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्यायोनिर्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिर्बन्धतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिर्बन्धाः । तद्वाचिभ्यः शब्दे-
भ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । छं तु पर-
त्वाद्वाधते । विद्यासंबन्धेभ्यस्तावत् । उपाध्यायादागतम्, सौपाध्यायकम् । शैष्य-
कम् । आचार्यकम् । योनिर्बन्धेभ्यः । मातामहकः । पैतामहकः । मातुलकः ‡ ॥

* छन्दोविधिनी । व्याय । निरुक्त । विद्या । उद्याय । मित्रा । इते प्रस्ता कश्चि
अत्र मध्ये पुस्तकान्तरे ।

† नामरिकम् । आपणिकम् । इत्यपि कुत्र चित्पुस्तके ।

‡ ममूलक इत्युदाहरणं अमुपु पुस्तकेषु नास्ति ।

ऋतष्टञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिःसंबन्धेभ्य इत्येव । चकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायो-
निःसंबन्धवाचिभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । वुञोप-
वादः । विद्यासंबन्धवाचिभ्यस्तावत् । होतुरागतं, होतृकम् । पौतृकम् । योनि-
संबन्धवाचिभ्यः । भ्रातृकम् । स्वासृकम् । मातृकम् । तपरकरणं सुखार्थम् ।
विद्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितुर्यञ्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराट्ठञ्च तत आगत इत्येतस्मिन्वि-
षये । पितुरागतं, पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्कुवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं दृश्यते । गोत्रप्रत्यया-
न्तात्प्रातिपदिकादङ्कुवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । ऋ-
ग्वहणेन तस्येदमर्थसामान्यं लट्यते । तस्मादुज्जतिदिश्यते * नाणव संधाङ्कुव-
त्खेस्वज्यजिजामणिति । औपगवानामङ्कुः, औपगवकः । कापटवकः । नाडाय-
नकः । चारायणकः । एवमौपगवेभ्य आगतमौपगवकम् । कापटवकम् । नाडा-
यनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येत-
स्मिन्विषये । मनुष्यग्रहणमहेत्यर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्तावत् । समादा-
गतं, समरूप्यम् । समीयम् । विषमरूप्यम् । विषमीयम् । गहादित्वाच् छः ।
मनुष्येभ्यः । देवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचन-
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्वि-
षये । सममयम् । विषममयम् । मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् ।
टकारो ङीबर्थः । सममयी । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत इत्येव । पञ्चमीसमर्थोद् व्याप्प्रातिपदिकात्प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये
यथाबिहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति प्रकाशते प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः ।
हिमवतः प्रभवति, हैमवती गङ्गा । दारद्री सिन्धुः ॥

विदूराज्यः ॥ ८४ ॥

विदूराशब्दाज् ज्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये । अखो-
पवादः । विदूरात्मभवति, वैदूर्या मणिः । ननु च वालवायादसौ प्रभवति न
विदूरात् तत्र तु संस्क्रियते । एवं तर्हि

वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तचेति चेद्ब्रूयान्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद्गच्छतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, योसौ गच्छति पन्थाश्चेत्स भवति दूतो वा । सुप्तं गच्छति, सौप्तः
पन्था दूतो वा । माथुरः * । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथ
वा सुप्तप्राप्तिः पथो यमनम् । पथिदूतयोरिति किम् । सुप्तं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थोदभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं
प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेद्वति । अभिमुख्येन निष्क्रामति,
अभिनिष्क्रामति, सुप्तमभिनिष्क्रामति कान्यकुब्जद्वारं सौप्तम् । माथुरम् । राष्ट्रि-
यम् । द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते
यथा साध्यसिद्धिनतीति । द्वारमिति किम् । सुप्तमभिनिष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव । अधिकृत्येतदपेक्ष्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूर्य-
त्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थोदधिकृत्य कृतृत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौभद्रः । गौरि-
मित्रः । यायातः । ग्रन्थइति किम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ॥ लुब्धा-
ख्याधिकार्यस्य प्रत्ययस्य बहुलम् ॥ * ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृता ५५ख्यायिका
वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति, भैरवी ॥

शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥

तदित्येव । अधिकृत्य कृते ग्रन्थइति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयास-
मर्थभ्यश्छः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अखोपवादः । शिशूनां कन्दनं
शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसमं,
यमसमीयः । दुन्दुतात् । अग्निकाश्यपीयः । श्येनकपोतीयः । शब्दार्थसंबन्धीयं

प्रकरणम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यः । इन्द्रजननीयम् । प्रत्युच्चागमनीयम् * । इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतो ऽनुसर्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते ॥ इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ देवासुरम् । राक्षसुरम् । गौवमुख्यम् । इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात् शिशुक्रन्दादयोपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेवां ग्रहणम् । एवं सति देवासुरादिप्रतिषेधोपि न वक्तव्यः, ततश्च प्रत्ययस्यादर्शनात् ॥

सौम्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति, निवसन्त्यस्मिन्निवासो देश उच्यते । सुप्तो निवासो ऽस्य सौम्यः । मायुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सौम्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वबान्धवः । तत्संबन्धादेशोऽर्थमभिजन इत्युच्यते । यस्मिन्पूर्वबान्धवैरुषितं तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययो, न बन्धुभ्यो निवासप्रत्यासत्तेः । सुप्तोऽभिजनोऽस्य सौम्यः । मायुरः । राष्ट्रियः । निवासाभिजनयोः को विशेषः । यत्र संप्रत्युच्यते स निवासः । यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजनः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ९१ ॥

सौम्याभिजन इति वर्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी, पर्वत इति प्रकृतिविशेषणम् । पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजनादस्येति षष्ठ्यर्थे छः प्रत्ययो भवति । आयुधजीविभ्यश्च आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोभिधातुं प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजन इवाभायुधजीविनां हृद्गोलीयाः । बन्धकवर्तीयाः । रोहितगिरीयाः । आयुधजीविभ्य इति किम् । चलोदः पर्वतोऽभिजन इवां ब्राह्मणानाम्, आर्त्तादा ब्राह्मणाः । पर्वत इति किम् । सांकाशका आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ॥ ९२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति सौम्याभिजन इत्येतस्मिन्निबन्धे । अणादेरपवादः । शण्डिक्यः । सार्वसेन्यः । शण्डिक । सर्वकेष । सर्वसेन । शक । सठ । रक । शङ्क । बोध । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽञ्जौ ॥ ९३ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंभ्रम्यते । सिन्ध्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तत्तशि-
लादिभ्यश्च यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्निषये ।
सैन्धवः । वार्णवः । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर ।
साल्व । किष्किन्धा । गड्डिका । उरस । दरत् * । ये तु कच्छादिषु पठन्ते
सिन्धुवर्णुप्रभृतयस्तेभ्यस्तत एवाणि सिद्धे मनुष्यवृजो बाधनार्थं वचनम् । तत्त-
शिलादिभ्यः खत्वपि । तात्तशिलः । वात्सोदुरणः । तत्तशिला । वत्सोदुरण ।
कौमेदुर । काण्डवारण । यामणी । सरालक । कंस । किचर । संकुचित ।
सिंहकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । बर्बर । अवसान ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराडूक्छण्डज्यकः ॥ ९४ ॥

तूद्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ठक् छण् ठज् यक्
इत्येते प्रत्यया भवन्ति सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्निषये । अणोपवादः । तौदेयः ।
शालातुरीयः । धार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ ९५ ॥

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति
प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चे-
त्तद्वति । भज्यते सेव्यतइति भक्तिः । सुग्रा भक्तिरस्य सौग्राः । माधुरः । राष्ट्रियः ।

अचित्ताददेशकालाट्टक् ॥ ९६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादवित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्टक् प्रत्ययो भवति
सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्निषये । अणोपवादः । वृद्धाच् छं परत्वाद्वाधते । आपूपा
भक्तिरस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । पायसिकः । अचित्तादिति किम् । दैव-
दत्तः । अदेशादिति किम् । सौग्राः । अकालादिति किम् । वैष्णवः ॥

महाराजाट्टज् ॥ ९७ ॥

महाराजशब्दाट् ठज् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्निषये ।
अणोपवादः । महाराजो भक्तिरस्य महाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्निषये ।
आणोपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । ननु वासुदेवशब्दा-
द्बोद्धवन्नित्याख्येभ्य इति वुञ्जस्त्येव । न चात्र वुन्वुञ्जोर्विशेषो विद्यते किमर्थं
वासुदेवसहस्रम् । संज्ञैवा देवताविशेषस्य न चक्षियाख्या । अस्याच्तरमवादा-
दन्तमिति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयत्यभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

चरक इति वैशंपायनस्याख्या तत्संबन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । तृतीयासमर्थात्प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना-
प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तावत् । भाल्लविनः । शाठ्यायनिनः । ऐतरेयणः । कल्पे-
षु । पैङ्गी कल्पः । आरुणपराजी । पुराणप्रोक्तेष्विति किम् । याज्ञवल्कानि
ब्राह्मणानि । आश्वमेधः कल्पः । याज्ञवल्कादयो ऽचिरकाला इत्याख्यानेषु
वार्त्ता । तथा व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता कस्माच्च भवति । प्रतिपदं
ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः । अयं तु याज्ञवल्क्यश-
ब्दस्य कण्ठादिषु पाठादण् । न वायं योगश्छन्दोधिकारमनुवर्त्तयति, तेन
कल्पेष्वपि न भवति । पुराणइति निपातनात्तुडभावः । न वात्यन्तबाधैव, तेन
पुरातनमित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मि-
न्विषये छन्दस्यभिधेये । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ।
वाजसनेयिनः । छन्दसीति किम् । शौनकीया शिवा । कठशाठ इत्यत्र
पठ्यते । तत्संघातार्थं, केवलाद्वि लुक् वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते
काठशाठिनः । शौनक । वाजसनेय । साङ्गख । शार्ङ्गख । सांपेय । शाखेय ।
खाडायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशठ । रज्जुकण्ठ । रज्जुभार । कठशाठ ।
कशाय । तलवकार । पुरुषासक । अश्वपेय । शौनकादिः * ॥

कठचरकाल्लुक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुग्भवति । कठशब्दाद्वैशंपाय-
नान्तेवासिभ्य इति णिनेश्चरकशब्दादप्यणः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः ।
चरकाः । छन्दसीत्येव । काठाः । चारकाः † ॥

कलापिने ऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । वैशं-
पायनान्तेवासित्वाणिनैरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । इन्-
यनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापि-

* स्कम्भ । अयं पुस्तकान्तरे ऽत्र गणेशिकः ।

† अलोका इत्यधिकं कुत्र चित् ।

कुथुमि*तैतलिजाजलिजाङ्गलिंलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्गुपर्वणामुपसं-
स्थानम् ॥ * ॥ इति टिलोपः । अथाण्यहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् ।
अधिकविधानार्थं, तेन माधुरी वृत्तिः, सौलभानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ॥

कृगलिनो ढिनुक् ॥ १०९ ॥

कृगलिन्शब्दाद् ढिनुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये ।
कलाप्यन्तेवासित्वाणिनेरपवादः । कृगलिना प्रोक्तमधीयते कृगलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भित्तुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

षिनिरिहानुवर्त्तते, न ढिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां षिनिः प्रत्ययो भवति
तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । भित्तुनट सूत्रयोरिति यथासंख्यं प्रत्ययार्थविशेषणं,
सूत्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते तद्विषयता चात्रेष्यते, तदर्थं छन्दोयहणमनुवर्त्यं, गु-
णकल्पनया च भित्तुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो
भित्तवः । शैलालिनो नटाः । भित्तुनटसूत्रयोरिति किम् । पाराशरम् । शैलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ॥ १११ ॥

भित्तुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति ।
अलोपवादः । तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं भित्तुनटसूत्रयोरभिधेययो-
रत्रापि तद्विषयतार्थं छन्दोयहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो
भित्तवः । कृशाश्विनो नटाः । भित्तुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दम् । काशाश्वम् ।

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोदेकदिगित्येतस्मिन्वर्त्यं यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
एकदिक् तुल्यदिक्, समानदिगित्यर्थः । सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् ।
हैमवती । जैक्कुदी । पैलुमूली । तेनेति । प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिग्रहणं
छन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि छन्दोधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये । पूर्वणं चादिषु
अणादिषु च प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते स्वरदिपाठादव्ययत्वम् । सुदा-
मतः । हिमवतः । पीलुमूलतः ॥

उरसो यञ्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दादयत् प्रत्ययो भवति चकारात्तसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मिन्वि-
षये । अलोपवादः । उरसा एकदिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

* कुथुमीति पा० ।

† जाङ्गलीति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थादुपज्ञातइत्येतस्मिन्विषये । यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातं स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । काशकृतम् । गुरुलाघवम् । आपिशलम् । पुष्करम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्कृतइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । वररुचिना कृता वाररुचाः श्लाकाः । हैकुपादो ग्रन्थः । भैकुराटो ग्रन्थः । जालूकः । ग्रन्थइति किम् । तत्तत्कृतः प्रासादः । उत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमनयोर्विशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थात्कृतइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा ज्ञायते । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकम् । कार्मुकम्* । सारघम् । पौत्तिकम् । मधुनः संज्ञा एताः ॥

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । वारूडकम् । कुलाल । वरूड । चण्डाल । निषाद । कर्मर । सेना । सिरिध्र । सेन्द्रिय । देवराज । परिषत् । वधू । रू । ध्रुव । रुद्र । अनडुह । ब्रह्मन् । कुम्भकार । श्वपाक । कुलालादिः ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । क्षुद्रादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतइत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोपवादः । स्वरे विशेषः । क्षुद्रादिभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थादिदमित्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवत्य, णादयः पञ्च महोत्सर्गाः । घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः बहुवचनमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितं यदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्ययपरोच्चादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम् । राट्टियम् । अवारपारीणम् । अनन्तरादिष्वनभिधानाच्च भवति । देवदत्तस्थान-

न्तरमिति ॥ वहस्तुरणिट् च ॥ * ॥ संवोदुः स्वं सांवहित्रम् । सिद्ध एवात्राण
दृढ्यमुपसंख्यानम् ॥ अग्नीधः शरणे रणं भं च ॥ * ॥ आग्नीधम् ॥ समिधामा-
धाने वेद्यम् ॥ * ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी च्छक् ॥

रथाद्वत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद्वत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः ।
रथस्येदं रथं, चक्रं वा युगं वा ॥ रथाङ्गवेष्ट्यते नान्यत्रानभिधानात् ॥ रथसीता-
हलेभ्यो यदिधाविति तदन्तविधिरुपसंख्यायते ॥ * ॥ परमरथम् । उत्तमरथम् ॥

पत्तपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति तेनेति पञ्चमश्वादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वादश्चशब्दादञ्
प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य यतो ऽपवादः । आश्वरथं
चक्रम् । औष्ट्ररथम् । गार्दभरथम् * ॥

पत्ताध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥

पत्तं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिषदशब्दाभ्यां चाऽप्रत्ययो
भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः ॥ पत्ताद्वाह्ये ॥ * ॥ आश्वस्येदं
वहनीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पादिषदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणो-
पवादः । हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद्वन्वरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् वुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, वैरमैथुनि-
कयोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । अणोपवादः । हं तु परत्वाद्वाधते । वैरे तावत् ।
बाधव्य † शालङ्कायनिका । काकोलूकिका । मैथुनिकायाम् । अत्रिभरद्वाजिका ।
कुत्सकुशिकिका । विवहनमैथुनिका । वैरस्य नपुंसकत्वेऽप्यमी स्वभावतः स्त्री-
लिङ्गाः ‡ । वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवासुरम् । राक्षोऽ-
सुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्चरणादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति
तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः । हं तु परत्वाद्वाधते । गोत्रात्तावत् ।

* गार्दभरथमित्यस्याने 'राक्षभरथम् । हं परत्वाद्वाधते' इत्यधिकमेकस्मिन्नुक्तम् ।

† बाधव्येति पा० २ ।

‡ वैरस्येत्याभ्य स्त्रीलिङ्गा इत्यन्तं न्व चिच दृश्यते ।

म्लोचुकायनकम् औपगवकम् ॥ चरणादुर्मान्वाययोरिष्यते ॥ काठकं, कालाप-
कम् । मौदकम् । पैपलादकम् ॥

संघाङ्कलक्षणेष्वज्यजिजामण् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वजन्ताद् यजन्ताद् इजन्ताच्च प्रातिपदि-
कादण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य वुजो ऽपवादः ॥ घोष-
ग्रहणमत्र कर्तव्यम् ॥ * ॥ तेन वैषम्यादथासंख्यं न भवति । अजन्तात् । बैदः
संघः । बैदोङ्कः । बैदं लक्षणं, बैदो घोषः । यजन्तात् । मार्गः संघः । मार्गोङ्कः ।
मार्गं लक्षणम् । मार्गो घोषः । इजन्तात् । दाक्षः संघः । दाक्षोङ्कः । दाक्षं लक्ष-
णम् । दाक्षो घोषः । अङ्कलक्षणयोः को विशेषः । लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं
स्वं यथा विद्याविदानाम्, अङ्कस्तु गवादिस्थोपि गवादीनां स्वं न भवति ।
णित्करणं ङीबर्थं पुंवद्वावप्रतिषेधार्थं च । बैदी विद्या ऽस्य, बैदीविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात्संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वागप्रत्ययो भवति तस्येदमि-
त्येतस्मिन्विषये । वुजोपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शाकलाः । तेषां संघः
शाकलः । शाकलकः । शाकलो ऽङ्कः । शाकलकोङ्कः । शाकलं लक्षणम् । शा-
कलकं लक्षणम् । शाकलो घोषः । शाकलको घोषः ॥

कुन्देगौक्थिकयाज्ञिकबहूचनटाज्यः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । कुन्देगादिभ्यः शब्देभ्यो
ज्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । वुजगोरपवादः । चरणादुर्मान्वा-
ययो,स्तत्साहचर्याच्चटशब्दादपि धर्मान्वाययोरेव भवति । कुन्देगानां धर्मो वा
ऽऽवायो वा कुन्देग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बहूच्यम् । नाट्यम् ।
अन्यत्र कुन्देगं कुलमित्यादि ॥

नदण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्यास्तेष्वभिधेयेषु
वुज् प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्तते तेन वुजप्रतिषेधो विज्ञायते ।
गौक्ताः दण्डमाणवा अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । माहकाः ।

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रप्रत्य-
यान्ता इते, ततः पूर्वस्य वुजि प्राप्ते क्वविधानार्थं वचनम् । रैवतिकीयः ।
स्वापित्रीयः । रैवतिक । स्वापिशि । चैमवृद्धि । गौरयीवि । औदमेयि । औद-
वाहि । बैजवापि ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रवुजोपवादः । गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । आथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्त्रियोगेन चैकलोपः, तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । चरणवुजोपवादः । आथर्वणिकस्याय, माथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणादूर्ध्वान्नाययोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः । किमिहोदाहरणम्, अप्राण्याद्युदात्तमवृद्धं यस्य च नान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणम् । अश्मनो विकारः, अश्मनः । आश्मः । अश्मनो विकार इति टिलोपः पात्तिकः । भास्मनः । मार्त्तिकः । नित्स्वरेणाद्युदात्ता एते । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोधादयो न भवेन्ति । हालः । सैरः ।

अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्योषधिवृत्तवाचिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो ऽवयवे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, चकाराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्यो ऽञ्ं वत्यति । कपोतस्य विकारो ऽवयवो वा, कापोतः । मायूरः । तैत्तिरः । ओषधिभ्यः । मौर्वं काण्डं, मौर्वं भस्म । वृत्तेभ्यः । कारीरं काण्डं, कारीरं भस्म । इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्योषधिवृत्तेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति * । अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्वयमप्यधिक्रियते तस्य विकारः, अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः, इति । विकारावयवयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

बिल्वादिभ्यो ऽण् ॥ १३६ ॥

बिल्व इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोर्ययोः । यथायोगमप्रमयटोरपवादः । बिल्वस्यावयवो विकारो वा, बैल्वः । गवेषुकाशब्दोत्र पठ्यते, ततः कोपधादेव सिद्धे मयङ्वाधनार्थं ग्रहणम् । बिल्व । ब्रीहि । काण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम । रुक्षु । वेणु । गवेषुका । कर्पासी । पाटली । कर्कन्धू । कुटीर । बिल्वादिः ॥

* भवन्तीत्यस्यावे 'वृत्तशब्देन वनस्पतयो ऽपि गृह्यन्ते । अयोधस्य विकारो अवयवो वा, नैषधोऽथः । घण्टलः । औदुम्बरः । ओषधिशब्दास्तत्तादयो ऽपि गृह्यन्ते । ताम्बूलस्य विकारो अवयवो वा, ताम्बूलः । गान्धूषः । इभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति' इत्यधिकमेकस्मिन्नुक्तम् ।

कोपधाञ् ॥ १३७ ॥

ककारोपधात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः । अजोपवादः । तर्कु । तार्कुवम् । तित्तिडोक । तैत्तिडोकम् । माण्डूकम् । दार्दुरुकम् । माधूकम् ॥

त्रपुजतुनोः सुक् ॥ १३८ ॥

त्रपुजतुशब्दाभ्यामञ् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्धियोगेन तयोः पुगागमो भवति । ओरजोपवादः । त्रपुणो विकारः, त्रापुषम् । जातुषम् । अत्राण्यादित्वावावयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः, रणोपवादः । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः, रणोपादः । दाधित्यम् । कापित्यम् । माहित्यम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वा ऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । पालाशम् । खादिरम् । यवासम् । उभयत्र विभाषेयम् । पलाशस्य दिरशिशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात्प्राप्ते ऽप्येवमप्राप्ते । पलाश । खादिर । शिशपा । स्यन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकडूत । पलाशादिः ॥

शम्याष्टलञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाट् टलञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अजोपवादः । शामीर्न भस्म । शामीली सुक् ॥

मयद्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अश्ममयम् । आश्मनम् । मूर्वामयं, मौर्वम् । भाषायामिति किम् । जैत्वः खादिरो वा यूपः स्यात् । अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् । मौद्रः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । इत्योरित्यनेन किम् । यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव । ये विशेषप्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्योऽजित्येवमादयस्तद्विषयेऽपि यथा स्यात् । कपोतमयम् । कपोतम् । लोहमयम् । लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभत्याच्छादनयोर्वित्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्य-
श्चामभत्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति ।
वृद्धेभ्यस्तावत् । आम्रमयम् । शालमयम् । शाकमयम् । शरादिभ्यः । शरम-
यम् । दर्भमयम् । मृन्मयम् । नित्यग्रहणं किम् । यावता ऽऽरम्भसामर्थ्यादेव
नित्यं भवत्यति । एकावो नित्यं मयट्मिच्छन्ति, तदनेन क्रियते । त्वद्वयम् ।
सद्वयम् । वाद्वयमिति । शर । दर्भ । मृत् । कुटी । कुण्ड । सोम । वस्त्रज ॥

गोशब्दपुत्रीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुत्रीषे ऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुत्रीषइति
किम् । गच्छं पयः । पुत्रीषं न विकारो न चावयवस्तस्यैवंविषये विधानम् ।
विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाच्चित्यं मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन्विषये,
ऽणोपवादः । पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात्कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयटोपवादः ।
पिष्टकः ॥

ब्रीहिः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

ब्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । ब्रित्वाद्यणोप-
वादः । ब्रीहिमयः पुरोडाशः । वैहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोर-
र्धयोः । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् । तैलम् । यावकः ।
यावादिभ्यः कन् ॥

द्वयचशब्दसि ॥ १५० ॥

द्वयचः प्रातिपदिकाच्च द्वन्द्वसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकाराव-
यवयोरर्धयोः । भाषायां मयडुक्तः द्वन्द्वस्याप्राप्तो विधीयते । यस्य पूर्वमयी
कुतूर्भवति । दर्भमयं वासो भवति । शरमयं बहिर्भवति ॥

नास्त्वद्वर्ध्वबिल्लात् ॥ १५१ ॥

उपगतः प्रातिपदिकाद्वर्ध्वबिल्लशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति ।

द्वुचश्चन्दसीति प्राप्तः प्रतिविध्यते । मौञ्जं शिष्यम् । गार्मुतं चक्रम् । वार्धो बालप्रशयिता भवति । बैल्यो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः । तपरकरं तत्कालार्थम् । धूममयान्यधाणि । मतुबनिर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः । इहैव स्यात् । देवकी यष्टिरिति ॥

तालादिभ्योऽञ् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोर-
र्थयोः । मयडादीनामपवादः । तालं धनुः । बार्हिणम् । ऐन्द्रालिणम् ॥ ताल-
दुनुषि ॥ बार्हिण । इन्द्रालिष । इन्द्रादृश । इन्द्रायुध । चाप † श्यामाक ।
प्रायुवा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वं गृह्यन्ते । जातरूप-
वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीना-
मपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरूपम् । तापनीयम् ।
परिमाण इति किम् । यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति विका-
रावयवयोरर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित एव, परि-
ष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्तावत् । कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् । रज-
तादिभ्यः । राजतम् । सैसम् । लौहम् । रजतादिषु ये ऽनुदात्तादयः पठन्ते
रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽञ् सिद्धे पुनर्वचनं मयडाधनार्थम् । रजत । सीस ।
लौह । उदुम्बर । नीच ‡ । दाह । रोहितक । विभीतक । कपीत । दाह ।
तीव्रदाह । त्रिकण्टक । कण्टकार ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

जित्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्ययमर्थः । जित्यो विका-
रावयवप्रत्ययस्तदन्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थः ।
मयटोपवादः । जोरञ् । शम्याष्टलञ् । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । उद्ग्राहुञ् ।
इष्या ठञ् । कंसीयपरशस्यभोर्यञ्जौ । इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । देवदारवस्य

* तालादनुधीत्यस्यमे तालमयमन्यत् । नित्यं वृद्धेति मयड् । इत्यधिकमेक-
स्मिन्पुस्तके ।

† चर्मेति पा० २ ।

‡ नीलेति पा० २ ।

§ विकारावयवयोरित्येवेति पा० २ ।

विकारो ऽवयवो वा, देवदारवम् । दाधित्यस्य, दाधित्यम् । पालाशस्य, पालाशम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतम् । औष्ट्रकस्य, औष्ट्रकम् । ऐश्वेयस्य, ऐश्वेयम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् । जित इति किम् । वैत्वमयम् । तत्प्रत्ययादिति किम् । वेदमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राग्भवेष्टजित्यत आरभ्य क्रीतार्थं ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते विकारे ऽतिदिश्यन्ते । परिमाणात् क्रीतवत् प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्येतस्मिन्विषये । अणादीनामपवादः । संख्या परिमाणग्रहणेन दृश्यते, न कठिपरिमाणमेव । निष्केण क्रीतं, नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो, नैष्किकः । शतेन क्रीतं, शत्यं, शतिकम् । शतस्य विकारः, शत्यः, शतिकः । साहस्रः । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अट्टाद्वृत्पूर्वाद् द्विगोलुङ्गसंज्ञायामित्येवमादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ।

उष्ट्रादुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्रशब्दादुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राद्यञोपवादः । उष्ट्रस्य विकारो ऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णोशब्दाच्च वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् ॥

एण्या ठञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ठञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राद्यञोपवादः । ऐण्यं मांसम् । पुंसस्त्वञेव भवति । एवस्य मांसमेवम् ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गोपयःशब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । गव्यम् । पयस्यम् । सर्वत्र गोरत्रादिप्रसङ्गे यदस्येव, मयद्विषये तु विधीयते ॥

द्वोश्च ॥ १६१ ॥

द्वुशब्दाद्व्यप्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरञोपवादः । द्वव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्वुशब्दान्माने विकारविज्ञेये वयः प्रत्ययो भवति । यतोपवादः । द्वुवयम् ॥

* एवस्य मांसमेवमित्यस्याये 'कोशाच्छञ् क्तव्यः' ॥ • • • • • औष्ट्रं वाकः कुंश्च' इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

फले लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोक्तृत्वस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुग्भवति । आमलक्याः फल, मामलकम् । कुवलम् । बदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च । पल्लवितस्यैव पल्लवः ॥

प्लुतादिभ्योः ॥ १६४ ॥

फलइत्येव । प्लुतादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षिते ऽण् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुग्भवति । प्लुतम् । नैयबोधम् । प्लुत । न्यबोध । अश्वत्थ । इक्षुदी । शिम् । कर्कन्धु * । बृहती † ॥

जम्ब्या वा ॥ १६५ ॥

फलइत्येव । जम्बूशब्दात्फले ऽभिधेये वा ऽण् प्रत्ययो भवति । अजो-
पवादः । अत्राणो विधानसामर्थ्याल्लुग्न भवति । अजस्तु भवत्येव । जाम्बवानि
फलानि । जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वेत्येव । जम्ब्याः फलेभिधेये प्रत्ययस्य वा लुग्भवति । युक्तवद्भावे
विशेषः । जम्ब्याः फले, जम्बूः फलम् । जम्बू फलम् । जाम्बवमिति वा ॥ लुप्-
करणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ व्रीहयः । यवाः । माषाः । मुद्गाः ।
तिलाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं, मल्लिका । नवमल्लिका ।
जातिः । विदायाः मूलं, विदारो । अंशुमती । बृहती । न च भवति पाटलानि
पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात्क चिदन्यदपि भवति । कदम्बं
पुष्पम् । अशोकम् । करवीरम् । वैल्वानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुक् भवति । लुकि
प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययव्यवहारे च विशेषः । हरीतक्याः फलं
हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । अत्र च व्यतिर्युक्तवद्भावेनेष्यते, वचनं
स्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः । हरीतकी । कोशा-
तकी । नखरजनी § । शङ्कण्डी ॥ दाही । दोही । दही । श्वेतपाकी ॥

* अक्षतु । पा० २ द्वितीयपुष्पके कर्कन्धु । पा० २ ।

† काष्ठ । तुलु । इत्यधिकं लुक् चित् ।

‡ नवमल्लिका पा० २ ।

§ नखरजनी । पा० २ ।

॥ शङ्कण्डी । पा० २ ।

अर्जुनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्याहा । गर्गरिका । कण्टकारिका ।
शेफालिका * ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यज्जौ लुक् च ॥ १६ ॥

माक्क्रीताच्चेन कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् । परशव्यः । कंसीयपरश-
व्यशब्दाभ्यां यथासंख्यं यजौ प्रत्ययौ भक्षतस्तस्यविकार इत्येतस्मिन्विषये, तत्सं-
नियोगेन च कंसीयपरशव्ययोरुभयवति । कंसीयस्य विकारः, कांस्यः । परशव्यस्य
विकारः, पारशवः । प्रातिपदिकाधिकाराद्वातुप्रत्ययस्य न लुभभवति । परशव्य-
शब्दादनुदात्तादित्वादेवाजि सिद्धे लुगथ वचनम् । ननु च यस्येति लोपे कृते
हलस्तद्धितस्येति यलोपो भविष्यति । नैतदस्ति । ईतीति तत्र वर्त्तते ॥

**इति श्रीजयादित्यचिरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥**

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्वहतेष्टुक् ॥ १ ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वहतिसंशब्दनाद्यानयो-
ननुक्रमिष्यामः, ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिभूतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । दीव्यति जनति
जयति जितमिति । अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दा-
दिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । कार्यश-
ब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् ॥ आहोप्रभृतादिभ्यः * ॥ प्रभृतमाह, प्रभू-
तिकः । पार्याप्तिकः । क्रियाविशेषणत्वात्प्रत्ययः ॥ पृच्छतौ सुखातादिभ्यः * ॥
सुखातं पृच्छति सौखातिकः । सौख्यशायनिकः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः * ॥
परदारान् गच्छति पारदारिकः । गैस्तत्त्विकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति जनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक्
प्रत्ययो भवति । अक्षैर्दीव्यति, आक्षिकः । जालाक्षिकः । अभ्या जनति, आभि-
कः । कौटुलिकः । अक्षैर्जयति, आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । जालाक्षिकम् ।
सर्वत्र करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति,
जनभिधानात् । अकुत्या जनतीति च । प्रत्ययार्थं संख्याकालयोरेव विवक्षा ।
क्रियाप्रधानत्वेपि वाक्यात्स्य तद्धितः स्वभावात्साधनप्रधानः ॥

* शेफालिकेत्यन्तात्वे 'शेफां च कञ्जाकनिमित्तः श्रोतः ॥ पुष्पमूलेषु अनुत्तमं
अपचिच्छेदुः पुनः पुनः पुनः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थ्यात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । सत् उत्कर्षाधानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं, दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । मारिचिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कुलत्यकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्यशब्दात्कारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कुलत्यैः संस्कृतं, कौलत्यम् । ककारोपधात् । तैत्तिरीकम् * । दार्ढभकम् ॥

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थ्यात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । तरति प्रवते इत्यर्थः । काण्डप्रवेन तरति, काण्डप्रविकः । औडुपिकः ॥

गोपुच्छाट्टञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट् टञ्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । स्वरे विशेषः । गोपुच्छिकः ॥

नौद्वचष्टन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् द्वचश्च प्रातिपदिकाट् ठन् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । नावा तरति, नाविकः । द्वचः खल्वपि । घटिकः । प्रविकः । बाहुकः । षकारः सांहितिको नानुबन्धः । बाहुका स्त्री ॥

आकर्षात्परोदेर्भस्त्रादिभ्यः कुषीदसूचाच्च ।

आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥

विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थ्याच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरति भ्रमणे गतौ च वर्तते । दध्ना चरति, दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्षाट्ठल् ॥ ९ ॥

आकर्षशब्दात् ठल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्भर्थः । आकर्षेण चरति, आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्ष इति सुवर्चपरीक्षायां निकषोपल उच्यते ॥

पर्यादिभ्यः घृन् ॥ १० ॥

पर्य इत्येवमादिभ्यः घृन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोप-
वादः । नकारः स्वरार्थः । चकारो ङीर्षर्थः । पर्यिकः । पर्यिकी । अश्विकः ।
अश्विकी । पर्य । अश्व । अश्वत्य । रथ । जाल । न्यास । व्यास ॥ पादः
पञ्च ॥ पारिकः ॥

श्वगणाट्टञ्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाट्टञ्च प्रत्ययो भवति, चकारात् घृन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ।
ठकोपवादः । श्वगणेन चरति, श्वागणिकः । श्वामणिकी । ठन् । श्वगणिकः ।
श्वगणिका । श्वादेरिजीत्यत्र वक्ष्यति, इकारादियहणं च कर्त्तव्यं श्वागणिका-
दर्थमिति । तेन ठञि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वेतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डग्रहणमत्र
संघातविरुद्ध्यतीतार्थम् । धानुर्दण्डिकः । धानुष्कः । दाण्डिकः । वेतन । वाह ।
अर्दुवाह । धनुर्दण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्ति । सुस । शय्या ।
शक्ति । उपनिषत् । उपवेश । सक् । पाद । उपस्थान ॥

वस्त्रक्रयविक्रयाट्टन् ॥ १३ ॥

वस्त्रक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यो ठन् प्रत्ययो भवति जीवती-
त्येतस्मिन्विद्यते । ठकोपवादः । वस्त्रेन जीवति, वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघा-
तविरुद्ध्यतीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराट्टञ्च जीवतीत्येतस्मिन्विद्यते ।
आयुधेन जीवति, आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्य-
यो भवति । हरतिर्द्वैशान्तर्प्रापणे वर्त्तते । उत्सङ्गेन हरति, चोत्सङ्गिकः ।
चोत्सङ्गिकः । उत्सङ्ग । उद्गुप । उत्पत । पिटक । उत्सङ्गादिः * ॥

भस्त्रादिभ्यः घृन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे घृन्प्रत्ययो भवति

चिकः । प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृद्धिचिह्नः । गह्यमिति किम् । द्विगुणं प्रयच्छत्यधमर्कः ॥

कुसीददशैकादशात् घृण्ष्टचौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गह्यमित्येव । कुसीदं वृद्धि, सप्तदशं द्रव्यं कुसीदम् । एकाद-
शायां दश दशैकादशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां यथासंख्यं घृण्
ष्टञ्च इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्रयच्छति गह्यमित्यस्मिन्विबधे । ठकोपवादो ।
कुसीदं प्रयच्छति, कुसीदिकः । कुसीदिकी । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उञ्छति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादुञ्छतीत्येतस्मिन्वर्धं ठक् प्रत्ययो भवति । उञ्
छाण्युञ्छति, वादरिकः । श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकैकस्य कणस्योपादान
मुञ्छः । कषानुञ्छति, काणिकः * ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्रक्षतीत्येतस्मिन्वर्धं ठक् प्रत्ययो भवति । समाजं
रक्षति, सामाजिकः । सानिवेशिकः ॥

शब्ददुर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां शब्ददुर्दुरशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्वर्धं ठक्
प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शब्दिको वैयाकरणः । दादुरिकः कुम्भकारः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पत्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थाभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्वर्धं ठक् प्रत्य-
यो भवति ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते ॥ पक्षिणो
हन्ति, पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्यः । मात्स्यिकः ।
मेनिकः । शाफरिकः । शाकुलिकः । मृगः । मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः ।
सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्तिष्ठतात्येतस्मिन्वर्धं ठक् प्रत्ययो
भवति । परिपन्थं तिष्ठति, पारिपन्थिकश्चौरः । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं
समुच्चिनोति । परिपन्थं हन्ति, पारिपन्थिकः । समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्विती-
याच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम् । परिपन्थशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽप्येति
प्रापयति, स विचयान्तरेषि प्रयोक्तव्यः ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदात्प्रातिपदिकात्पदव्य अनुपद इत्येताभ्यां च धावती-
त्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति, दाण्डमाथिकः । शौल्क-
माथिकः । पादविकः । आनुपदिकः । माथशब्दः पथिपर्यायः ॥

आक्रन्दाटुञ्च ॥ ३८ ॥

आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथ वा ऽऽक्रन्द्यतइत्याक्रन्द, आसौ-
यनमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीया-
समर्थोद्भावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति, चकाराटुञ्च । स्वरे विशेषः ।
आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासम-
र्थोद्गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पौर्वपदिकः ।
शोत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्तं, बहुवचपूर्वान्मा भूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः ।
ललामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
चरतिरासेवायां नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ अधर्मोच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद्द्वितीयासमर्थोद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति,
चकाराटुक् च । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते न संप्रधारणा । समवाया-
निति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति आनन्व तदेकदेशी वध-
तीत्यर्थः । समवायान्समवैति, सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः ।
साक्षिर्वैशिकः ॥

परिषदो ह्यः ॥ ४४ ॥

• परिषदो ह्यः प्रत्ययो भवति सम वायान्समवैतीत्येतस्मिन्विषये ।
ठकोपवादः । परिषदं समवैति, पारिषदः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद् वा ह्यः प्रत्ययो भवति समवायान्समवैतीत्येतस्मिन्विषये ।
ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । सेनां समवैति, सैन्यः । सैनिकः ॥

संज्ञायां ललाटकुकुटी पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुकुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्विषये
ठक् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । संज्ञायहणमभिधेयनियमार्थे, न तु ह्य-
र्थम् । ललाटं पश्यति, लालाटिकः सेवकः । कौकुकुटिको भित्तुः । सर्वावय-
वेभ्यो ललाटं दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुप-
श्लेषः कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते । लालाटिकः सेवकः । स्वामिनः कार्येषु
नोपतिष्ठतइत्यर्थः । कुकुटीशब्देनापि कुकुटीपातो लक्ष्यते । देशस्याल्पतया
हि भित्तुरवित्तुप्लवृष्टिः पादविषेपदेशे चतुः संयम्य गच्छति स उच्यते
कौकुकुटिक इति । ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्विषये ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्ये
न्याय्यम् । आचार्युक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्यं शैल्कशालिकम् । आक-
रिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्
विषये । ठकोपवादः । महिष्या धर्म्ये, माहिषम् । प्राजावतम् । माहिषी ।
प्राजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अनुलेपिका । पुरोहित । मखिपाली ।
अनुचारक । होतु । यज्ञमान ॥

ऋतो ऽञ् ४९ ॥

ऋकारान्तात्मातिषदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादः । पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औद्गात्रम् ॥ नराच्छेति वक्तव्यम् ॥ • ॥

• परिषदो ह्य इत्यस्याये परिषदीदन्वस्मिन्नित्यधिकरणे विषयः । इत्याधिकमेकस्मिन्नु-
क्तके ।

† कौकुकुटिक इतीत्यस्याये तदवयवमभिधेयनियमः संज्ञावहणेन निमित्ते, कुकुटी दामि-
कशेष्टा ।

नरस्य धर्म्या, नारी । विश्वमितुरिङ्लोपरश्च ॥ * ॥ विश्वसितुर्धर्म्यं वैशस्वम् ॥
विभाजयितुर्धिलोपरश्च ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजिचम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । षष्ठीसमर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अवक्रायीते ऽनेनेत्यवक्रयः पिंगङ्क उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः, शौल्कशा-
लिकः । आकरिकः * । आपणिकः । गौल्मिकः । नन्ववक्रयोपि धर्म्यमेव । नैत-
दस्ति । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमास-
मर्थे पण्यं चेत्तद्वति । अपूपाः पण्यमस्य, आपूपिकः । शाकुलिकः । मोद-
किकः । पण्यमिति विशेषणं तद्वितसृतावन्तर्भूतमतः पण्यशब्दे न प्रयुज्यते ॥

लवणादृज् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दादृज् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये । ठको-
पवादः । स्वरे विशेषः । लवणं वक्ष्यमस्य, लावणिकः ॥

किशरादिभ्य ष्टन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः पण्यमस्य, किश-
रिकः । किशरिकी । नरदिकः । नरदिकी । किशर । नरद । नलद । सुमङ्गल ।
तगर । गुगुलु । उषीर । हरिद्रा । हरिद्रायणी ॥

शलालुनो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्यां ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विषये ।
ठकोपवादः । पठे सोपि भवति । शलालुशब्दे गन्धविशेषवचनः । शलालु
मृदङ्गमस्य, शलालुकः । शलालुकी । शलालुकः । शलालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमास-
मर्थे शिल्पं चेत्तद्वति । शिल्पं कौशल्यम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य, मार्दङ्गिकः ।
पाणविकः । वैयिकः । मृदङ्गवादने वर्तमानो मृदङ्गवज्जः प्रत्ययमुत्पादयति ।
शिल्पं तद्वितसृतावन्तर्भवति ॥

मृदुकाकर्करादन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मड्डुकर्म्मरश्चब्दाभ्यामन्यतरस्यामत् प्रत्ययो भवति तदस्य शित्प्रमि-
त्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । मड्डुकवादनं शित्प्रमस्य,
माड्डुकः । माड्डुकिकः । कर्म्मरः । कर्म्मरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ५० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति बहुष्ये ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्वति । असिः प्रहरणमस्य, आसिकः । प्रासिकः ।
चाक्रिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाटुञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः ।
परश्वधः प्रहरणमस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्टोरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्ति नास्ति दिष्ट इत्येतेभ्यः
शब्देभ्यो ऽस्येति बहुष्ये ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्वति ।
अस्ति मतिरस्य, आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य, नास्तिकः । दैष्टिकः । न च
मतिस्तत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलोकोस्तीति यस्य मतिरस्ति स आ-
स्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः ।
तदेतदभिधानशक्तिस्वभावात्लभ्यते । अस्तिनास्तिशब्दे निपातौ, वचनसाम-
र्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति बहुष्ये ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चेद्वति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य,
आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं
तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

कुत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

कुत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शील-
मित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कुत्रं शीलमस्य, क्वात्रः । क्वादनादावरणा-
च्छत्रम् । गुदकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तश्चशीलः शिष्यश्चात्रः । स्वा-
शब्दे ऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वाच्च इष्यते । आस्था संस्था चक स्थिति । कुत्र ।

बुभुक्षा । शिवा । पुरोह । स्वा । दुरा । उपस्वान । चवि । कर्मेन् । विश्वधा ।
तमस् । सत्य । अनृत । शिबिका ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति वृत्तार्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थे कर्म चेद्वृत्तमद्वयनविषयं भवति । एकमन्यद्वयने कर्म वृत्त-
मस्य, ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विरुद्धं तद्वृत्तार्थे
इति समासः । ततश्च ठक् प्रत्ययः । अद्वयने कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्वृत्तवृ-
त्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्वस्तिमपपाठरूप-
मेकं ज्ञातं स उच्यते ऐकान्यिक इति । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

बहुचपूर्वपदाटुच् ॥ ६४ ॥

बहुच् पूर्वपदं यस्य तस्माद्बहुचपूर्वपदात्मातिपदिकाटुच् इत्ययो भवति
तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । द्वादशान्यानि कर्माध्य-
यने वृत्तान्यस्य, द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति ।
चतुर्दशापपाठा अस्य ज्ञाता इत्यर्थः । उदात्ते कर्त्तव्ये यो ऽनुशासं करोति स
उच्यते ऽन्यत्वं करोषीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति वृत्तार्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थे हितं चेत्तद्वृत्तिं तच्च भक्षाः । ननु च हितयोगे चतुर्थ्या
भविष्यति तत्र कथं वृत्तार्थे प्रत्ययो विधीयते । एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिपरि-
क्षामो भविष्यति । अपूपभक्षं हितमस्मै, आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः ।
हितार्थक्रिया च तद्वृत्तवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मादिति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्त-
त्प्रथमासमर्थे तच्छेदीयते नियुक्तम् । नियोगेनाध्यभिवारेण दीयतइत्यर्थः ।
अध्यभिवारो नियोगः । अथ भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते, आद्यभोजनिकः ।
आपूपिकः । शाष्कुलिकः । केचित्तु नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै
दीयन्ते, आपूपिकः ॥

आद्यामांसौदनाद्विठन् ॥ ६७ ॥

आद्यामांसौदनशब्दाभ्यां विठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्त-
मित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । इकार उच्चारणार्थः । ठकारो हीनार्थः । आद्या
नियुक्तमस्मै दीयते, आद्यिकः । आद्यिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च

ठजेव कस्माद्योयते नष्टत्र ठञ्छिठवो वा विभेवोस्ति । मांसौदनग्रहणं संवात-
विशुद्धीतार्थं के विदिच्छन्ति । तत्र वृद्धाभावो विशेषः । सोदनिकः । सोदनिकी ॥

भक्तादखन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येत-
स्मिन्विषये । ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं,
भाक्तः । भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्वियुक्त इत्येतस्मिन्वर्गे ठक् प्रत्ययो भवति । नि-
युक्तो ऽधिकृतो व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालायां नियुक्तः, शौल्कशालिकः ।
आकारिकः * । आपणिकः । गौत्मिकः । दौवारिकः ॥

अगारान्तादृन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकादृन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मि-
न्विषये । ठकोपवादः । देवागारे नियुक्तो, देवागारिकः । कोष्ठागारिकः ।
भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थोऽदेशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्च-
द्व्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अद्ययनस्य यो देशकालौ । शास्त्रेण
प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम् । श्मशाने ऽधीते,
श्माशानिकः । चातुष्पथिकः । अकालात् । चतुर्देश्यामधीते, चातुर्देशिकः ।
आमावास्याकः अदेशकालादिति किम् । सुप्ते ऽधीते । पूर्वाह्णे ऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थोऽन्तप्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च
ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्वर्गे । व्यवहारः क्रियातत्कम् । यथा
लौकिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति, वंशकठिनिकः । वार्धककठिनिकः,
प्रास्तारिकः । संस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थोऽसतीत्येतस्मिन्वर्गे ठक् प्रत्ययो भवति । यस्य
शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः । आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात्केशे वस्त-
व्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति, नैकटिको भिक्षुः ॥

आवसयात् ष्टल् ॥ ७४ ॥

तत्त्वैव । आवसयशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्टल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्णः । आवसये वसति, आवसयिकः । आवसयिकी । ठक् पूर्वो ऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घितादत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वृतसंशब्दनामानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । रथः । युगः । प्रासङ्गः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तद्विति द्वितीया समर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । रथं वहति, रथः । युगः । प्रासङ्गः । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविध्युपसंख्यानात् परमरथ इत्यपि भवति ॥

धुरो यद्भुक् ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वहतात्येतस्मिन्नर्थे यत् ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहति, धुर्यः । धौरेयः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति, सर्वधुरीणः । स्त्रीलिङ्गे न्याये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभागः कर्तव्य इष्टसंग्रहार्थः । अन्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति तस्य लुभभवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुगि विधीयते । एकधुरां वहति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । शकटं वहति, शकटो गौः ।

हलसीराट्क् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हलं वहति, हालिकः । सैरिकः ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥

तद्वहतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । जनीं वहति, जन्या जामातुर्वयस्या । सा हि विहारादिषु जामातृसमीपं प्रापयति । जनी वधूश्च्यते ।

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् विद्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न वेदनुष्करणं भवति । पादौ विद्यन्ति, पद्याः शर्कराः । ऊरव्याः कण्टकाः । अधनुषेति किम् । पादौ विद्यति धनुषा । नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति । नहि धनुषा पद्या इत्युक्ते विवक्षितोर्थः प्रतीयते । एवं तर्हि धनुष्यतिषेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते यस्यां धनुष्करणं न संभाव्यते इति । तेनेह न भवति चौरं विध्यति शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

तदित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्यः । लब्धेति वृत्तं, तेन द्वितीया समर्था विभक्त्युच्यते ॥

अन्नासुः ॥ ८५ ॥

अन्नशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति । अन्नं लब्धा, आन्नः ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वशं गतः, वश्यः । कामप्राप्तो विधेय इत्यर्थः ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्याणां पाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पदं दृश्यमस्मिन्, पद्याः कर्दमः । पद्याः पांसवः । शक्यार्थे कृत्यः । शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पद्याः कर्दमः । कर्दमस्यावस्योच्यते नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादावर्होत्येवमुपाधिकादस्येति बहुवचने यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेषामावर्हि मूल्या माषाः । मूल्या मुद्राः । बृह उद्यमे, येषां मूलमावृह्यते उत्पाद्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पादनेन विना गृहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञायहणमभिधेयनियमार्थम् ।
धेनोः ऋगागमो यश्च प्रत्ययः । अन्तोदात्तोपि ह्ययमिष्यते । या धेनुस्तमर्थाय
अणप्रदानाद्वोहनार्थं दीयते सा धेनुस्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः ।
धेनुष्यां भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थोत्संयु-
क्तइत्येतस्मिन्नर्थे ज्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्योन्मिः ।
अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगो ऽस्ति तत्र संज्ञाधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

नैवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थतुल्यप्रा- प्यवज्ञानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्यो ऽष्टभ्यः शब्देभ्यो ऽष्टस्वेव तार्थादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्र-
त्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्थं,
नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शस्त्रार्थं हस्त्यः । वयसा तुल्यो, वयस्यः सखा ।
संज्ञाधिकारो ऽभिधेयनियमार्थः । तेन वयसा तुल्ये शत्रौ न भवति । धर्मज्ञ
प्राप्यं, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेतइति वक्तव्यमाणेनैव सिद्धम् । नैतदस्ति ।
धर्मं यदनुवर्त्तते तदुर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्मादपेत्येव कार्यविरोधि-
त्वादुर्मस्य । विषेण वद्वो, विष्यः । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाम्यं,
मूल्यम् । ज्ञानाम्यमभिवचनीयम् । पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभि-
भूयते शेषी क्रियते । मूल्यं हि सगुणं मूलं करोति । पोरदुपधादिति यति
प्राप्ते ज्ञानाम्यमिति निपातनाद् वयत् । मूलेन । समो, मूल्यः पटः । उपा-
दानेन समानफल इत्यर्थः । सीतया समितं, सीत्यं क्षेत्रम् । समितं संगतमि-
त्यर्थः ॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते ॥ परमसीत्यम् ।
उत्तमसीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् । तुलया समितं, तुल्यम् । समितं
समानं सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्यो
ऽनपेतइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् ।
कर्म्मम् । न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दःछन्दात्तृतीयासमर्थोन्मिः ।

निर्मितइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । कृन्दसा निर्मित-
शकृन्दस्यः । कृन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापरीयायशकृन्दः शब्द इह गृह्यते ॥

उरसा ऽण् च ॥ ९४ ॥

उरःशब्दानृतीयासमर्थो निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति चका-
राद्यच्च । उरसा निर्मित, औरसः पुत्रः । उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभि-
धेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थोत् प्रिय इत्येतस्मि-
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो, हृदो देशः । हृदं वनम् । संज्ञा-
धिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

बन्धने चर्षी ॥ ९६ ॥

हृदयस्येत्येव । बन्धनइति प्रत्ययार्थः । तद्विशेषणमृषिग्रहणम् । बद्धाते
येन तद्बन्धनम् । हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थो बन्धने च्वात्रभिधेये यत् प्रत्ययो
भवति । चर्षिर्वदो गृह्यते । हृदयस्य बन्धनमृषिः, हृदयः । परहृदयं येन
बद्धाते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृदय इत्युच्यते ॥

मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो
भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा षष्ठी समर्थविभक्तिः । मतं ज्ञानं तस्य
करणं, प्रत्यम् । भावसाधनं वा । जनस्य जल्पो, जन्यः । हलस्य कर्षो,
हल्यः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः । कर्षणं कर्षः । भावसाधनं वा ॥

तत्र साधुः ॥ ९८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थोत्साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु
साधुः, सामन्यः । वेमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा
गृह्यते नोपकारकः । तत्र हि परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे ।
यतोपवादः । प्रतिजने साधुः, प्रतिजनीनः । जनेजने साधुरित्यर्थः । इदं यु-
गीनः । सांयुगीनः । प्रतिजन । इदं युग । संयुग । समयुग । परयुग । परकुल ।
परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । यत्र
हितार्थे एव साधुर्यस्तत्र वचनात्प्राक्कीतीया बाध्यन्ते ॥

भक्तासुः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोप-
वादः । भक्ते साधुः, भक्तः शालिः । भक्तास्तण्डुलाः ॥

परिषदो ण्यः ॥ १०१ ॥

परिषद्शब्दाद् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये ।
यतोपवादः । परिषदि साधुः, परिषद्व्यः ॥ णप्रत्ययोप्यत्रेष्यते ॥ तदर्थं योग-
विभागः क्लियते । परिषदो णो भवति । परिषदि साधुः, परिषदः ॥

कथादिभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतो-
पवादः । कथायां साधुः, काथिकः । वैकथिकः । कथा । विकथा । वितण्डा । कुष्ट-
चित् । जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । सद्गृह । गुण । मण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्टञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये ।
यतोपवादः । गुडे साधुः, गौडिक इत्तुः । कौल्माषिको मुद्गः । सात्तुको यवः ।
गुड । कुल्माष । सत्तु । अणूप । मांसौदन । इत्तु । वेणु । संग्राम । संग्राम ।
प्रवास । निवास । उपवास ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये ।
यतोपवादः । पथि साधुः, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वायतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद्वाः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये यतोपवादः ।
स्वरे विशेषः । सभायां साधुः, सभ्यः ॥

ढश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद्वाः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये छन्दसि ।
यस्यापवादः । सभेयोस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम् ॥

समानतीर्थं वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति
सस्तमोसमर्थोद्वासीत्येतस्मिन्नर्थे ऋत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति,
सतीर्थः । समानोपाध्याय इत्यर्थः * ॥

* 'तीर्थशब्देनेह मुद्रच्छते । समानस्य समानतीर्थं च इति' । इत्यर्थः । मुद्रकाक्षरः ।

समानोदरे शयति औ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थोऽव्ययित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति
ओकारश्चोदात्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः, समानोदर्यो
भाता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थोऽव्ययित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति ।
विभाषोदरइति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समानस्य सभावः ।
समानोदरे शयितः, सोदर्यो भाता । ओचोदात्त इति नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे कृन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थोऽव्ययित इत्येतस्मिन्नर्थे कृन्दसि विषये यत्प्रत्ययो
भवति । अणादीनां घादीनां चापवादः । सतिदर्शने ते ऽपि भवन्ति, सर्व-
विधीनां कृन्दसि व्यभिचारात् । मेध्याय च विद्युत्याय च नमः । आपादपरि-
समाप्तेः कृन्दोधिकारो, भवाधिकारश्च समुद्राभाद् इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां झण् ॥ १११ ॥

पाथशब्दाच्चदीशब्दाच्च झण् प्रत्ययो भवति । तत्र भव इत्येतस्मि-
न्नर्थे । यतोपवादः । पाथसि भवः, पाथो वृषा । नादो गिरो मे प्रयच्छति ।
पाथो ऽन्तरिक्षम् ॥

वैशन्तहिमवद्गामण् ॥ ११२ ॥

वैशन्तशब्दाद्धिमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्नर्थे । यतोपवादः । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हिमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा झड्ड्यौ ॥ ११३ ॥

स्रोतशब्दाद्धिभाषा झत् झ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येत-
स्मिन्नर्थे । यतोपवादः । पत्ते सोपि भवति । स्रोतसिभवः, स्रोत्यः ।
स्रोतस्यः । झड्ड्योः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भस्यूयसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भस्यूयसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नि-
व्वये । यतोपवादः । स्वरे विशेषः । अनुभाता सगर्भः । अनुसन्ता स्यूयः ।
यो नः सनुत्यः । सर्वत्र समानस्य कृन्दसीति सभावः ॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुग्राशब्दाद्घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोपवादः ।
त्वमग्ने वृषभस्तुषियाह्वाम् । अचाकाशयज्ञवरिष्ठेभु तुग्राशब्दः ॥

अग्रादात् ॥ ११६ ॥

अग्रशब्दादात् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अये भव-
मस्यम् । किमर्थमिदं यावता सामान्येन यद्विहित एव । घञ्चौ चेति वक्ष्यति
ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते ॥

घञ्छा च ॥ ११७ ॥

अग्रशब्दादात् घञ्छौ प्रत्ययो भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।
अय्यम् । अयियम् । अयीयम् । चकारस्तुयादुनित्यस्यानुकर्षणार्थः । अयियम् ।
स्वरे विशेषः ॥

समुद्रादाद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दादग्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।
यतोपवादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अभियस्येव घोषः । अग्रशब्दस्यापूर्व-
निपातस्तस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्वृत्तमित्येतस्मिन्विषये यत्
प्रत्ययो भवति । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थाद्वागे कर्मणि
वाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । भागो ऽशः । कर्म क्रिया । यत्ते आने दूतम् ।
दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षःशब्दात्पातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थाद्वृत्त-
नीत्येतस्मिन्विषये यत्प्रत्ययो भवति । हन्यते ऽनयेति हननी । याते आने रक्षसा
तनूः । रक्षसां हननी । यातव्या यातूनां हननी । बहुवचनं स्तुतिवैश्वर्या-
पनार्थम् । बहूनां रक्षसां हननेन तनूस्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशंसनं
प्रशस्यम् । भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यद्वेदे रेवती रेवत्यम् । यद्वेदे जगती
जगत्यम् । यद्वेदे हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां प्रशंसनं
हविष्यम् । यस्येति लोपे कृते हलो यमां यमीति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात्ब्रह्मीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अतोप-
वादः । असुरे वा इतत्पात्रं, यच्चकृतं कुलालकृतम् ॥

मायायामण् ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात्ब्रह्मीसमर्थान्मायायां स्वविशेषे ऽण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य
यतोपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्वनासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्

च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्वानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मनुबन्तात्मातिपदिकात्प्रथमा-
समर्थादासामिति वृत्त्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्र-
श्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । लुक्च मतो-
रिति प्रकृतिनिर्द्देशः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदायो
व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति स वर्चस्वान् । उपधीयते येन स
उपधानः । वयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति
विदुष्यति यति विहिते मतोर्लुकि कृते वर्चस्या उपदधाति तेजस्या उपदधाति ।
पयस्याः । रेतस्याः । तद्वानिति किम् । मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान
इति किम् । वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् ।
अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम् । वर्च-
स्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः ।
अनेकपदसंभवेऽपि केन चिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अश्विमान् ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति सोऽश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण् प्रत्ययो
भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति
विदुष्याश्विधीयते तत्र मनुषो लुकि कृते इनयनपत्यइति प्रकृतिभावः ।
आश्विनीरुपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु मूर्ध्ना मतुप्
प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयः शब्दो मूर्ध्नुं शब्दश्च
विद्यते स वयस्वानपि भवति मूर्ध्नुन्वानपि । यथा मूर्ध्ना वयः प्रज्ञापतिच्छन्द
इति । तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्ध्नुन्वच्छब्दादपि बति प्राप्ते मतुप् विधायते ।
मूर्ध्नुन्वतीरुपदधाति । वयस्या एव मूर्ध्नुन्वत्यः । वयस्यास्विति किम् । यत्र

मूर्द्ध्वशब्द इव केवलो न वयःशब्दस्तत्र मा भूत् । मूर्द्ध्वत इति वक्तव्ये मूर्ध्न
इत्युक्तं मतुपो लुक् भाविनं वित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्नर्थे मतुष्विहितस्तस्मिंश्छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मास-
तन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात्पञ्च सप्तम्यर्थे च
तत्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे,
नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मधव्यः । नभःशब्दो ऽधेषु वर्तते । तन्वां
स्रत्वपि । ओजोस्यां विद्यते, ओजस्या तनू रत्तस्या । मासतन्वोरिति किम् ।
मधुमता पात्रेण चरति । मासतन्वोरनन्तरार्थे वा । मध्यस्मिन्नस्ति मध्यस्मि-
न्नन्तरमिति वा मधव्या मासः ॥ लुगकारेकारुफाश्च वक्तव्याः ॥ * ॥ लुक्ता-
वत् । तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च । सहश्च सहस्यश्च । नपुंसक-
लिङ्गं छान्दसत्वात् । अकारः । इषो मासः । ऊर्जो मासः । इकारः । शुचि-
र्मासः । रेफः । शुक्रो मासः ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे अः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च । उपसंख्यानानुसृष्ट ।
माधवः । मधव्यः । मधुः । तन्वां स्रत्वपि । माधवा । मधव्या । मधुः । तनूः ॥

ओजसो ऽहनि यत्सौ ॥ १३० ॥

मत्वर्थे इत्येव । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्सौ प्रत्ययो भवतो ऽहन्यभिधेये ।
ओजस्यमहः । ओजसीनमहः ।

वेशोयशच्चादेर्भगादयल् ॥ १३१ ॥

मत्वर्थे इत्येव । वेशोयशसी चादौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशोयश-
च्चादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः ।
वेशोभगो विद्यते यस्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति बलमुच्यते ।
श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यदीर्ययशस्सु भगशब्दः । वेशश्चासौ भगश्च श्रीप्रभृतिर्वेशो
भगः, सोऽस्मास्तीति वेशोभग्यः ॥

स्व च ॥ १३२ ॥

वेशोयशच्चादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे स्वः प्रत्ययो भवति । योम-
विभागो यथासंख्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभग्यः । वेशोभ-
गीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥

मत्वर्येदति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात्तृतीया-
समर्थोत्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इन य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात्त्व च ।
पथिभिः पूर्विकैः । पूर्वैः । पूर्विकैः पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते ।
तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

अद्विः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्शब्दात्तृतीयासमर्थोत्संस्कृतमित्येतस्मि-
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यस्येदमप्यं हविः । अद्विः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थोत्संमितोत्त्येत-
स्मिन्नर्थे घः प्रत्ययो भवति । संमितस्तुल्यः सदृशः । अयमग्निः सहस्रियः ।
सहस्रस्तुल्य इत्यर्थः । केचित्तु संमिताविति पठन्ति । तत्रापि संमित्या संमित
एव लक्षयितव्यः । तत्र कृन्वसि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्ये च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते, सह-
स्रियः । तपःसहस्राभ्यां विनीनी, अण् चेत्यस्यापवादः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थोत्संमितोत्त्येतस्मि-
न्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । सोममर्हन्ति, सोम्या ब्राह्मणाः । यज्ञार्हा इत्यर्थः ।
यति प्रकृते यमहणं स्वरे विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोममहणं, यश्चानुवर्त्तते । मय इति मयदर्थो लक्ष्यते । सोमशब्दान्म-
यदर्थे यः प्रत्ययो भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मयदर्थः । हेतुमनुष्येभ्यो
ऽन्यतरस्यां रुष्यः । मयट् च । मयद्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः । तत्प्रकृत-
वचने मयडिति । तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः । सोम्यं मधु पिबन्ति । सोम-
मयमित्यर्थः ॥

मघोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयङर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मध्व्यान् स्तो-
कान् । मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४०

वसुशब्दात्समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयङर्थे च । यथायोगं
समर्थविभक्तिः । वसव्यः समूहः । मयङ्ग्यो वा ॥ अक्षरसमूहे कृन्दसः स्वार्थव-
यसंख्यानम् ॥ * ॥ ओश्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रावडिति चतुरक्षरम् ।
यजेति द्व्यक्षरम् । ये यजामहदिति पञ्चाक्षरम् । द्व्यक्षरं वषट्कारः । एष वै
सप्तदशाक्षरश्चन्द्रस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे विहितः । सप्तदशाक्षराण्येव कृन्दस्य
इत्यर्थः । कृन्दः शब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात्स्वार्थे यत्प्रत्ययः ॥ वसुशब्दादपि
चतुर्लक्षः ॥ * ॥ हस्तौ गृहीतस्य बहुभिर्वसव्यैः । वसुभिरित्यर्थः । अग्निरीशे
वसव्यस्य । वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । समूहइति नानुवर्त्तते । नक्षत्रि-
येभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति कृन्दसि विषये स्वार्थिकः ।
सर्वतातिः । देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ।
शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः कर इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो भवति ।
शिवं करोतीति, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थे कृन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति । शिव-
स्य भावः, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः यतः पूर्वोवधिरतः । पर-
मन्यः प्रत्ययो ऽधिक्रियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च चतुर्थो ऽध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥

॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छुः ॥ १ ॥

तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्क्रीतसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनु-
मिष्यामश्नुप्रत्ययस्य धिङ्कृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तस्मै हितमिति । वत्से-
भ्यां हितो, वत्सीयो गोधुक् । करभीय उष्ट्रः । अकरभीयः । अवत्सीयः । अर्घो-
बधित्वेन दृष्टीतः, न प्रत्ययः । तेन प्राक् ठप्रः छ इति नोक्तम् ॥

गवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येष । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्च यत्प्रत्ययो
भवति । प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । हस्यापवादः । शङ्खं दाह । पितृव्यः कार्पासः ।
कमण्डलव्या मृत्तिका * । गवादिभ्यः खल्वपि । गव्यम् । हविष्यम् । सनकु-
र्नाम चर्मविकारः । ततः परत्वाच्चर्मणोजित्येष विधिः प्राप्नोति । तथा चर्नाम
हविः । सत्तरचविकारः । अपूपादिष्वचविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो विभाषा
हविरपूपादिभ्यश्चेत्येष विधिः प्राप्नोति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवे-
ष्यते । सनङ्गव्यं चर्म । चरव्यामण्डुलाः । सक्तव्या धाना इति । गवादिषु
नाभि नभं चेति पठ्यते । तस्यायमर्थः । नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभं
चादेशमापद्यतइति । नाभये हितः, नभ्यो ऽत्तः । नभ्यमञ्जनम् । यस्तु शरी-
रावयवो नाभिशब्दः ततः शरीरावयवादिति यति कृते नाभये हितं नाभ्यं
तैलमिति भवितव्यम् । गवादिषु यता सत्रियुक्तो नभभाषो ऽत्र न भवति । गो ।
हविस् । बर्हिष् । खट । अष्टका । युग । मेधा । सक् ॥ नाभि नभं च ॥ शुनः
संप्रसारणं वा च दीघत्वं तत्सचियोगेन चान्नोदात्तत्वम् ॥ शुन्यम् । जून्यम् ।
घकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाच्चस्तद्वितइति लोपो न स्यात् ॥ ऊधसो ऽनङ्च ॥
ऊधन्यः कूपः । उदर । खर । खद । अखर । विष† । गवादिः ॥

कम्बलाञ्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति हस्यापवादः संज्ञायाम्
विषये । कम्बल्यमूर्णोपलभतम् । संज्ञायामिति किम् । कम्बलीया कर्णा ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्यो ऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु
विभाषा यत् प्रत्ययो भवति । आमित्यं दधि । आमितीयं दधि । पुरोडाश्या-

* कमण्डलव्या मृत्तिकेति पुस्तकाकारे नास्ति ।

† स्कन्द । अध्या । यतावन गये पुस्तकान्तरे ऽधिकौ ।

स्तब्धुलः । पुरोडाशीयाः । हविश्चब्दात् नवादिपाठाच्चित्यमेव भवति । अपू-
पादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् । अपूप । तण्डुल ।
अभ्युष । अभ्योष । पृथुक । अभ्येष । अगल । मुसल । सूप । कटक । कर्णवेष्टक ।
किञ्च ॥ अचविकारेभ्यश्च ॥ पूप । स्थूला । पीप । अश्च । पञ्च * । अपूपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मादिति चतुर्थोसमर्थोद्धृतमित्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । वत्सेभ्यो हितो गोधुक, वत्सीयः । अवत्सीयः । पटव्यम् । गव्यम् ।
हविष्यम् । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्वात् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्वात् प्रत्ययो
भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । दन्त्यम् । कवट्यम् ।
कोष्ठ्यम् । नाभ्यम् । नस्यम् ॥

खल्यवमाषतिलवृषब्रह्मशश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः ।
खलाय हितं, खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । शश्च
हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति । कृप्रत्ययोपि न भवति ।
अनभिधानात् । चकारानुक्तसमुच्चयार्थः । रथाय हिता, रथ्या ॥

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥

अज्ज अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये ।
कृस्यापवादः । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् स्वः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्स्वः प्रत्ययो
भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । आत्मचिति नलोपो न
कृतः प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्देनैव संबध्यते, न
तु प्रत्येकम् । आत्मने हितम्, आत्मनीनम् । आत्माध्वानौ स्वदिति प्रकृतिभावः ।
विश्वजनेभ्यो हितं, विश्वजनीनम् ॥ कर्मधारयादिष्यते ॥ बह्वीसमासादुद्बुद्धी-
हेश्च एव भवति । विश्वजनाय हितं, विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनांदुपसंख्यान-
म् ॥ * ॥ पञ्चजनाच्च स्वः । अजापि कर्मधारयादिष्यते । पञ्चजनीनम् । अज्ज
पञ्चजनीयम् ॥ सर्वजनादुञ्ज स्वश्च ॥ * ॥ † सार्वजनिकम् । सर्वजनीनम् ।

* कट । अजः स्थूला । कोदन । अजोव । बदीप । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे ऽधिकाः ।

† सर्वजनादुञ्ज स्वः । प्रकारात्स्वच्चेति पाठो २ ।

अत्रापि कर्मधारयादेव । सर्वजनीयमन्यत् ॥ महाजनाचित्यं ठञ्जक्तव्यः ॥ * ॥
महाजनाय हितं, महाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु क एव भवति ।
महाजनीयम् । भोगोत्तरपदात्स्वल्त्वपि । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोग-
शब्दः शरीरवाची केवलेभ्यो मात्रादिभ्यः क एव भवति । मात्रीयः । पित्रीयः ।
राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् । भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते, न केवला-
भ्याम् । राजभोगीनः । आचार्यभोगीनः ॥ आचार्यादणस्त्वं च ॥ * ॥ केवलाभ्यां
वाक्यमेव भवति । राजे हितम् । आचार्यात हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णठञौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णठञौ प्रत्ययौ भवनः तस्मै हितमित्येतस्मि-
न्विषये । कस्यापवादः । सर्वस्म हितं, सार्वम् । पौरुषेयम् ॥ सर्वाण्यस्य वा
वचनम् ॥ * ॥ सर्वायम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥
पौरुषेयो वधः विकारः समूहो वातेन कृते । पौरुषेयः गन्धः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये ।
कस्यापवादः । माणवाय हितं, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरूपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवा-
चिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तदर्थमिति
प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते । विकृत्यर्थायां
प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरनन्यार्थताख्यायते । न प्रकृतिविकारसंभ-
वमात्रे प्रत्ययः । किं तर्हि प्रकृतेरनन्यार्थत्वे विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे
सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । के चित्तु तस्मै हितमित्यनुवर्त्त-
यन्ति । अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि, अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्रका-
रीया इष्टकाः । शङ्ख्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । तदर्थमिति किम् । यवानां
धानाः । धानानां सक्तवः । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता न तादर्थ्यम् ।
धानानां सक्तवो न लाजानामिति । विकृतेरिति किम् । उदकार्थः कूपः । वि-
कृत्यग्रहणे ऽक्रियमाणे या का चित्प्रकृतिर्गृह्यते नोपादानकारणमेव । भवति च
कूप उदकस्य प्रकृतिः । तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं तस्य विकृतिः । अत्यन्त-
भेदात् । प्रकृताविति किम् । अस्यर्थाकोशी । असिरयसो विकृतिर्भवति । न तु
कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्ग्रहणे विवक्षितः प्रकृतिवि-
कारभावो लभ्यते ॥

कृदिरुपधिवलेर्दञ् ॥ १३ ॥

कृदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । कृदिषेयाणि वृणानि । औपधेयं दाह । बाले-
यास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः । उपधीयतइत्युपधिः रथाङ्गम् ।
औपधेयमपितदेव दाह ॥

ऋषभोपानहोऽर्ज्यः ॥ १४ ॥

ऋषभ उपानह इत्येताभ्यां ऋज्यः प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृता-
वित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । आर्षेभ्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः ॥ चर्म-
ण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते पूर्व्वविप्रतिषेधादयमेवेष्यते ॥ औपानहं चर्म ॥

चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वचिनः प्रातिपदिकादञ्
प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । वार्ध्वं
चर्म । वारत्रं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अत्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिवि-
शेषणम् । इति करणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय
इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थात्पञ्चम्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेत्तद्वति । इतिकरणस्ततश्चद्विवक्षा । प्राकार आ-
सामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दाह । सप्तम्यर्थे सन्त्वपि ।
प्राकारोस्मिन्देहे स्यात्, प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति संभा-
वनायां लिङ् संभावने ऽलमिति चेदित्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेन तत्संभाव्यते ।
प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन संभाव्यते । प्रासादोस्मि-
न्देहे स्यादिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितम् । किं तर्हि यो-
म्यतामात्रं तेन पूर्व्वस्यायमविषयः । द्विस्तद्बहणं न्यायप्रदर्शनार्थम् । अनेकस्मि-
न्प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः संबन्धनीयेति । अथेह कस्माच्च भवति । प्रासा-
दो देवदत्तस्य स्यादिति । गुणवानयं संभाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति । इतिकरणो
विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्स्यादित्येतस्मिन्विषये ।
कृस्यापवादः । परिखेयी भूमिः ॥ कृतोः पूर्व्वोऽधिः ॥ इतः परमन्य प्रत्ययो
विधीयते ॥

प्राग्वतेष्टञ् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिष्ठतो वेदितव्यः । वक्ष्यति, पारायणसु-
रायणचान्द्रायणं वर्तयति । पारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

आह्लादगोपुच्छसंख्यापरिमाणादृक् ॥ १९ ॥

तदहंतीति वक्ष्यति । आ एतस्मादहंसंशब्दनाद्यानित उर्ध्वमनुक्रमि-
ष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिष्ठतो वेदितव्यः गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधा-
वयमाकारः, तेनार्हत्यर्थेऽपि ठक् भवत्येव । ठञ् अधिकारमध्ये तदपवादः ठञ्-
धीयते, वक्ष्यति । तेन क्रीतम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । अगोपुच्छसंख्यापरि-
माणादिति किम् । गोपुच्छेन क्रीतं, गोपुच्छिकम् । संख्या । पाणिकम् । परिमा-
ण । प्रास्थिकम् । कौडविकम् । ठञ् प्रत्युदाह्रियते । संख्यापरिमाणयोः को
विशेषः । भेदगणन संख्या एकत्वादिति । गुस्त्वमानमुन्मानं पलादिः । आया-
प्रमानं प्रमाणं वितस्त्यादिः । आरोहपरिणाहमानं परिमाणं प्रस्थादि ॥

उर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्यो ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति
आर्हायेष्वर्थेषु । ठञोपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् ।
असमासदिति किम् । परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठञेव भवति, परिमा-
णान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । अथ किमर्थमसमासदित्युच्यते यावता ग्रहणवता प्राति-
पदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वच तद-
न्ताप्रतिषेधस्य । उगवादिभ्यो यत् । गव्यम् । सुगव्यम् । अतिसुगव्यम् । विभावा
हविरूपपादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । शरीराक-
यवादात् । दन्त्यम् । राजदन्त्यमित्येवमादि सिद्धं भवति ॥ इत उत्तरं च संख्या-
पूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते ॥ पारायणसुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारा-
यणिकः । त्रैपारायणिकः ॥ लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्चेष्टते ॥ द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं
द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूर्पादत्रन्यत-
रस्यामित्यञ् न भवति । सामान्यविहितशृङ्गेव भवति । द्विशौर्पिकम् । ठञो द्विगु-
प्रत्यनिमित्तानुगभावः * । तथा चोक्तम्, प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण-
मलुकीति । निष्क । पण । पाद । माष । बाह्वद्वेण । षष्टि । निष्कादिः ॥

* ठञो द्विगुं प्रतीत्येव शब्दः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

शताञ्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

आर्हाद् इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशते ऽभिधेये । आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोपवादः । शतेन क्रीतं, शत्यम् । शतिकम् । अशतरिति किम् । शतं परिमाणमस्य, शतकं निदानम् । प्रत्ययार्थोत्र संघः शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थोच भिद्यते । इह तु न भवति । शतेन क्रीतं, शत्यं शाटकशतम् । शतिकं शाटकशतमिति, वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते न श्रुत्या । तथा चोक्तम् । शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे ऽप्रतिषेध इति । चकारो ऽसमासइत्यनु-कर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतं द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्वर्तेः संख्यापूर्वपदानां तदन्त्यहणमनुकीत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्ताया ख कन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञो ऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् । साप्ततिकः । चात्वारिंशत्कः । अर्धवतस्तिशब्दस्य बहुणाहुतेः पर्युदासो न भवति । कतिकः ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

वत्त्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव तस्य त्वनेन वा इडागमो वि-धीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । तावतिकः । तावत्कः । यावतिकः । यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेष्वर्थेषु । विंशकः । त्रिंशकः । ति विंशतेर्द्वितीति तिलोपः । असंज्ञायामिति किम् । विंशतिकः । त्रिंशत्कः । कथं पुनरत्र कन् यावता अतिशदन्ताया इति पर्युदा-सेन भवितव्यम् । योगविभागः करिष्यते । विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्प्रत्ययो भवति । ततो ड्वुनसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः । टकारो ङीष्-र्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ अट्टि-ष्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टिकः । अट्टिकी ॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः ॥ * ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादजन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं, शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठक्ठञ्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं, शातमानं शतम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

अद्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव । अर्धार्धशब्दः पूर्वा यस्मिन्तस्मादद्यर्द्धपूर्वात्मातिपदि-
काद् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति असंज्ञायां विषये । अद्यर्द्धकंसम् ।
द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अद्यर्द्धशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असंज्ञायामिति
किम् । पञ्चलौहितिकम् । पाञ्चकलायिकम् । लोहिनीशब्दस्य भस्याठे तद्वि-
तमिति पुंवद्भावः * । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञायहणं न चेत्प्रत्ययान्तं संज्ञेति ।
अद्यर्द्धशब्दः संख्यैव । किमर्थं भेदेनोपादीयते । ज्ञापकार्थं क्व चिदस्य संख्याकार्यं
न भवति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥

अद्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभा-
षा लुग्भवति । पूर्वेण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अद्यर्द्धकार्षापणम् । अद्य-
र्द्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । त्रौपसंख्यानिकस्य टिठनो
लुक् । अनुक्पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अर्धार्द्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् ।
त्रिप्रतिकम् । सहस्रात् । अद्यर्धसहस्रम् । अद्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाह-
स्रम् । अनुक्पक्षे संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ सुवर्णशतमानयो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अद्यर्धसुवर्णम् । अर्धार्द्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौ-
वर्णिकम् । अद्यर्धशतमानम् । अद्यर्धशातमानम् । द्विशतमानम् । द्विशातमा-
नम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भ-
वति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ॥ बहुपूर्वाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् । बहूनैष्किकम् परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

विस्ताञ्च ॥ ३१ ॥

* लोहिनीशब्दस्येत्यारभ्य पुंवद्भाव इत्यन्तो यन्यः प्रक्षिप्तोऽत्र मूले । पदमञ्जरी
दर्शनात् ।

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुह्रष्यते, द्वित्रिपूर्वाद्विस्तान्ताद्विगोः परस्या-
र्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुगभवति । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकम् । त्रिबिस्तम् ।
त्रिबैस्तिकम् । बहुबिस्तम् । बहुबैस्तिकम् * ॥

विंशतिकात्त्वः ॥ ३२ ॥

अद्वार्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादाहीयेष्वर्थेषु कः
प्रत्ययो भवति । अद्वार्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् ।
विधानसामर्थ्याल्लुङ्ग भवति ॥

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

अद्वार्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अद्वार्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च खारी-
शब्दान्तादाहीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अद्वार्धखारीकम् । द्विखारीकम् ॥
केवलाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ खारीकम् ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥
अद्वार्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणीकम् ॥ केवलायाश्च ॥ * ॥
काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥

अद्वार्धपूर्वाद्विगोरित्येव । अद्वार्धपूर्वाद्विगोश्च पणपादमाषशतशब्दा-
न्तादाहीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अद्वार्धपण्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् ।
अद्वार्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । पद्मावो न भवति पद्यत्यतदर्थे इति ।
अण्यङ्गस्य स इष्यते । इदं तु परिमाणम् । माष । अद्वार्धमाष्यम् । द्विमा-
ष्यम् । त्रिमाष्यम् । शत । अद्वार्धशत्यम् । द्विशत्यम् । त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अद्वार्धपूर्वाद्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यर्धपूर्वाद् द्विगोर्दाहीयेष्वर्थेषु
वा यत् प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । पठे सोऽपि भवति । तस्य च लुक् ।
अद्वार्धशाण्यम् । अद्वार्धशाणम् । द्विशान्यम् । द्विशानम् । त्रिशान्यम् ।
त्रिशानम् ॥ शताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अद्वार्धशतम् । अद्वार्धशतम् । द्विश-
तम् । द्विशतम् । त्रिशतम् । त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण्य ॥ ३६ ॥

शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादाहीयेष्वर्थेषु अण्य
प्रत्ययो भवति, चकारादाच्च वा । तेन वैकृत्यं भवति । द्विशान्यम् । द्वेशा-
न्यम् । द्विशानम् । त्रिशान्यम् । त्रिशानम् । त्रिशानम् । परिमाणान्तस्थासं-
ज्ञाशाणोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

ठआदयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्ये तस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सप्तत्या क्रीतं, साप्ततिकम् । आशीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । शत्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । अन्यत्रानभिधानाच्च भवति । देवदत्तेन क्रीतं, पाणिना क्रीतमिति । द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति । प्रस्थाभ्यां क्रीतं, प्रस्थैः क्रीतमिति, अनभिधानादेव । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां क्रीतं, द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् । तथा मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । माषिकम् । नह्येकेन मुद्गेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोच्चिमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तच्चिमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा । संयोगः संबन्धः प्राणिनां शुभाशुभसूचकः । महाभूतपरिणाम उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्पातः । सत्त्वपि । शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्, शत्यम् । शतिकम् । साहस्रम् ॥ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा, वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ सचिपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साचिपातिकम् ॥

गोक्षचोसंख्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ३९ ॥

गोशब्दाद् दृक्चश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्चादिविर्जिताद्वत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातादित्येतस्मिन्नर्थे । ठआदीनामपवादः । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, गव्यः । दृक्चः सत्त्वपि । धन्यम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । असंख्यापरिमाणाश्चादेरिति किम् । पञ्चानां निमित्तं पञ्चकम् । सप्तकम् । अष्टकम् । परिमाण । प्रास्थिकम् । सारीकम् । अश्वादिः । आश्विकः ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः, ब्रह्मवर्चस्यम् । अश्व । अश्वम् । गव्य । ऊर्ध्व । उमा । वसु । वर्ष । मङ्ग । अश्वादिः ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्वच्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पाता-

वित्येतस्मिन्विषये । द्रुच इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा, पूत्रायम् । पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणजौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादौ । सर्वभूमौर्नमित्तं संयोग उत्पातो वा, सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशक्तिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणजौ प्रत्ययौ भवत इश्वर इत्येतस्मिन्विषये । सर्वभूमेरीश्वरः, सार्वभौमः । पार्थिवः । षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा संयोगोत्पाता-विष्व ईश्वरोपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं संभाव्येत ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः विदित इत्येतस्मिन्विषये । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः, सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकादृज् ॥ ४४ ॥

लोकसर्वलोकादृज्शब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सार्वलौकिकः । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति सप्तमीसमर्थादुप इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उच्यते ऽस्मिन्वापः । क्षेत्रमुच्यते । प्रत्यस्य वापः क्षेत्रं, प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । सारीकम् ॥

पात्रात्पृन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् पृन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये । ठञो-पवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्षर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची । पात्रस्य वापः, पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि चेत्तद्वीयते । दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः

प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद् वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । पटादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्रव्यं लाभः । रत्नानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । पञ्चास्मिन्वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥ चतुर्थ्ये उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते, पञ्चको देवदत्तः । सिद्धं त्वधिकरणात्वेन विवक्षितत्वात् । सममन्त्राह्मणे दानमिति यथा ॥

पूरणाद्वाट्टन् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिनः शब्दादट्टंशब्दाच्च टन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृद्ध्याय-
लाभशुल्कोपदादीयतइत्येतस्मिन्वर्थे । यथायथं ठक्ठिटनोरपवादः । द्वितीयो
वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते, द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः ।
अट्टिकः । अट्टंशब्दो रूपकाट्टस्य रुठिः ॥

भागादञ्च ॥ ४९ ॥

भागशब्दादत् प्रत्ययो भवति । चकाराट्टंश्च । तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभ-
शुल्कोपदा दीयतइत्येतस्मिन्वर्थे । ठञोपवादः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते,
भाग्यं, भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । भागशब्दोपि रूपकाट्टस्य
वाचकः ॥

तदुरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदुरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
प्रकृतिविशेषणं भाराद्वंशादिभ्य इति । वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्ता-
त्प्रातिपदिकादिति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा, वांशभारिकः । कौट-
जभारिकः । बाल्बजभारिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादिभ्य
इति किम् । ग्रीहिभारं हरति । अपरा वृत्तिः । भाराद्वंशादिभ्य इति, भार-
भूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्दार्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणम् । भार-
भूतान्वंशान् हरति, वांशिकः । कौटजिकः । बाल्बजिकः । भारादिति किम् ।
वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् । भारभूतांग्रीहीन्वहति । सूत्रार्थद्वयमपि
चेतदावर्त्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । तदुभयमपि ग्राह्यम् । हरति देशान्तरं
प्रापयति चोरयति वा । वहत्युत्तिष्य धारयतीत्यर्थः । आवहति उत्पादय-
तीत्यर्थः । वंश । कुटज । बल्बज । मूल । अच । स्यूणा । अश्मन् । अश्व ।
इव । कट्टा । वंशादि ॥

वसद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

वक्षद्वयशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थेभ्यां यथासंख्यं ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वक्षं हरति वहतिवा, वक्षिकः । द्वयकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यां संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकः संभवः । उपसंहरणमवहारः । विस्फोटनं पाकः । प्रस्यं संभवति अवहरति पचति वा, प्रास्थिकः । कौडविकः । खारीकः । ननु च पाके च संभवोस्ति । नास्त्यत्र नियोगः । प्रस्यं पचति ब्राह्मणी, प्रास्थिकी ॥ तत्पचतीति द्रोणादश्व ॥ * ॥ द्रोणं पचति, द्रौणी । द्रौणिकी ॥

आठकाचितपात्रात्खोन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आठकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । पत्ते सोपि भवति । आठकं संभवत्यवहरति पचति वा, आठकीना । आठकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठश्च ॥ ५४ ॥

आठकाचितपात्रादित्येव । आठकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्टन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खः, अन्यतरस्याम् । विधानसीमर्थ्याद्वेदानयोर्लुङ् भवति । ठञस्तु पत्ते ऽनुज्ञातस्याद्वयार्थपूर्वद्विगोरिति लुभगत्येव । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्षर्थः । द्वाठकिकी । द्वाठकीना । द्वाठकी । द्वाचितिकी । द्वाचितिनी । द्वाचिता । अपरिमाणबिस्माचितेति ङीर्षः प्रतिषेधः । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ भवतः । चकारात्षष्ठश्च । अन्यतरस्यां बहुषानुश्रया लुगपि विकल्प्यते । ठञः पत्ते अवक्षं भवति । तेन चातुष्टयं संपद्यते । द्वे कुलिजे संभवत्यवहरति पचति वा, द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजा । द्वैकुलिजिकी । परिमाणान्नस्यसंज्ञाशाखयोरित्यत्र कुलिजशब्दस्यपीड्यते । तेनोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्यांशवक्षभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थेदस्येति वक्ष्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थेप्रथमवक्षभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशो भामः । वक्षं मूल्यम् । भृतिर्वैतनम् । पञ्च अंशो वक्षो वा भृतिर्वास्य, पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५० ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्वति । प्रत्यः परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशिः । खारीकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । द्वाणिकः । कौडविकः । वर्षशतं परिमाणमस्य, वार्षशतिकः । वार्षसहस्रिकः । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्येति, षाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्त्तयते किमर्थं पुनरनयोरुपादानम् । पुनर्विधानार्थम् । द्वे षष्टी जीवितपरिमाणमस्य द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । पुनर्विधानसामर्थ्यादध्यर्तुपूर्वद्विगोलुङ्गं भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । संघः । पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चकः संघः । अष्टकः । सूत्रः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टकं पाणिनीयम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । त्रिकं काशकृत्स्नम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसंघ इव भवति । नैतदस्ति । प्राणिसमूहे संघशब्दो कूठः । अध्ययने । पञ्चको ऽधीतः । सप्तको ऽधीतः । अष्टकः । नवकः । अधीतिरध्ययनम् । तस्य संख्यापरिमाणं पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य, पञ्चकमध्ययनम् ॥ स्तोमे द्विविधिः पञ्चदशद्वयः ॥ * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य, पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः ॥ शन्शतोर्द्विनिश्चन्दसि ॥ * ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनो ऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्त- त्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह लङ्घनेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां टिलोपः, तिः प्रत्ययः । पञ्च परिमाणमस्य, पङ्क्तिश्चन्दः । द्वयोर्द्विशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य, विंशतिः । त्रयो दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य, त्रिंशत् । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य, चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चाभावाः शच्च प्रत्ययः । पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । षट्कर्त्त

दशतां षड्भावस्तिः प्रत्ययो ऽपदत्वं च । षड् दशतः परिमाणमस्य, षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययः । सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययः । नव दशतः परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य संचस्य, शतम् । विंशत्वादयो गुणशब्दास्ते यथाकथंविद्वत्पाद्याः । नात्रावयवार्थंभिनि-
वेष्टव्यम् । तथाहि । पङ्क्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते । ब्राह्मण पङ्क्तिः । पिपी-
लिकापङ्क्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन गुण-
मात्रे गुणिनि च वृत्तिस्त्विङ्गसंख्यानुविधानं च । एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव ।
सहस्रादयोऽप्येवंजातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥

पञ्चत् दशत् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्ग-
भिधेये । संख्याया इति कानि प्राप्ते इतिर्निपात्यते । वावचनात्पक्षे सोऽपि भवति ।
पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद् वर्गो, दशदुर्गः । पञ्चको वर्गो, दशको वर्गः ॥

सप्तनेज् छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्गइत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन्शब्दाच्छन्दसि विषये
ऽज् प्रत्ययो भवति वर्गभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां इण् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां
संज्ञायां विषये इण् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्म-
णेभिधेये । अभिधेयसप्तम्येवा न त्रिंशदसप्तमी । तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति ।
त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, त्रैशानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि
ब्राह्मणानि । कानि चिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदहति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदहति इत्यस्मिन्वर्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
श्वेतच्छत्रमहति, श्वेतच्छत्रिकः । अस्त्रयुग्मिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ।

क्षेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यबह्वं प्रत्ययार्थविशेषणम् । क्षेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्य-
मर्हतीत्यस्मिन्वर्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । क्षेदं नित्यमर्हति, क्षेदिकः ।
भेदिकः । क्षेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त । कर्ष । संयोग । विप्रयोग ।
मेवम् । संग्रह । विप्रकर्ष ॥ विराग विरक्तं च ॥ वैरिक्तः ॥

शीर्षच्छेदादयञ्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थोचित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्यथाभिहितश्च । शिरश्छेदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेदाः । शीर्षच्छेदिकः । प्रत्ययसन्धियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

दण्डादिभ्यो यः* ॥ ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोपवादः । दण्डमर्हति, दण्डः । मुसल्यः । दण्ड । मुसल । मधुपर्क । कशा । अर्घ । मेधा । मेघ । युग । उदक । वध । गुहा । भाग । इभ । दण्डादिः ॥

छन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठञादीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । यूयः पलाशः । गर्त्या देशः ॥

पात्राद् घञश्च ॥ ६८ ॥

पात्रशब्दाद् घञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ्च, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठक्ठञोरपवादः । पात्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमर्हति, पात्र्यः । पात्रियः ॥

कडङ्कुरदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥

कडङ्कुरदक्षिणाशब्दाभ्यां कः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यञ्च तदर्हतीत्यस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कडङ्कुरमर्हति, कडङ्कुरीयो गौः । कडङ्कुर्यः । दक्षिणामर्हति, दक्षिणीयो भित्तुः । दक्षिण्यो ब्राह्मणः । दक्षिणशब्दस्याल्पावृत्तस्या पूर्वनिपातेन लक्षण्यभिचारविज्ञेन यथासंख्याभावं सूचयति ॥

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥

कृपतावनुवर्तते । स्थालीबिलशब्दाच्छ्रयतौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादौ स्थालीबिलमर्हन्ति, स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोम्या इत्यर्थः ॥

यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घञञौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हती-

* दण्डादिभ्य इत्येव सूत्रम् । जननारश्च यत्प्रत्ययो विधीयते । तथा च यथ्यञ्छब्दमु-
न्यादनाय क्वाञ्छधावुक्तं, इतो वध च तद्धितो वेति । यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदु-
पपद्यते तद्धितो वेति, कथम् । क्वाप्यप्याद्युदात्तत्वं, यत्पि यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं, यदि
त्वन यो विधीयते ततः स्वरे विज्ञेयानुपपद्यते तस्यादिति यदमञ्जरी । दीक्षितनायेकैवैर-
प्येतदेव संमतम् ।

त्यस्मिन्विषये । ठकोपवादी । यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो ब्राह्मणः ॥ यज्ञ-
त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ यज्ञकर्मार्हति, यज्ञियो देशः । अस्वि-
कर्मार्हति, आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम् । आर्हियानां ठगादीनां पूर्णोवाधिः ॥
अतः परं प्राग्वतीयपृष्ठमेव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अर्हतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्विती-
यासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयत्यधीते,
पारायणिकश्चात्रः । तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशयशब्दाद्वितीयासमर्थादापच इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।
संशयमापचः प्राप्तः सांशयिकः स्यात् ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।
योजनं गच्छति, योजनिकः ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्रोश-
शतं गच्छति, क्रोशशतिकः । योजनशतिकः ॥ ततो ऽभिगमनमर्हतीति च
क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्रोशशतादभिगमनमर्हति, क्रोशश-
तिको भित्तुः । योजनशतिक आचार्यः ॥

पथः प्थन् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे प्थन्प्रत्ययो भवति ।
नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीष्ार्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो या नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यपद्वहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति कश्च
प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन्विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति, पान्थो भित्तुः
याचते । नित्यमिति किम् । पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहूतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहूतमित्ये-
तस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च ।
अत्रापि तृतीयेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहूत,मौतरपथिकम् । उत्तरपथेन
गच्छति, मौतरपथिकः ॥ आहूतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथेनाहूतं, वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति, वारिप-
थिकः । अङ्गलपथेनाहूतं, अङ्गलपथिकम् । अङ्गलपथेन गच्छति, अङ्गलप-

यिकः । स्थलपथेनाहृतं, स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति, स्थालपथिकः ।
कान्तारपथेनाहृतं, कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छती, कान्तारपथिकः ॥
अजपथशङ्कुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अजपथेनाहृतं, गच्छति वा, ऽऽजप-
थिकः । शङ्कुपथेनाहृतं, गच्छति वा, शङ्कुपथिकः ॥ मधुकमरिचयोरण् स्थला-
त् ॥ * ॥ स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वे-
दितव्यम् । वक्ष्यति । तेन निर्वृत्तम् । मासेन निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्तुमासि-
कम् । सांवत्सरिकम् । कालादित्यधिकारो व्युष्टादिभ्योऽणिति यावत् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाचिर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे
ठञ् प्रत्ययो भवति । अह्ना निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्तुमासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

तमिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भूतो भूतो
वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः ।
भूतो, वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसप्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतः ।
कालाध्वनोरिति द्वितीया । मासमधीष्टो, मासिको ऽध्यापकः । मासं भूतो,
मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो, मासिको व्याधिः । मासं भावी, मासिक उत्सवः ।
ननु चाध्येषणं भरखं च मूहूतं क्रियते तेन कथं मासो व्याप्यते । अध्येषणभरखे
क्रियार्थे, तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते ॥

मासाद्वयसि यत्त्वजौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्त्वजौ प्रत्ययो भवतः । ठञो ऽपवादो ।
अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेपि सामर्थ्याद्भूत इत्येतदभिसंबध्यते । मासं भूतो,
मास्यो, मासीनः । वयसीति किम् । मासिकम् ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्य-
भिधेये । द्वौ मासौ भूतः, द्विमास्यः । त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण् षयञ्च ॥ ८३ ॥

वयसीत्येव । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये षयत् प्रत्ययो भवति, यप् च ।
चौत्सर्गिकगृह्यणीक्यते, स चकारेण समुच्चेतव्यः । स्वरितत्वाच्चानन्तरो ऽनुव-
र्तिष्यते । तेन त्रैव्यं भवति । षण्मास्यः । षयमास्यः । षयमासिकः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥

अण्मासश्चादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति । चकारेणानन्तरण्यस्य समुच्चयः क्रियते * । अण्मासिको रोगः । अण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्ठादयश्चत्वारो ऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद् अधीष्ठादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठजोपवादः । समामधीष्ठा भूतो भूतो भावी वा, समीनः । केचित्तु तेन निर्वृत्तमिति सर्वत्रानुवर्तयन्ति । समया निर्वृत्तः, समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति । पूर्वेषु नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । प्राग्वतेः संख्यापूर्व-पदानां तदन्तयहणमलुकीति प्राप्तिरस्येव । खेन मुक्ते पक्षे ठजपि भवति । द्विसमीनः । द्वैसमिकः । त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

रात्यहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥

† रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पक्षे ठजपि भवति । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीणः । त्रैरात्रिकः । द्वाहीना, द्वैयह्निकः । त्र्यहीणः । त्रैयह्निकः । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । संख्यायाः । संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । पक्षे ठज् । तयोश्च वा लुभवति । एवं त्रीणि रूपानि भवन्ति । द्विवर्षीणा व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षीणः । त्रिवार्षिकः । त्रिवर्षः । वर्ष-स्वाभावविषयीत्युत्तरपदवृद्धिः । भाविनि तु त्रैवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थे ऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु नित्य-स्य प्रत्ययस्य ‡ नित्यं लुभवति । पूर्वेषु विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षी दारकः । चित्तवतीति किम् । द्विवर्षीणा व्याधिः ॥

* चकारो नन्तरस्य श्यतः समुच्चयार्थः । पा० २ ।

† द्विगोरित्येवेत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

‡ निर्वृत्तादिष्वर्थेषु नित्यस्य प्रत्ययस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

षष्टिकशब्दे निपात्यते, बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थोत्कन् प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्तइत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः । षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । संज्ञेया धान्यविशेषस्य । तेन मुद्रादिष्वतिप्रसङ्गे न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छुक्लन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाविर्वृत्तादिष्वर्थेषु क्लन्दसि विषये क्लः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात्स्व च ॥ ९२ ॥

संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छुक्लन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु सः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्व । संवत्सरीयः । प्रदिवत्सरीयः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिजय्य लभ्यकार्यसुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यः, शक्यते जेतुं, मासिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यः, मासिकः पटः । मासेन कार्यं, मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति प्रत्ययार्थः । ब्रह्मचर्यमिति द्वाभ्यामपि संबध्यते । कालस्य व्यापकं, प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्व्यम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य, मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्रमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा वृत्तिः । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्व्यम्यते । मासोस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् । पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थं, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव । उभयमपि प्रमाणमुभयत्र सूत्रप्रख्यनात् ॥ महानाम्नादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ माहानामिकम् । गौदानिकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥ तच्चरतीति च * ॥ * ॥ महानाम्नाच्च, तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्वरति महानामिकः । आदित्यव्रतिको, गौदानिकः । भस्याठइति पुंवद्भावेन ङीप् निवृत्ते

नस्तद्धितइति टिलोपः * ॥ अवान्तरदीप्तादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अवान्तरदीप्तां चरति, अवान्तरदीप्ती । तिलव्रती ॥ अष्टाचत्वारिंशतो इवुंश्च ङिनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च इवुंश्च ङिनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ चातुर्मास्यानि चरति, चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ चतुर्मासाद् गयो यजे ॥ * ॥ तत्र भवे । चतुर्षु मासेषु भवानि, चातुर्मास्यानि ॥ संज्ञायामण्वक्तव्यः ॥ * ॥ चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी पौर्ण मासी । आषाढी । कार्तिकी । फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा, अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । आख्यायहणमकालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा हि कालाधिकारादेकाहद्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा एह्येत् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्त्यहणमलुकीति कालाधिकारेपि द्वादशाहादिष्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो यज्ञादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोर्र्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति । यथा । मासे भवं, मासिकम् । सांवत्सरिकम् । मासृषेयम् । घासन्तिकम् । वासन्तिकम् । हैमन्तिकम् । हैमन्तिकम् । हैमन्तिकम् । शारदम् । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । योगविभागश्चात्र कर्तव्यः । तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्य इति । अग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूयिकम् । वाजपेयिकम् । कात्याधिकारस्य पूर्णो ऽवधिः ॥ अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ९७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोर्प्रत्ययो भवति । व्युष्टे दीयते कार्यं वा, वैयुष्टम् । नैत्यम् ॥ अस्यप्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ † अत्रैव ते पठितव्याः । व्युष्ट । नित्य । निष्कमण । प्रवेशन । तीर्थ । संधम । आस्तरण । संशाम । संघात । अग्निपद । पीलुमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । ‡ व्युष्टादिः ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां शयतौ ९८ ॥

* अस्याठ इति पुंवन्भावेन कीपि निवृत्ते नस्तद्धितइति टिलोप इत्यधिकमत्र । परं स्वयमेवपाठः । पदमञ्जरी दर्शनात् ।

† उपसंख्यानमित्यस्याये आग्निपदम् । पीलुमूलम् । किं वक्तव्यम् । न वक्तव्यमित्यर्थे वक्तुं पुनर्वक्तुम् ।

‡ तीर्थ । उपवास । इत्येतौ शब्दावत्र गते ऽधिकौ कुत्र चित् ।

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचद्वस्तु-
ब्दाभ्यां यथासंख्यं गण्यतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्ये-
कमभिसंबन्धो, यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथाचशब्दो ऽध्ययसमुदायो ऽनादरे
वर्त्तते । तृतीयार्थमात्रं चात्रसंभवति, न तु तृतीया समर्थविभक्तिः । यथाकथाच
दीयते कार्यं वा, याथाकथाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥

तेनेत्येष । तृतीयासमर्थात्संपादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति । गुणो-
त्कर्षः संपत्तिः । आवश्यकं णिनिः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं, कार्यवेष्टकिकं
मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । वस्त्रयुगेन विशेषतः शोभतइत्यर्थः ॥

कर्मवेषादात् ॥ १०० ॥

कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येत-
स्मिन्विषये । ठञोपवादः । कर्मणा संपद्यते, कर्मण्यं शरीरम् । वेषेण संप-
द्यते, वेष्यो नटः ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन्विषये ठञ्
प्रत्ययो भवति । समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते । अलमर्थं चतुर्थी । संतापाय
प्रभवति, सांतापिकः । साक्षाहिकः । संताप । संनाह । संयाम । संयोग । संप-
राय । संपेव । निषेव । निसर्ग । असर्ग । विसर्ग । उपसर्ग । उपवास ।
प्रवास । संघात । संमोदन । सक्तु ॥ मांसोदनाद्विग्रहीतादपि * ॥

योगादाच्च ॥ १०२ ॥

योगशब्दादात्मदायो भवति, चकाराद् ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्वि-
षये । योगाय प्रभवति, योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उकज् ॥ १०३ ॥

कर्मशब्दादुकज् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये । ठञो ऽप-
वादः । कर्मणे प्रभवति, कार्मुकं धनुः । धनुषोन्यत्र न भवति, अनभिधानात्† ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति वृत्त्यर्थं ठञ् प्रत्ययो भवति

* निर्घोष । सर्ग । संपात । संवाद । संवेदन । इत्येते शब्दा अत्र गले णिधका बहुषु
पुस्तकेषु । तत्रैकस्मिन्पुस्तके संवेदनेत्यत्र संवेदोति पा० २ ।

† धनुषोन्येत्यादिभ्य अनभिधानादित्यन्तो यन्यो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । अपपाठः, प्र-
मञ्जरीं दर्शनात् ।

यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेद्वति । समयः प्राप्तो ऽस्य, सामयिकं कार्यम् ।
उपनृतकालमित्यर्थः । समर्थविभक्तिनिर्देशउत्तरार्थः ॥

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमा समर्थोद् अस्येति
षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये * । ऋतुः प्राप्तो
ऽस्य, आर्त्तवं पुष्पम् ॥ तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ उप-
वस्त्रा प्राप्ता ऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तास्य प्राशिन्नम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मि-
न्विषये । अणोपवादः । अयं ते योनिर्हेत्वियः ॥

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥

कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । कालः
प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापः । काल्यं शीतम् † ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥

कालादित्येव, तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो
विशेष्यते । प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो
भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य, कालिकमृणम् । कालिकं वैरम् । ठञ्ग्रहणं
विस्पष्टार्थम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्वति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य, इन्द्रमहिकम्
बाह्ममहिकम् ॥

विशाखाषाढादशमन्यदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येत-
स्मिन्विषये यथासंख्यं मन्यदण्डयोरभिधेययोः । विशाखा प्रयोजनमस्य, वैशाखो
मन्यः । आषाढो दण्डः ॥ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चूडा प्रयोजनमस्य
चौडम् । शूडा प्रयोजनमस्य, आहूम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्चः ॥ १११ ॥

* ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थोत्प्राप्ताप्राधिकारत्वेति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । पा. २
अस्येति च षाढो युक्तः ।

† शीतम् । पा. ३ ।

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजन-
मित्यस्मिन्विषये । ठञोपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य, अनुप्रवचनीयम् ।
उत्थापनीयम् ॥ विशिष्टरूपतिरुहि*प्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गृह-
प्रवेशनं प्रयोजनमस्य, गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूणीयम् । अश्वप्रपतनीयम् ।
प्रासादारोहणीयम् ॥ स्वर्गादिभ्यो यदुक्तयः ॥ * ॥ स्वर्गः प्रयोजनमस्य, स्वर्ग्यम् ।
यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुभ्यक्तव्यः ॥
* ॥ पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य, पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवा-
चनम् । अनुप्रवचन । उत्थापन । प्रवेशन । अनुप्रवेशन । उपस्थापन । संवेशन ।
अनुवेशन । अनुवचन । अनुवादन । अनुवासन । आरम्भण । आरोहण । प्रो-
हण । अन्वारोहण । अनुप्रवचनादिः ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात्सपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्चः प्रत्ययो भवति तदस्य
प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादः । कुन्दस्समापनं प्रयोजनमस्य कुन्दः-
समापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । पदयहणं बहुचपूर्वनिरासार्थम् ॥

एकागारिकट् चैरे ॥ ११३ ॥

एकागारिकट् इति निपात्यते चैरेभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य,
एकागारिकः चैरः । एकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते । यावता प्रयोजन-
मित्येव सिद्धुष्टञ् । चैरे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । एकागारं प्रयोज-
नमस्य भित्तोरिति । टकारः कार्यावधारणार्थः । ङीबेव भवति, न जित्स्वर
इति । अपरे पुनरिक्ट् प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकट् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याका-
लशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इक्ट् प्रत्ययश्च निपात्यते । समा-
नकालावाद्यन्तावस्य, आकालिकः स्तनयिषुः । आकालिकी विद्युत् । जन्मना
तुल्यकालविनाशा । उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थः ॥ आकालाद् ठञ्च, ॥ * ॥
घात् ठञ् च । आकालिका विद्युत् । ठञः पूर्णावधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तेनेति वृत्तीयसमर्थान्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया
चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते, ब्राह्मणवत् । राजवत् । क्रियायइहं

• इद्वीत्यस्याये पदोत्पत्तिकं, प्रपदनीयमित्युदाहरणं चाधिकमेकस्मिन्पुस्तके । परं तु
षट्मञ्जर्यसंमतस्तस्य पाठः । भाष्यपुस्तकेषु तु विशिष्टरूपपदोत्पत्तेव याठ उपलभ्यते ।

किम् । गुणद्रव्य*तुल्ये मा भूत् । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः ।
पुत्रेण तुल्यो गोमान् † ॥

तत्र तस्यैव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्रमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति ।
मथुरायामिव, मथुरावत् सुप्ते प्राकारः ‡ । पाटलिपुत्रवत्साकेते परित्वा । षष्ठी-
समर्थात् । देवदत्तस्यैव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञ, दत्तस्यैव देवदत्तस्य
दन्ताः यज्ञदत्तवत् § ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्थमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति । राज्ञा-
नमर्हति, राजवत्पालनम् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति क्त्वसि
विषये । यदुद्भूतो निवृत्तो यासि वप्सद्, उद्भूतानि निगतानि च ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययो भवतः ॥
भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययान्विति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देनो-
च्यते । अश्वस्य भावो, ऽश्वत्वम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंज्ञञ्जनाद्, यानित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्याम, स्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिज्ञतौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति । पृष्ठादिभ्य
इमनिष्पेति । प्रथिमा । पार्थिवम् । पृथुत्वम् । पृथुता । अदिमा । मर्दवम् ।
मृदुत्वम् । मृदुता । अपवादेः सह समावेशार्थं वचनम् । कर्मणि च विधानार्थं
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति । वक्तारो नञ्छब्दभ्यामपि समावेशार्थः ।
स्त्रियाः भावः, स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंसो भावः, पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंसम् ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्चतुरसंगतलवणवटबुध-

क्तरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उक्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्च भवन्ति चतुरादीन्वर्ध-

* द्रव्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† पुत्रेण तुल्यो गोमानिति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ प्रासाद इति पा. २ ।

§ देवदत्तवत्तद्वत्तस्य दन्ता इति पा. २ ।

यित्वा । वक्ष्यति । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वम् । अपतिता ।
अपटुत्वम् । अपटुता । अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्पूर्वादिति किम् ।
बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् । नास्य पटवः सन्तीत्य-
पटुः, तस्य भाव आपटवम् । आलघवम् । अचतुरादिभ्य इति किम् । आच-
तुर्यम् । आसंगत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आबुध्यम् । आकृत्यम् ।
आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिप्रत्ययो भवति वा तस्य
भाव इत्येतस्मिन्नर्थे । वावचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः, प्रथिमा ।
पार्थवम् । मृदिमा । मार्दवम् । तुरिष्ठेमेयस्सु टेरिति टिलोपः । र च्छते
हलादेर्लघोरिति रेफादेशः * । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथुत्वम् । पृथुता ।
मृदुत्वम् । मृदुता । पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु । लघु । बहु । साधु ।
वेणु । आसु । बहुल । गुरु । दण्ड । ऊरु । खण्ड । चण्ड । बाल । अकिंचन ।
होह । पाक । वस्स । मन्द । स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रिय । वृष । अजु ।
विप्र । सुद्र । पृथ्वादिः ॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो भवति,
चकारादिमनिच्च, तस्य भाव इत्येतस्मिन्विषये । शुक्लस्य भावः, शौक्ल्यम् ।
शुक्लिमा । शुक्लत्वम् । शुक्लता । काण्यम् । कृष्णिमा । कृष्णत्वम् । कृष्णता ।
दृढादिभ्यः । दार्ढ्यम् । दृढिमा । दृढत्वम् । दृढता । चकारो ङीषर्थः ।
औचिती । यथाकामी । दृढ । परिवृढ । भृश । कृश । चक्र । आस्र । लवण ।
तास्र । अक्ष । शीत । उष्ण । जड । बधिर । पण्डित । मधुर । मूर्ख । मूक ।
वेर्यातलाभमतिमनःशरदानाम् ॥ समो मतिमनसोर्जवने † ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति
बहुसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यञ्प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च । कर्म-
शब्दः क्रियावचनः । जडस्य भावः कर्म वा, जाड्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः
कत्वपि । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्मधिकारः ।

* तुरिष्ठेमेयस्स्वित्पारभ्य रेफादेश इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† जवनइति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ बाल । तड्ड । मन्द । स्थिर । बहुल । दीर्घ । मूढ । आकष्ट । इत्येते शब्दा अत्र
नञ् अधिकारः ।

ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः ॥ चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थ-
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैलो-
क्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औप-
म्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । वाडव । माणव । चोर । मूक । आराधय ।
विराधय । अपराधय । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव ।
समस्य । विषमस्य । परमस्य । मध्यमस्य । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल ।
अलेत्रज्ञ । निपुण ॥ अर्हतो नुम् च ॥ अर्हन्त्यम् । संवादिन् । संवेशिन् ।
बहुभाषिन् । वालिश । दुष्यरुष । कापुरुष । दायाद । विशसि । धूर्त ।
राजन् । संभाषिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन ।
विशाल । गणपति । धनपति । नरपति । गडुल । निब । निधान । विष ॥
सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थ ॥ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ चातुर्वेदम् * ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात्पञ्चीसमर्थाद्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लोपश्च
भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तेयम् । स्तेनादिति के चिद् योगविभागं
कुर्वन्ति । स्तेनात्पञ्चभवति । स्तेन्यम् । ततो यन्नलोपश्च, स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

शखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्ययोः सख्युर्भावः कर्म
वा, सख्यम् ॥ दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दूत्यम् । वणिज्यम् । कर्षं
वाणिज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्ययोः । कपेर्भावः
कर्म वा, कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥ यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात्मातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्म-
णोर्ययोः । सेनापतेर्भावः कर्म वा, सैनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् ।
पुरोहित्यम् । राज्यम् । पुरोहित । राजन् । संयामिक । एषिक । धर्मित ।

* स्वभाव । निघातिन् । विघातिन् । राजपुरुष । विशस्ति । विश्वाय । विश्वात । विजा-
न । नयात । सुक्षित । दीन । विदग्ध । उचित । श्रमय । श्रलो । तत्पर । ददपर । वधातवा ।
पुरख । पुनःपुनर् । अभीष्ट । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । महाराज ।
सुकराज । सखाज । अविद्वर । अपिशुन । अक्षयं । अयथातय । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल
परिमण्डल । विश्वकड । अन्विज । उदासीन । ईश्वर । प्रतिभू । साक्षि । मानुष । आस्तिक
आस्तिक । युगपत् । पूर्वापर । उत्तराधर । इते ऋद्धा अत्र ऋद्धे ऋद्धाः पुनरुक्तान्तरे ।

खण्डिक । दण्डिक । कृत्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक ।
 चूडितिक । कृषिक । पूतिक । पञ्चिक । प्रतिक । अज्ञानिक । सलनिक ।
 सूचिक । राक्षर । सूचक । पक्षिक । सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्ज-
 लिक । सूचक * ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाविभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ्
 प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा, आश्वम् ।
 यौष्टम् । वयोवचनेभ्यः । कौमारम् । कैशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः । यौद्गात्रम् ।
 यौवेत्रम् । उद्गातृ । उवेतृ । प्रतिहर्तृ । रथगणक । पतिगणक † । सुष्ठु ।
 दुष्ठु । अध्वर्यु । वधू ॥ सुभगमन्त्रे ‡ ॥

हायनान्त्युवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भाव-
 कर्मणोरर्थयोः । द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । युवा-
 दभ्यः । यौवनम् । स्याविरम् ॥ ओत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥ * ॥ ओत्रि-
 यस्य भावः कर्म वा, ओत्रम् । युवन् । स्यविर । होतृ । यजमान । कमण्डलु ॥
 पुरुषासे ॥ सुहृत् । यातृ । अवण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय । सुभातृ ।
 वृषल । दुर्भातृ ॥ हृदयासे ॥ क्षेत्रज्ञ । कृतक । परिव्राजक । कुशल । चपल ।
 निपुण । पिशुन । सन्नस्वचारिन् । कुतूहल । अनृशंस § । युवादिः ॥

इगन्ताञ्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताञ्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन
 प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते । लघुः पूर्वा ऽवयवो ऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः
 पुनरसौ लघुः पूर्वः । इक्षन्निधानादिक इति विज्ञायते । लघुपूर्वायस्मादिकः
 तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः । अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्ण-
 यन्ति । इक्ष्वासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते । पश्चा-
 त्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्व्याख्याने ऽन्तग्रहणमतिरिच्यते ।
 लघुपूर्वादिक । इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । श्वेर्भावः कर्म वा, शौचम् ।

* शर्मिक । चर्मिक । कर्मिक । शीलिक । मूलिक । तिलिका । तिथिक । अञ्जतिका ।
 खण्डिक । पुत्रिक । पथिका । पक्षिक । प्रविक । परिचिक । पूजनिक ॥ राजासे ॥ सूचिक । स्व-
 रिक । चूडिक । एते शब्दा अत्र नञ् पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

† पतिगणक । पा० २ ।

‡ प्रशास्त्र । होतृ । पोतृ । कर्तृ । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः कुत्र चित् ।

§ भातृ । कुषुक् । कन्तुक । दुःस्त्री । दुर्हृदय । दुर्हृत् । मिषुन । कुक्ली । मण्ड ।
 कृतक । कितव । पोत । इते ऽत्र नञ् ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । इगन्तादिति किम् । पटुत्वम् । लघुत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् । कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् । कथं काव्यमिति । ब्राह्मणादिषु कविशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योपधाद्रूपोत्तमादुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुहोत्तमं यस्य तद्रूपोत्तमम् । यकारोपधाद्रूपोत्तमादुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः कर्म वा, रमणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् । विमानत्वम् * । गुरुहोत्तमादिति किम् । क्षत्रियत्वम् ॥ सहायाद्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साहायकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा, गोपालपशुपालिका । शैष्यापाध्यायिका । कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः । मानोज्ञकम् । काल्याणकम् । मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस । छात्र । मेधाविन् । अभिरूप । आढ्य । कुलपुत्र । आत्रिय । चौर । धूर्त । वैश्वदेव । युवन् । यामपुत्र । यामखण्ड । यामकुमार । अमृष्यपुत्र । अमृष्यकुल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः † ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणावाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विकल्पनम् । अत्याकारः पराधित्वेः तद्वेतस्तत्प्राप्तस्तज्ज्ञो वा । तद्विति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी निर्दिश्येते । तत्प्राप्तस्तद्वगतवान् तद्वेत इत्युच्यते । श्लाघायां तावत् । गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वे विकल्पित इत्यर्थः । अत्याकारे । गार्गिकयात्याकुर्वते । काठिकयात्याकुर्वते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन परानधित्वपतीत्यर्थः । तद्वेतः । गार्गिकामवेतः । काठिकामवेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वा उवगतवानित्यर्थः । श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

होत्राभ्यश्च ॥ १३५ ॥

होत्राशब्द इति शिरोवचनः । इति शिरोवचादिभ्यश्च प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । अच्चावाकस्य भावः कर्म वा, उच्चावाकीयम् । मित्रा-

* कुलीनत्वम् । पा० ३ ।

† कुल । चरण्य । चर्यापुत्र । इति शब्दा अत्र दत्ते द्विधाः कुत्र चित् ।

अण्डिक । दण्डिक । कुञ्जिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक ।
 चूडितिक । कृषिक । पूतिक । पञ्चिक । प्रतिक । अज्ञानिक । सलनिक ।
 सूचिक । राक्षर । सूचक । पक्षिक । सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्ज-
 लिक । सूचक * ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ्
 प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा, आश्वम् ।
 शौष्टम् । वयोवचनेभ्यः । कौमारम् । केशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः । शौद्गात्रम् ।
 शौक्षेत्रम् । उद्गातृ । उच्चेतृ । प्रतिहर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक † । सुष्ठु ।
 दुष्ठु । अध्वर्यु । वधू ॥ सुभगमन्त्रे ‡ ॥

हायनान्त्युवादिभ्यो ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भाव-
 कर्मणोरर्थयोः । द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । युवा-
 दभ्यः । यौवनम् । स्याविरम् ॥ श्रोत्रियस्य यतोपश्च वाच्यः ॥ * ॥ श्रोत्रि-
 यस्य भावः कर्म वा, शौत्रम् । युवन् । स्यविर । होतृ । यजमान । कमण्डलु ॥
 पुरुषासे ॥ सुहृत् । यातृ । श्रवण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय । सुभातृ ।
 चपल । दुर्भातृ ॥ हृदयासे ॥ चेन्नज । कृतक । परिव्राजक । कुशल । चपल ।
 निपुण । पिशुन । सन्नस्तचारिन् । कुतूहल । अनृशंस § । युवादिः ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन
 प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते । लघुः पूर्वा ऽवयवो ऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः
 पुनरसौ लघुः पूर्वः । इक्षन्निधानादिक इति विज्ञायते । लघुपूर्वायस्मादिकः
 तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः । अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वक्ष्य-
 यन्ति । इक्ष्वासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते । पश्चा-
 त्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्वाख्याने ऽन्तग्रहणमतिरिच्यते ।
 लघुपूर्वादिक । इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । श्वेर्भावः कर्म वा, शौचम् ।

* शर्मिक । चर्मिक । कर्मिक । शीलिक । मूलिक । तिलिका । तिथिक । अञ्जतिका ।
 चक्षिक । पुत्रिक । पथिका । प्रक्षिक । प्रविक । परिचिक । पूजनिक ॥ राजासे ॥ सूचिक । स्व-
 रिक । चूडिक । एते शब्दा अत्र नष्टे पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

† पत्तिगणक । पा० २ ।

‡ प्रशास्त्र । होतृ । पोतृ । कर्तृ । एते ऽत्र नष्टे ऽधिकाः कुत्र चित् ।

§ भाव । कुपुष । कन्पुष । दुःस्त्री । दुर्हृदय । दुर्हृत् । मिशुन । कुलसी । मन्त्रम् ।
 कृतक । कितव । पोत । एते ऽत्र नष्टे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । दृगन्तादिति किम् ।
पटुत्वम् । लघुत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् । कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् । कथं
काव्यमिति । ब्राह्मणादिषु कविशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वज् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमम् ।
यकारोपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः
कर्म वा, रमणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् । विमानत्वम् * ।
गुरुपोत्तमादिति किम् । तन्नित्यत्वम् ॥ सहायाद्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साहा-
यकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनेजादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा, गोपालपशुपालिका । शैष्योपाध्यायिका । कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः । मानोज्ञकम् । काल्याणकम् । मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । क्लान्दस । क्लान् । मेधाविन् । अभिरूप । आढ्य । कुलपुत्र । श्रोत्रिय । चोर । धूर्त । वैश्वदेव । युवन् । यामपुत्र । यामस्रण्ड । यामकुमार । अमृष्यपुत्र । अमृष्यकल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः † ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भाषकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विकृत्यनम् । अत्याकारः पराधिचेषः तद्वेतस्तत्प्राप्तस्तज्जो वा । तद्विति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी निर्दिश्यते । तत्प्राप्तस्तद्वगतवान् तद्वेत इत्युच्यते । श्लाघायां तावत् । गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वे विकृत्यतद्वत्यर्थः । अत्याकारे । गार्गिकयात्याकुरुते । काठिकयात्याकुरुते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन परानधिचिपतीत्यर्थः । तद्वेतः । गार्गिकाम्वेतः । काठिकाम्वेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वा उवगतवानित्यर्थः । श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

होत्राभ्यशक्तः ॥ १३५ ॥

होवाशब्द अतिविशेषवचनः । अतिविशेषवाचिभ्यश्चः प्रत्ययो भवति मासकर्मणोः । अच्चावाकस्य भावः कर्म वा, उच्चावाकीयम् । त्रिच्चा-

* कुलीनत्वम् । पा० ३ ।

† अङ्गुल । अक्षय । अष्टोपकव । एते वस्त्रा अपि वस्त्रे शिथिलाः कुचं चित् ।

वह्नीयम् । ब्राह्मणाच्छमीयम् । आग्नीध्रम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् ।
योत्रीयम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्द्वोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति
भावकर्मणोः । कृस्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मत्वम् । नेति
वक्तव्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । यस्तु जातिशब्दे ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्-
शब्दस्ततस्त्वतलौ भवत एव । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता । भवनावधिक्योर्नञ्स्व-
ओरधिकारः समाप्तः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भव-
नेभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्वचनं क्षेत्रं भवति । भवनमिति भवन्ति
जायन्ते ऽस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । कौद्रवीणम् ।
कौलत्थीनम् । धान्यानामिति किम् । तुणानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति ।
क्षेत्रमिति किम् । मुद्गानां भवनं कुशूलम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञो-
पवादः । व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं वैहेयम् । शालेयम् ॥

यवयवकषष्टिकादत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञो-
पवादः । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥

तिल माष उमा भङ्गा णु इत्येतेभ्यो * विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने
क्षेत्रे ऽभिधेये । खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवति । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमा-
श्रितमेव । तिल माष उमा इषां भवनं क्षेत्रं, † तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषी-
णम् । उम्यम् । औमानम् । भङ्गम् । भाङ्गीनम् । णुव्यम् । णाणुवीनम् ॥

* तिलादिभ्यः शब्देभ्य इति पा० २ ।

† तिलानां भवनं क्षेत्रमिति पा० २ ।

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मणश्चत्तीयासमर्थोत्कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन संबध्यते, न चर्मणा । तत्रायमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः । सर्वचर्मणा कृत इत्येतस्मिन्वाक्यार्थे वृत्तिः । सर्वचर्मणः । सर्वचर्मणः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात्संमुखशब्दात्पट्टीसमर्थोद्दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययौ भवति । दृश्यते ऽस्मिन्निति दर्शनः । आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते । निपातनात्सादृश्ये ऽव्ययीभावः । यथामुखं दर्शनं, यथा मुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः, सम्मुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः प्रकृतिविशेषणम् । सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथि अङ्गं कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थोत्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययौ भवति । सर्वपथं व्याप्नोति, सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण आदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्यायमुच्यते । आङ्ग्यादायां, तयोरव्ययीभावः । आप्रपदं दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोत्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययौ भवति । आप्रपदं प्राप्नोति, आप्रपदीनः पटः । शरीरेण संबद्दस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वान्नायानयं बहुभक्तयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बहु भक्तयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययौ भवति । अनुपायामे सादृश्येवा । अनुपदं बहु अनुपदीना उपानत् । पदप्रमाणेऽर्थः । सर्वान्ना भक्तयति, सर्वाङ्गीनो भिक्तुः । आयः प्रदक्षिण, मनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यनामिनां शाराणां यस्मिन्परशरैः पदानामसमावेशो ऽयानयः । आयानयं नेयो ऽयानयीनः शारः । फलकश्चिरस्थित इत्यर्थः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो अनुभव-

* अदक्षिणमनमित्यपि कुत्र चित्पाठ उपलभ्यते परं तु स न युक्तः । अयः प्रदक्षिणमिति प्रतीकमुपादाय प्रदक्षिणं मनमित्यर्थ इति पदश्रवणं सिद्धत्वात् ॥

कर्म घातम् । तेन घातेन जीवति घातीनः । तेषामेव घातानामन्यतम उच्यते ।
यस्त्वन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्ये ऽभिधेये सप्तभिः पदैर्वाप्यते साप्त-
पदीनम् । सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः । कथं साप्तपदीनः सखा, साप्त-
पदीनं मित्रमिति । यदा गुणप्रधानः साप्तपदीनशब्दः सखिभावे सत्कर्मणि
च वर्तते तदा सख्यशब्देन समानाधिकरणो भवति, यदा तु लक्षणया वर्तते
तदा पुरुषेण सामानाधिकरण्यं भवति ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विकारे । ह्योगोदोहस्य हियङ्गवादेशः,
तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकारः, हैय-
ङ्गवीनम् । घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति, ह्योगोदोहस्य विकार उदश्वित् ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः

कुणञ्जाहचौ ॥ २४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूल-
योरर्थयोः कुणञ् जाहञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पीलूनां पाकः, पीलुकुणः ।
कर्कन्धुकुणः । कर्णादिभ्यः । कर्णस्य मूलं, कर्णजाहम् । पीलु । कर्कन्धु ।
शमी । करोर । कुवल । बदर । अश्वत्थ । खदिर । पील्वादिः ॥ कर्ण ।
अक्षि । नख । मुख । मेख । केश । पाद । गुल्फ । धूमङ्ग । दन्त । चोष्ठ ।
पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

पक्षान्तिः ॥ २५ ॥

तस्येत्येव । तस्येति षष्ठीसमर्थोत्पत्तशब्दाद् मूलेभिधेये तिः प्रत्ययो
भवति । मूलयहसमनुवर्तते न पाकयहस्य, मेकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवर्त-
तइति । पक्षस्य मूलं, पक्षान्तिः प्रतिपत् ॥

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्ययो
भवतः । वित्तः प्रतीतो ज्ञात इत्यर्थः । विद्याया वित्तः । विद्याचुञ्चुः । के-
चनः ॥

विनञ्भ्यां नानाजौ नसह ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं नां नाञ् इत्येतौ भवतः । नसहेति नञ्-

तिविशेषणम् । असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां विनङ्गाभ्यां स्वार्थं नानाजो
प्रत्ययौ भवतः । विना । नाना ॥

वेः शालच्छङ्कुटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दात् शालच् शङ्कुटञ् इत्येतौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपस-
र्गात्स्वार्थं प्रत्ययौ भवतः । विगते शङ्के विशाले । विशङ्कुटे । तद्योगादौरपि
विशालो विशङ्कुट इत्युच्यते । परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकथञ्चिदुत्पा-
दयन्ते । नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम् प्र उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययौ भवति । चकाराद्वेश्च । संक-
टम् । प्रकटम् । उत्कटम् । विकटम् ॥ कटचप्रकरणे ऽलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो
रजस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अलाबूनां रजो ऽलाबूकटम् । तिलकटम् । उमाक-
टम् । भङ्गाकटम् ॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
गवां स्थानं, गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् ॥ संघाते कटच् वक्तव्यः ॥ * ॥
अवीनां संघातः, अविकटम् ॥ विस्तारे पटच् वक्तव्यः ॥ * ॥ अविपटम् ॥
द्वित्वे गायुगच् ॥ * ॥ उग्रगायुगम् । अश्वगायुगम् ॥ प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षङ्-
वच् ॥ * ॥ हस्तिषङ्गवम् । अश्वषङ्गवम् ॥ विकारे स्नेहने तैलच् ॥ * ॥ एर-
ण्डतैलम् । इक्षुदीतैलम् । तिलतैलम् ॥ भवने चेने इत्वादिभ्यः शाकटशा-
किनौ ॥ * ॥ इक्षुशाकटम् । मूलकशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । मूलकशाकिनम् ॥

अवात्कुटारश्च ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारच् प्रत्ययौ भवति । चकारात् कटच् । अवकुटारम् ।
अवकटम् ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां दीटञ् नाट-

ञ्छटच्चः ॥ ३१ ॥

अवादिष्विव । नमनं नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नते ऽभिधेये
दीटच् नाटच् षटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये । नासिकाया
नत,मवटीटम् । अवनाटम् । अवषटम् । तद्योगाद्वासिकापि, पुबोपि तयो-
च्यते । अवटीटा । अवनाटः । अवषट इति ॥

नेर्बिडजिबरीसचौ ॥ ३२ ॥

नते नासिकाया इत्यनुवर्तते, संज्ञायामिति च । निबड्यावासिकाया
नते ऽभिधेये बिडच् बिरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निबिडम् । निबिरी-

सम् । तद्वोगाचासिकापि, पुरुषोपि निबिडो, निबिरीसः । कथं निबिडो
केशाः । निबिडं वस्त्रम् । उपमानाद्बिष्यति * ॥

इनच्पिटच्चिक चि च ॥ ३३ ॥

नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दाचासिकाया नतेभिध्ये
इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक
चि इत्येतावादेशौ भवतः । चिकिनः । चिपिटः ॥ ककारः प्रत्ययो वक्तव्य-
श्चिक्त्वं प्रकृत्या देशः ॥ * ॥ चिक्कः । तथा चोक्तम् ॥ इनच् पिटच्क्राश्चिक-
चिचिकादेशाश्च वक्तव्या इति ॥ क्लिवस्य चिल् पिल्लश्चास्य चतुषी ॥ * ॥
क्लिवस्य चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययो ऽस्य चतुषी इत्येत-
स्मिन्चर्चं । क्लिवे अस्य चतुषी, चिल्लः । पिल्लः ॥ चुलादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥
चुल्सः । अस्येत्यनेन नार्थः । चतुषोरेवाभिधाने प्रत्यय इष्यते । क्लिवे चतुषी,
चिल्ले । पिल्ले । चुल्ले । तद्वोगात्तु पुरुषस्तथोच्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यक्ज्जासज्जारूढयोः ॥ ३४ ॥

उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासच्चारूढयोर्वर्त्तमानाभ्यांस्वार्थं त्यक्ज्ज-
त्ययो भवति । संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासच्चारूढं गम्यते । पर्वतस्यासच्-
मुपत्यका । तस्यैवारूढ, मधित्यका । प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्येतीत्वमत्र न भवति
संज्ञाधिकारादेव † ॥

कर्मणि घटो ऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थोऽभिहितः । कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थोद् घट इत्येत-
स्मिन्चर्चं ऽठच् प्रत्ययो भवति । घटतइति घटः । कर्मणि घटते, कर्मठ-
पुरुषः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति बहुमर्थे इतच्
प्रत्ययो भवति । संजातयद्वयं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः संजाता कण-
नभस, स्तारकितं नभः । पुष्पिता वृक्षः । तारका । पुष्प । मुकु-
कण्टक । पिपासा । सुख । दुःख । अजीर्ण । कुङ्कुल । सूचक । रोग ।
विचार । व्याधि । निष्कमण्ड । मूत्र । पुरीष । किसलय । कुसुम

* भविष्यतीत्यस्यावे चनत्वसाधर्म्यादित्वधिकं कुत्र चित् ।

† नहि कृते इत्येव संज्ञा प्रतीयते । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

‡ घट इत्यस्यावे पञ्चाद्व्यक्तिधिकं बहुषु पुल्लिङ्गे । परं त्वयमपवादः, पदमन्वये
दर्शनात् ।

प्रचार । तन्द्रा । वेग । पुष्टा । श्रुता । उत्कण्ठ । भर । द्रोह ॥ गर्भदपा-
यिनि * ॥ तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः ॥ ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् द्वयञ्च
मात्रञ्च इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थे प्रमाणं चेत्तद्वभवति । ऊहः
प्रमाणमस्य, ऊहद्वयसम् । ऊहद्वयम् । ऊहमात्रम् । जानुमात्रम् । जानुद्वय-
सम् । जानुद्वयम् ।

“प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्ध्वमाने मतौ मम” ।

ऊहद्वयसमुदकम् । ऊहद्वयमुदकम् । मात्रच्युनरविशेषेण, प्रथमात्र-
मित्यपि भवति ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धा-
स्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुभभवति । शमः प्रमाणमस्य, शमः । दिष्टिः ।
वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य, द्विशमः । त्रिशमः ।
द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं किम् । संशये आविष्यं † वक्ष्यति । तत्रापि द्विगो-
र्लुगेव यथा स्यात् । द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः ॥ इट् स्तोमे
वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशी रात्रिः । टित्वाद् ङीप् ॥ शनश्-
तोर्ङिर्निर्वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेश्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनोर्द्विरसः ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये
मात्रञ्चवक्तव्यः ॥ * ॥ शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । प्रथमात्रम् । ऊहवमा-
त्रम् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गावः ॥ वत्सन्तात्स्वार्थे द्वयसज्जमात्रचौ बहु-
लम् ॥ * ॥ तावदेव, तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावद्वयसम् । एता-
वन्मात्रम् । यावद्वयसम् । यावन्मात्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामएच ॥ ३८ ॥

तदस्येत्येव, प्रमाणइति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्रमाणो-
पाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च ।
पुरुषः प्रमाणमस्य, पुरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषद्वयम् । पुरुषमात्रम् ।
हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । हास्तिनम् । द्विगोर्नित्यं लुक् ।

* फल । उच्चार । स्तम्भक । पल्लव । अगड । धेनुव्या । जम् । अङ्गारक । अङ्गार ।
वर्षिक । पुसक । कुसलव । जेवल । गर्व । तरङ्ग । कल्लोल । पयदा । अङ्ग । अलक । मुद्रा ।
राम । कण्ठक । हस्त । कर । हीमन्त । कर्दम । कञ्जल । कलङ्गु । कुसुहल । कन्दल । आम्बो ।
अम्बो । कोरक । अङ्गुर । रोमज्ज । हर्ष । उत्कर्ष । बुधा । क्वर । मेर । दोह । बाळ ।
मुङ्गुर । तिलक । कुमुदा । निद्रा । इते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गच्छे ऽधिकाः ।

† अलङ्कारक, उत्कण्ठ इति चङ्, वेग भ्यादतीति चावी, मात्रचित्तवर्कः ।

द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति । द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥

तदस्येत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति वृद्धार्थे वतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य, यावान् । तावान् । एतावान् । प्रमाणग्रहणे ऽनुवर्त्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।

मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां कृन्दसि सादृश्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ न त्वा वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरुषसो यज्ञं विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् । इयान् । एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकं किमिदंभ्यां वतुप्प्रत्ययो भवतीति । अथ वा योगविभागेन वा वतुपं विधाय पश्चाद्द्वो घो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥

संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानात् किमः प्रथमासमर्थोदस्येति वृद्धार्थे इतिः प्रत्ययो भवति । चकाराद्वतुप् । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति । पृच्छ्यमानत्वात्परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परिमाणमेवां ब्राह्मणानां, कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः । अथ वा संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते । का संख्या परिमाणं येषामिति । ननु च संख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते । यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदिति । त्रैपे हि परिच्छेदो नास्ति । केयमेवां संख्या दशानामिति ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येव । संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अस्म्येति वृद्धार्थे तयप् प्रत्ययो भवति । अवयवा अवयिनः संबन्धिन इति सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्था विज्ञायते । पञ्च अवयवा अस्य, पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयम् । चतुष्टयी ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायत्त्वा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा ऽयजादेशो भवति ।
द्वावयवशब्दस्य, द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । तयग्रहणं स्यानिनि-
र्देशार्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तरमयन्विज्ञायेत । तत्र को दोषः । त्रयी गति-
रिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात् । प्रथमचरमतयेत्येष विधिर्न स्यात् ।
द्वये । द्वयाः । चकारः स्वरार्थः ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः । वचन-
सामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते । उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या ततः पूर्वे-
णैव विहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या, ततो योम-
विभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो मणिः ।
उभये देवमनुष्याः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद्दुः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाद् डः
प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेन्नद्ववति । इति कारणस्ततश्चेद्विवक्षा ।
एकादश अधिका अस्मिन् शते, एकादशं शतम् । एकादशं सहस्रम् । द्वादशं
शतम् । द्वादशं सहस्रम् । दशान्तादिति किम् । पञ्चाधिका अस्मिन् शते ।
अन्तग्रहणं किम् । दशाधिका अस्मिन् शते ॥ प्रत्ययार्थेन च समानजातीये
प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते ॥ एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षाप-
णशते, एकादशं कार्षापणशतमिति । इह तु न भवति । एकादश माणा
अधिका अस्मिन्कार्षापणशतइति ॥ शतसहस्रयोश्चेष्यते ॥ इह न भवति ।
एकादशाधिका अस्यां त्रिंशतीति । इति कारणो विवक्षार्थ इत्युक्तं तत इदं सर्वं
लभ्यते । कथमेकादशं शतसहस्रमिति । शतानां सहस्रं सहस्राणां वा शत-
मिति शतसहस्रमित्युच्यते । तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजाताश्रिप्तं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्तव्यो मतो मम ॥

शदन्ताविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ड इति च । शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च
डः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये । त्रिंशदधिका अस्मिन्
कृते, त्रिंशं शतम् । शतग्रहणे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिका-
र्थम् । एकत्रिंशं शतम् । एकवत्वारिंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् ।
इह मा भूद् गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इति । विंशतेश्च ॥ तदन्तादपीति

वक्तव्यम् ॥ * ॥ एकविंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् ।
गोविंशतिरधिका ऽस्मिन्शतमिति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते तदस्य संजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात्संख्या-
वाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थे
गुणस्य चेच्चिमाने वर्तते । गुणो भागः । निमानं मूल्यम् । गुणो येन निमीयते
मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानम-
स्योदश्विद्भागस्य, द्विमयमुदश्विद्भागवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागे
ऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिक-
रण्यं भवति द्विमयमुदश्विदिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितं, तेनेह न
भवति । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति ॥ भूयस्त्ववाचिकायाः संख्याया-
प्रत्यय इष्यते ॥ इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च
प्रत्ययार्थात्मक्यर्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितम्, बहुत्वमतन्त्रं तेन द्विशब्दादपि
भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः । तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवा-
नामध्वर्तु उदश्वित इति ॥ निमेये चापि दृश्यते ॥ निमेये वर्तमानायाः
संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य,
द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमया यवा उदश्वितः । चतुर्मयाः । गुणस्येति
किम् । द्वौ ग्रीह्यवौ निमानमस्योदश्वितः । निमानइति किम् । द्वौ गुणौ
क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं पच्यते तैलं क्षीरेणेत्यत्र मा भूत् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यस्मिन्नर्थे डट्
प्रत्ययो भवति । पूर्यते ऽनेनेति पूरणम् । येन संख्या संख्यानं पूर्यते संपद्यते
स तस्याः पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः । यस्मिन्नुपसंज्ञाते
ऽन्या संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति । पञ्चानां मुष्टिकानां
पूरणो घट इति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

इडिति वर्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य
इटो महागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी इट आगमसंबन्धे षष्ठीं प्रकल्प-
यति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् । विंशतेः
पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् । एकादशानां पूरण एकादशः ॥

यट् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य इटश्छन्दसि विषये घडागमो भवति, षका-
रात्यन्ते मडपि भवति । पर्णमयानि पञ्चयानि भवन्ति । पञ्चयः । सप्तयः ।
मट् । पञ्चममिन्द्रियमस्यापाकामन् ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां युक् ॥ ५१ ॥

इडित्यनुवर्त्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुर-
इत्येतेषां इटि परतस्थुगागमो भवति । कतिपयशब्दो न संख्या । तस्मादस्मा-
देव ज्ञापकाद् इट् प्रत्ययो विज्ञायते । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कति-
पयथः । चतुर्थः ॥ चतुरश्छयतावाद्यसरलोपश्च ॥ * ॥ चतुर्णां पूरणः, ।
तुरीयः । तुर्यः ॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥

इडित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां इटि परतस्थिपूगगमो भवति ।
पूगसंघशब्दयोरसंख्याशचित्वादिदमेव ज्ञापकं इटो भावस्य । बहूनां पूरणो,
बहुतिथः । पूगतिथः । गणतिथः । संघतिथः ॥

वतोरियुक् ॥ ५३ ॥

इडित्येव । वतोरिडि परत इयुगागमो भवति । वत्त्वन्तस्य संख्यात्वा-
त्पूर्वेषु इडिहितस्तास्मिन्नयमागमो विधीयते । यावतां पूरणो, यावतिथः । ता-
वतिथः । एतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥

द्विशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । इटोप-
वादः । द्वयोः पूरणो, द्वितीयः ॥

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । इटोपवादः ।
तत्संक्षिप्येनेन त्रेः संप्रसारणं च भवति । त्रयाणां पूरणो स्तुतीयः । हल इति
संप्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति । अण इति तत्रानुवर्त्तते क्लोप इत्यतः, पूर्वेषु
च लकारेणाण्यहणम् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विंशत्यादिभ्यः परस्य इटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणाधिका-
राद् इट् प्रत्यय आगमो विज्ञायते । विंशतेः पूरणः, विंशतितमः । विंशः ।
एकाविंशतितमः । एकाविंशः । त्रिंशतितमः । त्रिंशः । चिंशतमः । चिंशः ।
एकाविंशतमः । एकाविंशः । विंशत्यादयो लौकिकाः संख्याशब्दा इत्यन्ते न
पठ्यतामिदं सूत्रं संनिविष्टाः, तदुद्देशे एकाविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात् । बहव्यवता

प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति षष्ठादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएव ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका एह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंवत्सरशब्देभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । मासादयः संख्याशब्दान भवन्ति तेभ्यो ऽस्मादेव ज्ञापकाद् डट् प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । नवतमः । मासस्य पूरणो, मासतमो दिवसः । अर्द्धमासतमः । संवत्सरतमः । षष्ठादेश्चासंख्यादेरिति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहणं संख्याद्वयम् । एकशततमः । द्विशततमः ॥

षष्ठादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्ठादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थम् । षष्टितमः । सप्ततितमः * । असंख्यादेरिति किम् । एकषष्टः । एकषष्टितमः । एकसप्ततः । एकसप्ततितमः ॥

मता कः सूक्तसाक्षीः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे कः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभिधेये । मत्वर्थग्रहणेन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थ इति सर्वमाक्षिप्यते । अच्चावाकशब्दोस्मिन्निति, अच्चावाकीयं सूक्तम् । मित्रावरुणीयम् । यज्ञायज्ञीयं साम । वारवन्तीयम् । अनुकरणशब्दाश्चस्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तेनानेकपदादपि सिद्धम् । अस्यवामीयम् । कयावभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थउत्पन्नस्य कस्य लुक् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः । इदमेव लुक्चनं ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन लुगयमिष्यते । गर्दभाण्डशब्दोस्मिन्वास्ति, गर्दभाण्डो ऽध्यायः । अनुवाको वा गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवितः । दीर्घजीवितोऽयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ऽण् ॥ ६१ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । विमुक्तशब्दोस्मिन्वास्ति, विमुक्तो ऽध्यायो ऽनुवाको वा । देवासुरः । विमुक्त । देवासुर । वसु-

* अज्ञीतितमः । नवतितमः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

मत् । सत्त्वत् । उपसत् । दशार्हपयस् । हविर्द्वान् । मित्री । सोमापूषन् ।
अग्नाविष्णु । वृत्रहति । इडा । रत्नोसुर । सदसत् । परिषादक् । वसु । मरु-
त्वत् । पक्वीवत् । महीयल । सत्वन् । दशार्ह । वयस् । पतत्रि । सोम ।
महित्री । हेतु * विमुक्तादिः ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

मतावितत्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोषदादिभ्यः प्रातिपदिके-
भ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽध्यायानुवाकयोः । गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति,
गोषदको ऽध्यायो ऽनुवाको वा । इषेत्वकः । मातरिष्वकः । गोषद । इषेत्व ।
मातरिष्वन् । देवस्यत्वा । देवीरापः । कृष्णोऽप्याखरेष्टः । दैर्घ्यधियम् । रत्नो-
द्वय । अञ्जन । प्रभूत । प्रतूर्त । दृशान् । † गोषदादिः ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

वुनित्येष । तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽप्यर्थेन शब्दात्कुशल इत्यस्मिन्नर्थे
वुन्प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथकः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थे-
भ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशल, आकर्षकः । त्सरकः ।
आकर्षे । त्सर । पिपासा । पिचण्ड । अशनि । अस्मन् । विचय । चय । जय ।
आचय । अय । नय । निपाद । गद्गद । दीप । ह्रद । ह्राद । हुाद । शकुनि ‡ ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेत्येव, कर्निति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽप्यर्थे
कामइत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । काम इच्छा ऽभिलाषः । धने कामः,
धनको देवदत्तस्य । हिरण्य को देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेत्येव, कर्निति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः
प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तस्तत्पर इत्यर्थः । केशेषु
प्रसितः, केशकः । केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते । बहुवचनं स्वाङ्गसमुदा-
यशब्दादपि यथा स्यात् । दन्तौष्ठकः । केशनखकः ॥

* वस्यहस्य । दशार्ह । उर्वशी । सुपर्ण । इति शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गच्छे ऽधिकाः ।

† युञ्जान । सहस्रशीर्षा । वातस्थते । कञ्चाश्व । स्वाहाप्राय । प्रसुप्त । इति शब्दाः
अत्र गच्छे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‡ पिशाच । पिबड । इती शब्दौ पुस्तकान्तरे ऽत्र गच्छे ऽधिकाः ।

उदराट्टगादूने ॥ ६७ ॥

तत्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्प्रसितइत्येवस्मिन्नर्थे
ठक् प्रत्ययो भवति । आदूनइति प्रत्ययार्थे विशेषणम् । उदरे ऽविजिगीषुर्भ-
क्ष्यते । यो बुभुक्षया ऽत्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते । उदरे प्रसित, औदारिकं
आदूनः । आदूनइति किम् । उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक् । निर्द्वंशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः ।
सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । सस्यशब्दायं
गुणवाची । परिः सर्वतो भावे वर्तते । यो गुणैः संबद्धो जायते यस्य किं
चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम् । सस्येन परिजातः, सस्यकः शालिः ।
सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकारशुद्ध इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंशशब्दाच्चिर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद्द्वारीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
अंशं हारी, अंशको दायादः । अंशकः पुत्रः । हारीत्यावश्यकं शिनिः । तत्र
बन्धीप्रतिबेधाद् कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहृतं ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दाच्चिर्देशादेव पञ्चमीसमर्थादचिरापहृतइत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो
भवति । अचिरापहृतस्योक्तकालापहृत इत्यर्थः । तन्त्रादचिरापहृतः, तन्त्रकः
पटः । तन्त्रकः प्रावारः । प्रत्ययो नव उच्यते ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां
विषये । ब्राह्मणको देशः । उष्णिका यवगूः । यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः
सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा । अल्पावा यवगूरुष्णिकेत्युच्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । क्रियाविशेषणाद्
द्वितीयासमर्थादयं प्रत्ययः । शीतं करोति, शीतकः । अलसो जड उच्यते ।
उष्णं करोति, उष्णकः । शीघ्रकारी दत्त उच्यते ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्यते । अध्याहृतस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः ।
अधिको द्रोणः सार्था, अधिको आरी द्रोणेन । कर्त्तरि कर्मणि वा ऽध्याहृतशब्दः ॥

अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमिते-
त्येतस्मिन्नर्थे । अभेः पठे दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते, अनुकः ।
अभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थोदा विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अनु-
ब्रूयायः पार्श्वम् । तेनार्थानन्विच्छति, पार्श्वकः । मायावी कौस्तिको जालिक
उच्यते ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठजौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थोभ्यामन्विच्छती-
त्यस्मिन्नर्थे ठक्ठजौ प्रत्ययौ भवतः । तीक्ष्ण उपायो ऽयःशूलमुच्यते । तेनान्वि-
च्छति, अयःशूलिकः । साहसिक इत्यर्थः । दम्भो दण्डाजिनं, तेनान्विच्छति,
दाण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम् । एहते ऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषश्च
चैतत् । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद्ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं एहति द्विकं ग्रहणम् ।
द्वितीयकम् । त्रिकम् । तृतीयकम् । चतुष्कम् । चतुर्थकम् ॥ तावतिथेन
एहतीति कन्प्रत्ययः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ॥ * ॥ षष्ठेन रूपेण
ग्रन्थं एहति, षष्ठो देवदत्तः । पञ्चकः । चतुष्कः । इतिकरणो विवक्षार्थः ।
तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते नान्यविषयम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थोऽेषामिति वृष्णर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमास-
मर्थे ग्रामणीश्चेत्स भवति । ग्रामणीः । प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्राम-
णीरेषां, देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् । देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शुद्धलमस्य बन्धनं करमे ॥ ७९ ॥

शुद्धलशब्दात्प्रथमासमर्थोऽस्येति वृष्णर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमा-
समर्थे बन्धनं चेत्तद्वति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत्स भवति । शुद्धनं बन्ध-
नमस्य, करमस्य, शुद्धलकः । उष्ट्राणां बालकाः करभाः । तेषां काष्ठमयं पाशकं
पादे व्यतिबध्यते तदुच्यते शुद्धलमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति
तथापि शुद्धलमस्यास्वतन्त्रीकरणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति । उद्गतं मनो यस्य स, उन्मनाः । उच्छब्दात्संसाधनक्रियावचनात्तद्वृत्ति कन्प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्तः । उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥

अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात्मप्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्रोगे ऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । द्वितीयेद्भि भवो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात् । विषपुष्पैर्जनितो, विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः । उत्तरसूत्रात्संज्ञायहणमनुकुर्यते । तेनायं प्रकारनियमः सर्वालभ्यते ॥

तदस्मिन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमचं चेत्यायविषयं तद् भवति । प्रायो बाहुल्यम् । संज्ञायहणं तदन्तोपाधिः । गुडापूपाः प्रायेणाचमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका । तिलापूपिका पौर्णमासी * ॥ वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ वटकिनी पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥

कुल्माषशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नं प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे । ञकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुल्माषाः प्रायेणाचमस्यां, कौल्माषी पौर्णमासी

ओत्रियंश्छन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥

ओत्रियचिति निपात्यते छन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः ओत्रियो ब्राह्मणः । ओत्रियंश्छन्दोऽधीतइति वाक्यार्थं पदवचनं, छन्दसो वा ओत्रभावस्तदधीतइति घञ् प्रत्ययः । कथं छन्दोऽधीते छान्दसः । वायव्यमनुवर्तते तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वेत्यतः ॥

आदुमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

आदुमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । आदुशब्दादुक्तापाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । आदुशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधनद्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादति । आदुं भुक्तमनेन, आदुी । आदुिकः । इनिठनोः समानकालग्रहणम् । अद्य भुक्ते आदुश्चः आदुिक इति मा भूत् ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभव-
तीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः
प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा, पूर्वी । पूर्व्विणौ । पूर्व्वणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्व्वशब्देन तद-
न्तविधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्व्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो
भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । सुप्सुपेति समासं
कृत्वा तद्धित उत्पाद्यते । योगद्वयेन चानेन पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति परिभा-
षाद्वयं ज्ञाप्यते । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येष । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो
भवति । इष्टमनेन, इष्टी यजे । पूर्त्तां श्राद्धे । कृत्येन्विषयस्य कर्मणीति सप्त-
स्युपसंख्यायते । इष्ट । पूर्त्ता । उपसादित । निगदित । परिश्रावित । निक-
षित । परिकषित । संकलित । निषठित । संकल्पित । अनर्च्यित । विक-
लित । संरक्षित । निषतित । पठित । परिकलित । संरक्षित । अर्चित । परि-
रक्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । आयुक्त ।
आम्नात । श्रुत । अधीत । आसेवित । अपचारित । अवकल्पित । निराकृत ।
उपकृत । उपाकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुगठित । व्याकुलित ।
निरुह्यत * । इष्टादिः ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यव-
स्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपत्तः संपन्न उच्यते । मा त्वा परिपरिणौ
विदन् । मा त्वा परिपन्थिनोविदन् ॥

अनुपदान्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदीति निपात्यते ऽन्वेष्टा चेत्स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् ।
अनुपदी गवाम् । अनुपदी रुद्राणाम् ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

* अवधारित । अपचित । इती शब्दावत्र तथे पुस्तकान्तरे रिचिकी ।

साक्षाच्छब्दो ऽत्रयम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ।
संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः ।
संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते न दाता गृहीता वा ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ६२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे पदबो-
चनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्तमीसमर्थान् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घञ्
प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः ।
क्षेत्रियं कुष्ठम् । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्य-
ऽप्रत्याख्ययो व्याधिरुच्यते । नामृतस्य निवर्त्ततइत्यर्थः । अथ वा क्षेत्रियं विषम्
यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि
सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदार-
रिकः । पारदाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यः नियहीतव्यः । सर्वे चैतत्प्रमाणम् ॥

**इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्र-
जुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ६३ ॥**

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रुठिरेषा चतुरादोनां कर-
णानां, तथा च व्युत्पत्तिरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्षष्ठीसमर्थोल्लिङ्गमित्ये-
तस्मिन्नर्थे घञ्प्रत्ययो । भवति । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स-
रादिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयास-
मर्थान्प्रत्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् ।
तेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पत्तिमिति कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम् । आत्मना जुष्टं
सेवितं तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् । इन्द्रदत्तमात्मना विषयेभ्यो दत्तं
यथं ग्रहणाय । इतिकरणः प्रकारार्थः । सति संभवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्तव्या
रुठेरनियमादिति । वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं
दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ६४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति
ब्रह्मतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः तदितिप्रथमासमर्थोदस्येति
ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति
वति । अस्त्यर्थोपाधिकं चेत्तद्वृत्तीत्यर्थः । इतिकरणस्ततश्चेद्वृत्ता । गोत्रे
ऽस्य सन्ति, वृत्ता अस्मिन्सन्ति, गोमान्देवदत्तः । वृत्तवान्यवतः । यवमान्
प्रचवान् । इतिकरणाद्विषयनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे ऽतिशयने ।

संसर्गे ऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

भूम्नि तावत् । गोमान् । निन्दायाम् । कुट्टी । ककुदावर्तिनी । प्रशंसा-
याम् । रूपवती कन्या । नित्ययोगे । क्षीरिणो वृत्ताः । अतिशयने । उदरिणी
कन्या । संसर्गे । दण्डी । कुत्री । अस्तिविवक्षायाम् । अस्तिमान् ॥ गुणवचनेभ्यो
मत्तुपो लुप्तत्वात् ॥ * ॥ शुक्लो गुणोऽस्ति, शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ६५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मत्तुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मिन्नित्ये-
तस्मिन्विषये । रसवान् । रूपवान् । किमर्थमिदमुच्यते, न पूर्वसूत्रेणैव मत्तुप्
सिद्धः । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये मत्त्वर्थाः मा भूवविति ।
कथं रूपिणो कन्या । रूपिको दारकः । प्रायिकमेतद्वचनम् । इतिकरणो विव-
क्षार्थो ऽनुवर्तते । अथ वा गुणादित्यत्र पठ्यते । तेन ये रसनेन्द्रियादिषाद्या
गुणास्तेषामत्र पाठः । इह मा भूत्, रूपिणी, रूपिक इति, शोभायाम्यता
गम्यते । रसिको नट इत्यत्र भावयोगः । रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द ।
स्नेह । गुणात् । एकाचः । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ६६ ॥

प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थः ।
चूडालः । चूडावान् । कर्णिकालः । कर्णिकावान् । प्राणिस्थादिति किम् ।
जिह्वावान्प्रदीपः । आदिति किम् । हस्तवान् । पादवान् ॥ प्राण्यङ्गादिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । चिकीर्षो ऽस्यास्ति, जिह्वीर्षो ऽस्यास्ति, चिकी-
र्षवान्, जिह्वीर्षवान् । प्रत्ययस्वरैर्वान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारचूडालोऽस्तीत्यत्र
स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थः ॥

सिधमादिभ्यश्च ॥ ६७ ॥

लजन्यतरस्यामिति वर्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो
भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थः । सिध्मलः । सिध्मवान् । गडुलः । गडुमान् अन्यतर-
स्यां गडुणेन मत्तुप्प्रमुञ्च्यते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादकारान्तेभ्य इनि-
ठनौ प्रत्ययौ न भवतः । सिध्म । गडु । मणि । नाभि । जीत्र । निष्पाव ।
पांसु । सक्तु । हनु । मांस । परशु ॥ पार्श्वधमन्योर्दोर्धत्त्वं । पार्श्वालः ।
धमनीलः । पर्व । उदक । प्रज्ञा । मण्ड । पार्श्व । गण्ड । शन्य ॥ वातद-
न्तलललाटगलानामू च * ॥ वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूलः ।

* वातठन्तंति गण्डसूत्रे भवन्ति, तदुदाहरणं गलूल इति च पुस्तकान्तरे, पदमञ्जरी
च नास्ति ।

गलूलः ॥ जटाघटाकालाः क्षेपे ॥ जटालः । घटालः । सक्रिय । कर्ण । खेह ।
 शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त । शुष्क । पृथु । मृदु । मज्जु । पत्र । चटु
 कपि । कण्डु । संज्ञा ॥ तुद्रजन्तूपतापाच्चेष्यते ॥ तुद्रजन्तुः । यूकालः । मर्दि
 कालः ॥ उपतापाच्च ॥ विचर्चिकालः । विपादिकालः । मूर्च्छालः । सिध्मादिः

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥

वत्सांशब्दाभ्यां लक्षप्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चाथै
 वत्सलः । अंसलः । वृत्तिविषये वत्सांशब्दौ स्वभावात्कामबलयोर्वर्त्तमानं
 तद्वृत्ति प्रत्ययमुत्पादयतः । नह्यत्र वत्सार्योऽसार्थो वा विद्यते, वत्सल इति
 खेहवानुच्यते । वत्सलः स्वामी । वत्सलः पितेति । अंसल इति चोपचित-
 मांसा बलवानुच्यते । न चायमर्थो मनुषि संभवतीति नित्यं लज्जेव भवति
 अन्यत्रांसवती गौः । अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलच् ॥ ९९ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लच् । अन्यतरस्यां
 यहङ् मनुष्यमुच्चयार्थं सर्वतैवानुवर्त्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेश्च यथासंख्यं
 श न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे, मनुष्य च । लोमादिभ्यः शो भवति
 लोमशः । लोमवान् । पामादिभ्यो नो भवति । पामनः । पामवान् । पिच्छ
 दिभ्य इलच् भवति । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । लोमन्
 रोमन् । वल्गु । बक्र । हरि । कपि । शुनि । तरु । लोमादिः ॥ पामन् । पामन्
 हेमन् । श्लेष्मन् । कटु । बलि । श्रेष्ठ । पलल । सामन् ॥ अङ्गात्कल्याणे
 शाकी पलाली दद्रुवां ह्रस्वत्वं च ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः लक्ष्म
 अच्च ॥ पामादिः ॥ पिच्छ । उरस् ध्रुवका । तुवका ॥ जटाघटाकालात्क्षेपे
 वर्ण । उदक । पङ्क । प्रज्ञा । पिच्छादिः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा श्रद्धा ऽर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । मनुष्य
 र्वत्र समुच्चीयते । प्राज्ञः । प्रज्ञावान् । श्रद्धुः । श्रद्धावान् । आर्चः । अर्चावान्
 वासः । वृत्तिमान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपःसहस्रशब्दाभ्यां विनि इति इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ॥ ...
 यार्थयोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते ॥ तपो ऽस्मास्मिन् ॥

विद्यते, तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा
वक्ष्यमाणेन बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनपि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपःसहस्राभ्यामण् प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योगविभाग
उत्तरार्था, यथासंख्यार्थश्च ॥ अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
ज्योत्स्ना विद्यते । ऽस्मिन्पदे, ज्योत्स्नः पत्तः । तामिस्रः । कौण्डिनः । कौतपः ।
वैसर्प्यः । वैयादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैकतो घटः । शार्करं मधु ।
अदेश इहोदाहरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशे ऽभिधेये लुबिलचौ भवतः । चकारादण् च,
मत्तुप् च । कस्य पुनरयं लुप् । मत्तुवादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात् । सिकता
अस्मिन्विद्यन्ते सिकता देशः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शर्करा
देशः । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् । देशइति किम् । सैकतो घटः ।
शार्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो
भवति मत्वर्थे । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति, दन्तुरः । उन्नत इति किम् । दन्तवान् ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊष सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊषरं सेचम् ।
सुषिरं काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः ॥ इतिप्रकरणे विवक्षार्थः सर्वत्रा-
भिधेयनियमं करोति । इह न भवति । ऊषो ऽस्मिन् घटे विद्यते मध्यस्मि-
न्घटे विद्यते इति ॥ रप्रकरणे समुच्चकुञ्जभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ समस्यास्ति
कण्ठविवरं महत्, सरः । मुखमस्यास्तीति सर्वस्मिन्वक्तव्ये, मुखरः । कुञ्जावप्य
स्तः कुञ्जरः । हस्तिहून कुञ्जशब्देनोच्यते ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
नगरम् । पांसुरम् । पाण्डुरम् ॥ कच्छा इत्यर्थं च ॥ * ॥ कच्छुरम् ॥

दुदुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

दुदुभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे दुमः । दुमः । रुडिशब्दा-
न्ते । रुडिश्च न मनुष्यकल्प्यते ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

केशशब्दाद्वाः प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽन्यतरस्याम् । ननु च प्रकृतमन्य-
तरस्यां ग्रहणमनुवर्त्ततएव मत्पुष्पमुच्चयार्थं तदित्युक्तम् । अनेन त्वनिष्ठनौ
प्राप्येते । ततश्चातूरूप्यं भवति । केशवः । केशी । केशिकः । केशवानिति ॥
वप्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मणिवः । हिरण्यवः । कर-
रावः कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः * ॥ अर्णसो लोपश्च ॥ * ॥
अर्णवः ॥ ह्रन्द्सीवर्निपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ वश्च मत्पु च । रथीरभून्मुद्रलानो
गविष्ठौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । वर्निप् । मघवानमीमहे । वकारमत्पु च उद्वा
च । उद्दुती च ॥ मेधारथाभ्यामिरचिरचौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ मेधिरः । रथिरः ॥

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डो अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययोः भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे ।
गाण्डीवं धनुः । अजगवं धनुः । ह्रस्वादिभिर्भवति । गाण्डिवं धनुरिति । तुल्या
हि संहिता दीर्घह्रस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

काण्डाण्डादीरञ्जीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरञ्जीरचौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे ।
काण्डीरः । अण्डीरः ॥

रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥

रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्वला
स्त्री । कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषदुलोराजा । वलदिति
दीर्घत्वम् । इतिरूपेण विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यते । तेनेह न भवति । रजो-
स्मिन् यामे विद्यतइति ॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ *
भातृवलः । पुत्रवलः । उत्साहवलः † ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।
दन्तावलः सैन्यः । दन्तावलो गजः । शिखावलं नगरम् । शिखावला स्त्रिया ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नर्जस्वलगोमि-

न्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये । ज्यो-
तिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमस । उप-

* लिम्बाव इत्युदाहरणमन्यत्राधिकम् ।

* उत्सङ्गवत् इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

धाय इकारो रश्च । तमिस्रा रात्रिः । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्यत्रापि दृश्यते । तमिस्रं नभः । शृङ्गादिनचप्रत्ययो निपात्यते । शृङ्गिणः । ऊर्जो ऽसुगागमो निपात्यने विनिवलयौ प्रत्ययौ । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । गोर्मिनिप्रत्ययो निपात्यते । गोमी । मलशब्दादिनजीमसवौ प्रत्ययौ निपात्यते । मलिनः । मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी । दण्डिकः । कुत्री । कुत्रिकः । अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुबपि भवति । दण्डवान् । कुत्रवान् । तपरकरणं किम् । खट्वावान् ।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्रम्यां च न तो स्पृतो ॥

एकाक्षरात्तावत् । स्ववान् । खवान् । इतः । कारकवान् । जातेः । व्याघ्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम् । दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती शालेति । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यतइत्युक्तं, तेन क्व चिद्व्यत्यपि । कार्यो । हाथो । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

ब्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे, मतुभवत्येव । ब्रीही । ब्रीहिकः । ब्रीहिमान् । मायी । मायिकः । मायावान् ॥ न च ब्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते । किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वाच्य, इकन्यवसदादिभ्यः । परिशिष्टेभ्य उभयम् ॥ शिखा । मेखला । संज्ञा । बलाका । माला । वीणा । वडवा । अष्टका । पताका । कर्मन् । चर्मन् । हंसा । इत्येतेभ्य इनिरेष्यते । यवसद । कुमारी । नौ इत्येतेभ्य इकनेष्यते । परिशिष्टेभ्यो द्वावपि प्रत्ययौ भवतः । ब्रीहियहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु ब्रीहियहणः पठ्यते । तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयते । एवं तर्हि तुन्दादिषु ब्रीहियहणमर्थयहणं विज्ञायते । शालयोऽस्यसन्ति, शालिनः । शाली । शालिकः । शालिमान् इति । ब्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः । यवसद । कुमारी । नौ ॥ शीर्षाक्षः ॥ आशीर्षा । आशीर्षिकः ॥

तुन्दादिभ्य इलच् ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अकारादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द । उदर । पिचण्ड । घट । यव । ब्रीहि ॥ स्वाङ्गाद्विवृदौ च ॥

एकगोपूर्वादृञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥

एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकाच्चित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । एक-
शतमस्यास्तीति । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वाच्च । गौशतिकः ।
गौसहस्रिकः । अत इत्येव, एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति । कथमेकश-
विकः, समासान्ते कृतेभविष्यति । कथं गौशकटिकः । शकटीशब्देन समा-
नार्थः शकटशब्दोस्ति ततो भविष्यति । अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम् । द्वन्द्वोप-
तापगर्ह्यात् इत्येवमाद्यर्थम् । नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । कथमेकद्रव्यव-
त्त्वादिति । नैवायं साधुः । एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाट्टञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तौ
चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात्परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति, नैष्कशतिकः ।
नैष्कसहस्रिकः । सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानाच्च भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधीः आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्तमानाद्रूपशब्दा-
द्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । आहतं रूपमस्य रूप्यो । दीनारः । रूप्यः केदारः ।
रूप्यं कार्षापणम् । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निघातिकाताडनादिना
दीनारादिषु रूपं यद्रूपद्वये तदाहतमित्युच्यते । आहतप्रशंसयोरिति किम् ।
रूपवान् ॥ यप्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिम्याः पर्वताः ।
गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधासृजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा सृज इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो
भवति मत्वर्थे । मतुप् सर्वत्र समुच्चीयतएव । असन्तात्तावत् । पयस्वी ।
यशस्वी । मायावी । मेधावी । सृजवी । मायाशब्दाद्वीह्यादिषु पाठादिनिठ-
नावपि भवतः । मायी । मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अग्ने तेजस्विन् ।
न भवति, सूर्यो वर्चस्वान् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्टामेखलाद्वयोभयहृद्वाहृद-
यानां दीर्घत्वं वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टावी । मेखलावी । द्वयावी । उभ-
यावी । हृत्वावी । हृदयावी । द्वयोभयहृदयानि दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति ॥ मर्म-
णश्चेतिवक्तव्यम् ॥ * ॥ मर्मावी ॥ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ छन्दसि
भाषायां च । आमयावी ॥ शुङ्गवृन्दाभ्यामारकत्वक्तव्यः ॥ * ॥ शुङ्गारकः ॥
छन्दारकः ॥ फलवर्द्धाभ्यामिनज्वक्तव्यः ॥ * ॥ फलिनः । बहिःस्थः ॥ हृदया-

ज्वालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥ हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतो-
ष्णवृषेभ्यस्तत्र सहतइत्यालुज्वक्तव्यः ॥ * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः ।
वृषालुः ॥ तत्र सहतइति हिमाच्चेतुः ॥ * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बला-
च्चोलच् ॥ * ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥ वातं न सह-
तइति च ॥ वातानां समूहः, वातं न सहतइति वा वातूलः ॥ तत् पूर्वमस्तु
वक्तव्यः ॥ * ॥ पर्वतः । मरुतः ॥ अर्थोत्तदभावे इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थो ।
तदभावइत्येव । अर्थवान् । तदेतद्वहुलपहणेन लभ्यते ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । ऊर्णास्य
विद्वान्ते ऊर्णायुः । के चिच्छन्दोयहणमनुवर्त्तयन्ति ॥

वाचो गिमनिः ॥ १२४ ॥

वाक्शब्दात् गिमनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनौ ।
वाग्मिनः ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थोदात्तच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे
बहुभाषिण्यभिधेये । गिमनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः ॥ कुत्सितइति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्मीत्येव भवति ॥

स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिचित्ति निपात्यते ऐश्वर्यं गम्यमाने । स्वशब्दादैश्वर्यं प्राचिनो मत्वर्थे
स्वामिन्यत्ययो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति, ऐश्वर्यमस्यास्तीति, स्वामी ।
स्वामिनः । ऐश्वर्यइति किम् । स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
अर्शांसि अस्य विद्वान्ते अर्शसः । उरसः । आकृतिगणेशायम् । यत्राभिवरूपेण
शब्देन तद्वृत्तो ऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् । अर्शस् । उरस् । तुन्द । चतुर ।
पलित । जटा । घटा । अध । कर्दम । आम । लवण ॥ स्वाङ्गाङ्गीनात् ॥
वर्षात् ॥ अर्शआदिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गर्ह्यं निन्द्यं, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः
प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्वन्द्वोपात्तवत् । कटकवलयिनी ।
गङ्गानुपरिणी । उपतापात् । कुठ्ठी । किलासी । गर्ह्यात् । ककुदावर्त्ता । काक-

तालुकी । प्राणिस्यादिति किम् । पुष्पफलवान् वृक्षः ॥ प्राण्यङ्गावेष्यते ॥ पाणि-
पादवती । अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति, चित्रललाटिकावती । सिद्धे
प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः
कुगागमो भवति । वातातिसारयोरुपतापत्वात्पुंल्लिङ्गेति प्रत्यये सिद्धे कुगर्थमेवैवं
वचनम् । वातकी । अतिसारकी ॥ पिशाचाज्जिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पिशाचकी
वैश्रवणः ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ इह न भवति, वातवती गुहेति ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे
वयसि द्योत्ये । पञ्चमो ऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा, पञ्चमी उष्ट्रः । नवमी ।
दशमी । सिद्धे सति नियमार्थं वचनमिनिरेव भवति ठच भवतीति । वयसीति
किम् । पञ्चमवान् यामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे ।
सुखी । दुःखी । माला तेषदिति पठ्यते, ग्रीह्यादिषु च मालाशब्दो ऽस्ति तदिह
तेषे मतुब्बाधनार्थं वचनम् । सुख । दुःख । तृष । रुच्छ । आम्र । अलीक ।
करुणा । कृपण । सोढ । प्रमीप । शील । हल ॥ माला तेषे ॥ प्रणय ॥

धर्मशीलवर्णान्ताञ्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो
नियम्यते । ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सो ऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मो ।
ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णो ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे समुदायेन चेज्जातिरभि-
धीयते । हस्तो ऽस्यास्तीति, हस्ती । हस्तिनौ । हस्तिनः । जाताविति
किम् । हस्तधान्यरूषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भव्यते ।
ब्रह्मचारी । त्रैवर्णिको ऽभिप्रेतः स हि विद्यायह्न्यार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति
नियममासेवतइत्यर्थः । वर्णा । वर्णिनौ । वर्णिनः । ब्रह्मचारिणीति किम् ।
वर्णवान् । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्वेशो ऽभिधीयते । पुष्करिणी । पद्मिनी । देशदति किम् । पुष्करवान्हस्ती ॥ इनिप्रकरणे बलाद्वाहूपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ सर्वा-
देश्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः ॥ अर्थाच्चा-
सन्निहिते ॥ * ॥ अर्थी । असन्निहितदति किम् । अर्थवान् ॥ तदन्ताच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल ।
कुमुद । नड । कपित्थ । विस । मृणाल । कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीष ।
शिरीष । यवास । प्रवास । हिरण्य * ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांयहणेन प्रकृत इनिः समुच्चीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । बल ।
उत्साह । उद्वाव । उद्वास । उद्दाम । शिखाबल । वृग्मूल । दंश । कुल ।
आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्मात्प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समु-
दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी दामिनी । मशब्दान्तात् । होमिनी ।
सोमिनी । संज्ञायामिति किम् । सोमवान् । तोमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति मकारान्तावुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ युस् तितु त
यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्भः । शम्भः । कम्भः । शम्भः ।
कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कंयः ।
शंयः । सकारः पदसंज्ञार्थेस्तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां हि
सत्यां कम्भः शम्भ इति स्यात् ॥

तुन्दिलिवटिभः ॥ १३९ ॥

तुन्दि वलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दिरिति
वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्ति तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । वलिवटिः यामा-
दिषु पठ्यते, तेन बलिन इत्यपि भवति ॥

अहंशुभनोर्युस् ॥ १४० ॥

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय, स्ताभ्यां युस्मत्प्रत्यये। भवति मत्वर्थः। सकारः पदसंज्ञार्थः। अहंयुः। अहंकारवानित्यर्थः। शुभंयुः। कल्याणवानित्यर्थः॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद्विकसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः। वक्ष्यति। पञ्चम्यास्तसिन्। ततः। यतः। कुतः। तसिलादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनं न्यदादिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च। इह। उडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं भवति। इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थ्याधिकारः प्रथमग्रहणं च प्रतियोग्यपेक्षत्वाद्योपयुज्यत इति निवृत्तम्। वाच्यनमनुवर्त्तत एव, तेन विकल्पेन तसिलादयो भवन्ति। कुतः। कस्मात्। कुत्र। कस्मिंचिति॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्वादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येव। किमः सर्वनान्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः। सर्वनामत्वात्प्राप्ते ग्रहणे द्वादिपर्युदासः क्रियते। कुतः। कुत्र। यतः। यत्र। ततः। तत्र। बहुतः। बहुत्र। अद्वादिभ्य इति किम्। द्वाभ्याम्। द्वयोः। प्रकृतिपरिसंख्यानं किम्। वृत्तात्। वृत्ते। प्राग्दिश इत्येव। वैयाकरणपाशः। सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं द्वादिपर्युदासाद्॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम्॥ *॥ इह न भवति। बहोः सूपात्। बहौ सूपइति॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येव। इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः। शकारः सर्वोदेशार्थः। इह॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफयकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशो भवतः। रजो-पवादः। रेफे ऽकार उच्चारणार्थः। इदमो र्चिन्। एतर्चिन्। इदमस्यमुः। इत्यम्॥

एतदोश् ॥ ५ ॥

प्राग्दिशद्व्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽशित्ययमादेशो भवति । शकारः सर्वदेशार्थः । अतः । अत्र । एतद इति योगविभागः कर्तव्यः । एतदो रघोः परत एत इत् इत्येतावादेशो भवतः । एतर्हि । इत्थम् । रेफादिरनङ्गतने हि लन्यतरस्यामिति विद्यतएव । यमुप्रत्ययः पुनरेतद उपसंख्येयः ॥

सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याम् । सर्वश । सदा । प्राग्दिशीयद्व्येव । सर्वं दशतीति सर्वदा ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति । कुतः । यतः । ततः । बहुतः ।

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयरुहोरिति वक्ष्यति । तस्य तसेः किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः । यतः । ततः । बहुत आगतः । तसेस्तसिल्वचनं स्वार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥ सर्वोभयार्थं वर्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्यते ॥ परितः सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्वल् ॥ १० ॥

किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्वल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । तत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद्वाः प्रत्ययो भवति । जलो ऽपवादः । इह ॥

किमो ऽत् ॥ १२ ॥

किमः सप्तम्यन्तादत्यत्ययो भवति । जलो ऽपवादः । क भोक्ष्यसे । काभ्येभ्यसे । जलमपि के चिदिच्छिन्ति । कुत्र । तत्कथं, मुत्तरसूत्रादुपचनं पुरस्तादपहृष्यते ॥

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाप्राप्तं च । क । कुह । कुत्र चिदस्य सा दूरे क ब्राह्मणस्य चावकाः ॥

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमीयञ्चम्यपेक्षमितरत्त्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते । दृश्यदृष्टं प्रायिकविभक्त्यै, तेन भवदादिभिर्यागएवैतद्विधानम् । के पुनर्भवदादयः । भवान्दीर्घायुरायुष्मान् देवानांप्रिय इति । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तेन भवता । तत्र भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । ततो भवते । तत्र भवते । तस्माद्भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्य भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति । एवं दीर्घायुच-भृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥

सप्तम्या इति वर्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वादभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । जलोपवादः । सर्वस्मिन्काले, सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । तदा । काल इति किम् । सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिंल् ॥ १६ ॥

सप्तम्या इत्येव । काल इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् हिंल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वरार्थः । अस्मिन् काले, एतर्हि । काल इत्येव । इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुनेति निपात्यते । इदमो उद्भावो धुना च प्रत्ययः । अस्मिन्काले, अधुना ॥

दानीं च ॥ १८ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद्दानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन्काले, इदानीम् ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकाराद्दानीं च । तस्मिन्काले, तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं, विहितस्यात् ॥

तयोर्दाहिंलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदमः तदश्च यथासंख्यं दाहिंलौ प्रत्ययो भवतश्छन्दसि विषये । चकाराद्व्याघातं च । इदावत्सरीयः । इयं तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने हि लन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

छन्दसीति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो ऽनद्यतने कालविशेषे वर्तमानेभ्यो हि ल प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ॥

सद्यः परुत्परार्येषमः परेदाव्यदापूर्वेदुरन्येदुरन्यतरेदुरितरेदुरपरेदुरधरेदुरुभयेदुरुत्तरेदुः ॥ २२ ॥

सप्तम्याः कालवति वर्तते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते । प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेषवति सर्वमेतद्विपातनाल्लभ्यते । समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः, अहन्यभिधेये । समाने ऽहनि, सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदारी च प्रत्ययो संवत्सरे ऽभिधेये । पूर्वस्मिन्संवत्सरे, परम् । पूर्वतरे संवत्सरे, परारि । इदम् इशभाश्वः समसण् प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरे ऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सरे, शेषमः । परस्मादेदाविः प्रत्ययो ऽहनि । परस्मिच्चहनि, परेदावि । इदमो ऽशभावो द्यश्च प्रत्ययो ऽहनि । अस्मिच्चहनि, अद्य । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एदुस् प्रत्ययो निपात्यते ऽहन्यभिधेये । पूर्वस्मिच्चहनि, पूर्वेदुः । अन्यस्मिच्चहनि, अन्येदुः । अन्यतरस्मिच्चहनि, अन्यतरेदुः । इतरस्मिच्चहनि, इतरेदुः । अपरस्मिच्चहनि, अपरेदुः । अधरस्मिच्चहनि, अधरेदुः । उभयोरद्वोः, उभयेदुः । उत्तरस्मिच्चहनि, उत्तरेदुः ॥ द्यश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥ * ॥ उभयेदुः ॥

प्रकारवचने चाल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्यादिभ्य इति वर्तते । सप्तम्याः कालवति निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे चाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्रकारेण, तथा । यथा । सर्वथा । जातीयरोपीदृशमेव लक्षणं, स तु स्वभावात्प्रकारवति वर्तते चान्युनः प्रकारमात्रे ॥

इदमस्यमुः ॥ २४ ॥

इदंशब्दात्मकारवचने यमुः प्रत्ययो भवति । चालोपवादः । अनेन प्रकारेण, इत्थम् । उकारो मकारपरिज्ञाणार्थः ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने यमुः प्रत्ययो भवति * । केन प्रकारेण, कथम् ॥

* चालोपवादः । योगविभाग उत्तरार्धे । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

या हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥

किंशब्दाद्देतौ वर्त्तमानात्था प्रत्ययो भवति, वकारात्प्रकारवचने । छन्द-
सि विषये । हेतौ तावत् । कथा यामं न पृच्छसि । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः ।
प्रकारवचने । कथा देवा आसन्परा विदः । विभक्तिसंज्ञायाः पूर्णावधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो

दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः, दिक्शब्दाः । तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्त-
मानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यो ऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थं ॥ यथा-
संख्यमत्र नेष्यते ॥ पुरस्तादुसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अध-
स्तादुसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् । दिक्शब्देभ्य इति किम् ।
रेन्द्र्यां दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् । पूर्वं यामं गतः ।
दिग्देशकालेष्विति किम् । पूर्वस्मिन्नुरौ वसति । इकारस्तकारपरित्राणार्थः ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमा-
न्ताभ्यां स्वार्थं ऽतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातेरपवादः । दक्षिणाशब्दः
काले न संभवतीति दिग्देशवृत्तिः परिहृत्यते । दक्षिणतो वसति । दक्षिणत
आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरतो
रमणीयम् । अकारो विशेषणार्थः षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

परावराशब्दाभ्यां विभाषा ऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थं । परतो
वसति । परत आगतः । परतो रमणीयम् । परस्तादुसति । परस्तादागतः ।
परस्ताद्रमणीयम् । अवरातो वसति । अवरात आगतः । अवरातो रमणीयम् ।
अवस्तादुसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

अञ्जेलुक् ॥ ३० ॥

अञ्जत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरत्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् भवति ।
प्राच्यां दिशि वसति । लुक्कृतिलुकीति स्त्रीप्रत्ययोपि निवर्त्तते । प्राग्वसति ।
प्रागागतः । प्राग्वरमणीयम् * ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातेरर्थं । ऊर्ध्वस्योप-

* प्रत्ययवसति । प्रत्ययागतः । प्रत्ययमणीयम् । इत्यधिकमन्त्रः ।

भावः रिल्लिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । ऊर्ध्वायां दिशि वसति, उपरि वसति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठादुसति । उपरिष्ठादागतः । उपरिष्ठाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्ययं शब्दो निपात्यते ऽस्तातेरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः । अपरस्यां दिशि वसति । पश्चाद्विशि वसति । पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चार्धुः । उत्तरपश्चार्धुः ॥ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पश्चार्धुः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चापश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातेरर्थे । वकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावो ऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । परो व्याप्तो जायते, पश्च सिंहः । पश्चा सिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । उत्तरस्यां दिशि वसति, उत्तरादुसति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् । अधरादुसति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणादुसति । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनवन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे । अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । विभक्तित्रये प्रकृते ऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युदस्यते । तेनायं सप्तमीप्रथमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति । उत्तरादुसति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति । अधरादुसति । अधस्तादुसति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणादुसति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । अदूर इति किम् । उत्तरादुसति । अपञ्चम्या इति किम् । उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागसेः । असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति । के विदिहोत्तरादिबहवं नानुवर्तयन्ति । दिक्छन्दमात्रात्मत्ययं मन्यन्ते । पूर्वेषु ग्रामम् । अपरेषु ग्रामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूरइति न स्वर्यते । अपञ्चम्या इति वर्तते । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः । चकारो विशेषणार्थः, अञ्चूत्तरपदाजाहियुक्तइति ॥

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः, चकारादाच् । दूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । दक्षिणाहि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि रमणीयम् । दक्षिणा रमणीयम् । दूरइति किम् । दक्षिणतो वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययो भवतः, अस्तातिरर्थः, दूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् । उत्तराहि रमणीयम् । दूरइत्येव । उत्तरेण प्रयाति । अपञ्चम्या इत्येव । उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तौनामिह ग्रहणम् । पूर्वाधरावराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः । तत्सन्नियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर अध् अच् इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्यविभक्तिको निर्देशः । पुरो वसति । पुर आगतः । पुरो रमणीयम् । अधो वसति अध आगतः । अधो रमणीयम् । अधो वसति । अध आगतः । अधो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवति, असिप्रत्ययेन न बाध्यतइति । पुरस्तादुसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्तादुसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातो परतो विभाषा अच् इत्ययमादेशो भवति । अवस्तादुसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् । अवस्तादुसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थं धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाविभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थं वर्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति

स्वार्थे । विधा प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव एह्यते । क्रियाप्रकारे वर्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः । एकधा भुङ्गे । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्वयं, तस्य विचालः संख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्वौ ध्यमजन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । एकधा राशिं कुरु । ऐक्यं कुरु । एकधा भुङ्गे । ऐक्यं भुङ्गे । धाप्रकरणादेव लब्धे पुनर्द्वयद्वयं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैवैतत्प्राप्नोति ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते । द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थे ऽधिकरण-विचाले च विहितस्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा । त्रैधम् ॥ धमुजन्तात्स्वार्थे ङदर्शनम् ॥ * ॥ पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

एधाञ्च ॥ ४६ ॥

द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्वेधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधा । त्रैधम् । त्रिधा * ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । याप्यो वैयाकरणः । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्माच्च भवति । यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ॥

पूरणाद्वागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्वागे वर्तमानात्स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति । स्वरार्थं वचनम् । द्वितीयो भागः । द्वितीयः । तृतीयः । भागरति किम् । द्वितीयम् । तृतीयम् । पूरणबहस्यमुत्तरार्थम् । नह्यपूरणस्तीयो ऽस्ति । मुखतीयादिरनर्थकः ॥

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥

पूरणाद्वागदत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागवर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वार्थे वचनम् पञ्चमः । सप्तमः । नवमः । दशमः । प्रागेका दशभ्य इति किम् । एकादशः द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् । पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत् ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५० ॥

भागदत्येव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये ऽच्छन्दसि विषये जः प्रत्ययो भवति । चकारादंश्च । षष्ठो भागः । षाष्टः । आष्टमः । अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥

भागदत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपश्वङ्गयोर्भागयोरभिधेययोः । षष्ठको भागो मानं चेत्तद्वति । षष्ठमो भागः पश्वङ्गं चेत्तद्वति । कस्य लुक । अस्य लुक, अनो वा । चकारादयथाप्राप्तं च । षाष्टः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । मानपश्वङ्गयोरिति किम् । षाष्टः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकारात्कन्लुकौ च । आकिनिच् कनो वा लुग्विज्ञायते । स च विधानसामर्थ्यात्सर्वं भवति । एकाकी । एककः । एकः । असहाययहणं संख्यानिरासार्थम् । तदुपादाने हि द्विषद्गुणे स्यात् । एकाकिनौ । एकाकिनः ॥

भूतपूर्व चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विग्रह्य सुप्सुपोति समासः । भूतपूर्वशब्दोत्तिक्रान्तकारो वचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेर्षे वर्त्तमानात्मातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति । आठ्यो भूतपूर्वः, आठ्यचरः । सुकुमारचरः । टकारो ङीवर्थः । आठ्यचरी ॥

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥

षष्ठ्यन्तात्मातिपदिकाटूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च । षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानात् संप्रति भूतपूर्वयहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वा गौः, देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशायने तमविष्टनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशायनं, प्रकर्षः । निपातनाद्वीर्यः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । अतिशयनविशिष्टेर्षे वर्त्तमानात्मातिपदिकात्स्वार्थे तमविष्टनौ प्रत्ययो

भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवति । सर्व्वेभ्यो आठ्याः, अयमेवामतिशयेनाठ्य, आठ्यतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । अयमेवाम-
तिशयेन षट्, षट्षष्ठः । लघिष्ठः । गरिष्ठः । यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो
विद्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव । देवो वः सविता प्रापे-
यतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ॥

तिङ्न्ताच्च ॥ ५६ ॥

तिङ्न्ताच्चातिशायने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । द्याप्प्रातिपदिका-
दित्यधिकारात्तिङो न प्राप्नोतीति इदं वचनम् । सर्व्वेभ्यो पवन्तीति अयमेवा-
मतिशयेन पवति, पवतितमाम् । जल्पतितमाम् । इष्टवोदाह्रियते । गुणवचने
नियमितत्वात् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातनाद्वत् ।
द्वर्षे विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चातिशायने तरवीयसुनौ प्रत्ययो
भवतः । तमविष्टनोरपवादौ ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ द्वाविमावाठ्यौ, अयम-
नयोरतिशयेनाठ्यतरः । सुकुमारतरः । पवतितराम् । जल्पतितराम् । ईयसु-
न्त्वपि । द्वाविमौ षट् । अयमनयोरतिशयेन षट्, षटीयान् । लघीयान् ।
विभज्ये चोपपदे । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आठ्यतराः । दर्शनीयतराः । पटी-
यांसः । लघीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्टवीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ तयोरयं विषयनियमः क्रियते ।
गुणवचनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति षटीयान् । लघीयान् । षट्षष्ठः ।
लघिष्ठः । इह न भवतः । पावक्ततरः । पावक्ततम इति । श्वकार इष्टतौ
ऽवधारणार्थः । प्रत्ययनियमो ऽयं न प्रकृतिनियम इति । षटुतरः षटुतमः ॥

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । चन्ताश्छन्दसि विषये अजादी
अथवा भवतः पूर्व्वेषु गुणवचनादेव नियमे कृते छन्दसि प्रकृत्यन्तराख्यभ्यनुज्ञा-
यन्ते चन्तादप्यजादी भवत इति । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।
मस्याडे तद्वितइति पुंवद्भावे कृते तुरिष्ठेमेयास्त्विति तृचो निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥

प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाठ्योः प्रत्यययोः परतः ।
अजादी इति प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिर्विपरिवर्त्यते । तनु च प्रशस्यशब्द

स्यागुणवचनस्यादजादी न संभवतः, एवं तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात्तद्विषयो नियमो न प्रवर्तते ऽजादी गुणवचनादेवेति । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम् । सर्वदमे प्रशस्या अयमेवामतिशयेन प्रशस्यः, श्रेष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यौ अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, श्रेष्ठान् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाच्छब्दस्य टिलोप्यस्यतिलोपौ न भवतः ॥

उज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः सर्वदमे प्रशस्या अयमतिशयेन प्रशस्यः, ज्येष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यावयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, अयमस्मात् ज्यायान् । ज्यादादीयस इत्याकारः ॥

वृदुस्य च ॥ ६२ ॥

वृदुशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्योः प्रत्यययोः परतः । तयोश्च सत्त्वं नियमाभावेन पूर्ववत् ज्ञाप्यते । सर्वदमे वृदु अयमेवामतिशयेन वृदुः, ज्येष्ठः । उभाविमौ वृदुौ अयमनयोरतिशयेन वृदुः, ज्यायान् । अयमस्मात् ज्यायान् । प्रियस्थिरेत्यादिना वृदुशब्दस्य वर्णादेशो विधीयते । वचनसामर्थ्यात्पक्षे सोऽपि भवति । वर्णिष्ठः । वर्णीयानिति ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवतो ऽजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववत्तुज्ञेयम् ॥ निमित्तभूतयोर्यथासंख्यमत्र नेष्यते सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेवामतिशयेन, नेदिष्ठम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्माच्चेदीयः । सर्वदमे बाढमधीयते । अयमस्मात्साधीयोधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववत्तुज्ञेयम् । सर्वदमे युवानः, अयमेवामतिशयेन, कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वदमेत्याः । अयमेवामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरतिशयेन कनीयान् । अयमस्मात्कनीयान् । अल्पिष्ठः, अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतेर्लुक् ॥ ६५ ॥

विनो मनुपश्च लुक् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव कनन्य ज्ञापकमजादिसद्भावस्य । सर्वदमे सन्निष्ठः, अयमेवामतिशयेन, सन्निष्ठः । उभाविमौ सन्निष्ठौ, अयमनयोरतिशयेन, सन्नीयान् । अयमस्मात्सन्नीयान् ।

सर्वदमे त्वग्रन्तः अयमेवामतिशयेन, त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वग्रन्तौ, अयम-
नयोरतिशयेन, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चेतत् । प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थे वर्तमाना-
नात् प्रातिपदिकात् स्वार्थरूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थ-
विशेषस्य द्योतका भवन्ति । प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः ।
प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपो ऽयं, यः पलाण्डुना सुरां पिबति ।
चोररूपः । दस्युरूपः । यो ऽत्तोरप्यञ्जनमपहरेत् । तिङश्चेत्यनुवर्तते । पचतिरू-
पम् । पचतोरूपम् । क्रियाप्रधानमाख्यातम् । एका च क्रियेति रूपप्रत्ययान्ताद्
द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसकलिङ्गन्तु भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेतासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः ।
प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात्
कल्पद् देश्यदेशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः, पटुकल्पः ।
पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः । तिङश्चे-
त्येव । पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तान्तु ॥ ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् सुबन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो
भवति, स च पुरस्तादेव भवति, न परतः चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईषद-
समाप्तः पटुः, बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुगुडा द्राक्षा । विभाषावचनात् कल्प-
बादयो ऽपि भवन्ति । सुबबहणं तिङन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने, प्रकृत्यर्थविशेषणं
चेतत् । सुबन्तात्मकारविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं जातो-
यर् प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चायं प्रत्ययः । घाल्युनः प्रकारमात्रेण भवति ।
पटुप्रकारः, पटुजातीयः । मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

प्राग्विवात्कः ॥ ७० ॥

इवे प्रतिज्ञताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाद्यानित कर्ष्यम-
नुकर्मिणामः, कर्ष्यमयस्तेष्वधिष्ठितो वेदितव्यः । वक्ष्यति कर्ष्यातइति । अश्वकः ।
वर्धकः ॥ तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते ॥ अकर्मिण्यते ॥ तिङश्चेत्यनुवर्तमुत्तर-
सूत्रेणैव संबन्धीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकचप्राक् टेः ॥ ७१ ॥

तिङ्शेत्त्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्राग्विधीष्वर्चेष्वकप्रत्ययो भवति, स च प्राक् टेः, न परतः । कस्यापवादः । उच्चकैः । नीचकैः । जनकैः । सर्वनाम्नः सत्त्वपि । सर्वके । विश्वके । उभयके । प्रातिपदिकात्सुप इति द्वयमिहानुवर्तते । तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति । क्व चित्प्रातिपदिकस्य प्राक् टेः प्रत्ययो भवति । क्व चित्सुबन्तस्य । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । युष्मकासु । अस्मकासु । युवकयोः । आवकयोः । इत्यत्र प्रातिपदिकस्य । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकीत्यत्र सुबन्तस्य ॥ अकप्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ स च मिस्वादन्यादवः परो भवति । तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ॥ शीले को मलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ तूष्णीशीलः, तूष्णीकः । तिङ्शेति प्रकृतमत्र संबध्यते पचतकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकृत्सन्धियोगेन दकारादेशो भवति । चकारः सन्धियोगार्थः । सामर्थ्याच्चाव्ययबह्वचमनुवर्तते, न सर्वनामबह्वचम् । ककारान्तस्य सर्वनाम्नो ऽसंभवात् । धिक् । धीकित् । हिक् । हिरकुत् । एथक् । एथकक् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषो ऽज्ञातः । अज्ञातत्वोपाधिके ऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च स्वार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत् । कस्यायमश्च इति स्वस्वामिसंबन्धेनाज्ञाते ऽश्वे प्रत्ययः । अश्वकः । गर्दभकः । उष्ट्रकः । एवमन्यत्रापि यथायोगमज्ञातता विज्ञेया । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सितो ऽश्वः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

कुत्सितइत्येव । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । धारकः । पूरकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

काश्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुबन्तासिद्ध-
त्वाच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्बलकः । बुभुक्षि-
तकः * । विश्वसितकि । स्वपितकि ॥

नीतौ च तदुक्तात् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरूपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तदुक्तादनुकम्पायु-
क्ताद्याविहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानकाः । हन्त ते तिलकाः । वह्कि ।
बहुकि । अनुकम्पमानो दानेनाराधयति । पूर्वणाप्रत्यासवानुकम्पासंबन्धादनुक-
म्पमानादेव प्रत्ययो विहितः । संप्रति व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

बहुचो मनुष्यनाम्नष्टुच्चा ॥ ७८ ॥

अनुकम्पायां नीतौ च तदुक्तादिति वर्तते । बहुचः प्रातिपदिकान्म-
नुष्यनामधेयाद्वा ठप्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च ।
देविकः । देवदत्तकः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः । बहुच इति किम् । दत्तकः ।
गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति किम् । मद्रबाहुकः । भद्रबाहुकः ॥

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्तते । पूर्वण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वच-
नम् । बहुचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । चकारादस्या-
प्राप्तम् । देवियः । देविलः । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञियः । यज्ञिलः ।
यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥

प्राचामुपादेरड्जुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद्
बहुचो मनुष्यनाम्नो ऽडच् जुच् प्रत्ययो भवतः । चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययो
भवतः । ठच् वा । उपहः । उपकः । उपियः । उपिलः । उपिकः । उपेन्द्र-
दत्तकः । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । इत्येव हि वर्तते ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

बहुच इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो मनुष्यना-
मधेयो व्याघ्र सिंह इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन्प्रत्ययो भवति ।
व्याघ्रकः । सिंहकः । शरभकः । वाचनानुवृत्तेर्यथादर्शनमन्यो ऽपि भवति ।
कञ्जिलः । सिंहिलः । नामग्रहणं स्वरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

* अवर्तकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† यथासंभवमिति पा० २ ।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्प्यायां कनित्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः । व्याघ्राखिनो नाम कश्चिन्मनुष्यः । सोऽनुकम्पितः । व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादश्च ॥ ८३ ॥

लोप इत्यनुवर्तते । अस्मिन्मकरणे यष्टो ऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्न्यरतः प्रकृतेर्द्वितीयादश्च ऊर्ध्वं यक्त्वद्भरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वयह्वयं सर्वलोपार्थम् । अनुकम्पितो देवदत्तः, देविकः । देवियः । देवलः । यज्ञिकः । यज्ञियः । यज्ञिलः । उपडः । उपकः । उपेन्द्रदत्तकः । ठयह्वणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । अजादिलक्षणे हि माघितिकादिवत्प्रसङ्गः । वायुदत्तः । वायुकः । पितृदत्तः । पितृकः ॥ चतुर्थादश्च ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः । बृहस्पतिलः ॥ अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तकः । देवकः । यज्ञदत्तकः । यज्ञकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तिलः । दत्तियः । दत्तकः ॥ विना ऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तो, दत्तः । देव इति वा ॥ उवर्थात्त इत्यस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तो, भानुलः । वसुदत्तो, वसुलः ॥

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्थात्त इत्यस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यन्तरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ॥ * ॥ लहोडः । लहिकः । कहोडः । कहिकः ॥ एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वागाशीः, वाचिकः । सुचिकः । त्वचिकः । कथं ब्रह्मकुलितः, ब्रह्मिक इति । ब्रह्मप्राजादिवचनात्सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादश्च ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः, शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । विशालिकः । विशालियः । विशालिलः । वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्योमिकः । अर्योमियः । अर्योमिलः ॥ शेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धौनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शेवलेन्द्रदत्तः । सुपर्णाशीर्दत्तः । शेवलिकः । सुपरिक इति यथा स्यात् । शेवलियकः । सुपरियक इति मा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकादधाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैलकम् । घृतकम् । सर्वकम् । विश्वकम् । उज्जकैः । नाचकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाद् यधाविहितं प्रत्ययो भवति । दीर्घप्रतियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो वृत्तो, वृचकः । प्रचकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्वरत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्वरत्येव । संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीशमी-
शुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थं द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुटी,
कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । स्वार्थिकत्वे ऽपि पुल्लिङ्गता लोकाश्रयत्वा-
ल्लिङ्गस्य ॥

कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥

ह्रस्वरत्येव । कुतूशब्दाद् ह्रस्वत्वे द्योत्ये डुपच् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।
ह्रस्वा कूतूः कुतुपञ्चर्ममयं खेदभाजनमुच्यते । कूतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥

ह्रस्वरत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरच् प्रत्ययो भवति ।
कस्यापवादः । वकारोढीवर्धः । ह्रस्वा कासूः, कासूतरी । गोणीतरी । कासू-
रिति शक्तिरायुधविशेष उच्यते ॥

वत्सोक्ताश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

ह्रस्वइति निवृत्तम् । वत्स उत्तन् अश्व चरभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये
ष्टरच् प्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वे
प्रत्ययः । वत्सतरः । उत्ततरः । अश्वतरः । चरभतरः । प्रथमवया वत्सः तस्य
तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । तदण उक्ता । तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः ।
अश्वेनाश्वायामुत्पन्नो ऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्यपिवृक्ता । अनद्वानृषभः । तस्य
तनुत्वं भारवहने मन्दशक्तिता ॥

किंयत्तदेनिर्द्धारणे द्वयोरिकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरैकस्य निर्द्धारणे इतरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थं प्रत्ययः । जात्या * क्रियया गुणेन वा संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् । कतरो भवतोः कठः । कतरो भवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः । कतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । यतरो भवतोः पटुः । यतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । ततर आगच्छतु । महाविभाषया ऽत्र प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोर्द्वैवदत्तः, स आगच्छतु । निर्द्धारणदति विषयसप्तमीनिर्देशः । द्वयोरिति समुदायाच्चिर्द्धारणविभक्तिः । एकस्येति निर्देशः निर्धार्यमाणनिर्देशः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इतमच् ॥ ९३ ॥

किंयत्तद इति वर्त्तते, निर्द्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्द्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यः वा इतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो भवतां कठः । ततम आगच्छतु । वाचनमकक्षर्यम्, यको भवतां कठः । सक आगच्छतु । महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्त्तते एव । को भवतां कठः । यो भवतां कठः । स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्नदति किम् । को भवतां देवदत्तः । परिप्रश्नग्रहणं च किम् एव विशेषणं, न यत्तदोरसंभवात् । जातिग्रहणं तु सर्वैरेव संबध्यते । किमो ऽस्मिन्विषये इतरमपीच्छन्ति के चित् । कतरो भवतां कठः । कतरो भवतां कालाप इति । तत्र कतरकतमौ जातिपरिप्रश्नदति वचनात्सिद्धम् ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥

एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन इतरच् इतमच् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः स्वास्मिन्विषये । चकारो इतरचो ऽनुकर्षणार्थः । द्वयोर्चिर्द्धारणे इतरच् । बहूनां निर्द्धारणे इतमच् । जातिपरिप्रश्नदति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः । प्राचाग्रहणं पञ्चार्यं, विकल्पानुवर्त्तते ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः । परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सितइत्यनेन कन्प्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्राग्वीयस्य पर्णो ऽवधिः ॥

* जात्येत्यादिनाम् पुस्तके नास्ति, कतरो भवतोः कठ इति तदुदाहरणं च । तत्रैव युक्तमपदमञ्जर्यां जात्या वेत्यपि द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि संभवादिति दर्शनात् ।

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इवार्थं यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति इवार्थः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतियहणम् । प्रतिकृतिः प्रतिकृपकं प्रतिच्छन्दकम् । अथ इवायमश्वप्रतिकृतिः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । प्रतिकृताविति किम् । गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थं गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थ आरम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ॥

लुम्भनुष्ये ॥ ९८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये ऽभिधेये लुब् भवति । षष्ठ्येव मनुष्यः, चञ्चा । दासी । खरकुटी । मनुष्यरति किम् । अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । देवपथादेराकृतिगणत्वात्स्यैवायं प्रपञ्चो वेदितव्यः ॥

जीविकार्ये चापण्ये ॥ ९९ ॥

जीविकार्ये यदपण्यं तस्मिन्त्रभिधेये कनो लुब् भवति । विक्रीयते यत्तत्पण्यम् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवलकादीनां जीविकार्या देवप्रतिकृतय उच्यन्ते । अपण्यदिति किम् । हस्तिकान्विक्रीयते । अश्वकान् । रथकान् । देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

देवपाथदिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब् भवति । आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ।

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्चासु तावत् । शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि । अर्जुनः । दुर्योधनः । ध्वजेषु । कपिः । गरुडः । सिंहः । देवपथ । हंसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ । सिंहगति । उष्ट्रयीवा । चामरज्जुः । रज्जुः । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्प । मत्स्य* ॥

वस्तेर्दञ् ॥ १०१ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययोः सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । वस्तिशब्दादिवार्थं व्यात्ये ङप्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेया ॥

* रथपथ । उष्ट्रपथ । सिंहपथ । इत्येते शब्दा कत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकाकारे ।

शिलाया ठः ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवाच्यं ठः प्रत्ययो भवति । शिलेव, शिलेयं दधि । केचि-
दत्र ठञमपीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः । शिलाया ठऽप्रत्ययो भवति ।
शैलेयम् । ततो ठः । शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवाच्यं । शाखेव,
शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । शाखा । मुख । जघन । यङ् । मेघ । चरण ।
स्कन्ध । शिरस् । उरस् । अय । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवाच्यं यत्प्रत्ययो निपा-
त्यते । द्रव्यम् । भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते ।
द्रव्योयं राजपुत्रः । द्रव्योयं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥

कुशाशब्दादिवाच्यं कः प्रत्ययो भवति । कुशाग्रमिव सूक्ष्मत्वात्, कुशा-
ग्रोया बुद्धिः । कुशापीयं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवाच्यो निर्द्देश्यते । इवाच्यविषयात्समासादपरस्मि-
न्निवाच्यं एव कः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अत्राकृपाक्षीयम् । अन्धक-
वर्त्तकीयम् । अतर्कितोपनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काकस्यागमनं यादृ-
च्छिकम् । तालस्य पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव
देवदत्तस्य तत्रागमनं, दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो
देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः ।
अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र
प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः । समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । नह्यस्वा-
परं लक्षणमस्ति । सुप्तेति वा समासः । स चैवंविधय एव ॥

शर्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवाच्यं ऽण् प्रत्ययो भवति ।
शर्करेव शर्करम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिका* । पुण्डरीक ।
शतपत्र । गोलोमन् । गोपुच्छ । नरालि । नकुला । सिकता । शर्करादिः ॥

* कनिष्ठिक इति पा० २ । अपरस्मिन्नुक्तके कपिष्टिक । पा० ३ ।

अकुल्यादिभ्यष्टक् ॥ १०८ ॥

अकुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अकुलीवाकुलिकः । भाद-
लिकः । अकुलि । भरज । बधु । वलु । मण्डर । मण्डल । अकुल । कपि ।
उदक्षित् । गोपी । उरस् । शिखा । कुलिश । अकुल्यादिः ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थे ऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यां-
इवेनानन्तरष्टक् प्राप्यते । एकशालेव, एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कूलोहितादीकक् ॥ ११० ॥

कर्कूलोहितशब्दाभ्यामिशार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति । कर्कूः शुक्रो ऽश्वः,
तेन सदृशः, कार्कूकः । लौहितीकः स्फटिकः । स्वयमलोहितोपुपाश्रयवशा-
त्तथा प्रतीयते ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे घाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि
खिद्ये । तं प्रवधा पूर्वधा विश्वधेमधा ॥

पूगाञ् ज्यो ऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयो ऽर्थकामप्रधानाः
संघाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवति ।
लोहध्वज्यः । लोहध्वज्यौ । लोहध्वजाः । शैव्यः । शैव्यौ । शिष्यः । वातक्यः ।
वातक्यौ । वातकाः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देवदत्तो ग्रामणीरेवां तदमे
देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ॥

व्रातच्छजोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तयउत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातवाचिभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यश्च स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोतपाक्यः । कापो-
तपाक्यौ । कपोतपाकाः । व्रीहिमत्यः । व्रीहिमत्यौ । व्रीहिमताः । चक्रजः
अत्वपि । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राधायन्यः । ब्राधाय-
न्यौ । ब्राधायनाः । अस्त्रियामिति किम् । कपोतपाकी । व्रीहिमती । कौ-
ञ्जायनी । ब्राधायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ् ज्यद्वाहीकेष्वब्राह्मण-

राजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाही-

केषु य आयुधजीविसंघस्तद्विवर्धनः प्रातिपदिकाद्वास्त्रराजन्यवर्जितास्स्वार्थे
 व्यट् प्रत्ययो भवति । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव ।
 टकारो ङीबर्थः । तेनास्त्रियामिति नानुवर्तते । कौण्डोवृत्त्यः । कौण्डोवृत्त्यौ ।
 कौण्डोवृत्त्याः । तौद्रक्यः । तौद्रक्यौ । तुद्रकाः । मालव्यः । मालव्यौ । मालवाः ।
 स्त्रियां कौण्डोवृत्ती । तौद्रकी । मालवी । आयुधजीविग्रहणं किम् । मल्लाः ।
 शयवडाः । संघग्रहणं किम् । सम्राट् । वाचीकोष्विति किम् । शबराः । पुलिन्दाः ।
 अब्राह्मणराजन्यादिति किम् । गोपालवा ब्राह्मणाः शालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाद्वेययण् ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे टेस्यञ्
 प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थः, णकारो वृद्धार्थः । वार्केण्यः । वार्केण्यौ ।
 वृकाः । आयुधजीविसंघविशेषणं जातिशब्दान्मा भूत् ।

कामक्रोधो मनुष्याणां खादितारो वृकाश्चि ॥

दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्तष-
 ष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविनां
 संघानां षडन्तवर्गास्तत्र च त्रिगर्तः षष्ठः । त्रिगर्तः षष्ठो येषां, ते त्रिगर्तषष्ठा
 इत्युच्यन्ते । तेषु चेयं स्मृतिः ।

आहुस्त्रिगर्तषष्ठास्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

कौष्टकिर्जालमानिश्च ब्राह्मणप्रोथ जानकिः ॥

इति । दामन्यादिभ्यस्तावत् । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः ।
 जौलपीयः । जौलपीयौ । उलपयः । त्रिगर्तषष्ठेभ्यः खल्वपि । कौण्डोपरथीयः ।
 कौण्डोपरथीयौ । कौण्डोपरथाः । दाण्डकीयः । दाण्डकीयौ । दाण्डकयः ।
 कौष्टकीयः । जालमानीयः । ब्रह्मणुपीयः । जानकीयः । दामनी । जौलपि ।
 आकिदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति । शत्रुन्तपि । सार्वसेनि । बिन्दु ।
 मौञ्जान । उलभ । सावित्रीपुत्र * ॥

पश्वदियौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसंघादित्येष । पश्वदियौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य
 आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे ऽणञौ प्रत्ययो भवतः । पार्श्वः । पार्श्वौ ।
 पश्वः । आसुरः । आसुरौ । असुराः । यौधेयः । शौक्यः । पशु । असुर ।

* अच्युतन्ति । कोकतन्ती । तुलभ । देववापि । शैतकी । अपच्युतकी । कर्को ।
 पिण्ड । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः द्रुस्तकान्तरे ।

रक्षत् । बाल्हीक । वयस् । महत् । दशार्ह । पिशाच । विशाल । अशनि ।
 बाहोपक । सत्वत् । वसु । पश्वादिः ॥ यौधेय । कौशेय । क्रौशेय । शौक्रिय ।
 शौशेय । धार्तैय । वार्तैय । जाबालेय । त्रिगर्त । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

**अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छु-
 मदणो यज्ञ ॥ ११८ ॥**

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो ऽणन्तेभ्यः प्राति-
 पदिकैः यः स्वार्थं यज्ञ प्रत्ययो भवति । अभिजितो ऽप्रत्यमित्यण् । तदन्ता-
 स्तम् । आभिजित्यः । आभिजित्यो । आभिजिताः । वैदभृत्यः । वैदभृत्यो ।
 वैदभृताः । शालावत्यः । शालावत्यो । शालावताः । शैखावत्यः । शामी-
 वत्यः । शौर्णावत्यः । शौमत्यः ॥ गोत्रप्रत्ययस्यात्रालो ग्रहणमिष्यते ॥ अभि-
 जितो मुहूर्तः । आभिजितः । स्यालीपाक इत्यत्र न भवति ॥

ज्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥

पूजाज्यो ग्रामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञाभवन्ति ।
 तथा चैवोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशाः तद्राजस्य बहुष्वित्येवमादयः ॥

**इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
 पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥**

॥ अथ पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्धीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य धीप्सायां वुन्लोपायां वुन् प्रत्ययो
 भवति । तत्सचियोगेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति लोपेनैव सिद्धेपुनर्व-
 चनमनैमित्तिकार्थम् । यस्येति लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात्पादः
 यदिति पद्मावो न स्यात् । अस्य स्थानैमित्तिकत्वाच्च स्थानिवत्त्वम् । द्वौ द्वौ पादौ
 ददाति, द्विर्पादकां ददाति । द्वे द्वे शते ददाति, द्विशतिकां ददाति । तद्वि-
 तार्थे इति समासः । ततः प्रत्ययः । स्वभावाच्च वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्त्तते ।
 पादशतस्येति किम् । द्वौ द्वौ पादौ ददाति । संख्यादेरिति किम् । पादपादं
 ददाति । धीप्सायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति । द्वे शते ददाति । पाद-
 शतस्यद्वयमनर्थकमन्यथापि दर्शनात् । द्विमोदकिकां ददाति, त्रिमोदकिकां
 ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोग्यमानयोः पादशता-
न्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वृत्तं प्रत्ययो भवति, अन्तलोपरश्च । अवीप्साक-
यमारम्भः । द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदिकान्दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति ।
द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः । त्रिशतिकाम् । द्विशतिकां व्यव-
सृजति । त्रिशतिकाम् ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने ङोत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जातीयोरोपवादः ।
प्रकारो विशेषः । स्थूलप्रकारः, स्थूलकः । अणुकः । माषकः ॥ कन्प्रकरणे चञ्च-
वृहतीरूपसंख्यानम् ॥ * चञ्चत्प्रकारः, चञ्चत्कः । बृहत्कः । चञ्चवृहयोरिति
के चित्पठन्ति । तेषां चञ्चकः, बृहक इति उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केण इति
ब्रह्मः * । स्थूल । अणु । माष । इषु । कृष्ण तिलेषु । यव ग्रीहिषु ॥ इत्तुति-
लपाद्यकालावदाताः सुरायाम् ॥ गोमूत्र आच्छादने ॥ सुराया अहो ॥ जीर्ण
शालिषु । पत्रमूले समस्तव्यस्ते । कुमारीपुत्र । कुमार । श्वशुर । मखि ।
स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः तदभावो ऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ
गम्यमानायां कान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः । द्विचकः । अनत्यन्तगता-
विति किम् । भिन्नम् । द्विचम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे कान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् । सामि-
भुक्तम् । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अर्द्धकृतम् । नेमकृतम् । सामिवचने प्रतिषे-
धानर्थक्यं प्रकृत्याभिहितत्वात् । एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ विहितस्य कनः
प्रतिषेधः, किं तर्हि स्वार्थकस्य । केन पुनः स्वार्थकः कन्विहितः । एतदेव
ज्ञापकं भवति स्वार्थं कश्चित् । तत्र यदेतदुच्यते । एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं
भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यत इत्येवमादि तदुपपन्नं भवति † ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥

कचनुवर्तते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्तमानात्स्वार्थं
कन्प्रत्ययो भवति । बृहतिका । आच्छादने इति किम् । बृहती कन्दः ॥

अषडक्षयितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्स्वः ॥ ७ ॥

* केण इति ब्रह्म इत्यपपाठः, पदमञ्जरी दर्शनात् ।

† एतैर्हि बहुतरकं व्याकरणमधीतमित्येवमाद्युपपन्नं भवति । पा० ३ ।

अवडह आशितकु अलंकर्म अनंपुरुष इत्येतेभ्यो ऽभ्युत्तरपदाच्च स्वार्थः
 कः प्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि बडतीत्यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ
 सकृद्वहोरिति वच् । ततः सप्रत्ययः । अवडतीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव
 क्रियते न बहुभिः । आशिता गावो ऽस्मिन्नरह्ये आशितंगवीनमरण्यम् । नि-
 पातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः । अलंकर्मन् । अलंपुरुष इति । पर्यादयो भ्लाना-
 द्यर्चं चतुर्थ्येति समासः । अलंकर्मणे, ऽलंकर्मोणः । अलंपुरुषाय, अलंपुरुषोणः ।
 अधुत्तरपदस्तत्पुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजाधीनः । नित्य-
 श्चायं प्रत्ययः । उत्तरत्र विभाषायदृष्ट्यात् । अन्येपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः
 स्मर्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः । ऽयादयः प्राप्नुनः । आमादयः प्राह् मयटः ।
 बडतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥

विभाषाञ्चैरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥

अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्तमानात्स्वार्थं विभाषा कः
 प्रत्ययो भवति । प्राक् । प्राचीनम् । अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रिया-
 मिति किम् । प्राची दिक् । प्रतीची दिक् । दिव्यग्रहणं किम् । प्राचीना ब्रा-
 ह्मणी । अर्वाचीना शिक्षा । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं दिव्यमणीयम् । उदी-
 चीनं दिव्यमणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥

जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद्वन्धुनि वर्तमानात्स्वार्थं कः प्रत्ययो भवति ।
 बध्यते ऽस्मिञ्जातिरिति बन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन ब्राह्मणत्वादजाति-
 र्जन्मते तद्वन्धु द्रव्यम् । ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । वैश्यजातीयः ।
 इति । ब्राह्मणादिरिवोच्यते । बन्धुनीति किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा कः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत्
 स्थानान्तमर्थवद्भवति । सस्थान इति तुल्य उच्यते, समानं स्थानमस्येति कृत्वा ।
 पित्रा तुल्यः, पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । मातृस्थानीयो, मातृस्थानः । राज-
 स्थानीयो, राजस्थानः । सस्थानेनेति किम् । गोस्थानमश्वस्थानम् । इतिकरणो
 विवक्षार्थः । तेन बहुव्रीहिः सस्थानशब्दोऽर्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः । चेच्छब्दः
 संबन्धार्थः । द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिङ्ङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकष ॥ ११ ॥

किम् एकारान्तात्तिङ्ङन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङ्-
 व्ययघः तदन्तात्प्रातिपदिकादव्ययप्रकर्षं आम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य

स्वतः प्रकर्षो जास्ति तथापि गुणक्रियास्थः प्रकर्षो यदा द्रव्यउपचर्यते तदा ऽण्
प्रतिषेधः । क्रियामुक्तयोरेवायं प्रकर्षे प्रत्ययः । किंतराम् । किंतमाम् । पूर्वाह्ने-
तराम् । पूर्वाह्नेतमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्त-
माम् । अद्रव्यप्रकर्ष इति किम् । उच्चैस्तरः । उच्चैस्तमः ॥

अमुचच्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिङ्घ्र्ययघादद्रव्यप्रकर्षे अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसिविषये । चका-
रादाम् च । प्रतरं नयामः । प्रतरां वस्यः । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते ।
सस्मात्तदन्तस्वाव्ययत्वम् ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिनष्टात्स्वार्थे ढक् प्रत्ययो भवति ।
आनुगादिकः ॥

शब्दः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

कर्मव्यतिहारे शब्दः स्त्रियामिति शब्दविहितः, तदन्तात्स्वार्थे ऽञ् प्रत्ययो
भवति स्त्रियां विषये । व्यावक्राशी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रीग्रहणं किमर्थं
यावता शब्दः स्त्रियामेव विहितः । ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति । एवं तर्ह्य-
तञ् प्रापयति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तमाने ऽपीति ।
तेन गुडकल्या द्राक्षा । तैलकल्या प्रसवा । देव एव देवतेत्येवमादिउपपन्नं
भवति ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

अभिविधौ भावद्वयं विहितस्तदन्तात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । सां-
राधिषं वर्त्तते । सांकूटिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्ये
ऽभिधेये । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो
भवति । पौनः पुन्यमभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुन्यजातीयानां क्रियाणां जन्म-
संख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान्भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्त-
कृत्वः । संख्याया इति किम् । भूरीन्वारान्भुङ्क्ते । क्रियाग्रहणं किमर्थम् । याव-
ताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यगुणयोः । उत्तरार्थे क्रियाग्रहम् ।
एकस्य सकृद्व्यत्ययं क्रियैव गण्यते नाभ्यावृत्तिः, असंभवात् । आभ्यावृत्तिसकृद्व्यत्ययं

किम् । क्रियामात्रगणने मा भूत् । पञ्चपाकाः । दशपाकाः । गणनबह्व्यं
किमर्थम् । यावता गणनात्मिकैश्च संख्या । अक्रियमाणे गणनबह्व्ये क्रियाभ्या-
वृत्तौ वर्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । शतवाराभुङ्क्ते, शतकृत्व
इति । इह न स्यात् । शतं वाराणां भुङ्कति । नक्षत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः ।
संख्यानमात्रवृत्तित्वात् । गणनबह्व्येण तु सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि चि चतु इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः
सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः । द्विभुङ्क्ते । त्रिभुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते ।
सकारः स्वरार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्ययः क्रियागणने । कृत्व-
सुचो ऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्त्विह न संभवति । सकृदुङ्क्ते । सकृदधीते । एकः
पाक इत्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

विभाषा बहोर्द्धा ऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति ।
कृत्वसुचो ऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशे-
षणम् । क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासचकालाः भवन्ति, न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा
दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । अविप्रकृष्टकाल इति किम् । बहु-
कृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमासम-
र्थोऽप्रकृतोपाधिकेयं वर्तमानात्स्वार्थं मयट् प्रत्ययो भवति । टकारो ङावर्थः ।
अचं प्रकृतम्, अचमयम् । अपूपमयम् । अचरे पुनरेवं सूत्रार्थमाहुः । प्रकृतमित्यु-
च्यतेस्मिन्निति प्रकृतवचनं, तदिति प्रथमासमर्थोऽप्रकृतवचने ऽभिधेये मयट्
प्रत्ययो भवति । अचं प्रकृतमस्मिन्नचमयो यत्रः । अपूपमयं पर्व । वटकमयी
वाक् । वृथमपि प्रमाणादुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचन इत्येव । बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति ।
वकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः, मोदकिकम् । मोदक-
मयम् । चाक्षुलिकम् । शकुलीमयम् । अतिवर्तन्तेऽपि स्वार्थिकाः प्रकृतिता

निङ्गुवचनानि । द्वितीये सूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता अस्मिन्यत्रे, मोदकिको यज्ञः ।
मोदकमयः । शाष्कुलिकः । शष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् ड्यः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ड्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव, आनत्यम् ।
आवसथ एवावसथम् । इति ह, ऐतिह्यम् । निपातसमुदायो ऽयमुपदेशपार-
म्यार्थं वर्तते । भेषजमेव, भेषज्यम् । महाविभाषया विकल्पते प्रत्ययः ॥

देवतान्तात्तादथ्य यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थतादर्थ्यं यत् प्रत्ययो भवति ।
तदर्थे एव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्षष्ठ्यः । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते ।
अग्निदेवतायै इदम्, अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । वायुदेवत्यम् ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्यइत्येव । पादार्थशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थताभ्यां तादर्थ्येभिधेये यत्प्र-
त्ययो भवति । पादार्थमुदकं पादम् । अर्घ्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यथा-
दर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिः ।
वसु । अयस् । ओक । कवि । त्रेम । उदक । वर्चस् । निष्कवल । उक्थ ।
जन । पूर्व । नव । सूर । मर्त । यविष्ठ । इत्येतेभ्यः छन्दसि स्वार्थे यत्प्रत्ययो
भवति । अग्निरीशेवसव्यस्य । अयस्यो वसानाः । द्वितीयाबहुवचनस्यालुक् ।
अपो वसाना इत्यर्थः । स्वओक्थे । कव्योसि । त्रेम्यस्य वस्यति । वायुर्वर्चस्यः ।
निष्कवल्यं शंसति । उक्थं शंसति । जन्यं ताभिः । पूर्व्यांविशः । स्तोमैर्जन-
यामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्यपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ समशब्दादावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥ * ॥ समावदुसतु ॥ नवस्य नू
आदेशस्वप्साश्च प्रत्ययाः ॥ * ॥ नूत्रम् । नूतनम् नवीनम् ॥ न इव पुराणे
प्रात् ॥ * ॥ पुराणे वर्तमानात्मशब्दाच्च प्रत्ययो भवति । चकाराश्नपूनप्साश्च ।
प्रथम् । प्रथम् । प्रतनम् । प्रीथम् ॥ भागरूपनामभ्यां धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥
भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥ मित्रधेयं यतस्व ॥
आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आ-
ग्नीध्री । साधारणी । वाप्रकरणाच्च विकल्पन्तएतान्यपसंख्यानानि तेन यथाभा-
वमपि भवति । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूरिति ॥ अयवसमरूढ्यां
छन्दस्यवक्तव्यः ॥ * ॥ आयवसे रमन्ते । मास्तं शर्तुः * ॥

अतिथेज्यः ॥ २६ ॥

तादर्थ्यइत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थोत्तादर्थ्यं ऽभिधेये ज्ञयः प्रत्ययो भवति । अतिथये इदम् । अतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्यइति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थं तल् प्रत्ययो भवति । देव इव देवता ॥

अवेः कः २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थं कः प्रत्ययो भवति । अविरेवार्थिकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । याव इव, यावकः । मखिकः । याव । मणि । अस्थि । वण्ड । पीतस्तम्ब ॥ अतावुष्णरीते ॥ पशौ नूनविधाते ॥ अणु निपुणे ॥ पुत्र कृत्रिमे ॥ स्नात वेदसमाप्तौ ॥ शून्य रक्ते ॥ दानकुत्सिते ॥ तनु सूत्रे ॥ ईयसश्च ॥ श्रेयस्कः । ज्ञात ॥ कुमारीक्रीडनकानि च ॥

लोहितान्मयौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मयौ वर्त्तमानात्स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । लोहितो मयिः । लोहितकः । मयाविति किम् । लोहितः ॥

वर्षे चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्षे वर्त्तमानात्लोहितशब्दात्स्वार्थं कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः कोपेन । लोहितकः पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहितो गौः । लोहितं रुधिरम् ॥ लोहितास्त्रिङ्गुबाधनं वा वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितिका कोपेन । लोहितिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः कम्बलः । लोहितकः पटः । लिङ्गुबाधनं वेत्येव । लोहितिका । लोहितिका शाटी ॥

कालाञ्च ॥ ३३ ॥

वर्षे चानित्ये रक्तेरिति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमाना-
ङ्क्ते च कन् प्रत्ययो भवति । कालकं मुखं वैलत्येण । रक्ते । कालकः पटः । काशिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । विनय इव, वैन-
यिकः । सामयिकः । सौपयिकः । विभाषाबहूनेन विकल्प्यते प्रत्ययः । विनय । समय ॥ उपायाद्भवत्येव च ॥ संगति । कथंचित् । अकस्मात् । समयाचार ।

उपहार । समाचार । व्यवहार । संप्रदान । समुत्कर्ष । समूह । विशेष ।
अत्यय * । विनयादिः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रकाशितो ऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्यशब्दात्स्वार्थे
ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्यनोक्तार्थत्वात् संदेशवाग् व्याहृतार्थेत्युच्यते । वा-
चिकं कथयति । वाचिकं श्रद्धे । व्याहृतार्थेभ्यामिति किम् । मधुरा वाक् देव-
दत्तस्य ॥

तदुक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थेया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थे ऽण्
प्रत्ययो भवति । कर्मैव, कामंणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्का-
र्मणमित्युच्यते । अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मार† वण्डालमिच्छामिच्छेभ्य-
श्चक्षुषसंख्यानम् ॥ * ॥ कुलाल एव, कौलालः । वारुडः । नैषादः । कामारः ।
वाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः । साचायानुजावरानुवृकाष्टुभचातुषाश्वराक्षोघ्न-
वैयातवैकृतवारिवस्क्रतायायणायहायणसान्तपनाः । एते ऽणन्ताः स्वार्थिका-
श्चन्द्रसि भाषायां चेप्यन्ते ॥

श्रीषधेरजातौ ॥ ३७ ॥

श्रीषधिश्चदजातौ वर्त्तमानात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । श्रीषधं
प्रियति । श्रीषधं ददाति । अजाताविति किम् । श्रीषधयः स्तेजे कृता भवन्ति ॥

प्रज्ञाहिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रज्ञानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे ऽण्
प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यते सा
प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्या ए इति विदित्वित्यत्र पठ्यते । शत्रन्तस्य
विदेशेहणं, विदेः शतुर्वसुरित्यत एव ज्ञापकात् पाणिनो वस्वादेशः । अन्यतर-
स्यायहणं वा तत्रानुवर्तते । तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्यामिति । प्रज्ञ । वणिक् ।
उशिक् । उणिक् । प्रत्यक्ष । विदुस् । विदन् । बोडन् । बोडश्च । विद्या । मनस् ॥
श्रीच शरीरे ॥ श्रीचम् । जुहुत् ॥ कृष्ण मृगे ॥ चिकीर्षत् । चोर । शक । योध ।
वत्स । धूर्त । वस् । एत् । मरुत् । क्रुड् । राजा । सत्वन्तु । दशार्ह । वयस् ।
आतुर § । रत्नस् । पिशाच । अशनि । कार्षापण । देवता । बन्धु ॥

* अस्थि । कण्डु । एते शब्दाश्च गणे ऽधिकौ कुत्र चित् ।

† बहुषु पुस्तकेषु वार्तिके कर्मार इति तदुदाहरणे च कामार इति नास्ति ।

‡ कचब् । पा. २ ।

§ असुर पा. २ ।

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्पः सर्वज्ञानुवर्तते । मृदेव,
मृत्तिका ॥

सखौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसोपाधिकेर्धे वर्त्तमानाद् मृच्छब्दात्स ख इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
रूपोपवादः । प्रशस्ता मृद्, मृत्सा । मृत्खा । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उत्तर-
सूत्रे अन्यतरस्यां ग्रहणात् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेर्धे वर्त्तमानाभ्यां यथा-
संख्यं तिलतातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपोपवादौ । वृकतिः ।
व्येष्टतातिः ॥

बहुल्पर्याच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बहूर्थादल्पर्याच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच्च क्वप् प्रत्ययो भवति अन्य-
तरस्याम् । विशेषानभिधानाच्च सर्वे कर्मादिकारका एव्यते । बहूनि ददाति,
बहुशो ददाति । अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति ॥ बहुभिर्ददाति बहुशो
ददाति । अल्पेन, अल्पशः । बहुभ्यः, बहुशः । अल्पशः । इत्येवमाद्युदाहा-
र्यम् । बहुल्पर्यादिति किम् । गां ददाति । अश्वं ददाति । कारकादिति
किम् । बहूनां स्वामी । अल्पानां स्वामी । अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्योपि भवति ।
भूरिशो ददाति । स्तोत्रशो ददाति । बहुल्पर्यान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ यत्र
मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्यय इष्यते । बहुशो ददातीत्याभ्युदधिकेषु कर्मसु ।
अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ॥

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां ङोत्यायां शप्
प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः । एक-
वचनात्संख्येयि । कार्वाणं ददाति, कार्वाणशः । माषशः । पादशो ददाति ।
एकीर्षे उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्वाणशब्दादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्वा
श्च भवन्ति । संख्यैकवचनादिति किम् । घटं ददाति । वीप्सायामिति
किम् । द्वौ ददाति । कार्वाणं ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।
कार्वाणस्य कार्वाणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तास्तसिः प्रत्ययो

भवति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युर्जुनतः प्रति । वायव्यानुवृत्ते-
र्विकल्पेन भवति । वासुदेवादजुनादित्यपि भवति । तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । आह-
तिगणश्चायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तस्ये-
दपादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति । यामत आगच्छति । यामात् । चोरातो
बिभेति । चोरात् । अध्ययनतः पराजयते । अध्ययनात् । अहीयरुहोरिति किम् ।
सार्धाद्वीयते । पर्वतादप्ररोहति । हीयते इति विकारनिर्देशो जडातेः प्रतिप-
त्यर्थः । जिहातेर्मा भूत् । भूमित उज्जिहीते । भूमेरुज्जिहीते । कथं मन्त्रो
हीनः स्वरतो वर्णतो वेति । नैवा पञ्चमी । किं तर्हि, तृतीया । स्वरेण वर्णेन
वा हीन इत्यर्थः ॥

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य ग्रहो ऽतिग्रहः । अवलनमव्ययनम् । क्षेपो निन्दा । अतिग्र-
हादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्तरि न
भवति । वृत्तेनातिगृह्यते, वृत्ततो ऽतिगृह्यते । चारित्र्येणातिगृह्यते, चारित्र्यतो
ऽतिगृह्यते । सुष्ठुवृत्तवानन्यानातिक्रम्य वृत्तेन गृह्यतइत्यर्थः । अव्ययने । वृत्तेन
न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्र्येण न व्यथते चारित्र्यतो न व्यथते । वृत्तेन
न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्र्येण क्षिप्तः, चारि-
त्र्यतः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वा-
चिनः शब्दात्परा या तृतीया विभक्तिर्कर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति ।
वृत्तेन हीयते, वृत्ततो हीयते । चारित्र्येण हीयते, चारित्र्यतो हीयते । पापयो-
गात् । वृत्तेन पापः, वृत्ततः पापः । चारित्र्येण पापः । चारित्र्यतः पापः । क्षे-
पस्याविवक्षायां तस्याख्यायामिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वमेव सिद्धम् । अक-
र्त्तरीत्येव । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥

नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने बध्नान्ताद् वा तसिः प्रत्ययो
भवति । देवा अर्जुनतो ऽभवन् । आदित्याः कर्षतो ऽभवन् । बध्नी चात्र पक्षा-
वस्येव । अर्जुनस्य पक्षे कर्षस्य बध्नादित्यर्थः । व्याश्रयइति किम् । वृक्षस्य शाखा ॥

रोगाज्ञापनयने ॥ ४८ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या वष्टी विभक्तिः तदन्ताद्वा तसिः
प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनं प्रतीकारः, चित्किन्सेत्यर्थः । प्रवा-
हिकातः कुरु । कासतः कुरु । हृदिंकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः ।
अपनयन इति किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्वावे कृष्यस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि चिवः ॥ ५० ॥

कारकस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावो ऽभूततद्वावः । संप-
द्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात्मातिपदिकादभूततद्वावे गम्य-
माने कृष्यस्तिभिर्धातुभिर्यागे चिवः प्रत्ययो भवति । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते, तं
करोति शुक्ली करोति । मलिनं शुक्ली भवति । शुक्ली स्यात् । घटी करोति
मृदम् । घटी भवति । घटीस्यात् । अभूततद्वाव इति किम् । शुक्लं करोति ।
नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता । कृष्यस्तियोग इति किम् । अशुक्लः शुक्लो जायते । संप-
द्यकर्त्तरि इति किम् । यावता अभूततद्वावसामर्थ्याल्लभ्यत एव संपद्यकर्त्तृत्वम् ।
कारकान्तरसंपत्ता मा भूत् । अदेवगृहे देवगृहे संपद्यते । देवगृहस्याधेयविशे-
षसंबन्धेनाभूततद्वावः सस्वाधिकरणस्य न कर्त्तरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुः प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्विश्च प्रत्ययः । सर्वविशेषकसंब-
न्धात्पूर्वैरेव प्रत्ययः सिद्धो लोपमात्रार्थे आरम्भः । अन्तररुः संपद्यते तं करोति,
अरु करोति । अरु भवति । अरु स्यात् । मनस् । उन्मनी करोति । उन्मनी
भवति । उन्मनी स्यात् । चक्षुस् । उच्चक्षु करोति । उच्चक्षु भवति । उच्चक्षु
स्यात् । चेतस् । विचेती करोति । विचेती भवति । विचेती स्यात् । रहस् ।
विरही करोति । विरही भवति । विरही स्यात् । रजस् । विरजी करोति
विरजी भवति । विरजी स्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥

अभूततद्वावे कृष्यस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि इति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन्विषये
विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कात्स्न्यं गम्यमाने । यदि प्रकृतिः कृत्स्नां विका-
रात्मतामापद्यत इत्यर्थः । अग्निसाद्भवति अस्त्रम् । अग्नीभवति शस्त्रम् । उद-
कसाद्भवति लवणम् । उदकीभवति लवणम् । कात्स्न्यं इति किम् । एकदेवेन
पदः शुक्ली भवति । विभाषादहं च्वेः प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभा-
षये सिद्धः ॥

अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्विविधये सातिः प्रत्ययो भवति संपदा योगे, चकारात्कृष्णस्तिभिश्च । विभाषायहणानुवृत्तेश्चिरप्यभ्य-
नुज्ञायते । स च कृष्णस्तियोगएव भवति न संपदा । अग्निसात्संपद्यते । अग्नि-
साद्वधति । उदकसात्संपद्यते । उदकसाद्वधति लवणम् । आग्नीभवति । उद-
कीभवति । अथाभिविधेः कात्स्न्यस्य च को विशेषः । यत्रैकदेशेनापि सर्वो
प्रकृतिर्विकारमापद्यते सोभिविधिः । यथा ऽस्यां सेनायामुत्पातेन सर्वं अस्त्र-
मग्निसात्संपद्यते । वर्षाषु सर्वं लवणमुदकसात्संपद्यतइति । कात्स्न्यं तु सर्वा-
त्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्वावदति निवृत्तम् अर्थान्तरोपादानात् । कृष्णस्तियोगे संपदा
चेति वर्तते । तदधीनं तदायत्तं तत्स्वामिकमित्यर्थः । स्वामिसामान्यमीशितव्य-
सामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीनि-
तव्ये ऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृष्णस्तिभिः संपदा च योगे । राजाधीनं
करोति, राजसात्करोति । राजसाद्वधति । राजसात्स्यात् । राजसात्संपद्यते ।
ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसाद्वधति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्संपद्यते ॥

देये च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचनइत्यनुवर्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यं देयं,
तदधाने देये च प्रत्ययो भवति चकारात्सातिश्च कृष्णस्तिभिः संपदा च योगे ।
ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातं तदादा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा
चा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधानं देयं करोति, ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणचा
करोति । ब्राह्मणचा भवति । ब्राह्मणचा स्यात् । ब्राह्मणचा संपद्यते । देय-
इति किम् । राजसाद्वधति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः चाप्रत्ययो ऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्विती-
यासप्तम्यन्तेभ्यः चा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृष्णस्तिभिरिति नात्र संबध्यते ।
सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति, देवचा गच्छति । देवेषु वसति, देवचा
वसति । मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यचा गच्छति । मनुष्येषु वसति, मनुष्यचा
वसति । एवमन्येषु दाहायोः । पुरुषान् गच्छति, पुरुषचा गच्छति । पुरुषेषु वसति,
पुरुषचा वसति । पुरुषाङ्गच्छति, पुरुषा गच्छति । पुरुषु वसति, पुरुषा वसति ।
मर्त्यान्वसति, मर्त्यचा वसति । मर्त्येषु वसति, मर्त्यचा वसति । बहुलवचना-
दन्यत्रापि भवति । बहुचा जीवता मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ॥ ५० ॥

यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यत्यन्ते सोऽव्यक्तः । तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । ट्वाच् अव्यजवरार्द्धं यस्य तद् व्यजवरार्द्धम् । अव्यजवरार्द्धोपकर्षः । यस्यापकर्षं क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्द्धं ट्वाक्कं संपद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादनितिपराङ्मुख्यप्रत्ययो भवति । कृभ्यस्तिथोगदित्यनुवर्तते । यस्य च द्विवचने कृते व्यजवरार्द्धं ततः प्रत्ययः । डाचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी । डाचि विवक्षिते द्विवचनमेव पूर्वं क्रियते पश्चात्प्रत्ययः । पटपटा करोति । पटपटा भवति । पटपटा स्यात् । दमदमा करोति । दमदमा भवति । दमदमा स्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् । दृषत्करोति । व्यजवरार्द्धादिति किम् । श्रत्करोति । अव्यजवरार्द्धं किम् । खरटखरटा करोति । त्रपटत्रपटा करोति । चनिताविति किम् । पठिति करोति । चकारः स्वरार्थः स्वरितेर्बाधनार्थः । पटपटासि । अत्र स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितो न भवति । केचिद्व्यजवरार्द्धादिति यकारं पठन्ति स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५१ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे नान्यत्र । पुनः कृष्यग्रहणं भवत्योर्विवृत्त्यर्थम् । द्वितीया करोति । द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्बा करोति । अनुलोमकृष्टं चेत् पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । बीजा करोति । सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृषाविति किम् । द्वितीयं करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५२ ॥

कृज इत्यनुवर्तते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुण शब्दोऽन्ते समीपे यत्र संभवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशात्प्रातिपदिकात्कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । द्विगुणं विलेखनं करोति चेत्स, द्विगुणा करोति चेत्सम् । त्रिगुणा करोति । कृषाविति किम् । द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

कृज इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिशयं यापना । समयशब्दाद्वयापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । समया करोति । यापयति, कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । यापनायाविति किम् । समयं करोति ॥

सपत्ननिष्पत्तादतिव्ययने ॥ ६१ ॥

ह्रज इत्येव । सपञ्चनिष्पन्नशब्दाभ्यामतिव्ययने ङाच् प्रत्ययो भवति ह्रजो योगे सति । अतिव्ययनमतिपीडनम् । सपञ्चा करोति मृगं व्याधः । सपञ्चं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पञ्चा करोति । शरीराच्छरमपरपाह्वं निष्क्रामयतीत्यर्थः । अतिव्ययनदति किम् । सपञ्चं वृत्तं करोति जलसेवकः । निष्पञ्चं वृत्ततलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥

ह्रज इत्येव । निष्कुलशब्दाचिष्कोषणे वर्तमानात्कृजो योगे ङाच् प्रत्ययो भवति । निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् । निष्कुला करोति यज्ञून् । निष्कुष्यातीत्यर्थः । निष्कोषणदति किम् । निष्कुलान्करोति शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्तमानाभ्यां ह्रजो योगे ङाच् प्रत्ययो भवति । आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तेनम् । सुखा करोति । प्रिया करोति । स्वाम्यादेश्चित्तमाराधयतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्वन्प्यानुलोम्ये ऽवस्थित एवमुच्यते । आनुलोम्यदति किम् । सुखं करोति, प्रियं करोत्येवावधानम् ॥

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

ह्रज इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपदिकात्प्रातिलोम्ये गम्यमाने ङाच् प्रत्ययो भवति ह्रजो योगे । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता । स्वाम्यादेश्चित्तपीडनम् । दुःखा करोति भृत्यः । प्रातिलोम्यदति किम् । दुःखं करोति कदम्बम् ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥

ह्रज इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये ङाच् प्रत्ययो भवति ह्रजो योगे । शूले पचति, शूला करोति मांसम् । पाकदति किम् । शूलं करोति कदम्बम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

ह्रज इत्येव । सत्यशब्दादशपथे ङाच् प्रत्ययो भवति ह्रजो योगे । सत्य-शब्दे ऽनृतप्रतिपक्षवचनः क्व चित् शपथे च वर्तते सत्येन शापयेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः । सत्या करोति वणिक् भाण्डम् । मयैतत्कृतव्यमिति तथ्यं करोति । अशपथदति किम् । सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥

ह्रज इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे ङाच् प्रत्ययो भवति ह्रजो योगे । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रशब्दे मङ्गलार्थः । मङ्गलं मुण्डनं करोति, मद्रा करोति ॥ मद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मद्रा करोति नापितः कुमारम् । परिवापणदति किम् । मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोपमापादपरिसमाप्ते, ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्ताव-
यवा एकदेशा भवन्ति, तद्वहणेन यद्वन्तदिति वेदितव्यम् । प्रयोजनमव्ययीभा-
वद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः । उपराज, मधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येव
विधिर्भवति । अनश्चेति टच् । द्विपुरी, त्रिपुरीति । द्विगोरिति ङीष्भवति ।
कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी * । द्वन्द्वोपतापगर्हादितीनिर्भवति । विधुरः ।
बभ्रुः । तत्पुरुषे तुल्येत्येव स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः । नीचैर्धुरः । बहुव्रीहौ
कस्यत्वा पूर्वेपदमित्येतद्व्यति ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधायन्ते राज्ञाहः सखिभ्यष्टजित्येव-
मादीन् यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति ।
सुराजा । अतिराजा । सुगौः । अतिगौः ॥ पूजायां स्वतियहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । परमराजः । परमगवदिति ॥ प्राग्बहुव्रीहियहणं च कर्तव्यम् ॥ * ॥
बहुव्रीहौ सख्यत्पोरित्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति । सुसक्यः । अतिसक्यः ।
स्वतः । अत्यतः ॥

किम् क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति । किंराजा यो न
रहति । किंसखा यो ऽभिद्रुहति । किंगैर्यो न वहति । किं क्षेपदति समासः † ।
क्षेपदति किम् । कस्य राजा, किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नञः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो न भवति ।
अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषादिति । किम् । अनृचो माणवकः । अधुरं
शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नञस्तत्पुरुषादिति वर्तते । नञः परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषा-
त्समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वेषु नित्यः प्रतिषेधः प्राप्तो विकल्प्यते ।
अपथम् । अपन्याः ॥

बहुव्रीहौ संख्येये इजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिवर्तते तस्मादबहुगणान्ताहुच् प्रत्ययो भवति ।

* कोशनिबन्दिनी । शङ्खत्वचिनी । पा० २ ।

† किं क्षेपदति समास इत्यधिकमत्र, परं स्वयंपाठः पदमञ्जयेन दर्शनात् ।

संख्यायाव्यासचेति यो बहुव्रीहिस्तस्येदं बहुवचम् । उपदशाः । उपविंशाः । उपत्रिंशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्वित्राः । पञ्चषाः । पञ्चदशाः । संख्येयइति किम् । चित्रगुः । शबलगुः । अषडगुणादिति किम् । उपबहुवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ इत्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंशादपर्यम् ॥ * ॥ निर्गतानि त्रिंशतः, निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतस्त्रिंशताकुलिभ्यो, निस्त्रिंशः खड्गः ॥

अनृक्पूरब्धुःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहविति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । अनृक् पुर अप धुर पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽन्ते न । सामर्थ्यादुर एतद्विशेषणमृगादीनाञ्च भवति । अतसंबन्धिनी या धूस्तदन्तस्य न भवति । अनृचः । बहुचः । अर्तुर्च्चः । पुर । ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् । अप । द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । धुर । राजधुरा । महाधुरा । पथिन् । जलपथः । अनतइति किम् । अतस्य धूः, अतधूः । दृढधूरतः ॥ अनृचो माणवके ज्ञेयो, बहुवश्चरणाख्यायाम् ॥ अनृचो माणवकः । बहुचो ब्राह्मणः । अनृक् साम । बहुक् सूक्तमित्यत्र न भवति ॥

अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोमः ॥ ७५ ॥

प्रति अनु अच् इत्येवंपूर्वात्सामान्ताल्लोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो भवति । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥

कृष्णोदक्पाण्डुर्वाया भूमेरच्प्रत्यः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदग्भूमः । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः ॥ भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते ॥ द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकं सूत्रम् ॥ अन्यत्रापि च दृश्यते ॥ पद्मनाभः । कर्णनाभः । दीर्घरात्रः । समरात्रः । अरात्रः । तदेतत्सर्वमिह योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥

अदयो ऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

अजित्यनुवर्तते । दर्शनादन्यत्र यो ऽक्षिणश्चस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति लवणाक्षम् । पुष्कराक्षम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः * । अद-

* उपमितमित्याभ्य उमाश्च इत्यन्तोयमपठः पदमज्ज्यां दर्शनात् ।

र्तनादिति किम् । ब्राह्मणादि । कचं कबराचं गवाक्षमिति । अश्वादीनां
मुखप्रच्छादनार्थं बहुच्छिद्रं कबराचं तेनापि हि दृश्यते गवाक्षेण च । नैव
दोषः । चतुःपर्यायवचनो दर्शनशब्दः, प्राण्यङ्गवचन इहाश्रीयते ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनङ्कुहकर्तामवा-
स्मनसाक्षिभुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तंदि-
रात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायु-
षद्वायुषश्यायुषग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृ-
द्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥

अश्वप्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेव
प्रतिपत्तव्या । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अदृश्यान्वविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य
सोचतुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि चत्वारि यस्य स
सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । स्त्री च पुमांश्च, स्त्रीपुंसौ । इह न भवति
स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमानिति । धेनुश्च अनङ्गांश्च, धेन्वनङ्गौ । अक्च साम च
अक्सामे । वाक्च मनश्च, वाङ्मनसे । अक्षि च भुवौ च, अक्षिभुवम् । दाराश्च गावश्च,
दारागवम् । ऊरु च अष्टीवनौ च ऊर्वष्टीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ च
अष्टीवनौ च पदष्टीवम् । पादस्य पद्मावो निपात्यते । नक्तं च दिवा च, नक्तंदि-
वम् । सप्तम्यर्थवृत्तयोरव्यययोः समासोपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रात्रि-
दिवम् । पूर्वपदस्य मानसत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च, अहर्दिवम् । ननु च
पर्यायावेतौ कथमनयोर्द्वन्द्वः, वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एको
ऽव्ययीभावः । साकल्ये । सरजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति । सह रजसा,
सरजः पङ्कजमिति । ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो, निश्रेयसम् । निश्रेयस्कः
पुरुष इत्यत्र न भवति । ततः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः, पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे
न भवति । पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विगु । द्वे आयुषी समाहूते
द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । इह न भवति द्वयोरायुः, त्र्यायु, स्व्यायुरिति । ततो
द्वन्द्वः । अक्च यजुश्च अग्यजुषम् । इह न भवति । अग्यजुरस्योन्मुग्धस्य
अग्यजुस्समुग्धः । जातादिपूर्वपदा उत्तशब्दान्तास्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः ।
महोक्षः । वृद्धोक्षः । बहुव्रीहौ न भवति । जातोक्षा ब्राह्मणः । महोक्षा, वृद्धो-
क्षेति । ततोऽव्ययीभावः । शुनः समीप, मुपशुनम् । टिलोपाभावः संप्रसारणं
निपातनादेव । ततः सप्तमीसमासः । गोष्ठे स्वा गोष्ठश्चः ॥ चतुरो ऽप्रकरणे
अपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्ज्यसः ॥ ७८ ॥

अस्मद्वस्तिभ्यां परौ यो वर्चःशब्दस्तदन्तात्समासादप्रत्ययो भवति ।
अस्मद्वर्चसम् । वस्तिवर्चसम् ॥ पत्न्यावभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पत्न्य-
वर्चसम् । राजवर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७६ ॥

अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमःशब्दस्तदन्तात्समासादप्रत्ययो
भवति । अवसमसम् । सन्तमसम् । अन्धतमसम् ॥

असौ वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परौ यौ वसीयःश्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादप्रत्ययो भवति ।
श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वभावाच्चेह
श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूयात् ।
शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्वोवसीयसमित्यस्यैव पर्यायः ॥

अन्ववतप्राद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परौ यो रहश्शब्दस्तदन्तात्समासादप्रत्ययो
भवति । अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परौ य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादप्रत्ययो भवति स चेदुरः-
शब्दः सप्तमीस्थो भवति । सप्तम्यर्थं वर्ततइत्यर्थः । उरसि वर्तते । विभक्त्यर्थे
यदव्ययमिति समासः, प्रत्युरसम् । सप्तमीस्थादिति किम् । प्रतिगतमुरः, प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामे ऽभिधेये । अनुगवं यानम् ।
यस्य आयाम इति समासः । आयामइति किम् । गवां पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति । अक्षप्रत्यय-
ष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगुणा
वा कस्याञ्चिद्विहृतौ तत्रेदं निपातनम् । द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावा वेदिः ।
वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ।
प्रगतो ऽध्वानं, प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् । उपस-
र्गादिति किम् । परमाध्वा । उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलीः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चात् प्रत्ययो भवति ।
द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य, द्वाङ्गुलम् । अङ्गुलम् । तद्वित्तार्थे इति समासः । प्रमाणे
नो द्विगोर्नित्यमिति मात्रावो लोपः । अव्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो, निरङ्गु-
लम् । अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्येति किम् । पञ्चाङ्गुलिः । अत्यङ्गुलिः पुरुषः ।
तत्पुरुषाधिकारश्च द्वन्द्वान्द्वयदान्तादिति यावत् ॥

अहस्त्वैकदेशं संख्यातपुण्या रात्रिः ॥ ८७ ॥

अहारादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति
अहारासंख्यादेरव्ययादेश्च । अहर्बहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहो-
रात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे । पूर्वं रात्रे, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वपराधरेति
समासः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येति समासः ।
एवं पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादेः सत्वपि । द्वे रात्री समाहृते,
द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ॥

अहोह एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहचित्येतस्याह
इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वान्वा
प्रत्ययमृश्यन्ते । सामर्थ्याव्याहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां बह-
वम् । नह्यहः शब्दात्परोहः शब्दः संभवति । संख्यायास्तावत् । द्वयोरहोर्भेदः,
द्वहः अहः । अव्ययात् । अहरतिक्रान्तः, अत्यहः । निरहः । सर्वाहः । पूर्वाहः ।
अपराहः । संख्याताहः । पुण्यशब्दात्मतिषेधं वक्ष्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याहःशब्दस्याह्वादेशो न भवति ।
पूर्वेषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । द्वे अहनी समाहृते, द्वाहः । अहः । समाहारइति
किम् । द्वयोरहोर्भेदो, द्वाहः । अहः । तद्वित्तार्थे इति समासे कृते ऽयं आग-
तस्य द्विगोरिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोन्त्य-
वचनः पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्ययहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थम् । पुण्याहः । एका-
हः । केचित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि
परस्य न भवति । संख्याताह इति ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

राजन् बहन् सखि इत्येवमन्तात्मातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति ।
महाराजः । मद्राराजः । परमाहः । उत्तमाहः । राज्ञः सखा, राजसखः । ब्राह्म-
णसखः । इह कस्माच्च भवति मद्राणां राज्ञी, मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
प्राप्नोति । लघ्वक्षरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजशब्दस्य सवर्णदीर्घार्थं प्रथमं प्रयोगं
कुर्वन्नेतद् ज्ञापयति यस्याकारेण सवर्णदीर्घत्वं संभवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

गौरतद्धितलुकि ॥ ६२ ॥

गोशब्दान्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुक्प्रत्ययो न
भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् । अतद्धितलुकीति किम् ।
पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन क्रीतमित्यागतस्यार्होयस्य ठको
ऽध्यर्तुपूर्वद्विगोरिति लुक् । तद्धितग्रहणं किम् । सुबलुकि प्रतिषेधो मा भूत् ।
राजगवमिच्छति, राजगवीयति । लुगग्रहणं किम् । तद्धितएव मा भूत् । पञ्चभ्यो
गोभ्य आगतं पञ्चगवरूपम् । पञ्चगवमयम् । दशगवरूपम् । दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ६३ ॥

उरः शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दो ऽग्राख्यायां
भवति । अयं प्रधानमुच्यते । यथा शरीराख्यधानामुच्यते उरः प्रधानम् । श्व-
मन्यो ऽपि प्रधानभूत उरश्शब्देनोच्यते । अश्वानामुरः, अश्वोरसम् । हस्त्युर-
सम् । अग्राख्यायामिति किम् । देवदत्तस्योरः, देवदत्तोरः ॥

अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ६४ ॥

अनस् अश्मन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति
जातौ संज्ञायां च विषये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अमृ-
ताश्म इति जातिः । पिण्डाश्म इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । लोहि-
तायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा । जाति-
संज्ञयोरिति किम् । सदनः । सदश्मा । सत्सरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तदणः ॥ ६५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तत्तन्शब्दस्त-
दन्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तदा, ग्रामततः । बहूनां साधारण-
इत्यर्थः । कुत्रां भवः कौटः, तस्य तदा, कौटततः । स्वतन्त्रः कर्मजीवी । न
कस्यचित्प्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् । राजस्तदा ॥

अतेः शुनः ॥ ६६ ॥

अतिशब्दात्परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति ।

अतिहान्तः श्वान, मतिश्चो वराहः । अववानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः ।
बुधु स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेवा । अतिनीचेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥

उपमानवाची यः श्वशब्देऽप्राणिषु वर्तते तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो
भवति । आकर्षः श्वेव, आकर्षश्वः । फलकश्वः । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति
समासः । उपमानादिति किम् । न श्वा, अश्वा लोष्टः । अप्राणिष्विति किम् ।
वानरः श्वेव, वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थः ॥ ९८ ॥

उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिशब्दश्चकारादुपमानाच्च, तद-
न्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्व-
सक्थम् । उपमानात्सत्त्वपि । फलकमिव सक्थ, फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टप्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समा-
हृते, द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौभ्या-
मागतं, द्विनावरूपम् । द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् । राजनौः । अतद्वित-
लुकीत्येव । पञ्चाभिर्नौभिः क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ॥

अर्दुञ्च ॥ १०० ॥

अर्दुशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति । अर्दु-
नावः, अर्दुनावम् । अर्दु नपुंसकमिति समासः । परस्मैलिङ्गं न भवति लोका-
न्त्यत्वाल्लिङ्गस्य ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

द्विगोरर्दुञ्चेति द्वयमप्यनुवर्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगेरर्दुञ्च परो यः
खारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे
खार्यौ समाहृते, द्विखारम् । द्विखारि । त्रिखारम् । त्रिखारि । अर्दु खार्या,
अर्दुखारम् । अर्दुखारी ॥

द्वित्रीभ्यामञ्जलिः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो ऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति ।
द्वावञ्जली समाहृतौ, द्वाञ्जलम् । अञ्जलम् । द्विगारित्वेव । द्वयोरञ्जलिः,
द्वाञ्जलिः । अतद्वितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो, द्वाञ्जलिः । अञ्ज-
लिः । प्राचामित्येव । द्वाञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

असन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति छन्दसि वि-
षये । हस्तिचर्म जुहोति । अश्वभचर्म ऽभिषिञ्चति । असन्तात् । देवच्छन्द-
सानि । मनुष्यच्छन्दसानि । अनसन्तादिति किम् । कित्त्वदाहजुहोति । नपुं-
सकादिति किम् । सुत्रामासं पृथिवीं व्यामनेहसम् ॥ अनसन्ताच्चपुंसकाच्छन्दसि
वाचनम् ॥ * ॥ ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन्शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति समासेन चेद्ब्रह्मणो जानप-
दत्वमाख्यायते । जनपदेषु भवो, जानपदः । यस्य तत्पुरुषस्य जनपद शब्दः
पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा, सुराष्ट्रब्रह्मः । अवनिब्रह्मः । *
योगविभागात्सप्तमीसमासः । जानपदाख्यायामिति किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्ब्रामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्ब्राम् परो यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।
कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः ॥

द्वन्द्वाच्चदषहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद् दकारान्तात् षकारा-
न्तात् हकारान्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्तते नेतरे-
तरयोगे । वाक्च त्वक्च, वाक्त्वचम् । सक्च त्वक्च, सक्त्वचम् । श्रीसक्चम् ।
इङ्गुर्जम् । वागूर्जम् । समिद्वृषदम् । संपद्विपदम् । वाग्निपुषम् । छत्रोपानहम् ।
धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वदिति किम् । तत्पुरुषान्मा भूत् । पञ्च वाचः समाहृताः,
पञ्चवाक् । दुदषहान्तादिति किम् । वाक्समित् । समाहारदिति किम् । प्राक-
ट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शरदः
समीपम्, उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् । अव्ययी-
भावइति किम् । परमशरत् । ये ऽत्र क्रयन्ताः पठन्ते तेषां नित्यार्थं ब्रह्मम् ।
स्वयंते चेदमव्ययीभाक्ब्रह्मं प्राग्ब्रह्मीहेः । शरत् । विपाश् । अनस् । मनस् ।
उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनहुह् । दिश् । दृश् । चतुह् । षद् । तद् ॥
जरायां जरस् ॥ सदृश् ॥ प्रतिपरसमनुभ्यो ऽह्वः ॥ पथिन् । प्रत्यक्षम् । परो-
क्षम् । समक्षम् । अन्यक्षम् । प्रतिपथम् । परपथम् । संपथम् । अनुपथम् ॥

अनङ्गश्च ॥ १०८ ॥

अचन्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अध्या-
त्मम् । प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

अन इत्येव । नपुंसकबह्वक्षमुत्तरपदविशेषणम् । अचन्तं यच्चपुंसकं तद-
न्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वेषु क्तिभ्ये
प्राप्ते विकल्प्यते । प्रतिचर्मम् । प्रतिचर्म । उपचर्मम् । उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच्
प्रत्ययो भवति । नद्याः समीपम्, उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उप-
पौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

भयः ॥ १११ ॥

भय इति प्रत्याहारबह्वक्षम् । भयन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच्
प्रत्ययो भवति । उपसमिधम् । उपसमित् । उपदृषदम् । उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन ।
अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकबह्वक्षं पूजार्थम् । वि-
कस्यो ऽनुवर्तत इव ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यद्वयोः स्वाङ्गात्पञ्च ॥ ११३ ॥

स्वाङ्गवाची यः सक्थ्यशब्दो ऽतिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो
भवति समासान्तः । अयमर्थोभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःखित्वविभक्तीनि पदानि ।
दीर्घं सक्थि यस्य, दीर्घंसक्थः । कल्याणाद्यः । लोहिताद्यः । विशालाद्यः ।
बहुव्रीहविति किम् । परमसक्थिः । परमातिः । सक्थ्यत्कारिति किम् । दीर्घ-
जानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् । दीर्घंसक्थि शकटम् । स्थूलातिरितुः ।
टञ्चि गच्छते बह्वक्षं स्वरार्थम् । चक्रसक्थी स्त्री । दीर्घसक्थी स्त्री । सक्थं
ब्रह्मन्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते तच्च यस्मिन्यच् न-
स्युदात्तत्वं तच्च ङीप् सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयते । ङीप्
तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति । बहुव्रीहियद्वयमापादपरिसमाप्तेरनुवर्तते ॥

अङ्गुलेर्दाक्षि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दाक्षि समा-
साच्च । ढुङ्कुलं दाक्ष । चङ्कुलं दाक्ष । पञ्चाङ्कुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्या-
दीनां वित्तपञ्चकाष्टमुच्यते । यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दाक्ष्यस्तत्र तद्वित्तार्थं

इति समासे कृते तत्पुरुषस्याङ्गुनेरित्यत्रा भवितव्यम् । दादधीति किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां च मूर्द्धः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्तादुहुग्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । उच्चैर्मूर्द्धो ॥

अष्टपूरणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीयहणेन गृह्यन्ते । प्रमाणीति स्वरूपशङ्काम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुग्रीहेरप्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः, कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी एषां, स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः ॥ अपि प्रधानपूरणीयहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ यत्रान्यपदार्थे पूरकमुपविशति न केवलं कर्त्तव्यपदार्थे एव तत्र पूरक्याः प्राधान्यम् । पुंवद्भावप्रतिषेधेऽपि प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह न भवति । कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्महो कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥ नेतुर्नेतृत्वं उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मृगो नेता आसां रात्रीणां, मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नेत्र इति किम् । देवदत्तनेतृकाः ॥ कृन्दसि च नेतृरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ बृहस्पतिनेत्रा देवाः । सोमनेत्राः ॥ मासाद्वृत्तिप्रत्ययपूर्वपदाद्विधिः ॥ * ॥ पञ्चको मासो ऽस्य, पञ्चकमासिकः कर्मकरः । दशकमासिकः । सो ऽस्यांशवत्सृष्टय इति संख्याया अतिशदन्तायाः क्तु ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोचः ॥ ११७ ॥

अन्तर बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्तादुहुग्रीहेरप्रत्ययो भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लामः प्रावारः । बहिर्लामः पटः ॥

अञ्जासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्तादुहुग्रीहेरप्रत्ययो भवति नासिकाशब्द नसमादेशमापद्यते । चास्थूलादिति नासिकाविशेषणं, न चेत्स्थूलशब्दात्परा नासिका भवतीति । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः । दुरिष नासिका ऽस्य, दुग्धसः । * वादधीक्षसः । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति यात्वम् । गोमसः । संज्ञायामिति किम् । तुङ्गनासिकः । चास्थूलादिति किम् । स्थूलनासिको घराहः ॥ सुरक्षराभ्यां नस् वक्तव्यः ॥ * ॥ सुरक्षाः । सरक्षाः ॥ पक्षे ऽप्रत्ययोपीष्यते ॥ सुरक्षसः । सरक्षसः ॥ शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति निगमदृश्यते ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति ना-
सिकाशब्दश्च नसमापद्यते । असंज्ञार्थं वचनम् । उचता नासिका ऽस्य, उचसः ।
प्रचसः । उपसर्गाद्बहुलमिति आत्वम् ॥ वेपौ वक्तव्यः ॥ * ॥ विगता नासिका
ऽस्य विगः ॥

सुप्रातसुश्रसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रेणीपदाज- पदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अत्रप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च
टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम् । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्चो
ऽस्य, सुश्वः । शोभनं दिवा ऽस्य सुदिवः । शारेरिदं कुक्षिरस्य, शारिकुक्षः ।
क्षतश्चो ऽश्रयो ऽस्य, चतुरश्रः । एण्याइव पादावस्य, एणीपदः । अजस्येव पादा-
वस्य, अजपदः । प्रोष्ठो गैस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसकृथ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसकृथ्यशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरन्य-
तरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य, अहलः ।
अहलिः । दुर्हलः । दुर्हलिः । सुहलः । सुहलिः । अविद्यमानं सकृथस्य, अस-
कृथः । असकृथिः । दुःसकृथः । दुःसकृथिः । सुसकृथः । सुसकृथिः । हलिश-
क्त्योरिति के चित्पठन्ति । अविद्यमाना शक्तिरस्य, अशक्तः । अशक्तिः । विरुपा-
शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः । शोभना शक्तिरस्य, सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ
तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रज्ज
ऽस्य, अप्रजाः । दुष्यजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधा ऽस्य, अमेधाः । दुर्मे-
धाः । सुमेधाः । नित्यबह्वर्णं किम् । यावता पूर्वसूत्रे अन्यतरस्यांबह्वर्णं नैव
स्वर्यते । एवं तर्हि नित्यबह्वर्णादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते ॥

शोषिणस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।

अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निश्चतिमाविवेश । छन्द-
सीति किम् । बहुप्रजा ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरनित्यप्रत्ययो भवति समासान्तः ।
कल्याणो धर्मोऽस्य, कल्याणधर्मः । प्रियधर्मो । केवलादिति किम् । परमः स्वो धर्मो
ऽस्य परमस्वधर्मः । यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्वो धर्मोऽस्वेति ।
एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदं निर्दिश्यते केवलात्पदाद्यो धर्मशब्दो न पदे-
समुदायात्, तदन्ताद्बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भा सुहरितृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपा-
त्यते । जम्भशब्दो ऽभ्यवहार्यवाची दन्तविशेषवाची च । शोभनो जम्भो ऽस्य,
सुजम्भा देवदन्तः । शोभनाभ्यवहार्यः शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा ।
तृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने तृणमिव जम्भो ऽस्य, सोमइव जम्भोऽस्येति
विग्रहीतव्यम् । सुहरितृणसोमेभ्य इति किम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्ता निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे ।
लुब्धो व्याधः । दक्षिणेर्मा मर्मस्य, दक्षिणेर्मा मृगः । र्मे व्रणमुच्यते । दक्षिण-
मङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोगइति किम् । क्षिणेर्मं शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तच्च तेनेदमिति
सरूपइत्ययं बहुव्रीहिर्यस्यते । केशेषु केशेषु यहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशाक्षिप्ति ।
कचाकचि । मुसलैश्च मुसलैश्च प्रवृत्त्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, मुसलामुसलि । दण्डा-
दण्डि । तिष्ठद्गुम्भृतिष्यमिच्प्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य
इति तादर्थ्यं एषा चतुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्ड्यार्थमिच् प्रत्ययो भवति । तथा
भवति यथा द्विदण्ड्यादयः सिध्यन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्यविरिषि
ऽवहन्ते । द्विदण्डिं प्रहरति । द्विमुसलिं प्रहरति । इह न भवति । द्विदण्ड्या
शान्ति । बहुव्रीह्याधिकारेण तत्पुरुषात्क चिद्विधानमिच्छन्ति । निकुच्य कर्षो
धावति । निकुच्यकर्षि धावति । ग्राह्य पादौ हस्तिर्न वाहयति । ग्राह्यपादि
हस्तिनं वाहयति । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । द्विदण्डि । द्विमुसलि ।
उभाञ्जलि । उभयाञ्जलि । उभाकर्षि । उभयाकर्षि । उभादन्ति । उभया-
दन्ति । उभाहस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाबाहु ।
उभयाबाहु । एकपदि । ग्राह्यपदि । शाठ्यपदि । सपदि । निकुच्यकर्षि ।

संहतपुच्छ । उभावाहु उभयावाहिति निपातनादिच्प्रत्ययलोपः । प्रत्ययल-
स्येनाख्यर्थाभावसंज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्जुः ॥ १२९ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य जुरादेशो भवति समासान्तो
बहुव्रीहौ । प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रजुः । संजुः ॥

ऊर्ध्वादिभाषा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा जुरित्ययमादेशो भवति ।
ऊर्ध्वं जानुनी अस्य, ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वजुः ॥

ऊधसो ऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति समासान्तः । कुण्डमिव
ऊधो ऽस्याः, सा कुण्डोद्गी । घटोद्गी ॥ ऊधसेनङि स्त्रीयङ्यं कर्तव्यम् ॥
इह मा भूत् । महोधाः पर्जन्यः । घटोद्घो धेनुकम् ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति । शार्ङ्गं धनुस्य, शार्ङ्ग-
धन्वा । गाण्डीवधन्वा । पुष्पधन्वा । अधिज्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनुःशब्दान्तादुहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वस्य
नित्यः प्राप्ता विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । दृढधनुः । दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति । युवतिर्जाया यस्य, युव-
जानिः । वृद्धजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समा-
सान्तो बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उद्गतो गन्धो ऽस्य, उद्गन्धिः ।
पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । एतेभ्य इति किम् । तीव्रगन्धो वातः ॥
गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ * ॥ तेन शोभनो गन्धो ऽस्य सुगन्ध आपणः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ
समासे । सूक्ष्मो ऽल्पो ऽस्मिन्सूपमन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन्भोजने घृतम्, घृत-
गन्धिः । वीरगन्धिः । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥

उपमानाञ्च ॥ १३७ ॥

उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहु-
व्रीहौ समासे । पद्वस्येव गन्धो ऽस्य, पद्वगन्धिः । उत्पलगन्धिः । करीषगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव । उपमानादुस्त्यादिर्वर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो
भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता
विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य, व्याघ्रपात् । सिंहपात् । अहस्त्यादिभ्य इति
किम् । हस्तिपादः । कटोलपादः । हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक ।
महिला । दासी । गणिका । कुसूल ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठन्ते समुदाया एव । तत्रैवं सूत्रं
ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध-
न्ति । समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विषयनियमः स्त्रियामेव तत्र हीयत्यये एव
नान्यत्र । कुम्भपदी । शतपदी । यच्चैहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य
सिद्धे लोपे नित्यहीनार्थं वचनम् । पादोन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति ।
कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनि-
पदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्पदी ।
आर्द्रपदी । कुणपदी । कृष्णपदी । द्रोणपदी । दुपदी । शकृत्पदी । सूपपदी ।
पञ्चपदी । अर्वपदी । स्तनपदी * ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समा-
सान्तः । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो
भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । चकार उगित्कार्यार्थः । द्वौ दन्तावस्य,
द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः, सुदन्
कुमारः । वयसीति किम् । द्विदन्तः कुञ्जरः † ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥

* स्थूलपदी । सूत्रपदी । कलहंसपदी । द्विपदी । विषपदी । सुपदी । सूक्ष्मपदी
सूचीपदी । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ॥

† सुदन्तो दाचिणात्यः । इति प्रत्युदाहरणं पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

ह्रस्वसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहु-
व्रीहौ समासे । पञ्चदन्तमालभेत । उभयदन्त आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थं संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति ।
आयोदती । फालदती । संज्ञायामिति किम् । समदन्ती । स्निग्धदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति
विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरो-
कदन्तः । अरोको निर्दोषितः । संज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य
दन्तशब्द विभाषा दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुङ्ग-
लावदन् । कुङ्गलावदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् ।
वृषदन्तः । वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिद-
न्तः । मूषिकदन् । मूषिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

कुकुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्थायां गम्यमा-
नायाम् । कालादिकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयो ऽवस्था इत्युच्यते । असञ्जातं
ककुदमस्य, असञ्जातककुत् । बाल इत्यर्थः । पूर्णककुत् । मध्यमवया इत्यर्थः ।
उन्नतककुत् । वृद्धवया इत्यर्थः । स्थूलककुत् । बलवानित्यर्थः । यष्टिककुत् ।
नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः । अवस्थायामिति किम् । श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते
ऽभिधेये । जीणि ककुदान्यस्य, त्रिककुत्पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककु-
दमित्युच्यते । न च सर्वस्विशिखरः पर्वतस्त्रिककुत् । किं तर्हि संज्ञेषा पर्वत-
विशेषस्य । पर्वतइति किम् । त्रिककुदो ऽन्यः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ
समासे । उद्वतं काकुदमस्य, उत्काकुत् । विकाकुत् । तालु काकुदमुच्यते ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णोत्तरस्य काकुदशब्दस्य विभावा ल्पो भवति बहुव्रीहौ समासे ।
पूर्णे काकुदमस्य, पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृदुहृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृत् दुहृत् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः ।
सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृद्वाचो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात्प-
रस्य । शोभनं हृदयमस्य, सुहृन्मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुहृदमित्रम् । मित्रा-
मित्रयोरिति किम् । सुहृदयः कारुणिकः । दुहृदयश्चोरः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरःप्रभृत्यन्तादुहृद्व्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति । व्यूढमुरो ऽस्य व्यूढोरस्कः ।
प्रियसर्पिष्कः । अयमुक्तोपानत्कः । पुमान् अनङ्गान् पयो नौलत्मीरिति विभ-
त्त्यन्ताः पठन्ते न प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्, एकवचनान्तानामेव
सदृशमिह विज्ञायेत् द्विवचनबहुवचनान्तानां मा भूदिति । तत्र शेषाद्विभा-
वेति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः । बहुपुमान् । बहुपुंसकः ।
उरस् । सर्पिस् । उपानह् । पुमान् । अनङ्गान् । नौः । पयः । लत्मीः । दधि ।
मधु । शालिः ॥ अर्थोत्पन्नः ॥ अनर्थकः ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इचतादुहृद्व्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहवो दण्डिनो
ऽस्यो शालायां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका । बहुस्वामिका नगरी ।
बहुवाणिका सभा । स्त्रियामिति किम् । बहुदण्डी राजा । बहुदण्डिकः ।
शेषाद्विभाषेत्येतद्वति ।

नद्यूतश्च ॥ १५३ ॥

नदन्तादुहृद्व्रीहेर्चकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बहूयः कुमार्यो ऽस्मि-
न्देशे बहुकुमारीको देशः । बहुब्रह्मबन्धूकः । अतः सत्वपि । बहुकर्तृकः ।
तकारः सुखमुखोच्चारणार्थः ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

यस्मादुहृद्व्रीहेः समाप्तान्तो न विहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कथ्यत्ययो
भवति । बहूयः खट्वा अस्मिन्बहुखट्वाकः । बहुमालकः । बहुवीणकः । बहुखट्वाकः ।
बहुमालाकः । बहुवीणाकः । बहुखट्वः । बहुमालः । बहुवीणः । कथमनुक्तं
नाम बहुक्तं सूक्तमिति, यद्यता विहितो ऽत्र सामान्येन समाप्तान्तः खट्वोरिति ।
नैतदस्ति । विशेषे स दृश्यते, अमृचो माणवको ज्ञेयो बहुचश्चस्थास्त्रायामिति ।
शेषादिति किम् । प्रियपथः । प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । विश्वे देवा अस्य, विश्वदेवः । विश्वयज्ञः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्तादुहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वो प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । बहुवः ज्ञेयांसो ऽस्य बहुज्ञेयान् । शेषादिभाषेत्यस्य प्रतिषेधः । बहूयः ज्ञेयस्यो ऽस्य बहुज्ञेयसी । नव्यतश्चेत्यस्य प्रतिषेधः । इह स्वस्वमपि न भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनात् ।

वन्दिते मातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेर्द्यं यो भातृशब्दो वर्त्तते तदन्तादुहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । वन्दितः स्तुतः पूजित इत्युच्यते । शोभनो भाता ऽस्य सुभाता । वन्दित इति क्रिप् । पूर्वभातुकः । दुष्टभातुकः ॥

अतश्चन्दसि ॥ १५८ ॥

अवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्चन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हता माता ऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्रीयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यो नाडीतन्त्रीशब्दो तदन्तादुहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । अङ्गो नाड्यो ऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्षीवा । धमनीवचनस्तन्त्री-शब्दः । स्वाङ्गरति क्रिप् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्पवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्पवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयते ऽस्या-मिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करुसाधनो ऽयं लुप्ट् । तन्तु-वायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्पवाणिः पटः । निष्पवाणिः कम्बलः । अपनीतशलाकः । समाप्तवानः प्रत्ययोनवक उच्यते ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थधरणः ॥

समाप्तः पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारो ऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च चितय-
मधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदुक्त्यामः प्राक्संप्रसारविधानात् तत्रैकाचः
प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोर्नभ्यासस्येति ।
तत्र धातोर्नभ्यासस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । अजागार । पपाच ।
इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनर्देशः । एको ऽच् यस्य सो ऽयमेकाच्
इत्यवयवेन वियहः, समुदायः । समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवो
भवतीति साच्कस्यैव द्विर्वचनं भवति । पच् इत्यत्र येनैवाच्चा समुदाय एकाच्
तेनैव तदवयवो ऽच्शब्दः पश्चब्दश्च । तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं
तर्हि समुदायैकान्वेव । तथाहि । सकृच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायो
ऽनुवृत्तते । पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं व्यपदेशिवद्भावात् । इयाय आरेत्यत्रैका-
चत्वमपि व्यपदेशिवद्भावादेव । द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमिदं, मावृत्तिसंख्या हि
द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्चार्यते न च शब्दान्तरं तस्य
स्थाने विधीयते ॥

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विर्वचनापवादो ऽयम् । अजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमधिक्रि-
यते । अच् आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः । अटिति-
वति । अशिशिवति । अरिरिवति । अर्त्तः स्मिपूङ्ग्वञ्चशां सनीति इट् क्रियते
तस्मिन्कृते गुणे च रपरत्वे च द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । तत्र
प्रतिविधानं द्विर्वचननिमित्ते ऽधीत्युच्यते । न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्, किं
तर्हि कार्यं । न च कार्यं निमित्तत्वेनाश्रीयते । तथाहि । क्लृप्तिमित्तयोगुण-
वृद्ध्याः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति, नहि कार्यिणः शीङो
गुणं प्रति निमित्तभाव इति । अत्र के चिदजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीमि-
च्छन्ति, अच्चासावादिश्चेत्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां
द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्त्तते । द्वितीयस्यैकाचो ऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्त-
र्भावात् प्राप्तं द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचो ऽवयवभूताः
संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिबति । अडिडिबति । अर्चिचिबति । न्द्रा

इति किम् । ईचिचिषते । संयोगादय इति किम् । प्राणिणिषति । अनितेरुभौ
साध्यासस्येति शान्वम् । अजादेरित्येष । दिद्रासति । के चिद्रजादेरित्यपि पञ्च-
म्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति । तस्य प्रयोजनम् । इन्द्रित्रीयिषतीति । अजादे-
रनन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरुच्यतएव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति ।
व्यच् । तदन्तात् । इन्द्रीयितुमिच्छतीति सन् ॥ बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ उज्जिजिषति । यदा बकारोपध उज्जिरूपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः ।
दकारोपधोपदेशे तु न वक्तव्यः । बत्वं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ यकारपरस्य
रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अरार्यते । अर्तैरव्यर्तिशून्यातीना-
मुपलब्ध्यानमिति यङ् । तत्र यङि चेति गुणस्तत्र द्विर्वचनम् ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य
द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कस्य तृतीयस्य, के चिदाहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्य-
यिषति । अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति व्याचक्षते । ईर्ष्यिषिषति ॥ कण्ठादीनां
तृतीयस्यैकाचो द्वे भवति इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्ठूयियिषति । असूयियिषति ॥
वा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अश्वीयियिषति ।
अशिश्वीयिषते । अपर आह ॥ यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुपुत्तौयि-
षति । पुतिप्तीयिषति । पुत्तौयियिषति । पुपुतिप्तीयियिषति । पुत्तौयिषिषति ॥

पूर्वाभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थादिह षष्ठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्या-
सत्तेरस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्ध्वः पूर्वा उवयवः सो ऽभ्याससंज्ञो भवति ।
पपाच । पिपचति । पापच्यते । जुहोति । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र
नोपो ऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेयद्वयं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते
ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधतु । उभेय-
द्वयं किम् । नेनिजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाये यथा स्यात् प्रत्येकं
पर्यायेण वा म्ना भूदिति । अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्तानामादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवो
ऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जक्षभक्ष-
हृक्षनयोरित्यतः प्रभृति वेवीह वेतिना तुल्यइति यावत् । जक्षति । जायति ।
दरिद्रति । चकासति । शासति । दीध्यते । वेध्यते । इत्यत्राभ्यस्तानामादिरि-
त्येष स्वरः प्रयोजनम् । दीध्यदिति च शतरि व्यत्ययेन संपादिते नाभ्यस्ता-
च्छातुरिति नुमः प्रतिषेधः ॥

तुजादीनां दीर्घा ऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेर्दीर्घाभ्यासस्य न विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधु भवति । तूतुजानः । मामहानः । अनङ्गान् दाधार । स्वधां मीमाय । दाधार । स तूताय । दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे एव दृश्यते ततो ऽन्यत्र न भवति । तुतोञ्च शबलान् ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोणुताव । वाच्य ऊर्णाणुश्रुताव इति वचनाद् ऊर्णातेरिजादेरित्याम् भवति । लिटीति किम् । कर्त्ता । कर्त्ता । धातोरिति किम् । ससृवांसो विशृण्वरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । अनभ्यासस्येति किम् । कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेनोनाव । समान्या मरुतः संमिमित्तुः । लिटि उसन्तः ॥ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणीति ॥

सन्यङोः ॥ ९ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वर्त्तते । सन्यङोरिति च चष्टान्तमेतत् । सचन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपत्ति । पिपतिषति । अरिरिषति । उन्दिदिषति । यङन्तस्य । यापच्यते । अटाट्यते । यायच्यते । अरार्यते । प्रोणूनायते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिषते । लोलूयिषते ॥

श्लो ॥ १० ॥

श्लो परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । जुहोति । बिभेति । जिह्वेति ॥

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । अपीपत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिषत् । अर्षिर्वदत् । यथादीनां यन्तानां चङि कृते णित्वा उपधाद्भस्वत्वं द्विर्वचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । तथा च सन्धत्वाद्युनि चङ्परदिति सन्धत्वाच्चो विधीयमानो प्रत्यस्य । स्थानिवद्भावाच्च प्रतिषिध्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावाच्च भवति । न चास्मिन् कार्याणां क्रमेणादिष्टादचः पूर्वाभ्यासो भवतीति । आटिटदिति द्विर्वचने ऽवीति स्थानिवद्भावाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दाश्चन्द्रसि भाषायां चाविशेषेण निपात्यन्ते । दाश्वानिति दाश् दानइत्येतस्य धातोः कृसावद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्यन्ते । दाश्वान्सा दाशुषः सुतमिति । साह्वानिति पद् मर्षणइत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात् । साह्वान्बलाहकः । मीढ्वानिति मिह सेचनइत्येतस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं ङत्वं च निपात-
नात् । मीढ्वस्तेकाय तनयाय मृदय । एकवचनमतन्त्रम् ॥ कृषादीनां के द्वे भक्षन् इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्रियतेनेनेति चक्रम् । विक्रिदम् । कृषः क्रिदेश्च अजघे कविधानमिति कः प्रत्ययः ॥ चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमध्याक्वाभ्या-
सस्य ॥ * ॥ चरादीनां धातूनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागा-
गमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति । हला-
दिःशेषे हि सत्यागमस्वादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाचलः ।
क्षराचलः । वदावदः ॥ वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन चरः पुरुषः । चलो रथः ।
क्षमं यानम् । वदो मनुष्यः । इत्येवमाद्यापि सिद्धं भवति ॥ हन्तेघ्रत्वं च ॥ * ॥
हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतो ऽभ्यासस्य च हकारस्य च द्वित्वमाक् चोगमे
भवति । परस्याभ्यासाच्चति कुत्वम् । घनाघनः सोमश्चर्षणीनाम् ॥ पाटे-
र्बिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाटेरचि परतो द्वे भवतो ऽभिलुक्
भवति । अभ्यासस्यचोगागमो दीर्घश्च भवति । पाटूपटः ॥

अष्टः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोश्चरपदयोस्तत्पुरुषे समासं अष्टः संप्रसारणं भवति ।
ययः स्थाने इग् भवतीत्यर्थः । कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुद-
गन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीषस्येव गन्धो ऽस्य कुमुदस्येवगन्धो ऽस्येति
अधुव्रीहिस्तत्रोपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः, करीषगन्धेरपत्यमित्यण् तदन्ता-
न्त्ययामणिजोरनार्वेयोरुक्तयोस्तमयोः अष्ट् गोच इति अष्ट् ततश्चापि विहिते
बद्धीसमासः संप्रसारणस्येति दीर्घत्वम् । अष्ट इति किम् । इभ्यापुत्रः । चचि-
यापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् । कारीषगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् ।
तत्पुरुषइति किम् । कारीषगन्ध्यापतिरस्य ग्रामस्य, कारीषगन्ध्यापतिरयं ग्रामः ।
अष्ट इति स्त्रीप्रत्ययबह्वणं स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति प्रत्ययबह्वणपरिभाषया
यस्मात् स विहितस्सदादेरित्येव नियमो नास्ति तेन परमकारीषगन्ध्यायाः
पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्रः । परमकारीषगन्धीपतिरित्यपि भवति । उपसर्जने
तु कश्चि न भवति । अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारोषगन्ध्या तस्य पुत्रो ऽति-
कारोषगन्ध्यापुत्रः । अतिकारोषगन्ध्यामतिकारोषगन्ध्या तस्य पुत्रो ऽति-

संप्रसारणं, तदादौ तदन्ते च न भवति कारीषगन्ध्यापुञ्जकुलं कारीषगन्ध्यापर-
मपुञ्ज इति । व्यङ्ग्ये यद्यप्यन्ये यणः सन्ति तथापि व्यङ्ग्य एव संप्रसारणं निर्दि-
श्यमानस्यादेशा भवन्तीति । संप्रसारणमिति चाधिक्रियते विभाषा परेरिति
यावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

व्यङ्ग्यः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । बन्धुशब्दउत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे व्यङ्ग्यः
संप्रसारणं भवति । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीषगन्धीबन्धुः । कौमुदगन्धी-
बन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः । कारीषगन्ध्याबन्धुः ।
अत्रापि पूर्ववदेव । परमकारीषगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीषगन्ध्याब-
न्धुरिति च न भवति, तथा कारीषगन्ध्याबन्धुधनः कारीषगन्ध्यापरमबन्धुरिति ।
बन्धुनीति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः शब्दरूपापेक्षया पुल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयं बन्धु-
शब्दः ॥ मातृमातृकमातृषु ॥ * ॥ व्यङ्ग्यः संप्रसारणं भवति विभाषया बहु-
व्रीहावेव । कारीषगन्ध्या माता ऽस्येत्येवं बहुव्रीहौ कृते एतस्मादेवोपसंख्यानान्
पठे मातृशब्दस्य मातृजादेशः । तत्र चित्करणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्वं
आधत्ते । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद् नटृतश्चेति कश्चपि विकल्प्यते ।
कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्या-
मातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता ॥

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्त्तते । व्यङ्ग्य इति निवृत्तम् । वचि । वच परिभाषणे ।
ब्रुवो वचिरिति च । स्वपि । अिष्वप् शये । यजादयो, यजदेवपूजासंगतिकर-
णदानेष्वित्यतः प्रभृति आ गणान्तात् । तेषां वचिस्वपियजादीनां किति
प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । वचि । उक्तः । उक्तवान् । स्वपि । सुप्तः ।
सुप्तवान् । यज । इष्टः । इष्टवान् । वप् । उप्तः । उप्तवान् । वह । ऊठः ।
ऊठवान् । वस । ऊषितः । ऊषितवान् । वेज् । उतः । उतवान् । व्येज् । संवी-
तः । संवीतवान् । ह्वेज् । हूतः । हूतवान् । वद । उदितः । उदितवान् ।
दुग्धोश्चि । शूनः । शूनवान् । धातोः स्वरूपयहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते ।
तेनेह न भवति । वाच्यति वाचिक इति ॥

ग्राहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभू- ज्जतीनां किति च ॥ १६ ॥

यह उपादाने, ज्या वयोहानौ, वेजो वयिः, व्यध ताडने, वक्ष कान्तौ,
व्यध व्याजीकरणे, चोत्रश्च वेदने, प्रच्छ त्रीप्सायां, भस्त्र पाके, इत्येतेषां

धातूनां इति प्रत्यये परतश्चकारात्किति च संप्रसारणं भवति । गृह् । गृहीतः ।
 गृहीतवान् । इति । गृह्णाति । जरीयस्यते । ज्या । जीनः । जीनवान् । स्वा-
 दिभ्य इति निष्ठानत्वम् । इति । जिनाति । जेजीयते । हल इति संप्रसार-
 णदीर्घं कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते । वयि । लिटि परतो वेत्रो वयिरा-
 देशस्तस्य ङिदभावात् किदेवोदाह्रियते । ऊयतुः । ऊयुः । यत्रोषं वयिगृहण-
 मन्वर्षकम्, यज्ञादिषु वेत्रं पठ्यते । नैवं शक्यम् । लिटि तस्य वेत्र इति प्रति-
 षेधो वक्ष्यते । तत्र यथैव स्थानिषद्वादादुर्योर्वधिरेवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति । नैव
 द्वेषः । लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधाद् वयोर्विधौ गृह्यं
 प्रतिषेधे चा गृहणमनुमास्यते । सत्यमेतत् । एष एवार्थः साक्षाच्चिदंशेन वयेः
 स्पष्टीक्रियते । व्यध । विदुः । विदुवात् । इति । विध्यति । वेविध्यते । वश ।
 उशितः । उशितवान् । विति । उष्टः । उशन्ति । व्यच । विचितः । विचितवान् ।
 इति । विचति । वेविच्यते । व्यचेः कुटादित्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वचा-
 ङिनाति प्रत्यये संप्रसारणं भवति । उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति ।
 व्रश्चेः । वृक्काः । वृक्कावान् । अथ कथमत्र कुत्वे व्रश्चभ्रश्चेति हि वत्त्वेन
 भवितव्यम् ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीद्विधेषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ तत्र
 षत्वं प्रतिनत्वस्य सिद्धत्वाद् भलादिर्निष्ठा न भवति । कुत्वे तु कर्त्तव्ये तद-
 सिद्धमेवेति प्रवर्तते कुत्वं । इति । वृश्चति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ । पृष्ठः ।
 पृष्ठवान् । इति । पृच्छति । परीपृच्छते । प्रश्नः । नङि तु प्रश्ने चासचका-
 लइति निपातनादसंप्रसारणम् । भ्रञ्ज । भृष्टः । भृष्टवान् । इति । भृज्जति ।
 जरीभृज्ज्यते । सकारस्य भलां जश् भशीति जश्त्वेन दकारः, स्तोः श्चुना
 श्चुरिति श्चुत्वेन जकारः ॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्चादीनां गृहादीनां च लिटि परतो ऽभ्यासस्य संप्रसारणं
 भवति । वचि । उवाच । उवचिथ । स्वप् । सुप्वाप । सुष्वपिथ । यज । इयाज ।
 इयजिथ । दुवप् । उवाप । उवपिथ । गृहादीनां, तत्र गृहेरविशेषः । जसाह ।
 जसहिथ । ज्या । जिज्यौ । जिज्यिथ । वयि । उवाय । उवयिथ । व्यध ।
 विव्याध । विव्यधिथ । वश । उवाश । उवशिथ । व्यच । विव्याच । विव्य-
 चिथ । वृश्चतेः सत्यसति वा योगे नास्ति विशेषः । योगारम्भे तु सति यदि
 संप्रसारणमकृत्वा हलादिःशेषेण रेफो निवर्त्यते तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति ।
 अथ रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्वं रपरत्वं च क्रियते । तदानीमुरदत्वस्य स्थानि-
 षद्वावाच संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः । वव्रश्च ।
 वव्रश्चिथ । पृच्छतिभृज्जत्थोरविशेषः । अकिदर्थं चेदमभ्यासस्य संप्रसारणं विधी-

यते । किति हि परत्वाद्भातोः संप्रसारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् ।
कवतुः । कचुरिति । अधिकारादेवोभयेषां यद्व्ये सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचनं
ह्लादिः शेषमपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति । विव्याध ॥

स्व पेञ्चङि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेयन्तस्य यद्व्यं तस्य ङङि परतः संप्रसारणं भवति ।
असूषुपत् । असूषुपताम् । असूषुपन् । द्विर्वचनात्पूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र कृते
लघूपधगुणस्तस्य यो चङुपधाया ह्रस्वत्वं ततो द्विर्वचनं दीर्घा लघोरिति
दीर्घत्वम् । ङङीति किम् । स्वाप्यते । स्वापितः । किति इति निवृत्तं, ङङीति
केवलमिहामुवर्त्तत इत्येतद्विज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिव्येजां यङि ॥ १९ ॥

अिष्वप् श्ये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, व्येञ् संवरणे, इत्येतेषां धातूनां
यङि परतः संप्रसारणं भवति । सोषुयते । सेसिम्यते । वेवीयते । यङीति
किम् । स्वप्क् ॥

न वशः ॥ २० ॥

यङीति वर्त्तते । वञ्चेर्द्वातोर्यङि परतः संप्रसारणं न भवति । वावश्यते ।
वावश्यते । वावश्यन्ते । यङीति किम् । उष्टः । उशन्ति * ॥

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्त्तते । चाय पूजानिशामनयोरित्येतस्य धातोर्यङि परतः कीत्य-
यमादेशो भवति । चेकीयते । चेकीयेते । चेकीयन्ते । दीर्घकरणं यङ्लुगर्थम् ।
चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्फायी शोष्यायी घृष्टावित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो
भवति । स्फीतः । स्फीतवान् । निष्ठायामिति किम् । स्फातिः । स्फातीभव-
तीत्येतदपि क्तिवन्तस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य । निष्ठायामित्येतदधिक्रियते तिष्ठ-
होश्चेति प्रागेतस्मात् सूत्रात् ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फी इत्येतच्च स्वर्यते । स्त्ये
एते शब्दसंघातयोर्द्वयोरप्येतयोर्द्वात्वाः स्त्यारूपमापन्नयोः सामान्येन यद्व्यम् । स्त्या
इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । प्रस्तीतः । प्रस्तीत-

* यङीति किम् । उष्टः उशन्तीत्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

वान् । संप्रसारणे कृते यत्स्वत्वं विहतमिति निष्ठानत्वं न भवति । प्रस्त्योन्यत-
रस्यामिति तु पक्षे मकारः क्रियते । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्येति किम् ।
संस्थानः । संस्थानवान् । प्रस्त्य इत्येवसिद्धे पूर्वग्रहणमिहापि यथा स्यात् ।
प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् । तत्कथं प्रपूर्वस्येति बह्वर्थं बहुव्रीहिः । प्रः पूर्वा
यस्य धातूपसर्गसमुदायस्य स प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्य इति व्यधिकरणे फल्यो तत्र
प्रसंस्तीत इत्यत्रापि प्रपूर्वसमुदायावयवः स्यादशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तौ द्रवकाठिन्ये स्पर्शं वर्त्तमानस्य श्येङ् गतावित्यस्य धातेर्नि-
ष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । शीनं घृतम् । शीना वसा । शीनं मेदः ।
द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । श्यो ऽस्पर्शइति निष्ठानत्वम् । स्पर्शं शीतं
वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्वति वास्य शीतशब्दस्य
वृत्तिर्द्रष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम् । संशयानो वृत्तिकः ॥

प्रतिश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतिरूपस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भव-
ति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति
सूत्रारम्भः ॥

विभाषा ऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अमि अत्र इत्येवंपूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्र-
सारणं भवति । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीनम् । अवश्यानम् । द्रव-
मूर्त्तिस्पर्शविषयायामपि विकल्पो भवति । अभिशीनं घृतम् । अभिश्यानं घृतम् ।
अवशीनं मेदः । अवश्यानं मेदः । अभिशीतो वायुः । अभिश्यानः । अवशीतमु-
दकम् । अवश्यानमुदकम् । सेयमुभयत्र विभाषा द्रष्टव्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयो-
जनं समभिश्यानं समवश्यानमित्यत्र मा भूदिति के चिदुदाहरते । न किलायम-
भ्यवपूर्वः समुदाय इति । योत्राभ्यवपूर्वः समुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्माच्च
भवति । तस्मादत्र भवितव्यमेव । यदि तु नेष्यते ततो यत्रान्तरमास्थेयमस्मा-
द्विभाषाविज्ञानात् । व्यवस्थेयम् । पूर्वग्रहणस्य चान्येत् प्रयोजनं वक्तव्यम् ।
अभिसंशीनमभिसंश्यानं वा । अवसंशीनमवसंश्यानं वा । अत्र विकल्पो यथा
स्योद् इति पूर्वग्रहणं सत्यः प्रपूर्वस्येतिवत् * ॥

श्रुतं पाके ॥ २७ ॥

* अभिसंशीनमित्यारम्भ एवः प्रपूर्वस्येतिवदित्यन्तःपाठः प्रक्षिप्यो वेदितव्यः, अत्र-
व्यवस्थां तस्य दर्शनात् ।

विभाषेत्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्ग्रन्थस्याग्रन्थस्य च पाके ऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः शुभावो निपात्यते विभाषा । श्रुतं क्षीरम् । श्रुतं हविः । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेन क्षीरहविषोर्नित्यं शुभावो भवति । अन्यत्र न भवति । आणा यवागूः, अपिता यवागूरिति । यदापि बाह्ये प्रयोजके द्वितीयो णिञ्जुत्पद्यते तदापि नेष्यते । अपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति । आतिरयमकर्मकः । कर्मकर्तृविषयस्य पचैरर्थे वर्त्तते स ग्रन्थः प्राकृतं पच्यर्षे-माह । तदत्र द्वयोरपि श्रुतिमतीष्यते । श्रुतं क्षीरं स्वयमेव । श्रुतं क्षीरं देव-दत्तेन । पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थं तेन क्षीरहविषोरेव ॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥

विभाषेत्येव । आप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्यय-मादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनौ बाहू । पीनमुरः । इयमपि व्यवस्थितवि-भाषैव । तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति सोपसर्गस्य तु नैव भवति । प्रप्यानः । आप्यानश्चन्द्रमाः । आद्यूर्वस्यान्धधसोर्भवत्येव । आपीनोन्धुः । आपीनमूध इति ॥

लिङ्यङोश्च ॥ २९ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुक्रुष्यते । लिटि यङि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यरे । परत्वात् पीभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचनमेरुनेकाच इति यणादेशः । यङि । आपेपीयते । आपेपीयेते । आपेपीयन्ते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥

लिङ्यङोरिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । लिटि यङि च श्वयतेर्धातो-र्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वयतुः । यङि । शोशूयते । शेश्वीयते । तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा विधी-यते लिटि तु किति यज्ञादित्वाद् नित्यं प्राप्तं तत्सर्वत्र विकल्पेन भवतीत्ये-वोभयत्र विभाषा । यदा च धातोर्न भवति तदा नित्यभ्यासस्याभयवामित्व-भ्यासस्यापि न भवति ॥

शौ च संश्चङोः ॥ ३१ ॥

विभाषा श्वेरिति वर्त्तते । सन्यरे चङ्परं च शौ परतः श्वयतेर्धातोर्वि-भाषा संप्रसारणं भवति । शुशुवयिषति । शिश्वाययिषति । यङि । अशुशु-वत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वचन-दन्तरङ्गमपि वृद्धादिकं संप्रसारणेन बाध्यते । कृते तु संप्रसारणे वृद्धिरावादे-शश्च । तत आः पुण्यज्यपरइत्येतद्वचनं ज्ञापकं शौ कृतस्यानिषद्भावस्येति स्थानिवद्भावात् शुशब्दो द्विरुच्यते ॥

हुः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

यो च संस्वडोरिति वर्तते । सन्परं वडूपरे च यो परतो हुः संप्रसारणं भवति । जुहावयिषति । जुहावयिषतः । जुहावयिषन्ति । अजुहवत् । अजुहवताम् । अजुहवन् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् शाच्छासाह्वाव्यवेपां युमिति प्रागेव युगं भवति । संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभाषेत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । हुः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यवधाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम् । ह्यायकमिच्छति ह्यायकीयति । ह्यायकीयतेः सन् जिह्यायकीयिषति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

हु इति वर्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः, कश्चाभ्यस्तस्य ह्यतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्यतिः प्रागेव द्विवचनात्संप्रसारणं भवति । जुहाव । जाहूयते । जुहूषति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥

हु इति वर्तते । छन्दसि विषये ह्यतेर्द्वौतोर्बहुलं संप्रसारणं भवति । इन्द्राग्नी हुवे । देवी सरस्वती हुवे । ह्यो लट्यात्मनेपदोत्तमैकवचने बहुलं छन्दसीति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुपवडादेशश्च । न च भवति । ह्यामि मसतः शिवान् । ह्यामि विश्वान्देवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं छन्दसीति वर्तते । चायतेर्द्वौतोश्छन्दसि विषये बहुलं कीत्यरमादेशो भवति । विधुना निचिक्युः । नान्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिट्यसि रूपम् । न भवति । अग्निर्व्योतिर्निचाय्यः ॥

अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः**श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥**

छन्दसीति वर्तते । अपस्पृधेयामिति । स्पृष्टुं संघर्ष इत्यस्य लङि आशामि द्विवचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च विष्णो । यदयस्पृधेयाम् । अपस्पृधेयामिति भाषायाम् । अपर आह । स्पृष्टुरपपूर्वस्य लट् यामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङागमाभावः । अच प्रत्युदाहरणमपस्पृष्ट्यामिति भाषायाम् । आनृचुरानृहुरिति । अर्च्यं पूजयामर्हं पूजायामित्यनयोर्द्वौत्वोर्लिट्यसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो द्विवचनमुरदत्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्माच्चुङ् द्विहल इति नुडागमः । यस्या अर्कमानृचुः । न वसून्यानृहुः । आनर्चुः, आनर्हुरिति भाषायाम् ।

विच्युषे । व्युङ् गतावित्यस्य धातोर्लिटि सेशब्दे ऽभ्यासस्य संप्रसारणमनिट् च निपातनात् । विच्युषे । चुच्युविषइति भाषायाम् । तित्याज । त्यज हानावित्यस्य धातोर्लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यतो तित्याज । तत्याजेति भाषायाम् । आता इति । श्रीञ् पाकइत्येतस्य धातोर्निष्ठायां आभावः । आतास्त-इन्द्रसोमाः । श्रितमिति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम् । सोमो गौरी अधिश्रितः । श्रिता नो गृहाः । अनयोः आभावश्चिभावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति । सोमेषु बहुषु आभाव एव । अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादन्यत्र क्व चिदेकस्मिन्नापि आभावो दृश्यते । यदि आतो जुहोतन । तस्य आता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंयहो द्रष्टव्यः । आशीराशीर्त्ते इति । तस्यैव श्रीणातेराङ्पूर्वस्य क्तिपि निष्ठायां च शीरादेशः निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति । आशीर्त्ते ऊर्जम् । शीरैर्मध्यत आशीर्त्ते ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यध । विदुः । व्यच । विचितः । व्येञ् । संवीतः । एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वदनात्प्रथमं परस्य यणः क्रियते । पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिषिध्यते । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं विदेशस्थस्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । श्वयुवमघोनामतद्विते । यूनः । यूना । संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्ये सवर्णदीर्घत्वमेकादेशो न स्यानिवद्भवति । सति वा स्यानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते ॥ अचि चेत्तरपदादिलोपश्च क्न्दसि ॥ * ॥ अचि परतस्त्रिः संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च क्न्दसि विषये । तिस्र अचो यस्मिन् तत् तृचं सूक्तं, तृचं साम । अक्पूर्वबुधः पथामानक्षइति समासान्तः । क्न्दसीति किम् । तृचं कर्म ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥ रयिशब्दस्य क्न्दसि विषये मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च भवति । रयिमान्पुष्टिवर्द्धनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वतो यकारस्य संप्रसारणं न भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिङ्यङ्गमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊवतुः । ऊवुः । ऊयतुः । ऊयुः । कितोति किम् । उवाच । उवविष ॥

वेजः ॥ ४० ॥

लिटीत्यनुवर्त्तते । खेज् तन्नुसंतानइत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति । खवौ । खवतुः । खवुः । किति यज्ञादित्वाद् धातोः प्राप्तप्रकृत्यपि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यात उभयं प्रतिषिध्यते ॥

ल्यपि च ॥ ४१ ॥

खेज् इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो व्येज् संप्रसारणं न भवति । प्रवाय । उपवाय । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

ल्यपीत्येष । ज्या धयोहानादित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ल्यपीत्येष । व्येज् संवरणइत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्त्तते । परेरुत्तरस्य व्येजित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो विभाषा संप्रसारणं न भवति । परिवीय यूपम् । परिध्याय । संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च द्वस्वस्येति तुक् प्राप्नोति स हल इति दीर्घत्वेन परत्वाद्वाध्यते ॥

आदेच उपदेशे ऽशिति ॥ ४५ ॥

धातो रिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरूपदेशे तस्याकारादेशो भवति, शिति तु प्रत्यये न भवति । स्नौ । स्नाता । स्नातुम् । स्नातव्यम् । शो । निशाता । निशातुम् । निशातव्यम् । एव इति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । उपदेशइति किम् । चेता । स्तोता । अशितेति किम् । स्नायति । स्नायति । कथं जन्ते, मस्ते । नैवं विज्ञायते । शकार इदमस्य सोऽयं शिदिति, किं तर्हि श एव इत् शित् । तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणइति श्रुत्वादौ प्रत्यये प्रतिषेधः । इश् शकारान्तो भवति । अशितेति च प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेनैतदात्वमनैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोऽप्युत्पत्तेर्भवतीति । सुम्नः सुम्न इति । आतश्चोपसर्गइति कप्रत्ययः । सुम्नानः सुम्नान इत्यातो युजित्येवमादि सिद्धं भवतीति । आकाराधिकारस्त्वयं नित्यं स्मयतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्येज् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति । संविध्याय । संविध्यपि । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । खत्यचो विजतीति वृद्धिः ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४० ॥

आदेच इति वर्त्तते । स्फुर स्फुल चलनइत्येतयोर्द्वौत्वारोचः स्थाने घञि परत आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । विष्फारः । विष्फालः । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्य इति वा षत्वम् ॥

क्रीड्जीनां णौ ॥ ४८ ॥

हुक्क्रीज् दृष्यविनिमये, इह अध्ययने, जि जये इत्येतेषां धातूनामेवः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

णाविति वर्त्तते । षिधु हिंसासंराद्धोरित्यस्य धातेरपारलौकिकेर्घे वर्त्तमानस्यैवः स्थानं णौ परत आकारादेशो भवति । अचं साधयति । शमं साधयति । अपारलौकिकइति किम् । तपस्तापसं सेधयति । स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति । अत्र हि सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्त्तते । तापसः सिध्यति । ज्ञानविशेषमासादयति । तं तपः प्रयुङ्क्ते । स च ज्ञानविशेषइत्येवः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । इह कस्माच्च भवति । अचं साधयति । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति । सिधेरत्रार्थो निष्पत्तिः । तस्याः प्रयोजनमत्रम् । तस्य यद्वानं तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युदस्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिध्यर्थे कृतावकाशं वचनमेवं विषयं नावगाहते । सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः षिधु गत्यामित्यस्य भौषादिकस्य निवृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमनोतिदीङ् ल्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेशइति वर्त्तते । मीज् हिंसायाम्, हुमिञ् प्रक्षेपणे, दीङ् क्षय, इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उपदेशएव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेरलोन्त्यस्य स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता । प्रमातव्यम् । प्रमातुम् । प्रमाय । निमाता, निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय । उपदाता । उपदातव्यम् । उपदातुम् । उपदाय । उपदेशएवात्वविधानादिवर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति । आकारान्तलक्षणश्च भवति । उपदायो वर्त्तते । ईपदुपदानमिति घञ्युच्चो भवतः ॥

विभाषालीयतेः ॥ ५१ ॥

ल्यपीति वर्त्तते, आदेच उपदेशइति च । लीङ् श्लेषणइति द्विवादिः ली श्लेषणइति क्र्यादिस्तयोहभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतेर्द्वौतोऽन्यपि च एचश्च विषये उपदेशएवालोन्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । विलाता । विलातुम् । विलातव्यम् । विलाय । विलेता । विलेतुम् ।

विलेत्यम् । विलीय ॥ निमीमिलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ईदृश-
प्रयः । प्रमयो वर्त्तते । ईदृशप्रमयः । निमयो वर्त्तते । ईदृशद्विलयः । विलयो वर्त्तते ।
अत्र लियो अर्वास्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् । एवं च प्रलम्भनशालीनीकरण-
योश्च यौ नित्यमात्वं भवति । कस्त्वामुल्लापयते । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते ॥

खिद्वेक्षकुन्दसि ॥ ५२ ॥

विभाषेति वर्त्तते । खिद्वे दैन्यद्वत्यस्य धातोरेवः स्थाने कुन्दसि विषये
विभाषा आकार आदेशो भवति । चित्तं चित्वाद । चित्तं चित्तेद । कुन्द-
धीति । किम् । चित्तं खेदयति ॥

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥

गुरो उदात्तमनद्वत्यस्य धातोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा
आकार आदेशो भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । आभीक्ष्ये
णमुलेवेति णमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्तद्वत्यत्र द्वितीयायां
चेति णमुल् ॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥

चिष् स्फुर इत्येतयोर्द्वौत्विर्णौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो
भवति । चापयति । चापयति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने
वर्त्तमानस्य यौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवाप-
यति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भे आह्वयतीत्यर्थः । प्रजनो हि जन्मन
उपक्रमो गर्भग्रहणम् ॥

विभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते विभाषेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयो-
जकस्ततो यद्वयम्, स यस्य भयस्य साक्षाद्हेतुः, तद्वयं हेतुभयम् । तत्र वर्त्तमा-
नेस्य विभी भयद्वत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो
भाषयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो भाषयते । जटिलो भीषयते । भीष्मो-
र्हेतुभयद्वत्यात्मनेपदम् । भियो हेतुभये षुक् । स चात्वपत्ते न भवति । लिभि-
योरीकारप्रश्लेषनिर्देशादीकारान्तस्य भियः षुन्विधीयते । हेतुभयद्विति किम् ।
कुञ्जिकयिनं भाषयति । अत्र हि कुञ्जिकातो भयं कारणाच्च हेतोर्द्वैवदतात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभयद्विति च । नित्यग्रहणाद्विभाषेति निवृत्तम् ।

स्मिद् ईषदुसनदत्यस्य धातोर्हंतुभयेर्धं णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति ।
 दुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । भयदति किम् । कुञ्चिकयैर्न वि-
 स्मापयति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेर्धं ऽभिधीयते । नहि
 मुख्ये भये स्मयतेर्धंतिरस्ति ॥

सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणो, इत्येतयोर्द्वौत्वोर्भलादावकिति प्रत्यये परतो
 ऽमागमो भवति । सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । द्रष्टा । द्रष्टुम् । द्रष्टव्यम् ।
 लघूपधगुणापवादोयममागमः । अस्मादीत् । अद्रादीत् । सिचि वृद्धिरमि क्ते
 भवति पूर्वं तु बाध्यते । भलीति किम् । सज्जनम् । दर्शनम् । अकिलीति
 किम् । सृष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह न
 भवति । रज्जुसृङ्भ्यां देवदृभ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उपदेशदति वर्तते, भक्त्यमकिलीति च । उपदेशे ऽनुदात्तस्य धातोर्च-
 कारोपधस्य भलादावकिति प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याममागमो भवति । अप्ता ।
 तर्पिता । तप्ता । दप्ता । दर्पिता । वृष प्रीक्षणे वृष हर्षणमोचनयोः,
 इत्येतौ रधादी धातू तयोरिडागमो रधादिभ्यश्चेति विकल्प्यते । अनुदात्तो-
 पदेशः पुनरमर्थ एव । अनुदात्तस्येति किम् । वर्ठा । वर्ठुम् । वर्ठव्यम् । वृद्ध
 उद्यमनइत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वाच्चास्येङ् विकल्प्यते । चर्दुपधस्येति किम् ।
 भेत्ता । हेत्ता । भलीत्येव । तर्पणम् । दर्पणम् । अकिलीत्येव । वृप्तः । दृप्तः ॥

शीर्षश्छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षंचिति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते
 न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य सोपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्ष्णो हि
 तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति । यस्ते शीर्ष्णो दौर्भाग्यम् । छन्दसीति किम् । शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षंचिति वर्तते । आदेशोऽयमिष्यते स कथं तद्धितइति हि परं निमि-
 त्तमुपादीयते स तदनुरूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते यत्तः
 शिरःशब्दस्य शीर्षवादेशो भवति । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षण्यः
 स्वरः । शिरसि भव इति शरीरावयवाच्चेति यत् । ये चाभावकर्मकारिति
 प्रकृतिभावः । तद्धितइति किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केकेषु ॥ * ॥
 शिरसः शीर्षवादेशो वक्तव्यः । शीर्षण्याः केकाः । शिरस्याः केकाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्विते शिरसः शीर्षेशब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसोऽपत्यं, हास्तिशीर्षः * । बाह्यादिभ्यश्चेति इङ् । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । शीर्षन्भावे हि अचिति प्रकृतिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षशब्दात् स्थि-
यामिजोऽणिजोरनार्षयोः ष्यङादेशे कृते शीर्षस्य शिरःशब्दग्रहणेन ग्रहणात्
शीर्षवादेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृतिभावे सति हास्तिशीर्षण्येत्यनिष्टं रूपं
स्यात् । इष्यते तु हास्तिशीर्ष्येति तत्कथं, कर्तव्योत्र यवः । अणिजन्ताद् वा
परः प्रत्ययः ष्यङाश्रयितव्यस्तत्र यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥

पदन्नामासहृन्निशसन्पूषन्दोषन्यकञ्कन्नदन्नास- ञ्कस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असन् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक
आसन इत्येतेषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास् कृत्
निश् असन् यषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भव-
न्ति । पद् । निपदश्चतुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पत् । दत् । या दतो
धावति तस्यै श्यावदन् । नस् । सूकरस्त्वखनचसा । मास् । मांसि त्वा पश्यामि
चक्षुषा । हृद् । हृदा पूतेन मनसा जातवेदसम् । निश् । अमावास्यायां निशि यजेत ।
आसन् । असिक्तोस्त्रावरोहति । यूषन् । या पात्राणि यूषा आसेचनानि । दोषन् ।
यस्ते दोषो दौर्भाग्यम् । यकन् । यक्नोवत्यति । शकन् । शक्नोवत्यति उदन् । उदो
द्विष्यस्य नावा ते । आसन् । आसनि किं लभे मधूनि । शस्प्रभृतिष्विति किम् ।
पादौ ते प्रतिपीड्यौ नासिके ते कृशे । के विदत्र कुन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति । अपरे पुन-
रविशेषे ष्यङ्कन्ति । तथाहि । भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।

व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्रतितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वेनतेयमिवोरगाः ॥

इत्येषमादयः । अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्त्तयन्ति । तेन पादादयोपि
प्रयुज्यन्ते । शस्प्रभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी इत्यत्रापि
दोषवादेशो भवति ॥ पदादिषु मांस्यत्खूनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ मांस एतना
सानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांस एत् खु इत्येते आदेशा भवन्ति । मांस्य-
चन्या उक्तायाः । मांसपचन्या इति प्राप्ते । एत्सु मर्त्यम् । एतनासु मर्त्यमिति ।
प्राप्ते । न ते दिवो न पृथिव्या अधि क्षुषु । अधिसानुष्विति प्राप्ते ॥ नस्
नासिकाया यत्तसत्तुद्रेषु ॥ * ॥ नासिकाया नस्भावो वक्तव्यो यत् तस् तुद्र
इत्येतेषु परतः । नस्यम् । नस्तः । नस्तुद्रः ॥ यति वर्णनगरयोर्निति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ नासिक्यो वर्णः । नासिक्यं नगरम् ॥

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः वकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । बह । सहते । षिच । सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् । षोडश । षड्विकः । षण्डः । आदेरिति किम् । कर्षति । कृषति । आदेशप्रत्यययोरित्यत्र षत्वव्यवस्थार्थं षादयो धातवः के विदुषदिष्टाः । के पुनस्ते ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते । अज्दन्त्य-पराः सादयः षोपदेशाः स्मिस्विदिस्विदिस्विज्जिस्वपितयश्च । मकारवकार-योरनज्दन्त्यत्वात् भवतीति अप्राप्ते विधानम् । * सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकस-वर्जम् ॥ सुब्धातुष्विष्वक्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ षोड्डीयति । षण्डी-यति । ष्वक्कते । ष्विषु इत्यस्य द्वितीयस्यकारष्टकारश्चेष्यते । तेन तेष्ठीव्यते ढेष्ठीव्यते इति चाभ्यासरूपं द्विधा भवति ॥

शो नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । शीञ् । नयति । यम । नमति । गह । नहति । धात्वादेरित्येव । अणति । सुब्धातोरायमपि नेष्यते । णकारमिच्छति, णकारीयति । उपसर्गादसमासेपि षोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो धातवः के विदुषदिश्यन्ते । के पुनस्ते । ये तथा पठ्यन्ते अथ वा लक्षणं क्रियते । सर्वे णादयो षोपदेशाः । नृनन्दिनर्दिनक्कनाटिनाष्टनाधृवर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

धातोरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्दुर्लभग्रहणाच्चिदृशम् । तेन धातोरधातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति । दिव् । दिदिवान् । दिदिवांसौ । दिदिवांसः । ऊयी । ऊतम् । कूयी । कूतम् । गोधाया कृक् । गौधेरः । पचेरन् । यजेरन् । वकारस्य । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । सिबेः । आसेमाणम् । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाच्छ्रुः शूडनुनासिके चेति ऊट् न भवति । वलीति किम् । ऊय्यते । कूय्यते । पूर्वं लोपग्रहणं किम् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपो यथा स्यात् । कण्डूयतेः क्लिप् । कण्डूः । लोडू-यतेः । लोलूः । व्रश्वादीनामुपदेशसामर्थ्याद् वलि लोपो न भवति । वृश्वति वव्रश्चेत्यत्रापि हि संप्रसारणहलादिः शेषयोर्बहिरङ्गत्वात्प्राप्तिः ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्तते । वेरिति क्लिबादयो विधेवाननुबन्धानुस्यूय सामा-न्येन गृह्यन्त । वेरपृक्तस्य लोपो भवति । व्रस्वभूयवृजेषु क्लिप् । व्रस्वहा ।

भूगहा । स्पृशानुदके क्तिन् । घृतस्पृक् । तैलस्पृक् । भञ्जो णिः । अर्द्धभाक्
षोडभाक् । तृतीयभाक् । अपृक्तस्येति किम् । वृद्ध्यां णिन् । दर्विः । कुग्गुशुम् ।
आरुध्यः क्तिः । जारुषिः ॥

• हल्ङ्याब्भ्या दीर्घात्सुतिस्पृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्त्तते । तदिह लौकिकेनार्थनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम् ।
लुप्यतइति लोपः । हलन्ताद् ह्यन्तादावन्ताच्च दीर्घात्परं सु ति सि इत्येतद-
पृक्तं हल् लुप्यते । हलन्तात् सुलोपः । राजा । तच्चा । उखासत् । पर्णध्वत् ।
ह्यन्तात् । कुमारी । गौरी । शाङ्करजी । आबन्तात् । सट्टा । बहुराजा । कारी-
षगन्ध्या । हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च । तत्र तिलोपस्तावत् । अबिभर्भवान् ।
भृञो लङि तिपि श्लौ भृञामित् इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अजागर्भवान् । सिलोपः ।
अभिनेत्र । अचिक्नेत्र । दस्य रेफः । हल्ङ्याब्भ्य इति किम् । यामणीः । सेना-
नीः । दीर्घादिति किम् । निष्कौशाम्भिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् । अभै-
त्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति
किम् । भिनत्ति क्तिनत्ति * । हलिति किम् । बिभेद । विच्छेद । अथ किमर्थं
हलन्तात्सुतिसीनां लोपो विधीयते संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् । न सिद्धमिति
राजा तत्वेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न स्यात् । उखासत् पर्णध्व-
दित्यत्रापदान्तत्वाद्वृत्त्वं च न स्यात् । अभिनेत्रेत्यत्रातो रोप्पुतादप्रतइत्युत्वं न
स्यात् । अबिभर्भवानित्यत्र तु रात्सस्येति नियमाल्लोप एव न स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्धमिति ।

रान् तेनैव लोपः स्याद्वलस्तस्माद्विधीयते ॥

एङ्ङ्स्वात्संबुद्धेः ॥ ६९ ॥

लोप इति वर्त्तते, हलिति च । अपृक्तमिति नाधिक्रियते । तथा च पूर्व-
सूत्रे पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । एङन्तात्प्रातिपदिकाद् ङ्स्वान्ताच्च परो हङ्मुप्यते
स चेत्संबुद्धेर्भवति । एङन्तात् । हे अग्ने । हे वायो । ङ्स्वान्तात् । हे देवदत्त ।
हे नदि । हे वधु । हे कुण्ड । कुण्डशब्दादतोमित्यम् । अमि पूर्वइति पूर्वत्वे कृते
हल्मात्रस्य मकारस्य लोपः । हे कतरदित्यत्र द्विदयमद्डादेशस्तत्र टिलोपे सति
ङ्स्वाभावाच्चास्ति संबुद्धिलोपः । एङ्ङ्स्वत् क्रियते संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥

शेषकृन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

शि इत्येतस्य बहुलं कृन्दसि विषये लोपो भवति । या चेत्ता । या
वना । यानि चेत्ताणि । यानि वनानि ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । अग्निचित् । सोमसुत् । प्रहृत्य । प्रहृत्य । उपस्तुत्य । ह्रस्वस्येति किम् । आलूय । यामणीः । पितीति । किम् । कृतम् । हृतम् । कृतीति किम् । पटुतरः । पटुतमः । यामणिकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् तुग्न भवति ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारो ऽयमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यद्व्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । इको यणचि । दध्यत्र । मध्यत्र । संहितायामिति किम् । दधि अत्र । मधु अत्र ॥

छे च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । कृकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । इच्छति । गच्छति । ह्रस्व एवात्रागमो न त्वदन्तः । तेन विच्छिदतु-श्चिच्छिदुरित्यत्र तुगभ्यासस्य ग्रहणेन न एह्यत इति हलादिः शेषेण न निवर्त्यते । नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति ॥

आच्चाङोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्त्तते, कुरति च । आङो ङित ईषदादिषु चतुर्थ्येषु वर्त्तमानस्य माङश्च प्रतिषेधवचनस्य कृकारे परतस्तुगागमो भवति । पदान्ताद्वेति विकल्पे प्राप्ते नित्यं तुगागमो भवति । ईषदर्थे । ईषच्छाया । आच्छाया । क्रियायोगे । आच्छादयति । मर्यादाभिविधोः । आच्छायायाः । आच्छायम् । माङः खल्वपि । माच्छैत्सीत् । माच्छिदत् । ङिद्विशिष्टग्रहणं किम् । आच्छाया । आच्छाया । प्रमाच्छन्दः । प्रमाच्छन्दः ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

छे तुगिति वर्त्तते । दीर्घात्परो यश्चकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमो भवति । द्वीच्छति । सेच्छति । अपचाच्छायते । विचाच्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाच्छे तुगिति वर्त्तते । पदान्ताद्वीर्घात्परो यश्चकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेषु नित्यं प्राप्नो वा तुगागमो भवति । कुटीच्छाया । कुटीच्छाया । कुवलीच्छाया । कुवलीच्छाया ॥ विश्वजननादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनछत्रम् । नच्छायां कुरवोपराम् । नच्छायां कुरवोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति । दध्यत्र । मध्यत्र । कर्चर्थम् ।
हर्चर्थम् । लाङ्गतिः ॥ इकः प्रतपूर्वस्य सर्वर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥
भोऽ इ इन्द्रम् । भोऽ यिन्द्रम् । अचीति चायमधिकारः संप्रसारणाच्चेति यावत् ॥

एचो ऽयवायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थाने ऽचि परतो ऽय् अच् आय् आच् इत्येते आदेशा यथासंख्यं
भवन्ति । वयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः । कयेते । व्ययेते । याववरुणद्वि ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अच् ओकारस्याच् स यकारादौ
प्रत्यये परतो भवति । बाधव्यः । माण्डव्यः । शङ्खव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः ।
नाव्यो हृदः । वान्त इति किम् । रायमिच्छति रैयति । यीति किम् । गोभ्याम् ।
नौभ्याम् । प्रत्ययइति किम् । गोयानम् । नौयानम् ॥ गोर्युतौ ह्रन्दसि ॥ * ॥
गोशब्दस्य युतौ परतश्चन्द्रसि विषये वान्तादेशो वक्तव्यः । आनो मित्रावरुणा
घृतैर्गव्युतिमुत्ततम् । ह्रन्दसीति किम् । गोर्युतिः ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥
गोर्युतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्यः । गव्युतिमात्रमध्वानं गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्त्तते । वान्तो यि प्रत्ययइति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो
यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति ।
लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यापाव्यम् । धातोरिति किम् । प्राति-
पदिकस्य नियमो मा भूत् । तत्र को दोषः । बाधव्य इत्यत्रैव स्यात् । इह न
स्याद् गव्यं नाव्यमिति । तन्निमित्तस्येति किम् । अतन्निमित्तस्य मा भूत् । ओ-
यते । औयत । लौयमानिः । पौयमानिः । अत इष् । एवकारकरणं किम् ।
धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि
धातोश्चाधातोश्च भवति । बाधव्यः । अवश्यलाव्यम् । लव्यम् ॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

क्षि जि इत्येतयोर्द्वौत्वोर्यति प्रत्ययो परतः शक्यार्थं गम्यमाने एकार-
स्यायादेशो निमात्यते । शक्यः क्षेतुं, क्षय्यः । शक्यो क्षेतुं, जय्यः । शक्यार्थ-
इति किम् । क्षयं पापम् । ज्यो वृषलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

क्रीणातेर्द्वौत्वोस्तदर्थं क्रयार्थं यत्तस्मिन्निमित्ते यति प्रत्यये परतो ऽया-
देशो निपात्यते । क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थं यः प्रसारितः स उच्यते ।
तदर्थइति किम् । क्रयं नो धान्यं न चास्ति क्रय्यम् ॥

भय्यप्रवय्ये चच्छन्दसि ॥ ८३ ॥

बिभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये ऽयादेशो निपात्यते । भय्यं किलासीत् । वत्सतरी प्रवय्या । भय्येति कृत्यन्त्युटो बहुलमित्यपादाने यत्प्रत्ययः । बिभेत्यस्मादिति भय्यम् । प्रवय्या इति स्त्रिया-
मेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति । छन्दसीति किम् । भेयम् । प्रवे-
यम् ॥ इदय्या आप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ इदय्या आपः । इदे भवा, भवे
छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

आधिकारौयम् । ख्यत्यात्परस्येति प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यदुक्त्याम-
स्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति ।
आद्वय इति । तत्राचि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति । खद्वे-
न्द्रः मालेन्द्रः । पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि
स्थात् । नोभे सप्तमीपञ्चमौ युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । एकग्रहणं पृथगा-
देशनिवृत्त्यर्थं स्थानिभेदाद्वि भिन्नादिषु नत्वग्रद्वद्वादेशो स्याताम् ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥

एक इति वर्तते, पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति योयमेकादेशो
विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्ववति, परस्यादिवद्ववति । यथा तस्यान्त आदिर्वा
तदन्तर्भूतस्तद्वहणेन एक्षते तद्वदेकादेशो ऽपि तद्वहणेन एक्षतइत्येषो ऽतिदे-
शार्थः । ब्रह्मबन्धूरित्यत्र ब्रह्मबन्ध्विति प्रातिपदिकम्, ऊडित्यप्रातिपदिकं,
तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्तवद्ववति ।
यथा शक्यते कर्तुं इत्याध्प्रातिपदिकादिति स्वादिविधिः । वृत्तावित्यत्र सुबोकारः
असुबकारः, तयोः सुबसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्ववति । यथा शक्यते वक्तुं
सुबन्तं पदमिति । वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्वद्वावो नेष्यते, तथाहि खद्वाभिर-
त्यत्रान्तवद्वावाभावादतो भिस ऐसिति न भवति । हुयतेर्कुहावेति संप्रसारणपूर्व-
त्वस्यादिवद्वावाभावादात औ कल इति न भवति । अस्यै अश्वः, अस्या अश्व इति
वृद्धिरेवीति वृद्धिरेकः पदान्तादतीत्यत्र विधावादिवच्च भवति । पूर्वपरसमुदाय
एकादेशस्य स्थानी, स हि तेन निवर्त्यते, तच्चावयवयोरानुमानिकं स्थानित्व-
मिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्वावादप्राप्तमित्यन्तादिवद्वावो विधीयते ॥

अत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥

एतत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशो ऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्ये न करोती-
त्यर्थः । असिद्धवचनमादेशस्तद्वचनविधेयार्थानुसर्गसद्वचनभावायै च । कोसिद्ध

इत्यथ एकः पदान्तादतीत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वादपवादिरिण उत्तरस्या-
देशस्य । सकारस्य वत्त्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वाच्च भवति । कोस्य योस्य कोस्मै
योस्मै इत्येकादेशस्यासिद्धत्वादिरिति वत्त्वं न भवति । तुग्विधौ । अधीत्य
प्रत्येत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् इत्स्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्भवति ॥ संप्रसार-
णहीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ संप्रसारणे । ब्रह्महूषु । परिवीषु । संप्रसार-
णपूर्वत्वस्यासिद्धत्वाच्च वत्त्वं न प्राप्नोति । डौ । वृत्तेच्छत्रम् । वृत्ते कृत्रम् । इटि ।
अपचेच्छत्रम् । अपचे कृत्रम् । आद्रुणस्यासिद्धत्वाद् इत्स्वलक्षणो नित्योत्र तुक्
प्राप्नोति, दीर्घात्पदान्ताद्वेति तुग्विकल्प इष्यते ॥

आद्रुणः ॥ ८० ॥

अधीत्यनुवर्तते । अवर्णात्परो यो ऽच् अचि च पूर्वा यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति । वेदवम् । खट्वेन्द्रः ।
मालेन्द्रः । तवेहते । खट्वेहते । तवोदकम् । खट्वोदकम् । तवश्यः । खट्वश्यः ।
तवल्कारः । खट्वल्कारः । लकारस्य स्थाने यो ऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

आदिति वर्तते । अवर्णात्परो य एच् एचि च पूर्वा यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्रुणस्यापवादः । ब्रह्मेडका ।
खट्वेडका । ब्रह्मेतिकायनः । खट्वेतिकायनः । ब्रह्मोदनः । खट्वोदनः । ब्रह्मोप-
गवः । खट्वोपगवः ॥

इत्येधत्पूठ्सु ॥ ८९ ॥

वृद्धिरेचीति वर्तते, आदिति च । तदेतदेज्जहणमेतरेव विशेषणं न पुनरेध-
त्तेरप्यभिधारादूठश्चासंभवात् । इण् गतावित्येतस्मिन्धातावेचि एध् वृद्धावित्येत-
स्मिन् कृति च पूर्वं यदवर्णं ततश्च परो योच् तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धि-
रेकादेशो भवति । उपैति । उपैषि । उपैमि । उपैधते । प्रैधते । प्रैष्टौहः । प्रैष्टौहा ।
प्रैष्टौहे । उद्याद्रुणापवादो वृद्धिर्विधीयते । इत्येधत्पूठ्सु इपररूपापवादः । ओमा-
होश्चेत्येतत् पररूपं न बाध्यते, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको
भवतीति, पुरस्तादपवादाच्चानन्तरान्विधीन्बाधन्तइति वा । तेनेह न भवति ।
उप । आ इत उपेत इति । एवात्येच । उप इत, उपेतः ॥ अतादूहिन्यां वृद्धिर्वक्त-
व्या ॥ * ॥ आहौहिणी ॥ स्वादीरेरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ स्वरम् । स्वरिणी * ॥
प्रादूढोकोशेष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्रौठः । प्रौठिः । प्रैषः । प्रैष्यः । चते च

* स्वादीरेरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ स्वरः । स्वेरो । पा० २ ।

† अथ वासिके उहसहस्रं प्रौढ इति तदुदाहरणं च पुस्तकान्तरे ऽधिके ।

तृतीयासमासे ऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ सुखेन चतः, सुखार्तः । दुःखेन चतो,
दुःखार्तः । चत इति किम् । सुखेन इतः सुखेतः । तृतीयोति किम् । परमर्तः ।
समासइति किम् । सुखेनर्तः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्र।
प्रार्णम् । वत्सतर । वत्सतरार्णम् । कम्बल । कम्बलार्णम् । वसन । वसनार्णम् ॥
अणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ अणार्णम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ६० ॥

इतीति निवृत्तम् । अचीत्यनुवर्त्तते । आटः परो यो ऽच अचि च पूर्वा
य आट् तयोः पूर्वपरयोरादयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐचिष्ट । ऐचत ।
ऐचिष्यत । औभीत् । आट्ठीत् । औज्जीत् । चकारो ऽधिकविधानार्थं उस्थोमा-
होश्च पररूपसाधनार्थः । औक्षीयत् । औकारीयत् । आ ऊठा ओठा, तामे-
च्छत्, औठीयत् ॥

उपसर्गादृति धातौ ॥ ६१ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने
वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्रुणापवादः । उपाच्छति । प्राच्छति । उपाध्नाति ।
उपसर्गादिति किम् । सट्च्छति । मालच्छति । प्रगता चच्छका अस्माद्वेक्षात्,
प्रच्छको देशः । यत्क्रियायुक्ताः प्रादेयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका इति । अतीति
किम् । उप इत, उपेतः । तपरकरणं किम् । उप अकारीयति । उपकारीयति ।
वा सुप्यापिशलेरिति विकल्पः स्यात् । उपमर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातु-
ग्रहणं शाकलनिवृत्त्यर्थम् । अत्यक्त इति हि शाकल्यस्य प्रवृत्तिभावः प्राप्नोति ॥

वा सुप्यापिशलेः ॥ ६२ ॥

आदित्येव । उपसर्गादृति धाताविति च । सुबन्तावयवे धातादृका-
रादौ परतो ऽवर्णान्तादुपसर्गात्पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेका-
देशो भवति । उपर्बभीयति । उपार्बभीयति । उपल्कारीयति । उपाल्कारीयति ।
अकारलकारयोः सावर्ण्यविधिरिति अतीति लकारोपि एह्यते । आपिशलि-
ग्रहणं पूजार्थम् । वेति ह्युच्यतएव ॥

औतो ऽम्शसोः ॥ ६३ ॥

औतो ऽपि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति । गां
पश्य । गाः पश्य । द्यां पश्य । द्याः पश्य । द्योशब्दोऽप्योकारान्त एव विद्यते,
ततोपि परं सर्वनामस्थानं विदिष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधी-
यमानस्तां बाधते । अमिति द्वितीयैकवचनं एह्यते, शसा साहचर्यात् सुपीति
चाधिकारात् । तेनाचिनवमसुनवमित्यत्र न भवति ॥

एङि पररूपम् ॥ ६४ ॥

आदित्येव, उपसर्गाद्वाताविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादेहादौ धातौ पूर्व-
परयोः पररूपमेकादेशो भवति । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । उपेलयति । प्रेलयति ।
उपोषति । प्रोषति । केचिद्वा सुप्यापिश्लेरित्यनुवर्तयन्ति तद्वाक्यभेदेन सुब्धातौ
विकल्पं करोति । उपेडकीयति । उपैडकीयति । उपोदनीयति ॥ उपोदनीयति
शकन्धादिषु पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ शक् अन्युः, शकन्थुः । कुल अटा,
कुलटा ॥ सीमन्तः केशेषु ॥ सीम्नो ऽन्तः, सीमन्तः । अन्यत्र सीमान्तः ॥ एवे
चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह एव, इहेव । अद्य एव, अद्येव । अनि-
योगइति किम् । इहैव भव मा ऽन्यत्र गाः ॥ ओत्थोष्टयोः समासे वा पररूपं
वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थूल ओतुः, स्थूलौतुः । स्थूलोतुः । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठी ।
समासरति किम् । तिष्ठ देवदत्तोष्ठं पश्य ॥ एमच्चादिषु कृन्दसि पररूपं वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अपां त्वा एमन्, अपां त्वेमन् । अपां त्वा ओद्वन्, अपां त्वोद्वन् ॥

ओमाङोश्च ॥ ६५ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादोमि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूप-
मेकादेशो भवति । का ओमित्यवोचत्, कोमित्यवोचत् । योमित्यवोचत् ।
आङि सत्त्वपि । आ ऊठा, ओठा । अद्य ओठा, अद्योठा । कदा ओठा,
कदोठा । तदा ओठा, तदोठा । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । इह तु आ अस्यात्
अर्थात् अद्य अर्थात् अद्यर्थादिति अकः सवर्णे दीर्घत्वं बाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ६६ ॥

आदित्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोरादुणापवादः पररूपमेका-
देशो भवति । भिन्द्या उस्, भिन्द्युः । छिन्द्या उस्, छिन्द्युः । अदा उस्,
अदुः । अया उस्, अयुः । अपदान्तादिति किम् । का उसा, कोसा । का
उषिता, कोषिता । आदित्येव । चक्रुः । अविभयुः ॥

अतो गुणे ॥ ६७ ॥

अपदान्तादिति वर्तते । अकारादपदान्तादुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने
पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णे दीर्घस्यापवादः । पचे
यजे इत्यत्र वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम् । यान्ति । वान्ति ।
मुञ्चइति किम् । अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येव । दण्डायम् । यूपायम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ६८ ॥

अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केन चित्सादृश्येन
तदव्यक्तमनुकरोति तस्य दोच्छब्दस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो

भवति । पटत् इति, पटिति । घटत् इति, घटिति । भटत् इति, भटिति ।
 छमिन् इति, छमिति । अव्यक्तानुकरणस्येति किम् । जगत् इति, जगदिति ।
 अत इति किम् । मरट् इति, मरडिति । इताविति किम् । पटत् अत्र, पट-
 दत्र ॥ अनेकाव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सत् इति, सदिति । कथं
 घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितमिति । दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

नामेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥

अव्यक्तानुकरणस्यामेडितस्य यो ऽच्छब्द इतो तस्य पररूपं न भवति तस्य
 योन्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटत्पटदिति । पटत्पट्टेति करोति । नित्य-
 वीष्ययोरिति द्विर्वचनम् । यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वण पररूपं
 पटत्पट्टेति करोति ॥

नित्यमामेडिते डाचि ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्यातो ऽन्त्यस्येति चानुवर्तते । डात्परं यदामेडितं तस्मि-
 न्पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योन्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चादस्य
 वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटा करोति । दमदमा करोति * ।
 पटदित्यस्मादव्यक्तानुकरणादिति डाचि विहिते डाचि बहुलमिति द्विर्वचनं
 तच्च टिलोपात्पूर्वमेवेत्यते ॥

अकः सवर्णं दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णं ऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति । दण्डा-
 यम् । दधीन्द्रः । मधूदके । होतृशयः । अक इति किम् । आनये । सवर्ण इति
 किम् । दध्यत्र । अचीत्येव । कुमारि शेते । नाउभलावित्यत्र यदजिति प्रत्या-
 हारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानिभिनिवृत्तत्वात्सवर्णो न गृह्यन्त इति सवर्ण-
 त्त्वमीकारशकारदोषप्रतिषिद्धम् ॥ सवर्णदीर्घत्वे अति छ वा अचनम् ॥ * ॥
 अति सवर्णं परभूते तत्र छ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ अकारः, होत्ल-
 कारः । यदा न छ तदा दीर्घ एव होतृकारः ॥ लति ल्लृ वा अचनम् ॥ * ॥
 लति सवर्णं परतो ल्लृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ लकारः । होत्ल्लृकारः ।
 होतृकारः । अकारलकारयोः । सवर्णविधिरुक्तो दीर्घपक्षे तु समुदायान्तरतमस्य
 लवर्णस्य दीर्घस्याभावात् अकारः क्रियते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति वर्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे कृत्स्नस्या-
 हचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्ताववि-
 अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी । वायू । वृत्ताः ।

वृत्ताः । वृत्तान् । वृत्तान् । अतो गुण इति यदकारे पररूपं तदकः सर्वेषां दीर्घ-
त्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णदीर्घत्वं, पुस्त्यादपवादो अनन्तरान्विधीन्बाध-
न इति । अचीत्येव । वृत्तः । वृत्तः । अक इत्येव । नावौ । पूर्वसवर्णबह्व-
किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् । दीर्घबह्वं किम् । त्रिमात्रे
स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसो ऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारा-
देशो भवति । वृत्तान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तृन् । हर्तृन् । पण्डकान् । स्यू-
रान् । अरकान्यस्य । सर्ववृत्ते पुल्लिङ्गविशिष्टं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । इह तु
चञ्चैव चञ्चा । लुम्भनुष्यइति कनो लुपि कृते लुपि युक्तवद् व्यक्तवचनइति
पुंसोऽपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति, चञ्चाः पश्य, वधिकाः पश्येति ।
तस्मादिति किम् । एतांश्चरतो गाः पश्य । शस इति किम् । वृत्ताः ।
वृत्ताः । पुंसीति किम् । धेनूः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्णोऽदिचि पूर्वसवर्णोऽदिर्घो न भवति । वृत्तौ । वृत्तौ । खट्वे । कुण्डे ।
आदिति किम् । अग्नी । इचीति किम् । वृत्ताः ॥

दीर्घान्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घान्जसि इति च परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । कुमार्यो । कुमा-
र्यः । ब्रह्मबन्धो । ब्रह्मबन्धः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इति च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भव-
ति । मासुतीश्चतस्रः । पिण्डोः । मासुत्यश्चतस्रः । पिण्डः । वाराही । उपा-
नही । वाराह्यो । उपानह्यो ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अक इत्येव । अमि परतो ऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति ।
वृत्तम् । वृत्तम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वपह्वं किम् । पूर्व एव यथा स्यात्,
पूर्वसवर्णोऽन्तरतमो मा भूदिति । कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा
छन्दसीत्येव । शर्मो च । शर्म्यं च । गौर्यो च । गौर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्व इत्येव । संप्रसारणाच्च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो
भवति । यजि । इष्टम् । वपि । उप्तम् । ग्रहि । वृहीतम् । संप्रसारणविधान-

सामर्थ्याद्विग्रहीतस्य अवशे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते । वा छन्दसीत्येव । निष्क-
वहणौ यज्यमानौ । पूर्वत्वविधाने सत्पर्यवत्संप्रसारणविधानमिति दृष्ट इत्ये-
मादिषु पूर्वत्वाभावे यथादेशो भवत्येव । अन्तरङ्गे चाविकृतार्थं वचनमिति वक्तुं
वत्वात्संनिपतिते पूर्वत्वं न भवति । शकहो । शकहूर्यर्थम् ॥

एङ्ः पदान्तादिति ॥ १०९ ॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो
भवति । अग्नेत्र । वायोत्र । अयवादेशयोरयमपवादः । एङ् इति किम् ।
दध्यत्र । मध्वत्र । पदान्तादिति किम् । चयनम् । लवनम् । अतीति किम् ।
वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकरणं किम् । वाय-
वायाहि ॥

हसिङ्सोऽश्च ॥ ११० ॥

एङ् इति वर्त्तते, अतीति च । एङ् उत्तरयोर्हसिङ्सोरिति परतः पूर्वप-
रयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नि-
स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

अमृत उत् ॥ १११ ॥

हसिङ्सोरित्येव । अकारान्तादुत्तरयोर्हसिङ्सोरिति पूर्वपरयोश्चकार-
कादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्वयोः षष्ठीर्निर्दिष्टयोः स्थाने
यः स लभते ऽन्यतरव्यपदेशमिति उरण् रपर इति रपरस्वमत्र कृत्वा रास-
स्येति सलोपः कर्तव्यः ॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥

हसिङ्सोरिति वर्त्तते, उदिति च । ख्यत्यादिति त्रिशब्दस्त्रीशब्दयोस्त्रि-
शब्दतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिति ग्रहणं, ताभ्यां परस्य हसिङ्सोरत उका-
रादेशो भवति । सख्युरागच्छति । सख्युः स्वम् । पत्युरागच्छति । पत्युः स्वम् ।
स्त्रीशब्दस्योदाहरणम् । खह खेम वर्त्ततइति सखस्त्रिमिच्छतीति व्यञ्चं सखीयति ।
सखीयतेः क्विप् सखीस्तस्य हसिङ्सोः सख्युरिति । तीशब्दस्यापि । लूनमिच्छति,
लूनीयति । लूनीयतेः क्विपि लुप्ते लून्युरागच्छति । लून्युः स्वम् । निष्ठानस्य पूर्व-
चासिद्वमित्यसिद्वम् । विज्ञतनिर्द्वयादेवेह न भवति, अतिसखेरागच्छति, सेना-
पतेरागच्छतीति । त्रिशब्दस्य केवलस्य चिसंज्ञा प्रतिविध्यते न तदन्तस्य ॥

अतो रोरमुतादमुते ॥ ११३ ॥

अति, उदिति वर्त्तते । अकारादमुतादुत्तरस्य रेरेकस्य उकारानुबन्धनि-
विष्टस्य अकारे ऽमुते परत उकारादेशो भवति । वृषोत्र । मृषोत्र । भिक्षो-

अथोद्यपूर्वस्य योशीत्यस्मिन्मात्रे उत्वं विधीयते । इत्थमस्याश्रयत्वात्पूर्वज्ञासि-
दुमित्यासिदुं न भवति । अत इति किम् । अग्निरत्र । तपरकरां किम् । वृत्ता
अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् । स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव । वृत्त इह । तस्यापि
तपरत्वादत्र न भवति । वृत्त आश्रितः । अप्रुतादिति किम् । सुस्रोताश्च अत्र
न्यसि । अप्रुतइति किम् । तिष्ठतु पय आश्रित्वन् । अत्र प्रुतस्यासिदुत्वादुत्वं
प्राप्नोतीत्यप्रुतादप्रुतइत्युच्यते ॥

हृशि च ॥ ११४ ॥

हृशि च परतो ऽत उत्तरस्य रोहकारादेशो भवति । पुरुषो याति ।
पुरुषो हसति । पुरुषो ददाति ॥

प्रकृत्या ऽन्तःपादमध्यपरे ॥ ११५ ॥

एहो ऽतीत्येव । एह इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्तते तदर्थोदिह प्रथमान्तं
भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारणां वा ऽभिधीयते । अन्तरित्यध्ययमधिकार-
णभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च चक्षुपादस्यैव ग्रहणमिष्यते न तु श्लोक-
पादस्य । अवकारयकारपरे ऽति परत एह प्रकृत्या भवति । स्वभावेन कार-
णात्मना वा न विकारमापद्यते । तौ चेन्नमित्तकार्यिणावन्तःपादमृक्पादमध्ये
भवतः । ते अये अश्वमायुञ्जन् । ते अस्मिन् जवमादधुः । उपपयन्तो अध्व-
रम् । शिरा अपश्यम् । सुजाते अश्वसूनुते । अध्वर्यो अद्विभिः सुतम् । अन्तः-
पादमिति किम् । कया मती कुत एतास एते ऽर्चन्ति । अध्यपरइति किम् ।
ते ऽवदन् । ते ऽयस्मयम् । एडिति किम् । अन्वनिहवसामयमव्यत् । के-
चिदिदं सूत्रं नान्तः पादमध्यपरइति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य
सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

अध्यादवदादवक्रमुरग्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अध्यात् अवदात् अवक्रमुः अवत अवयम् अवन्तु अवस्यु इत्येतेषु यकार-
वकारपरेष्यति परतो ऽन्तःपादमेह प्रकृत्या भवति । अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो
अव्यत् । मित्रमहो अवदात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अवताः । अत-
प्रातो अयं मणिः । ते नो अवन्तु पितरः । कुशिकासो अवस्यवः ॥

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरः अद्द एदन्तो यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरितम् ॥
अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठन्ति । उकारान्तमृगशब्दं संवृज्यन्तमधीयते तत्तद-
मुदाहरन्ति, उरो अन्तरितं सङ्गतिरिति । यजुषि पादानामभावाद्दन्तःपादाश्च
न्यस्यन् ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे ऋग्म्वालेम्बिके पूर्व ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा ऋग्म्वालेम्बिके इत्येतौ च यावन्मिक्केशब्दात्पूर्वो यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्ध्यन्तु । जुषाणो अमराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्यां गम-
स्तिभिः । वर्षिष्ठे अधिनाके । ऋग्म्वे अम्वाले अम्बिके । यजुषीदमीदृशमेव
पठ्यते । अस्मादेव निपातनादम्भार्यनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं न भवति ॥

अङ्ग-इत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अङ्गशब्दे य एह तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषये ऽति प्रक-
ृत्या भवति । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेचङ्गे अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेचङ्गे निदी-
ध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेचङ्गे अशोचिषम् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि विषये इह
प्रकृत्या भवति । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्त इति किम् । अधोवे ।
अवशब्द आद्युदात्तो निपात्यते । कुधपर इति किम् । सोयमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्त इति च शब्देनानुङ्गम्यते । अवपथाः शब्दे ऽनुदात्ते
ऽकारादौ परतो यजुषि विषयवद् प्रकृत्या भवति । जी रुद्रेभ्यो अवपथाः ।
वपेल्लङ् यासि तिङ्ङितिङ् इति निघातेनानुदात्तत्वम् । अनुदात्त इत्येव । यदु-
द्रेभ्योवपथाः । निपातेर्यद्वदिङ्ङन्तेति निघातः प्रतिषिध्यते ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र, छन्दसि भाषायां चाति परतो गारेह् प्रकृत्या भवति विभाषा ।
गोयम् । गो अयम् । छन्दसि । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोश्वाः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अचीत्येतत्त्वनुवर्त्ततएव । अचि परतो गोः स्फोटायन-
स्याचार्यस्य मतेनावहादेशो भवति । गवायम् । गोयम् । गवाजिनम् । गोस्त्रिनम् ।
गवोदनम् । गवौदनम् । गवोष्टम् । गवुष्टम् । आद्युदात्तश्चायमादेशो निपा-
त्यते स निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गवो अयमस्य,
गवाय इति । अन्यत्र तु समासान्नादात्तत्वेन बाध्यते । स्फोटायनग्रहणं पूजायै,
विभाषेत्येव हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषेयं, तेन गवात्तदत्यन्तं नित्यमवद् भवति ॥

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्य ऽचि परतो गोर्नित्यमवहादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्र-

मत्तस्वरः * ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ताः अत्र न्वसि । यज्ञ-
दत्ताः इदमानय । आश्रयादत्र प्लुतः सिद्धः । प्रगृह्याः । अग्नी इति । वायू
इति । स्रष्टे इति । माले इति । अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरव्ययहणमादेशनिमित्त-
स्याचः परित्यहार्यम् । तेनेह न भवति । जानु उ अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति ।
प्रगृह्यादुकारात्परस्याकारस्य सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वात् प्रकृतिभावो न
भवति । नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो
अथा स्यादिकोसवर्णं शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

आहो ऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आहो ऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषये ऽनुनासिकादेशो भवति
स च प्रकृत्या भवति । अक्षर्या अपः । गभीर्या उयपुत्रे जिघांसत । के चिदा-
होनुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति । इन्द्रेबाहुभ्यामा-
तरत् । आ अतरत् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इको ऽसवर्णे ऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति,
ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्यत्र ।
कुमारि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् । स्रष्टेन्द्रः ।
असवर्णइति किम् । कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भसामर्थ्या-
देव हि यथादेशेन सह विकल्पः सिद्धः ॥ सिद्धित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ सिति । अयं ते योर्निर्जस्वियः । नित्यसमासे । व्याकरणम् ।
कुमार्यर्थम् ॥ इषाअतादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषा
अतः । का ईमारे पिशङ्गुला । पथा अगमन् ॥

अट्यकः ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्त्तते । अकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य
मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति । स्रष्टु अश्यः ।
माले अश्यः । कुमारि अश्यः । होतुं अश्यः † । अतीति किम् । स्रष्टेन्द्रः ।
अक इति किम् वृत्तावश्यः । सवर्णार्थमनिगम्यं च वचनम् ॥

* यज्ञचक्रः । पा. २ ।

† होतुं अश्य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२८ ॥

उपस्थितं नामानार्थ इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वस्य
ऽवस्थाप्यते तस्मिन्परतो ऽप्लुतवदुपस्थितिः । प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति ।
सुश्लोकाः इति, सुश्लोकेति । सुमङ्गलाः इति, सुमङ्गलेति । व्यक्तरत्नं किम् ।
अप्लुतइत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्यते । तत्र को दोषः । प्रयत्नाश्रये प्रकृतिभावे
प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । आनीः इति । वायूः इति ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई३ कारः प्लुतो ऽपि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवदुपस्थितिः ।
अस्तु हीत्यब्रवीत् । अस्तु ही३ इत्यब्रवीत् । चिनु हीदम् । चिनु ही३ इदम् । चाक्र-
वर्मणायहृद्यं विकल्पार्थं तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्र
विभाषेयम् । इकारादन्यत्राप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते । वशाः इयम् वशेयम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

इहः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते । दिव इति प्रातिपदिकं
यद्ग्रहते न धातुः, सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य उकारादेशो भवति । द्विति
कामो यस्य, द्युकामः । द्युमान् । विमलद्यु दिनम् । द्युभ्याम् । द्युभिः ।
निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति । अतद्युभ्याम्, अतद्युभिरिति । तपरकाश-
मूढो निवृत्त्यर्थं द्युभ्यां द्युभिरिति । अत्र हि परत्वादूढं प्राप्नोति । पदस्थिति
किम् । दिवौ । दिवः ॥

एतत्तदोः सु लोपो ऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ वाक्यकारौ नञ्समासे न वर्तते तयोर्थः सुशब्दः कारश्च तयोः
सुशब्दो यस्तदर्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि वरतो लोपो भवति । एव
ददाति । स ददाति । एव भुङ्क्ते । स भुङ्क्ते । एतत्तदोरिति किम् । ये ददाति । को
भुङ्क्ते । सुग्रहणं किम् । एतौ गावौ घृतः । चकोररिति किम् । एषको ददाति । एको
ददाति । तन्मध्यपतितस्तद्वृत्त्येन यद्ग्रहयति रूपभेदेऽपि साकच्चावेतत्तदावेव
भवतः । अनञ्समासइति किम् । एनेषो ददाति । असो ददाति । उत्तरपदार्थप्रधा-
नत्वाद्नञ्समासस्येतत्तदोरेवात्र संबद्धः सुशब्दः । हलीति किम् । एषोच । सोच ॥

स्यइन्द्रसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य इन्द्रसि इति वरतो बहुलं सोल्लोपो भवति । एव स
वाजी त्रिपथिं तुरगयति बीवायां बहुो अपिकत्वासासनि । एव स्य ते मधुमां
इन्द्र सोमः । न च भवति । यत्र स्यो निपतेत् ॥

सो ऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्पादः पूर्यते । सेहु राजा वयति चर्षणीनाम् । सौषधीरनुधमसे । लोपे चेत्पादपूरणमिति किम् । सदस व्याघ्रा भवेत् । अचीति विस्पष्टार्थम् । पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं के चिदिच्छन्ति । तेनेदमपि सिद्धं भवति ।

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोयं, पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यदु-
ह्यामस्तत्र सुडिति कात्पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति । संपर्युपेभ्यः
करोतौ भूषणो । संस्कर्तो । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । कात्पूर्वग्रहणं सुटो ऽम-
क्तत्वज्ञापनार्थम् । तथाहि संस्क्रषीष्ट संस्क्रियतइति संयोगादिसङ्ख्याविहङ्गुणौ
न भवतः । तिङ्गुतिङ् इति निघातोपि तर्हि न प्राप्नोति सुटा व्यवहितत्वात् ।
स्वरविधौ व्यञ्जनमधिक्यमानवदिति वचनाच्चास्ति व्यवधानम् । संवस्कर्तुः
संवस्करइति गुणः कथं, तन्मध्यपतितस्तद्वहणेन एह्यतइति । संयोगोपधग्रहणं
च अतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम् । टित्करणं सुट्स्तुस्वञ्जामित्यत्र
विशेषणार्थम् ॥

अडभ्यासव्यवायेपि ॥ १३६ ॥

अडव्यवाये ऽभ्यासव्यवाये सुट् कात्पूर्वो भवति । समस्करोत् । समः
स्कारोत् । संवस्कारः । परिवस्कारः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । पूर्वं धातुपसर्गेण
मुच्यतइति तत्र धातुपसर्गेयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते पश्चादड-
भ्यासो । अभक्तश्च सुडित्युक्तं ततः सकारादुत्तरावडभ्यासावनिष्टे देशे स्या-
त्ताम् । एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तद्व्यवायेपि सुट्
कात्पूर्वः क्रियतइति सिद्धमिष्टं भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणार्थं करोतौ परतः सुट् कात्पूर्वो भवति ।
संस्कर्तो । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । अत्र संप्रकानां सस्वमिति समो मकारस्य
मकारः पूर्वस्य वाकारस्यानुनासिकः । परिष्कर्तो । परिष्कर्तुम् । परिष्कर्तव्यम् ।
सुट्स्तुस्वञ्जामिति इत्यम् । उपस्कर्तो । उपस्कर्तुम् । उपस्कर्तव्यम् । भूषणइति
किम् । उपकरोति । संपूर्वस्य क्व चिदभूषणेपि सुडिष्यते संस्कृतमवमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समुहम्यस्तस्मिंश्चार्थं करोतौ संपर्युपेभ्यः कात्पूर्वः सुहागमो

भवति । तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिकृतम् । तत्र न उपस्कृतम् । समुदि-
तमित्यर्थः ॥

उपात्प्रतियोगवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३६ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थाय समीहा प्रति-
ययः । विद्वत्तमेव वैद्वत्तम् । प्रज्ञादित्वादण् । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपे-
लोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोती धातो परत उपात्
सुट् कात्पूर्वा भवति । प्रतियगे तावत् । एधादकस्येपस्कुरुते । काण्डगुणस्यो-
पस्कुरुते । वैद्वते । उपस्कृतं भुङ्ते । उपस्कृतं गच्छति । वाक्याध्याहारे । उप-
स्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीति । एतेष्विति किम् । उपकरोति ।

किरती लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन्किरती धातो लवनविषये सुट् कात्पूर्वा
भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति । विक्षिप्य
लुनन्तीत्यर्थः ॥ यमूलत्र वक्तव्यः ॥ * ॥ लवनइति किम् । उपकिरति देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव । उपात्प्रतेश्चात्तरस्मिन्किरती विषये सुट् कात्पूर्वा भव-
ति । उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । प्रतिस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । तद्यो
ते वृषल विक्षेपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । हिंसायामिति किम् ।
प्रतिकीर्णम् ॥

अपाञ्चतुष्याच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येव । अपादुत्तरस्मिन्किरती चतुष्याच्छकुनिषु यदालेखनं
तस्मिन् विषये सुट् कापूर्वा भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते
कुक्कुटो भृत्यार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः ।
चतुष्याच्छकुनिष्विति किम् । अपकिरति देवदत्तः ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणे-
ष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अपकिरति श्वा कोदनपिच्छमाशितः ॥
हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपदस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्वति । कुस्तुम्बुरनोमौषधि-
जातिः । धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरुणि । सूत्रनिर्देशे नपुंसकलिङ्गमवि-
वक्षितम् । जातिरिति किम् । कुत्सितानि तुम्बुरुणि कुतुम्बुरुणि तुम्बुरुणि
नात्र तिन्दुकीफलान्युच्यन्ते, समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्वरा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्वराः
साधो गच्छन्ति । सन्ततमविक्लेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्यइति किम् ।
अपरपराः साधो गच्छन्ति । अपरे परे च सङ्गदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गम-
नस्य सातत्यं प्रबन्धो विवक्षितः । किमिदं सातत्यमिति । सततस्य भावः सात-
त्यम् । कथं सततम्, समस्तते विकल्पेन प्रकारलोपो विधीयते ।

लुप्तेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।

समो वा हिततत्तयोर्मांसस्य पचियुद्धञ्जीः ॥

गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्यदमिति सुट् निपात्यते तस्य च पत्वं सेविते ऽसेविते प्रमाणौ च
विषये । गोष्यदो देशः । गावः पद्वन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेविता देशो गो-
ष्यद इत्युच्यते । असेविते । अगोष्यदान्यरण्यानि । असेविते गोष्यदशब्दो न संभव-
तीत्यगोष्यदशब्दार्थं निपातनम् । यद्येवं नार्थ एतेन, गोष्यदप्रतिषेधादगोष्यदं
भविष्यति । सत्यमेतत् । यत्र तु सेवितप्रसङ्गेऽस्ति तत्रैव स्यादगोष्यदमिति ।
यत्र स्वत्यन्तासंभव एव तत्र न स्यादगोष्यदान्यरण्यानीति । असेवितग्रहणात्त-
त्रापि भवति । यानि हि महान्त्यरण्यानि येषु गवामत्यन्तासंभवस्तान्येवमु-
च्यन्ते । प्रमाणौ । गोष्यदमात्रं क्षेत्रम् । गोष्यदपूरं वृष्टो देवः । नात्र गोष्यदं
स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेदमियत्ताम् ।
सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किम् । गोः पदं, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते ।
आस्पदमनेन लब्धम् । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतया ऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्वाश्चर्यं निपात्यते ।
चरेराहि वागुराविति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जी-
त । आश्चर्यं यदि सो ऽधीयीत । चित्रमद्भुतमित्यर्थः । अनित्यइति किम् ।
आश्चर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्के ऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वर्चो, वर्चस्कमचमनं, तस्मिन्वभिधेये ऽवस्कर इति निपात्यते ।
अवपूर्वस्य किरतेः कर्मणि च्छोरप् इत्यप्, निपातनात्सुट् । अवकीर्यतइत्यव-
स्करो ऽवमलम् । तत्संबन्धाद्देशोऽपि तपोच्यते । वर्चस्करइति किम् । अवस्करः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

अवस्कार इति निपात्यते रक्षाङ्गं चेद्वदति । अवपूर्वात्किरतेचंदोरित्यपु,
निपातवात् सुट् । अवस्कारो रक्षावयवः । रक्षाङ्गमिति किम् । अवस्कारः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा १५० ॥

विकिर इति किरतेविपूर्वस्येगुपधत्ताप्रोक्तिरः कः इति कपत्यये विहिते
सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्वदति । विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति ।

सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुकुटादृते ।

विष्किरो वा शकुनाविति वायहण्यादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरशब्द-
अभिह तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्दउत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये । सुश्वन्दो
युष्मान् । ह्रस्वादिति किम् । सूर्याचन्द्रमसाविव । मन्त्रइति किम् । सुचन्द्रा
पार्णमासी । उत्तरपदं समासएव भवतीति प्रसिद्धं, तत इह न भवति । शुक्-
मासि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

कश्च गतिशासनयोरित्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि क्ते सुह
निपात्यते, तस्यैव वत्वम् ॥

ग्राममद्या प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

वार्तापुरुषः सहायः कुर्यायायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते । कशेरिति
किम् । प्रतिगतः कशां, प्रतिकशो ऽश्वः । अत्र यद्यपि कशेरेव कशाशब्दस्त-
थापि कशेरिति धातोःपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्त्यर्थम् । तेन धात्वन्त-
रोपसर्गाच्च भवति ॥

प्रस्कयवहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कयवो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते अक्षो चेदभिधेयो भक्तः ।
प्रस्कयव अक्षिः । हरिश्चन्द्र अक्षिः । हरिश्चन्द्रयद्वयममन्त्रार्थम् । अक्षी इति
किम् । प्रस्कयवो देशः । हरिश्चन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेषुपरित्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेषौ परित्राजके च निपात्यते ।
मस्करशब्दो द्रव्यत्वकं प्रातिपदिकं तस्य वेषावभिधेये सुट् निपात्यते वरित्रा-
जके त्विनिर्नात । मस्कारो वेषुः । मस्करी परित्राजकः । वेषुपरित्राजकयोरिति
किम् । मस्कारो वाहः । मस्करी समुद्रः । के वित्युत्तरच आह्वयपदे करोतेः कल्पे

उत्पत्ययमपि निपातयन्ति माङ्गल्यं ह्रस्वत्वं सुट् च । मा क्रियते येन प्रतिवि-
ध्यते, स मस्करो वेणुः । वेणुबद्धं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति मस्करोदबद्ध
इति । वस्त्राजकोपि माङ्गुपपदे करोतेस्माच्छीत्स्वर्दनिर्निपात्यते । माङ्गो ह्रस्वत्वं
सुट् च तथैव । मास्करशैलो मस्करी कर्मापवादित्वात्परिवाजक उच्यते । स
त्विदमाह । मा कुर्वत कर्मणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरे ऽभिधेये । ईषतीर-
मस्य, अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं
नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरदिति किम् । कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृक्षश्चेद्वचति । कारं करोतीति दिवावि-
भानिशाप्रभाभास्कारान्तेति टप्रत्ययः । कारस्करो वृक्षः । वृक्ष इति किम् ।
कारकरः । के विदितं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति
पठन्ति ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये । पार-
स्करो देवः । कारस्करो वृक्षः । रवस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्कुन्धा
मुहा ॥ तद्बृहदतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ तस्करश्चोरः ।
बृहस्पतिर्देवता । चोरदेवतयोरिति किम् । तस्करः । बृहस्पतिः । संज्ञाबृहस्प-
दुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गन्धे चोरदेवताग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ॥ धातुम्यति गवि कर्त-
रि ॥ तुम्यतो धातो प्रपञ्चात्परस्सुट् भवति गविकर्तरि । प्रस्तुम्यति गोः ।
गवीति किम् । प्रस्तुम्यति वनस्पतिः । पारस्करप्रभृतिराकृतिगणाः । अविहितल-
क्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तं
प्रायस्व चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति, तत्संयहोतं भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाष्यं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा
विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वाभवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । अनु-
दात्ताणामनुदात्तम् । कः पुनरेको वर्ज्यते, यस्मासौ स्वरो विधीयते । वस्यति ।
धातोरन्तर्गता भवतीति । गोपायति । धूपायति । धातोरन्त्यमचं वर्जयित्वा
परिहितमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं स्नास्वरो वाधते । लुनाति । स्नास्वरे
तत्स्वरे । लुनीतः । पुनीतः । तत्स्वरमास्वरः । लुनीतस्वराम् । पुनीतस्वराम् ।

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवचने पदस्वरः ॥

आगमस्य । चतुरनङ्गहोरामुदात्तः । चत्वारः । अनङ्गाहः । आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । विकारस्य । अस्थानि दधनीत्यनङ्स्वरः प्रकृतेः । गोपायति । धूपायति । प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्य । कर्त्तव्यम् । हर्त्तव्यम् । प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः । परानित्यान्तरङ्गापवादः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च । योहि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति । तथाहि । गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सतिशिष्टस्वाद बाध्यते । कर्ष्णांतरासङ्गपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकारस्वरस्तु सतिशिष्टेऽपि सार्वधातुस्वरं न बाधते । लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ विभक्तिस्वरान्ङ्गस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतिस इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति सतिशिष्टेऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अचत्वारः । अनङ्गाह इति । यस्य विभक्तिनिमित्तमामस्तस्य यदुदात्तत्वं तच्चञ्स्वरेण बाध्यते । पदबह्वणं किम् । देवदत्त नामभ्याज शुक्लं दण्डनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति । परिमाणाद्ये चेदं पदबह्वणं सदाधिकारस्य निर्वात्तं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च कुवत्या विकारः कौक्लमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणो ऽञ् सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्तादिलक्षणस्याञो बाधनायं भित्तादिषु पठ्यते । कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्ता ॥

कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥

कर्षतेधातोरकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्षः । पाकः । त्यागः । रागः । दायः । धायः । अनित्यादिर्नित्यमित्यस्यापवादः । कर्ष इति विकृतनिर्देशः कृततेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्ष इत्याद्युदात्त एव भवति ॥

उज्झादीनां च ॥ १६० ॥

उज्झ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उज्झः । खेच्छः । जज्जः । जल्पः । एते घञन्ता इति अित्स्वरः प्राप्तः । जप व्यथ इत्यन्तौ, तयोर्द्वौ स्वरः प्राप्तः । के वित्तु वध इति पठन्ति । युजेष्वन्तस्य निपातनादनुदात्तं विशिष्टविवक्षे च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोऽन्यत्र हि योग एव भवति ॥ गरो दूष्ये ऽवन्तः ॥ गरव्यो ऽवन्तः स दूष्येवान्तोदात्तः । गरो विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ॥ वेगवेदवेष्टवन्ताः करणे ॥

हसश्चेति घञन्ता इति करणे ऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव ॥
स्तुमुदुवश्छन्दसि ॥ उपसमस्तार्थमेतत् । परिधुत् । संयुत् । परिदुत् ॥ वर्त्तनिः
स्तोत्रे ॥ स्तोत्रं साम । तस्यो वर्त्तनिश्छन्दोऽन्तोदात्ता भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः ॥
स्वधेदरः ॥ स्वधे ऽभिधेये दशब्दोऽन्तोदात्तो ऽन्यत्राबन्तत्वादाद्युदात्तः ॥
साम्प्रतापो भावगर्हायाम् ॥ अन्तोदात्ता, अन्यत्र द्युदात्ता ॥ उत्तमशश्वत्तमशब्दो
सर्वत्र ॥ के द्वित्वा भावगर्हायामित्यत्राप्यनुवर्त्तयन्ति ॥ भक्तमन्यभोग देहा ॥
इति घञन्ता भक्तिर्ग्यन्तोऽपि घञन्त एव । एतद्व्यन्तानमिति घञनात् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । यस्मिन्नुदात्ते एत उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्त-
स्याद्विद्वत्ता भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तस्तस्य द्वीप्य-
नुदात्ते उदात्तो लुप्यते । अनुदात्तो द्वीप् उदात्तः । भस्य टेलोपः । पथः ।
पथा । पथे । पथिन्शब्दोऽन्तोदात्तः । कुमुकनडवेतसेभ्यो ह्रतुप् । कुमुद्वान् ।
नड्वान् । वेतस्वान् । कुमुदादयोऽन्तोदात्ताः । ह्रतुबनुदात्तः । अनुदात्तस्येति ।
किम् । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्गः । प्रासङ्गशब्दस्याद्यादिस्वरैरान्तोदात्तः । तस्य
यति तित्स्वरितमिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते । नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीय-
माने परिशिष्टमनुदात्तं तत् कुत उदात्तलोप, सदेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्यो
दात्तार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतत्वादन्तस्य स्यात् । मा हि धुदाताम् । मा
हि धुदायाम् । यजेति किम् । भार्गवः । भार्गवौ । भृगवः । प्राक् सुबुत्पत्तेर्गा-
त्रप्रत्ययस्य लुक् । उदात्तग्रहणं किम् । बैदी । चौर्वी * ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव । धातोरन्त उदात्तो भवति । पचति । पठति । ऊर्षीति ।
गोपायति । याति ॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितो ऽन्त उदात्तो भवति । भञ्जभासमेदो घुरच् । भङ्गुरम् । भासु-
रम् । मेदुरम् । आगस्त्यकैषिडन्ययोरगस्तिकुण्डिनव् । कुण्डिनाः ॥ चिति प्रत्यये
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तइष्यते ॥ बहुपठवः । उच्चकैः ॥

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । गोत्रे कुञ्जादिभ्य-
श्चक्त् । कौञ्जायनाः । भौञ्जायनाः । किमर्थमिदं, परमपि जित्स्वरं बाधि-
त्वा ऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

कृतः ॥ १६५ ॥

तद्वृत्तस्येत्येव । तद्वृत्तस्य कितोन्त उदात्तो भवति । महादिभ्यः फक् ।
नादायनः । चारायणः । प्राग्भूतेष्टुक । आशिकः । शालाकिकः ॥

तिसृष्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोऽन्त उदात्तो भवति । तिसृस्तिष्ठन्ति । उदात्तस्व-
रितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्यापवादः । शसि उदात्तयणो ह्रस्वर्वादिति
सिद्धे ऽन्यत्र बहुवचने षट्त्रिचार्थ्या हलादिरिति विधानान्जसेव लभ्यते इति
जस्रहणमुपसमस्तार्थमेकदृच्छन्ति । अतितिसावित्यत्र स्वरो मा भूदिति ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतो ऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य* । चतसादेवे
आद्युदात्तनिपातनाद्यादेशस्य १ पूर्वविधौ स्यानिवत्त्वाद्यं स्वरो न भवति
चतस्रः पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिः ॥ १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्मा-
त्परा तृतीयादिविभक्तिश्चदात्ता भवति । वाचा । वाभ्याम् । वाग्भिः । वाभ्यः ।
याता । याद्व्याम् । याद्विः । साविनि किम् । राज्ञा । राज्ञे । एकाच् इति किम् । इरि-
या । गिरिया । राजसु । तृतीयादिरिति किम् । वाचौ । वाचः । विभक्तिरिति
किम् । वाक्तरा । वाक्तरा । सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति त्वया त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच् इति वर्तते, तृतीयादिविभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वयंते ।
तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे
यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिविभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता
भवति । परमवाचा । २ । परमवाचे । २ । परमत्वचा । २ । परमत्ववे । २ ।
यदा विभक्तिश्चदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादिति
किम् । अवाचा । सुवाचा । सुत्वचा । तत्पुरुषोयम् । तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थ-
तृतीयासप्तम्युपमानाख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उत्तरपदग्रहणमेकाच्त्वमौप-
पदं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समासविशेषबलमेतस्यात् । तत्र शुन कर्क
अवोर्ज्जित्यत्रैवायं विधिः स्यात् । अनित्यसमास इति किम् । अग्निचित्ता । सोम-
सुता । उपपदमतिह इत्ययं नित्ययं नित्याधिकारे समासो विधीयते सप्त
गतिकारकोपपदात् क्वचित्पुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्द उदात्तः । मन्तु किञ्-

ह्राभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः । अवावा आह्नयेन, सुवावा आह्नयेनेति । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अक्षेः कुन्दस्य सर्वनामस्थानम् ॥ १०० ॥

अज्येः परा ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति कुन्दसि विषये । इन्द्रो वधीचो अस्यभिः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयार्थादिति वर्तमाने शसोपि परिवहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात् प्रतीचो बाहून्वतिभङ्ग्येवामिति ॥

ऊडिदम्यदादात्पुमैदुभ्यः ॥ १०१ ॥

ऊट् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्यो ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । ऊट् । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा । ऊट्प्रधायइत्वं कर्तव्यमिह मा भूत् । अतदुवा । अतदुवे । इदम् । आभ्याम् । एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति । अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति । पदादयः बहुचोमासित्येवमादयो निशुपर्यन्ता इह एह्यन्ते । निपदश्चतुरो ऊडि । या इतो धावति । असन्मभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव भवति । यीवायां बहु अपि कश्चासनि । मत्स्यं न दीनउदनि स्रियन्तम् । अप् । अपः पश्य । अद्विः । अद्वः । पुम् । पुंसः । पुम्यम् । पुम्यः । पुंसा । पुंसे । रै । रायः पश्य । राभ्याम् । राभिः । दिव् । दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १०२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । घृतादिपाठादष्टन्शब्दोन्तोदात्तस्तत्र अत्युपोत्तममित्यस्यापवादो विभक्त्येवोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् । अष्टसु प्रक्रमेण आह्नय्योन्तोनादधीत । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वधिकत्वं ज्ञापयति कृतात्त्वस्य च बहुसंज्ञां ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशे ऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरणं बाध्म्यतइति किं दीर्घग्रहणेन ॥

अतुरनुमो नदाजादी ॥ १०३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति । तुदती । नुदती । लुमती । पुनती । तुदती । नुदती । लुनता । पुनता । अनुम् इति किम् । तुदन्ती । नुदन्ती । अत्राप्यदुपदेशादिति संसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य पूर्वचासिदुत्वं नैव्यतरति अन्नन्तमन्तोदात्तं भवति । नदाजादी इति किम् । तुदङ्गास् । नुदङ्गास् । तुदङ्विः । अन्तो-

द्राप्तादित्येव । ददाती । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तावेतौ ॥ वृह-
न्महतोऽपसंख्यानम् ॥ * ॥ वृहती । महती । वृहता । महता ॥

उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् ॥ १०४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् ह्रस्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्याऽसर्वनामस्था-
विभक्तिर्नोदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्रा । हर्त्रा ।
प्रलवित्रा । प्रसवित्रा । वृक्षन्ता एतेऽन्तोदात्ताः । उदात्तयहणं किम् । कर्त्री ।
हर्त्री । कर्त्रा । हर्त्रा । वृक्षन्तोयमाद्युदात्तः । ह्रस्पूर्वादिति किम् । वहति
नावा ब्राह्मण्या । नकारयहणं च कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्पक्षीयं कन्या ॥

नोङ् धात्वोः ॥ १०५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् ह्रस्पूर्वस्तस्मात्परा उजाद्यसर्वनामस्थान-
विभक्तिर्नोदात्ता भवति । ब्रह्मबन्धा । ब्रह्मबन्धे । वीरबन्धा । वीरबन्धे ।
ऊङ् प्रत्ययस्वरणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण-
कारस्तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्ग्रहणः । स्वरितोऽनुदात्तस्येति विध-
क्तिः स्वर्यते । धातुयणः सत्वपि । सकृत्त्वा । सकृत्त्वे । सलप्ते । क्लिप्तस्य
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणान्तोदात्तस्य औः सुपि यणादेशः ॥

ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ॥ १०६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तावुटश्च परो मतुप् उदात्तो
भवति । अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः सत्वपि । अक्षयता ।
शीर्षयता । अन्तोदात्तादित्येव । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तस्तस्मात्मतुप्
अनुदात्त एव भवति । अक्ष च स्वरविधौ व्यञ्जनमविक्रमानवदित्येवा परिभाषा
नाश्रीयते नुङ्ग्रहणात् तेन ब्रह्मत्वानित्यत्र न भवति ॥ रेशब्दाच्च मतुप् उदा-
त्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरेखान् ॥ अरेच प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ त्रिबतीया-
ज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १०७ ॥

ह्रस्वयहणमनुवर्त्तते मतुब्यहणं च । तेन मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते मतुपि
यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । अग्नीनाम् ।
वायनाम् । कर्तृणाम् । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वेषु ह्रस्वे ब्रह्म-
स्यात् । अन्यथा हि साम्प्रतिकएव स्यात् तिसृणां चतसृणामिति । सनुटकस्य
ग्रहणं किम् । धेन्वाम् । शकट्याम् । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादित्ययमन्तोदात्तः ।
ह्रस्वादित्येव । कुमारीणाम् । अन्तोदात्तादित्येव । जप्याम् । वसूनाम् ॥

ङ्याङ्छन्दसि बहुलम् ॥ १०८ ॥

अन्तोदात्तादित्येतद्वृत्तम् । षट्संज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर इत्येताभ्यां च परा
हलादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । षण्णाम् । षड्भिः । षड्भ्यः । षड्चानाम् ।
सप्तानाम् । त्रि । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर । चतुर्भ्यः । चतुर्णा-
म् । हलादिरिति किम् । चतस्रः पश्य ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः ॥ १०९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतद्वृत्तम् । षट्संज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर इत्येताभ्यां च परा
हलादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । षण्णाम् । षड्भिः । षड्भ्यः । षड्चानाम् ।
सप्तानाम् । त्रि । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर । चतुर्भ्यः । चतुर्णा-
म् । हलादिरिति किम् । चतस्रः पश्य ॥

भक्त्युपोत्तमम् ॥ ११० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे यदुपोत्तममुदात्तं भवति ।
त्रिप्रभृतीनामन्यमुत्तमं तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । षड्भ्यस्तपस्तपति ।
सप्तभिः परान् जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता । चतुर्भिः । भलीति किम् ।
षड्चानाम् । सप्तानाम् । उपोत्तममिति किम् । षड्भिः । षड्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १११ ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति
विभाषा भाषायां विषये । षड्भ्यः । २ । सप्तभिः । २ । तिसृभिः । २ ।
चतसृभिः । २ ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कृद्गः ॥ ११२ ॥

नो श्वन् साववर्णं सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं राड् अङ् कुङ् कृद् इत्ये-
तेभ्यो यदुक्तं तच्च भवति । गवा । गवे । गोभ्यामिति । सावेकाचस्तृतीयादि-
विभक्तिरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । सुगुना । सुगवे । सुगुभ्याम् । अन्तोदात्ता-
दुत्तरदादिति प्राप्तिः । श्वन् । शुना । शुने । श्वभ्याम् । परमशुना । परम-
शुने । परमश्वभ्याम् । पूर्ववत्प्राप्तिः । साववर्णः । सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं
तस्य ग्रहणम् । येभ्यः । तेभ्यः । केभ्यः । राट् । राजतिः । क्विन्तः । राजा ।
परमराजः । अङ् । अज्यतिः । क्विन्तस्तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थं,
यत्रास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाज्येः पूजायामिति प्रति-
षिध्यते नलोपः । प्राज्या । प्राङ्भ्याम् । नलोपविषये तु भवत्येव विभक्तिरुदा-
त्तत्वम् । प्राचा । प्राचे । प्राङ्भ्याम् । क्रुङ् क्विन्त एव । क्रुज्या । परमक्रुज्या ।
कृत् । कर्तेतिः कृतिर्वा क्विन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो भल् ॥ ११३ ॥

दिवः परा भलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । द्युभ्याम् । द्युभिः ।

सावेकाव इति ऊडिदम्पदाद्यप्युपैद्युभ्य इति वा प्राप्तिः प्रतिविध्यते ।
भ्रलीति किम् । दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात्परा भलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम् ।
नृभिः । नृभ्यः । नृषु । भलित्येव । त्रा । त्रे ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सन्नन्ताद्यत् । चीकीर्णम् । जिहोर्णम् । अहलो-
र्यत् । कार्यम् । हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

**तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदा-
त्तमहन्विङोः ॥ १८६ ॥**

तासेरनुदात्तेतो ङितो ऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दान्तरं लसार्वधातुकम-
नुदात्तं च भवति इह इह इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्तावत् । कर्ता ।
कर्तारौ । कर्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोयम् । अनुदात्तेतः । आस । आस्ते ।
वस । वस्ते । ङित् । षूङ् । सूते । शीङ् । शेते । अदुपदेशात् । तुदतः ।
नुदतः । पचतः । पठतः । अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वादकारान्तोपदेशएव शप् ।
पवमानः । यजमानः । यद्यत्र मुक् अकारमात्रस्य स्यात् तदा लसार्वधातुक-
मदुपदेशादनन्तरमिति सिद्धो निघातः । अथाकारान्तस्याङ्गस्य, तथापि लसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गत्वादसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोप्यनेन
लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद्वाध्यते । तास्यादिभ्य इति किम् । चिनुतः ।
चिन्वन्ति । ङिदयं श्नः पूर्वस्य कार्यं प्रति न तु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् ।
इह च यथा स्यात् पचावः पचाम इति । इह च मा भूत् हतो ह्य इति ।
लग्रहणं किम् । कतीह पवमानाः । सार्वधातुकमिति किम् । शिश्ये ।
शिष्याते । शिष्यिरे । अहन्विङोरिति किम् । हुते । यदधीते ॥

आदिः सिचो ऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिर्ददात्तो भवति । मा
हि कार्ष्णाम् । मा हि कार्ष्णाम् । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो ऽन्तोदात्तः ।
मा हि लाविष्टाम् । २ । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चि-
त्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते ॥ सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पितः पति
उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा हि कार्यम् । २ । अनिट इति किम् । मा
हि लाविष्टम् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपक्षे भवति ॥

स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्वाधातुकग्रहणं यदनुवर्त्तते तदच्यनिटीति संबन्धादिह सप्तम्यन्तं भवति । स्वपादिरावृत्तकरणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाजादावनिटि लसार्वाधातुके परतो ऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । २ । श्वसन्ति । २ । हिंसेः खल्वपि । हिंसन्ति । २ । प्रत्ययस्वरेण पक्षे मध्योदात्तः । अचीति किम् । स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम् । स्वपितः । श्वसितः ॥ द्वित्यजादावयं विधिरिष्यते ॥ इह न भवति । स्वपानि । हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि । लसार्वाधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । ददति । ददतु । दधति । दधतु । जजति । जजतु । जायति । जायतु । अचीत्येव । दद्यात् । अनिटीत्येव । जजितः । आदिरिति वर्त्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च १९० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वाधातुके परतो ऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति । अनजाद्यर्थ आरम्भः * । ददाति । जहाति । दधाति । जिहीते । मिमीते । अनुदात्तइति बहुव्रीहिनिर्द्देशो लोपयणादेशार्थः । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः । सर्वो । सर्वे । सुपीति किम् । सर्वतरः । सर्वतमः ॥ प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते सर्वस्तोम इति ॥ सर्वस्वरो ऽनकच्कस्येति वक्तव्यम् ॥ * । सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥

भी ह्री भृ हु मद जन धन दरिद्रा जाग इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वाधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । बिभेति । जिह्वेति । बिभर्त्ति । जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । मदेर्बहुलं कृन्दसीति विकरणस्य श्लुः । जज-नदिन्द्रम् । जन जननइत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । धन धान्यइत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् । दरिद्राति । जागर्ति । भ्यादीनामिति किम् । ददाति । पितीति किम् । दरिद्राति ॥

लिति ॥ १९३ ॥

लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । भौरिकि-
विधम् । भौलिकिविधम् । हेबुकारिभक्तम् ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥

अमुलि परतो ऽन्यतरस्यामादिहदात्तो भवति । लोलूयंलोलूयम् ।
आदिहितानुदात्तत्वे कृते पूर्वा लोलूयंशब्द एकत्राद्युदात्तः । अपरत्र लित्स्वरेण
मध्योदात्तः ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥

उपदेशइति वर्त्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यत-
रस्यामादिहदात्तो भवति । लूयते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीर्यते केदारः स्वय-
मेव । २ । यदा ऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा लसार्वधातुकनिघाते कृते यच्च
एव स्वरो भवति । जनादीनामुपदेशणत्वं द्रष्टव्यम् । तत्राप्ययं स्वर इष्यते ।
जायते स्वयमेव । सायते स्वयमेव । खायते स्वयमेव । २ । अच इति किम् ।
भिद्यते स्वयमेव । कर्तृयहणं किम् । लूयते केदारो देवदत्तेन ॥

यलि च सेटीङन्तो वा ॥ १९६ ॥

सेटि यलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वा ऽन्यतरस्याम् ।
लुर्लविथ । ३ । यदानैते त्रयः स्वरास्तदा लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति ।
तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति । सेटीति किम् । ययाथ । लिति
प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमित्यमेवात्र स्वरो भवति ॥

ञ्जित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥

अिति निति च नित्यमादिहदात्तो भवति । गर्गादिभ्यो यञ् । गार्ग्यः ।
वात्स्यः । वासुदेवान्जनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अज्जुनकः । प्रत्ययस्वरोपवा-
दोयं योगः । प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते । तेन गर्गाः बिदाः चञ्च्वा इत्यत्र अञ्जि
अञ्जि कनि च लुप्ते न भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिहदात्तो भवति । देवदत्त । देवदत्तौ । देवदत्ताः । अथ
कारकाद्वृत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिर्वाध्यते ॥ लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमने-
ष्यते ॥ सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिःप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो तयोः
सर्वनामस्थाने परत आदिहदात्तो भवति । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ।
मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । सर्वनामस्थानइति किम् । पथः पथ्य । मन्थः

इयम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते ।
पयिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पयिशब्दः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तो भवतः । कर्तवै ।
इतवै । प्रत्ययाद्युदानत्वापवादः । युगपद्वहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकवर्ण-
मिति वचनादौगपद्यं न स्यात् ॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दो निवासे ऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । क्षियन्ति निवस-
न्त्यस्मिन्निति क्षयः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः ।
क्षये जार्हाह प्रपश्यन् । निवासइति किम् । क्षयो वर्तते दस्यनाम् । एरञि-
त्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः ।
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोश्चः । करणमिति
किम् । जयो वर्तते ब्राह्मणानाम् । अत्राप्येरञित्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृषः । जनः । स्वरः । गृहः ।
हयः । गयः । एते सर्वे पचाद्व्यप्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायतेर्निपातनादे-
त्यम् । नयः । तयः । पयः । वेदः । अंशः । दवः । एते ऽपि तथैवाव्यप्र-
त्ययान्ताः । सूद इगुपधादिति कप्रत्ययान्तः । गुहाभिदादिरङ्प्रत्ययान्तः ॥ शम-
रयो संज्ञायां समतौ भावकर्मणोः ॥ शमो भावे रणः कर्मणि अजन्तावेतौ
निपातनाद् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः पचाद्व्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः ।
कामः । यामः । घजन्तावेतौ । आराधाराकारा भिदाद्वयः । बहो गोचरादिषु
घप्रत्ययान्तः । कल्पः । अजन्तः । पादो घजन्तः । तत्र क्व चित्प्रत्ययस्वरः
प्राप्तः क्व चित्कर्षात्त्वतो घजन्त उदात्त इति । वृषादिराकृतिगणः । अविहित-
माद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्च् । वद्धधिका । सर-
कुटी । दासी । उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र इव प्रतिहृताविति
यः कन् तस्य लुम्मनुष्यइति लुप् । यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन
विदुमाद्युदात्तत्वम् । एतदेव ज्ञापयति क्व चिद्विह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न

भवतीति । तथा च पूर्वोदाहृतम् । संज्ञायामिति किम् । अग्निर्माणिक्यः ।
उपमानमिति किम् । देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्व्य् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादिराकारो
न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् । देवः ।
भीमः । द्व्यजिति किम् । चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् । ज्ञातः ।
आप्तः । संज्ञायामिति किम् । कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिरुदात्त इति वर्त्तते । शुष्क धृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः ।
शुष्कः । धृष्टः । असंज्ञार्थ आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । अशे-
र्यमाङ् पूर्वोदविवाचिते कर्मणि कर्तरि क्तः । तत्र घायघञिति प्राप्तः स्वरो
बाध्यते । कर्तरीति किम् । आशितमवम् । आशितं देवदत्तेन । पूर्वत्र
कर्मणि क्त, उत्तरत्र भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञायां
निष्ठा च द्व्यजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः ।
जुष्टः । २ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् । भाषायां प्रत्ययस्वरान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं
देशानां, अर्पितं पितृणाम् । पूर्वेष्वत्र विकल्पः प्राप्तः । के सिद्धं जुष्टेत्येतदेवा-
नुवर्तयन्ति । अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेष्वपि ॥ अन्तोदात्तोपि ह्ययं
मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन्साकं त्रिशता न शंकरोऽर्पिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्हसि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिकप्रत्ययान्ते ऽन्तोदात्ते तयोर्हसि परत आदिरुदात्तो
भवति । तव स्वम् । मम स्वम् ॥

ऊयि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुदात्त इति च । हे इत्येतस्मिंश्च परतो युष्मदस्मदोरदिरुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मय्यम् । पृथग्योगकरणं यथासंख्य-
बहुकानिष्टत्यर्थम् ॥

यतोनावः ॥ २१३ ॥

निष्ठा च दृजनादित्यतो दृजग्रहणमनुवर्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य दृज-
आदिरुदात्तो भवति न चेन्नौशब्दात्परो भवति । अत्रो यत् । जेयम् । जेयम् ।
शरीरावयवादात् । कण्ठ्यम् ॥ औष्ठ्यम् । तित्स्वरितमित्यस्यापवादः । अनाव
इति किम् । नाव्यम् । दृज इत्येव । विकीर्णम् । ललाट्यम् ॥

ईडवन्दवृशंसदुहं ग्यतः ॥ २१४ ॥

ईड वन्द वृ शंस दुह इत्येतेषां यो ग्यत् तदन्तस्यादिरुदात्तो
भवति । ईड्यम् । वन्द्यम् । वार्यम् । शस्यम् । दोह्या धेनुः द्यनुबन्धकत्वाद्
व्यतो यदुहणेन ग्रहणं नास्तीति तित्स्वरितमित्येतत् प्राप्तम् । वार्यमिति
वृह् संभक्त्यादित्यस्यायं ग्यत् । क्यञ्चिधौ हि वृज एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा वेणिवन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति । वेणुः । वेणुः ।
इन्धानः । इन्धानः । वेणुशब्दोयमजिह्वीभ्यो निद्रिति गुप्रत्ययान्तो नित्वाचि-
त्यमाद्युदात्तः प्राप्तः । इन्धानशब्दोपि यदा वानशन्तस्तदा चित्वादान्तोदात्तः ।
अथ शानजन्तस्तदा सार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिखरेण मध्यो-
दात्तः तदेवमिन्धाने सर्वथा उप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पठे विधीयते । वेणुरिव वेणु-
रित्युपमानं यदा संज्ञा भवति तदा संज्ञायामुपमानमिति नित्यमाद्युदात्तत्व-
मिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्वठ क्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भव-
ति । त्यागः । २ । रागः । २ । हासः । २ । एते घञन्तास्तेषां पठे कर्षात्वतो
घञोन्त उदात्त इत्युदात्तत्वमेव भवति । कुहः । २ । श्वठः । २ । क्रथः । २ ।
एते पचाद्वजन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे
यत्तदुपोत्तमम् । करणीयम् । हरणीयम् । पटुजातीयः । मृदुजातीयः । प्रत्यय-
स्वरापवादोयम् ॥

चङ्गन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

चङ्गन्ते ऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् । २ ।
न माह्योगइत्यटि प्रतिषिद्धे हि चेति निघाति ऽदुपदेशादिति लसार्वधातुकाबु-
दात्तत्वे कृते चङ् एव स्वरं प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति । उपोत्तमचङ-
ङादुयोर्न भवति । मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्वं अकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति ।
उदुम्बरावती । पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । शरादीनां चेतिदीर्घः ।
आदिति किम् । दत्तुमती । द्रुमवती । संज्ञायामिति किम् । सद्वावती ।
स्त्रियामिति किम् । शरावान् । मतोरिति किम् । गवादिना ॥

अन्तो ऽवत्याः ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति अकि-
रवती । अदिरवती । हंसवती । कारण्डवती * । ह्रीपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं
प्राप्तम् । अवत्या इति किमुच्यते न वत्या इत्येवमुच्येत । नैवं शक्यमिहापि
स्यात् । राजवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्चायमवतीशब्दः । वत्वं पुनरा-
श्रयात्सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां त्रिषये । अही-
वती । कृषीवती । मुनीवती † ॥

चौ ॥ २२२ ॥

चावित्यर्ज्वतिलुप्तनकारो रक्षते । तस्मिन्परः पूर्वस्यान्त उदात्तो
भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादायम् ॥ चावताद्वृतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दाधीचः ।
माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र भवति ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुषः । ब्राह्मणकाम्यनः । कर्म-
स्वनः । पटहशब्दः । नदीघोषः । राजपृष्ठः । ब्राह्मणसमित् । स्वरविधौ व्यञ्जन-
मविद्यमानवदिति हलन्तेयन्तोदात्तत्वं भवति । नानापद वरस्यापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* वेत्रवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कषीवतीत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्य स्वर उदात्ते स्वरिते वा वर्त्तते । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावर्तिष्ठते, न विकार-
मनुदात्तत्वमापद्यते । समासान्तोदात्तत्वे हि सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति
सोऽनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयमारभ्यते । कार्णांतरा-
सङ्गाः । कृष्णो मृगस्तस्य विकारः कार्णः । प्राणिरजतादिभ्योजित्यञ्प्रत्य-
यान्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपवल्जः । यूपशब्द उणादिषु कुसुयुभ्यश्चेति
एप्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निदिति च वर्त्तते तेनाद्युदात्तः । ब्रह्मचा-
रिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । स्वातक-
पुत्रः । स्वातशब्दः कन्यत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः ।
नित्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः । श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो नित्वादा-
द्युदात्तः । मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दस्तिस्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तग्रहणं
स्वरितग्रहणं चात्रानुवर्त्तते, तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे त्रिधिवेव नान्नीति समासा-
न्तोदात्तत्वं भवति । समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमाना-
व्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि ग्रह्यं द्विती-
यान्तं कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थः । तुल्यश्वेतः ।
तुल्यलोहितः । तुल्यमहान् । सदृक्कुक्कृतः । सदृश्लोहितः । सदृग्महान् । सदृ-
शश्वेतः । सदृशलोहितः । सदृशमहान् । एते कृत्यतुल्याख्या अत्रात्येति कर्म-
धारयाः । तत्र तुल्यशब्दो यतोऽनात्र इत्याद्युदात्तः । सदृक्शब्दः । समाना-
न्यवोश्चेति क्तिन्यत्ययान्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । सदृशशब्दोपि
कञन्तो मध्योदात्तः । तुल्यार्थः । तृतीया । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः ।
किरिषा काशः, किरिकाशः । शङ्कुपूर्वास्त्रातेर्घञर्थं कविधानमिति वा कप्रत्य-
यान्तः शङ्कुसाशब्दोन्तोदात्तः । किरिशब्दोपि किरितेः कृदुत्तरपदप्रकृतिभिदिच्छिदि-
भ्यश्चेत्तीकारप्रत्ययः किदौष्वादिकस्तेनासावन्तोदात्तः । तृतीया । सप्तमी ।
क्तेषु शौण्डो, उत्तशौण्डः । पानशौण्डः । अशेर्द्वेनइति । सप्रत्ययान्तोत्त-
शब्दोन्तोदात्तः । पानशब्दो न्यङन्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । सप्तमी । उपमान ।
कृष्णीश्यामा । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । न्ययोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्डश्यामा ।

शरकाण्डगौरी । उपमानानि सामान्यवदनैरिति समासः । शस्त्राशब्दो ङीष्-
 त्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुमुदशब्दोऽपि कौ मोदतइति मूलविभुजादित्वात्कप्रत्य-
 यान्तो नञ्विषयस्थानिसन्तस्येति वा ऽऽद्युदात्तः । हंसशब्दो घृनृषदिहनिक्मि-
 कविभ्यः स इति सप्रत्ययान्तः । न्ययोहतीति न्ययोधः । पचादित्वादचप्रत्यया-
 न्तस्तस्य 'न्ययोधस्य च केवलस्ये'ति निपातनाद् हकारस्य धकारो मध्योदात्तत्वं
 च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ षष्ठीतत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान ।
 अथय । अत्राक्षरः । अवृषलः । कुत्राक्षरः । कुवृषलः । निष्कौशाम्बिः । निर्वा-
 राणसिः । अतिखट्वः । अतिमालः । एतान्यव्ययान्याद्युदात्तानि ॥ अथये नञ्
 कुनपातानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । स्वात्वाकालक इति । अथय ।
 द्वितीया । मुहूर्त्तसुखम् । मुहूर्त्तरमणीयम् । सर्वरात्रकन्याणी । सर्वरात्रशोभना ।
 अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीयासमासः । मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादिरन्तादात्तः । सर्व-
 रात्रशब्दो ऽप्यचप्रत्ययान्तः । द्वितीया । कृत्य । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् ।
 पानीयशीतम् । हरणीयचूर्णम् । भोज्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः । पानीयहर-
 णीयशब्दयोरुपोत्तमं रिति ईकार उदात्तः ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति च वर्तते । वर्णं वर्णवाचि पूर्वपदं वर्णवा-
 चिष्वेवोत्तरपदेषु एतशब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति ।
 कृष्णसारङ्गो, लोहितसारङ्गः । कृष्णकल्माषो, लोहितकल्माषः । कृषेर्वर्णइति
 कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । लोहितशब्दोऽपि रुहेरश्च लो वेतीतन्य-
 त्ययान्त आद्युदात्तः । वर्ण इति किम् । परमकृष्णः । वर्णेष्विति किम् । कृष्ण-
 तिलाः । अनेतइति किम् । कृष्णैतः । लोहितैतः ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोर्हत्तरपदयोः पूर्वपदं
 प्रकृतिस्वरं भवति । शम्भगाधमुदकम् । अरिचगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः ।
 गोलवणम् । अश्वलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । षष्ठीसमासा इति ।
 तत्र शमेर्बकिति क्प्रत्ययान्तत्वाच्छम्भशब्द आद्युदात्तः । अरिचशब्दो ऽसिन्-
 धूसू इतीचप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । गोशब्दो ङोप्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । अश्व-
 शब्दो ऽशूप्रुषीति क्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । प्रमाणमित्यन्तापरिच्छेदमात्रमिह
 द्रष्टव्यं, पुनरायाम एव । स्वरव्यङ्ग्यं च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम् । प्रमाण-
 इति किम् । परमगाधम् । परमलवणम् ॥

दायादं दायाते ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दायादशब्दोत्तरपदे दायादवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं

भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । संज्ञायां समजनित्वेति विद्याशब्दः
क्यप्रत्ययान्तः । उदात्त इति च तत्र वर्तते, तेनायमन्तोदात्तः । कृपृञ्जिम-
न्दिनिधाञ्भ्यः क्युरिति बहुलवचनात् केवलादपि धाञः क्युप्रत्ययस्तेन धन-
शब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अथ विद्यादायाद इति केन षष्ठी, स्वामीश्व-
राधिपतिदायादेति । यद्येवं प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति समास-
प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी तस्यास्तु सप्तमा विधाय-
माना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनुज्ञायते । दायाद्वामिति किम् । परम-
दायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोस्तत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । गमनचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्याहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् ।
गमनव्याहरणशब्दौ ल्युङन्तौ तयोर्लिङ्गस्वरः । गमनं च यच्चिरं चेति विशेषण-
समासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । गमनं हि कारणविकलतया चिरकाल-
भावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धीति किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥

पदे ऽपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्दउत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृति-
तिस्वरं भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्दः सिचि-
मुष्मोष्टेरुच्चेति घृन्प्रत्ययान्तो मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदात्तः । उच्चारशब्दोऽपि
घञन्तस्याघञ्फाञ्जिब्रजकाणामित्यन्तोदात्तः । विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंस-
कादिर्वा । अपदेशइति किम् । विष्णोः पदं, विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्दउत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । कुट्येव निवातं, कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् । कुड्यानिवातम् ।
वातस्याभावो निवात, मर्धाभाव इत्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति वा
निवातमिति बहुव्रीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः
समानाधिकरणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटीशमीशब्दौ गौरादिङी-
बन्तावन्तोदात्तौ । कुड्यशब्दोऽपि कवतेर्यत् इङ्किञ्चेति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त
इत्येके । इङ्क् प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपरे । वातत्राणइति किम् । राजनिवाते
वसति । सुखं मातृनिवातम् । निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची रुढिशब्दस्तत्रोभयत्र
षष्ठीसमासः ॥

शारदे ऽजातवे ॥ ९ ॥

अतौ भवमार्तवम् । अनार्तववाचिनि शारदशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । दृषत्शारदाः सक्तवः । शारद-
शब्दोयं प्रत्ययवाची तस्य नित्यसमासो ऽस्वपदविग्रह इष्यते । सद्यो रज्जुदु-
तमुदकं प्रत्ययमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्दः सूत्रेऽसुम् चेति उपत्य-
यान्त आदिलोपश्च । धान्यं निर्दिष्टं च तत्र वसन्ते तेनाद्युदात्तः । दृषत्शब्दो
दृष्टान्तेः षुग् हुस्वश्चेति अदिक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अनार्तव इति किम् । पर-
मशारदम् । उत्तमशारदम् । शरदि अतुविशेषे भवं यत्तदिह शारदम् ॥

अध्वर्युकषाययोजातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । प्राच्याध्वर्युः । कठाध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते समानाधिकरण-
समासा जातिवाचिनो नियतविषयास्तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदा-
त्तः । कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितस्ततः कठेन प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तेवा-
सिध्यश्चेति णिनिस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक् । कलापिना प्रोक्तमिति कला-
पिनाण् तस्मिन्निनयनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नह्यचा-
रिपीठसर्पिकलापिकौशुमितैतिलिजजलिलालङ्गलिशिलालिशखण्डिसूकरसद्वसुप-
र्वणामुपसंख्यानमिति टिलोपः । तदेवं कलापशब्देऽन्तोदात्तः । सर्पिर्मण्डकषा-
यम् । उमापुष्पकषायम् । दौवारिककषायम् । षष्ठीसमासव्युत्पादिता कृठिश-
ब्दो एते । तत्र सर्पिर्मण्डकशब्द उमापुष्पशब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौ-
वारिकशब्दोऽपि द्वारे नियुक्त इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव । जाताविति किम् ।
परमाध्वर्युः । परमकषायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश प्रतिरूप इत्येतयोर्दत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । मातृसदृशः । पितृमातृशब्दावुच्चा-
दिष्वन्तोदात्तौ निपातितौ । षष्ठीसमासार्थं च सदृशग्रहणमिह तदनुकि
ब्रह्माः प्रयोजयति दास्याः सदृशो वृषण्याः सदृश इति । अत्र दासीवृषली-
ब्दयोरन्तोदात्तत्वादुदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरन्तोदात्ता । पितृप्रति-
रूपः । मातृप्रतिरूपः । सादृश्यइति किम् । परमसदृशः । उत्तमसदृशः । समा-
सार्थाच्च पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगवुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । प्राच्यसप्तसमः । गान्धारिसप्तसमः । सप्तसमाः प्रमाणमस्येति

मात्रव उत्पद्यस्य प्रमाणे नो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । प्राच्यश्चासौ सप्तसम-
श्चेति, प्राच्यसप्तसमः । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादि-
त्वाद्युदात्तो मध्यादात्तो वा । द्विगार्वाति किम् । व्रीहिप्रत्यः । प्रमाणइति
किम् । परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्व-
पदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारिवाणिजः ।
मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र मद्रशब्दो रक्-
प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । काश्मीरशब्दोपि षष्ठीदरादिषु मध्यादात्तः । गान्धा-
रिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते तत्र कर्दमादीनां वेति पठे आद्युदात्तो भवति
द्वितीयो वा । पण्य । गोवाणिजः । अश्ववाणिजः । गोशब्दोन्तोदात्तः ।
अश्वशब्द आद्युदात्तः । गन्तव्यपण्यमिति किम् । परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपज्ञा उपक्रम छाया एतेषूत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । भित्तामात्रं न ददाति याचितः । समुद्र-
मात्रं न सरो ऽस्ति किं चन । मात्रशब्दोयं वृत्तिविषयएव तुल्यप्रमाणे वर्तते ।
तत्र भित्तायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीसमासः । तत्र भित्ताशब्दो
गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोदात्तः । समुद्रशब्दोपि फिषि पाटलापालङ्काम्बासा-
गरार्थानामित्यन्तोदात्त एव । उपज्ञा । पाणिनोपज्ञकालकं व्याकरणम् । व्याड्यु-
पज्ञं दुष्करणम् । आपिशत्युपज्ञं गुह्लाघवम् । षष्ठीसमासा एते । तत्र पाणि-
नोपत्यमित्यणन्तः पाणिनशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । व्याडिरिजन्तत्वादा-
द्युदात्तः । तदुदापिशलिः । उपक्रम । आढ्योपक्रमं प्रासादः । दर्शनीयोप-
क्रमम् । सुकुमारोपक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेषु षष्ठीसमासा
एव । तत्रैतैनं ध्यायन्तीत्याढ्यः । यज्ञर्थं कविधानमिति कप्रत्यय आङ्पूर्वाद्
ध्यायते षष्ठीदरादित्वदुस्य ङत्वम् । तदयमाढ्यशब्दस्याथादिस्वरेणान्ता-
दात्तः । दर्शनीयशब्दो रित्वाद्युपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो नञ्सुभ्यामित्य-
न्तोदात्तः । नन्दशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य
नपुंसकलिङ्गोपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति । छाया । इषुच्छायम् ।
इषुशब्द इषेः क्त्वित्युपत्ययान्तस्तत्र च धान्ये निदिति वर्तते तेनाद्युदात्तः ।
धनुःशब्दोपि नञ्विषयस्याभिसन्तस्येत्यङ्योदात्त एव । इषूणां छायेति षष्ठीस-
मासः । छायावाचुत्यवति नपुंसकलिङ्गता । नपुंसकइति किम् । कुड्छाया ॥

सुखमिष्येवार्हते ॥ १५ ॥

सुखं प्रिय इत्येतयोर्हत्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् । सुखं । प्रियं । गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् । समानाधिकरणासमासा इते । तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्वेतावायत्यां प्रीतिकरं वर्तेते । तद्विहितं यदायत्यां प्रीतिं करोति । गमनादिषु ल्युङन्तेषु लित्स्वरः । हितइति किम् । परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुखं प्रिय इत्येतयोर्हत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । ब्राह्मणसुखं पायसम् । कान्तप्रियो ऽनध्यायः । कन्याप्रियो मृदङ्गः । सुखप्रियोः । प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतियद्वयं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणच्छात्रशब्दे प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तौ । कन्याशब्दः स्वरितान्तः । प्रीताविति किम् । राजसुखम् । राजप्रियम् ॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्वधनगवां कथित एव स्वरः । स्वमिति किम् । परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एहपतिः । सेनापतिः । नरपतिः । धान्यपतिः । गेहे क इति प्रकृतिस्वरान्तोदात्तौ एहशब्दः । सह इनेन वर्ततेतदिति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनाशब्द आद्युदात्तः । नृ नये एतस्माद् ऋदोरिति अग्रत्ययान्त आद्युदात्तौ नरशब्दः । धान्यमन्तःस्वरितम् । ऐश्वर्यमिति किम् । ब्राह्मणो वृषलीपतिः । वृषत्या भर्तृत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिद्विधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चित् विधिषु इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वेषु प्राप्तः स्वरः प्रतिसिध्यते । भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । षष्ठीसमासा एते समासस्वरेखान्तोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पति शब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः । २ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपदे आदिब्रह्मात्तः ।

रज्जेः क्युविति वर्तमाने भूसूधूभस्त्रिभ्यश्चन्दसीति क्युन्मत्ययान्तो भुवनशब्द
आद्युदात्तो व्युत्पादितः । कथं भुवनपतिरादित्य इति । उणादयो बहुलमिति
बहुलवचनाद्वाषायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्कबाधनेदीयस्तु संभावेने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति वर्तते । आशङ्क आबाध नेदीयस् इत्येतेषु-
त्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्ति-
त्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्क वर्तते । गमनमाशङ्कतइति संभाव्यते ।
वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आबाध । गमनाबाधम् । वचनाबाधम् । व्या-
हरणाबाधम् । गमनं बाध्यतइति संभाव्यते । नेदीयस् । गमननेदीयः * । व्या-
हरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतरामिति संभाव्यते । संभावनइति किम् । पर-
मनेदीयः । पूर्वपदानि ल्युङन्तान्युक्तस्वराणि ॥

पूर्वं भूतपूर्वं ॥ २२ ॥

पूर्वशब्दउत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । आठ्यो भूतपूर्वं आठ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वं वर्तते । तत्र
विशेषणं विशेष्येणेति समासः । मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वः ।
सुकुमारपूर्वः । भूतपूर्वइति किम् । परमपूर्वः । उत्तमपूर्वः । अत्र परमश्चासौ
पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्वं इति । तथा हि सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समर्याद सवेश सदेश इत्येतेषुत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि
तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् ।
काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरमनीडम् । मद्र-
समर्यादम् । गान्धारिसमर्यादम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । गान्धा-
रिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् । गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदे-
शम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव
कौशलम् । समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः ।
सामीप्यइति किम् । सह मर्यादया वर्तते समर्यादं क्षेत्रम् । देवदत्तस्य सम-
र्यादं देवदत्तसमर्यादम् । सविधादिष्विति किम् । देवदत्तसमर्यादम् ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषुत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति ।

* वचननेदीय इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† अनितकतम पा० २ ।

विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्र-
लवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विरुद्धं सुप्पुपेति समासः ।
विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् * । कटुकादिभिश्च शब्देर्गुण-
वद्व्ययमभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यमनो नास्ति कर्मधारयः । विस्पष्टशब्दो
गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दो ऽप्यव्ययस्वरेण । विचित्तशब्दमन्ये
षट्ति । सो ऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव । व्यक्तशब्द उदात्तस्वरितयोर्यङः
स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्यादिस्वरितः । ये चात्रापरे पठन्ते तत्र संपन्नशब्दस्याथा-
दिस्वरेणान्तोदात्तः । पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेण । कुशलशब्दः कृतस्वरेणा-
न्तोदात्तः । चपलशब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः । चुपेरच्छापधाया इत्यत्र हि चि-
दिति वर्तते । निपुणशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पुणेरिगुपधलक्षणः कप्र-
त्ययोप्यम् । विस्पष्टादीनीति किम् । परमलवणम् । उत्तमलवणम् । गुणवच-
नेष्विति किम् । विस्पष्टग्राहणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । कटु ।
पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥

अज्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

अ ज्य अवम् कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे
भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः । ज्य । वचन-
ज्येष्ठम् । वचनज्यायः । अवम । गमनावमम् । वचनावमम् । कन् । गमन-
कनिष्ठम् । गमनकनीयः । पापवत् । गमनपापिष्ठम् । गमनपापीयः । ल्युङन्ता-
न्येतानि पूर्वपदानि लिट्स्वरेणाद्युदात्तानि । अज्यकनामादेशानां ग्रहणमिति
सामर्थ्यात्तदुत्तरपदं गृह्यते । आदिष्विति किम् । गमनशोभनम् । भाववति
किम् । गम्यते ऽनेनेति गमनं तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारयवति किम् ।
गमनं श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुमारश्रमणा ।
कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोन्तोदात्तः । अत्र के चित्तलक्षणप्रति-
पदोक्तपरिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति । के
चित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारयवति वक्षते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य सः प्रत्येनाः ।
तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्वादिवदात्तो भवति । कुमारप्रत्येनाः । उदात्त
इत्येतदत्र सामर्थ्यादुदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्ययमन्देशोपदिश्यते ॥

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादि-
रुदात्तो भवति । कुमारचातकाः । २ । कुमारलोहध्वजाः । २ । कुमारबला-
हकाः । २ । कुमारजीमूताः । २ । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगाञ्चो याम-
णीपूर्वादिति ङ्यः प्रत्ययस्तस्य तद्वाजस्य बहुष्विति लुक् । अत्र यदा ऽऽबुदा-
त्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र
प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्तउत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त । पञ्चारक्षिः । दशारक्षिः । पञ्चा-
रक्षयः प्रमाणमस्य दशारक्षयः प्रमाणमस्येति तद्वितार्थे द्विगुः प्रमाणे लो द्विगो-
नित्यमिति मात्र चो लोपः । इगन्त । काल । पञ्चमास्यः । दशमास्यः ।
पञ्च मासान्भूतो भूतो भावी वेति तद्वितार्थे द्विगोर्यप् । पञ्चवर्षः । दशवर्षः ।
वर्षोऽनुक् चेति ठञो लुक् । काल । कपाल । पञ्चकपालः । दशकपालः ।
कपाल । भगाल । पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल । शराव । पञ्चश-
रावः । दशशरावः । संस्कृतं भक्षा इति तद्वितार्थेते समासा द्विगोर्लुगनपत्य-
इति कृताक्षपत्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिष्विति किम् । पञ्चभिरक्षैः क्रीतः
पञ्चाश्वः दशाश्वः । द्विगविति किम् । परमारक्षिः । परमशरावम् । पञ्चा-
रक्ष्यो दशारक्षय इति च यणगुणयोर्बहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् स्यानिबद्धावाङ्गा
द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्त्तते ॥

बहुन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषुत्तरपदेषु द्विगौ समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृति-
स्वरं भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बहुरक्षिः । २ । बहुमास्यः । २ ।
बहुकपालः । २ । बहुभगालः । २ । बहुशरावः । २ । बहुशब्दोन्तोदात्तत्वस्य
प्रकृतिस्वरे कृते यच्च यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यथः स्वरितो ऽनुदात्तस्येति
स्वरो भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वितस्ति इत्येतयोस्तस्यदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । पञ्चदिष्टिः । २ । पञ्चवितस्तिः । २ । दिष्टिवितस्ती
प्रमाणे तेनात्र मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्क पक्षबन्धेष्वाकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्धं शुष्कं पक्कं बन्ध इत्येतेष्वन्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति सा चेत्सप्तमी कालाच्च भवति । सांकाश्यसिद्धः । काम्पित्यसिद्धः । सांकाश्यकाम्पित्यशब्दौ एयप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ । फिषि तु सांकाश्यकाम्पित्यनासिक्यदावाघाटानामन्तः पूर्वं वेति पठ्यते । तत्र पठे मध्योदात्तावपि भवतः । शुष्कः । ऊकशुष्कः । निधनशुष्कः । ऊकशब्दो बहुलवधनादवतेः कृक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । निधनशब्दो निधाजः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः । पक्कः । कुम्भीपक्कः । विलासीपक्कः* । भाष्ट्रपक्कः । कुम्भीविलासीशब्दौ ङीष्णान्तावन्तोदात्तौ । भाष्ट्रशब्दघ्नप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बन्धः । चक्रबन्धः । चारकबन्धः । चक्रशब्दोन्तोदात्तः । चारकशब्दो ण्वुलन्त आद्युदात्तः । अकालादिति किम् । पूर्वाह्नसिद्धः । अपराह्णसिद्धः सप्तमीस्वरः कृत्स्वरेण बाधितः पुनरयं विधीयते ॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि रात्र्यवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति । परित्रिगते वृष्टो देवः । परिसौवीरम् । परिसावेसेनि । प्रति । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपराह्णम् । प्रतिपूर्वरात्रम् । प्रत्यपररात्रम् । उप । उपपूर्वाह्णम् । उपापराह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । उपापररात्रम् । अप । अपत्रिगते वृष्टो देवः । अपसौवीरम् । अपसावेसेनि । निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चावभिर्जमिति आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । तत्पुरुषे बहुव्रीहौ च सिद्धत्वादव्ययीभावाद्ययमारम्भः । तत्रापपरी वर्जने वर्तते इति तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदं नेतरयोः । अहोरात्रावयवश्र्चापि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियते । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति किम् । प्रत्यग्नि शतभाः पतन्ति । परिवनमित्यत्र वनं समासइत्येद्ववति ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्यकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वो ऽन्धकवृष्णिषु वर्तते तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्वाफल्कचैत्रकरोधकाः । शिनिवासुदेवाः । श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्च अण्यन्धकवृष्णिषु इह्यश्चेति अणान्तावन्तोदात्तौ । शिनिशब्द आद्युदात्तः स तदपत्येष्वभेदेन वर्तते । राजन्यइति किम् । द्वैष्यहैमायनाः । द्वैषे भवा इति द्वीपादनुसमुद्रं यज् । हैमेरपत्यं युवा हैमायनाः । अन्धकवृष्ण्य एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिहितवश्यानां चक्षियाणां ग्रहणार्थम् । एते च नाभिहितवश्याः । बहुवचनग्रहणं किम् ।

* कलशीपक्क इति पा० २ । अयमेव पदमङ्गरीसंमतः ।

† प्रतिप्रसूयते । पा० २ ।

‡ द्वैष्यहैमायनाः पा० २ ।

संकरणवासुदेवौ । दुन्दुइति किम् । वृष्णीनां कुमारा, वृष्णिकुमाराः । अन्ध-
कदृष्णिष्विति किम् । कुदपञ्चालाः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

दुन्दुसमाप्ते संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश । द्वादश ।
त्रयोदश । इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः क्विति निस्वादाद्युदात्त एकशब्दः ।
त्रैस्त्रयस् आदेशोन्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो दुन्दुस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
आपिशलपाणिनीयाः । पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयकाशकृत्स्वाः । आपिशल-
स्यापत्यमापिशलिराचार्यः । अत इञ् । तेन प्रोक्तमापिशलम् । इञश्चेत्यण ।
तदधीयते ये ऽन्तेवासिनस्तेष्वपिशलाः, प्रोक्ताङ्गिति तस्य तद्वृत्तस्याभ्येतिरि
विहितस्य लुक् क्रियते । आपिशलेषां ह्यत्र आपिशला इत्युभयथाप्याचार्यो-
पसर्जनश्चान्तेवासी भवति । आचार्योपसर्जनग्रहणं दुन्दुविशेषणार्थं सकलो
दुन्दु आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायते । इह मा भूत् । पाणिनीयदेवदत्तौ ।
आचार्योपसर्जनइति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् ।
आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तिकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तिकौजपादयो ये दुन्दुस्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतिस्व-
रपूर्वपदाः कार्तिकौजपादयो भवन्ति । विभक्त्यन्तानां पाठो वचनविधत्तार्थः ।
चकारो दुन्दुधिकारानुवृत्त्यर्थः । कार्तिकौजपो । कृतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यम्
इत्यणन्तावेतौ । सार्वर्ण्यमाण्डूकेयौ । सार्वर्ण्यरिजन्तः । आवन्त्यश्मकाः ।
अवन्तेरपत्यानि बहूनि तद्विधासो जनपदो ऽवन्तयः । तथा ऽश्मकाः । पैल-
श्यापर्णयाः । युवदुन्दुयम् । पीलाया अपत्यं पैलस्तस्यापत्यं युवेति अणो
दृक् इति विहितस्य फिञः पैलादिभ्यश्चेति लुक् । श्यापर्णशब्दो बिदादि-
स्तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा श्यापर्णयः । बहुवचनमतन्त्रं, तेन
पैलश्यापर्णयावित्यत्रापि भवति । कपिश्यापर्णयाः । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं
बहुत्वे कपिबोधादाङ्गिरसइत्युत्पत्तस्य यज्रो यज्रोश्चेति लुक्, तेनात्र बहुत्व-
माश्रीयतश्च । शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः । शितिकाक्षो नाम क्षपिस्तस्यापत्यमिति
अष्टम्य तदपत्ये यूनि य इञ् तस्य श्यक्षत्रियार्थेऽजितो यूनीति लुक् । पाञ्चा-
लस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः । अत्रापि बहुवचनमवि-
वक्षितमिति शैतिकाक्षपाञ्चालेयावित्यत्रापि भवति । कटुकस्यापत्यमिति अत

इञ् तस्य बहुच इञः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । वर्चलाया अपत्यं वार्च-
 लेयः । शाकलशुनकाः । शकलस्यापत्यं शाकल्यस्तस्य क्वाचाः शाकलाः
 कण्वादिभ्यो गोत्रद्वयम् । शुनकस्यापत्यमिति बिदादिभ्योञ् तस्य बहुषु लुक् ।
 शाकलसणका इति केचित्पठन्ति । तेषां सणकशब्दादुत्पन्नस्येञो बहुच इञः
 प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । शुनकधात्रेयाः । धात्र्या अपत्यं, धात्रेयाः ।
 सखकबाधवाः । बभोरपत्यं बाधवः । आर्चाभिमौद्रलाः । अवाभेन प्रोक्तमधी-
 यते आर्चाभिनः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः । मुद्रलः कण्वादिस्तदप-
 त्यस्य क्वाचा मौद्रलाः । कुन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तेः सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तच्चि-
 वासे वा जनपदे द्वन्द्वेऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दावन्तोदात्तौ । चिन्तिसु-
 राष्ट्राः । कुन्तिसुराष्ट्रवत् । तण्डवतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तावेतौ
 गर्गादिषु पठ्येते । तच्चापत्यबहुत्वे यञो लुक् क्रियते । गर्गवत्साः । अत्रापि
 अपत्यबहुत्वे यञो लुक् । अविमत्तकामविट्ठाः । अविमत्तशब्देऽनञ्स्वरणाद्यु-
 दात्तः । वृथोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इञो बहुच इञः प्राच्यभरतेष्विति लुक्
 क्रियते । बाधवशालङ्कायनाः । बभोरपत्यं बाधवः । शलङ्कुशलङ्कुं चेति शाल-
 ङ्कायनः । बाधवदानच्युताः । दानच्युतशब्दादिञो बहुच इति लुक् । कठक-
 लाषाः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः । तस्य
 कठचरकालुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिनाञ् इत्यण्प्रत्य-
 यस्तस्मिन् इनण्यनपत्यइतिप्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नञ्चरिषीठ-
 सर्षीत्यादिनोपसंख्यानान्न टिलोपः । कठकौथुमाः । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इति
 प्राग्धीव्यतोऽण् । तत्र पूर्ववत् टिलोपः । कौथुमलौकात्ताः । लौकात्तेषां प्रोक्तम-
 धीयते लौकात्ताः लौकात्तस्य वा ऽपत्यं लौकात्तिः । तस्य क्वाचा लौकात्ताः ।
 स्त्रीकुमारम् । स्त्रीशब्देऽन्तोदात्तः । मौदपैष्यलादाः । मुदस्यापत्यं मौदिः । तस्य
 क्वाचा मौदाः । तथापैष्यलादाः । मौदपैष्यलादा इति द्विः पठ्यते तस्य प्रयो-
 जनं पठे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वत्सजरत् । वत्सश्च जरश्च,
 वत्सशब्देऽन्तोदात्तः । सौश्रुतप्रार्थवाः । सुश्रुतस्य ण्योश्च क्वाचाः । प्राग्धीव्यतोऽण् ।
 जराभृत्यु । याज्यानुवाक्ये । यजेत्येतत् । यज्याचेति कुत्वाभावः । तित्स्व-
 रितमित्यन्तस्वरितः । अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद् एयत् । आचार्योपसर्जन-
 न्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्यः ॥

महान् ग्रीष्मपराङ्मुष्टीष्वासजाबालभारभारत-

हेलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्जते, द्वन्द्वइति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपदं
 ग्रीहि अपराङ्मुष्टि इष्वास जाबाल भार भारत हेलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्ये-

तेष्वत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महाग्रीहिः । महापराङ्मुः । महाशुष्टिः ।
महेष्वासः । महाजाबालः । महाभारः । महाभारतः । महाहैलिहिलः । महा-
रौरवः । महाप्रवृत्तुः । महच्छब्दोन्तोदात्तः । तस्य प्रतिपदोक्तो यः समासः
सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैवां षष्ठीसमासे ऽन्तोदात्त इव
भवति । महतो ग्रीहिः, महद्ग्रीहिरिति । कर्मधारये निष्ठेत्ययमपि श्रेयादि-
समासे विधिरिति प्रवृत्तुशब्द इह पठ्यते ॥

सुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३६ ॥

सुल्लकारत्येतत्पूर्वपदं महांश्च वैश्वदेवउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति ।
सुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । सुधं लातीति सुल्लः । तस्मादज्ञाता-
दिषु प्रागिधात्के ऽन्तोदात्तः सुल्लकशब्दः ॥

उष्ट्रः सादिवाग्न्योः ॥ ३७ ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाग्न्योः उत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति । उष्ट्र-
सादि । उष्ट्रवाग्नि । उष्ट्रशब्द उच्चेः इन्मत्ययान्त आद्युदात्तः कर्मधार्योऽयं
षष्ठीसमासो वा ॥

गोः सादसादिसारथिषु ॥ ३८ ॥

गोशब्दः पूर्वपदं साद सादि सारथि इत्येतेष्वत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं
भवति । गोः सादः, गोसादः । गां सादयतीति वा गोसादः । गोः सादिः,
गोसादिः । गोसारथिः ॥

**कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा
तैतिलकद्रुः पश्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ३९ ॥**

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रु
पश्यकम्बल इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । कुरुणां गार्हपतं, कुरुगार्हपतम् । कुरुगार्हपतिरिति कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः ॥ कुरुगार्हपतगार्हपतरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृज्जीनां गार्हपतं, वृजिगा-
र्हपतम् । वृजिशब्द आद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः, रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति
पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा । असूता जरती, असूतजरती । अश्लीला दृढ-
रूपा, अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । जीर्वस्यास्ति
तत् श्लीलम् । सिध्मादेराकृतिगण्यत्वात्सत्त्वं । कपिलकादिस्वाच्च लत्यम् । अश्ली-
लदृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण शोभना निःशीका लावक्यविरहितोऽयति ।
पारेवडवेव, पारेवडवा । निपातनादिवाच्यं समासो विभक्त्यलोपश्च । पारवड्वी
वृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रुः, तैतिलकद्रुः । तितिलिनोपत्यं द्वाभौ

वा तैतिल इत्यणन्तः । पण्यकम्बलः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः ।
 पण्यकम्बलः ॥ संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समा-
 सान्तोदात्तत्वमेव प्रतिपद्यते हि कृत्यानां समासे द्वितीया कृत्या इत्येव
 विहितः स्वरितः । दास्या भारो, दासीभारः । देवहूतिः । देवजूतिः । देव-
 सूतिः । देवनीतिः । अन्तोदात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः । वसुशब्द आद्यु-
 दात्तः । शृङ्खलिहिरण्यसिवसीत्यत्र हि धान्ये निदिति वर्तते । ओषधिः ।
 ओषां धीयते ऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । ओषशब्दो घञ-
 न्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमाः । चन्द्रे मोसिरित्यसिप्रत्ययान्तोऽयम् । चन्द्रशब्द-
 स्तुरक्प्रत्ययान्तत्वादनन्तोदात्तः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न
 च विहितं स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थेऽन्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्विचिन्त्यन्तरपदे प्रकृति-
 स्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदाह । कुण्डलहिरण्यम् ।
 यूपशब्द आद्युदात्तः । कुसुयुभ्यश्चेत्यत्र निदिति वर्तते । कुण्डलशब्दोऽपि वृषा-
 दिभ्यश्चिदिति कलप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । रथदाह । वल्लीहिरण्यम् । रथशब्द-
 आद्युदात्तः । हनिकुषीत्यादिना कथन्प्रत्ययः । वल्लीशब्दो ङीष्ः स्वरेणान्तोदात्तः ।
 तदर्थेदिति किम् । कुबेरवलिः । प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्तते । अर्थशब्दोऽन्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
 भवति । मात्रे इदं, मात्रर्थम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मातृपितृशब्दाव-
 न्तोदात्तामुष्णादिषु निपातितौ । देवताशब्दो लिट्स्वरेण मध्येऽदात्तः । अति-
 थिरित्यतेरिथिचितीथिन्प्रत्ययान्तः । तदर्थेविशेषा एव दाहहिरण्यादयो भवन्ति
 न त्वर्थशब्दवाच्यं सामान्यमित्यतदर्थार्थोऽयमारम्भः । के चित्पुनराहुः । ज्ञाप-
 कार्यमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते पूर्वा विधिः प्रकृतिविकृत्योः समासे भवति । अश्व-
 घासः । श्वसुरमित्यत्र सत्यपि तादर्थ्यं न भवति ॥

क्तेच ॥ ४५ ॥

कृते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोहितम् ।
 अश्वहितम् । मनुष्यहितम् । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् । वनं तापसरक्षितम् ।
 अश्वशब्द आद्युदात्तो मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरितः । परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम् ।
 गोभ्यो रक्षितमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे कान्तउत्तरपदे ऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
श्रेणिज्ञताः । उक्कृताः । पुगृताः । निधनज्ञताः श्रेणिशब्द आद्युदात्तः ।
उक्कपूगशब्दावन्तोदात्तौ । निधनशब्दोयं मध्योदात्तः । कर्मधारयइति किम् ।
श्रेण्या कृतं श्रेणिज्ञतम् । अनिष्ठेति किम् । कृताकृतम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे कान्तउत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । कष्टश्रितः । त्रिशकलपतितः । यामगतः । कष्टशब्दो ऽन्तोदात्तः ।
त्रीणि शकलान्यस्येति, त्रिशकलः । बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः । यामशब्दो
निस्वरेणाद्युदात्तः । अहीनइति किम् । कान्तारातीतः । योजनातीतः * ॥
द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सुखप्राप्तः । दुःखप्राप्तः ।
सुखापचो दुःखापचः । अन्तस्थाथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि कान्तउत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
अहिहतः । वज्रहतः † । महाराजहतः । नखनिर्भन्वा । दात्रलूना । आहि
श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादितः । के वित्त्वाद्युदात्तमि-
च्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्तः । महाराजलृप्प्रत्ययान्तः । नास्य खमस्तीति
बहुव्रीहौ नकुलनखेति नखशब्दो निपातितः । तेन नऽसुभ्यामित्यन्तोदात्तः ।
दात्रशब्दो दात्रीशसेति घृन्प्रत्ययान्तः । कर्मणीति किम् । रथेन यातो रथ-
यातः । गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति वर्त्तते । कर्मवाचिनि कान्तउत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतः । प्रवृत्तः । अनन्तर इति किम् । अभ्युद्भूतः । समु-
द्भूतः । समुदाद्भूतः । व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति । अनन्तरे पुनरिष्यते ।
कारकपूर्वस्य तु सति शिष्टत्वात् याथादिस्वर एव भवति दूरादागत इति ।
अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादेव ह्रद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीत्येतवाश्रीयते । कर्मणी-
त्येव । प्रकृतः कटं देवदत्तः । याथादिस्वरापवादे योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो
भवति । प्रकर्त्ता । प्रकर्तुम् । प्रकृतिः । प्रकर्त्तंति तृचन्तः । कृत्स्वरबाधनायै वच-
नम् । तादाविति किम् । प्रजल्पाकः । नितीति किम् । प्रकर्त्ता । तृचन्तः ।

* हीनं त्यक्तं विभक्तमित्यनर्थान्तरमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कद्रुहतः । पा० २ ।

कृद्वहस्युपदेशे तादृशम् । इहापि यथा स्यात्, प्रलपिता प्रलपितुमिति ।
आत्माविति किम् । आगन्तुः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति इतदु-
भयं युगपद्वर्तते । अन्धेतवै । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात्पिता नाभिच-
रितवै । उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । कृत्स्वरापवादो योगः ॥

अनिगन्तोऽश्रुतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् ।
प्राञ्चौ । प्राञ्चः । स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो
वा । पराङ् । पराञ्चौ । पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ ।
प्रत्यञ्चः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इह भवति । वप्रत्ययइति किम् । उदञ्चनः ।
चोरनिगन्तोऽश्रुतौ वप्रत्ययइत्येष स्वरौ भवति विप्रतिषेधेन । पराचः । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः । न्यङ् ।
न्यञ्चौ । न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येत्यञ्चतेरकारः स्वर-
रितः । अद्यङ् । अद्यञ्चौ । अद्यञ्चः । अधीचः । अधीचा ॥

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईषदित्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईषत्कङ्कारः । २ । ईष-
त्पिङ्गलः । २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्वेद इत्येषमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्दउत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णं तदेव धन-
मिति कर्मधारयः । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव भवति । द्विसुवर्ण-
धनः । २ । हिरण्यग्रहणं किम् । प्रस्यधनम् । परिमाणग्रहणं किम् । काञ्च-
नधनम् । धनइति किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषोऽभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः । अभि-
नववैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमप्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेदम-
निति चित्वादन्तोदात्तः । अचिरोपसंपत्ताविति किम् । प्रथमवैयाकरणः ।
वैयाकरणानामादौ मुख्यो वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५० ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । कतरकठः । २ । कतमकठः * । २ । कर्मधारयबहणमुत्तरार्थमिह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोः कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । आर्यब्राह्मणः । २ । आर्यकुमारः । २ । आर्यशब्दो व्यदन्तोन्तस्वरितः । आर्य इति किम् । परमब्राह्मणः । परमकुमारः । ब्राह्मणकुमारयोरिति किम् । आर्यश्चरियः । कर्मधारयइत्येव । आर्यस्य ब्राह्मण, आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोस्तत्परपदयोः कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजब्राह्मणः । २ । राजकुमारः । २ । कर्मधारयइत्येव । राज्ञो ब्राह्मणो, राजब्राह्मणः । राजकुमारः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥

राजेति वर्त्तते, ऽन्यतरस्यामिति च । षष्ठ्यन्तो राजशब्दः पूर्वपदं प्रत्येनस्यतरे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजः प्रत्येनाः, राजप्रत्येनाः । षष्ठीति किम् । राजा चासौ प्रत्येनाश्च, राजप्रत्येनाः ॥

क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

क्तान्तउत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । नित्यप्रहसितः । २ । सततप्रहसितः । २ । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यर्धपूर्ववदिति त्यजन्त आद्युदात्तः । सतत इति यदा भावे क्तस्तदा घाघादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे इति किम् । मुहूर्त्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ग्रामनापितः । २ । ग्रामकुलालः । २ । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम इति किम् । परमनापितः । शिल्पिनीति किम् । ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजनापितः । २ । राजकुलालः । २ । कर्मधारये

राजगुणाधारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । ब्रह्मीसमासे च राजयोग्यतया तस्य । राज्ञेति किम् । परमनापितः । प्रशंसायामिति किम् । राजनापितः । शिल्पिनीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतमित उतरं यदुक्त्यामस्तत्र पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति सप्तमीहारिणौ धर्म्यऽहरणे इति । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । दृषदिमाषकः । आदिरिति प्रागन्ताधिकारात् । उदात्त इति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्यऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे आद्युदात्तं भवति । हारीति देयं यः स्वीकरोति सोभिधीयते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयमुच्यते, धर्मा ह्यनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । हलेचिपदिका । दृषदिमाषकः । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः, कारनाम्नि चेति विभक्तेरलुक् । हारिणि । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । मातुलाश्वः । पितृव्यगवः । क्व चिदयमाचारो व्यवस्थितस्तूपादिषु शाखादि दातव्यं याज्ञिकादीनामश्वादीति । धर्म्यइति किम् । स्तम्भेरमः । कर्मकरवर्द्धितकः * । अहरणइति किम् । वाडवहरणम् । वाडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्वीर्ये हरणमिति तदुच्यते । परापि हस्तस्वरो हारिस्वरण आधत्ते विभक्तिभेदेनेत्येतदहरणइत्यनेन ज्ञाप्यते, तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिद्धो भवति ॥

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गोबल्लवः । अश्वबल्लवः । गोमणिन्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्त इति समाहितः कर्त्तव्ये तत्परो यः स उच्यते ॥

विभाषा ऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षशब्दोत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गवाध्यतः । २ । अश्वाध्यतः । २ ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेविभाषा ऽऽद्युदात्तो भवति पापना-

* वर्द्धितको नाम मूले स्थूलो ऽग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीक्ते ऽन्वया कर्म न कुर्वादिति न त्वयं धर्म इति पदमञ्जरी ।

पितः । २ । पापकुलालः । २ । पापाङ्गके कुत्सितैरिति प्रतिपदोक्तः पापशब्दस्य समानाधिकरणसमास इति षष्ठीसमासे न भवति । पापस्य नापितः, पापनापित इति ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु त्रये ॥ ६६ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च त्रयेवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । जड्घावात्स्यः । यो जड्घादानं ददान्यहमिति वात्स्यः संपद्यते स जड्घावात्स्य इति चिष्यते । भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया त्रयः । वशाब्राह्मणेत्यः । ब्रह्मकृतशब्दः शुभादिषु पठ्यते । गोत्र । अन्तेवासि । कुमारीदाक्षाः । कम्बलवारायणीयाः । घृत्तरीढीयाः । चोदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्षादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते तच्चिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं चिष्यन्ते । माणव । भित्तामाणवः । भित्तां लप्स्ये ऽहमिति माणवो भवति । माणव । ब्राह्मण । दासीब्राह्मणः । वृषलीब्राह्मणः । भयब्राह्मणः । यो भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति सुप्सुपेत्येव तत्र समासः कर्तव्यः । गोत्रादिष्विति किम् । दासीश्रोत्रियः । त्रयेदिति किम् । महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्दउत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । गुडमैरेयः । मधुमैरेयः । मद्यविशेषो मैरेयस्तस्य गुडविकारस्य गुडोङ्गं भवति मधुने मधु । अङ्गानीति किम् । परममैरेयः । मैरेयइति किम् । पुष्पासवः । फलासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमत्र तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति । भित्ताकंसः । शणाकंसः । भाजीकंसः । भित्तादयोवचचनाः । भक्ताख्या इति किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते न द्रव्यम् । तदर्थेष्वाति किम् । भित्ताप्रियः । बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोविडालसिंहसैन्यवेषूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । धान्यगवः । हिरण्यगवः । भित्ताविडालः । वृणसिंहः । काष्ठसिंहः । सक्तुसैन्यवः । पानसैन्यवः । धान्यं गौरिवेति । विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानार्थोपि यथासंभवं यथाप्रसिद्धं च योजयितव्यः । गवाङ्गत्या ऽवस्थितं * धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमानइति किम् । परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥

अकप्रत्ययान्तउत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दन्तलेखकः । नखलेखकः । अवस्करशोधकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिभिर्यथा जीविका तद्वदमुच्यन्ते । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः । अक इति किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थ इति किम् । इतुभक्तिका मे धारयसि ॥

प्राचां क्रीडावाम् ॥ ७४ ॥

प्रादेशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वीरपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका । संज्ञायामिति खुल, नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति षष्ठीसमासः । प्राचामिति किम् । जीवपुष्पप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायामिति किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये खुलप्रत्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अणन्तउत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । कुन्धारः । तूणीधारः । कमण्डलुवाहः । भृङ्गारधारः । नियुक्तो ऽधिष्ठतः स ए कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्तइत्यनेन सिध्यति * । नियुक्त इति किम् । काण्डलावः । शरलावः ॥

शिल्पिनि चाकृजः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे ऽणन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । अचेदण् कृजो न भवति । तन्तुवायः । तुलवायः । बालवायः । शिल्पिनीति किम् । काण्डलावः । अकृज इति किम् । कुम्भकारः । अयस्कारः ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥

संज्ञायां विशये ऽणन्तउत्तरपदे ऽकृजः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तन्तुवायो नाम कौटः । बालवायो नाम पर्वतः । अकृज इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्ति यवं पाले ॥ ७८ ॥

गो तन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्दउत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति । गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थ आरम्भः । गोतन्ति यवमिति किम् । वत्सपालः । पाल इति किम् । गोरवः ॥

खिनि ॥ ७९ ॥

खिनन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । फलहारी । पर्यहारी ॥

* नियुक्त इत्यनेन सिध्यतीत्यस्य स्थाने युक्त इत्यनेन न सिध्यतीति या० २ ।

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव गिनन्तउत्तरपदवाक्युदात्तं भवति । पुष्पहारी । उपमानं नियम्यते । उष्ट्रक्राशी । ध्वान्तरावी । सरनादी । उपमानबहुवचस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतावेति किम् । एकवज्जी । एकप्रेसी । प्रकृतिबहुवं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्याद् इह मा भूद् गर्दभोच्चारी कोकिनाभिव्याहारीति । एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाक्युदात्तं भवति । सिंहविनर्दी । पुष्कलजल्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आक्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगतरोही । आगतयोधी । आगतवज्जी । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते गिनन्ता गिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठन्ते । पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद् युक्तारोही युक्ताध्यायीति । आगतमत्स्या । तीरहोता । भगिनीभर्ता । याज्ञकादित्वात् षष्ठीसमासावेतौ । आमगोधुक् । अश्वचिरात्रः । गर्गचिरात्रः । व्युष्टचिरात्रः । शणपादः । समपादः । षष्ठासमासा एते । एकशितिपात् । एकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्रैकशितिशब्दस्तद्वितीयांशरपदइति तत्पुरुषसंज्ञस्तस्य निर्मितस्वरबलीयस्त्वाद् अन्तोदात्तत्वं प्राप्तमित्याक्युदात्तत्वं विधीयते । एवमपि नार्थ एतेन, इगन्ते द्विगविति सिद्धत्वात् । एवं तर्हि ज्ञापकार्थम्, एतज् ज्ञापयति शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निर्मितस्वरबलीयस्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । पात्रे-संमितादयश्च युक्तारोह्यादयस्ततस्तेष्व्याक्युदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुषसाष्टवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष भाष्ट्र वट इत्येतानि च जउत्तरपदे आक्युदात्तानि भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुषजः । भाष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात्पूर्वं बहुचः ॥ ८३ ॥

जउत्तरपदे बहुचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः । मन्दुरजः । आमलकीजः । बडवाजः । बहुच इति किम् । दग्धजानि तुणानि ॥

ग्रामे ऽनियसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमाक्युदात्तं भवति न चैविवसद्वाचि भवति । मल्लग्रामः । वणिग्रामः । ग्रामशब्देन समूहवाची । देवग्रामः । देवस्यामिक

इत्यर्थः । अनिवसन्त इति किम् । दाक्षिणामः । माहकियामः । दात्यादयो वसन्ति यस्मिन्यामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षि-
कटः । दाक्षिपल्वलः * । दाक्षिह्रदः । दाक्षिषदरी । दाक्षिपिङ्गलः । दाक्षिपि-
शङ्गः । दाक्षिशालः । दाक्षिरत्तः । दाक्षिशिल्पी । दाक्षिखत्थः । कुन्दतृणम् । दा-
क्षिशाल्मली । आश्रममुनिः । शाल्मलिमुनिः । दाक्षिपुंसा । दाक्षिकूटः । यान्यत्र
निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनि-
वसन्त इति नानुवर्तयन्ति केचित् । अपरं पुनरनुवर्तयन्ति ॥

क्षात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे क्षात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । क्षात्रिशाला । ऐलि-
शाला । भाण्डिशाला । क्षात्रि । ऐलि । भाण्डि । व्याडि । आपिशलि । आश्व-
यिडि । आपारि । गौमि । यदा शालान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि
तत्पुरुषे शालायां नपुंसकइत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
क्षात्रिशालम् । ऐलिशालम् ॥

प्रस्थे ऽवृद्धमकर्षादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्दोत्तरपदे कर्षादिर्वर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
इन्द्रप्रस्थः । कुण्डप्रस्थः । इन्द्रप्रस्थः । मुषर्णप्रस्थः । अवृद्धमिति किम् । दाक्षि-
प्रस्थः । माहकिप्रस्थः । अकर्षादीनामिति किम् । कर्कोप्रस्थः । मधीप्रस्थः ।
कर्को । मधी । मकरी । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक । कुरल † । बदर ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थइति वर्जते । प्रस्थोत्तरपदे मालादीनामादिहदात्ता भवति । माला-
प्रस्थः । शालाप्रस्थः । माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षौमा । क्षामा । काञ्ची ।
एक । काम । वृद्धार्थ आरम्भः । एकशोणाशब्दयोरेह प्रचां देशइति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नवं नगरे ऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्दोत्तरपदे महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति तच्चेदु-
दीचां न भवति । सुह्यनगरम् । पुण्ड्रनगरम् ‡ । अमहन्नवमिति किम् । महा-
नगरम् । नवनगरम् । अनुदीचामिति किम् । नान्दीनगरम् । कान्तीनगरम् ॥

* दाक्षिपल्वलः । पा० २ ।

† कवल । पा० २ ।

‡ विराटनगरमिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

अर्म चावर्णं द्वच्यच् ॥ ६० ॥

अर्मशब्दउत्तरपदे द्वच् च्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति । दत्ता-
र्मम् । गुप्तार्मम् । कुकुटार्मम् । वायसार्मम् । अवर्णमिति किम् । बृहदर्मम् ।
द्वच्यजिति किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहवर्ममित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकञ्जलम् ॥ ६१ ॥

भूत अधिक संजीव मद्र अश्मन् कञ्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्म-
शब्दउत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । संजीवार्मम् ।
मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविग्रहीतार्थम् । मद्राश्मार्मम् ।
कञ्जलार्मम् । समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदा-
सादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय गायत । वध्यश्वाय दाशुषे ॥

अन्तः ॥ ६२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित उत्तरं यदुत्थामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भव-
तीत्येवं वेदितव्यम् । वत्यति सर्वं गुणकार्थम् । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः । प्रागु-
त्तरपदादिरित्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकार्थम् ॥ ६३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकार्थम् वर्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वश्वेतः ।
सर्वकृष्णः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्या परमत्वं
श्वेतस्यस्येति । गुणकार्थम् वर्तते । गुणग्रहणं किम् । सर्वसौवर्णः । सर्वरा-
जतः । कार्थम् इति किम् । सर्वशं श्वेततरः सर्वश्वेतः । गुणा-रेण समास-
स्तरलोपश्च धत्तव्य इत्येवमत्र समासस्तरलोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ६४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोस्तत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं
भवति । अञ्जनागिरिः भञ्जनागिरिः । निकाये । शापिण्डिनिकायः ।
मौण्डिनिकायः । चिञ्चिल्लिनिकायः * । संज्ञायामिति किम् । परमगिरिः ।
ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि ॥ ६५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृद्धकु-
मारी । जरत्कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसां सहासंप्रयोगमात्रमुपप्रयुक्तोवृद्धादि-
भिर्वयोविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तस्य वय इह एह्यते न कुमा-
रत्वमेव । वयसीति किम् । परमकुमारी ॥

उदके ऽकेवलौ ॥ ९६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गुडमिश्रमुदकम् । गुडोदकम् । तिलोदकम् * । स्वरे कृते एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पदे स्वरितो भवति । अकेवल इति किम् । शीतोदकम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥

द्विगुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गर्गचिरात्रः । चारकचिरात्रः । कुसुमचिन्दसप्तरात्रः । गर्गाणां चिरात्रः, गर्गचिरात्रः । द्विगविति किम् । अतिरात्रः । अचश्चित्त्वादन्तोदात्तः । क्रताविति किम् । बिल्वसप्तरात्रः । बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रो, बिल्वसप्तरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥

सभाशब्दउत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गोपालसभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । सभायामिति किम् । ब्राह्मणसभम् । नपुंसकमिति किम् । राजसभा । ब्राह्मणसभा । सभायां प्रतिपदोक्तमिह नपुंसकलिङ्गं श्रुत इति रमणीयसभं ब्राह्मणकुलमित्यत्र न भवति ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥

पुरशब्दउत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाटपुरम् । काञ्चीपुरम् । शिवदत्तपुरम् । कार्णिकपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचामिति किम् । शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट गौड इत्येवंपूर्वे समासे पुरशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । रहापि यथा स्यात् । अरिष्टश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्दउत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति । पुरे प्राचामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदारपत्यं, मार्देयः । शुभादित्वाद् ठक् ॥

कुसूलकुपकुम्भशालं बिलौ ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्दउत्तरपदे ऽन्तो-

* दात्तानि भवन्ति । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालाबिलम् । कुसूलादियहयं किम् । सर्पाबिलम् । बिलइति किम् । कुसूलस्वामी ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवा-
चिषूत्तरपदेषु चानराटशब्दे च । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पूर्वकृष्ण-
मृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । अपरपञ्चालाः । आ-
ख्यान । पूर्वाधिरामम् * । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य
कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । तथा यायातम् । चानराट । पूर्वचानराटम् । अपर-
चानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिनोपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भव-
न्ति । पूर्वपाणिनीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः ।
आचार्योपसर्जन इति किम् । पूर्वशिष्याः । अन्तेवासिनीति किम् । पूर्वपाणि-
नीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तदुत्तरपदे सर्वशब्दो दिक्-
शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चा-
लकः । सुसर्वादुर्दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो वृष्-
प्रत्ययः । सुसर्वादुर्जनपदस्य दिशो मद्राणामिति चोत्तरपदवृद्धिः । अधिकार-
लक्षणादिह न भवति सर्वमासः सर्वकारक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति ।
विश्वदेवः । विश्वयशः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं
प्राप्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । विश्वे च ते देवाः, विश्वदेवाः । संज्ञाया-
मिति किम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रो विश्वाजिन इत्यत्र
संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्व्यतिरिक्तत्वात् । बहुव्रीहावित्येतदधिक्रियते प्राग-
व्ययीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषु ॥ १०७ ॥

उदराश्वेषु इषु इत्येतदुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्व-

* पूर्वाधिरामकर्मिणाधिकर्मन्वप ।

पदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । दामोदरः । इयंश्वः । बोवनाश्वः । सुवर्ण-
पुद्गेषु । महेषु ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्व-
पदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्यन्दिताश्वः ।
अनिघातेषु । चलाचलेषु । अनुदरः सूदर इत्यत्र नऽसुभ्यामित्येतद्वति विप्र-
तिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः । नदीति किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्यु-
दात्तः । बन्धुनीति किम् । गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं
भवति । प्रधौतमुखः । २ । प्रचालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची
तदा पदे मुखं स्वाङ्गमित्येतद्वति न चेत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिरन्तर इत्ये-
तद्वति । निष्ठेति किम् । प्रसेचकमुखः । उपसर्गपूर्वमिति किम् । शुष्कमुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्यादिह-
दात्ता भवतीत्येषं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्याति कर्णो वर्णलक्षणात् । शुष्ककर्णः । कृष्णकर्णः ।
उत्तरपदस्येत्येतदा पादपरिसमाप्तेः । आदिरिति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्दउत्तरपदमाद्यु-
दात्तं भवति । शुष्ककर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात् । दात्राकर्णः । शङ्कूकर्णः ।
कर्णे लक्षणस्येति दीर्घत्वम् । पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कूतिरूपकं कर्णो-
दिषु चिन्हं यत् क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति ।
कर्ण इति किम् । श्वेतपादः । कूटशङ्कुः । वर्णलक्षणादिति किम् । शोभनकर्णः ॥

संज्ञापम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामौपम्ये च ये बहुव्रीहिवर्तन्ते तेषु कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं
भवति संज्ञायाम् । कुञ्चिकर्णः । मखिकर्णः । सौम्ये । गोकर्णः । शरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ एष्ट यीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञो-
पम्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति । कण्ठः संज्ञायाम् । शितिकण्ठः । नीलकण्ठः ।
शौपम्ये । खरकण्ठः । उष्ट्रकण्ठः । एष्टः संज्ञायाम् । काण्डएष्टः । नाकएष्टः ।
शौपम्ये । गोएष्टः । अजएष्टः । यीवा संज्ञायाम् । सुधीवः । नीलधीवः । दश-
बावः । शौपम्ये । गोधीवः । अश्वधीवः । जङ्घा संज्ञायाम् । नाडीजङ्घः । ताल-
जङ्घः । शौपम्ये । गोजङ्घः । अश्वजङ्घः । एणीजङ्घः ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञोपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति ।
उद्रतशृङ्गः । द्युङ्गुलशृङ्गः । अङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गेद्रमनादिकृतो गवादेर्वयोवि-
शेषो ऽवस्था । संज्ञायाम् । चष्यशृङ्गः । शौपम्ये । गोशृङ्गः । मेवशृङ्गः । अव-
स्थादिष्विति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥

नञो ऽजरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमित्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ।
अजरः । अमरः । अमित्रः । अमृतः * । नञ इति किम् । ब्राह्मणमित्रः । जरादय
इति किम् । अशत्रुः नञ्सुभ्यामिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥

सोऽक्षरमनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोष-
सीकर्त्तयित्वा । सुकर्म्म । सुधर्म्मा । सुप्रथिमा । असन्तम् । सुपथाः । सुयथाः ।
सुसोताः । सुशतु । सुध्वत् । सोरिति किम् । कृतकर्म्मा । कृतयथाः । मनसी
इति किम् । सुराजा । सुतता । अलोमोषसी इति किम् । सुलोमा सूषा । अग्नि-
नस्मन्ग्रहणान्यर्थवता ऽनर्थकेन चेत्यनर्थक्योरपि मनसोरिह ग्रहणम् । नञ्सु-
भ्यामित्यस्यायमपवादः । कपि तु परत्वात् कपि पूर्वमित्येतद्वति । सुकर्म्मकः ।
सुसोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सोऽक्षरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुक्रतुः ।
सुदृशीकः । क्रतु । दृशीक । प्रतीक । प्रपूर्ति । हव्य । भग ॥

आद्युदात्तं द्यच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्यच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोऽक्षरे तदाद्युदात्तमेव
भवति छन्दसि विषये । स्वस्वास्त्वा सुरक्षामर्जयेम । निस्त्वरेणास्त्वरक्षय्य-
वद्युदात्तो । आद्युदात्तमिति किम् । या सुवाहुः स्वहुरिः । बाहुशब्दः प्रत्यय

स्वरेवान्नोदात्तः । व्यञ्जिति किम् । सुगुरसत् । सुहिरण्यः । स्वश्वः । नञ्सु-
भ्यामित्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्यौच ॥ १२० ॥

वीर वीर्य इत्येतौ च शब्दौ सोत्तरौ बहुव्रीहौ समासे कृन्दसि विषये
आद्युदात्तौ भवतः । सुव्रीरेण ते । सुवीर्यस्य पतयः स्याम । वीर्यमिति यत्प्र-
त्ययान्तं तत्र यतो ऽनाव इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यग्रहणं
जापकम् । तत्र हि सति पूर्वण्यैव सिद्धं स्यात् ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि आख्ययी-
भावसमासआद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परित्तीरम् । उप-
तारम् । परितूलम् । उपतूलम् । परिमूलम् । उपमूलम् । परिशालम् । उप-
शालम् । उपाक्षम् । पर्याक्षम् । सुषमम् । विषमम् । निषमम् । दुषमम् ।
तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठन्ते । कूलादियहणं किम् । उपकुम्भम् । अख्ययीभाव-
इति किम् । परमकूलम् । उत्तमकूलम् । पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं
विप्रतिषेधेन भवति । परिकूलम् । उपकूलम् ॥

कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्य शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समासआद्यु-
दात्तानि भवन्ति । द्विकंसः । त्रिकंसः । द्विमन्यः । त्रिमन्यः । द्विशूर्पः ।
त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः । त्रिपाय्यः । द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः । द्विगाविति किम् ।
परमकंसः । उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
ब्राह्मणशालम् । वृक्षयशालम् । विभाषा सेनासुराख्याशालानिशानामिति
नपुंसकलिङ्गता । तत्पुरुषइति किम् । वृक्षशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति
किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसक इति किम् । ब्राह्मणशाला ॥

कन्या च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
सौमिककन्यम् । आहुरकन्यम् । चण्डकन्यम् । संज्ञायां कन्याशीनरेष्विति
नपुंसकलिङ्गता । वल्लीसमासा इति । नपुंसकइत्येव । दाक्षिकन्या ॥

आदिशिषहृयादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्यान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे शिष्यादीनामादिपदातो

भवति । विहृणकन्यम् । मडुरकन्यम् । मडुर इति के चित् पठन्ति । मडुर-
कन्यम् । विहृण । मडुर । मडुर । वैतुल । पटत्क । वैडालिकर्णः । वैतालिक-
कर्णरित्यन्ये पठन्ति । कुकुट । चित्कण । चिक्कण इत्यपरे पठन्ति । आदि-
रिति वर्तमाने पुनरादियहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गम्य-
मानायामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुत्रचेलम् । भार्यचेलम् । उपानत्खेटम् । नगर-
खेटम् । दधिकटुकम् । उदशिवत्कटुकम् । भूतकाण्डम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादि-
सावृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । तत्र पुत्रश्चेलमिवेति विरुद्ध व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद्
उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । गर्हायामिति किम् । परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । वस्त्रं चीर-
मिव, वस्त्रचीरम् । पटचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानमिति किम् । परमचीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्यु-
दात्तानि भवन्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलकसूपः । घृतशा-
कम् । मुद्गशाकम् गुडेन मिश्रं पललं, गुडपललम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति
समासः । मिश्रइति किम् । परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये
आद्युदात्तानि भवन्ति । दाक्षिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् । भाजीसू-
दम् । दाण्डायनस्थली । माहकिस्थली । दाक्षिकर्षः । शमनामधेयान्येतानि ।
स्थलबहणे लिङ्गविशिष्टत्वात्स्थलीशब्देऽपि गृह्यते । ज्ञानपदकुण्डेत्यनेन ङीष् ।
संज्ञायामिति किम् । परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
ब्राह्मणराज्यम् । क्षत्रियराज्यम् । अकर्मधारयइति किम् । परमराज्यम् । चेल-
राज्यादिस्वरादध्यवस्थो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि
भवन्ति । वासुदेववर्गः । वासुदेवपत्यः । अर्जुनवर्गः । अर्जुनपत्यः । अकर्म-

धारयद्व्येव । वरमवर्ग्यः । वर्मादयः प्रातिपदिकेषु न पठन्ते । दिगादिषु तु वर्गं पूगं वयं पठ् इत्येवमादयो ये पठितास्तत्र यत्प्रत्ययान्ता वर्मादय इह-
प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुम्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौर्नाटपुत्रः ।
दामकपुत्रः । माहिषकपुत्रः । पुत्र इति किम् । कौर्नाटमातुजः । पुम्य इति
किम् । गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । अर्त्विजो याज्ञकाः । संयुक्ताः स्त्री-
संबन्धिनः श्यालादयः । ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः । आचार्याद्या-
ख्येभ्यः परः पुत्रशब्दो नाद्युदात्तो भवति । आख्यायहणात्स्वरूपस्य पर्यायाणां
विशेषाणां च ग्रहणं भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः ।
राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । अर्त्विक्पुत्रः । याज्ञकपुत्रः । होतुःपुत्रः ।
संयुक्तपुत्रः । संबन्धिपुत्रः । श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । अतो विद्यायो-
निसंबन्धेभ्य इति वक्ष्या अनुक् । पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वर्त्तते तत्पुरुष इति च । चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणि-
वाचिनः वक्ष्यन्तात्प्राणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । मुद्रचूर्णम् ।
मसूरचूर्णम् । अप्राणिषष्ठ्या इति किम् । मत्स्यचूर्णम् । वक्ष्या इति किम् । पर-
मचूर्णम् । चूर्णम् । करिष । करिव । शाकिन । शाकट । द्राक्षा । तूस्त । कुन्दम् ।
दक्षिण । चमसौ । वकन * । चोल । चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य पाठा-
न्तरम् । तत्रोपग्रह इति वक्ष्यन्तमेव पूर्वाचार्योपचारेण गृह्यते ॥

षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि भव-
न्ति । काण्डं गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवति । दर्भकाण्डम् । शरकाण्डम् ।
वीरमुपमानमित्युक्तमनुपमानमपि भवति । दर्भवीरम् । कुशवीरम् । पललसू-
षणाकं मिश्रमित्युक्तमिश्रेपि भवति । तिलपललम् । मुद्रसूपः । मूलकशाकम् ।
कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति । नदीकूलम् । समुद्रकूलम् । वडिति
किम् । राजसूदः † ॥

* वकननेत्यग्रे पठन्ति । इति पदमञ्जरी ।

† अप्राणिषष्ठ्या इति किम् । वीरवत्तकाण्ड इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

कुण्डं घनम् ॥ १३६ ॥

कुण्डशब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन घने वर्तते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं घनवाचित्वरूपे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । घनमिति किम् । मृत्कुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भीभगालम् । कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्यादात्ताः । प्रकृत्येत्येतदधिकृतमन्त इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शितेर्नित्याबहुज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबहुज् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः । पादशब्दो वृषादि-त्वादाद्युदात्तः । असौष्ठुशब्दो च प्रत्ययस्य नित्वात् । शितेरिति किम् । दधनीयपादः । नित्यग्रहणं किम् । शितिककुत् । ककुदस्यावस्थायां लोपो विधीयते । तत्रावस्थाया अन्यत्र शितिककुद इति बहुजुत्तरपदं भवतीति तेन न नित्याबहुच् । अबहुजिति किम् । शितिललाटः । बहुव्रीहाविति किम् । शितेः पादः, शितिपादः । अभसदिति किम् । शितिभसत् । शितिशब्द आद्युदात्तः । पूर्वषट्प्रकृतिस्वरापवादो योगः ॥

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥

तत्पुरुषइति वर्तते न बहुव्रीहाविति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् । प्रहारकः । प्रहरणम् । कारकात् । इधम्रश्चनः । पलाशशतनः । श्मश्रुकल्पनः । उपपदात् । ईषत्करः । दुष्करः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लित्स्वरः । गतिकारकोपपदादिति किम् । देवदत्तस्य कारको, देवदत्तकारकः । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा बद्धी । कृद्वहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचतितराम् । प्रपचतितमाम् । इत्यत्र तरवाद्यन्तेन समासे कृते पश्चादाम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरो भवतीत्येके । प्रपचति । देश्यादर्थं तु कृद्वहणं दृश्यतएव ॥

उभे घनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वर्तते । घनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरं भवतः । घनस्पतिः । घनपतिशब्दावाद्युदात्तो घारस्कारप्रभृतित्वात् सुट् । बृहस्पतिः । बृहतां पतिः । तद्बृहतीः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति सुट् तकारलोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति । तस्य के चि-

दाद्युदात्तत्वं वर्धयन्ति । शचीपतिः । शचीशब्दः इदिकारादक्तिन इति ङीष्-
न्तत्वादन्तोदात्तः । केचित्तु शाङ्करादिषु पठन्ति तेषामाद्युदात्तः । तनून-
पात् । तनोतेरौणादिक उपत्ययस्तेन तन्शब्देऽन्तोदात्तः । न पाति न पाल-
यति वा नपात् क्लिबन्तः । नभाण्नपादित्यादिना ऽऽद्युदात्तो निपातितः ।
तन्वा नपात्, तनूनपात् । नराशंसः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नरा एवं
शंसन्तीति वा नराशंसः । नृ नये । अबन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्देऽपि
घञन्तः । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् । शुनःशेपः । शुनइव शेपो ऽस्येति
बहुव्रीहिः । तत्र शेपपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायामिति बभ्रा अलुक् । उभावा-
द्युदात्तौ । शयडामर्कौ । शयडमर्कशब्दो घञन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वे ऽन्ये-
षामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् । तृष्णावरुची । तृष्णाशब्द आद्युदात्तः । वरुचीशब्दो
असितादिसूत्रे निपातितोऽन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । बम्बावि-
श्ववयसौ । बम्बशब्देऽन्तोदात्तः । विश्ववयःशब्देऽपि बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति
विश्वशब्देऽन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । मर्मृत्युः । मरिति
मृजो वित्तपत्ययः । मृत्युशब्देऽन्तोदात्तः । द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थो ऽनुदात्ताद्यु-
त्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वात्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवतः ।
इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती । अजेन्द्रावेति इन्द्रशब्द आद्यु-
दात्तो निपातितः । सोम इति मन्मत्पत्ययान्तः * । वरुण उनन्मत्पत्ययान्तस्तेना-
द्युदात्तः । बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वाद्युदात्तौ, तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र
त्रय उदात्ता भवन्ति । देवतायहयं किम् । प्रवन्त्ययोधौ । द्वन्द्वयहयं किम् ।
अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावृष्टिवीरुद्रपूषमन्येषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदे ऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्येष्वर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे युग-
पत्यहृतिस्वरं भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ ।
उत्तर पदयहयमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद् द्वन्द्वविशेषणं मा
भूदिति । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागायम् । अपृथिव्यादि-
ष्विति किम् । द्यावापृथिव्यौ । द्यावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवी-
शब्दो ङीष्पत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । रुद्र । सोमरुद्रौ । रोद्रेऽर्गलुक् चेति
रुद्रशब्दो रुक्पत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । पूषन् । इन्द्रापूषयो । इत्युद्वन्द्वमिति पूष-

मीमांसा निपात्यते । मन्विन् । शुक्रामन्विनौ । मन्वोऽस्यास्तीति मन्वी । रक्ष-
न्तत्वादन्तोदात्तः । पृथिव्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपद-
स्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । घायघञ्जाजबित्रकाया-
मिति । सनीयः । अवभृथः ॥

थायघउक्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥

यं अथ घञ् क्त अञ् अप् इञ् क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकार-
कोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति । सुनीयः । अवभृथः । हनिकुषिनीरमि-
काशिभ्यः क्यन् इति अवे भृञ् इति च क्यन्प्रत्ययान्तावेतौ । तत्र ह्रदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तमुत्तरपदं स्यात् । अथ । आवसथः । उपवसथः । उपसर्ग-
वसेरित्यञन्प्रत्ययः । घञ् । प्रभेदः । काष्ठभेदः । रज्जुभेदः । क्त । दूरादागतः ।
विशुक्कः । आतपशुक्कः । अच् । प्रज्ञयः । प्रजयः । ज्यो निवासे जयः करणम्
इति चाद्युदात्तौ जयजयशब्दौ प्रयोज्यतः । अप् । प्रलवः । प्रसवः । इञ् ।
प्रलवित्रम् । प्रसवित्रम् । क । गोवृषः खरीवृषः । गां वर्षति खरौ वर्षतीति ।
मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । प्रवृषः । प्रहृषः । इगुपधादिति कप्रत्ययः । वृषा-
दीनां चेति वृषशब्द आद्युदात्तः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ।
कर्मप्रवचनीये ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥

सु इत्येतस्मादुपमानाच्च परं ज्ञानमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुह-
तम् । सुभुक्तम् । सुपीतम् । उपमानात् । वृकावलुप्तम् । शशपुतम् । सिंह-
विर्नाद्वृत्तम् । सुशब्दाद् गतिरनन्तर इति प्राप्ते उपमानादपि तृतीया कर्मणी-
त्ययमपवादः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्ततं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति
आहितादीन्वर्जयित्वा । संभूतो रामायणः । उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः
कौण्डिन्यः । संभूत इति प्राप्प्याद् भवतेः कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इत्यत्र
हि कर्मकीत्यनुवर्तते तद्वाधनार्थं चेदम् । धनुस्वाता नदी । कुट्टालखातं नम-
रम् । हस्तिमृदित्वा भूमिः । मृतीया कर्मकीति प्राप्तिरिह बाध्यते । जना-
चित्तवृत्तिरिति किम् । आहितम् । वर्धयचितम् । कास्थापितम् । परिह-

हीतम् । विकृतम् । प्रतिपद्यम् । प्रसिद्धम् । उद्धृतम् । उपस्थितम् ॥ संहिता
ऽगमि ॥ संहिताशब्दे यदा गौरवस्य संज्ञा तदा उत्तोदात्तो न भवति । यदा
तु गोः संज्ञा तदा उत्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् ।
प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुक्ताः सक्तवः । आकर्षे ऽवहितः । अवहितो भोगेषु । सद्वा-
रुठः । कविशस्तः । यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थो न विष-
यनियमार्थः । यानादिभ्योन्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनिय-
मार्थ एवेत्येके । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । तेन
पुनश्चत्स्युतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथ इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्त्तते, क इति च । संज्ञायां विषये आशिषि गम्यमा-
नायां कारकादुत्तश्रुतयोरेव कान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा एनं
देवासुर्देवदत्तः । विष्णुरेनं श्रूयाद् विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् । कारका-
क्षियमो मा भूत् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम् । देवपालितः ।
एतस्माद्वियमादत्र संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति तृतीया
कर्मणीत्येवमत्र भवति । एवकारकरणं किम् । कारकावधारणं यथा स्याद्
दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । आकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति ।
संश्रुतः । विश्रुतः । आशिषीति किम् । अत्राशिषि नियमो मा भूत् । देवैः
ज्ञाता देवज्ञाता । कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिष्येवेत्येवमत्र नियम इष्यते । तेना-
हृतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्य चित् शङ्क्य
माम । तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इमं प्रकारमापच इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो
वर्त्तते तत्र कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम् ।
ग्रमत्तगीतम् । विषयश्रुतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिवर्त्तते नाभूत्-
प्रादुर्भावश्च तेन प्रलपितादपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्याकर्मकात् ।
भावे तु यदा प्रलपितादवस्तदा आद्यादिस्वरैरेव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदात्तं
भवति । ओदनभोजनं सुखम् । पयःपानं सुखम् । चन्दनप्रियङ्गुकाष्ठेयं सुखम् ।

कर्मवचन । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । कर्मणि च
जेन संस्यर्जात्कर्तुः शरीरसुखमित्ययं योग उभयथा वक्ष्यते । कर्मव्यपपदे भावे
ल्युङ् भवति । कर्मण्यभिधेये ल्युङ्भवतीति । तत्र पूर्वस्मिन्सूत्रार्थे भाववचनो-
दाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहरणानि । अत्र इति किम् । हस्तहार्यमुद-
श्विक् । भावकर्मवचन इति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकादि-
त्येव । निदर्शनम् । अवलेखनम् । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥

मनुस्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मन्वन्तं क्तिवन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादय-
क्रीतशब्दश्चात्तरपदमन्तोदात्तं भवति । मन् । रथवर्त्म । शकटवर्त्म । क्तिन् ।
शाखिनिर्कृतिः । आपिञ्जलिर्कृतिः । व्याख्यान । ऋगयनव्याख्यानम् । कृन्दो-
व्याख्यानम् । शयन । राजशयनम् । ब्राह्मणशयनम् । आसन । राजासनम् ।
ब्राह्मणासनम् । स्थान । गोस्थानम् । अश्वस्थानम् । याजकादिः । ब्राह्म-
णयाजकः । क्षत्रिययाजकः । ब्राह्मणपूजकः । क्षत्रियपूजकः । याजकादयो ये
याजकादिभिश्चेति षष्ठीसमासार्थाः पठन्ते तएवेह दृश्यन्ते । क्रीत । गोक्रीतः ।
अश्वक्रीतः । कृत्स्वरापवादायं योगः । क्रीतशब्दे तु तृतीया कर्मणीत्यस्याप-
वादः । व्याख्यानशयनासनस्थानानामभावकर्मायं ग्रहणम् । कारकादित्येव ।
प्रकृतिः । प्रवृत्तिः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अध्ययने पुण्यम्,
अध्ययनपुण्यम् । वेदे पुण्यं, वेदपुण्यम् । सप्तमीति योगविभागात्समासः ।
तत्पुण्यं तुल्यार्थेदिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तीदात्तत्वं विधीयते ।
उणादीनां तु व्युत्पत्तिपक्षे कृत्स्वरेणाव्युदात्तः पुण्यशब्दः स्यादिति । सप्तम्या
इति किम् । वेदेन पुण्यं, वेदपुण्यम् ॥

जनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

जनार्थाभ्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्परायनन्तोदात्ताणि
भवन्ति । माघोनम् । कार्पाष्योनम् । माघविकलम् । कार्पाष्यविकलम् ।
कलहः । असिकलहः । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः ।
कल के चिदर्थे इति स्वरूपबहुवचनिकानि । धान्येनार्था धान्यार्थः । उनश-
ब्देनैव त्वर्थेनिर्द्वैतार्थेन तदर्थानां बहुवचनमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव तृतीयासमा-
सपरिवहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

मित्रं चानुपसर्गमसंधी ॥ १५४ ॥

तृतीयोति वर्तते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्परमन्तो-
दात्तं भवत्यसंघो न्यमाने । गुडमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । मिश्र-
मिति किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गमिति किम् । गुडसंमिश्राः । इहानुपसर्ग-
हणं ज्ञापकमन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य । तेन मिश्रश्लक्ष्णैरिति सोपस-
र्गणापि मिश्रशब्देन तृतीयासमासो भवति । असंधिरिति किम् । ब्राह्मण-
मिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थमापन्नः । संधिरिति हि पण्यबन्धे-
नैकार्थमुच्यते । के वित्युनरादुर्यक्षमाणे विशेषाप्रत्यासत्तिः संधिरिति । तत्र
राजा ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां मूर्तिविभागो गृह्यतइति ब्राह्मण-
मिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते । उदाहरणेष्वविभागापत्तिरेव गुडमिश्रा इति ॥

नञो गुणप्रतिषेधे संपादार्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥

संपादि अर्हं हित अलम् । इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि
नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । संपादि । कर्णवेष्ट-
काभ्यां संपादि, मुखं कार्णवेष्टकिकं, न कार्णवेष्टकिकम्, अकार्णवेष्टकिकम् ।
अर्हं । द्वेदमर्हति द्वैदिकः । न द्वैदिको ऽच्छेदिकः । हित । वत्सीयो हितो
वत्सीयो, न वत्सीयो ऽवत्सीयः । अलमर्थः । संतापाय प्रभवति सांतापिकः ।
न सांतापिको ऽसांतापिकः । नञ इति किम् । गर्दभरथमर्हति गर्दभरथिकः ।
विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधइति किम् । गर्दभरथिकादन्यो ऽगार्दभरथिकः ।
गुण इति तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते
समासे तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुक्कमिति । संपादार्हहिता-
लमर्था इति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयो न पाणिनीयो ऽपाणिनीयः ।
तद्धिता इति किम् । कन्यां वोढुमर्हति कन्यावोढा न वोढा ऽवोढा अर्हं
कृत्यवृत्तश्चेति वृत् ॥

ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य यत् इत्येतौ यौ तद्धितावतदर्थे वर्तते तदन्तम्योत्तरपदस्य नञो
गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति । पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या
अपाश्या । अतृषणा । यत् । दन्तेषु भवं दन्त्यं न दन्त्यमदन्त्यम् । अकश्यम् ।
अतदर्थइति किम् । पादार्थमुदकं पादाम् । न पादामपादाम् । तद्धिता इत्येव ।
अदेयम् । गुणप्रतिषेधइत्येव । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । निरनुबन्धकौकानुबन्ध-
कयोरेयतोर्बहुधादिह न भवति । वामदेवाइहइहो । वामदेवा न वामदे-
वामवामदेवमिति ॥

अथकावशस्ती ॥ १५७ ॥

अच् क इत्येवमन्तमज्ञौ गम्यमानायामुत्तरपदं नञः परमन्तोदात्तं भवति । अपचो यः पक्तुं न शक्नोति । अजयः । कः खल्वपि । अविक्षिपः । अविलिखः । अशक्ताविति किम् । अपचो दीक्षितः । अपचः परिव्राजकः * ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमन्तान्तमन्तोदात्तं भवति । अपचोयं जाल्मः । अपठोयं जाल्मः । पक्तुं पठितुं शक्तोप्येवमाक्रुश्यते । अविक्षिपः । अविलिखः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदं संज्ञायां । वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । अदेवदत्तः । अयजदत्तः । अविष्णुमित्रः ॥

कृत्योकेष्णुच्चावाद्यश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक् इष्णुच् इत्येवमन्ताश्चावाद्यश्च नञ उत्तरेन्तोदात्ता भवन्ति । कृत्य । अकर्त्तव्यम् । अकरणीयम् । उक् । अनागामुकम् । अनपलाषुकम् । इष्णुच् । अनलंकरिष्णुः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुज्यहणे कर्त्तरि भुवः स्विष्णु-जित्यस्य द्युनबन्धकस्यापि यहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद्भवति । अनाठ्यभ-विष्णुः । असुभगंविष्णुः । चावाद्यः । अचारः । असाधुः । अयौधिकः । अवदान्यः । चारु । साधु । यौधिक । अनङ्गमेजय । अत्र द्वितीये नऽसमासे-न्तोदात्तत्वम् । अननङ्गमेजयः । वदान्यः । अकस्मात् । अत्रापि द्वितीयेन समा-सेन्तोदात्तत्वम् ॥ वर्त्तमानवर्द्धमानस्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभ-मानाः संज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशे ज्वस्तसमस्ते ॥ अविकारः । असदृशः । अविकारसदृशः । एहपति । एहपतिकः ॥ राजाहोश्कन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञस्वर एव भवति ॥

विभाषा वृज्जतीदणशुचिषु ॥ १६१ ॥

वृजन्त अच तीत्य शुचि इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । अकर्त्ता । २ । अच । अनचम् । २ । तीत्य । अतीत्यम् । २ । शुचि । अशुचिः । २ । पठे ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्गः प्रथमपूरणयोः

क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहो समासे इदम् इतद् तदित्येभ्य उत्तरस्य प्रथमस्य च पूरण-क्रियागणने च क्रियागणनं वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं अमनं

भोजनं वा स इदं प्रथमः । इदं द्वितीयः । इदं तृतीयः । एतत्प्रथमः । एतद्वि-
तीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्रथमः । तद्वितीयः । तत्तृतीयः । बहुव्रीह्याविति किम् ।
अनेन प्रथम इदं प्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्व्य इति
किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोरिति किम् । तानि बहून्यस्य तदुहुः ।
क्रियागणनइति किम् । अयं प्रथम एषां तददं प्रथमाः । द्रव्यगणनमेतत् ।
गणनइति किम् । अयं प्रथम एषामिदं प्रथमाः । इदं प्रधाना इत्यर्थः । उत्तर-
पदस्य कार्यित्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तो भवति । इदं प्रथमकाः । बहुव्रीह्यावि-
त्येतद्वनं समासइति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तो भवति । द्विस्तना ।
त्रिस्तना । चतुःस्तना । संख्याया इति किम् । दर्शनीयस्तना । स्तन इति
किम् । द्विशिराः * ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषा
न्तोदात्तो भवति । द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति व्यावायुचि-
व्योर्दोहाय चतुःस्तनां करोति पशूनां दोहाय । चतुःस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोस्तत्तरपदयोरन्त-
रुदात्तो भवति । देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः । वृकमित्रः । कूलमित्रः । कृष्ण-
मित्रः । संज्ञायामिति किम् । प्रियमित्रः । महामित्रः ॥ अचिप्रतिषेधे
मित्रे ॥ * ॥ विश्वामित्र अचिः ॥

व्यवायिना उत्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता । तद्व्याचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासे ऽन्तोदात्तं
भवति । वस्त्रान्तरः । पटान्तरः । कम्बलान्तरः । वस्त्रमन्तरं । व्यवधायकं
यस्य स वस्त्रान्तरः । वस्त्रव्यवधायक इत्यर्थः । व्यवायिन इति किम् । आत्मा-
न्तरः । आत्मा स्वभावोन्तरोन्यो यस्यासावात्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे ऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुखः ।
भद्रमुखः । स्वाङ्गमिति किम् । दीर्घमुखा जाता । स्वाङ्गमद्रवादितत्त्वमिति
इत्यन्ते ॥

माध्ययदिक्रशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

माध्यय दिक्रशब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अय्य । उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । दिक्रशब्द । प्राङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखः । गो । गोमुखः । महत् । महामुखः । स्थूल । स्थूलमुखः । मुष्टि । मुष्टिमुखः । पृथु । पृथुमुखः । वत्स । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन आध्र्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । प्रचालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न भवति तदा निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पठे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तदभावपक्षेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नतिस्वर इति त्रीण्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात् । सिंहमुखः । २ । व्याघ्रमुखः । २ ॥

जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्छादनात् क्तौ

ऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं कृतमितप्रतिपन्नान्वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजम्भः । बलान्धुभक्षितः । सुरापीतः । काल । मासजातः । संवत्सरजातः । दृढजातः । ज्वरजातः । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः । तृप्राजातः । जात्यादिभ्य इति किम् । पुत्रजातः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । अनाच्छादनादिति किम् । वस्त्रच्छन्नः । वसनच्छन्नः । अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य * पूर्वनिपातो न भवत्येकास्मादेव ज्ञापकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः । सुखादयस्तृतीयेध्याये पठन्ते ॥

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्दठस्यपक्षे वा ऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिका-
लसुखादिभ्यः । दन्तजातः । २ । स्तनजातः । २ । कालात् । मासजातः । २ । संवत्सरजातः । २ । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः ॥

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । अय्योदेवः ।

अग्नीहिः । अमावः । सुयवः । सुग्रीहिः । सुमावः । समासस्येतदन्तोदात्तत्व-
मिष्यते । समासान्ताश्चावयवा भवन्तीत्यनृचो बहुव इत्यत्र कृते समासान्ते
ऽन्तोदात्तत्वं भवति ॥

कपि पूर्वम् ॥ १०३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अव-
षलीकः । अब्रह्मबन्धूकः । सुकुमारीकः । सुवृषलीकः । सुब्रह्मबन्धूकः ॥

ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १०४ ॥

ह्रस्वो ऽन्तो यस्य तद्विदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात्पूर्व-
मुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे । अयवको देशः ।
अग्नीहिकः । अमावकः । सुयवकः । सुग्रीहिकः । सुमावकः । पूर्वमिति वर्तमाने
पुनः पूर्ववक्ष्यं प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम् । ह्रस्वान्तेन्त्यादेः पूर्वमुदात्तं भवति
न कपि पूर्वमिति । तेनाञ्जकः सुञ्जक इत्यत्र क्वबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १०५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुवृद्धो वर्तते तस्माच्च अद्व स्वरो भवति ।
नञ्सुभ्यामित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति । बहुयवो देशः । बहुव्रीहिः ।
बहुतिलः । कपि पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुकुमारीको देशः ।
बहुवृषलीकः । बहुब्रह्मबन्धूकः । ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा
भवति । बहुयवको देशः । बहुव्रीहिकः । बहुमावकः । नञो जरमरमिन्नमृता
इत्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुजरः । बहुमरः । बहुमिच्छः । बहुवृत्तः ।
उत्तरपदभूमीति किम् । बहुषु मनो ऽस्य बहुमना अयम् ॥

न गुणादयो ऽवयवाः ॥ १०६ ॥

गुणादयो ऽवयववाचिनो बहोर्नञ्ते बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति ।
बहुगुणा रज्जुः । बहुतरं पदम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूतः । बहुध्यायः ।
गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । अवयवा इति किम् । बहुगुणो ब्राह्मणः ।
अभ्ययनश्रुतसदाचारादयो ऽत्र गुणाः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु ॥ १०७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पशुर्वर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे ।
प्रपृष्ठः । प्रोदरः । प्रललाटः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति
यथा । सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः । उपसर्गादिति किम् । दर्श-
नीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम् । प्रज्ञाको वृषः । ध्रुवमिति किम् । उदाहुः
क्रोशति । अपश्विति किम् । उत्पशु । विपशु ॥

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात्परमन्तोदात्तं भवति । प्रवक्ष्ये यष्टव्यम् । निर्वण्ये प्रविधीयते । प्रनिरन्तरिति यात्वम् । समासग्रहणं समास-
मात्रपरिवहार्थं बहुव्रीहावेव हि स्यात् ॥

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तश्शब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्वण्यो देशः । अनुपसर्गार्थं
आरम्भः ॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तश्शब्दश्चात्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः ।
बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोन्तश्शब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः ।
व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरि-
तानुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परेरत्तरमभितोभाविष्वचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् ।
परितोरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो ऽव्ययीभावो वा । अव्य-
यीभावपक्षेपि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । अभित इत्युभयतः । अभितो भावो ऽस्यास्तीति
तदभितोभावि । यच्चैवं स्वभावं कूलादि तदभितोभाविग्रहणेन गृह्यते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् ।
ग्रहणम् । प्रद्वारम् । अस्वाङ्गमिति किम् । ग्रहणम् । प्रपदम् । संज्ञाया-
मिति किम् । प्रपीठम् * ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरु-
लपम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मलिकम् । एषां प्रादिस-
मासो बहुव्रीहिर्वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्का-
लकः । निष्कान्तः कालकादिति कग्रप्रत्ययान्तेन कालश्चेन प्रादिसमासः । नि-

ष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्पेयः । दुस्तररीपः । अविनृस्तृत्तचिभ्य ईः । तरीः । तां पातीति तरीपः । कुत्सितस्तररीपो दुस्तररीपः । निस्तररीप इति के वित्पठन्ति । अपरे निस्तररीक इति । ते तरीशब्दान्ते बहुव्रीहौ कपं कुर्वन्ति । निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् ॥ परेहस्तपादकेशकर्षाः ॥ परिहस्तः । परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभेर्मुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे वचनमबहुव्रीह्यर्थमध्वार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखाशाला ॥

अपाञ्च ॥ १८६ ॥

अपाञ्चोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुखः । अपमुखम् । अव्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोजयति । तत्रापि हि परिप्रत्युपापावन्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्युक्तम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोध्यकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पूत वीणा अञ्जस् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि नामशब्दश्चापादुत्तरायन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अपाञ्जः । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्तो नास्ति तदा ऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन् हि सत्यद्यत्ययस्य चित्वादेव सिद्धम् । अनित्य इव समासान्त इत्येतदेव ज्ञापकम् । अपकुक्षिः । अपसीरः । अपहलम् । अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्ययीभावो वा । स्फिगपूतकुक्षीणां यद्वयमबहुव्रीह्यर्थमध्वार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधिकर्णः । अधिकेशः । अध्याकृढो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्याकृढो वा दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः । दन्तस्योपरि येन्यो दन्तो जायते स उच्यते ऽधिदन्त इति । उपरिस्थमिति किम् । अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठः, अनुतेष्टः । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम् । अनुगतः कनीयान, नुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । प्रधानार्थं च कनीयेत्यद्वयम् । अप्रधानकनीयसी इति किम् । अनुगतो ज्येष्ठो, ऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरुषशब्दो ऽन्वादिष्टवाची चानोक्तरोन्तोदात्तो भवति । अन्वादिष्टः पुरुषो, ऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टो ऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा । अन्वादिष्ट इति किम् । अनुगतः पुरुषो ऽनुपुरुषः ॥

अतिरकृत्पदे ॥ १९१ ॥

अतिः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यङ्कुशो नागः । अतिकशोश्चः । पदशब्दः सत्त्वपि । अतिपदा शक्नोती । अकृत्पदे इति किम् । अतिकारकः ॥ अतिर्द्वैतुलोपइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्यः । अतिगार्ग्यः । इह च यथा स्यात् । अतिक्रान्तः कारकादतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । निधानमप्रकाशता । निमूलम् । न्यस्तम् । नितृणम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अज्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधानइति किम् । निवामृषलः । निदण्डः । निहितवाक्, निहितदण्ड इत्यर्थः । निशब्देन नधानार्थं ब्रूयति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः ॥

प्रतिरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥

प्रतिरंश्वादयस्तत्पुरुषे समासेन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतो ऽङ्कुः, प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजः । राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वात्पदा टञ् नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन्नि सति चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अंशुः । जनः । राजन् । उष्ट्रः । रोटकः । अजिरः । आर्द्रः । अवणः । कृत्तिका । अर्द्धः । पुरः । तत्पुरुषइति किम् । प्रतिगता अंशवोस्य प्रत्यंशुरयमुष्ट्रः ॥

उपाद् द्वजजिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥

उपादुत्तरं द्वजजिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन्वर्जमित्था । उपगतो देव, मुपदेवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोडः । अजिनः । उपाजिनम् । अगौरादय इति किम् । उपगौरः । उपनैवः । गौरः । नैवः । तैलः । लेटः । लोटः । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुडः । कल्पः । पादः । तत्पुरुषइत्येव । उपगतः सोमोस्य, उपसोमः ॥

सौरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥

सुशब्दात्परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेन्तोदात्तं भवति अक्षेपणे नम्यमाने । अवक्षेपणे निन्दा । इह कल्पिदानीं सुस्फुटिते सुस्फिताभ्यां सुप्रत्यवसितः ।

सुशब्देन प्रकाशयामेव । वाक्यार्थस्तु अवलोक्यमाणसूयया तथाभिधानात् । सारिति
किम् । कुत्राप्यस्यः । अवलोक्यमाण इति किम् । शोभनेषु तृणेषु सुतृणेषु ॥

विभाषात्पुच्छे ॥ १९६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः
पुच्छाद्, उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति उत्पुच्छयतेत् उत्पु-
च्छस्तदा यायादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयमिति सेयमभयञ्च
विभाषा भवति । तत्पुरुष इत्येव । उदस्तं पुच्छमस्य, उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद दत् मूर्द्धन् इत्येष्वन्तरपदेषु यो बहुव्री-
हस्तत्र विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ ।
त्रिपात् । २ । द्विदन् । २ । त्रिदन् । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ ।
यादिति कृताकारलोपः पादशब्दे एह्यते । ददिति कृतददादेशो दन्तशब्दः ।
मूर्द्ध्विति त्वकृतसमासान्तो नान्त एव मूर्द्धन्शब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि
समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो
भवतीति । यदापि समासान्तः क्रियते तदापि बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदे-
शत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रि-
भ्यामिति किम् । कल्याणमूर्द्धा । पादादिष्विति किम् । द्विदन्तम् । बहु-
व्रीहौ इति किम् । द्वयोर्मूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सकथं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

सकथमिति कृतसमासान्तः सकथशब्देन एह्यते सोऽक्रान्तात्परो विभा-
षान्तोदात्तो भवति । गौरसकथः । २ । श्लक्ष्णसकथः । २ । अक्रान्तादिति
किम् । चक्रसकथः । चर्चश्चित्वाचित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

छन्दसि विषये परादिश्छन्दो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सकथ-
शब्द एव एह्यते । अज्जिसकथमालभेत । त्वाष्ट्रौ लोमसकथौ । अनुबाहुः ।
वाक्यतिः । चित्पतिः ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

परादिश्छन्दोऽहूतः । परान्तः ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्यु-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचक्रेण । त्रिबन्धुरेण । त्रिवृता रथेन । पूर्वान्तः ॥ पूर्व-
पदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ मरुद्वृद्धः ।

पूर्वादिः ॥ पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिबोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
दिबोदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वं संगृहीतं भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अनुगिति च उत्तरपदे इति च शतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित उर्ध्व-
मनुक्रमिष्यामो ऽलुगुत्तरपदइत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति पञ्चम्याः स्तोका-
दिभ्यः । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । उत्तरपदइति किम् । निष्क्रान्तः स्तोकाद्,
निस्तोकः । अन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थं
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरप-
दाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थलुक्काणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्त-
रपदे ऽलुगभवति । स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशा-
दागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । लुक्काण्युक्तः । समासे कृते प्राति-
पदिकत्वात्सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनबहुवचनान्तानां
तु स्तोकादीनामनभिधानात्समास एव न भवति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो
मुक्त इति । तेनात्र न कदा चिदप्यैकपदमैकस्वर्यं च भवति ॥ ब्राह्मणाच्छं-
सिन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्राह्मणादादाय शंसतीति, ब्राह्मणाच्छंसीति अस्ति-
विशेषस्य * रुठिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता सता वाक्यवार्धेन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुभवति
उत्तरपदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् ॥
अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अञ्जसाकृतम् ॥ पुंसानुजो अनुषान्ध इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ पुंसानुजः । पुंसा हेतुनानुजः । अनुषान्धः । अनुषा हेतुना ऽन्धः ।
तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुरिति अन्यनो नामधेयम् † ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

* विशेषस्य कस्य चिदित पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† पुंसा हेतुनेत्वारम्भ नामधेयमित्यनोपपाठः पदमञ्जर्यां उक्तात् ।

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुभवति । मनसादत्ता । मनसा-
गुप्ता । मनसासंगता । संज्ञायामिति किम् । मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

अज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

अज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुभवति । मनसा
ऽऽज्ञातुं शीलमस्य, मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्तउत्तरपदे ऽलुभवति ।
आत्मनापञ्चमः आत्मनाषष्ठः । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति
सुतीया । सुतीयेति योगविभागात्समासः । आत्मना वा कृतः पञ्चम, आत्म-
नापञ्चमः । कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति । बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थो
ऽस्यासावात्मचतुर्थः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणस्याख्या वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया वैया-
करणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुभवति । आत्मने-
पदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात्समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुभवति । परस्मैपदम् ।
परस्मैभाषा ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुभवति । युद्धिष्ठिरः ।
त्वष्टिसारः । गविष्ठिर इत्यत्र गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यत एव घवनादलुक् ।
अदन्तात् । अरस्येतिलकाः । अरस्येमाषकाः । वनेकिंशुकाः । वनेहरिद्रकाः ।
वनेवन्धवकाः । पूर्वाह्नेस्फोटकाः । कूपेपिशाचकाः । हलदन्तादिति किम् ।
नद्यां कुकुटिका, नदीकुकुटिका । भूम्यां पाशाः, भूमिपाशाः । संज्ञायामिति
किम् । अक्षशौण्डः ॥ ह्रस्वभ्यां ङेः ॥ * ॥ ह्रस्व दिव् इत्येताभ्यामुत्तरस्य
ङेरलुक् भवति । ह्रदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाच्च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादाबुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्त-
म्या अलुभवति । सूपेशाणः * । दृषदिमाषकः । हनेद्विपदिका । हलेत्रिप-

दिका । कारविशेषस्य संज्ञा एताः, तत्र पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेष्ट्यन्ते । कारनाम्न्येव प्राचामित्र हलादावेवेति । कारनाम्नीति किम् । अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्येतद्वेयस्य नाम । प्राचामिति किम् । यूथेपशुः, यूथपशुः । हलादाविति किम् । अविऋटे उरखः, अविऋटोरखः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी, नदीदोहनी ॥

मध्यादुरौ ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदे ऽलुभभवति । मध्येगुरुः ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तेगुरुः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकर्वाजतात्स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकामउत्तरपदे ऽलुभभवति । कण्ठे कालोस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् । मूर्द्धेशिखः । मस्तकशिखः । अकामइति किम् । मुखे कामो ऽस्य, मुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् । अतशैण्डः । हलदन्तादित्येव । अङ्गुलित्राणः । अङ्गुलवलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

बन्ध इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिनुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुभभवति । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः । चक्रबन्धः । उभयत्र विभाषेयम् । स्वाङ्गीदुदुग्रीहौ पूर्वण नित्यमलुक् प्राप्नोति । तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च नेन्निदुबध्नातिषु चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः * ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समासे ह्रदन्तउत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुभभवति । स्ताम्बरमः । कणोजपः । न च भवति कुर्वरो मद्रवरः ॥

प्रावृट् शरत्कालदिवां जे १५ ॥

प्रावृट् शरत् काल दिव् इत्येतेषां जउत्तरपदे सप्तम्या अलुभभवति । प्रावृजिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

विभाषावर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्ष क्षर शर वर इत्येतेष्य उत्तरस्याः सप्तम्या जउत्तरपदे विभाषा ऽलुभभवति । वर्षेजः । वर्षेजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम् उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुभवति । घ । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णतमे । पूर्वाह्णतमे । काल । पूर्वाह्णकाले । पूर्वाह्णकाले । तन । पूर्वाह्णतने । पूर्वाह्णतने । कालनाम् इति किम् । शुक्लतरे । शुक्लतमे । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नश्यते । हृदयस्य ह्रस्वेति लेखग्रहणात्लिङ्गात् । तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेष्वत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुभवति । शयः । स्वशयः । शयमेवासः । शयमेवासः । शयमेवासी । शयमेवासी । अकालादिति किम् । पूर्वाह्णशयः । हलन्तादित्येव । भूमिशयः ॥ अपो योनियन्तुषु सप्तम्या अलुवक्तव्यः ॥ * ॥ अप्सु योनिः । अप्सु योनिः । अप्सु योनिः । अप्सु भव इति दिगादित्वात्प्रत्ययः । सर्वत्र सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥

इवन्ते सिद्धशब्दे बध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुन भवति । स्थण्डिलशायी* । सिद्ध । सांकाश्यसिद्धः । काम्पित्यसिद्धः । बध्नाति । चक्रबन्धकः । चरकबन्धकः । सप्तमीति योगविभागात्समासः । चक्रबन्ध इति के चिदुदाहरन्ति तत्पचाद्वज्रन्तं द्रष्टव्यम् । घञन्ते हि बन्धे च विभाषेत्युक्तम् ॥

स्ये च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्ये चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुन भवति । समस्यः । विषमस्यः । कूटस्थः । पर्वतस्थः । भाषायामिति किम् । कृष्णोस्याखरेष्ठः । पूर्वपदादिति वत्वम् ॥

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुभवति । चौरस्यकुलम् । वृषलस्यकुलम् । आक्रोश इति किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ षष्ठीप्रकरणे वाग्दिकपश्यद्वा यो युक्तिदण्डद्वारेषु यथासंख्यमलुवक्तव्यः ॥ * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोदरः ॥ आमुष्यायशामुष्यपुच्छिकामुष्यकुलिकेति चालुवक्तव्यः ॥ * ॥ अमुष्यापत्यमामुष्यायशः । नडादित्वात् कक् । अमुष्य पुच्छस्य भावः, आमुष्यपुच्छिका । मनोज्ञादित्वादुञ् । तथा आमुष्यकुलिकेति ॥ देवानां प्रिय इत्यत्र च षष्ठ्या अलुग

वक्तव्यः ॥ * ॥ देवानांप्रियः ॥ शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायां वध्ना अलु-
क्तव्यः ॥ * ॥ शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ॥ दिवश्च दासे वध्ना अलु-
क्तव्यः ॥ * ॥ दिवोदासाय गायति ॥

पुत्रे ऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्दउत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने ऽन्यतरस्यां वध्ना अलुभवति । दास्याः
पुत्रः, दासीपुत्रः । वृषल्याः पुत्रः, वृषलीपुत्रः । आक्रोशइत्येव । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनि संबंधेभ्यः ॥ २३ ॥

अकारान्तेभ्यो विद्यासंबन्धवाचिभ्यो योनि संबंधवाचिभ्यश्चोत्तरस्याः
वध्ना अलुभवति । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ।
अत इति किम् । आचार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः ॥ विद्यायोनि संबंधेभ्यस्तत्पूर्वा-
त्तरपदबह्वक्षम् ॥ विद्यायोनि संबंधवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्यादन्यत्र मा भूत् ।
होतृधनम् । पितृधनम् । होतृग्रहम् । पितृग्रहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ पति इत्येतयोस्तत्तरपदयोश्चकारान्तेभ्यो विद्यायोनि संबंधवाचिभ्यो
विभाषा ऽलुभवति । मातुःस्वसा । मातुःस्वसा । मातृस्वसा । पितुःस्वसा ।
पितुःस्वसा । पितृस्वसा । यदा लुक् तदा मातृपितृभ्यां स्वसेति नित्यं बत्व-
म् । यदा त्वलुक् तदा मातुःपितृभ्यामन्यतरस्यामिति विकल्पेन बत्वम् ।
दुहितुः पतिः । दुहृत्पतिः । ननान्दुः पतिः । ननान्दृपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

अकारान्तानां विद्यायोनि संबंधवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपद-
स्यानङादेशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहृत्तारौ ।
योनि संबंधेभ्यः । मातापितरौ । याताननान्दरौ । नकारोच्चारणं रपरत्वनिवृत्त्य-
र्थम् । अत इति किम् । पितृपितामहौ । पुत्रइत्यनुवर्तते अत इति च । तेन
पुत्रशब्देऽप्युत्तरपदे अकारान्तस्यानङादेशो भवति । पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति ।
इन्द्रावरुणौ । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावृहस्पती । द्वन्द्वइति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वबह्वं
प्रसिद्धसाहचर्यार्थम् । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वइति निपात्यते ।
तत्र ये लोके प्रसिद्धसाहचर्या वेदे च सहभावेन ये निर्दिष्टास्तेषामिह बह्वं
भवति । तेन ब्रह्मप्रजायती शिववैश्वदेवावित्येवमादौ न भवति ॥ उभयत्र
वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्निवायू । वाय्वग्नी ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ । अग्नेः स्तुतस्तोमसोमा इति षत्वम् ॥

इदृद्धौ ॥ २८ ॥

कृतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । आग्निवारुणी-
मनद्वाहीमालभेत । आग्निमास्तं कर्म क्रियते । अग्नीवरुणौ देवता ऽस्य
अग्नीमस्तो देवतास्येति तद्वृत्तः । तत्र देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ कृताया-
मान् इत्वं च बाधितुमिकारः क्रियते । वृद्धाविति किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य
परस्येत्युत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिध्यते ॥ इदृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो । वक्तव्यः ॥ * ॥
आग्नावैष्णवं चरं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ।
द्यावात्रामा । द्यावाभूमी * ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति वका-
राद् द्यावा च । दिवसपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अकारोच्चारणं सकारस्य
विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन स्त्वादीनि न भवन्ति । कथं द्यावा चिदस्मै
पृथिवी नमेते इति । कर्त्तव्योत्र यजः ॥

उषासोषसः ॥ ३१ ॥

उषस उषासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उषासा-
सूर्यम् । उषासानक्ता ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥

मातरपितरावित्युदीचाचार्याणां मतेनारुहादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते ।
मातरपितरौ । उदीचामिति किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति च्छन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरामातरा
च । पूर्वशब्दस्य अरुहादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु सुप्तं सुलुमिति आकारादेशः ।
तच्च चतो द्विसर्वनामस्थानयोरिति गुणः । च्छन्दसि किम् । मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषितः पुमान्येन समानायामाकृतावेकस्मिन्वृत्तिनिमित्ते स भाषित-
पुंस्कः शब्दः, तदेतदेवं कथं भवति भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते
स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्कः ।
कहो ऽभावो ऽनूङ्, भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्काद-
नूङ् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहिरयमलुः निपातनात् पञ्चम्यास्तस्य भाषितपुंस्काद-
नूङ् स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति समानाधिकरणउत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे
पूरणीप्रियादिर्वर्जिते । दर्शनीयभार्यः । श्लक्ष्णचूडः । दीर्घजङ्घः । स्त्रिया इति
किम् । ग्रामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य, ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कादिति
किम् । खट्वाभार्यः । समानायामाकृताविति किम् । द्रोणीभार्यः कथं गर्भि-
भार्यः, प्रसूतभार्यः, प्रजातभार्य इति । कर्त्तव्योत्र यवः । अनूङ् इति किम् ।
ब्रह्मबन्धुभार्यः । समानाधिकरणइति किम् । कल्याण्या माता, कल्याणी-
माता । स्त्रियामिति किम् । कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधाना इमे ।
अपूरणीति किम् । कल्याणी पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ।
कल्याणीदशमाः । प्रधानपूरणीयहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत्, कल्याणपञ्चमीकः
पक्ष इति । 'अप् पूरणीप्रमाण्योरित्यत्रापि प्रधानपूरणीयहणमेवेत्यप्यत्ययो न
भवति । अप्रियादिष्विति किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्या-
णी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचित्रा । अम्बा । कान्ता । हान्ता । समा ।
अपला । दुहिता । ग्रामा ॥ वृठभक्तिरित्येषमादिषु स्त्रीपूर्वशब्दस्याविवक्षित-
त्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ॥

तसिलादिष्वकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसु-
चिनि श्रमेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंवद्भाषित । तस्याः
शालायाः ततः । तस्यां तत्र । यस्या यतः । यस्यां यत्र । तसिलादिषु परि-
गणनं कर्त्तव्यम् । जतसो । तरप्तमपौ । चरट्जानीयरो । कल्पवृक्षदेश्यदेशीयरः ।
रूपप्याशपौ । यम्शालो । दार्हिलो । तिल्लातिलो ॥ शसि बहुल्यार्थस्य पुंव-
द्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुभ्यां देहि । अल्पाभ्यां देहि । बहुशो देहि ।
कल्पशो देहि ॥ त्वत्तल्लोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पटुया भावः, पटु-
त्वं । पटुता । गुणवचनस्येति किम् । कठया भावः, कठीत्वं, कठीता ॥
भस्याठे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ हस्तिनीनां समूहो, हस्तिकम् ।

अठइति किम् । श्येनेधः । रोहिणेयः । कथमनायी देवता ऽस्य चान्नेयः
स्यालीपाक इति । कर्त्तव्योत्र यत्नः ॥ ठक्कुसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥
भक्त्याशङ्काना भावत्काः । भवदीयाः ॥

कथानिनीशच ॥ ३६ ॥

कथं हि परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादूनङ् पुंवद्ववति ।
हनी । एतायते । श्येनी । श्येतायते । मानिनि । दर्शनीयमानी अयमस्याः ।
दर्शनीयमानिनीयमस्याः । मानिनो ग्रहणमस्यार्थमसमानाधिकरणार्थं च ।
इह तु दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्वणैव सिद्धम् ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । पाक्षिकाभार्यः । कारिकाभार्यः ।
वृजिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः । मद्रिकाकल्पा । मद्रिकायते । वृजिकायते । मद्रि-
कामानिनी । वृजिकामानिनी । विलेपिकाया धर्म्यं विलेपिकम् ॥ कोपधप्रतिषेधे-
षु तद्वितयद्वयं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत, पाकभार्या भेकभार्य इति ॥

संज्ञापूरणयोश्च ॥ ३८ ॥

संज्ञायाः पूरणयाश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । दत्ताभार्यः । गुप्ता-
भार्यः । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामानिनी । गुप्ता-
मानिनी । पूरण्याः । पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशमी-
पाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमीमानिनी । दशमीमानिनी ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि
रक्तेर्धे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंवद्ववति । सौग्री-
भार्यः । माथुरीभार्यः । सौग्रीपाशा । माथुरीपाशा । सौग्रीयते । माथुरीयते ।
सौग्रीमानिनी । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्येति किम् । मध्यमभार्यः ।
तद्धितस्येति किम् । काण्डलावभार्यः । बहुव्रीहिपरिग्रहः किमर्थः । तावद्भार्यः ।
यावद्भार्यः । अरक्तविकारइति किम् । कषायेण रक्ता काषायी, काषायी बृह-
तिका यस्य स काषायबृहतिकः । लोहस्य विकारो लौही, लौही ईषा यस्य
रथस्य स लौहेवः * ॥

स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद्ववति अमानिनि
परतः । दीर्घकेशीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । श्लक्ष्णकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते ।

श्लक्ष्णकेशीयते । स्वाङ्गादिति किम् । पटुभार्यः । ईत इति किम् । अकोश-
भार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेष्व ॥ ४१ ॥

जातेष्व स्त्रिया न पुंवद्वति अमानिनि परतः । कठीभार्यः । बहुची-
भार्यः । कठीपाशा । बहुचीपाशा । कठीयते । बहुचीयते । अमानिनीत्येव ।
कठमानिनी । बहुचमानिनी ॥ अयं प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य
नेष्यते ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीय देशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुंस्का-
दनुहस्त्रियाः पुंवद्वति । प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः । न कोपधाया इत्युक्तं तत्रापि
भवति । पाचकवृन्दारिका । पाचकजातीया । पाचकदेशीया । संज्ञापरख्यो-
श्चेत्युक्तं तत्रापि भवति । दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । पूरण्याः ।
पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वि-
तस्थारक्तविकारइत्युक्तं तत्रापि भवति । सौप्रजातीया । सौप्रदेशीया । स्वाङ्गा-
ख्येता । अमानिनीत्युक्तं तत्रापि भवति । श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजा-
तीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया । जातेष्वेत्युक्तं तत्रापि भवति । कठवृन्दारिका । कठ-
जातीया । कठदेशीया । भाषितपुंस्कादित्येव । सद्रावृन्दारिका । अनूहित्येव ।
अनूहितवृन्दारिका ॥ कुकुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ कुकुट्या
अण्डं, कुकुटाण्डम् । मृग्याः पटं, मृगपदम् । मृग्याः क्षीरं, मृगक्षीरम् । काक्याः
शावः, काकशावः । नवा । स्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् । स्वात्वेन विना पूर्वप-
दार्थोऽत्र जातिः सामान्येन विवक्षितः । पुंवद्भावाद् इत्येव स्त्रियादिषु भवति
विप्रतिषेधेन । स्त्रि । कालिमन्या । हरिणोमन्या । घादि । पट्वितरा । पट्वितमा ।
पट्विरूपा । पट्विकल्पा । क । पट्विका । मृत्तिका । इहेडबिड् दरद् एषु उशिक्षित्येते
अणपदशब्दाः क्षत्रियवाचिनः । तत्र तद्राजमत्ययस्य स्त्रियामतश्चेति लुकिङ्गते
इडबिड्द्वन्द्वारिकेति विरुद्ध समासः क्रियते । ततः पुंवद्भावेन ऐडबिडादयः
पुंशब्दाः क्रियन्ते । ऐडबिड्द्वन्द्वारिका । औशिक्षवृन्दारिका * ॥

घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ख्योने-

काचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलट् ब्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतो भाषितपुंस्का-

त्यरो यो ङीप्रत्ययस्तदन्तस्थानेकाचो ब्रह्मो भवति । घ । ब्राह्मणितरा ।
 ब्राह्मणितमा । रूप । ब्राह्मणिरूपा । कल्प । ब्राह्मणिकल्पा । चेलट । ब्राह्मणि-
 चेली । ब्रुव । ब्राह्मणिब्रुवा । गोत्र । ब्राह्मणिगोत्रा । मत । ब्राह्मणिमता । हत ।
 ब्राह्मणिहता । घरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि । ब्रुवइति ब्रवीतीति
 ब्रुवः पचाद्वचि वच्यादेशो गुणश्च निपातनाच्च भवति । ह्य इति किम् । दत्ता-
 तरा । गुप्तातरा । अनेकाच इति किम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति ।
 भाषितपुंस्कादित्येव । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ब्रह्मो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च
 शेषः । अङ्गी च या नदी ह्यन्तं च यदेकाच् । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धुतरा ।
 वीरबन्धुतरा । वीरबन्धुतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । स्त्रितमा । स्त्रीतमा ॥ इचव्याः
 प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ तन्वीतरा । तन्वीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ब्रह्मो भवति । श्रेयसि-
 तरा । श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । विदुषितरा । विदुषीतरा । विदुस्तरा । पुंस्त्र्या-
 वोप्यत्र पक्षे वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वस्याधिर्वक्षितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरणउत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत आकारादेशो
 भवति । महादेवः । महाब्राह्मणः । महाबाहुः । महाबलः । जातीये । महा-
 जातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति किम् । महतः पुत्रो महत्पुत्रः ।
 लक्ष्योक्तत्वादेवान्न न भविष्यतीति चेद् बहुव्रीहावपि न स्याद् महाबाहु-
 रिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् । अमहान् महान् संपचो महद्व-
 तश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान् महदर्थस्य न भवत्यात्वम् ॥ महदात्वे घासकर-
 विशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम् ॥ * ॥ महत्या घासः ।
 महाघासः । महत्याः करः, महाकरः । महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः ॥ अष्टुनः
 कपाले हविष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अष्टकपालं चहं निर्वपेत् । हविषीति किम् ।
 अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥ गवि च युक्ते ऽष्टुन उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टा-
 गवेन शकटेन । युक्तइति किम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

द्वाष्टुनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्य-
 शीत्योः । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टा-

त्रिंशत् । दृष्टन् इति किम् । पञ्चदश । संख्यायामिति किम् । द्वैमातुरः ।
अष्टमातुरः । अश्वद्विघ्नीक्षणीत्योरिति किम् । द्विजाः । त्रिदशाः । दृष्टीतिः ॥
प्राक् शतादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।
अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रैस्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशो भवति संख्यायामश्वद्विघ्नीक्षणीत्योः ।
त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव । त्रैमातुरः । अश्व-
द्विघ्नीक्षणीत्योरित्येव । त्रिदशाः । त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् ।
त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे ऽश्वद्विघ्नीक्षणीत्योः सर्वेषां दृष्टन् त्रि
इत्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिप-
ञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् * । प्राक् शतादि-
त्येव । द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम् † ॥

हृदयस्य हृल्लेखयणलासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः ।
हृदयं लिखतीति, हृल्लेखः । यत् । हृदयस्य प्रियं, हृदयम् । अण् । हृदयस्येदं,
हृदयम् । लास । हृदयस्य लासो, हृल्लासः । लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणमिष्यते ।
घञि तु हृदयस्य लेखो हृदयलेख एतदेव । लेखग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे
प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

वा शोकष्यञ्ज् रोगेषु ॥ ५१ ॥

शोक ष्यञ्ज् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति ।
हृच्छोकः । हृदयशोकः । ष्यञ्ज् । सौहार्दम् । सौहृदयम् । ब्राह्मणादित्वात्
ष्यञ्ज् । हृदादेशपक्षे हृद्गणसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदश्रुतिः । रोग ।
हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्देन समानार्थो हृत्शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति
तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आञि आति ग उपहत इत्येतेषु त-

* अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयचत्वारिंशत् । द्विपञ्चा-
शत् । द्वापञ्चाशत् । इत्यधिकं पुस्तकेषु बहुषु ।

† सर्वेषां ग्रहणं त्रयायामपि यथा स्याद् इत्यधिकमन्वस्मिन्पुस्तके ।

रपदेषु । पादाभ्यामवतीति, पदाजिः । पादाभ्यामतताति, पदातिः । अज्य-
तिभ्यां पादे चेत्यौणादिक इत्यप्रत्ययः । तत्राजिर्वाभावो न भवत्यत एव निपा-
तनात् । पादाभ्यां गच्छतीति, पदगः । पादेनोपहतः, पदोपहतः । पादशब्दो
वृषादिस्वादाद्युदात्तस्तस्य स्थाने पदादेश उपदेशएवान्तोदात्तो निपात्यते,
तेन पदोपहत इति तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं
भवति । पदाजिः पदातिः पदग इत्येतेषु कृत्स्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यतदर्थ ॥ ५३ ॥

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थः । पादौ विध्यन्ति,
पद्याः शर्कराः । पद्याः कण्टकाः । अतदर्थदिति किम् । पादार्थमुदकं पादम् ॥
पदुत्वे इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति, पदिकः । पर्षादिभ्यः
छञिति पादशब्दात् छन्प्रत्ययः ॥ शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिह
इष्यते ॥ तेन पणपादमाषशतादाद् इत्यत्र पदादेशो न भवति । द्विपादम् ।
त्रिपादम् ॥

हिमकापिहृतिषु च ॥ ५४ ॥

हिम काश्चिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति ।
हिम । बहिमम् । काश्चिन् । अथ पत्काश्चित्ता यान्ति । हति । पटुतिः ॥

अनुचः शे ॥ ५५ ॥

अनुचोऽन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति । पच्छो
गायत्रौ शंसति । पादं पादं शंसतीति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्म-
त्ययः । अनुच इति किम् । पादशः कर्णोपणं ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो
भवति । पदुघोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पाद-
शब्दः । निष्के चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे परतः ।
उदमेघो नाम यस्य औदमेघिः पुनः । उदवाहो नाम यस्य औदवाहिः पुनः ।
संज्ञायामिति किम् । उदकगिरिः ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो
भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितोदः । नीलोदः । क्षीरोदः ॥

पेषवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेषं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदपेषं पिनष्टि । स्नेहने पिब इति कमुल् । वास । उदकस्य वासः, उदवासः । वाहन । उदकस्य वाहन । उदवाहनः । उदकं धीयते ऽस्मिन्वि-
त्युदधिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वर्त्तते । एको, ऽसहायः तुल्यजातीयानन्तरेण हला-
दिना, हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्तस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्य-
वाचिन्यन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भः । उदककुम्भः ।
उदपात्रम् । उदकपात्रम् । एकहलादाविति किम् । उदकस्थालम् । पूरयितव्य-
इति किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्य औदन सक्तु बिन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषुत्तरपदेषु-
उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्य, उदमन्यः ।
उदकमन्यः । उदकेनौदन, उदौदनः । उदकौदनः । सक्तुउदकेन सक्तः,
उदसक्तुः । उदकसक्तुः । बिन्दु । उदकस्य बिन्दुः, उदबिन्दुः । उदकबिन्दुः ।
वज्र । उदकस्य वज्रः, उदवज्रः । उतकवज्रः । भार । उदकं विभर्तीति,
उदभारः । उदकभारः । हार । उदकं हरतीति, उदहारः । उदकहारः ।
वीवध । उदकस्य वीवध, उदवीवधः । उदकवीवधः । गाह । उदकं गाहत-
इति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इकोङ्गस्यो ऽङ्ग्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्गन्तस्योत्तरपदे ङ्गस्यो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतर-
स्याम् । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । इक
इति किम् । खट्वापादः । मालापादः । अङ्ग इति किम् । गार्गीपुत्रः ।
वात्सीपुत्रः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि वर्त्तते । व्यग्रस्थि-
तविभाषा चेयम् । तेनेह न भवति । कारीषमन्धीपतिरिति । इयङ्गुवङ्गभा-
विनामव्ययानां च न भवति । शकुलम् । भूकुलम् । काण्डीभूतम् । वृषली-
भूतम् । भूकुंसादीनां तु भवत्येव । भूकुंसः । भूकुटिः । अपर आह ॥ भूकुं-
सादीनामकारो भवतीति वाक्यम् ॥ * ॥ भूकुंसः । भूकुटिः ॥

एकं तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ङ्गस्यो भवति । एकस्या आगतमेकङ्ग्यम् ।
एकमयम् । एकस्या भाव, एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे । एकस्याः स्त्रीम्,

एकक्षीरम् । एकदुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वत्वं प्रयोजयति ।
अत्राहि ग्रहणमात्रमत्र विशेष्यते न पुनरत्र ग्रहणमाणेनेति ॥

व्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

व्यन्तस्यावन्तस्य च संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । व्यन्तस्य संज्ञा-
याम् । रेवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । भरणिपुत्रः । न च भवति । नान्दीकरः ।
नान्दीघोषः । नान्दीविशालः । व्यन्तस्य छन्दसि । कुमारिदारा । प्रदर्विदा न
च भवति । फाल्गुनीपौर्णमासी । जगतीछन्दः । आबन्तस्य संज्ञायाम् । शिल-
वहम् । शिलप्रस्थम् । न च भवति । लोमकाएहम् । लोमकाखण्डः । आबन्तस्य
छन्दसि । अजतीरेण जुहोति । ऊर्णसदा पृथिवीं विश्वधायसम् । न च
भवति । ऊर्णासूत्रेण कवयो धरन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो व्यापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । तदज्ञाया भाव अज-
त्वम् । अजात्वम् । तद्रोहिण्या भावो रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । संज्ञा-
यामसंभवाच्छन्दस्योदाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टक्षेपिकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ ६५ ॥

इष्टक्षेपिकामालानां चित्तूल भारि इत्येतेषुत्तरपदेषु यथासंख्यं ह्रस्वो
भवति । इष्टकवितम् । इषीकतूलम् । मालभारिणी कन्या । इष्टकादिभ्यस्त-
दन्तस्यापि ग्रहणं भवति । पङ्कष्टकवितम् । मुञ्जेषीकतूलम् । उत्पलमाल-
भारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्तउत्तरपदे ऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति । कालिमन्या । हरिणिम-
न्या । मुमा ह्रस्वो न बाध्यते । अन्यथा हि ह्रस्वशासनमनर्थकं स्यात् । अन-
व्ययस्येति किम् । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । अनव्ययस्येत्येतदेवं
जापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुद्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुस् द्विषत् इत्येतयोराजन्तानां च खिदन्तउत्तरपदे मुमागमो भवति
अनव्ययस्य । अरुतुदः । द्विषंतपः । अजन्तानाम् । कालिमन्या । अरुद्विषदज-
न्तस्मेति किम् । विदुन्मन्या । अनव्ययस्येत्येवं । दोषामन्यमहः । दिवामन्या
रात्रिः । अन्तग्रहणं किम् । कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो ह्रस्वे कृते मुम्भवति ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययबद्ध ॥ ६८ ॥

इचन्तस्य एकाचः खिदन्तउत्तरपदे ऽमागमो भवति आम्प्रत्ययबद्ध

द्वितीयैकवचनवच्च स भवति । अस्मिन् हि द्विरावर्त्तते । गांमन्यः । स्त्रीमन्यः । स्त्रियंमन्यः । श्रियंमन्यः । ध्रुवंमन्यः । अन्मन्यवच्चेत्यतिदेशादात्त्वपूर्वसवर्णगु-
ह्येयदुषडादेशा भवन्ति । इच इति किम् । त्वन्मन्यः । एकाच इति किम् ।
लिसाधुमन्यः । अथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यत इत्यु-
पक्रम्य श्रिमन्यमिति भाष्ये स्थितम् । तच्चेदं भाष्यकारस्य दर्शनमत्र विषये पार-
त्यक्त्यलङ्घनः श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्त्तते यथा प्रष्टादयः स्त्रियाम् । तत्र स्वमो-
र्मुपसंकादित्यमो लुभभवति ॥

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६६ ॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम अस्ते । पुरं दारयतीति
पुरंदरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्दउत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्य करो-
तीति सत्यस्य वा कारः सत्यंकारः । एवमगदंकारः ॥ अस्तुसत्यागदस्य कारइति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्तुंकारः ॥ भक्तस्य छन्दसि कारे मुम् वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्तं
करोतीति भक्तस्य वा कारः, भक्तंकारः । छन्दसीति किम् । भक्तकारः ॥ धेनोर्भ-
व्यायां मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ धेनुंभव्या ॥ लोकस्य पृणे मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ लोकपृणा ॥
इत्ये ऽनभ्याशस्य मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ अनभ्याशमित्यः ॥ आष्ट्रान्योरित्ये मुम्बक्त-
व्यः ॥ * ॥ आष्ट्रमित्यः । अन्धिमित्यः ॥ गिले ऽगिलस्य मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ तिमि-
ङ्गिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः ॥ गिलगिले चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिमि-
ङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ उष्णंकरणम् । भद्रंकरणम् ॥
सूतेष्वराजभोजमेष्वित्येभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुष्पहादेशो वा वक्तव्यः ॥ * ॥
सूतपुष्पी । सूतदुहिता । उयपुष्पी । उयदुहिता । राजपुष्पी । राजदुहिता ।
भोजपुष्पी । भोजदुहिता । मेरुपुष्पी । मेरुदुहिता । केचित्तु शार्ङ्गरवादिषु पुष्प-
शब्दं पठन्ति तस्य पुष्पीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते । शैलपुष्पीति ॥

श्येनतिलस्य पाते जे ॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः शातशब्दउत्तरपदे अप्रत्यये मुमागमो भवति ।
श्येनपातेष्व्यां क्रीडायां, श्येनपाता । तैलपाता । अइति किम् । श्येनपातः ॥

रान्त्रे कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रान्त्रे कृदन् उ त्रपदे विभाषा मुमागमो भवति । रान्त्रिचरः । रान्त्रि-
चरः । रान्त्रिमटः । रा यटः । अप्राप्तविभाषेयम् । क्विति कृति नित्यं भवति ।
रान्त्रिमन्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अत्राह्वणः । असुरापः । असोमपः ॥ नञो नलोपो ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अपचसि त्वं जालम् । अकरोषि त्वं जालम् ॥

तस्मान्ननुडचि ॥ ७४ ॥

तस्मान्ननुप्तनकारावञः नुडागमो भवति अत्रादावुत्तरपदे । अनञः । अनञ्चः । तस्मादिति किम् । नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि डमो ह्रस्वा-
दचि डमुपिनत्यमिति प्राप्नोति ॥

नभाष् नपान्नवेदानासत्या नमुचिनकुलनखनपुंस- कनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभाट् नपात् नवेदाः नासत्याः नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नक्र नाक इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति । न भाजतइति, नभाट् । भाजते क्लिबन्तस्य नञ्समासः । न पातीति, नपात् । पातिः शत्रन्तः । न वेत्तीति नवेदाः । वेत्ति-
रसुप्रत्ययान्तः । नासत्याः । सत्सु साधवः सत्याः न सत्या, असत्याः, न अस-
त्याः नासत्याः । न मुञ्चतीति, नमुचिः । मुचैरीणादिकः किप्रत्ययः । नास्य
कुलमस्ति, नकुलः । नख । नास्य खमस्तीति, नखम् । नपुंसक । न स्त्री न पुमा-
चपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात्यते । नक्षत्र । न क्षरते क्षीयतइति
क्षा, नक्षत्रम् । क्षियः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । नक्र । न क्रामतीति नक्रः ।
क्रमेर्हप्रत्ययो निपातनात् । नाक । नास्मिन्नकमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञ्प्रकृत्या भवति एकशब्दस्यादुगागमे भवति । एकेन न
विंशतिः एकाच्चविंशतिः । एकाच्चिंशत् । वृत्तीयेति योगविभागात्समासः ।
पूर्वान्तोयमदुक् क्रियते । पदान्तलक्षणोत्रानुनासिको विकल्पेन यथा स्याद् इति ॥

नगो ऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नञ्प्रकृत्या भवति । नगा वृत्ताः । अगा वृत्ताः । नगाः पर्वताः । अगाः
पर्वताः । न गच्छन्तीति नगाः । गमेर्हप्रत्ययः । अप्राणिष्विति किम् । अगो
वृषलः शीतेन ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये । साश्वत्यम् ।
सपलाशम् । सशिशपम् । संज्ञायामिति किम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा । सादेश
उदात्तो निपात्यते । उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः स्वरितः स्यात् ।

स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र तत्र उपयुज्यते । अन्यत्र समास-
न्तोदात्तत्वेन बाध्यतएव । सेष्टि, सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७६ ॥

ग्रन्थान्ते ऽधिके च वर्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति ।
सकलं ज्योतिषमधीते । समुहूर्तम् । संस्यहं व्याकरणमधीयते । कलान्तं मुहू-
र्तान्तं संग्रहान्तमिति अन्तवचनइत्यव्ययीभावः समासः । तत्राव्ययीभावे चाका-
लइति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अधिके । सद्रोणा
खारी । समाषः कार्षापणः । सकाकिणीको माषः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तयोरप्रधानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते प्रत्यक्षत उप-
लभ्यते यः स उपाख्यः, उपाख्यादन्यो ऽनुशाख्यो ऽनुमेयस्तस्मिन् द्वितीये ऽनु-
पाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । सान्निः कपोतः । सपिशाचा वात्या ।
सराक्षसीका शाला । अन्यादयः साक्षादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीय-
मानास्तदुपाख्या भवन्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अव्ययीभावे च समासे ऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो
भवति । सवक्रं धेहि । सधुरं पात्र । अकालइति किम् । सहपूर्वाह्णम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवः समास उपसर्जनं, यस्य सर्वं ऽवयवा उपसर्जनीभूताः
स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्गृह्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो
भवति । सपुत्रः । सहपुत्रः । सच्छात्रः । सहच्छात्रः । उपसर्जनस्येति किम् ।
सहयुध्या । सहकृत्वा । सहकृत्वप्रियः प्रियंसहकृत्वेतिबहुव्रीहौ यदुत्तरपदं
तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषये ऽगोवत्सहलेषु । स्वस्ति देव-
दत्ताय सहपुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति किम् ।
स्वस्ति भवति सहगवे । सगवे । सहवत्साय । सवत्साय । सहलाय । सहह-
लाय । वोपसर्जनस्येति पठे भवत्येव सभावः ॥

समानस्य कृन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ८४ ॥

स इति वर्तते । समानस्य स इत्ययमादेशो भवति कृन्दसि विषये

मूर्ध्नुं प्रभृति उदकं इत्येतान्युत्तरपदानि वर्जयित्वा । अनुभाता सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यो नः सनुत्यः । समानो गर्भः सगर्भः, तत्र भवः सगर्भः । सगर्भसयूथसनुतादिति यत् प्रत्ययः । समूर्ध्वप्रभृत्युदकंष्विति किम् । समानमूर्ध्ना । समानप्रभृतयः । समानोदकाः । समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्धार्थः क्रियते । तेन सप्तः, साधर्म्यं, सजातीय, इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्ण-

वयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु इत्येतेषुत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सगोत्रः । सरूपः । सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानो ब्रह्मचारी, सब्रह्मचारी । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनायै यद्वृत्तं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थेऽशब्दोत्तरपदे यत्प्रत्ययपरे परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषादरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्दोत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति । सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयित्तो चोदात्त इति यत् ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥

दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक् । सदृशः । त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति कञ्क्विनौ प्रत्ययौ क्रियेते ॥ दृसे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृशः ॥ दृशेः क्सप्रत्ययोपि तत्रैव वक्तव्यः ॥ * ॥ वतुषु दृग्दृशवतुषुत्तरार्थम् ॥

इदं किमोरीशूकी ॥ ९० ॥

इदं किम् इत्येतयोरीशू की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो दृग्दृश-

वतुषु । ईदृक् । ईदृशः । इयान् । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । किमिदंभ्यां
बो च इति वतुषु ॥ वृत्ते चेति क्तव्यम् ॥ * ॥ ईदृत्तः । कीदृत्तः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति दृग्दृशवतुषु । तादृक् । तादृशः । तावान् ।
यादृक् । यादृशः । यावान् ॥ वृत्ते चेति क्तव्यम् ॥ * ॥ तादृत्तः । यादृत्तः ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्वाञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ९२ ॥

विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्वीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ
वप्रत्ययान्तउत्तरपदे । विष्वगञ्चतीति विष्वद्वाह् । देवद्वाह् । सर्वनाम्नः ।
तद्वाह् । यद्वाह् । अद्विसधोरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वर्गनिवृत्त्यर्थम् । तत्र यणा-
देशे कृते उदात्तस्वरितयोरेकः स्वरितोऽनुदात्तस्यैव स्वरो भवति । विष्वग्देव-
योरिति किम् । अश्वाची । अञ्चताविति किम् । विष्वभ्युक् । वप्रत्ययइति
किम् । विष्वगञ्चनम् । वप्रत्यययङ्गणमन्यत्र धातुयङ्गणे तदादिविधिप्रतिष्-
त्वर्यः । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रातः कृकमिकंसकुम्भपात्रेति सत्त्वं भवति ॥
कृन्दसि स्त्रियां बहुलमिति क्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वाची च घृताची चेत्यत्र न
भवति । कद्वीचीत्यत्र तु भवत्येष * ॥

समः समी ॥ ९३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ।
सम्यक् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥

तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तर-
पदे ऽलोपे । यदा ऽस्य लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः ।
अलोपइति किम् । तिरश्चा । तिरश्चे । अन्व इत्यकारलोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥

सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ।
सध्र्यङ् । सध्र्यञ्चौ । सध्र्यञ्चः । सध्रीचः । सध्रीचा ॥

सध मादस्थयोश्चकृन्दसि ॥ ९६ ॥

कृन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोस्तत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमा-
देशो भवति । सधमादो व्युत्पन्न एकास्ताः । सधस्थाः ॥

द्वान्तरूपसर्गभ्यो ऽप ईत् ॥ ९७ ॥

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्यादित्येतस्य ईकारादेशो भवति ।
द्वीपः । अन्तरीपः । उपसर्गात् । नीपम् । वीपम् । समीपम् ॥ समाप ईत्वे
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ समापं नाम देवयजनम् । अपर आह ॥ ईत्वमनव-
र्णादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रापम् । परापम् । अप्शब्दं प्रति
क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राप्पलक्षणार्थम् ।

ऊदनोर्द्विगो ॥ ६८ ॥

ऊनोर्द्विगोऽप्यप्य ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने । अनुपो देशः ।
देश इति किम् । अन्वीपम् । दीर्घाच्चारणमवग्रहार्थम् । अनु ऊपो ऽनूप इति ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थस्थि- तोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ६९ ॥

अषष्ठीस्यस्य अतृतीयास्यस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशिस्
आशा आस्था आस्थित उत्सुक ऊति कारक राग छ इत्येतेषु परतः । अन्या
आशीः, अन्यदाशीः । अन्या आशा अन्यदाशा । अन्या आस्था, अन्यदास्था ।
अन्य आस्थितः । अन्यदास्थितः । अन्य उत्सुकः, अन्यदुत्सुकः । अन्या ऊतिः,
अन्यदूतिः । अन्यः कारकः, अन्यत्कारकः । अन्यो रागः, अन्यद्रागः । अन्य-
स्मिन् भवः, अन्यदीयः गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्यः । अषष्ठ्यतृतीयास्यस्येति
किम् । अन्यस्य आशीः, अन्याशीः । अन्येन आस्थितः, अन्यास्थितः ॥

दुगागमो ऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छेदोः ।

षष्ठीतृतीययोर्नेष्टु आशीरादिषु सप्तसु ॥

अन्यस्य कारक, मन्यत्कारकम् । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अस्य च द्विर्नेष्टु-
ग्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्दोत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषे ऽचि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासे ऽच्चादावुत्तरपदे ।
कदजः । कदश्वः । कदुष्टः । कदचम् । तत्पुरुष इति किम् । कूष्ठो राजा । अचीति
किम् । कुत्रास्त्रणः । कुपुरुषः ॥ कद्वावे चावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुत्सिता-
स्त्रयः, कक्षयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति । कद्रथः ।

कद्रुदः ॥

तृणे च जातो ॥ १०३ ॥

तृणशब्दउत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कतृणा
नाम जातिः । जाताविति किम् । कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥

पथिन् अथ इत्येतयोः उत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति ।
कापथः । कातः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् ।
कालवणम् । काक्षम् । अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति । कोष्णम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्दउत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापुरुषः ।
कपुरुषः । आपाप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं का भवति ।
ईषत्पुरुषः, कापुरुषः ॥

कवञ्जोष्णे ॥ १०७ ॥

उष्णशब्दउत्तरपदे कोः कवडित्ययमादेशो भवति का च विभाषा ।
कवोष्णम् । कटुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिशब्दउत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कव का इत्येतावादेशौ भवतो
विभाषा । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न
विहिता दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि यथोप-
दिष्टानि शिष्टैश्चरितानि प्रयुक्तानि तथैवानुगन्तव्यानि । पृषदुदरं यस्य,
पृषोदरम् । पृषद् उद्गानं यस्य, पृषोद्गानम् । अत्र तकारलोपो भवति । वारि-
वाहको, बलाहकः । पूर्वशब्दस्य वशब्द आदेश उत्तरपदादेशश्च लत्वम् ।
जीवनस्य मूतो, जीमूतः । वनशब्दस्य लोपः । शवानां शयनं, श्मशानम् ।
शत्रुशब्दस्य श्मादेशः । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः । ऊर्द्धुं समस्येति,
उर्द्धुलम् । ऊर्द्धुवशब्दयोर्लू ल इत्येतावादेशौ भवतः । पिशिताशः,
पिशाचः । पिशिताशशब्दयोर्यथायोगं पिशाचशब्दावादेशौ । ब्रुवन्तोऽस्यां
सीदन्तीति, वृषी । सदेरधिकरणे इट् प्रत्ययः । ब्रुवच्छब्दस्य चोपपदस्य

शब्द आदेशो भवति । मर्यादां रौतीति, मयूरः । रौतेरचि टिलोपः । मर्यादा-
शब्दस्य मयूभावः । एवमन्येपि अश्वत्थकपित्तप्रभृतयो यथायोगमनुमन्तव्याः ॥
दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति ॥ दक्षिणतीरम् । दक्षिण-
तीरम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् ॥ वाचो वादे इत्वं च लभावश्चेत्तरपद-
स्येति प्रत्यये भवति ॥ वाचं वदतीति, वाचादः । तस्यापत्यं वाङ्मालिः ॥ एष
उत्वं दत्तदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च भवति ॥ षड् दन्ता अस्य षोडश । षट्
च दश च षोडश ॥ धासु वा षष उत्वं भवति उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् ॥
षोढा षड्धा कुरु । बहुवचननिर्देशो नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रति-
पत्त्यर्थः । इह मा भूत् । षट् दधाति धयति वा षड्धेति ॥ दुरो दाशनाश-
दमध्येषुत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् ॥ इच्छेय दाश्यते नाश्यते दध्यते च
यः स दूडाशः । दूणाशः । दूढभः । दम्भेः खल्वनुनासिकलोपो निपातनात् ।
दुष्टं ध्यायतीति, दूढः । दुःशब्दोपपदस्य ध्यायतेरातश्चोपसर्गइति कप्रत्ययः ॥
स्वरो रौहता कृन्दस्युत्वं वक्तव्यम् ॥ जायएहि स्वी रोहाव ॥ पीवोपवसना-
दीनां च लोपो वक्तव्यः ॥ पीवोपवसनानां पवोपवसनानाम् ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योमस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां ङौ ॥ ११० ॥

संख्या वि साय इत्येवं पूर्वस्याहस्यस्य स्थाने अहन्तित्ययमादेशो भव-
त्यन्यतरस्यां ङौ परतः । द्वयोरङ्गोर्भवः, टुहः । अहः । टुह्रि । टुहनि । अह्रि ।
अहनि । टुह्रे । अह्रे । व्यपगतमहो, व्यन्हः । व्यह्रि । व्यहनि । व्यह्रे । सायमन्हः
सायान्हः । सायान्हि । सायाहनि । सायाह्रे । एकदेशिसमासः । पूर्वादिभ्यो
ऽन्यस्यापि भवतीत्यतदेव विसायपूर्वस्याहस्य ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमहो
मध्याह्न इत्यपि भवति । संख्याविसायपूर्वस्येति किम् । पूर्वह्ने । अपराह्ने ॥

द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घा ऽणः ॥ १११ ॥

ठकाररेक्येर्लोपो यस्मिन् स द्वलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घा भवति ।
लीठम् । मीठम् । उपगूठम् । रलोपे । नीरक्तम् । अग्नीरथः । इन्दूरथः ।
पुनारक्तं वासः । प्राताराजक्रयः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदे ऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घा-
यम् । अण इति किम् । आवूठम् * ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्योकार आदेशो भवति द्वलोपे । सोढा ।

सोढुम् । सोढव्यम् । सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । अवरणस्येति किम् ॥ ऊठः । ऊठवन् । अरण्यहणं किम् । कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात् । उदवोढाम् । उदवोढम् । तादपि परस्परस्परत्वादाकारस्य ग्रहणं न स्यात् ॥

साढौ साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

साढौ साढ्वा साढा इति निगमे निपात्यन्ते । साढौ समन्तात् । साढ्वा शून्यम् । सहेः त्वाप्रत्यये औत्वाभावः । पठे त्वाप्रत्ययस्य धौभावः । साढेति वृद्धिपमेतत् । नियम इति किम् । साढ्वा सोढेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः । यदित् कर्तुमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वदितव्यम् । वक्ष्यति । द्रुचोतस्तिङ् इति । विद्वा हित्वा सत्यतिं शूर गोनाम् । संहितायामिति किम् । विद्वा, हि, त्वा, सत्यतिं, शूर, गोनाम् ॥

कर्णौ लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-

सुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घा भवति विष्ट अष्टन् फल्वम् मणि भिन्न छिन्न छिद्र सुव स्वस्तिक इत्येतान्वर्जयित्वा । दात्राकर्णः । द्विगु-
णाकर्णः । त्रिगुणाकर्णः । चतुर्गुणाकर्णः । अङ्गुलाकर्णः । यत्पशूनां स्वामिनि-
शेषसंबन्धज्ञापनाय दात्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणं दृश्यते । लक्षणस्येति
किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनामिति किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्च-
कर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु द्वौ ॥ ११६ ॥

नहि वृति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतैषु क्रिप्रत्ययान्तेषु उत्तरपदेषु
पूर्वपदस्य दीर्घा भवति संहितायां विषये । नहि । उपावृत् । परीणत् । वृति ।
नीवृत् । उपावृत् । वृषि । प्रावृट् । उपावृट् । व्यधि । मर्मावृत् । हृदया-
वृत् । श्वावृत् । रुचि । नीरुक् । अभीरुक् । सहि । अतीषट् । तति ।
तीरीतत् ॥ गमः क्वाविति गमादीनामिष्यते ॥ ततस्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः ।
क्वाविति किम् । परिणहनम् ॥

वनगिर्याः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन गिरि इत्येतयोर्निरपदयोरेषासंख्यं कोटरादीनां किंशुलकादीनां
च दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । वने कोटरादीनाम् कोटरावणम् । मिश्र-
कावणम् । सिद्धकावणम् । सारिकावणम् । गिरौ किंशुलकादीनाम् । किंशु-

लकागिरिः । अञ्जनागिरिः । कोटरकिंशुलकादीनामिति किम् । असिपञ्च-
नम् । कृष्णगिरिः । कोटर । मिश्रक । पुरक । सिधक । सारिक । कोटरादिः ।
किंशुलक । साल्वक । अञ्जन । भञ्जन । लोहित । कुक्कुट । किंशुलकादिः ॥

बले ॥ ११८ ॥

बले परतः पूर्वस्य दीर्घा भवति । आसुतीवलः । कृषीवलः । दन्तावलः ।
रजःकृष्णासुतिपर्षदोवलच् इति वलत्प्रत्ययो गृह्यते ॥ अनुत्साहभावपितृणामि-
त्येव ॥ उत्साहवलः । भातृवलः ॥ पितृवलः * ॥

मतौवहूचो ऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बहूचो ऽनजिरादिवर्जितस्य दीर्घा भवति संज्ञायां विषये ।
उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अमरावती । नद्यां
मत्तुबिति मत्तुप्रत्ययः । संज्ञायामिति मतौर्वत्वम् । बहूच इति किम् । व्रीहि-
मती । अनजिरादीनामिति किम् । अजिरवती ॥ खदिरवती । पुलिनवती ।
हंसकारणवती । चक्रवाकवती । संज्ञायामित्येव । वलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंशा-
वती । शर । वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हु ।
संज्ञायामिति मतौर्वत्वम् । यदादित्वाद् व्रीह्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वहे ऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वहुउत्तरपदे दीर्घा भवति । खषीव-
हम् । कपीवहम् । मुनीवहम् । इक इति किम् । पिण्डवहम् । अपीलोरिति
किम् । पीलुवहम् ॥ अपील्वादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । दाहवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्तउत्तरपदे ऽमनुष्येभिधेये बहुलं दीर्घा भवति । नीक्रेदः ।
वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति । प्रसेचः । प्रसारः ॥ सादकारयो-
ः कृत्रिमे दीर्घा भवति ॥ प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिमरति किम् । प्रसादः ।
प्रकारः ॥ वेशादिषु विभाषा दीर्घा भवति ॥ प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रति-
रोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्यइति किम् । निषादो मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्दउत्तरपदे दीर्घा भवति । नीकाशः । वीकाशः ।
अनूकाशः । पचादत्प्रत्ययान्तोऽयं काशशब्दः । इक इति किम् । प्रकाशः ॥

* अनुत्साहेत्यादि पितृवल इत्यन्तमेकस्मिन्नुक्तके नास्ति ।

दस्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य मस्तकारादिरादेशस्तास्मिन्यरत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घा भवति । नाक्षम् । वीक्षम् । परीक्षम् । अथ उपसर्गात् इत्यन्तस्य यद्यपि तकारः क्रियते तथापि चत्वंस्याश्रयात्सिद्धत्वमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव । प्रक्षम् । अवक्षम् । द इति किम् । वितीर्णम् । नितार्णम् । तीति किम् । सुदक्षम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घा भवति । अष्टावक्रः । अष्टाव-
न्युरः । अष्टापदम् । संज्ञायामिति किम् । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

कुन्दसि च ॥ १२६ ॥

कुन्दसि विषये ऽष्टन उत्तरपदे दीर्घा भवति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादा-
वस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपे कृते पादोन्यतरस्यामिति ङीप् ॥ गवि च
युक्ते आषायामष्टनो दीर्घा भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टागवं शकटम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घा भवति । एकचित्तिकः । द्विचित्तिकः ।
त्रिचित्तिकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु राडित्येतयोश्चत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति ।
विश्ववसुः । विश्वाराट् । राडिति विकारनिर्देशो यत्रास्येतद्रूपं तत्रैव यथा
स्यात् । इह न भवति । विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

नरशब्दोत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वानरो
नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

मित्रे चर्षा ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपदे चषावभिधेये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वामित्रे
नाम चर्षिः । चषाविति किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मतुष्यन्त्यये परतो
दीर्घा भवति । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

मन्त्र इति वर्तते । ओषधिश्चन्द्रस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घा भवति । ओषधीभिरपीपतत् । नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । विभक्ताविति किम् । ओषधिपते । अग्रथमायामिति किम् । स्थिरेयमस्त्यौषधिः ॥

अचि तुनुघमक्षुतकुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥

अचि विषये तु नु घ मक्षु तङ् कु त्र उरुष्य इत्येषां दीर्घा भवति । आ तू न इन्द्र वृत्रहन् । नु । नू करणे । घ । उत वा घा स्यालात् । मक्षु । मक्षु गोमन्तमीमहे । तङ् । भरता ज्ञातवेदसम् । तङिति यादेशस्य डित्वपक्षे रहणं, तेनेह न भवति । शृणोत यावाणः । कु । कूमनः । त्र । अत्रा गौः । उरुष्य । उरुष्या गोमनेः ॥

इकः सुजि ॥ १३४ ॥

सुज् निपातो रह्यते । इगन्तस्य सुजि परतो मन्त्रविषये दीर्घा भवति । अभी बु णः सखीनाम् । ऊर्द्धु ऊ बु ण क्तये । सुज इति षत्वम् । नश्च धातुस्योरुष्य इति षत्वम् ॥

द्व्यचोतस्तिङ्कः ॥ १३५ ॥

अचोति वर्तते । द्व्यचस्तिङन्तस्यात अविषये दीर्घा भवति । विद्वा हि त्वा सप्तर्षिं शूर गोनाम् । विद्वा स तस्य पितरम् । द्व्यच इति किम् । देवा भवत वाजिनः । अत इति किम् । आ देवान्वच्चि यच्चि च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

अचोत्येव । निपातस्य च अविषये दीर्घ आदेशो भवति । एवा ते अच्चाते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घा दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्तव्यम् । केशाकेशि । कक्षाकचि । जलाषाट् । नारकः पूरुषः ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदे ॥ * ॥ श्वादन्तः । श्वादंष्ट्रः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः । श्वावराहः । श्वापुच्छः । श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घा भवति । चावित्यञ्चतिर्लुप्तनकाराकारो रह्यते । दधीचः पश्य । दधीवा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । अन्तरङ्गेऽपि हि यथादेशो दीर्घविधानसमार्थ्याच्च प्रवर्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३६ ॥

उत्तरपदइति वृत्ते । संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घा भवति ।
 कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः ।
 करीषस्येव गन्धोऽस्य । कुमुदस्येव गन्धो ऽस्य । अल्पाख्यायामुपमानाच्चेति
 इकारः समासान्तः । करीषगन्धेरपत्यं कुमुदगन्धेरपत्यं, कौमुदगन्धीपुत्रः ।
 कौमुदगन्धीपतिः । इको ह्रस्वो ऽद्वयो गालवस्येत्येतत् भवति । व्यवस्थित-
 विभाषा हि सा । अकृतएव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण पञ्चा-
 न्तरे परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते । पुनः प्रसङ्गाविज्ञानं च न भवति । सकृद्वृत्ते
 विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोयमा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित उद्धुं मनुक्रमिष्यामोऽङ्ग-
 स्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वस्यति । हलः । हूतः । जीनः । संवीतः । अङ्गस्येति
 किम् । निरुतम् । दुस्तम् । नामि दीर्घः । अग्नीनाम् । वायूनाम् । अङ्गस्येति
 किम् । क्रिमिणां पश्य । पाप्मनां पश्य । अतो भिस ऐस् । वृत्तैः । प्रुत्तैः ।
 अङ्गस्येति किम् । ब्राह्मणभिस्सा । ओदनभिस्सा । अङ्गाधिकारः कृतोन्यार्थो
 नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रयितव्या
 भवति । अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी यथायोगं विशेषेष्ववतिष्ठते । अथ
 वा प्रातिपदिकार्थमात्रमविवक्षितविभक्त्यर्थमधिक्रियते । तदुत्तरं यथायोगं
 विपरिणम्यते । ततोकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक् संपदं भवति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्बुलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति ।
 हूतः । जीनः । संवीतः । हल इति किम् । उतः । उतवान् । अङ्गावयवा-
 दिति किम् । निरुतम् । तदन्तस्येति किम् । विदुः । विक्षितः । कण इत्येव ।
 तृतीयः । तृतीयेति वा निपातनादत्र दीर्घाभावः । अङ्गग्रहणमावर्त्तयितव्यं,
 हलविशेषव्यर्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येव षष्ठीबहुवचनमागतनुद्गं गृह्यते । तस्मिन्परतोऽङ्गस्य दीर्घा
 भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्त्तृणाम् । हर्त्तृणाम् । अथ इत्येतदत्र

निवृत्तम् । आगतनुद्वयहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि नुडेव न स्यात् ॥

नामि दीर्घं आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड् भवेत् ।

वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इतयोर्नामि दीर्घा न भवति । तिसृणाम् । चतसृणाम् । इदमेव नामाति दीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकमचि र चत इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

छन्दसि विषये तिसृचतसोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च । तिसृणां मध्यदिने तिसृणां मध्यदिने । चतसृणां मध्यदिने चतसृणां मध्यदिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परयुभयथा भवति । त्वं नृणां नृपते । त्वं नृणां नृपते । के चिद्वच छन्दसीति नानुवर्त्तयन्ति । तेन भाषायामपि विकल्पो भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घा भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । न इति किम् । चतुर्णाम् । नामीत्येव । चर्मणाम् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतो ऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घा भवति । राज्ञा । राज्ञानौ । राज्ञानः । राज्ञानम् । राज्ञानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । सर्वनामस्थानइति किम् । राज्ञानि । सामनि । असंबुद्धाविति किम् । हे राजन् । हे तत्तन् ॥

वा अपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

अपूर्वस्याचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ वा दीर्घा भवति । स तद्वाचं तिष्ठन्तमब्रवीत् । स तत्तत्तं तिष्ठन्तमब्रवीत् । अभुत्वा खमिन्द्रम् । अभुत्वा खमिन्द्रम् । निगमइति किम् । तत्त्वा । तत्त्वाद्यौ । तत्त्वाणः ॥

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महतश्च तस्योपधाया दीर्घा भवति सर्वनामस्थाने परतः संबुद्धौ । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । श्रेयांसि । पयांसि । यशांसि । महतः खल्वपि । महान् । महान्तौ । महान्तः । असंबुद्धाविति किम् । हे श्रेयन् । हे महन् ॥

अमृन्तृचस्वसृनमृनेष्टृत्त्वष्टृक्षत्तृहोतृपो- तृप्रशास्त्रयाम् ॥ ११ ॥

अप् इत्येतस्य तृजन्तस्य स्वसृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पो तृ प्रशास्त्र इत्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घा भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ । अप् । आपः । बह्वामि तडागानीति के चिदिच्छन्ति । तत्र समासान्तो विधिरनित्य इति समासान्तो न क्रियते । नित्यमपि च नुममकृत्वा दीर्घत्वमिष्यते । तृन् । कर्तारौ कटान् । वदितारौ जनापवादान् । कर्तारः । तृच् । कर्तारौ कटस्य । कर्तारः । हर्तारौ भारस्य, हर्तारः । स्वसृ । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । नप्तृ । नप्ता । नप्तारौ । नप्तारः । नेष्टृ । नेष्टारौ । नेष्टारः । त्वष्टृ । त्वष्टारौ । त्वष्टारः । क्षत्तृ । क्षत्तारौ । क्षत्तारः । होतृ । होतारौ । होतारः । पोतृ । पोतारौ । पोतारः । प्रशास्त्र । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारः । नप्तादीनां यहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् । व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । एवंभूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घा मा भूदिति । पितरौ । पितरः । मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् । हेकर्तः । हेस्वसः ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घा भवति । बहुदण्डिनि । बहुच्छत्रीणि । बहुवृत्रहाणि । बहुभूषणहाणि । बहुपूषाणि । बहुअर्यमाणि । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इन्हन्पूषार्यम्णामुपधायाः शौवेऽ दीर्घा भवति नान्यत्र । दण्डिनौ । छत्रिणौ । वृत्रहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ ॥

दीर्घविधिर्य इहेन्मभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् । शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भूषणनीतिं तथास्य न दुष्येत् ॥ शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमाह्य । दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तियिदीर्घविधौ च न दोषः ॥ सुत्यपि वा प्रकृते ऽनवकाशः शौ नियमो ऽप्रकृतप्रतिषेधे । यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥

हन्तेरनुनासिकस्य क्लिक्लोः कृडितीति दीर्घत्वं यत् तदपि नियमेन
 बाध्यते । वृत्रहणि । भूणहनीति । कथम् । योगविभागः क्रियते । इन्हनू-
 षार्यम्णाम् । सर्वनामस्थानेष्व दीर्घा भवति, नान्यत्रेति । ततः शाबिति
 द्वितीयो नियमः, शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घा भवति नान्यत्रेति । सर्वस्यो
 पधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते । यस्तु न उपधाङ्गणः, स
 भवत्येव । वृत्रहायते । भूणहायते । अथ वा ऽनुवर्तमानेपि सर्वनामस्थानग्रहणे
 सामर्थ्यादयमविशेषेण नियमः । शिशब्दे हि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य, न
 च तस्यान्यत्सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषेण नियमः । तत्र तु नपुंसकस्येतद्वा-
 श्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घा न भवति । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने तु
 नपुंसकस्य व्यापारोस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इन्हनूषार्यम्णामुपधाया दीर्घा भवति । दण्डी ।
 वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । असंबुद्धाविति किम् । हे दण्डिन् । हे वृत्रहन् ।
 हेपूषन् । हे अर्यमन् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अतु अस् इत्येवमन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घा
 भवति । डवतु । भवान् । क्तवतु । कृतवान् । मतुप् । गोमान् । यवमान् । अत्र
 कृते दीर्घं नुमागमः कर्तव्यः । यदि हि परत्वाच्चित्यत्वाच्च नुम् स्यात्, दीर्घस्य
 निमित्तमजुपधा विहन्येत । असन्तस्य । सुपयाः । सुयशाः । सुश्राताः । अधा-
 तोरिति किम् । पिण्डं वसतदति पिण्डयः । चर्मं वस्तदति चर्मवः । अन-
 र्थकोप्यस्रशब्दे रह्यते । अनिनस्मर्यहणानि अर्थवता वानर्थकेन च तदन्त-
 विधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तग्रहणमुपदेशप्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्र-
 हार्थम् । अन्यथा मतुपो ग्रहणं न स्याद् उपदेशे रूपनिर्यहहेतौ नायमत्वन्त
 इति । असंबुद्धावित्येव । हे गोमन् । हे सुपयः ॥

अनुनासिकस्य क्लिक्लोः कृडितीति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घा भवति क्लिप्रत्यये परतो
 क्ललादौ च कृति । प्रशान् । प्रतान् । क्ललादौ किम् । शान्तः । शान्तवान् ।
 शान्ता । शान्तिः । इति खल्वपि । शंशान्तः । तन्तान्तः । यङ्लुगन्तादयं
 तस् । अनुनासिकस्येति किम् । ओदनपक् । पक्कः । पक्कवान् । क्लिक्लोरिति
 किम् । गम्यते । रम्यते । कृडितीति किम् । गन्ता । रन्ता ॥

अउक्कनगमां सन्ति ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि भलादौ परे वा दीर्घा भवति ।
अजन्तानाम् । विधीर्षति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । हन् ।
जिघांसति । गम् । अधिजिगांसते ॥ गमेरिहादेशस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
मा भूत् । संजिगंसते वत्सो मात्रेति । स्वर्गं लोकं समजिगांसदिति कुन्दसि
यदनिहादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्येषामपि दृश्यतइत्यनेन भवति ।
अथ वा इहाज्यहणं न कर्त्तव्यम् । सनि दीर्घा भवतीत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यं,
तच्चावा एह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं, तत् क्रियते
प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति । अजादे-
शस्य गमेरिति, ततो न वक्तव्यम् एतद्गमेरिहादेशस्येति ॥

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तनोतेरङ्गस्य सनि भलादौ विभाषा दीर्घा भवति । तितांसति ।
तितंसति । भलीत्येव । तितनिषति । सनीवन्तर्द्वैत्यत्र तनोतेरुपसंख्यानादि-
हागमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च क्ति ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घा भवति क्त्वाप्रत्यये भलादौ वरतः ।
क्रन्त्वा । क्रान्त्वा । भलीत्येव । क्रामित्वा । प्रक्रम्य उपक्रम्येति बहिरङ्गोपि
त्यत्रादेशोन्तरङ्गानपि विधान्बाधतइति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

क्वोः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥

क्व इत्येतस्य सतुक्कस्य वकारस्य च स्थाने यवासंख्यं श् कट् इत्येता-
वादेशो भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः क्वौ भलादौ च क्वडिति । प्रश्नः ।
विश्नः । अन्तरङ्गत्वाच् के चेति तुकि कृते सतुक्कस्य शादेशः । वकारस्य ऊट् ।
स्योनः । सिवैरौणादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमूट् क्रियते । तत्र कृते-
न्तरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वात् च न वारणाद्वाङ्गं बलीयो भवति । क्वौ
कस्य । शब्दप्राट् । क्विष् वचीत्यादिनौणादिकः क्विप् दीर्घश्च । गोविट् ।
वकारस्य । अत्यूः । हिरण्य्यूः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति नाजानन्तर्य-
इति प्रतिषिध्यते । भलादौ कस्य । पृष्ठः । पृष्ठवान् । पृष्ठा । वकारस्य ।
द्यूतः । द्यूतवान् । द्यूत्वा । क्वडितीत्येव । द्युभ्याम् । द्युभिः । के चिदच
क्वडितीति नानुवर्त्तयन्ति । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति, ऊटि कृते दिव इदिति
वपरत्वान् मात्राकालो भविष्यति । कृशां य इत्यञ्च कृषहणं न कर्त्तव्यम् ।
अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊटठित्कारणमेत्येधत्पूट्स इति द्वि-
वकार्यम् । बाह ऊडित्ययमपि ठिदेव ॥

ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वर त्वर श्रिवि अश्रव मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्थाने कडित्ययमादेशो भवति कौ परतो ऽनुनाशिके भलादौ च कडिति । जूः । जूरौ । जूरः । जूर्तिः । त्वर । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्तिः । श्रिवि । श्रूः । श्रुवौ । श्रुवः । श्रुतः । श्रुतवान् । श्रुतिः । अश्रुः । ऊः । उवौ । उवः । ऊतिः । मव । मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः । ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा, श्रिव्यविमवां पूर्वा ॥

राल्लोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्चोर्लोपो भवति कौ परतो भलादौ कडिति च परतः । मुर्छा । मूः । मूरौ । मूरः । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्याख्यापूर्मूर्द्धिमदामिति निष्ठानत्वाभावः । हुर्छा । हूः । हूरौ । हूरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः । राल्लोपे सतुक्लृप् ऋस्याभावात्केवलो ह्यस्यते । वकारस्य । तुर्वी । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्णः । तूर्णवान् । तूर्तिः । धुर्वी । धूः । धूरौ । धूरः । धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्तिः ॥

असिद्धवदत्रा भात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदि त ऊर्द्धमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरि-
माणेस्तद् असिद्धवद्वेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आभसंशब्दनाद्
यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये, ऽत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र यत्र भवति
तदा भाद् शास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नासिद्धवद्व-
तीत्यर्थः । असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च । एधि
शाधीत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्भल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्-
वति । आगहि जहीत्यत्रानुनासिकलोपे जभावे च अतो हेरिति लुक् प्राप्नोति,
असिद्धत्वाच्च भवति । आ भादिति किम् । अभाजि । रागः । अत उपधाया
इति वृद्धौ कर्त्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति । अत्रयहणं किम् । पपुषः
पश्य । चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य । वसुसंप्रसारणमालोपे यणादेशे उव-
हादेशे च कर्त्तव्ये नासिद्धं भवति । आलोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ
संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति इतदप्यत्र
न भवति । किं कारणम् । एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रव-
र्त्तमानायां वसुसंप्रसारणादीनामा भाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादन्तरङ्गबहिर-
ङ्गयोः युगपत्समुपस्थापनं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्तते ॥ वुगुटावुवह्ययोः
सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वुग् उवहादेशे । बभूव । बभूवतुः ।
बभूवुः । युट् यणादेशे । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । आ
भादित्ययमभिविधावाह । तेन भाधिकारे ऽप्यसिद्धवद्वति ॥

श्रान्नलोपः ॥ २३ ॥

शनादिति शनमयमुत्सृष्टमकारो एह्यते । तत उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति । अनक्ति । भनक्ति । हिनस्ति । शकारवतो यहणं किम् । यज्ञानाम् । यज्ञानाम् । सुपि चेति परत्वात् कृते ऽपि दीर्घत्वे स्यानिवद्वाचनलोपः स्यादेव । विश्नानां प्रश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः कृडिति ॥ २४ ॥

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति कृडिति प्रत्यये परतः । सस्तः । ध्वस्तः । सस्यते । ध्वस्यते । सनीस्यते । दनीध्वस्यते । अनदितामिति किम् । नन्द्यते । नानन्द्यते । हल इति किम् । नीयते । नेनीयते । उपधाया इति किम् । नह्यते । नानह्यते । कृडितीति किम् । संसिता । ध्वंसिता ॥ अनदितां नलोपे लङ्ङिकम्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ विलगितः । विक्रपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम् । विलङ्गितः । विक्रम्यितः ॥ रज्ज्वैर्गौ मृगरमण्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रज्जयति मृगान् । जनीजृषक्सुरज्जोमन्ताश्चेति मित्वाटुपधाहस्वत्वम् । मृगरमण्यइति किम् । रज्जयति वस्त्राणि ॥ घिनुणि च रज्ज्वरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रागी । त्यजरजभजेति निपातनाट्टा सिटुम् ॥ रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रज्जेश्च ॥ २६ ॥

रज्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति । रजतः । रजन्ति । पृथयोगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रज्ज्वरुपधाया नकारस्य लोपो भवति । भावे । आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः । करणे । रज्यते ऽनेनेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् । रजन्ति तस्मिंचिति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवे ऽभिधेये स्यद इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्धभावश्च । एकप्रकरणाच्च धातुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जव-इति किम् । तैलस्यन्दः । घृतस्यन्दः ॥

अवोदैधोद्गप्रश्नयहिमश्नयाः ॥ २९ ॥

अवोद एध ओद्ग प्रश्नय हिमश्नय इत्येते निपात्यन्ते । अवोद इत्युन्देशपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते । अवोदः । एध इति इत्येधञि नलोपो गुणश्च निपात्यते । न धातुलोप आर्द्धधातुकइति हि प्रतिषेधः स्यात् । ओद्ग इति उन्देरौणादिके मन्मत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते । ओद्गः । प्रश्नय इति प्रपूर्वस्य अन्त्येधञि नलोपो वृद्धाभावश्च निपात्यते । हिमश्नय इति हिमपूर्वस्य अन्त्येधञ्येव निपातनम् । हिमश्नयः ॥

नाञ्जेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

अञ्जेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति । अञ्जिता अस्य गुरवः । अञ्जितमिव शिरो वहति । अञ्जेः पूजायामिति इडागमः । पूजायामिति किम् । उदक्तमुदकं कृपात् । उदृतमित्यर्थः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ॥

त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥

त्वाप्रत्यये परतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति । स्कन्त्वा । स्यन्त्वा । स्यन्देरुदित्वात्यक्ते इडागमः । स्यन्दिन्त्वा । तत्र यदा इडागमस्तदा न त्वा सेडिङ् किञ्चप्रतिषेधादेव नलोपाभावः ॥

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेश्च त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न भवति । रङ्त्वा । रत्वा । भङ्त्वा । भत्वा । नशः । नष्टा । नष्टा । इट्-पठे नशित्वा * ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति । अभञ्जि । अभञ्जि । अप्राप्तेयं नलोपः पठे विधीयते । ततो नेति नानुवर्तते ॥

शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च कङिति । अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । हलादौ किति । शिष्टः । शिष्ट-वाच् । इति । तौ शिष्टः । वयं शिष्यः । इत्वे कृते शासिषसिषसीनां चेति वक्ष्यम् । अङ्हलोरिति किम् । शासति । शशासतुः । शशासुः † ॥ कौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आर्यान् शास्तीति, आर्यशीः । मिश्रशीः ॥ यस्मात् शासेरङ्विहितः शासु अनुशिष्टाविति तस्यैवेदं यद्व्यभिच्यते ॥ आङ्-

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† कङितोति किम् । शास्ति इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

शासु इच्छायामिति अस्य न भवति । आशास्ते । आशास्यमानः ॥ क्लिप्त्यये
तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आशीः । आशिषौ । आशिषः । क्षिया-
शीः प्रेषेषु तिङाकाङ्क्षमिति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

शा हो ॥ ३५ ॥

शासो हो परतः शा इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशाधि । उपधाया
इति निवृत्तं ततः शास इति स्थानेयोगा षष्ठी भवति । कृङ्क्षित्येतदपि निवृ-
त्तम् । तेन यदा वा छन्दसीति पितृत्वं हिशब्दस्य तदाप्यादेशो भवत्येव ।
शाधीत्याद्युदात्तमपि छन्दसि दृश्यते ॥

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥

हन्तेर्हुतोर्ज इत्ययमादेशो भवति हो परतः । वहि शून् ॥

**अनुदात्तोपदेशवनतितनोस्यादीनामनुनासिकलो-
पोभलि कृङिति ॥ ३७ ॥**

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति
भलादौ कृङिति प्रत्यये परतः । यमु । यत्वा । यतः । यतवान् । यतिः । रमु ।
रत्वा । रतः । रतवान् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिन-
मिगमिहनिमन्यतयः । वनति । वतिः । क्तिनो रूपमेतत् । क्तिचि तु न क्तिचि
दीर्घश्चेति भवति । अन्यत्र भलादाविटा भवितव्यम् । तनोत्यादयः । ततः ।
ततवान् * । सनेतिरात्वं वक्ष्यति । तणु । ततः । ततवान् । चणु । चतः ।
चतवान् । तृणु । तृतः । तृतवान् । घृणु । घृतः । घृतवान् । वनु । वतः । वतवान् ।
मनु । मतः । मतवान् । ङिति । अतत । अतथाः । अनुदात्तोपदेशवनतित-
नोत्यादीनामिति किम् । शान्तः । शान्तवान् । तान्तः । तान्तवान् । दान्तः ।
दान्तवान् । अनुनासिकस्येति किम् । पक्कः । पक्कवान् । भलीति किम् ।
गम्यते । रम्यते । द्वितीति किम् । यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् ।
इह च यथा स्यात् । गतिः । इह च मा भूत् । शान्तः । शान्तवानिति ॥

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥

ल्यपि परतो अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा
भवति । व्यत्यस्यितविभाषा चेयं, तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति । अन्यत्र
नित्यमेव लोपः । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य ।
आगत्य । आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रलत्य ॥

* तत्वा ततिरित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

न क्तिषि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिषि परतो ऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति ।
यन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धे ऽनुनासिकस्य क्तिभलोः
ङ्ङितीति दीर्घः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिद्धते ॥

गमः कौ ॥ ४० ॥

गमः कौ परतो ऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गुत् । कलिङ्गुत् ।
अध्वगतो हरयः ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् ।
संयत् । परीतत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अयेगूः । अयेभूः ॥

विङ्गनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतो ऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो
भवति । अञ्जाः । गोञ्जाः । अतजाः । अद्रिजाः । गोषा इन्दो नृषा असि ।
कूपखाः । शतखाः । सहस्रखाः । दधिक्राः । अयेगा उचेतृणाम् । जनसनखन-
क्रमगमो विङिति विट् प्रत्ययः । सनोतेरन इति षत्वम् । गोषा इन्दो नृषा
असीत्यत्र । वन् । विजावा । अयेजावा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिष्
प्रत्ययः । अनुनासिकस्येति वर्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रपरि-
ग्रहार्थम् । अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशवर्तितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सन्भलोः ॥ ४२ ॥

भलिति चानुवर्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि भलादौ
कृडिति भलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन् । जातः । जात-
वान् । जातिः । सन् । सनि । सिषासति । सातः । सातवान् । सातिः । खन् ।
खातः । खातवान् । खातिः । भल्यग्रहणं सन्विशेषणार्थं किमर्थमनुवर्त्यते, इह
मा भूत् । जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । सनोतेः सनीवन्तर्द्वेति
पक्षे इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्ग्रहणम् । अत्र भलादौ कृडिति सनो-
तेर्विप्रतिषेधाद् आत्वमनुनासिकलोपं बाधते । घुमास्थागापाजहातिसां हलीति
हल्यग्रहणं ज्ञापकमस्मिन्नसिद्धप्रकरणे विप्रतिषेधो भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ कृडिति प्रत्यये परतो जवसनखनामाकार आदेशो भवति
विभाषा । जायते । जन्यते । जाजायते । जञ्जन्यते । सायते । सन्यते ।
सासायते । संसन्यते । खायते । खन्यते । चाखायते । चङ्खन्यते । जनेः
श्यनि ज्ञाजनोर्जा इति नित्यं आदेशो भवति ॥

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । तायते । तन्यते ।
यकीति किम् । तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्या-
न्यतरस्याम् । सतिः । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्यायहणं विस्मृष्टार्थम् । येसं-
बद्धं हि विभाषायहणमिह निवृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुकइत्यधिकारो न त्यपीति प्रागेतस्माददित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम
आर्द्धधातुकइत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । अतो लोपः । चिकीर्षिता । जिही-
र्षिता । आर्द्धधातुकइति किम् । भवति । भवतः । अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुग्वचनं
प्रत्यङ्लोपलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतच्च ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः ।
बेभिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । आर्द्धधातुकइति किम् । बेभिद्यते ।
खेरनिटि । कारणा । हारणा । आर्द्धधातुकइति किम् । कारयति । हारयति ।
आतो लोपः । ययतुः । ययुः । ववतुः । ववुः । आर्द्धधातुकइति किम् । यान्ति ।
वान्ति । धुमास्यागापाजहातिसां हलि । दीयते । धीयते । आर्द्धधातुकइति
किम् । अदाताम् । अधाताम् । वान्यस्य संयोगादेः । ह्वेयात् । स्वायात् ।
आर्द्धधातुकइति किम् । स्वायात् । आशीर्लङोऽन्यत्र न भवति । स्पसिच्सी-
युट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽज्जनयहृदृशां वा चिण्वदिट् च । कारिषीष्ट ।
हारिषीष्ट । आर्द्धधातुकइति किम् । क्रियेत । द्वियेत । यगन्तस्याजन्तत्वाच्चि-
ण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत ।

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आलोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

भ्रञ्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

भ्रञ्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्थान-
वृष्टीनिर्द्वंशादुपधा रेफश्च निवर्तते । मिस्वाच्चायमचोऽन्यात्परो भवति । भ्रष्टा ।
भर्ष्टा । भ्रष्टुम् । भर्ष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । भर्ष्टव्यम् । भ्रज्जनम् । भर्ज्जनम् । भृष्टः
भृष्टवान् इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन संप्रसारणं भवति । उपदेशइत्येव । बरीभृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् ।
चिकीर्षितव्यम् । धिनुतः । कृशतः । अत इति किम् । चेता । स्तोता ।
तपरकरणं किम् । याता । वाता । आर्द्धधातुकइति किम् । वृत्त्वम् ।

वृत्तता ॥ वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ चिकीर्षकः । जिही-
र्षकः । चिकीर्ष्यते । जिहीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । बेभिदिता । बेभिदि-
तुम् । बेभिदितव्यम् । यस्येति संघातयहणमेतत् । तत्रालोन्त्यस्येत्येतच्च भव-
त्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा पञ्चमीनिर्देशस्तत्रादेः
परस्येति यकारोनेन लुप्यते । संघातयहणं किम् । इष्यिता । मय्यिता । हल
इति किम् । लोलूयिता । पोषूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समिधिता ।
समिधिता । दृषद्विता । दृषदिता । समिधमात्मन इच्छति, समिधइवाचरति,
इति वा क्यच्क्यङौ यथायोगं कर्त्तव्यौ ॥

शोरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्द्धधातुके शेलोपो भवति । इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणामप-
धादः । अततत्तत् । अररत्तत् । आशिशत् । आटिटत् । कारणा । हारणा ।
कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । जीसति । अनिटीति किम् । कार-
यिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो शेलोपो भवति । कारितम् । हारितम् । गणि-
तम् । लक्षितम् । सेटीति किम् । संज्ञपितः पशुः । इङ्यहणसामर्थ्यादिह
पूर्वणापि न भवति । सनीवन्तर्द्धेति उपेरिति विकल्पिते यस्य विभाषेति
निष्ठायां प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा नित्यमत्र भवित-
व्यमेवेडागमेनेति । सेङ्यहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधारणार्थम् इडागमे
कृते णिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र णिलोपे सति कारितमित्यत्र
एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादितीटः प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

अमितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता
जनिता । मन्त्रइति किम् । जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते । शतं हविः
शमितः । वृचि संवृज्यन्तमेतत् । यज्ञइति किम् । शतं हविः शमयितः ॥

अयामन्ताल्वाय्येत्त्विष्णुषु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इलु इष्णु इत्येतेषु परतो खेरयादेशो भवति ।
कारयांचकार । हारयांचकार । अन्त । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । आलु ।
सृहयालुः । आय्य । सृहयाय्यः । गृहयाय्यः । इलु । स्तनयिलुः । इष्णु । पोष-
यिष्णवः * । नेति वक्तव्ये आयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य खेरयादेशो भवति । प्रशमय्य गतः ।
संदमय्य गतः । प्रबोभिमदय्य गतः । प्रगणय्य गतः । ह्रस्वयलोपाङ्गोपानामसि-
दुत्वं न भवत्यसामानाश्रयत्वात् । ह्रस्वादयो हि यौ ल्यपि खेरयादेशो भवति ।
लघुपूर्वादिति किम् । प्रपात्य गतः ॥

विभाषा ५५ः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य खेत्यपि परतो विभाषा ५५ादेशो भवति । प्रापय्य गतः ।
प्राप्य गतः । इडादेशस्य लाक्षणिकत्वाच्च भवति । अध्याप्य गतः ॥

युप्पूर्वादीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥

यु प्ल इत्येतयोर्ल्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति । दान्त्यनुपूर्वं
विभूय । यत्रा यो दक्षिणा परिभूय । छन्दसीति किम् । संयुत्य । आप्पुत्य ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घो भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो
दीर्घो भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात् क्षियः कर्त्तरि
क्तः । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति क्तो ऽधिकरणे च धौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य
इत्यधिकरणे क्तः । अण्यदर्थेइति किम् । अक्षितमसि मामेक्षेष्टाः । क्षितमिति
भावे दीर्घाभावात् क्षियो दीर्घादिति निष्ठानन्त्वमपि न भवति ॥

वा ५५क्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घो भवति ।
क्षितायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये । क्षितकः । क्षीणकः । क्षितायं तपस्वी ।
क्षीणायं तपस्वी ॥

* धारयिष्णव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽजन्त- ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशे ऽजन्तानामङ्गानां हन् ग्रह दृश् इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा । यदा चिण्वत् तदा इडागमो भवति । कस्य । स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति वेदितव्यम् । ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु लक्ष्यविरोधाच्च क्रियते । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ॥

चिण्वद् वृद्धिर्युक्व हन्तेश्च घट्त्वं दीर्घश्चोक्ते। यो मितं वा चिणीति ।
इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं घल्निमित्तोविधाती ॥

अजन्तानां तावत् । चायिष्यते । चेप्यते । अचायिष्यत । अचेप्यत । दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शमिष्यते । अशमिष्यते । अशामिष्यत । अशमिष्यत । अशमयिष्यत । हन् । घानिष्यते । हानिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । ग्रह् । ग्रहिष्यते । ग्रहीष्यते । अग्रहिष्यत । अग्रहीष्यत । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ इति प्रकृतस्येदो दीर्घत्वम् । दृश् । दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । सिच्यजन्तानाम् । अचायिषाताम् । अचेषाताम् । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अशामिषाताम् । अशमिषाताम् । हन् । अघानिषाताम् । अघाधिषाताम् । अहसाताम् । ग्रह् । अग्रहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश् । अदर्शिषाताम् । अदृक्षाताम् । सीयुटि । अजन्तानाम् । चायिषीष्ट । चेषीष्ट । दायिषीष्ट । दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमिषीष्ट । हन् । घानिषीष्ट । घाधिषीष्ट । ग्रह् । ग्रहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । दृश् । दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट । तासावजन्तानाम् । चायिता । चेता । दायिता । दाता । शामिता । शमिता । हन् । घानिता । हन्ता । ग्रह् । ग्रहिता । ग्रहीता । दृश् । दर्शिता । दृष्टा । स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति किम् । चेतव्यम् । दातव्यम् । भावकर्मणोरिति किम् । चेप्यति । दास्यति । उपदेशइति किम् । कारिष्यतइति गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद् भवति । अजन्तग्रहदृशामिति किम् । पठिष्यते । अङ्गाधिका रविद्वितं कार्यमिहातिदिश्यते । तेन हनिणिङामादेशा न भवन्ति । हनिष्यते । घानिष्यते । दृष्यते । आयिष्यते । अघ्येप्यते । अघायिष्यते । हनो वध लिङि लुङि च इणो गा लुङि विभाषा लुङ्लङोरित्येते विधयो न भवन्ति ॥

दीङो युङचि कृङिति ॥ ६३ ॥

दीङो युडागमो भवति अजादौ कृङिति प्रत्यये परतः । उपदिदीये ।

उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । दीह इति पञ्चमीनिर्देशादजादेर्युङागमो भवति । विधानसामर्थ्याच्च एरनेकाच इति यणादेशे कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वं न भवति । अचीति किम् । उपदेदीयते । द्वितीति किम् । उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इडावाधार्तुधातुके क्ङिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि । पपिथ । तस्थिथ । क्ङिति । पपतुः । पपुः । तस्यतुः । तस्युः । गोदः । कम्ब-
लदः । ङिति । प्रदा । प्रधा । आर्तुधातुक्तव्येव । यान्ति । घान्ति व्यत्यये ।
व्यत्यले । रातेर्लातेश्च लङि इटि रूपम् । अचीत्येव । म्नायते । दासीय ॥

ईदति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् । धेयम् । हेयम् । स्तेयम् ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्था गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ क्ङिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । दीयते । धीयते । देदीयते । देधा-
यते । मीयते । मेमीयते । स्वीयते । तेष्टीयते । गायते । जेगीयते । अध्य-
गीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । पीयते । पेपीयते । पातेरिह ग्रहणं
नास्ति लुग्विकरणत्वात् । पायतइत्येव तस्य भवति । हीयते । जेहीयते ।
जहातेरिह निर्देशाद् जिहीतेर्यहणं न भवति । हायते । षो ऽन्तकर्मणि ।
अवसीयते । अवसेसीयते । हलीति किम् । ददतुः । ददुः । आतो लोपाद्वि-
परत्वादीस्त्वं स्यात् । एतदेव हलपहणं ज्ञापकमस्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधेना-
सिद्धत्वं भवति । क्ङितीत्येव । दाता । धाता ॥

एलिङि ॥ ६७ ॥

घुमास्थागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति ।
देयात् । मेयात् । धेयात् । स्वेयात् । गेयात् । पेयात् । अवसेयात् । क्ङि-
तीत्येव । दासीष्ट । धासीष्ट ॥

वा ऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

च्वादिभ्यो ऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि
परतः । स्वेयात् । म्नायात् । सेयात् । स्वायात् । अन्यस्येति किम् । स्वेयात् ।
संयोगादेरिति किम् । यायात् । क्ङितीत्येव । म्नासीष्ट । अङ्गस्येत्येव ।
निर्वायात् ॥

न स्यपि ॥ ६९ ॥

ल्यपि प्रत्यये परतो घुमास्यागापाजहातिसां यदुक्तं तत्र । प्रदाय ।
प्रधाय । प्रमाय । प्रस्थाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । अवसाय ॥

मयतेरिदन्यतरस्यात् ॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो भवति ल्यपि परतः । अपमित्य । अपमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ् लङ् लृङ् इत्येतेषु परतोङ्स्याडामो भवति, उदात्तश्च स भवति ।
लुङ् । अकार्षीत् । अहर्षीत् । लङ् । अकरोत् । अहरत् । लृङ् । अकरिष्यत् ।
अहरिष्यत् ॥

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥

आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लृङ्क्षु परत उदात्तश्च स भवति ।
ऐचिष्ट । ऐहिष्ट । औज्जीत् । औम्भीत् । लङ् । ऐतत् । ऐहत । औज्जत् ।
औम्भत् । लृङ् । ऐचिष्यत् । ऐहिष्यत् । औज्जिष्यत् । औम्भिष्यत् । इह ऐज्यत्
औष्यत् औह्यतेति लङि कृते लावस्थाधामडागमादन्तरङ्गत्वात्लादेशः क्रियते
तत्र कृते विकरणो नित्यत्वादडागमं बाधते शब्दान्तरप्राप्तेरडागमस्थानित्यत्वं,
कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु धातुमात्रस्य शब्दा-
न्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । ननु शब्दान्तरादिति विकरणो ऽनित्यः ।
विकरणे कृते संप्रसारणमडागमाच्चित्यत्वादेव भवति संप्रसारणे च कृते ऽजा-
दङ् जातमिति आडजादीनामित्याडागमः ॥

कृन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

कृन्दसि विषये आडागमो दृश्यते । यत्र हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते । आडजादीनामित्युक्तमनजादीनामपि दृश्यते । सुरुचो घेन आवः ।
आनक् । आयुनक् । आवडति वृजो लुङि मन्त्रे घसहुरेति लेर्लुकि कृते च
भवति । तथा आनगिति नशेः । आयुनगिति युजेर्लङि ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङ्लङ्लृङ्क्षु यदुक्तं तत्र भवति । मा भवान् कार्षीत् । मा
भवान् हर्षीत् । मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीहिष्ट । मा भवा-
नीचिष्ट । मा स्म भवानीहत । मा स्म भवानीक्षत् ॥

बहुलं कृन्दस्यमाङ्योगे ऽपि ॥ ७५ ॥

कृन्दसि विषये माङ्योगे ऽपि बहुलमडाटो भवतः । अमाङ्योगेपि
न भवतः । अमाङ्योगे तावत् । जनिष्ठा उयः । काममूषयीत् । काममर्द्वयीत् ।
माङ्योगेपि भवतः । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः । मा अभित्याः । मा आवः ॥

इरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे इत्येतस्य कृन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति । गर्भं प्रथमं दध्नापः । या ऽस्य परिदध्ने । धात्रो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपो भवति । न च भवति । परमाया धियोग्निकर्माणि चक्रिरे । अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामिष्टि कृते पुना रेभावः क्रियते तदर्धमिरयोरित्ययं द्विवचननिर्देशः ॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां खोरियडुवडौ ॥ ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोर्विर्णावर्णान्तस्य भ्रु इत्येतस्य इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतो ऽचि परतः । आप्रुवन्ति । राध्रुवन्ति । शक्रुवन्ति । धातोः । चित्तिषतुः । चित्तिषुः । लुलुषतुः । लुलुषुः । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । भ्रुवौ । भ्रुवः । अचीति किम् । आप्रुयात् । शक्रुयात् । राध्रुयात् । श्नुधातुभ्रुवामिति किम् । लट्म्यै । वध्यै । खोरिति किम् । चक्रतुः । चक्रुः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् । लावकः ॥ इयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां कृन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विशुवं पुषेम । स्वर्गा लोकः । सुवर्गा लोकः । त्र्यम्बकं यजामहे । त्रियम्बकं यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णावर्णान्तस्यासवर्णे ऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतः । इयेष । उवोष । इयर्त्ति । असवर्णइति किम् । ईषतुः । ईषुः । कषतुः । कषुः । अचीत्येव । इयाय । उवाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङादेशो भवति । स्त्री । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वाच्चागमः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

वा ऽमृशसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः । स्त्रिया वा इयङादेशो भवति । स्त्रीं पश्य । स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य । स्त्रियः पश्य ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥

इणोङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् । इयङादेशापवादोयम् । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्तइति गुणवृद्धिभ्यां यरत्वाद् बाध्यते । अयनम् । आयकः ॥

यरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्तते तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः पूर्वा यस्मादिवर्णाच्च भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो ऽचि परतो यणादेशो भवति । निन्यतुः । निन्युः । उच्यौ । उच्यः । यामण्यौ । यामण्यः । हरिति किम् । असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद् अङ्गविशेषणं मा भूदिति । लुलुवतुः, लुलुवुः । इत्येतत्त्वोः सुपीति नियमादपि सिध्यति । अनेकाच इति किम् । नियौ । नियः । असंयोगपूर्वस्येति किम् । यवक्रियौ । यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं किम् । इहापि स्याद् । उच्यौ । उच्य इति ॥ गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते ॥ परमनियौ । परमनिय इति ॥

श्रीः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वा यस्मादुवर्णाच्च भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो ऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । खलध्वौ । खलध्वः । शतस्वौ । शतस्वः । सङ्कल्वौ । सङ्कल्वः । सुपीति किम् । लुलुवतुः । लुलुवुः । अनेकाच इत्येव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यतइत्येव । परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः ॥ पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम् ॥ * । पुनर्भवौ । पुनर्भवः ॥ कारापूर्वस्यापीष्यते ॥ काराभ्वौ । काराभ्वः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्यणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । सुधियौ । सुधियः ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोरुभयथा दृश्यते । वनेषु चित्रं विभ्यं विशे । विशे विभुवम् । सुध्या हव्यमग्ने । सुधियो हव्यमग्ने ॥

हुशुनोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य शुप्रत्ययान्तस्यानेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो यणादेशो भवति । जुहुति । जुहुतु । अजुहुन् । सुन्वन्ति । सुन्वन्तु । असुन्वन् । हुशुनोरिति किम् । योषुवति । रोषुवति । इदमेव हुशुनग्रहणं ज्ञापकं भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । छन्दसि छन्दस्युभयथेत्याहु-धातुकत्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यङ्लुगन्तादन्त्यत् प्रत्युदाहरणमुपस्था-

नमनेकाजसंयोगपूर्वं सार्वधातुके विक्रते । सार्वधातुकइति किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । आप्रवन्ति । राध्रवन्ति ॥

भुवो वुगलुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाज्ञादौ परतः । अभूवन् । अभू-
बम् । लिट् । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहो ऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अज्ञादौ प्रत्यये परतः । निगूहति । निगूहकः । साधुनिगूहो । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो वर्त्तते । उप-
धाया इति किम् । अन्त्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृतयहणं विषयार्थम् * ।
अज्ञास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यादिव मा भूत् । निजुगुहतुः । निजुगुहुः । अयादे-
शप्रतिषेधार्थं च के चिद्विच्छन्ति । निगूह्य गत इत्युत्त्वस्यासिद्धत्वाद् व्यपि
तन्पूर्वादित्ययादेशः स्यात् । व्याश्रय त्वादेवासिद्धत्वमत्र नास्ति । आसूत्वं
व्यन्तस्य च ल्यप्पयादेश इति । अवीत्येव । निगोठा । निगोठुम् ॥

दोषो गौ ॥ ९० ॥

दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति गौ परतः । दूषयति । दूष-
यतः । दूषयन्ति । विकृतयहणं प्रक्रमाभेदार्थम् । पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम् † ।
आविति किम् । दोषो वर्त्तते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविकारार्थं दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति गौ परतः ।
चित्तं दूषयति । चित्तं दोषयति । प्रज्ञां दूषयति । प्रज्ञां दोषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपा-
धाया ह्रस्वो भवति गौ परतः । घटयति । व्यथयति । जनयति । रजयति ।
शमयति । जपयति । के चिदत्र घेत्यनुवर्त्तयन्ति सा च व्यवस्थितविभाषा,
तेन उत्क्रामयति संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

चिस्समुलोर्दीर्घा ऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥

चिस्परं समुल्यं च गौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घा भवति
अन्यतरस्याम् । अशमि । अशामि । अतमि । अतामि । शमंशमम् । शमंश-
मम् । तमंतमम् । तामंतमम् । दीर्घयहणं किं, न ह्रस्वविकल्प एव विधी-

* विषयनियमार्थमिति क्व चित्पाठः ।

† आवीदृश्येव संभवादित्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

यते । नैवं शक्यं, शमयन्तं प्रयुङ्क्वदिति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात् ।
 णिचोपस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवत् । शमयन्तं
 प्रयुक्तवान् । अशमि । अशामि । शमंशमम् । शामंशामम् । शंशमयतेः, अशं-
 शमि । अशंशामि । शंशमम् । शंशामम् । योसौ णौ णिलुप्यते यङ्कारश्च
 त्रयोर्दीर्घविधौ आदेशो न स्थानिवद्भवतीति अस्थानिवद्भावाद्दीर्घः सिद्धो भवति,
 ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः स्यात् । णिण्यन्ते यङ्ण्यन्ते त्वसि-
 द्विरेव । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नास्ति । णौ हि णियङोर्लोपः चिण्णमुल्पर-
 णावङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥

खचरे णौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । द्विषंतपः । परंतपः । पुरंदरः ॥

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥

ह्लादो ऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रहूचः । प्रहूच-
 वान् । निष्ठायामिति किम् । प्रह्लादयति । ह्लाद इति योगविभागः क्रियते ।
 क्तिन्यपि यथा स्यात् । प्रहृत्तिरिति * ॥

छादेर्घे ऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ९६ ॥

छादेरङ्गस्या द्व्युपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति । उर-
 रूदः । प्रच्छदः । दन्तच्छदः । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावो वा वचन-
 सामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभावविन्युपधा भवति । अद्व्युपसर्गस्येति किम् ।
 समुपच्छादः ॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ समुपातिच्छादः । उत्तरा
 हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्तयति । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति
 व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्त्वन्क्विषु च ॥ ९७ ॥

इस् मन् चन् क्वि इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । छदि ।
 कद् । कृषम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ ९८ ॥

गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादौ
 प्रत्यये क्ङित्यनङि परतः । जामतुः । जामुः । जग्रतुः । जघ्नः । जजे । जजाते ।
 जजिरे । चखतुः । चखुः । जततुः । जतुः । अततवमीमदन्त पितरः । क्ङि-
 ताति किम् । गमनम् । हननम् । अनङीति किम् । अगमत् । अघसत् ।
 अजीत्येव । गम्यते । हन्यते ॥

* ल्लाद इति योगविभाग इत्यादिभ्यः प्रहृत्तिरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

तनिपत्योश्चन्द्रसि ॥ ९९ ॥

तनि पति इत्येतयोश्चन्द्रसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ कृडिति प्रत्यये परतः । वितन्निरे कवयः । शकुना इव पप्तिम् । चन्द्रसीति किम् । वितेनिरे पेनिम् ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येतयोश्चन्द्रसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ च कृडिति प्रत्यये परतः । सगिधश्च मे सपीतिश्च मे । बब्धां ते हरी धानाः । सगिधरित्यदेः क्तिनि बहुलं चन्द्रसीति घस्लादेशे उपधाया लोपे च कृते भ्रलो भलीति सकारलोपः । धत्वन्तकारस्य जश्त्वं घकारस्य । ततः समाना गिधः सगिधरिति समासे कृते समानस्य सभावः । बब्धामिति भसेर्लौटि तामि श्लौ द्विर्वचने कृते उपधालोपसलोपघत्वजश्त्वानि कर्त्तव्यानि । द्विर्वचनात्परत्वाच्चित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति चान्द्रसत्त्वात् स तथा न क्रियते । अजादौ । बप्सति । कृडितीत्येव । अंशून् बभस्ति ॥

हुभ्रलभ्यो हेर्दिः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् भ्रलन्तेभ्यश्चेत्तस्य हलादेर्हः स्थाने धिरादेशो भवति । जुहुधि । भ्रलन्तेभ्यः । भिन्दि । किन्दि । हुभ्रलभ्य इति किम् । क्रीणीहि । प्रीणीहि । हेरिति किम् । जुहुताम् । हलीत्येव । रुदिहि । स्वपिहि । इह जुहुतात्, भिन्तात् त्वमिति परत्वात् तातडि कृते सकृन्नतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति पुनर्द्विभावो न भवति । भिन्दुकि किन्दुकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् क्रियते ॥

शुशृणुपृकृवृभ्यश्चन्द्रसि ॥ १०२ ॥

शु शृणु पृ कृ वृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्द्विरादेशो भवति चन्द्रसि विषये । शुधी हवमिन्द्र । शृणुधी गिरः । पूर्त्ति । उरुणस्कृधि । अपावृधि । शृणुधीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्यादुत्तरश्च प्रत्ययादिति हेर्लुम्न भवति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति शप, तस्य बहुलं चन्द्रसीति लुक् ॥

अडितश्च ॥ १०३ ॥

अडितश्च हेर्द्विरादेशो भवति । वा चन्द्रसीति पित्वेनास्याडित्वम् । सोम रारन्धि । अस्मभ्यं तदुर्ध्वं प्रयन्धि । युयोध्यस्मन्नुहुराणमेनः । अडित इति किम् । हव्यं प्रीणीहि । रारन्धीति रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अयः श्लुभ्यासदीर्घत्वं चान्द्रसत्त्वात् । मलोपाभावश्च अडित्त्वादेव । प्रयन्धीति यमेः शपो लुक् । युयोधीति यौतेः शपः श्लुः ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुभति । अकारि । अहारि । अलावि । अपाचि । अकारितराम्, अहारितरामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरन्तमपोर्न लुभति, चिणो लुगित्येतद्विषयभेदाद्विद्यते ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुभति । पच । पठ । गच्छ । धाव । अत इति किम् । युहि । रुहि । तपरकरणं किम् । लुनीहि । पुनीहि । ईत्स्वस्यासिद्धत्वादाकार एव भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुभति । चिनु । सुनु । कुह । उत इति किम् । लुनीहि । सुनीहि । प्रत्ययादिति किम् । रुहि । बुहि । असंयोगपूर्वादिति किम् । प्राप्नुहि । राप्नुहि । तत्पुहि ॥ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम् ॥ * ॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम् । आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि यज्ञपतिम् । तेन मा भागिनं ऋणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्योः ॥ १०७ ॥

योयमुकारो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । तन्वः । तनुवः । तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । शक्रुवः । अक्रमः । लुगिति वर्तमाने लोपयहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति । कुर्व्यः । कुर्म्यः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्यानिवद्वावाद् हलिचेति दीर्घत्वं प्राप्तं न भकुर्कुरामिति प्रतिषिध्यते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति । सार्वधातुक्यहणं किम् । भूतपूर्वपि सार्वधातुके यथा स्यात् । कुरु । तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् । क्ङितीत्येव । करोति । करोषि । करोमि ॥

असोरलोपः ॥ १११ ॥

इत्यास्तेश्वाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कृडिति परतः । इन्धः । इन्धन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः । स्तः । सन्ति । कृडितीत्येव । भिनसि । अस्ति । असोरिति पररूपं शकन्वादिषु द्रष्टव्यम् ॥

आभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥

इना इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कृडिति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत * । अभ्यस्तानाम् । मिमते । मिमताम् । अमिमत । संजिहते । संजिहताम् । समजिहत । इनाभ्यस्तयोरिति किम् । यान्ति । वान्ति । आत इति किम् । बिभति । कृडितीत्येव । अलुनात् । अजहात् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

इनान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुर्वाजतानामात ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके कृडिति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथः । पुनीथः । लुनीते । पुनीते । अभ्यस्तानाम् । मिमीते । मिमीथे । मिमीथे । संजिहीते । संजिहीथे । संजिहीथे । हलीति किम् । लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् । वत्तः । वत्तः । कृडितीत्येव । लुनाति । जहाति ॥

इदृरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके कृडिति परत इकारादेशो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिथः । दरिद्रिमः । हलीत्येव । दरिद्रति । कृडितीत्येव । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारान्तलक्षणो अप्रत्ययो न भवति पचादित्वादजेव भवति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासलीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

अद्वयतन्यां † वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । दरिद्रस्येति निर्देशे ह्रान्दसं ह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम् ॥

भियो ऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ कृडिति सार्वधातुके परतः । बिभितः । बिभीतः । बिभिथः । बिभीथः । बिभिथः ।

* पुनते पुनताम् । अपुनत । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† लुङ् यथा घृष्याचार्यवृत्ता ।

बिभीवः । बिभिमः । बिभीमः । हलीत्येव । बिभ्यति । क्ङितीत्येव ।
बिभेति । सार्वधातुकइत्येव । भीयते * ॥

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ क्ङिति सार्वधा-
तुके परतः । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । हलादावित्येव ।
जहति । क्ङितीत्येव । जहाति । सार्वधातुकइत्येव । हीयते । जेहीयते † ।
पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आ च है ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां है परतः ।
जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः । जह्यात् ।
जह्याताम् । जह्युः ॥

ध्वंसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

धुसंज्ञकानामङ्गनामस्तेष्व एकारादेशो भवति है परतो ऽभ्यासलो-
पश्च । देहि । धेहि । अस्तेः । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । एधि । शिदयं
लोपस्तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाय-
योर्हलोर्मध्ये यो ऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि
क्ङिति परतः । रेणुतुः । रेणुः । येमतुः । येमुः । पेचतुः । पेचुः । देभतुः ।
देभुः । अत इति किम् । दिदिवतुः । दिदिवुः । तपरकरणं किम् । ररासे ।
ररासाते । ररासिरे । एकहल्मध्यइति किम् । ररत्ततुः । ररत्तुः † । तत्स-
रतुः । तत्सरुः । अनादेशादेरिति किम् । चकणतुः । चकणुः । जगणतुः । जग-
णतुः । जगणुः । बभणुः । लिटि आदेशविशेषणं किम् । इहापि यथा स्यात् ।
नेमतुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहिरे । अनैमित्तिके नत्वसत्वे तदादिर्लि-
ट्यादेशादिर्न भवति । इहाभ्यासजश्चत्थेयोरसिद्धत्वं नास्ति । तेन तदादि-

* हलीत्येवेत्यारभ्य भीयतइत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । युक्तं चैतत्, पदमञ्जरीं
हलादौ क्ङिति सार्वधातुकइत्येतेषां नात्राप्येक इत्युक्तत्वात् ।

† सार्वधातुके इत्येव हीयते जेहीयते, इत्येतत्पुस्तकेषु बहुषु नास्ति । पदमञ्जरीं
नास्योपयोग इत्युक्ततेयेदमेव युक्तम् ।

‡ इदमयुक्तं संयोगात्परत्वेन लिटः क्त्वाभावात् ॥

रष्यादेशादिर्भवति । तथा च फलिभजोरत्वं विधीयते । रूपाभेदे त्वादेशा-
दिर्नाश्रीयतइति शसिद्वयोः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । अन्यथा हि पेचतुः पेनुः,
देमतुः देमुरित्येवमादीनामपि प्रकृतिजश्चरादीनामेत्वं न स्यात् । क्ङिति-
त्येव । अहं पपच । अहं पपठ ॥ दम्भेरत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ देभतुः । देभुः ।
नलोपस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति ॥ नशिमन्योरलित्वेत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनेशम् ।
मेनका । अनेशमिति नशेरुङि पुषादित्वादङ् । मेनक्रेति मनेराशिषि चेति
बुन् । तिपकादिषु प्रत्येपादित्वं न क्रियते ॥ छन्दस्यमिपचोरप्यलिटि एत्वं
वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्येमानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानाशि मुक् न क्रियते । लिङि
पेचिरन् । पेचिरन्वित्येतस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ यजिवयोश्च ॥ * ॥ आयेजे ।
आयेपे । यजेर्वपेश्च लङि इटि छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनजादेरप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतो ऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थाने
एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च । पेचिथ । शेक्रिथ । सेटीति क्रिम् ।
पपक्थ । थल्यहणं विस्पष्टार्थम् । अक्ङिदर्थमेतद्वचनमित्यन्यस्येष्टो ऽसंभवात् ।
अत इत्येव । दिदेविथ । एकहल्मध्यगतस्येत्येव । ततत्तिथ । ररत्तिथ । अना-
देशादेरित्येव । चकणिथ । बभणिथ ॥

तृफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥

तृ फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलो-
पश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ । फेलतुः ।
फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । जेपे । जेपाते । जेपिरे । तरतेर्गुणार्थं
वचनम् । फलिभजोरादेशाद्यर्थम् । त्रपेरमेकहल्मध्यार्थम् ॥ अन्येश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अथतुः । अथुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि
क्ङिति परतस्थलि च सेटि । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । हिंसायामिति
क्रिम् । रराधतुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्येतदिहोपस्थितं तपरत्वकृतम-
पास्य कालविशेषमसंभवादवर्णमात्रं प्रतिपादयति । अथ वा शक्तभ्यस्तयोरात
इत्यनुवर्ततइति व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

वा जृभमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृ भमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकार आदेशो भवति
अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः । जेरुः । जेरिथ ।

जज्रतुः । जज्रः । जजरिथ । ज्रेमतुः । ज्रेमुः । ज्रेमिथ । बभ्रमतुः । बभ्रमुः ।
बभ्रमिथ । ज्रेसतुः । ज्रेसुः । ज्रेसिथ । तज्रसतुः । तज्रसुः । तज्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति,
अभ्यासलोपश्च लिटि कृडिति परत, स्याल च सेटि । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ ।
पफणतुः । पफणुः । पफणिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । रराजतुः । रराजुः ।
रराजिथ । भेजे । भेजाते । भेजिरे । बभ्राजे । बभ्राजाते । बभ्राजिरे । भेशे ।
भेशाते । भेशिरे । बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । श्लेशे । श्लेशाते । श्लेशिरे ।
बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । स्यमतुः । स्यमुः । स्यमिथ । सस्यमतुः ।
सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतुः । स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः ।
सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् । दध्वनतुः । दध्वनुः । दध्वनिथ ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च
योकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशसतुः । विश-
शसुः । विशशसिथ । दददे । दददाते । दददिरे । वादी नाम् । ववमतुः । ववमुः ।
ववमिथ । गुणस्य । विशशरतुः । विशशरुः । विशशरिथ । लुलविथ । पुपविथ ।
गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्शब्दस्याकारस्य चायमकार इति एत्वं प्रतिषिध्यते ॥

अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२७ ॥

अर्वचित्येतस्याङ्गस्य तृ इत्ययमादेशो भवति, सुस्वेततः परो न भवति,
स च नञ उत्तरो न भवति । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वतः ।
अर्वता । अर्वद्भ्याम् । अर्वद्भिः । अर्वती । आर्वतम् । असाविति किम् । अर्वा ।
अनञ इति किम् । अनर्वाणौ । अनर्वाणः । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवचित्येतस्याङ्गस्य बहुलं तृ इत्ययमादेशो भवति । मघवान् । मघ-
वन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवती ।
माघवतम् । न च भवति । मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघवानम् । मघ-
वानौ । मघोनः । मघोना । मघवभ्याम् । मघवभिः । मघोनी । माघवनम् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमाधिकार, आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामि
भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । पादः । पत् । द्विपदः पश्य । द्विपदा
हस्तम् । भस्यति किम् । द्विपादौ । द्विपादः ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पादिति पादशब्दे लुप्ताकारो दृश्यते । तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदित्य-
यमादेशो भवति । स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति पाच्छब्दस्यैव भवति,
न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां ददाति ।
त्रिपदिकां ददाति । वैयाघ्रपद्यः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति । विदुषः पश्य । विदुषा । विदुषे ।
पेचुषः । पश्य । पेचुषा । पेचुषे । ययुषः पश्य । आतो लोपे कर्त्तव्ये वसुसंप्रसा-
रणस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न भवति ॥ वसुसंप्रसारणे क्सोरपि ग्रहणमिष्यते ॥

वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊठ् इत्येतत्संप्रसारणं भवति । प्रष्टौहः ।
प्रष्टौहा । प्रष्टौहे । दित्यौहः । दित्यौहा । दित्यौहे । इत्येधत्तूट्सु इति
वृद्धिः । अथ किमर्थमूठ् क्रियते । संप्रसारण एव कृते गुणे च वृद्धिरेचीति वृद्धौ
सत्यां सिद्धं रूपं भवति प्रष्टौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वहेर्निर्णयं दृश्यते ।
ज्ञापकार्थम् । एतज् ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति ।
तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं
भवति । शुनः । शुना । शुने । यूनः । यूना । यूने । मघोनः । मघोना ।
मघोने । अतद्धितइति किम् । शौघनं मांसम् । यौघनं वर्त्तते । माघवनः
स्थालीपाकः । शुनो विकारे प्राणिरजतादिभ्योञ्, द्वारादित्वादौजागमः ॥
श्वादीनामेतत्संप्रसारणं नकारान्तानामिष्यते ॥ इह न भवति । युवतीः ।
पश्य । मघवतः । मघवता । मघवते । तदर्थमुत्तरञ्च योगविभागं कुर्वन्ति ।
अज्ञोपः । अनः । अन इत्युभयोः शेष इति ॥

अलोपोनः ॥ १३४ ॥

अनित्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य । राज्ञा ।
राज्ञे । तत्त्वाः पश्य । तत्त्वा । तत्त्वे ॥ अनो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते ॥
इह न भवति । राजकीयमिति ॥

अपूर्वहन्धृतराजामणि ॥ १३५ ॥

अकारपूर्वा यो ऽन् हनो धृतराजश्च तस्याकारलोपो भवति अणि

परतः । औत्तः । तात्तः । औत्तः * । धार्तराजः । षपूर्वहन्धृतराजामिति
किम् । सामनः । वैमनः । अत्रिति प्रकृतिभावेनालोपटिलोपावुभावपि न
भवतः । अणीति किम् । तात्तयः ॥

विभाषा डिश्योः ॥ १३६ ॥

हौ परतः शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राज्ञि ।
राजनि । साम्नि । सामनि । साम्नी । सामनी ॥

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥

वकारमकारान्तात्संयोगादुत्तरस्यानो ऽकारस्य लोपो न भवति ।
पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे † । संयोगादिति किम् । प्रतिदीव्ना ।
प्रतिदीव्ने । साम्ना । साम्ने । वमन्तादिति किम् । तत्तणा । तत्तणे ॥

अचः ॥ १३८ ॥

अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो दृश्यते । तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो
भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीला-
लपा । कीलालपे । शुभयः पश्य । शुभया । शुभये । आत इति किम् ।
निया । निये । धातोरिति किम् । खट्वाः पश्य । मालाः पश्य । आत इति
योऽविभागः । तेन त्वो ल्यप् हलः शनः शानर्जिति सिद्धं भवति ॥

मन्त्रेष्वङ्ग्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । त्मना देवेभ्यः । त्मना
सोमेषु । मन्त्रेष्विति किम् । आत्मना कृतम् । आङीति किम् । यदात्मनस्तत्रो
वरिष्ठा ॥ आङ्गान्यत्रापि कृन्दसि लोपो दृश्यते ॥ * ॥ त्मन्यासमञ्जत मद्यम् ॥

ति विंशतेर्दिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य दिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विंशत्या-
क्रीतः विंशकः । विंशं शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकविंशः । द्वितीति
किम् । विंशत्या ॥

* वात्रघ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† चर्मणा । चर्मणे । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

टः ॥ १४३ ॥

टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् ।
वेतस्वान् । उपसरजो, मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः । डित्यभस्याप्यु-
बन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेलोपो भवति तद्धिते परतः । आग्निशर्मिः ।
शौडुलोमिः । बाह्वादित्वादिज्प्रत्ययः । न इति किम् । सात्वतः । तद्धित-
इति किम् । शर्मणा । शर्मणे ॥ नान्तस्य टिलोपे सन्नस्वचारिणीठस-
र्षिकलापिकुयुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसदुसुपर्वणामुप-
संख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अत्र ये इचन्तास्तेषामिनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावः
प्राप्तः, ये त्वचन्तास्तेषामचिति । सन्नस्वचारिण इमे, साब्रस्वचाराः । पीठ-
सर्पिणः । पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते, कालापाः । कुयुमिनः,
कौयुमाः । तैतिलिजाजलिनावाचार्यौ तत्कृतो यन्य उपचारात् तैतिलिजाज-
लिशब्दाभ्यामभिधीयते । तं यन्यमधीयते चैतिलाः । जाजलाः । शैषिकेष्वर्थेषु
वृद्धत्वादत्र कः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शैलालाः । शिखण्डिनः, शैखण्डाः ।
सूकरसद्वमः, सौकरसद्वाः । सुपर्वणः, सौपर्वाः ॥ अश्मनो विकारउपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ अश्मनो विकार, आश्मः । आश्मनो ऽन्यः ॥ चर्मणः कोशउपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ चार्मः कोशः । चार्मणोन्यः ॥ शुनः संकोचउपसंख्यानम् ॥ * ॥ शौवः
संकोचः । शौवनो ऽन्यः ॥ अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्वर्थमुपसंख्यानम् ॥ * ॥
के पुनः सायंप्रातिकादयः । येषामव्ययानामविहितटिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते
सायंप्रातिकप्रकारा यहीतव्याः । सायंप्रातर्भवः, सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः ।
बाह्यः । कौतस्कृतः । कालाट् ठजिति ठऽप्रत्ययः ॥ व्युत्पुलौ तु नेष्येते ॥
आरातीयः । शाश्वतिकः । शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

अङ्गुष्ठखोरेव ॥ १४५ ॥

अहचित्येतस्य टखोरेव परतटिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते,
द्वहः । अहः । द्वे अहनी अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्वहनीनः । अहनीनः ।
अङ्गां समूहः क्रतुः, अहनीनः ॥ अहः समूहे खो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धे सत्या-
रम्भे नियमार्थः । इह मा भूत् । अङ्गा निर्वृत्त, माह्निकम् । एवकारकरणं
विस्मयार्थम् । अङ्ग एव टखोरित्येवं नियमो न भविष्यति, आत्माध्वानौ खे
इति प्रकृतिभावविधानात् ॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्वृत्ते परतः । बाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शङ्खव्यं दाह । पिवव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परशव्यमयः । औपगवः । कापटवः । ओरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात् तेन स्वायंभुव इति सिद्धं भवति ॥

हे लोपो ऽकट्वाः ॥ १४७ ॥

हे परत उवर्णान्तस्य भस्याकट्वा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैति-
वाहेयः । जाम्बेयः । माट्वाहेयः । अकट्वा इति किम् । काट्वावेयो मन्त्रमपश्यत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य इकारे परे तद्वृत्ते च लोपो भवति । इवर्णान्तस्य ईकारे । दाक्षी । प्राक्षी । सखी । अवर्णदौर्घत्वे हि सत्यतिषङ्गे-
रागच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्तवत्त्वादसखीति घिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् । इवर्णान्तस्य तद्वृत्ते । दुलि । दौलेयः । वलि । वालेयः । अत्रि । आत्रेयः । अवर्णान्तस्य ईकारे । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गखी । अवर्णान्तस्य तद्वृत्ते । दाक्षिः । प्राक्षिः । चौडिः । बालाकिः । सौमित्रिः ॥ यस्येत्यौडः श्यां प्रति-
षेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ काण्डे । कुड्ये । सौर्ये हिमवतः शृङ्गे । औडः शीभावे
कृते यस्येति चेति सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति च लोपः
प्राप्नोति ॥ इयडुवड्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ वत्सान्नीयाति,
वत्सप्रीः । तस्यापत्यं, वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्भ्यो ठञ् इति ठञ् प्रत्ययः । लेखाभूः
शुभादिः । तस्या अपत्यं लेखाभेयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो
भवति इति परतस्तद्वृत्ते च । सूर्येणैकदिक । सौरी । बलाका । अणि यो
यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति व्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यस्तस्यासिद्धत्वाद्
उपधायकारो भस्यान्तस्य सूर्यस्य संबन्धीति लुप्यते । तिष्य । तैषमहः ।
तैषी रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री ऋषित्वादणि कृते आगस्ती । आगस्तीयः ।
मत्स्य । गौरादित्वान् ङीष् । मत्सी । उपधाया इति किम् । मत्स्यचरी ।
यग्रहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्त्तव्यम् ॥ मत्स्यस्य व्यामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् ॥ सूर्यागस्त्ययोश्चे च
व्यां च ॥ * ॥ सौरीयः । सौरी । आगस्तीयः । आगस्ती । इह मा भूत् । सौर्यं
चहं निर्वपेत् । आगस्त्यः ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥ * ॥ तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः
कालः । तैषः । पौषः ॥ अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च ॥ * ॥ अन्ति-

कशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आद्युदात्तं च ।
अन्तितो न दूरात् ॥ तमे तादेश्च ॥ * ॥ तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारादेः
ककारादेश्च लोपो वक्तव्यः । तत्र तादिलोपे अन्तमः । कादिलोपे अन्तितमः ॥
कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्रापि हि दृश्यते । अन्तिके
सीदतीति, अन्तिषत् । पूर्वपदादिति षत्वम् ॥ ये च ॥ * ॥ अन्तियः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति । गार्गी ।
वात्सी । हल इति किम् । कारिकेयो । तद्धितस्येति किम् । वैद्यस्य भार्या वैद्वी ॥

आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति ॥ १५१ ॥

आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति । गर्गाणां
समूहो, गार्गकम् । वात्सकम् । आपत्यस्येति किम् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः ।
तद्धितयहणमीत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम् । सौमी इष्टिः । अनातीति कित् ।
गार्गायणः । वात्स्यायनः । हल इत्येव । कारिकेयस्यापत्यं, कारिकेयिः ॥

क्यच्च्योश्च ॥ १५२ ॥

क्य च्चि इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य लोपो
भवति । वात्सीयति । गार्गीयति । वात्सीयते । गागायते । च्यौ । गार्गी-
भूतः । वात्सीभूतः । आपत्यस्येत्येव । सांकाश्यायते । सांकाश्यभूतः । हल
इत्येव । कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥

नडादिषु बिल्वादयः पठन्ते । नडादीनां कुञ्चेति कृतकुगागमा
बिल्वकादयो भवन्ति । तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुग् भवति ।
बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीया, तस्यां भवाः, बैल्वकाः । वेणुकीयाः ।
बैणुकाः । वैत्रकीयाः । वैत्रकाः । वैतसकीयाः । वैतसकाः । सुणकीयाः ।
तार्णकाः । इक्षुकीयाः । ऐक्षुकाः । काष्ठकीयाः । काष्ठकाः । कपोतकीयाः ।
कपोतकाः ॥ क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ क्रुञ्चकीयाः । क्रौञ्चकाः । कृग्रहणं किम् ।
कुमात्रस्य लुग्यथा स्याद् कुको निर्वृत्तिर्मा भूदिति । अन्यथा हि संनियोगशि-
ष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाष इति कुगपि निवर्त्तत । लुग्यहणं सर्वलोपो
यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ १५४ ॥

इष्टन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतषु परतः लृशब्दस्य लोपो भवति ।
आसुतिं करिष्ठः । विजयिष्ठः । वडिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । सर्वस्य लृशब्दस्य

लोपाथं वचनम् । अन्त्यस्य हि टेरित्येव सिद्धः । लुगित्येतदत्र नानुवर्त्तते ।
तथाहि सति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् । इमनिज्यहह-
मुत्तरार्थम् । इतरौ तु तुश्चन्दसीति भवतः ॥

टः ॥ १५५ ॥

भस्य टेलोपो भवति इष्टमेयस्स परतः । पटु । पटिष्ठः । पटिमा ।
पटीयान् । लघु । लघिष्ठः । लघिमा । लघीयान् ॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य
कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । पुंवद्भावरभावटिलोपयणा-
दिपरार्थम् । पुंवद्भावः । एनीमाचष्टे, एतयति । श्येतयति । तसिलादिष्व्वाङ्-
त्वसुच इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः । रभावः । पृथुमाचष्टे, प्रथयति । म्रदयति ।
टिलोपः । पटुमाचष्टे पटयति । लघयति । यणादिपरम् । स्थूलमाचष्टे, स्थव-
यति * । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभाव-
टिलोपयणादिपरविन्मतेर्लुङ्कनर्थमिति । स्रविणमाचष्टे, स्रजयति । वसुम-
न्तमाचष्टे, वसयति । युवानमाचष्टे, यवयति । कनयति । एतदुभयमप्युदा-
हरणमात्रं न परिगणनम् । प्रादयोपि हीष्यन्ते । प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलद्वरयुवह्रस्वक्षिप्रतुद्राणां यणादिपरं
पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूल दूर युव ह्रस्व क्षिप्र तुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टमेयस्स
परतः, पूर्वस्य च गुणो भवति । स्थूल । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दूर । दविष्ठः ।
दवीयान् । युवन् । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् ।
ह्रसिमा । क्षिप्र । क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् । क्षेपिमा । ह्रस्वक्षिप्रतुद्रशब्दाः पृथ्वा-
दिषु पठ्यन्ते । तुद्र । तोदिष्ठः । तोदीयान् । तोदिमा । परग्रहणं किम् ।
यविष्ठः । यवीयान् । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् । इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा
भूत् । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां
प्रस्थस्फवर्बहिर्गर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध तृप्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां प्र
स्थ स्फ वर बंहि गर् गर्षि च प्र द्राघि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति
इष्टमेयस्स परतः । प्रिय । प्रेष्ठः । प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर । स्थेष्ठः । स्थेयान् ।
स्थेमा । स्फिर । स्फेष्ठः । स्फेयान् । उरु । वर्षिष्ठः । वरिमा । वरीयान् ।

बहुल । बंहिष्ठः । बंह्रीयान् । बंहिमा । गुरु । गरिष्ठः । गरीयान् । गरिमा ।
वृष्टु । वर्षिष्ठः । वर्ष्रीयान् । वृष्ट । जपिष्ठः । जपीयान् । दीर्घ । द्राघिष्ठः ।
द्राघ्रीयान् । द्राघिमा । वृन्दारक । वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् । प्रियोरुगुरुबहुल-
दीर्घाः पृष्ठादिषु पठन्ते । तेनान्येषामिमनिञ् न भवतीति नोदाह्रियते ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥

बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्यय-
मादेशो भवति । भूयान् । भूमा । बहुशब्दः पृष्ठादिषु पठ्यते । बहोरिति
पुनर्यहणं स्थानित्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ १५९ ॥

बहोरुत्तरस्य इष्टस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति ।
भूयिष्ठः । लोपापवादो यिडागमः तस्मिन्चिकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायान् । लोपस्य यिटा
व्यवहितत्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अकृदकारइति दीर्घत्वेन ज्यायानिति
सिध्यति ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्टेमेयसु परतः । प्रथिष्ठः ।
प्रथीयान् । प्रथिमा । मदिष्ठः । मदीयान् । मदिमा ऋत इति किम् । पटिष्ठः ।
पटिमा । पटीयान् । हलादेरिति किम् । ऋजिष्ठः । ऋजिमा । ऋजीयान् ।
लघोरिति किम् । कृष्णिष्ठः । कृष्णीयान् । कृष्णिमा । परिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृठं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति । कृतमाचष्टे, कृतयति । मातरमाचष्टे, मातयति ।
भातयति ॥

विभाषर्जाश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

छजु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्टेमेयसु
परतश्छन्दसि विषये । रजिष्ठमेति पन्यान्म् । त्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एकाञ् यदुसंज्ञकं तदिष्टेमेयसु परतः प्रकृत्या भवति । सन्विचित्ये-
तस्य विचन्तस्य सजिष्ठः । सजीयान् । सजयति । सज्जदित्येतस्य मत्वन्तस्य

सुचिष्टः । सुचीयान् । सुचयति । एकाजिति किम् । वसुमदित्येतस्य वसिष्ठः ॥
 प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ * ॥ अके प्रत्यये परतो राजन्य मनुष्य
 युवचित्येते प्रकृत्या भवन्ति । राजन्यानां समूहो, राजन्यकम् । मनुष्याणां
 समूहो, मानुष्यकम् । आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपः प्रकृतिभावेन न
 भवति । यूनो भावः, यौवनिका । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । तत्र नस्तद्धितइति
 टिलोपो न भवति ॥

इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥

इचन्तमनपत्यार्थेण परतः प्रकृत्या भवति । सांकूटिनम् । सांरावि-
 णम् । सांमार्जिनम् । अभिविधौ भावदनुष् अणिनुष् इत्पण् * । सखिण इदं,
 खाखिणम् । अणीति किम् । दण्डिनां समूहो, दाण्डम् । अनुज्ञात्तादेरञित्य-
 ऽप्रत्ययः । अनपत्यइति किम् । मेधाविनो ऽपत्यं, मैधावः ॥

गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गाथिन् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति ।
 गाथिनो ऽपत्यं, गाथिनः । वैदथिनः । कैथिनः । गाथिनः । पाथिनः । अप-
 त्यार्थोयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनो ऽपत्यं, शाङ्खिनः ।
 माद्रिणः । वाज्जिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अचन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामानः । वैमनः ।
 सौत्वनः । जैत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्धिते ऽभावकर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति । सामसु
 साधुः, सामन्यः । ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोरिति किम् । राज्ञो भावः कर्म वा,
 राज्यम् । राजचिति पुरोहितादिषु पठ्यते । ततोयं यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हित,
 आत्मनीनः । अध्वानमलङ्कामी, अध्वनीनः । खइति किम् । प्रत्यात्मम् ।
 प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्यव्ययीभावे ऽनश्चेति समासान्तष्टुप्रत्ययः । प्राध्वमित्यु-
 पसर्गादध्वन इति अत्प्रत्ययः ॥

* अभिविधावित्यारभ्य इत्पण् इत्वन्तः पाठो बहुत्र नास्ति ।

न मपूर्वा उपत्ये ऽवर्मणः ॥ १०० ॥

मपूर्वा ऽन् अवर्मणोणि परतो ऽपत्येर्धे न प्रकृत्या भवति । सुषाम्णो ऽपत्यं, सौषामः । चान्द्रसामः । मपूर्व इति किम् । सौत्वानः । अपत्यइति किम् । वर्मणा परितुतो रथः, चार्मणः । अवर्मण इति किम् । चक्रवर्मणो ऽपत्यं, चाक्रवर्मणः ॥ मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितनाम्नोपत्यं, हैतनामः । हैतनामनः ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १०१ ॥

योगविभागोत्र क्रियते । ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारेपि सामर्थ्यादपत्या-द्वयत्राणि टेलोपार्थं निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मं हविः । ततो जातौ । अपत्यइत्येव । अपत्ये जातावणि ब्रह्मण्टिलोपो न भवति । ब्रह्मणोपत्यं, ब्राह्मणः । अपत्यइत्येव । ब्राह्मी औषधिः ॥

कार्म्मस्ताच्छील्ये ॥ १०२ ॥

कार्म्म इति ताच्छाल्ये टिलोपो निपात्यते । कर्म्मशीलः, कर्म्मः । शीलं कृत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । यद्येवं, किमर्थमिदं, नस्तद्वितइत्येव टिलोपः-सिद्धः । सत्यमेतत् । ज्ञापकार्थं तु । एतज् ज्ञापयति ताच्छीलिके णे ऽण्कृतानि भवन्तीति । तेन चोरी तापसीति णान्तादपीकारः सिद्धो भवति । ताच्छील्यइति किम् । कर्म्मण इदं, कर्म्मणम् ॥

औत्तममपत्ये ॥ १०३ ॥

औत्तमित्यनपत्येणि टिलोपो निपात्यते । औत्तं पदम् । अनपत्यइति किम् । उत्थाो ऽपत्य,मौत्थाः । षपूर्वहन्धृतराजार्माणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्याशिनेय-

वासिनायनिभौणहत्यधैवत्यसारवैद्व्याक-

मैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १०४ ॥

दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्याशिनेय वासिनायनि भौण-हत्य धैवत्य सारव ऐत्वाक मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते । दण्डिन् हास्तिन् इत्येतौ नडादिषु पठ्यते, तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । केषां चित्तु हास्तिन्निति नडादिषु न पठ्यते । तेषामत एव निपातनात् फगपि भवति । दण्डिनोपत्यं, दाण्डिनायनः । हास्तिनोपत्यं, हास्तिनायनः । अथर्व-न्निति वसन्तादिषु पठ्यते । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थापि उपचाराद् अथर्वन्नित्युच्यते । तमधीते यः स, आथर्वणिकः । इके प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्याशिनिति

शुभादिषु पठ्यते । तस्य एषे परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्वाशिनो ऽपत्यं, जैह्वाशिनेयः । वासिनो ऽपत्यम्, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिज् । तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते । वासिनायनिः । भ्रूणहन् धीवन् इत्येतयोः घ्यञि तपरस्तकारादेशो निपात्यते । भ्रूणघ्नो भावः, भ्रौणहत्यम् । धीव्नो भावो, धैवत्यम् । हनस्तोचिणलोरिति यत्तत्त्वं तद्वातुप्रत्ययएवेति भ्रौणघ्नो वार्त्रघ्न इत्यत्र न भवत्यतो भ्रौणहत्ये तत्त्वं निपात्यते । सारव इति सरयू इत्येतस्य ञणि परतो ऽयूशब्दलोपो निपात्यते । सरय्वां भवं, सारवमुदकम् । ऐत्वाक इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते । ततोयमाद्युदात्तोन्तोदात्तश्च निपात्यते । इत्वाकोरपत्यं, जनपदशब्दात्तच्चियादजित्यञ्, तत्र उकारलोपो निपात्यते । ऐत्वाकः । इत्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादणित्यण् । ऐत्वाकः । मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो यष्ट्यादिषु पठ्यते, ततो ठञि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयोरपत्यं, मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो बिदादिष्वेव न पठ्यते तत्राञि कृते यादेरिति इयादेशेनैव सिद्धमेवं च लोपार्थं निपातनं कर्तव्यं न भवति, यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्तव्यो भवति, मित्रयव इत्यञ् इत्येव हि लुकः सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । मित्रयूणां संघ इत्यत्र गोत्रचरणाद्भुजं बाधित्वा मैत्रयकः संघ इत्यत्र संघाङ्गलक्षणेऽप्यञिजामणित्यण् प्राप्नोति । हिरण्यमयमिति हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते, हिरण्यस्य विकारः, हिरण्यमयः ॥

ऋत्व्यवास्त्ववास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋत्व्य वास्त्व्य वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते क्न्दसि विषये । ऋतु वास्तु इत्येतयोर्यति यणादेशो निपात्यते । ऋतौ भवम्, ऋत्व्यम् । वास्तौ भवं, वास्त्व्यम् । वस्तुशब्दस्याणि यणादेशो निपात्यते वस्तुनि भवो, वास्त्वः । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वो-
बधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययम् ॥

इत्षुपाध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकायां

षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्रश्चायं षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोस्तत्पृथिविशेषणयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोर्यहणं, तयोः स्थाने यथासङ्ख्यमन अक इत्येतावादेशौ भवतः । योरनः । वोरकः । नन्द्यादिभ्यो ल्युः । नन्दनः । रमणः । सायमादिभ्यः प्लुत्युलौ तुट् । सायंतनः । चिरंतनः । णुल्लुचौ । कारकः । हारकः । वासुदेवाजुनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । अनुनासिकयणोरिति किम् । ऊर्णाया युस् । ऊर्णायुः । भुजिमृद्भ्यां युत्त्युक् । भुज्युर्मृत्युरिति । श्वमादीनां हि यणानुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । युवोरिति निद्वैशाद् द्वन्द्वैकवद्भावपक्षे ऽनित्यमागमशासनमिति नुम् न क्रियते । नपुंसकलिङ्गता वा लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाङ्गिहस्येति न भवति । इतरंतरयोगपक्षे तु छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

युवाश्चेद् द्वित्वनिद्वैशो द्वित्वे यणतु प्रसज्यते ।

अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्वेदयम् ॥

द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता ।

अशिष्यत्वाद्धि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥

आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन् एय् ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ठ ख छ घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडायनः । चारायणः । ठस्य एयादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ठक् । सौपर्ययः । वैनतेयः । खस्य ईनादेशो भवति । कुलात्खः । आठ्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । छस्य ईयादेशो भवति । वृद्धाच्छः । गार्गीयः । वात्सीयः । घ इत्येतस्येयादेशो भवति । तत्राट्टः । तत्रियः । प्रत्यययहणं किम् । फङ्गिति । ठाकते । सनति । छिनत्ति । घूर्णते । आदिषहणं किम् । ऊहदघ्नम् । जानुदघ्नम् । एते आयनादयः प्रत्ययोपदेशकालएव भवन्ति । कृतेष्वेतेषु प्रत्ययाद्भावात्तत्वं भवति । तथा च घञ्चौ चेति घञ्चश्चित्करणमर्थवद्भवति । शङ्कुः । षण्ठः * , इत्येवमादीनां हि उणादयो बहुलमिति बहुलवचनादादेशा न भवन्ति । अतरेयीङिति वा वचनं ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशाभावश्च † ।

* शमेः खः षणो ठः शङ्खः षण्ठः, इति पाठः पुस्तकान्तरे ।

† धातुविहितप्रत्ययानामादेशा न भवन्तीति कुत्र चित्पाठः ।

एजेः खश् पदहज्रविशस्पृशो घञित्येषमादिषु तु इत्संज्ञया भवितव्यम् । तद्वि-
तेषु हि खकारघकारयोरादेशवचनमवकाशवदितीत्संज्ञां बाधितुं नेत्सहते ।
आयनीनोर्नकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां प्रतिविधातव्यं नित्कार्यं हि संभवति ॥

भोऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते, आदिग्रहणं निवृत्तम् । प्रत्ययावयवस्य ऋस्य अन्त-
इत्ययमादेशो भवति । कुर्वन्ति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । अद्य श्वो विजनि-
ष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै । जृविशिभ्यां भृच् । जरन्तो, वेशन्तः । प्रत्य-
यस्येत्येव । उज्जिभता । उज्जिभतुम् । उज्जिभतव्यम् । अस्मिन्नप्यन्तादेशे कृते
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च ऋचश्चित्करणमर्थवद्भवति ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य ऋकारस्य आदित्ययमादेशो भवति । ददति ।
ददतु । दधति । दधतु । जजति । जजतु । जायति । जायतु । अन्तादेशापवादोऽयं
जुसादेशेन तु बाध्यते । अददुः । अदधुः * । अचाप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो ऋकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमादेशो
भवति । चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत ।
आत्मनेपदेष्विति किम् । चिन्वन्ति । लुनन्ति । अनत इति किम् । च्यवन्ते ।
प्लवन्ते । नित्यत्वाद् अ विकरणे कृते भोन्तादेशेन भवितव्यमित्यदादेशो न
भवति । अनकारान्तेनाङ्गेन ऋकारविशेषणं किम् । इह मा भूत् । अद्य श्वो
विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥

शीङोङ्गादुत्तरस्य ऋदेशस्यातो रुडागमो भवति । शेरते । शेरताम् ।
अशेरत । रुडयं परादिः क्रियते । स यदि ऋकारस्यैव स्याददादेशो न स्यादि-
त्यत एवायमादेशस्यागमो विधीयते । सानुबन्धग्रहणमयङ्लुगर्थम् । तेनेह न
भवति । व्यतिशेष्यते ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य ऋदेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति । संविदते ।
संविद्रते । संविद्रताम् । संविद्रताम् । समविदत । समविद्रत । वेत्तिरिति
लुम्बिकरणस्येदं ग्रहणम् । इह मा भूत् । विन्ते । विन्दाते । विन्दते इति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति । देवा अदुह । गन्धर्वा अप्स-
रसो अदुह । दुहेर्लङि भकारस्यादादेशे कृते रुट् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति
तकारलोपः । न च भवति । अदुहत । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । अदृश-
मस्य केतवः । अदृशोङि गुण इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृत्तैः । प्लुत्तैः ।
अतिजरसैः । जरामतिक्रान्तेरिति विग्रह्य समासे कृते ह्रस्वत्वे च भिस ऐसा-
देशो भवति । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति जरशब्दस्य जरसादेशः । संनि-
पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति परिभाषेयमनित्या कष्टाय क्रमणइति
निर्द्देशात् । अत इति किम् । अग्निभिः । वायुभिः । तपरकरणं किम् ।
सद्वाभिः । मालाभिः ॥

एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्क भविष्यति ।

कृतेप्येत्वे भौतपूर्व्यादेस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो जसः शीति यावत् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तमनतोपि भवति
नद्यैरिति । अतो न भवति । देवभिः सर्वभिः प्रोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरककारयोर्भिस ऐस् भवति । एभिः । अमीभिः ।
अकोरिति किम् । इमकैः । अमुकैः । अकोरित्येतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं
तन्मध्यपतितस्तद्व्यहणेन एह्यतइति । इदमदसोः कादिति नोक्तं, विपरीतोपि
नियमः संभाव्येत इदमदसोरैव कादिति । ततश्चेह न स्यात् । सर्वकैः ।
विश्वकैः । इह च स्यादेव । एभिः । अमीभिः । प्रतिषेधकरणं विपरीतनियम-
निवृत्त्यर्थम् * ॥

टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरां टाङ्सिङ्साम् इन आत् स्य इत्येते आदेशा
भवन्ति यथासंख्यम् । टा इत्येतस्येनादेशो भवति । वृत्तेण । प्लुत्तेण । ङसीत्ये-
तस्य आत् । वृत्तात् । प्लुत्तात् । ङसित्येतस्य स्यादेशो भवति । वृत्तस्य । प्लुत्तस्य ।

* ततश्चेहेत्यारभ्य निवृत्त्यर्थमित्यन्तः पाठः क्व चित्युक्तो नास्ति ।

अत इति किम् । सख्या । पत्या । अतिजरसिन अतिजरसादिति के चिदि-
च्छन्ति । यथा तु भाष्ये तथा नैतदिष्यतइति लक्ष्यते ॥

डेर्यः ॥ १३ ॥

डेरिति चतुर्थ्यकवचनस्य ग्रहणम् । अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य डे इत्येतस्य
य इत्ययमादेशो भवति । वृत्ताय । पूताय । अत इत्येव । सख्ये । पत्ये । संनिपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति परिभाषेयमनित्या तेन दीर्घा भवति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य डेः स्मै इत्ययमादेशो भवति । सर्वस्मै ।
विश्वस्मै । यस्मै । कस्मै । तस्मै । अत इत्येव । भवते । अथोत्रास्मै इत्यन्वा-
देशे ऽशादेशे एकादेशः प्राप्नोति तत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशात्पूर्वं स्मैभावः क्रियते
पश्चादेकादेश इति ॥

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥

ङसि ङि इत्येतयोरकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावा-
देशौ भवतः । ङसीत्येतस्य स्मात् । सर्वस्मात् । विश्वस्मात् । यस्मात् । तस्मात् ।
कस्मात् । ङीत्येतस्य स्मिन् । सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् । यस्मिन् । तस्मिन् ।
अन्यस्मिन् । अत इत्येव । भवतः । भवति । सर्वनाम्न इत्येव । वृत्तात् । वृत्ते ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरयोर्ङसिङ्यो स्मात् स्मिन् इत्येतावा-
देशौ वा भवतः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । परस्मात् । परात् ।
परस्मिन् । परे । अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अवरे । दक्षिणस्मात् । दक्षि-
णात् । दक्षिणस्मिन् । दक्षिणे । उत्तरस्मात् । उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे ।
अपरस्मात् । अपरात् । अपरस्मिन् । अपरे । अधरस्मात् । अधरात् । अधर-
स्मिन् । अधरे । स्वस्मात् । स्वात् । स्वस्मिन् । स्वे । अन्तरस्मात् । अन्तरात् ।
अन्तरस्मिन् । अन्तरे । नवभ्य इति किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शी ॥ १७ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति । सर्वे । विश्वे ।
ये । के । ते । दीर्घाच्चारणमुत्तरार्थम् । त्रपुणी । जतुनी ॥

त्रौङ् आपः ॥ १८ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्यौङ्गः शीत्ययमादेशो भवति । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे
पश्य । बहुरात्रे । कारीरगन्धे । डङ्कारः सामान्यग्रहणार्थः । औटोपि ग्रहणं
यथा स्यात् ।

ओकारोऽयं शीविधौ डिदृहीतो डिवास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।
सामान्यार्थस्तस्य चासंजनेस्मिन्डित्कार्ये ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥
डित्वे विद्याद्वर्णेनिर्देशमात्रं वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यातदादे ।
वर्णश्चायं तेन डित्वेऽप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औङः शी इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठतः ।
कुण्डे पश्य । यस्येति लोपः प्राप्तः ॥ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इति न
भवति । दधिनी । मधुनी । त्रपुणी । जतुनी ॥

जश्शसोः शिः ॥ २० ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरयोर्जश्शसोः शि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठ-
न्ति । कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि । त्रपूणि । जतूनि । जसा सहचरि-
तस्य शसो ग्रहणादिह न भवति । कुण्डशो ददाति । वनशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य औष् ॥ २१ ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टशब्देऽयह्यते । तस्मादुत्तरयोर्जश्शसोऽौशित्य-
यमादेशो भवति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । कृताकारस्य ग्रहणं किम् ।
अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य । एतदेव कृतात्वस्य ग्रहणं ज्ञापकमष्टन आ विभ-
क्ताधित्यात्त्वविकल्पस्य । षड्भ्यो लुगित्यस्यायमपवादो नाप्राप्ते तस्मिन्निदमार-
भ्यते । यस्तु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तस्मिन्प्राप्ते चाप्राप्ते चेति स न
बाध्यते । अष्टपुत्रः । अष्टभार्य, इति । तदन्तग्रहणमत्रेष्ट्यते । परमाष्टौ । उत्त-
माष्टौ । प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौशत्वं न भवति ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जश्शसोर्लुभ्यति । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य ।
पञ्च । सप्त । नव । दश । षट्प्रधानात्तदन्तादपि भवति । परमषट् । उत्त-
मषट् । यत्र तूपसर्जनं षट् ततो न भवति । प्रियषष्ः, प्रियपञ्चान इति ॥

स्वमेर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुभवांत । दधि तिष्ठति । दधि पश्य । मधु
तिष्ठति । मधु पश्य । त्रपु । जतु । तद्वाह्यणकुलमित्यत्र लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यते
पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यत्वाद्वा । लुको हि निमित्तमतोमिति लक्षणान्तरेण विहन्यते
न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैव, यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदमित्यं भवति ॥

अतो ऽम् ॥ २४ ॥

अकारान्ताच्चपुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । कुण्डं तिष्ठति । कुण्डं पश्य । वनम् । पीठम् । मकारः कस्माच्च क्रियते । दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

अद्द् इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

इतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्द् इत्ययमादेशो भवति । कतरत्तिष्ठति । कतरत्पश्य । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्य । इतरत् । अन्यतरत् । अन्यत् । पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । इत्करणं किम् । कतरत्तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घा मा भूत् । इह तु कतरत्पश्येति स्यानिवद्वावादमि पूर्वस्वेनापि सिद्धति । एवं तर्हि तकारादेश एव कस्माच्च विधीयते, हे कतरदिति संबुद्धेलोपो मा भूत् ।

अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते इतरादिषु ।

अद्दित्वाद्भुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ।

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषये अद्दादेशो न भवति । इतरमितरमण्डमजायत । वार्चनमितरम् । छन्दसीति किम् । इतरत्काष्ठम् । इतरत्कुडम् । अतोमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति वक्तव्यं नेतराच्छन्दसीति वचनं योगविभागार्थम् ॥ एकतराद्वि सर्वत्र छन्दसि भाषायां प्रतिषेध इष्यते ॥ एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्येति ॥

युष्मदस्मद्भां ङसो ऽश् ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदित्येताभ्यामुत्तरस्य ङसो ऽशित्ययमादेशो भवति । तव स्वम् । मम स्वम् । शित्करणं सर्वदेशार्थम् । अन्यथा ह्यादेशव्यपदेशप्रकूप्यर्थमादेरेव स्यात् ततश्च योचीत्येतन्न स्यात् ॥

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः । ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्तयोः प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मङ्गं दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २९ ॥

युष्मदस्मद्भामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि । अस्मान्कुलानि * ॥

* तस्माच्छसो नः पुंसांति सिद्धे स्त्रीनपुंसकार्थं वचनम् । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्गामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते । अस्मभ्यं दीयते । भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने कल्येदित्येत्वं प्राप्नोति । तदङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति । के चित्पुनरभ्यमादेशमेत्वनिवृत्त्यर्थं कुर्वन्ति । येषां तु शेषे लोपश्चिलोपस्तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चादेरेव भवति ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्गामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति । युष्मद्गच्छन्ति । अस्मद्गच्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्गामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । त्वद्गच्छन्ति । मद्गच्छन्ति ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्टं एह्यते । तस्य युष्मदस्मद्गामुत्तरस्याकमित्ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । अथ किमर्थमागतसुट्टो एह्यते । नद्यादेशविधानकाले सुट्टिवाते । तस्यैव तु भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम् । आदेशे कृते हि शेषे लोपे युष्मदस्मदकारान्तत्वात्सुट् प्राप्नोति । स स्थानिन्यन्तर्भूतत्वाच्चिवर्तते । दीर्घाच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अकमि तु सति ह्रस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यादेव सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति । तत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति भविष्यतीति । अकारकरणमेत्वनिवृत्त्यर्थमिति । अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ । तस्यौ । जलौ । मस्यौ । अत्रैत्वमेकादेशः स्थानिवद्भावे द्विवचनमित्यमेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते । एकादेशादनवकाशत्वादौत्वं द्विवचनादपि परत्वादेकादेश इति ॥

तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु हि इत्येतयोराशिषि विषये तातङादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । जीवताद्वान् । जीवतात्त्वम् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् । ङित्कारणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सर्वादेशस्तातङ्भवति । ङित्वाच्चास्य स्थानिवद्भावाद्यत्पित्त्वं प्राप्नोति तच्चिवर्तते, ङित्त्वं पित्त्वं भवति । तेन ब्रुव र्दङिति ब्रूताद्ववानितीष् न भवति । आशिषीति किम् । ग्रामं गच्छतु भवान् । गच्छ त्वम् ।

तातडि डित्वं संक्रमकृत्स्यादन्त्यविधिश्चेतच्च तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु चापकमाह ॥

तातडो डित्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।

न तद्वदनडादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

विदेः शतुर्बसुः ॥ ३६ ॥

विद ज्ञानइत्येतस्माद्वातोत्तरस्य शतुर्बसुरादेशो भवति । विद्वान् । विद्वंसौ । विद्वंसः । स्थानिवद्वाधादुगित्कार्ये सिद्धे वसोऽकारकरणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र क्सोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकानुबन्धकग्रहणे न द्वानुबन्धकस्येत्येतदपि न भवति । तथा सत्युकारकरणमनर्थकं स्यात् । अन्यतरस्याग्रहणं के चिदनुवर्त्तयन्ति । विदन् । विदन्तौ । विदन्तः ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति । प्रकृत्य । प्रकृत्य । पार्श्वतःकृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्य । समासइति किम् । कृत्वा । कृत्वा । अनञ्पूर्वइति किम् । अकृत्वा । अकृत्वा । परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अनञ्जिति हि नञा ऽन्यदनञ् नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते । तेन नञ् अनव्ययं चानञ् न भवति । स्वात्वाकालकादिषु मयूरग्रंसकादिषु निपातनाल्ल्यबादेशो न भवति । अथ वा समासइति निर्द्धारणे सप्तमी । तेन क्त्वान्तः समास एव परिगृह्यते । स च येन विधिस्तदन्त्येत्यनेन तदन्तविधिना, न तु कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । तथा चानञ्पूर्वइत्युच्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् न गतिर्न च कारकमिति । प्रधानं प्रस्थाप्येत्यादिषु हि प्रभृतीनन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधतएवेति ज्ञापितम् ॥

क्त्वापि कृन्दसि ॥ ३८ ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य क्त्वा इत्ययमादेशो भवति अपिशब्दाल्ल्यबपि भवति कृन्दसि विषये । कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा । प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यर्थयित्वा । ल्यबपि भवति । उदृत्य जुहोति । वाकृन्दसीति नोक्तं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेनासमासे ल्यबभवति । अर्च्यं तान् देवान् गतः । कृन्दोधिकार आज्ञसेरसुगिति यावत् * ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्चेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥

कृन्दसि विषये सुपां स्थाने सु लुक् पूर्वसवर्णं आ आत् शे या डा ड्या

* वा कृन्दसीत्याभ्य यावदित्यन्तः पाठः कुत्र चित्पुस्तके ईति ।

याच् आल् इत्येते आदेशा भवन्ति । सु । अनृत्तरा चञ्जवः स तु पन्थाः ।
पन्थान इति प्राप्ते ॥ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धुरि दक्षिणायाः ।
दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चषालं
ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लुरु । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते चर्मन् ।
चर्मणीति प्राप्ते । हविर्द्वाने * यत्सुन्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाह । यस्मिन्सु-
न्वन्ति तस्मिन्सामिधेनीरिति प्राप्ते । पूर्वसवर्णः । धीती । मती । सुष्टुती ।
धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । आ । उभा यन्तारौ । उभौ यन्तारौ इति
प्राप्ते । आत् । न ताद्वाह्मणाद् निन्दामि । न तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते ।
शे । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । यूयं वयमिति प्राप्ते । यूया-
देशो वयादेशश्च छान्दसत्वाच्च भवति । या । उर्या । धृष्ण्या । उरूणा धृष्णु-
नेति प्राप्ते । डा । नाभा पृथिव्याम् । नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते । ड्या ।
अनुष्ठा च्यावयतात् । अनुष्टुभेति प्राप्ते । याच् । साधुया । साध्विति सोर्लुकि
प्राप्ते । आल् । वसन्ता यजेत । वसन्तइति प्राप्ते ॥ इयाडियाजीकाराणामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥ इया । उर्विया परिधानम् । दार्विया । उरूणा दारूणेति
प्राप्ते । डियाच् । सुत्वेत्रिया । सुगात्रिया । सुत्वेत्रिणा सुगात्रिणेति प्राप्ते ।
ईकारः । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । सरसि शयानमिति प्राप्ते ॥ आडयाज-
यारामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आड् । प्रबाहवा । प्रबाहुनेति प्राप्ते । अयाच् । स्वप्नया
सव सेवनम् । स्वप्नेनेति प्राप्ते । अयार् । सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते † ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् इति मिबादेशो दृश्यते । तस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति ।
बर्धो वृत्रम् । क्रमो वृत्तस्य शाखाम् ‡ । लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्गोपेत्यडा-
गमाभावः । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । मकारस्यापि हि मकारवचनमनुस्वार-
निवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति । देवा
अदुह । गन्धर्वाप्सरसो अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न-
न्येयम् । दुग्धामिति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेतइति प्राप्ते । अपीत्यधिका-
राच्च भवति । तत्र आत्मानमनृतं कुरुते । आत्मनेपदेष्विति किम् । वत्सं
दुहन्ति कलशं चतुर्विलम् ॥

* हविर्धानायेति पाठान्तरम् ।

† अयारिति रेफ उपोत्तमं रितित्युपोत्तमस्योदात्तार्थः । अधिकोपं पाठ एकस्मिन् पुस्तके ।

‡ अवधिषमक्रमिषमिति प्राप्ते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

कृन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन्यरतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च यकारश्चकृन्दसि विषये । यजध्वैनं प्रियमेधाः । यजध्वमेनमिति प्राप्ते ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

तशब्दस्य लाणमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति । गात्रंगात्रमस्या नूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । ऊवध्वे गोहं पार्यिवं खन-
तात् । खनतेति प्राप्ते । अस्मारक्तः संसृजतात् । संसृजतेति प्राप्ते । सूर्यं चतु-
र्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

तप्नप्नथनाश्च ॥ ४५ ॥

तस्येति वर्त्तते । कृन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इत्येते आदेशा भवन्ति । तप् । शृणोत यावाणः । शृणुतेति प्राप्ते । सुनोत । सुनुतेति प्राप्ते । तनप् । संवरत्रा दधातन । धत्तेति प्राप्ते । तन । जुजुष्टन । जुजुतेति प्राप्ते । कृन्दसत्त्वात् श्लुः । थन । यदिष्टन । यदिच्छतेति प्राप्ते । पित्करणमङ्गित्वाथम् ॥

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

कृन्दसि विषये मसित्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इकारागमो भवति स च तस्यान्तो भवति, तद्गृहणेन एह्यतइत्यर्थः । पुनस्त्वां दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते । शलभं भञ्जयामसि । भञ्जयाम इति प्राप्ते । त्वयि रात्रिं वासयामसि । वासयाम इति प्राप्ते ॥

त्वा यक् ॥ ४७ ॥

त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति कृन्दसि विषये । दत्वाय सविता धियः । दत्वेति प्राप्ते । त्वापिच्छन्दसीत्यस्यानन्तरमिदं कस्माच्चोच्यते । समासइति तत्रानुवर्त्तते ॥

इष्टीनमिति च ॥ ४८ ॥

इष्टीनमित्ययं शब्दो निपात्यते कृन्दसि विषये । यजेः त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमादेशोऽन्यस्य निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ॥ पीत्वी-
नमित्यपीष्यते ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सिद्धम् ॥

स्नात्वाद्यादयश्च ॥ ४९ ॥

स्वात्वी इत्येवमादयः शब्दा निपात्यन्ते कृन्दसि विषये । स्वात्वी मलादिव । स्वात्वेति । प्राप्ते । पीत्वी सोमस्य वावृधे । पीत्वेति प्राप्ते । प्रकारार्थोयमादिशब्दः ॥

आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति कृन्दसि विषये । ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः । ब्राह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते । ये पूर्वासो यउपरास इत्यत्र परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छाभावः प्राप्तः । सङ्गद्वैतो विप्रतिबधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न भवति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥

कृन्दसीत्यतः प्रभृति निवृत्तम् । अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतिविषये क्यचि परतो ऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति वडवा । क्षीरस्यति माणवकः । वृषस्यति गौः । लवणस्यत्युष्ट्रः । आत्मप्रीताविति किम् । अश्वीयति । क्षीरीयति । वृषीयति । लवणीयति ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तृष्णातिरेको लालसा । अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति । अपर आह ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ दध्यस्यति, मध्वस्यति, इत्येवमाद्वर्थम् । अपर आह ॥ सुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ दधिस्यति, मधुस्यति, इत्येवमाद्वर्थम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥

आदिति वर्त्तते । अवर्णोत्सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् । सर्वसाम् । यासाम् । तासाम् । आदित्येव । भवताम् । आमीति षष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न डेराम् नद्याम्बोभ्य इति, तस्य हि परत्वादाङ्ग्याट्स्याटो भवन्ति । यश्च घादामुः, आमश्च लिटि न तौ सर्वनाम्नः स्तः । सानुबन्धकाविति वा न गृह्यते । आमीति सप्तमीनिर्द्देश उत्तरार्थः । इह तु सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्द्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येति षष्ठीप्रकृतिर्भविष्यति ॥

त्रैस्त्रयः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ॥ त्रीणामित्यपि कृन्दसीष्यते ॥ त्रीणामपि समुद्राणामिति ॥

ह्रस्वनदापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्तावन्तादावन्ताच्चात्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वान्तात्तावत् । वृक्षाणाम् । प्रक्षाणाम् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् * ।

नव्यन्तात् । कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरीणाम् । शार्ङ्गरीणाम् ।
लक्ष्मीणाम् । ब्रह्मबन्धूनाम् । वीरबन्धूनाम् । आबन्तात् । खट्वानाम् । माला-
नाम् । बहुराजानाम् । कारीषगन्धानाम् ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाञ्छात्तरस्यामो नुडागमो भवति । षण्णाम् ।
पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । रेफान्तायाः
संख्यायाः षट्संज्ञा न विहिता । षड्भ्यो लुगिति लुग् मा भूत् । बहुवचन-
निर्द्वंशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति । परमषण्णाम् । परमपञ्चानाम् ।
परमसप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जनीभूतायास्तु संख्याया न भवति ।
प्रियषष्णाम् । प्रियपञ्चाम् । प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोश्छन्दसि विषये ग्रामो नुडागमो भवति । श्रीणा-
मुदारो ध्रुणो रयीणाम् । अप्यत्र सूतग्रामणीनाम् । श्रीशब्दस्य ग्रामीति
विकल्पेन नदीसंज्ञा तत्र नित्यार्थं वचनम् । सूतग्रामणीनामिति यदा सूताश्च
ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं वचनम् । यदा तु सूतश्च
ग्रामणीश्च सूतग्रामणि । सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि चेति
सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादित्येव सिद्धम् ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्मादृक्पादान्ते वर्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति ।
विद्वाहि त्वा सत्पतिं शूरगोनाम् । पादान्तइति किम् । गवां गोत्रमुदसृजो
यदङ्गिरः । सर्वं विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति पादान्तेऽपि क्वचित् भवति ।
हन्तारं शत्रूणां हृदि विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इदितो धातुर्नुमागमो भवति । कुडि । कुण्डिता । कुण्डितुम् ।
कुण्डितव्यम् । हुडि । हुण्डिता । हुण्डितुम् । हुण्डितव्यम् । कुण्डा । हुण्डा ।
इदित इति किम् । पठति । पठति । अयं धातूपदेशावस्थायामेव नुमागमो
भवति, कुण्डा हुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् । तथाहि
धिन्विक्कृण्वोर चेति प्रत्ययविधावेव नुमनुवक्तव्योर्ग्रहणम् । धातुग्रहणं चेह
क्रियते धातूपदेशकालएव नुमागमो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तासिसिचोदि-
दित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठ्यते । ग्रामस्तेत्येवमादौ
दि, हनः सिजिति क्त्विविधानसामर्थ्याच्चकारलोपो न भवति । मन्तेत्यच्-

प्यसिदुवदत्राभादिति टिलोपम्यासिदुत्वाच्चलोपो न भवति इह कस्माच्च भवति । भेता ह्येतेति । इरितां समुदायस्येत्संज्ञेतीदित्त्वं नास्ति । अथयवशो पीत्संज्ञायां सत्यां गोः पादान्तद्वेतोन्तग्रहणमनुवर्तयितव्यम् । तेनान्तेदितो धातवो गृह्यन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति । मुच् । मुञ्चति । लुप् । लुप्यति । विद् । विन्दति । लिपि । लिप्यति । सिच् । सिञ्चति । कृती । कृन्तति । खिद । खिन्दति । पिश । पिंशति । शे इति किम् । मोक्ता । मोक्तुम् । मोक्तव्यम् । मुचादीनामिति किम् । तुदति । नुदति ॥ शे वृम्फादीनामुप-संख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ के पुनस्तृम्फादयः । वृफ वृम्फ वृप्पौ । वृफ वृम्फ उक्लेशे । गुफ गुम्फ यन्ये । उभ उम्भ पूरणे । शुभ शुम्भ शोभार्थे, इत्यत्र ये सानुषङ्गास्तृम्फादयः, स्तेषामनिदितां हल उपधायाः कृडितीयनुनासिकलोपे कृते नुम्विधीयते । स च विधानसामर्थ्याच्च लुप्यते । वृम्फति । वृम्फति । गुम्फति । उम्भति । शुम्भति । ये तु निरनुषङ्गास्तेषां वृफति वृफति गुफति उभति शुभतीत्येवं भवति ॥

मस्जिनशोर्भलि ॥ ६० ॥

मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गयोर्भलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । मङ्गा । मङ्गुम् । मङ्गव्यम् । नंष्टा । नंष्टुम् । नंष्टव्यम् । भलीति किम् । मज्जनम् । नशिता ॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गादिलोपार्थम् ॥ मग्नः । मग्नवान् ॥

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्येतयोरजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । रन्धयति । रन्धकः । साधुरन्धी । रन्धो वर्त्तते । जम्भयति । जम्भकः । साधुजम्भी । जम्भ-जम्भम् । जम्भो वर्त्तते । परापि सती वृद्धिर्नुमा बाध्यते नित्यत्वात् । अवीति किम् । रट्ठा । जम्भम् ॥

नेत्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता । रधितुम् । रधितव्यम् । इटीति किम् । रन्धनम् । रन्धकः । अलिटीति किम् । ररन्धिव । ररन्धिम । नुमि कृते संयोगान्तत्वादसंयोगाल्लिट्कृदिति कित्त्वं नास्तीति नलोपो न भवति । अथ कसौ कथं भवितव्यं, रधिवानिति । कथमेत्वाभ्या-सलोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते ततो नुमागमस्तस्यौपदेशिकत्वाश्रयो ज्ञेयः । अथ इटि, लिटीत्येवं नियमः कस्माच्च क्रियते लिट्येवेति नान्यत्रेति ।

विपरीतमण्यवधारणं संभाव्यते इत्येष लिटि नान्यत्रेति । तथा हि सति रन्त्ये-
त्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव ॥

रभेरशब्बिटोः ॥ ६३ ॥

रभेरङ्गस्य शब्बलिङ्गजिते ऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । आर-
म्भयति । आरम्भकः । साधारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भो वर्त्तते । अश-
ब्बिटोरिति किम् । आरभते । आरभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाजादौ प्रत्यये शब्बलिङ्गजिते नुमागमो भवति । लम्भयति । लम्भकः ।
साधुलम्भी । लम्भलम्भम् । लम्भो वर्त्तते । अशब्बिटोरित्येव । लभते । लभे ।
अचीत्येव । लब्धा । लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आङो यि ॥ ६५ ॥

आङ उत्तरस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आलम्भ्या
गोः । आलम्भ्या वहवा । प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुमि कृते विद्वत्तमदुपधत्वमिति अह-
लोऽर्थ्यदिति एयत्प्रत्ययस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तस्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं
भवति । यति तु पुनरुत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । आङ इति किम् । लभ्यः * ।
कथमग्निष्टोम आलभ्य इति । सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्प्यन्ते । अथ वा
आलभ्य इत्यत्र नुमि कृते ऽनुषङ्गलोपः क्रियते ॥

उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये नुमा-
गमो भवति । उपलम्भ्या भवता विद्या । उपलम्भ्यानि धनानि । एयत्प्रत्यया-
न्तत्वादनन्तस्वरितत्वमेव । प्रशंसायामिति किम् । उपलभ्यमस्मादुपलम्भ्यात्किं
चित् । योऽदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमिदम् ॥

उपसर्गात्खल्घजोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खल्घजोः परतो नुमागमो भवति । ईषत्प्रलम्भः ।
सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । घञि । प्रलम्भो, विप्रलम्भः । सिद्धे सत्यारम्भो निय-
मार्थः । उपसर्गादेव लभेः खल्घजोः परतो नुमागमो भवति, नान्यत्र । ईष-
त्प्रलम्भः । लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सु दुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल्-

* अदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमेतत् । यीति किम् । आलब्धा । इत्यधिक्यमीकस्मिन्मुक्तम् ।

घञोः परतो नुमागमो भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । घञि । सुलाभो दुर्लाभः । केवलाभ्यामिति किम् । सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते । पञ्चम्यां हि व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्गः । अतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीयत्वादन्तेः केवल एव सुशब्द उपसर्ग इति भवति प्रतिषेधः । यदा त्वतिशब्दो न कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येवातिसुलम्भ इति । पञ्चमीनिर्देश-पक्षेऽप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विभाषाचिसमुलोः ॥ ६६ ॥

चिष्णु णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । अलाभि । अलम्भि । लाभम् २ । लम्भम् २ । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेनानुपसृष्टस्य विकल्प, उप-सृष्टस्य नित्यं नुम्भवति । प्रालम्भि । प्रलम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्चतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । भवतु । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ईयसुन् । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । शतृ । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । अञ्चतेः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । उगिदचामिति किम् । दृषत् । दृषदौ । दृषदः । सर्वनामस्थान-इति किम् । भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्, अञ्चते-रेव धातोरन्यस्य मा भूत् । उखासत् । पर्णध्वत् । अधातोरिति किम् । अधा-तुभूतपूर्वस्य यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमत्यति, गोमत्यतेरप्रत्ययः, गममान् । अत्र हि धातुत्वादञ्चतिग्रहणाच्च स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । असमासइति किम् । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । युजेरिती-कारनिर्देशाद् युज समाधावित्यस्य ग्रहणं न भवति । युजमापचा चययः ॥

नपुंसकस्य भल्लचः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य भल्लन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । उदश्चिन्ति । शङ्चन्ति । यशांसि । पर्यासि । अजन्तस्य । कुण्डानि । वनानि । चपूषि । जतूनि । नपुंसकस्येति किम् । अग्निचिद्वाह्मणः । भल्लच इति किम् । बहुपुरि । बहुधोर । विमलदिवि । वत्सारि । अहानि । उगितो भल्ल-न्तस्य नपुंसकस्य परत्वादनेनैव नुम्भवति । श्रेयांसि भूयांसि कुर्वन्ति कृषन्ति ब्राह्मणकुलानि ॥ बहुर्वि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुर्वि ब्राह्मणकुलानि ॥ कन्यापूषे नुममेकदृच्छन्ति ॥ बहुर्वि ब्राह्मणकुलानि ॥

इको ऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । जपुणी । जतुनी । तुम्बुहणी । जपुणे । जतुने । तुम्बुहणे । इक इति किम् । कुण्डे । पीठे । अज्यहणमुत्तरार्थम् । यद्येवं, तत्रैव कर्तव्यम् । इह तु करणे एतत्प्रयो-
जनं हे जपो इत्यत्र नुम् मा भूदिति, । न हिंसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः
स्यात् । ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणं प्रतिषिद्धे विभक्तिरेव नास्ति ।
एतदेवाज्यहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोत्र न भवतीति । तथा च संबुद्धि-
गुणः क्लियते । विभक्ताविति किम् । तौम्बुरं चूर्णम् ।

इकोचि व्यञ्जने माभूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणोऽपि लुप्रे किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नमा अपि ।

नुद् घाघ्य उत्तरार्थे तु इह किं चित्रणो इति ॥

तृतीयादिषु भाषित पुंस्कं पुंवद्भालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गमिगन्तं गाल-
वस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्भवति । यथा पुंसि इस्वनुमौ न भवतस्तद्वद्भाषि न
भवत इत्यर्थः । यामणीर्ब्राह्मणः । यामणि ब्राह्मणकुलम् । यामण्या ब्राह्म-
णकुलेन । यामणिना ब्राह्मणकुलेन । यामण्ये ब्राह्मणकुलाय । यामणिने
ब्राह्मणकुलाय । यामण्यो ब्राह्मणकुलात् । यामणिनो ब्राह्मणकुलात् ।
यामण्यो ब्राह्मणकुलस्य । यामणिनो ब्राह्मणकुलस्य । यामण्योर्ब्राह्मणकु-
लयोः । यामणिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । यामण्यां ब्राह्मणकुलानाम् । नुमचि
रिति पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । यामणीनां ब्राह्मणकुलानाम् । यामण्यां ब्राह्म-
णकुले । यामणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिर्ब्राह्मणः । शुचि ब्राह्मणकुलम् ।
शुचिना ब्राह्मणकुलेन २ । शुचये ब्राह्मणकुलाय । शुचिने ब्राह्मणकुलाय ।
शुचेर्ब्राह्मणकुलात् । शुचिनो ब्राह्मणकुलात् । शुचेर्ब्राह्मणकुलस्य । शुचिनो
ब्राह्मणकुलस्य । शुचोर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मण-
कुले । शुचिनि ब्राह्मणकुले । तृतीयादिष्विति किम् । यामणिनी ब्राह्मण-
कुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले । भाषितपुंस्कमिति किम् । जपुणे । जतुने । इह
कस्माच्च भवति । पीलुर्वृत्तः पीलु फलं, पीलुने फलायेति । समानायामाङ्गौ
यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य पुंवद्भावः । इह तु वृत्ताङ्गतिः प्रवृत्ति-
निमित्तं पुंसि अज्यहणं । फलाङ्गतिर्नपुंसके । तदेतदेवं कथं भवति भाषितपुं-
स्कमिति । भाषितः पुमान्वास्मिन्नर्थं प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कवाङ्मनोऽयम् ।

तद्योगादभिधेयमपि यद् नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कम् । तस्य प्रतिपादिकं
यच्छब्दरूपं तदपि भाषितपुंस्कमिति । इक इत्येव । कीलालपा ब्राह्मणः ।
कीलालपं ब्राह्मणकुलम् । कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन । अचीत्येव । यामाशिभ्यां
ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यदणामनङ्कुदान्तः ॥ ७५ ॥

अस्थि दधि सक्थि अन्ति इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वच्चादिषु
विभक्तिषु परतो ऽनङ्कित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति । अस्थ्या ।
अस्थे । दध्ना । दध्ने । सक्थ्या । सक्थ्ये । अत्त्या । अत्त्ये । अस्थ्यादय आकु-
दान्तास्तेषामनङ्गादेशः स्यान्निवद्वावादनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम् । तत्र भक्ष-
जायामल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्ता भवति । इतैरस्थ्यादि-
भिर्नपुंसकैरनपुंसकस्याप्यङ्गस्य तदन्तसदृशमिष्यते ॥ प्रियास्थ्या ब्राह्मणेन ।
प्रियदध्ना * । तृतीयादिष्विति किम् । अस्थिनी । दधिनी । अचीत्येव ।
अस्थिभ्याम् । दधिभ्याम् ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसक्थ्यदणामनङ् छन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्ततोऽन्य-
त्रापि दृश्यते । अचीत्युक्तमनङ्गादावपि दृश्यते । इन्द्रो दधीचो अस्त्रभिः ।
भद्रं पश्येमात्रभिः । तृतीयादिष्वित्युक्तमतृतीयादिषु दृश्यते । अस्थान्युत्कृत्य
जुहोति । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि दृश्यते । अतश्चक्षता लाङ्गुलेन । अस्थ-
न्वन्तं यदनस्या विभर्ति ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

द्विवचने परतश्छन्दसि विषये ऽस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति, स
चोदात्तः । अची ते इन्द्रपिङ्गले कपेरिव । अचीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । अची
इत्यत्र नुम्रात्वादीकारेण बाहुयते । तत्र कृते सङ्गद्वौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं
तद्वाधितमेवेति पुनर्नुम् क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

नाभ्यस्ताच्छतुस्तस्य शतर्नुम् भवति । ददत् । ददतौ । ददतः । दधत् ।
दधतौ । दधतः । जजत् । जजतौ । जजतः । जायत् । जायतौ । कायत् ।
शतुरनन्तर ईकारे न विहित इति व्यवहितस्यापि नुम् प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

* प्रियास्थे । प्रियदध्ने । प्रियसक्थ्या । प्रियसक्थ्ये । प्रियात्त्या । प्रियात्त्ये । इतः कुदाङ्
रवाप्यङ्गाभ्याम् अङ्गिन् पुंस्त्वञ्च ।

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रुप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति । ददति ददन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि । जजति जजन्ति कुलानि । जायति जायन्ति कुलानि ॥

आच्छीनद्वोर्नुम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्वोः परतः । तुदती कुले । तुदन्ती कुले । तुदन्ती ब्राह्मणी । तुदती ब्राह्मणी । याती कुले । यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती ब्राह्मणी । करिष्यती कुले । करिष्यन्ती कुले । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुम् । उभयस्य आश्रये नान्तादिवदित्यन्तादिवद्वावोपि नास्ति । भूतपूर्वगत्याश्रये वा ऽदती प्रतीत्येवमादिष्वतिप्रसङ्ग इति । अत्र समाधिं के चिदाहुः । शत्रुवयवे शत्रु-शब्दो वर्तते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रुवयव इति * । अपरे पुनराहुः । आदित्येतेन शीनद्वोर्वेव विशेष्यते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्वो तयोः परतः शत्रुप्रत्ययस्य मुम्भवतीति । तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचन-ग्रामाण्यादिति तकारेणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते । आदिरिति किम् । कुर्वती । सुन्वती । शीनद्वोरिति किम् । तुदताम् । नुदताम् ॥

शप्श्येनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥

शप् श्यन् इत्येतयोः शतुः शीनद्वोः परतो नित्यं नुमागमो भवति । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले । सीव्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यग्रहणं वेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहारम्भसामर्थ्याच्चित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्क्येत् ॥

सावनडुहः ॥ ८२ ॥

सौ परतो ऽनडुहोङ्गस्य नुमागमो भवति । अनड्वान् । हे अनड्वन् । अत्र के चिदादित्यधिकारादाममोः कृतयोर्नुमं कुर्वन्ति । तेन नुमामामागमौ न बाधेते, आमम्भ्यां च नुमिति । अपरे तु सत्यपि सामान्यविशेषत्वे आममो-र्नुमश्च समावेशमिच्छन्ति । न बाध्यबाधकभावं, यथा चिचौषत्यादिषु दीर्घ-त्वद्विर्बचनयोरिति ॥

दृक्स्ववस्स्वतवसां कृन्दसि ॥ ८३ ॥

दृक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति कृन्दसि विषये । ईदृङ् । तादृङ् । यादृङ् । सदृङ् । स्ववान् । स्वतवान्यायुरग्ने ॥

* यथा ग्रामो दग्ध इति ग्रामेकदेशे ग्रामशब्दो निर्दिश्यतइत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

दिव औत् ॥ ८४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परतो औदित्ययमादेशो भवति । औः । दिविति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकः स इह न दृश्यते । अतद्व्युत्पत्तिः ॥

पथिमथ्यभुक्तामात् ॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् अभुक्तिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति । पन्थाः । मन्थाः । अभुक्ताः । स्थानिन्यनुनासिके ऽपि आकारो ऽनुनासिको न भवति । भाव्यमानेन सञ्चरणानां ग्रहणं न भवतीति * शुद्धो ह्ययमुच्चार्यते ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति । सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानौ । पन्थानम् । पन्थानौ । अभुक्ताः । अभुक्ताणौ । अभुक्ताणः । अभुक्ताणम् । अभुक्ताणौ । आदिति वर्त्तमाने पुनरद्वचनं वपूर्वार्थम् । अभुक्तमित्यत्र वा वपूर्वस्य निगमइति दीर्घविकल्पः ॥

थोन्यः ॥ ८७ ॥

पथिमथोस्यकारस्य स्थाने न्य इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः ॥

भस्य टेलोपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेलोपो भवति । पथः । पथा । पथे । मथः । मथम् । मथे । अभुक्तः । अभुक्ता । अभुक्ते । सर्वनामस्थानइत्यनुवर्त्तमानमपि विरोधादिह न संबध्यते ॥

पुंसो ऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतो ऽसुङित्ययमादेशो भवति । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः † । इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्वमुत्पत्त्यायां विभक्तौ असुञ्जित्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति । तदर्थमसुङ्पदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यम् । तेन परमपुमानित्यन्तोदात्तो भवति । पुमानित्ययं पुनराद्युदात्त इव ॥

गोतो णित् ॥ ९० ॥

* भाव्यमानो ऽयं सञ्चरान् न दृष्ट्वातीति पा० २ ।

† सर्वनामस्थान इत्येव । पुंसः पश्येत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्ववति । णित्कार्याणि तत्र भवन्ती-
त्यर्थः । गोः । गावौ । गावः । तपरकरणं किम् । चित्रगुः । शबलगुः । कथं हे
चित्रगो हे शबलगव * इति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति संबुद्धि-
सोर्गुणे कृते णित्त्वं न भवति । अथ वा गोत इति संबन्धलक्षणा बध्नी ।
गोतः संबन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति । यच्च तदर्थस्यैकत्वादिवु सर्वनामस्थानं
तद्वोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । चित्रगुशब्दात् सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यै-
कत्वादीनाह । तपरकरणं तु निद्वैशार्थमेव । के चिदेतो णिद्विति पठन्ति ।
गोशब्दादपि विद्यते तदर्थम् । गोः । गावौ । गावः । गोत इत्येव तपरक-
रणनिद्वैशब्दादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । वर्णनिद्वैशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

णलुत्तमो वा ॥ ६१ ॥

उत्तमो णत्वा णिद् भवति । णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः । अहं
चकार । अहं चकार । अहं पपच । अहं पपाच ॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ६२ ॥

असंबुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्ववति । सखायौ ।
सखायः । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ६३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्सुशब्दः संबु-
द्धिर्न भवति । सखा । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

ऋदुशनस्पुरदंशोनेहसां च ॥ ६४ ॥

अकारान्तानामङ्गानामुशनस् पुरदंशस् अनेहस् इत्येतेषां चासंबुद्धौ सौ
परतो ऽनङादेशो भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । माता । पिता । भ्राता । उशना ।
पुरदंशा । अनेहा । असंबुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे मातः । हे पितः । हे पुरदंशः ।
हे अनेहः । हे उशनः ॥ उशनसः संबुद्धावपि पठे ऽनङ् इष्यते ॥ हे उशनम् ॥
न हिंसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधोपि पक्षदृश्यते ॥ हे उशन । तथा चोक्तम् ।

संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माथ्यादिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ६५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुन्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थाने ऽसंबुद्धौ परतः
तृज्ववति । तृज्वत्स्य यद्वपं तदस्य भवतीत्यर्थः । कृपातिदेशायम् । प्रत्या-

सत्तेश्च क्रुशेरेव वृजन्तस्य यदूपं तदतिदिश्यते । तच्च क्रोष्ट इत्येतदन्तो-
दात्तम् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । सर्वनामस्या-
नइत्येव । क्रोष्टून् । असंबुद्धावित्येव । हे क्रोष्टो ॥

स्त्रियां च ॥ ९६ ॥

असर्वनामस्यानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य वृज्वद्भवति । क्रोष्ट्री ।
क्रोष्ट्रीभ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टुशब्दं के चिद्वैरादिषु पठन्ति । ते ङीष् प्रत्यये
वृज्वद्भावं कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः पञ्चक्रोष्ट्रभीरघैरिति स्त्रीश-
ब्दस्य * लुकि कृते च सिद्ध्यति । तत्र प्रतिविधेयम् । ये तु गौरादिषु न पठन्ति ।
तेषां स्त्रियामित्यर्थनिर्देशः, स्त्रियां वर्त्तमानः क्रोष्टुशब्दः वृज्वद्भवति । कृते उति-
देशे चवेभ्यो ङीष्बिति ङीष्प्रत्ययः । तत्रोदात्तयो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एव
क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा वृज्वद्भवति । क्रोष्ट्रा ।
क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टुरि । क्रोष्टौ । क्रोष्टोः । क्रोष्टोः ।
तृतीयादिष्विति किम् । क्रोष्टून् । अघीति किम् । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ॥
वृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमनुदो भवतः ॥ * ॥ प्रियक्रोष्टुवे ऽरण्याय ।
प्रियक्रोष्टुने वृषलाय । नुट् । क्रोष्टूनाम् ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ९८ ॥

चतुर अनडुह इत्येतयोः सर्वनामस्याने परत आमागमो भवति, स
चोदात्तः । चत्वारः । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् ॥ तदन्त-
विधिरन्नेष्यते ॥ प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियानड्वान् । प्रिया-
नड्वाहौ । प्रियानड्वाहः ॥ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनडुहो ।
अनड्वाही । गौरादिपाठात्सिद्धम् ॥

अम्संबुद्धौ ॥ ९९ ॥

संबुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरमागमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । हे प्रिय-
चत्वाः । हे प्रियानड्वान् ॥

चतु इद्धातोः ॥ १०० ॥

चकारान्तस्य धातोर्इद्भ्य इकारदेशो भवति । किरिति । गिरिति ।
आस्तीर्यम् । विस्तीर्यम् । धातोर्गिरिति किम् । पितृणाम् । मातृणाम् ॥ लाच-

लिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते ॥ द्विकीर्षतीत्यत्रापि यथा स्यादिति धातुग्रहणं क्रियते * ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्तयतः । कीर्त्तयन्ति ॥

उदाष्ट्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्ठाः पूर्वा यस्माद् ऋकारादसावोष्ठापूर्वस्तदन्तस्य धातोरङ्गस्य उकारादेशो भवति । पूर्त्ताः पिण्डाः । पुपूषति । मुमूषति । दन्त्योष्ठापूर्वाण्योष्ठापूर्वा भवतीत्यत्रापि भवति । वुवूषति ऋत्वजम् । प्रावुवूषति कम्बलम् । ओष्ठोच प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव वृद्धते तेन ऋ गतावित्यस्य संपूर्वस्य समीर्षमिति भवति † ॥ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ आस्तरणम् । आस्तरकः । निपरणम् । निपारकः । निगरणम् । निगारकः ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ १०३ ॥

कृन्दसि विषये ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति । ओष्ठापूर्वस्येत्युक्तमनोष्ठापूर्वस्यापि भवति । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । ओष्ठापूर्वस्यापि न भवति । पप्रितमम् । क्व चिद् भवति पपुरिः ॥ इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति । अचैषीत् । अनैषीत् । अलावीत् । अपाठीत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अन्तरङ्गमपि गुणमेषां वृद्धिर्वचनाद्वाधते । न्यनुवीद् न्यधुवीद् इत्यत्र कुटादित्वाद् द्वित्वे सति प्रतिबिद्वायां वृद्धावुवडादेशः क्रियते । परस्मैपदेष्विति किम् । अच्योष्ट । अष्टोष्ट ॥

अतो लूरान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति । ह्र । अचारीत् । त्सर । अत्सारीत् । ज्वल । अज्वालीत् । ह्यल । अह्या-

* तपरकरणमसंदेहार्थमित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† तेनेह न भवति । समीर्षमिति । ऋ गतावित्यस्य संपूर्वस्य यद्यपि समो मकार ओष्ठ्याः पूर्वा इति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्षमित्यत्र न भवतीति पाठान्तरमेकस्मिन् पुस्तके ।

सीत् । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पस्यायमपवादः । अत इति किम् । न्यबो-
रीत् । न्यमीलीत् । ज्ञान्तस्येति किम् । मा भवानशीत् । मा भवानटीत् ।
अन्तग्रहणं किम् । अश्वभीत् । अश्वल्लीत् । अत्र यो रेफलकारावङ्गस्यान्तो न
सावतः समीपौ ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वदव्रजोर्हलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः ।
अवादीत् । अव्राजीत् । विकल्पबाधनार्थं वदिव्रजियग्रहणम् । हलन्तानाम् ।
अपातीत् । अभैत्सीत् । अचैत्सीत् । अरौत्सीत् । अत्र योगविभागे सति
हलन्तग्रहणमन्तरेणापि सिद्ध्यति । कथं, वदिव्रज्योरित्यत्र प्रथमयोगे अत इति
स्थानी अनुवर्तते । ततो यदच इति सूत्रं तत्राङ्गेनाविशेष्यते । अङ्गस्याचः
सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतदुत्प्रेषणं हलसमुदायपरिग्रहार्थम् । इहापि
स्यात् । अराङ्गीत् । अभाङ्गीत् । अन्यथा हि येन भाव्यधानं तेन व्यवहितेपि
वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधाने स्यादनेकेन हला न स्यात् । उदवो-
ठामुदवोठमित्यत्र वहेः सिचि ठत्त्वसलोपादीनां पूर्वत्रासिद्धिमित्यसिद्धत्वात्पूर्वं
हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते पश्चाद् ठलोपनिमित्तमेत्वम् । तत्र कृते पुनर्वृ-
द्धिर्न भवति, कृतत्वात् । यत्र त्वकृता वृद्धिरेकारस्यैव तत्र भवति । सोठामि-
अस्यापत्यं सोठामिच्चिरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असेवीत् ।
अकोषीत् । अमोषीत् । हलन्तस्येत्येव । अलावीत् । ननु च एतदप्यन्तरङ्गत्वा-
दुणावादेशयोः । कृतयोर्हलन्तं भवति । नैतदेवम् । अन्तरङ्गमपि गुणं वचनार-
म्भसामर्थ्यात्सिचि । वृद्धिर्बाधते इत्युक्तम् ॥

हृम्यन्तक्षणाश्वसजागृणिश्व्यदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां क्षण श्वसं जागृणि
श्वि इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति । ग्रह ।
अग्रहीत् । स्यम् । अस्यमीत् । व्यय । अव्ययीत् । टुप्रम । अवमीत् । क्षण ।
अक्षणीत् । श्वस् । अश्वसीत् । जागृ । अजागरीत् । णि । अनयीत् । ऐल-
यीत् । श्वि । अश्वयीत् । एदिताम् । रगे । अरगीत् । कखे । अ कखीत् ।
स्यन्तक्षणाश्वसामेदितां च अतो हलादेर्लघोरिति । विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः ।
जागृणिश्वीनां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च नेटीति न प्रतिषिध्यते । न
वान्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं गुणो भवति सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात् । यदि पूर्वं गुणः

स्याद्विह णिश्चिहणमनर्थकं स्यात् । गुणायादेशयोः कृतयोर्गकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तस्माद्विदमेव णिश्चिहणं ज्ञापकं न सिद्ध्यन्तरङ्गमस्तीति । अथ जाययहणं किमर्थम् । ज्ञायो विचिहणवृद्धिस्तु इति जागर्तृगुणो वृद्धेरपवादो विधीयते । स यथा अचो ङिणतीति वृद्धिं बाधते, तथा सिचि वृद्धिर्मपि बाधिष्यते । नैतदस्ति । कृते गुणे ऽतो ज्ञान्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिध्यते । अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते । यथा जागरयतीत्यत्रात उपधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति । तथा चिहणतोः प्रतिषेधार्थवान्भवति इति शक्यमिह जाययहणमकर्तुम् । तप्तु क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

ऊर्णातेर्बिभाषा ॥ ६ ॥

ऊर्णातेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरं परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । प्रौर्णावीत् । प्रौर्णवीत् । विभाषोर्णांरित्याङिस्त्वपत्ते वृद्धिविकल्पोयम् । ङित्वपत्ते तु गुणवृद्धोऽभावे उवङ् भवति । प्रौर्णवीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरं परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । अकणीत् । अकाणीत् । अरणीत् । अराणीत् । अत इति किम् । अदेवीत् । असेवीत् । न्यकुटीत् न्यपुटीत् इत्यत्रात इत्यस्मिन्नसति स्यान्निनिर्द्देशार्थमत्र इत्येतदनुवर्त्तयितव्यम् । तत्र अजलक्षणा वृद्धिरिन्नक्षणा न भवतीति कृडिति चेति प्रतिषेधो न स्यात् । हलादेरिति किम् । मा भवानशीत् । मा भवानटीत् । लघोरिति किम् । अतसीत् । अरसीत् । अथेह कस्माच्च भवति अचकासीदिति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्राप्ताद्यादिति हलाव्यवधानमाश्रितं न पुनरत्रापि व्यवधानमिति वृद्धिर्न भवति । अथ पुनरेकेन वर्णनं व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेनेति कल्पने शक्यमर्तुं लघोरिति, अतसीदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति न भविष्यति, तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् । इतीत्येव । अपासीत् ॥

नेङ्गशि कृति ॥ ८ ॥

वशादौ कृति प्रत्यये परत इहागमो न भवति । वरमनादौ प्रयोक्तव्यम् । ईशिता । ईशितुम् । ईश्वरः । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तः । भसिता । भसितुम् । भस्म । याचिता । याचितुम् । यात्रा । वरमनादौ इत्युदाहरणप्रदर्शनार्थम् । न वरिगणनम् । तेन अमन्ताद् इत्येवमादावपि हि प्रतिषेधो भवति । अथ तत्रोच्चादयो बहुलमिति समाधीयते । संभवादाहरणप्रदर्शनमेतत् । कृतीति किम् । रुदिव । रुदिम् ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥

ति तु त्र त थ सि सु सर कस इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति ।
 तीति क्तिन्क्तिवोः सामान्यग्रहणम् । क्तिच् । तनिता । तनितुम् । तन्तिः ।
 क्तिन् । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तिः । तु ॥ सितनिगमिमसिच्यविधाञ्जुशि-
 भ्यस्तुन् ॥ सचिता । सचितुम् । सक्तुः । त्र । दाग्दीशसयुयुजेति घृन् । पतिता ।
 पतितुम् । पञ्च वाहनम् । उणादिव्यपि सर्वधातुभ्यः घृन् । तनिता । तनितुम् ।
 तन्त्वम् । त ॥ हसिमृगृण्वमिदमितमिलूपधुर्विभ्यस्तन् ॥ हसिता । हसितुम् ।
 हस्तः । लविता । लवितुम् । लोतः । पविता । पवितुम् । पोतः । धूर्विता ।
 धूर्वितुम् । धूर्त्तः ॥ औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते न पुनः कस्य ॥
 हसितमित्येव हि तत्र भवति । थ । हनिकुषीनीरमिकाशिभ्यः क्यन् ।
 कोषिता । कोषितुम् । कुष्ठम् । काशिता । काशितुम् । काष्टम् । सि ।
 उविशुषिकुषिभ्यः क्सिः । कोषिता । कोषितुम् । कुचिः ॥ सुक् च इषेः ॥
 एषिता । एषितुम् । इक्षुः । सर ॥ आशेः क्तरन् ॥ अशिता । अशितुम् ।
 अतरम् । क ॥ इणभीकापाशल्पतिमर्चिभ्यः कन् ॥ शलिता । शलितुम् ।
 शल्कः । स ॥ वृष्टवदिह्निकमिकषियुचिभ्यः सः ॥ वदिता । वदितुम् ।
 वत्सः ॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः ।
 येषामिदं क्तिन् दृश्यते । विग्रहीति । उपस्त्रिहिति । निकुचिति । निष-
 ठिति । कृतीत्येव । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच् उपदेशे ऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति । प्रह-
 त्याश्रयो ऽयं प्रतिषेधः । के पुनरुपदेशेनुदात्ता, ये तथा पठ्यन्ते । तेष्व विस्-
 ष्टार्थमनिट्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्श्यन्ते ।

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।

अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ् वृञो श्विङोङिवर्णेष्वथ शीङ्प्रियावपि ॥

गणस्थमृदन्तमृतां च रुङ् रुवो वुवन्तयोर्बोतिमथो युगुल्लवः ।

इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥

द्वये एव धातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च । तत्र सर्वे स्वरान्ता
 एकाचो ऽनुदात्ता अदन्तादीन्वर्जयित्वा । दाता । नेता । चेता । स्तोता ।
 कर्ता । हर्ता । अदन्तादय उदात्ताः । अवधिष्ट । अदन्तम् । तरिता । तरीता ।
 चतां च वृङ् वृञो । निर्बेरिता । निर्बेरीता । प्रवरिता । प्रवरीता । श्विङोङि-
 वर्णेष्वथ शीङ्प्रियावपि । श्वविता । उडुषिता । इयिता । अयिता । गवस्व-

मूदन्तम् । लविता । पविता । उतां च ह्रस्वौ तुवन्तघोर्गोतिमघौ युगुत्तवः ।
रविता । प्रखविता । लविता । प्रोर्णविता । वाच्य ऊर्णोर्णवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः
प्रयोजनमित्यतिदेशादेकावृत्त्वमूर्णोतिरस्तीति उदात्त उपदिश्यते । यविता ।
नविता । ल्णविता ।

इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ।

शक्तिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घञिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ।

घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । घस्ता । वसिः प्रसारणी । वस्ता । प्रसार-
णीति किम् । वसिता वस्त्राणाम् । वसनिवासइत्यस्य यञादित्वात्संप्रसारणं
बिहितं, न तु वस आच्छादनइत्यस्य ।

रभिस्तु भान्तेष्वथ मेशुने यभिस्तातस्तृतीया लभिरैव नेतरे ।

आरब्धा । यब्धा । लब्धा ।

यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि षठ्यते मनिः ।

रमिश्चतुर्थो हनिरेव षष्ठ्यो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ।

यन्ता । रन्ता । तन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् । मनुतेर्मनितेत्येव
भवति । नन्ता । हन्ता । गन्ता ।

दिहिर्दुहिर्मैहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहनिस्तथा लिङ्गिः ।

इमे ऽनिटोष्ठाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ।

देधा । दौधा । मोठा । रोठा । वोठा । नट्टा । दग्धा । लेठा ।
मुक्तसंशया इति किम् । तत्रान्तरे चत्वारो ऽपरे पठ्यन्ते । सहिमुहिरिहितुहय-
स्तत्र सहेरिद्विकल्पस्तकारादौ । मुहिरपि रधादौ । तेन तौ ससंशयौ सविकल्पौ ।
इतरौ तु धातुषु न पठ्यन्ते । कैश्चिदभ्युपगम्येते इति स्वरूपेणैव ससंशयौ ।

दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं सृशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशेव नेतरान् ।

देषा । द्रष्टा । दंष्टा । आसष्टा । आसष्टा । स्पष्टा । स्पृष्टा । चतुष्-
धानामुदात्तोपदेशानां मृजिदृशी वर्जयित्वा अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्या-
मिति रमागमविकल्पः । रेष्टा । रोष्टा । क्रोष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ।

सृधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः कृधिसुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।

इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिद्धयतिरेव नेतरे ।

रोद्धा । राद्धा । योद्धा । बद्धा । साद्धा । क्रोद्धा । वोद्धा । शोद्धा ।
बद्धा । व्यद्धा । सेद्धा । बुध्यतिसिद्धयतोः श्यना निर्द्वैषादन्यविकरणयोर्बुद्धि-

सिद्धोऽरिद्वयत्वे । बोधिता । सेधिता । निष्ठायामपि प्रतिबेधाभावात् बुधितं
सिधितमित्येव भवति ।

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।

इमान्देशेवोपदिशन्त्यनिद्विधौ गणेषु षान्ताङ्कषिकर्षती तथा ॥

शेष्टा । पेष्टा । शोष्टा । पोष्टा । त्वेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा । तोष्टा ।
दोष्टा । द्वेष्टा । आक्रष्टा । आकर्ष्टा । कृषेत्सौदादिकस्य भौवादिकस्य कृषि-
कर्षती इति निर्देशः ।

तपिं तिषिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिं कृपिं विपिं प्रतीहि षान्तान्पठितांस्त्रयोदश ॥

तप्ता । तेषा । आप्ता । वप्ता । स्वप्ता । लेप्ता । लोप्ता । तृप्यतिदृ-
प्यत्येतरनुदात्तस्वमगमार्थमेव । इट् च तयोरधादिपाठाद्विकल्पेन भवति ।
जप्ता । नप्ता । तर्षिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तुदादिषु तु यौ तृपिदृपी
ताषुदात्तावेव । सप्ता । सप्ता । शप्ता । छेप्ता । जेप्ता ॥

अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिबुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।

तुदिं नुदिं विद्यतिविन्ति इत्यपि प्रतीहि षान्तान्दश पञ्च चानिटः ॥

अप्ता । हप्ता । स्कन्ता । भेप्ता । छेप्ता । तोप्ता । शप्ता । सप्ता । स्वेप्ता ।
स्विद्यतीति श्यना निर्देशे जिह्विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । उदात्त एवायम् । पप्ता ।
खेप्ता । तोप्ता । नेप्ता । वेप्ता । विद्यतिविन्ति इत्यपि श्यना शनमा च निर्देशेन्यवि-
करणनिवृत्त्यर्थः । वेत्तिविन्दती उदात्तावेव । वेदिता विद्यानाम् । वेदिता धनस्य ॥

एचिं अचिं विचिराचरज्जिपृच्छतीन्

निजिं सिचिं मुचिभजिभज्जिभृज्जतीन् ।

त्यजिं यजिं युजिरुजिसज्जिमज्जतीन्

मुचिं स्वजिं सृजिमृजी विद्वानिट्स्वरान् ॥

यक्ता । षक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्गा । प्रष्टा । निर्णेक्ता । सेक्ता ।
मेक्ता । भक्ता । भङ्गा । धष्टा । भर्ष्टा । त्यक्ता । यष्टा । योक्ता । रोक्ता ।
सङ्गा । मङ्गा । भोक्ता । परिष्वक्ता । सृष्टा । माष्टा । मृजिरयमूदित्ययते ।
ततोऽस्य विकल्पेनेटा भवतिव्यम् । मार्ष्टा, मर्जिता इति । अमागमोऽयस्य न
दृश्यते । तदस्य पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । के चिदस्य स्थाने विजिं पठन्ति ।
सृजिं विजिं विद्वानिट्स्वरानिति । निजादिषु यो विजिरिवावनिद्विष्यते । तथा
च ग्रन्थान्तरे * निजिविजिष्वज्जिबर्जमित्युक्तम् । एकाच इति किम् । अच-

शीत् । वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो बधिरपदिश्यते । उपदेशग्रहणं किम् । रह हि यथा स्यात् लविष्यति पविष्यति । रह च मा भूत् । कर्त्ता कटाङ्कतुर्मिति ॥

श्रयुकः किति ॥ ११ ॥

अि इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । श्रित्वा । श्रितः । श्रितवान् । उगन्तानां च । युत्वा । युतः । युतवान् । लूत्वा । लूनः । लूनवान् । वृत्वा । वृतः । वृतवान् । तीर्त्वा । तीर्थः । तीर्थवान् । श्रयुक इति किम् । विदितः । कितितीति किम् । श्रयिता । श्रयितुम् । श्रयितव्यम् । के चिदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति । भूष्णुरित्येवं यथा स्यात् । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य श्रयुकः कितितीत्यत्र चत्वंस्यासिद्धत्वापनाशित्य रोक्तुं न कृतं विसर्जनीयश्च कृत इति । ग्लानिस्थश्च ग्लुरित्यत्र स्याच्चा इत्याकारप्रश्लेषेण स्याद्ग्लोः सिद्धत्वाच्च किं चिदेतत् । उपदेशइत्येव । तीर्थ इत्यत्रापि यथा स्यात् । इत्ये हि कृते रपरत्वे च न स्यात् । मा भूदेवम् । इट् सनि वेति विकल्पे विहिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति । कस्य पुनः सा विभाषा, चतः, यद्येवमित्ये कृते नायमूकारान्तो भविष्यति । स्थानिवद्भावाद्भविष्यति । अनल्लिधौ स्थानिवद्भावः । अल्लिधिश्चायम् । तस्मादनुवर्त्तयितव्यमुपदेशइति । तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति, तदर्थमेकाच इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । उणोतिस्तु ।

वाच्य उणोर्नवद्भावो यद्ग्रसिद्धिः प्रमोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपपन्नात् ॥

प्रार्णुतः । प्रार्णुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह गुह इत्येतयोर्गन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति । जिघृक्षति । जुघृक्षति । उगन्तानां च । रुक्षति । लुनूषति । सनीवन्तर्धश्च स्त्रदम्भश्चिस्त्वयूष्णभरजपिस्मामिति विकल्पविधानात् अयतिरत्र नानुक्रियते । यर्होर्नित्यं प्राप्तः । गुहेरुदित्वाद्विकल्पः ॥

कसृभृवस्तुदुसृश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥

क स भृ व स्तु दु सु श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यय इडागमो न भवति । क । चक्रव । चक्रम । सृ । ससृव । ससृम । भृ । बभृव । बभृम । कृ । कृव । कवृम । रुह । ववृवहे । ववृमहे । स्तु । तुष्टुव । तुष्टुम । दु । दुदुव । दुदुम । सु । सुसुव । सुसुम । श्रु । शुश्रुव । शुश्रुम । सिद्धे सत्यारम्भो निश्चयार्थः । क्रादय एव लिट्यनिठस्ततोऽन्ये सेट इति । विभिदिव । विभिदिस ।

लुलुविष । लुलुविम । अनुदासोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः । वृजो ह्यति व्यवर्त्तते निपातनाद्यवस्था,
स्तुद्रुसुश्रवां तु चतो भारद्वाजस्येत्यस्मादपि नियमाद् य इट् प्राप्नोति सोऽपि
नेष्यते । तुष्टोऽथ । दुद्रोऽथ । सुस्रोऽथ । शुश्रोऽथ ॥ कृजोमुट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
समुटकस्य इडागमो यथा स्यात् । संवस्करिच । संवस्करिम ॥ चतो भारद्वा-
जस्येत्येतदप्यमुट एवेत्यते ॥ संवस्करिच ॥

श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

श्वयतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति । शूनः । शूनवान् । ईदितः ।
ओलजी । लमः । लग्नवान् । ओविजी । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओदितश्चेति निष्ठा-
तकारस्य नकारः । दीपी । दीप्तः । दीप्तवान् । डीढस्त्वोदितं मध्ये पाठो ज्ञापको
निष्ठायामनिट्त्वस्य । स हि नत्वार्था, नत्वं च निष्ठातोऽनन्तरस्य विधीयते ।
उद्दीनः । उद्दीनवान् । निष्ठायामित्यधिकार आर्द्धधातुकस्येद्वलादेरिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा क्व विदिङुक्तस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न
भवति । वक्ष्यति । स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा । विधूतः । विधूतवान् । गूहः ।
गूढः । गूढवान् । उदितो वा । वृद्धः । वृद्धवान् । तनिपतिदरिद्राणामुपसंस्थान-
मिति पतेर्विभाषतेदस्यपि द्वितीयाश्रितातीतपतितेति निपातनादिडागमः ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । जिमिदा । मिचः । मिच-
वान् । जित्विदा । त्विण्णः । त्विण्णवान् । जिष्विदा । स्विचः । स्विचवान् ।
षकारानुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तः । वान्तः । योगविभागकरणं किम् । आदि-
तश्च विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवं पठितव्यम् । अन्यत्र हि भावादिकर्मण्यं
यस्य विभाषेति प्रतिषेधो भविष्यति । ज्ञापनार्थमेतत् । ज्ञापयति । यदुपार्धेर्वि-
भाषा तदुपार्धः प्रतिषेध इति, तेन विभाषा नमहनविद्विशामित्यत्र विदेला-
भार्थस्य विभाषेति ज्ञापनार्थस्य प्रतिषेधो न भवति । विदितः । विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भावे आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिडागमे न
भवति । मिचमनेन । मेदितमनेन । प्रमिचः । प्रमेदितः ॥ सौनामाः कर्मणि
निष्ठायां शक्रेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन ॥ शकितो घटः कर्तुम् । शक्तो घटः
कर्तुम् । भावे न भवत्येव । शक्तमनेन । अस्यतेभावे । असितमनेन । आदि-
कर्मणि च न भवत्येव । अस्तः कायः ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्य-
मनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥

क्षुब्ध स्वान्त ध्वान्त लान म्लिष्ट विरिब्ध फाण्ट बाढ इत्येते निपा-
त्यन्ते यथासंख्यं मन्य मनस्तमः सक्ताविस्पष्ट स्वरानायास भृश इत्येतेष्वर्थेषु ।
क्षुब्ध इति भवति मन्याभिधानं चेत् । क्षुब्धो मन्यः । क्षुभितमन्यत् । क्षुभितं
मन्येन क्षुब्धो गिरिः, नदीत्येवमाद्युपमानाद्विष्यति । स्वान्तमिति मनाभि-
धानं चेत् । स्वनितमन्यत्, स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा । ध्वान्तमिति
भवति तमोभिधानं चेत् । ध्वनितमन्यत् । ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं मनसा ।
लग्नमिति भवति सक्तं चेत् । लगितमन्यत् । म्लिष्टमिति भवति । अविस्पष्टं
चेत् । स्नेहितमन्यत् । इत्थमप्येकारस्य निपातनादेव । विरिब्धमिति स्वर-
श्चेत् । विरोधितमन्यत् । रेभृ शब्दइत्यस्यैतन्निपातनम् । अन्ये तु विरिभित-
मन्यादिति पठन्ति । रभिं सैत्रं धातुं पठन्ति । ते विरिभितमिति प्रत्युदाह-
रन्ति । फाण्टमिति भवत्यन्नायासश्चेत् । फाणितमन्यत् । यदश्रुतमपिष्ठं च
कषायमुदकसंपर्कमाशब्दं विभक्तस्समीपदुष्णं तत्फाण्टम् । तदल्पप्रयत्नसाध्य-
त्वादनायासेन लक्ष्यते । बाढमिति भवति भृशं चेत् । बाधितमन्यत् । बाहु
प्रयत्नइत्यस्य धातोरितन्निपातनम् । अतिशयश्च भृशमिहोच्यते ॥

धृषिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥

विघातस्य भावो वैयात्यम् । प्रागल्भ्यमविनीतता । तत्र धृष् शस्य
इथितयोर्निष्ठायामिडामप्रो न भवति । धृष्टोयम् । विशस्तोयम् । धृषेरादि-
तश्चेति प्रतिषेधः सिद्ध एव शसरेष्यदितो वा यस्य विभावेति, नियमाद्यै
वचनम् । धृषिशस्योवैयात्ये एवेङ् न भवति भावादिकर्मणोरपि वैयात्ये
धृषिनोस्ति । धृष्टः । विशस्तः । वैयात्यइति किम् । धर्षितः । विशसितः ॥

दृढस्थूलबलयोः ॥ २० ॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे । दृढः स्थूलः । दृढो बल-
वान् । किमत्र निपात्यते । दृंहिः क्तप्रत्यये दृढभावः । हकारनकारयोर्लोपः ।
यरस्य ठत्वम् । अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत्राप्येतदेव सर्वं नलोपवर्जम् ।
नकारस्याभावात् । हलोपनिपातनं पूर्वत्रासिद्धत्वनिरूप्यम् । ठलोपे हि
सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् दृढिमा द्रढीयान् द्रढयतीत्यत्र र च्छतो हलोर्देह-
धोरिति न स्यात् । इह च परिद्रढय्या गत इति ल्यपि लघुपूर्वादिति खरया-
देहो न स्यात् । इह च परिद्रढस्यापत्यं पारिद्रढी कन्येति गुह्योक्तमलक्ष्यः
अङ् च प्रसज्येत । स्थूलबलयोरिति किम् । दृंहितम् । दृहितम् ॥

• प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्ववति । परिवृढः कुटुम्बी । पूर्वण तुल्य-
मेतत् । वृहेर्निपातनम् । वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वं
हलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिवृढयति । परिवृढय्य गतः । परिवृढी
कन्यति । परिवृढमाचष्टे इति विग्रह्य वृढशब्दादेव णिजुत्पद्यते । संशामयतेरेव
सोपसर्गादिण्यनुत्पत्तिरिष्यते नान्यस्मादिति । तथा सति परिवृढयतीति तिङ्-
तिङ् इति निघातः । परिवृढयेत्यत्र परिशब्दस्य त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति
त्यबादेशः सिद्धो भवति । प्रभाविति किम् । परिवृद्धितम् । परिवृद्धितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कषेर्द्वौतोर्निष्ठायामिडागमो न भवति ।
कष्टाग्निः । कष्टं व्याकरणम् । ततोपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं
तत्कारणमप्यन्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते । गहने । कष्टानि वनानि । कष्टाः
पर्वताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् । कषितं सुवर्णम् ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुषेर्द्वौतोरविशब्दनेर्घे निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः ।
घुष्टो पादौ । अविशब्दनइति किम् । अघुषितं वाक्यमाह । विशब्दनं प्रति-
ज्ञानम् । घुषिरविशब्दार्थइति भूवादेषु पठ्यते । घुषिरविशब्दनइति । चुरादिषु
तथोरिह सामान्येन ग्रहणम् । विशब्दनप्रतिषेधश्च ज्ञापकश्चुरादिभिश्च विश-
ब्दनार्थस्यानित्य इति, तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति । महीपालकचः
अत्या जुघुषुः पुष्पमाखावा इति । स्वाभिप्रायं शब्देनाविज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥

अर्द्धः सन्निविभ्यः ॥ २४ ॥

सं नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यादैर्निष्ठायामिडागमो न भवति । समर्थः ।
न्यर्थः । व्यर्थः । अर्द्धैरिति किम् । समेधितः । सन्निविभ्य इति किम् । अर्द्धितः ॥

अभिशब्दाविदूर्ये ॥ २५ ॥

अभिश्चादुत्तरस्यादैराविदूर्येर्घे निष्ठायामिडागमो न भवति । अभ्यर्था
सेना । अभ्यर्था शरत् । आविदूर्येइति किम् । अभ्यर्द्धितो वृषलः । शीतेन वीकित
इत्यर्थः । विदूरं विप्रकृष्टं ततोऽन्यद्विदूरं, तस्य भाव आविदूर्यम् । इतस्मादेव
निपातनाच्च नऽपूर्वोत्पद्यद्वादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

शेरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

व्यन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थं वृत्तमितीडभावो बिलुक्च निपात्यते ।
वृत्तो मुखो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेन । अध्ययनइति किम् । वृत्तिः ।

तमन्यत । वृत्तिरयमकर्मकः, स एयर्थे वर्त्तमानः सकर्मको भवति । तेन निवृ-
त्त इति हि प्रकृतेरेव कर्मणि क्तप्रत्ययो दृश्यते । तद्वदिहापि एयर्थवृत्तेरेव च
वृत्तेर्वृत्तौ गुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनमनर्थकं, तत्क्रियते यदापि
णिच्चेव एयर्थो ऽभिधीयते तदा वर्त्तितमित्यध्ययने मा भूदिति केचित् ।
अपरे तु वर्त्तितौ गुणो देवदत्तेनेत्यपीच्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नजप्ताः ॥ २० ॥

णेरित्यनुवर्त्तते । दम् शम् पूरी दस् स्पश् छद् जप् इत्येतेषां एयन्तानां
धातूनां वा अनिट्त्वं निपात्यते * । दान्तः । दमितः । शान्तः । शमितः ।
पूर्णः । पूरितः । दस्तः । दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः । छवः । छादितः ।
जप्तः । जपितः । इट्प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यते । जपेस्तु भरजपिसनामिति
विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनम् ॥

रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥

वेति वर्त्तते । रुषि अम त्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां वा
इडागमो न भवति । रुष्टः । रुषितः । तीव्रसहलुभरुषरिष इति विकल्पविधा-
नाद् यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । अम् । आभ्यान्तः ।
आभ्यमितः । त्वर । तूर्यः । त्वरितः । आदितश्चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।
संघुष । संघुष्टौ पादौ । संघुषितौ पादौ । संघुष्टं वाक्यमाह । संघुषितं वाक्य-
माह । संघुष्टौ दम्यौ । संघुषितौ दम्यौ । संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेपि परत्वाद-
यमेव विकल्पो भवति । आस्वन् । आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वनिता देवदत्तः ।
आस्वान्तं मनः । आस्वनितां मनः । आहपूर्वस्य स्वनेर्मनोभिधाने ऽपि पर-
त्वादयं विकल्पः सुब्धस्वान्तेति निपातनं बाधते ॥

हृषेलोमसु ॥ २९ ॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टानि
लोमावि । हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टाः
केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः । हृषितं केशैः । हृष्टु अलीकइत्युदित्वा-
न्निष्ठायामनिट् । हृष्ट तुष्टावित्ययं सेट् । सयोद्धभयोरिह बहुवचन्युभयत्र किमा-
वेयम् । लोमानि मूढंजानि अङ्गजानि च सामान्येन गृह्यन्ते । यथा लोमसकं
सुष्टु कौशं कर्त्तव्यामिति । तद्विषये च हर्षे वर्त्तमानो लोमसु वर्त्ततइत्युच्यते । लोम-
स्त्विति किम् । हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्यस्य, हृषिता देवदत्त इति तुष्टपूर्वस्य ॥

* दान्त दान्त पूर्वे दस्त स्पष्ट छद् जप् इत्येतानि निपात्यन्ते । दम्पादीनां धातूनां
कृत्तानां निष्ठायां वा इडागमो निपात्यते इत्येकस्मिन्पुस्तके पाठः ।

विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हृष्टो देवदत्तः । हृषितो देवदत्तः ।
विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः । प्रतिहता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चायतोर्निष्ठायामनिट्त्वं चिभा-
वश्च निपात्यते । अपचितोनेन गुरुः । अपचायितोनेन गुरुः ॥ क्तिनि नित्य-
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्तिनि नित्यं चिभावो निपात्यते, अपचितिः ॥

हु हुरेश्छन्दसि ॥ ३१ ॥

हुरतेर्द्वौतोर्निष्ठायां छन्दसि हु इत्ययमादेशो भवति । हुतस्य चाह-
तस्य च । अहुतमसि हविर्द्वानम् । छन्दसीति किम् । हुतम् ॥

अपरिहृताश्च ॥ ३२ ॥

अपरिहृता इति निपात्यते छन्दसि विषये । हु इत्येतस्यादेशस्याभावो
निपात्यते । अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ॥

सोमे हुरितः ॥ ३३ ॥

हुरित इति हुरतोर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि विषये,
सोमश्चेद्ववति । मानः सोमो हुरितो, विहुरितस्त्वम् ॥

यसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तु-

शंस्तुशास्तुतरुतुतरुतुवरुतुवरुतुवरुत्रीरु-

उज्ज्वलितिचरितिसमितिषमित्यमि-

तीति च ॥ ३४ ॥

यसित स्कभितस्त भित उत्तभित चत्त विकस्त विशस्तु शंस्तु शास्तु
तरुतु तरुतु वरुतु वरुतु वरुत्रीः उज्ज्वलिति चरिति समिति षमित्यमिति
इत्येतानि छन्दसि निपात्यन्ते । तत्र यसितस्कभितस्तभितोत्तभितेति कसु
स्कम्भु स्तम्भु इत्येतेषामुद्दिष्टाचिष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इडागमो निपा-
त्यते । यसितं वा एतत्सोमस्य । यस्तमिति भाषायाम् । स्कभित । विष्कभिते
अक्षरे । विष्कब्धेति भाषायाम् । स्तभित । येन स्वस्तभितम् । स्तब्धमिति
भाषायाम् । उत्तभित । सत्येनोत्तभिता भूमिः । उत्तब्धेति भाषायाम् । उत्त-
भितेति उत्पूर्वस्य निपातनसामर्थ्यादन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवति ।
चत्त विकस्तेति चतेः कसेश्च विपूर्वस्य निष्ठायामिडाभावो निपात्यते । चत्ता
वर्षश्च विद्युत् । चतितेति भाषायाम् । विकस्त । उत्तानाया हृदयं यद् विक-

स्तम् । विकसितमिति भाषायाम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं विकस्ता इति बहु-
 वचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशः । विशस्तु शंस्तु
 शास्त्रिति शसेर्विपूर्वस्य शंसेः शासेश्च तृचि इडभावे निपात्यते । विशस्तु ।
 एकस्यष्टुरश्वस्याविशस्ता । विशसितेति भाषायाम् । शंस्तु उत शंस्ता
 सुविप्रः । शंसितेति भाषायाम् । शास्तु । प्रशास्ता । प्रशासितमिति भाषा-
 याम् । तहतृतकृतवहतुषकृतवकृत्रीरिति तरतेर्दृङ्प्रश्नाश्च तृचि उट् कट् इत्येता-
 बागमौ निपात्येते । तहतारं रथानाम् । तहतारम् । तरितारं तरीतारमिति
 भाषायाम् । वहतारं रथानाम् । वहतारम् । वरितारं वरीतारमिति
 भाषायाम् । वकृत्रीष्ठा देवीर्विश्वदेव्यावती । जसि पूर्वसवर्णौच्चारणं प्रयोगद-
 र्शनार्थम् । अतन्त्रं चैतत्, इदमपि हि भवति अहोरात्राणि वै वरुत्रय इति ।
 छान्दसिकमत्र ह्रस्वत्वम् । प्रपञ्चार्थमेव च ङीबन्तस्य निपातनम् । वरु-
 त्रब्दे हि निपातितस्तत एव ङीपि सति सिद्धौ वरुत्रीशब्दः । उज्ज्वलिति
 क्षरितिक्षमिति क्षमित्यमितीति च ज्वलतेरूपूर्वस्य क्षर क्षम क्षम् इत्येतेषां
 च तिपि शप इकारादेशो निपात्यते । शपो लुग्व इडागमः । अग्निज्ज्व-
 लिति । उज्ज्वलतीति भाषायाम् । क्षरिति । स्तोत्रं क्षरिति । क्षरतीति भाषा-
 याम् । क्षमिति । स्तोत्रं क्षमिति । क्षमतीति भाषायाम् । क्षमिति । यः सोमं
 क्षमिति । क्षमतीति भाषायाम् । अमिति । अभ्यमिति वक्ष्यः । अभ्यमतीति
 भाषायाम् । इतिकरणः प्रदर्शनार्थस्तेन क्व चिदोकारो भवति । रविमभ्यमीति
 वक्ष्य इत्यपि हि वेदे पठ्यते ॥

आर्द्धधातुकस्येड्गुणादेः ॥ ३५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । आर्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति । लविता ।
 लवितुम् । लवितव्यम् । पविता । पवितुम् । पवितव्यम् । आर्द्धधातुकस्येति
 किम् । आस्ते । वस्ते । इदादिभ्यः सार्वधातुकइत्येतस्मिन्नियमार्थं विज्ञायमाने
 प्रतिबल्लिगौरवं भवतीति आर्द्धधातुकग्रहणं क्रियते । वलादेरिति किम् । लव्यम् ।
 वक्ष्यम् । लवनीयम् । पवनीयम् इदिति वर्तमाने पुनरिड्यग्रहणं प्रतिषेध-
 निवृत्त्यर्थम् ॥

सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम् । सुक्रमोर्नार्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति, न
 सेत्सुक्रमो आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तं,
 प्रजात्मनेपदं तदाश्रयं भवति । भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः । कर्मैवेत्या-
 दयश्च । तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो नास्तीति प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रम् ।
 सुक्रमिदित्वादिट् सिद्ध एव । प्रक्षविता । प्रक्षवितुम् । प्रक्षवितव्यम् । प्रक्षमिता ।

प्रक्रमितव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् । प्रक्षोषीष्ट । प्रक्षोषीष्ट । प्रक्षो-
ष्यते । प्रक्षोष्यते । प्रसुक्षुषिष्यते । प्रविश्रंसिष्यते । सर्वत्रैवात्र सौतिः क्रमिरवा-
त्मनेपदस्य निमित्तम् । सनन्तादपि हि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं विधीयते ।
निमित्तग्रहणं किम् । सीयुडादेस्तत्परपरस्य च प्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रखवि-
तेवाचरतीति प्रखवित्रीयतइति व्यङ्ग्यमात्मनेपदस्य निमित्तं न सौतिः ॥
क्रमेस्तु कर्त्तव्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । कर्त्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । उपक्रमितव्यम् । आत्मने-
पदविषयादिति किम् । निष्क्रमिता । सौतेः सनि किति च प्रत्यये इयुक्-
किति सनि ग्रहणोद्देशे इत्येव प्रतिषेधो भवति । प्रसुक्षुषति । प्रसुतः । प्रसु-
तवान् ॥

ग्रहो ऽलिटि दीर्घः ॥ ३० ॥

ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रही-
तव्यम् । अलिटीति किम् । जग्रहिव । जग्रहिम । प्रकृतस्येडो दीर्घत्वमिदं
बिम्बदिटो न भवति । ग्रहिता । ग्रहिष्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३१ ॥

वृ इति वृहद्भुजोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य चकारान्तेभ्यस्त्वेडो
वा दीर्घो भवति । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता । चकारान्तेभ्यः ।
तरिता । तरीता । आस्तरिता । आस्तरीता । वृत इति किम् । करिष्यति ।
हरिष्यति । अलिटोत्येष । ववरिष । तेरिष ॥

न लिङि ॥ ३२ ॥

वृत उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घो न भवति । विवरिषीष्ट । प्रावरिषीष्ट ।
आस्तरिषीष्ट । विस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ३३ ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत उत्तरस्य इटो दीर्घो न भवति । प्रावारि-
ष्याम् । प्रावारिषुः । चतारिष्याम् । आस्तरिष्याम् । आस्तरिषुः । परस्मै-
देष्टि किम् । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट ॥

इट् सनि वा ॥ ३४ ॥

वृतः सनो वा इडागमो भवति । वृत्तुर्बेति । विवरिबते । विवरीबते ।
प्रावरिबते । प्राविवरिबति । प्राविवरीबति । चकारान्तेभ्यः । तित्तीर्बेति । तित-
रिबति । तितरीबति । आतिस्तीर्बेति । आतिस्तरिबति । आतिस्तरीबति ॥

सनिं बहगुहोश्चेति इट्प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इडागमो विधीयते । इटश्च वृत्तो वेति पक्षे दीर्घः । चिकीर्षति जिहीर्षति इत्यत्रोपदेशाधिकारात्लाङ्गिकत्वाच्च इडागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृत्तो लिङि सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति । वृषीष्ट । वरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । आस्तीर्षीष्ट । सिचि सत्व-पि । अवृत । अवरिष्ट । अवरीष्ट । प्रावृत । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट । आस्तीर्ष्ट । आस्तरिष्ट । आस्तरीष्ट । आत्मनेपदेष्विति किम् । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिष्टुः । लिङः प्रत्युदाहरणं न दर्शितमसंभवादितो ऽवलादित्वादिति ॥

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥

अदन्ताद्वातोः संयोगादेस्तयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडागमो भवति । ध्वृषीष्ट । ध्वरिषीष्ट । स्मृषीष्ट । स्मरिषीष्ट । अध्वृषाताम् । अध्वरिषाताम् । अस्मृषाताम् । अस्मरिषाताम् । अत इति किम् । च्योषीष्ट । प्रोषीष्ट । अध्येष्ट । अप्प्रेष्ट । संयोगादेरिति किम् । कृषीष्ट । हृषीष्ट । अकृत । अकृत । आत्मनेपदेष्वित्येष । अध्वार्षीत् । अस्मार्षीत् । संस्कृषीष्ट समस्कृत्यत्रोपदे-शाधिकारादभक्तत्वाच्च सुट इडागमो न भवति ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जुदितो वा ॥ ४४ ॥

स्वरति सूति सूयति धूञ् इत्येतेभ्य ऊदिद्व्यश्चोत्तरस्य वलादेराट्ठधातु-कस्य वा इडागमो भवति । स्वर्तो । स्वरिता । सूति । प्रसोता । प्रसविता । सूयति । सोता । सविता । धूञ् । धोता । धविता । ऊदिद्व्यः सत्वपि । माहू । विगाठा । विगाहिता । गुप् । गोप्ता । गोपिता । वेति वर्त्तमाने पुनर्वा-बह्वचं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् । सूतिनसूयत्योर्विकरणनिर्द्वैशः षु प्रेरणइत्यस्य निवृ-त्त्यर्थः । धूञ्जिति सानुबन्धकस्य निर्द्वैशा धू विधूननइत्यस्य निवृत्त्यर्थः । सविता धवितेत्येव नित्यमेतयोर्भवति । स्वरतेरेतस्माद्विकल्पादुदुनोः स्यइत्येतद्व्यति-विप्रतिषेधेन । स्वरिष्यति । किति तु प्रत्यये श्युकः कितितीति नित्यः प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रध हिंसासंसिद्धोरित्येवमादिभ्यो ऽष्टाभ्य उत्तरस्य वलादेराट्ठधातुकस्य वा इडागमो भवति । रधिता । रट्टा । नंष्टा । नशिता । जप्ता । तप्ता । तर्षिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । द्रोधा । द्रोठा । द्रोहिता । मोग्धा । मोठा । मोहिता । सोठा । सोहिता । सोग्धा । सोग्धा । सेठा । सेहिता ।

आदिनियमात्लिङि रधादिभ्यः परत्वाद्विकल्पं केचिद्विद्वन्ति । अपरे पुनराहुः । पूर्वविधेरिङ्निषेधविधानसामर्थ्यादुलीयस्त्वं प्रतिषेधनियमस्येति नित्यमिडा भवितव्यम् । ररन्ध्रव, ररन्ध्रमेति भवति ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥

निर इत्येवंपूर्वात् कुष उत्तरस्य वलादेराद्धधातुकस्य वा इडागमो भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषिता । निष्कोष्टम् । निष्कोषितम् । निष्कोष्ट-
व्यम् । निष्कोषितव्यम् । निर इति किम् । कोषिता । कोषितम् । कोषित-
व्यम् । निर इति वक्तव्ये निर इति निर्द्वंशेन रेफान्तमुपसर्गान्तमस्तीति
ज्ञायते । तस्य हि निलयनमित्युपसर्गस्यायताविति लत्वं भवति । निरौ हि
इत्यस्यासिद्धत्वाल्लत्वं न स्यात् ॥

इग्निष्ठायाम् ॥ ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति । निष्कुषितवान् । निष्कुषितः ।
इङ्बह्वं नित्यार्थं, मारम्भो हि यस्य विभाषा इत्यस्य बाधको अन्यथा हि
विकल्पार्थ एव स्याद् अत्रैव नित्यमिडागम उत्तरत्र विकल्प एवेति ॥

तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥

तकारादावार्द्धधातुके इषु सह लुभ रुष रिष् इत्येतेभ्यो वा इडागमो
भवति । इषु । एष्टा । एषिता ॥ इषु इच्छायामित्यस्यायं विकल्प इष्यते ॥
यस्तु इष गताविति दैवादिकस्तस्य प्रेषिता प्रेषितुं प्रेषितव्यमिति नित्यं भवति ।
योपि इष आभीत्ययदिति श्रयादौ पठ्यते तस्याप्येवमेव । तदर्थमेव तीषसहेति सूत्रे
केचिदुदितमिषं पठन्ति । सह । सोढा । सहिता । लुभ । लोभिता । लोब्धा ।
रुष । रोष्टा । रोषिता । रिष् । रेष्टा । रेषिता । तीति किम् । एषिष्यति ॥

सनीयन्तर्दुस्रज्जदम्भुश्रिस्वयूयुर्भरज्जपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इवन्तानाम् धातूनाम् च्छु भस्त्र दम्भु श्रि स्व यू कर्णु भर ज्जपि सन्
इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्तानाम् । द्विद्विषति । दुष्-
वति । सिसेविषति । सुसूवति । च्छु । अर्द्धिधिषति । ईर्त्सेति । भस्त्र । विष-
ज्जिषति । विभक्षति । विभर्ज्जिषति । विभर्त्सेति । दम्भु । द्विदम्भिषति । धि-
प्सति । धीप्सति । श्रि । उच्छिन्नीषति । उच्छिन्नीषति । स्व । सिस्वरि-
षति । सुसूर्वेति । यु । यियविषति । युयूवति । कर्णु । प्रोर्णुनविषति ।
प्रोर्णुनविषति । प्रोर्णुनूषति । भर इति भृञित्येतस्य भौवादिकस्य बह्वं जपा
निर्द्वंशात् । विभरिषति । वुभूर्वेति । ज्जपि । जिज्जयिषति । जीप्सति । सन् ।
सिञ्जनिषति । सिञ्जासति । के द्विदत्र भरज्जपिसनितनिषतिदरिद्राखामिति

पठन्ति । तितनिवति । तितंसति । तितासति । पिपतिवति । पित्सति ।
विदरिद्विबति । विदरिद्रासति । सनीति किम् । देविता । अष्टा ॥

क्लिशः क्लानिष्ठयोः ॥ ५० ॥

क्लिशः क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । क्लिष्टा । क्लिशित्वा । क्लिष्टः ।
क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिशू विबाधनइत्यस्य क्लवायां विकल्पः
सिद्धु एव निष्ठायां तु यस्य विभावेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । क्लिश उपतापइत्ये-
तस्य तु क्लवायां निष्ठायां च नित्यमिडागमः प्राप्नोति तदर्थं क्लवायह्वयं क्रियते ॥

पूङ्गश्च ॥ ५१ ॥

पूङ्गश्च क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । पूत्वा । पविस्त्वा । सोमो-
तिपूतः । सोमोतिपवितः । पूतवान् । पवितवान् । श्युकः कितीति प्रतिषेधे
प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥

वसतेः क्षुधेश्च क्लानिष्ठयोरिडागमो भवति । उषित्वा । उषितः ।
उषितवान् । क्षुधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् । वसतीति विकरणो निर्द्वैतार्थे
एव । वस्तेस्तूदासत्वादेव भवितव्यमिडा । पुनरिड्यह्वयं नित्यार्थम् ॥

अश्वेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥

अश्वेः पूजायामर्थं क्लानिष्ठयोरिडागमो भवति । अश्वित्वा जानु
कुहोति । अश्विता अस्य गुत्वः । उदितो वेति क्लापत्यये विकल्पः प्राप्तः,
निष्ठायां यस्य विभावेति प्रतिषेधः प्राप्तस्तदर्थमिदं प्रारब्धम् । पूजायामिति
किम् । उदत्तमुदकं कूपात् । उदृतमित्यर्थः ॥

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

लुभो विमोहनेर्थं वर्तमानात् क्लानिष्ठयोरिडागमो भवति । लुभित्वा ।
लोभित्वा । विलुभिताः केयाः । विलुभितः सीमन्तः । विलुभितानि पदानि ।
विमोहनमाकुलीकरणं तच्च क्लवायां तीव्रसहलुभेति विकल्पो निष्ठायां यस्य
विभावेति प्रतिषेधः प्राप्तः । विमोहनरति किम् । लुब्धो दृढलः । भीतेन
भीडित इत्यर्थः । लुब्ध्या । लुभित्वा । लोभित्वा । गार्धे यथाप्राप्तमेव भवति ॥

जृम्भश्चोः क्लि ॥ ५५ ॥

जृम्भश्च इत्येतयोः क्लापत्यये इडागमो भवति । जर्भित्वा । जरीत्वा ।
जर्भित्वा । जृ इत्येतस्य श्युकः कितीति प्रतिषेधः प्राप्नोति तदर्थे इदित्वाविकल्पः ।
क्लावह्वयं निष्ठानित्यर्थम् ॥

उदितो वा ॥ ५६ ॥

उदितो धातोः त्वाप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति । गमु । गमि-
त्वा । शान्त्वा । तमु । तान्त्वा । तमित्वा । दमु । दान्त्वा । दमित्वा ॥

सिचि कृतचृतच्छृदत्तदन्तः ॥ ५७ ॥

सकारादेरावसिच्यार्तुधातुके कृत चृत छृद वृद नृत इत्येतेभ्यो धातुभ्यो
वा इडागमो भवति । कृत् । कर्त्स्यति । अकृत्स्यति । चिहृत्सति । कर्त्तिष्यति ।
अकर्त्तिष्यत् । चिकर्त्तिषति । चृत । चर्त्स्यति । अचर्त्स्यत् । चिचृत्सति । चर्त्ति-
ष्यति । अचर्त्तिष्यत् । चिचर्त्तिषति । छृद । छर्त्स्यति । अछर्त्स्यत् । चिच्छृत्सति ।
छर्त्तिष्यति । अछर्त्तिष्यत् । चिच्छर्त्तिषति । वृद । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । तिचृ-
त्सति । तर्त्तिष्यति । अतर्त्तिष्यत् । तितर्त्तिषति । नृत । नर्त्स्यति । अनर्त्स्यत् । तिचृ-
त्सति । नर्त्तिष्यति । अनर्त्तिष्यत् । निनर्त्तिषति । सदति किम् । कर्त्तिता ।
असिच्यीति किम् । अजर्त्तात् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गमेर्द्धातोः सकारादेरावर्द्धातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति । गमि-
ष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति । गमेरिति किम् । चेप्यति । इङ्बहणं नित्या-
र्थम् । परस्मैपदेष्विति किम् । संगंसीष्ट । संगंसीष्ट । संगंस्पते । संजिगंसते । संजि-
गंसिष्यते । अधिजिगंसते । अधिजिगंसिष्यते । गमेरिडादेशस्याङ्भनगमां सनीति
दीर्घत्वम् । सदस्येव । गन्तास्मि । गन्तास्वः । गन्तास्मः ॥ आत्मनेपदेन समानप-
दस्यस्य गमेरयमिडागमो नेष्यते ॥ अन्यत्र सर्वत्रैष्यते । कृत्यपि भवति, पर-
स्मैपदलुकि च । संजिगमिषिता । अधिजिगमिषिता आकरषस्य । जिगमिष
त्वमिति । पदशेषकारस्य * पुनरिदं दर्शनं गम्यपलवणार्थं परस्मैपदबहणम् ।
परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षितस्तस्मात्सकारादेरावर्द्धातुकस्येद्वति । तन्मतेन-
संजिगंसिता अधिजिगंसिता आकरषस्य इत्येव भवितव्यम् ॥

न वृद्धाश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥

वृत्तादिभ्यश्चतुर्भ्यः उत्तरस्य सकारादेरावर्द्धातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो
न भवति । वृत् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । वृधू । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् ।
विवृत्सति । वृधू । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । स्वन्द । स्यन्त्वति । अस्व-
न्त्वत् । सिस्त्वन्त्वति । चतुर्भ्य इति न वक्तव्यम् । वृद्धाश्च हि तत्र वृत्तादिपरि-
वर्तमानेषु क्रियते इषू सामर्थ्यं वृद्धिः, तदेव यदि वृत्तादिसमाप्त्यर्थमपि विज्ञा-
यते न किञ्चिदनिष्टं प्राप्नोति, तत्क्रियते स्यन्देकद्वित्ववचनान्तरद्वयमपि विकल्पं

प्रतिषेधो यथा बाधेतेति । वस्तुग्रहणे हि सति तात्पर्येण स्यन्दिः संनिधापितो भवति । परस्मैपदेष्वित्येव । वर्त्तिषीष्ट । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत् । विवर्त्तिषते । अथा-
चात्मनेपदेन समानपदस्थेभ्यो वृतादिभ्य इडागम इष्यते । अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः ।
कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । विवृत्सिता । विवृत्स त्वमिति * ॥

तासि च क्लृपः ॥ ६० ॥

क्लृप उत्तरस्य तासिः सकारादेश्चार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न
भवति । कल्प्ता । श्वः कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । चिकृप्सति । परस्मैपदेष्वि-
त्येव । कल्पितासे । कल्पिषीष्ट । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत । चिकल्पिषते ।
क्लृपेरयात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि
हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । चिकृप्सिता । चिकृप्स त्वमिति ॥

अचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवो ऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव यलीडागमो न
भवति । याता । ययाथ । चेता । चित्तेथ । नेता । निनेथ । होता । जुहोथ ।
अथ इति किम् । भेत्ता । विभेदिथ । तास्वादिति किम् । लूत्वा । लुलविथ ।
यलीति किम् । याता । ययिथ । ययिम । अनिद्वयग्रहणं नित्यमित्यनेन विज्ञे-
यार्थम् । नित्यग्रहणं किम् । विधोता । विधविता । विदुधविथ । तासि
विभाषितेऽस्यसि नित्यमिडागमो भवति । तास्वादिति वर्त्तिनिर्द्वयः किमर्थः ।
तासौ सतस्यसि प्रतिषेधार्थः । यो हि तासावसन्नसत्त्वाच्च नित्यानिट् तस्य
यसि प्रतिषेधो न भवति । जघसिथ । उवयिथ । उत्तरसूत्रेपि तास्वादिति
वर्त्ति अदादेशो हि घसिर्वैजादेशश्च ययिस्तासौ नास्ति ॥

उपदेशेत्वतः ॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिट् तस्मात्तासाविव यलीडा-
गमो न भवति । पक्ता । पपक्थ । यष्टा । इयष्ट । शक्ता । शशक्थ । उपदे-
शइति किम् । कष्टा । चकषिथ । अत्वत इति किम् । भेत्ता । विभेदिथ । तप-
रकारणं किम् । राहु । रराधिथ । तास्वादित्येव । जिघृक्षति । जघदिथ । नित्य-
मनिट् इत्येव । अङ्गा । अज्जिता । आनज्जिथ ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

अकारान्ताऋतोभारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तासाविव नित्यानिटस्यसि
इडागमो न भवति । स्मर्ता । सम्मर्थ । धर्ता । दधर्थ । सिद्धे सत्यारम्भो

* विवृत्सितुम् विवृत्सितव्यमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कर्ता चकषति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

नियमार्थः । अत एव भारद्वाजस्य नान्येषां धातूनाम् । ययिथ । वयिथ ।
पेचिथ । शेकिथ । तदयमर्थोऽप्युपयोग्योर्विकल्पः । तपरकरणमूकारान्तस्य
निवृत्त्यर्थम् । तथा हि सति विध्यर्थमेतत्स्यात् ॥

बभूयाततन्यजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥

बभूथ आततन्य जगृभ्म ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये ।
निगमो वेदः । बभूथ । त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । बभूविथेति भाषायाम् ।
आततन्य । येनान्तरित्तुर्वाततन्य । आतेनियेति भाषायाम् । जगृभ्म । जगृ-
भ्माते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । जगृहिमेति भाषायाम् । ववर्थ । ववर्थं त्वं हि
ज्योतिषा । ववरिथेति भाषायाम् । क्रादिसूत्रादेवास्य प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थे
वचनं निगमएव न भाषायामिति ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥

सृजि दृशि इत्येतयोस्तलि विभाषा इडागमो न भवति । ससृष्ट ।
ससर्जिथ । ददृष्ट । ददर्शिथ ॥

इडस्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

अर्त्ति अर्त्ति व्ययति इत्येतेषां थलीडागमो भवति । आदिथ । आरिथ ।
संविध्ययिथ । व्येजो न व्यो लिटीत्यात्वप्रतिषेधः । अर्त्तिव्ययत्योर्चन्ते भारद्वाज-
स्येति नियमाद्विकल्पः । अर्त्तरपि नित्यः प्रतिषेधः । अत्रेड्यहणं विस्पष्टार्थम् ।
विकल्पविधाने हि सति अर्त्तिव्ययतिग्रहणमनर्थकं, प्रतिषेधविधाने चार्त्तिव्य-
यमिति नित्योऽयं विधिरिड्यहणमन्तरेणापि शक्यते विज्ञातुम् ॥

वस्येकाजाद्घसाम् ॥ ६७ ॥

कृतद्विर्वचनानामेकावां धातूनाम् । आकारान्तानां घसेश्च वसाविडा-
गमो भवति । आदिवान् । आशिवान् । पेचिवान् । शेकिवान् । धात्वभ्यास-
योरैकादेशे कृते एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विर्वचना एते एकावो
भवन्ति । आत् । ययिवान् । तस्थिवान् । घस् । जज्ञिवान् । सिद्धे सत्पारम्भो
नियमार्थः । एकाजाद्घसामेव वसाविडागमो भवति नान्येषाम् । बिभिद्वान् ।
चिच्छिद्वान् । बभूवान् । शिञ्चिवान् । क्रादिनियमात्प्रतिषेधाभावाच्च य इट्
प्रसक्तः स नियम्यते । आदृक्कणमनेकावर्थे द्विर्वचने हि कृते इटि हि सति आतो
लोपेन भवितव्यं, दरिद्रातेस्तु कास्यनेकावृहणं सुलुप्याकार्यमित्यामा भविष्य-
व्यम् । दरिद्राचकार । अद्याप्याच्च क्रियते तथापि च दरिद्रातेरार्तुधातुके लोपः
सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारे लुक्ते इडागमस्य निमित्तं
विद्वत्तमिति न इडागमो भवति । ददरिद्रवानिति भवितव्यम् । घञेऽपि यदि

यद्वचमिह न क्रियते तदा द्विवचनान् परत्वाद् घसिभसोर्हति चेति उपधातोपे
कृते द्विवचनमेव न स्यादन्वक्तव्याद्, इह तु घसिपहणाद् उपधातोपमपि
परत्वाद्विहागमो बाधते । तत्र कृते गमहनजनजनधसामित्युपधातोपः । स च
द्विवचनेषीति द्विवचने कर्तव्ये स्थानिवद्भवति, तेन जज्ञिषानिति सिध्यति ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥

नम हन विद विश इत्येतेषां धातूनां वसौ विभाषा इहागमो भवति ।
नम । जग्मिषान् । जगन्वान् । मो नो धातोरिति नकारः । हन । जग्मिषान् ।
जगन्वान् । विद । विविदिषान् । विविद्वान् । विश् । विविशिषान् । विविश्वान् ।
विशिना । साहचर्यादिह विदेस्तौर्दादिकस्य साभार्यस्य सहस्यम् । ज्ञानार्थस्य तु
नित्यं विविद्वानित्येव भवति ॥ दृशेत्तेति धत्तव्यम् ॥ * ॥ ददृशिषान् । ददृश्वान् ॥

सनिंससनिवांसम् ॥ ६९ ॥

सनेतेः सनतेर्वा धातोः सनिंससनिवांसमिति निपात्यते * । अज्जि-
त्वाङ्गे सनिंससनिवांसम् । इहागम इत्वाभ्यासजोपाभावश्च निपात्यते । सनि-
हृपूर्वादेश्यत्र सेनिवांसमित्येव भवति । कन्दसीदं निपातनं विज्ञायते † ।
भाषायां सेनिवांसमिति भवति ॥

ऋदुनोः स्ये ॥ ७० ॥

अकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इहागमो भवति । करिष्यति । कृन्-
ष्यति । हरिष्यति । स्वरतेर्वट्त्वाद्दुनोः स्यइत्येतद्ववति विप्रतिषेधेन । स्वरि-
ष्यति । तपरकरणं विस्मृष्टार्थम् ॥

अज्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अज्जेः सिचि इहागमो भवति । अज्जीत् । अज्जिष्टम् । अज्जिष्टुः ।
सिचितीति किम् । अज्जा । अज्जिता । ऊदित्वाद् विभाषा भवति ॥

स्तुसुधूङ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु सु धूङ् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इहागमो भवति । अस्ता-
वीत् । असावीत् । अधावीत् । परस्मैपदेष्विति किम् । अस्तोष्ट । असोष्ट ।
अधोष्ट । अधविष्ट ॥

यमरसनमातां सकृच्च ॥ ७३ ॥

यस रस नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सनागमो भवति अ-
सोक्ते सिचि इहागमश्च । यम् । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । अयंसिष्टुः । अयं-

* सनिपूर्वस्य सनेतेः सनतेर्वा सनिंससनिवांसमिति निपात्यते इत्येकस्मिन्पुस्तके पाठः

† इहैवानुपूर्वम् अन्वयेन विधीतेति अन्वयेन निपातनं विज्ञायते इति वा ० ।

सीत् । व्यंसिष्टाम् । व्यंसिषुः । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । अनंसिषुः । आका-
रान्तानाम् । अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयासिषुः । यमादीनां हलन्तलस्य
वृद्धिः प्राप्ता सा नेटीति प्रतिषिध्यते । परस्मैपदेष्वित्येष्व । अयंस्त । अरंस्त ।
अनंस्त ॥

स्मिपूङ्गुरज्ज्वशां सनि ॥ ७४ ॥

स्मिह् पूह् च अञ्जु अशू इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति ।
सिस्मयिषते । पिपयिषते । अरिरिषति । अज्जिजिषति । अशिशिषते । इका-
रयहृषां पूजो मा भूत् । पुपूषति इत्येष तस्य भवति । अशेरुदितो यहृषाद-
श्नोर्तोर्नित्यमिडागमोऽस्त्येव ॥

किरञ्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इडागमो भवति । कृ । चिकरिषति । गृ ।
जिगरिषति । वृह् । दिवरिषते । धृह् । दिधरिषते । प्रच्छ । पिप्रच्छिषति ।
पञ्चभ्य इति किम् । सिस्सति । किरतिगिरत्यारिट् सनि वेति विकल्पः
प्राप्तः घृतो वेति चास्यटो दीर्घत्वं नेच्छन्ति ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । रुह् ।
रोदिति । स्वप् । स्वपिति । श्वस् । श्वसिति । अन् । प्राणिति । ज्ञत् ।
ज्जसिति । पञ्चभ्य इत्येष । जार्गात् । सार्वधातुकरुदति किम् । स्वप्ता । वलादे-
रित्येष । रुदन्ति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । ईशिषे ।
ईशिष्य ॥

ईडजनेर्द्धे च ॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य च सार्वधातु-
कस्य इडागमो भवति । ईडिध्वे । ईडिध्वम् । ईडिषे । ईडिष्य । जनिध्वे ।
जनिध्वम् । जनिषे । जनिष्य । जनी प्रादुर्भावइत्यस्य छान्दसत्वात् श्यनो
लुक् उपधालोपाभावश्च ॥ जन जननइत्यस्यापि श्लुविकरणस्य यहृषमन्त्रेणते ॥
तस्य कर्मव्यतिहारे व्यतिज्जिषे । व्यतिज्जिष्य । व्यतिज्जिध्वे व्यतिज्जि-
ध्वम्, इति च भवति ॥ ध्वशब्दे ईशेरपि इडागम इष्यते ॥ ईशिध्वमिति,
तदर्थं के विदीडिजनोः सूत्रे चेति सूत्रं पठन्ति । तत्र सकारादेः शेषश्चस्य
सूत्रस्योपादानाच्छब्दे भिन्नकर्मईशेरनुकर्मशब्दा विज्ञायते । ईडिशिजनं

सोध्योरित्येकमेव सूत्रं न पठितं, विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति ।
ध्वे इति कृतटोरत्वस्य ग्रहणात् लङि ध्वमि न भवितव्यमिडा । लोटि पुनरेक-
देशविभक्तस्यानन्यत्वाद् भवितव्यमिडा ॥

लिङः सलोपो ऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

सार्वधातुकइति वर्तते * । सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सका-
रस्य लोपो भवति । कः पुनरनन्त्यो लिङः सकारः । यो यासुट्सुट्सीयुटाम् ।
कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीरन् । अनन्त्यस्येति
किम् । कुर्युः । कुर्याः । सार्वधातुकइत्येव । क्रियास्ताम् । क्रियासुः । कृषीष्ट ।
कृषीयास्ताम् । कृषीरन् ॥

अतो येयः ॥ ८० ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो
भवति । पचेत् । पचेताम् । पचेयुरित्येचोऽस्यपदान्तादिति पररूपं बाधितम् ।
अत इति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । तपरकरणं किम् । यायात् । सार्वधा-
तुकइत्येव । चिकीर्षात् । ननु चातो लोपेनात्र भवितव्यम् । पचेदित्यत्रापि
हि तर्हि अतो दीर्घो यज्रीति दीर्घत्वेन भवितव्यम् । तदनेनावश्यं विध्यन्तरं
बाधितव्यम् । स यथैव दीर्घस्य बाधक एवमतो लोपस्यापि बाधकः स्यात् ।
स्यादेतदेवं यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते । अथ तु तिङि विधीयते, तदा
येन नामाप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधकः स्यात् पुनरतो लोपस्य । येय इत्यवि-
भक्तिको निर्वृणः, य इति वा षष्ठीनिर्वृणः यलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद्गुणः
कृतः सौत्रत्वाच्चिद्वृणस्येति । के चिद् अत्रातो यासिय इति सूत्रं पठन्ति । तेषां
सकारान्तः स्थानी षष्ठीसमासश्च ॥

आतो ङितः ॥ ८१ ॥

आकारस्य ङितव्यवस्य आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य इय्
इत्ययमादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् । पचेथाम् । यजेते । यजेथे ।
यजेथाम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र न ङितीव ङित्वदित्येवमङ्गीक्रियते ऽपि तु ङित
इव ङित्वदिति पूर्वसूत्रेण उक्तकुटिबतीतिप्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम् । यदि
नाङ्कुटादिसूत्रे ङित्ववतीत्येवमङ्गीक्रियते तदा अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति
आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । आत इति किम् । पचन्ति । यजन्ति । पचन्ते । यजन्ते ।
ङित इति किम् । पचावहे । पचामहे । अत इत्येव । चिन्वाते । सुन्वाते ।
तपरकरणं किम् । मिमाते । मिमाथे ॥

* सार्वधातुकइति वर्ततइत्येकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

आने मुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोङ्गस्यातो मुगागमो भवति । पचमानो, यजमानः । अकार-
मात्रभक्तोयं मुक् अदुपदेशशब्देन गृह्यतइति अदुपदेशादिति लसार्वाधातुका-
नुदात्तत्वं भवति । यद्येवमातो ङित इत्ययमपि विधिः प्राप्नोति, तपरनिर्देशश्च
भविष्यति । मुक् सत्यध्वर्तुमात्रो भवति । लसार्वाधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि
न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशशब्दं तत्र क्रियते । तेन उपदेशादूर्ध्वं सत्यपि
कालभेदे भवितव्यम् । तथा च पचावः पचाम इत्यत्रापि भवति ॥

ईदासः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजते । अत्र
पञ्चम्या परस्य षष्ठी कल्प्यते ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः ।
अष्टानाम् । अष्टासु । विभक्ताविति किम् । अष्टत्वम् । अष्टता । आ इति
व्यक्तिनिर्देशोयमाकृतिनिर्देशे तु नकारस्याने ऽनुनासिकाकारः स्यात् ।
विकल्पेनायमाकारो भवत्येतज्जापितमष्टनो दीर्घादिति दीर्घशब्दा, दष्टाभ्य
शौशिति च कृतात्वस्य निर्देशात्तेनाष्टभिरष्टभ्य इत्यपि भवति । तदन्तवि-
धिरवाचेष्यते । प्रिया अष्टौ येषां ते प्रियाष्टानः । प्रियाष्टौ ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

रै इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । राभ्याम् ।
राभिः । हलीति किम् । रायो । रायः । विभक्ताविति किम् । रैत्वम् । रैता ।
मृजेर्द्विरित्यतः प्राग्विभक्त्यधिकारः ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ।
युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु । अनादेशइति किम् । युष्मत् ।
अस्मत् । हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यात् । उत्तरत्र त्वनादेशशब्देन प्रयोजनं
योचीति तदिदं क्रियते ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । त्वाम् । माम् ।
युवाम् । आवाम् । युष्मान् । अस्मान् । आदेशार्थं वचनम् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । युवाम् । आवाम् । प्रथमाया इति किम् । युवयोः । आवयोः । द्विवचनइति किम् । त्व,महं, यूयं, वयम् । भाषायामिति किम् । युषं वस्त्राणि यीवसा वसाथे ॥

योचि ॥ ८९ ॥

अनादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति । त्वया । मया । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । अचीति किम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्मदस्मदोरनादेशइत्यत्र यदि हसीत्यनुवर्तते शक्यमकर्तुमची-
त्येतत् तत्क्रियते विस्मयार्थम् । अनादेशइत्येव । त्वद्वच्छति । मद्वच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ९० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपो भवति । कश्च शेषः, यत्राकारो यका-
रश्च न विहितः ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु * लोपो विधीयते ॥

त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मद्भ्यम् । युष्मभ्यम् । अस्म-
भ्यम् । त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम । युष्माकम् । अस्माकम् ।
शेषग्रहणं विस्मयार्थम् । शेषे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्माच्च भवति, त्वं
ब्राह्मणी । अहं ब्राह्मणी । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ।
अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति । केचित्तु शेषे लोपं टिलोपमिच्छन्ति । कथं
वक्ष्यमाणादेशापेक्षः शेषः, ते चादेशा मपर्यन्तस्य विधीयन्ते । तेन मपर्यन्ताद्
योन्यः स शेष इति । तत्रायं लोप इति टिलोपो भवति ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥

मपर्यन्तस्यत्ययमधिकारो, यदित् कर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्येत्येवं
तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । युवावौ द्विवचने । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्येति
किम् । युवकामावकामिति साकत्कस्य मा भूत् । त्वमावेकवचने । त्वया ।
मया । मपर्यन्तस्येति किम् । सर्वस्य मा भूत् । तथा च सति त्वमयोरकारस्य
योचीति यकारे कृते ऽनिष्टं रूपं स्यात् । मान्तस्येत्येव सिद्धे ऽस्मिन् यत्पदि-
ग्रहणं कृतमवधिद्योतनार्थं तन्मान्ते मा भूत्, कदा, यदा † एयन्तयोः क्विपि
मान्तात् विद्यते, युष्मदस्मदोः स्थानिवत्त्वं च योरत्र कौ लुप्तत्वाच्च विद्यते ॥

* शेषे इति बहुषु पुल्लेखे पाठः ।

† मा भूयदा तर्कतः पदमङ्गरीकृतः पाठः ।

युवावौ द्विवचने ॥ ६२ ॥

द्विवचनइत्यर्थग्रहणम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी द्वौर्थाभिधानविषये
तयोर्मर्पयन्तस्य स्थाने युव आव इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् ।
युवाभ्याम् । आवाम्भ्याम् । युवयोः । आवयोः । यदा समासे द्वौर्था युष्मदस्मदी
भवतः, समासार्थस्यान्यसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि द्वौर्था-
योर्युष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, यदि त्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण
न बाध्येते । अतिक्रान्तं युवा, मतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् । युवा,-
मतियुवान् । अत्यावान् । अतिक्रान्तेन युवा, मतियुवया । अत्यावया । अति-
क्रान्तेर्युवा, मतियुवाभिरत्याधाभिः । अतिक्रान्तेभ्यो युवा, मतियुवभ्यमत्यावभ्यम् ।
अतिक्रान्ताद् युवा, मतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तेभ्यो युवामागतः, अतियु-
वत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तानां युवा, मतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतिक्रान्ते
युवा, मतियुवयि । अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवा, मतियुवासु । अत्यावासु । त्वाहा-
दीनां तु विषये परत्वात्तएव भवन्ति । अतिक्रान्तौ युवा, मतित्वम् । अत्यहम् ।
अतिक्रान्ता युवाम्, अतियूयम् । अतिवयम् । अतिक्रान्ताय युवाम्, अतितुभ्यम् ।
अतिमह्यम् । अतिक्रान्तस्य युवा, मतितव । अतिमम । यदा तु युष्मदस्मदी एकत्व-
बहुत्वयोर्वर्तन्ते, समासार्थस्तु द्वित्वे, तदा युवावौ न भवतः । अतिक्रान्तौ त्वाम्,
अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ युष्मान्, अतियुष्मानत्यस्मान् । एवं सर्वत्र
ज्ञेयम् ॥

यूयवयौ जसि ॥ ६३ ॥

युष्मदस्मदोर्मर्पयन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः ।
यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । तदन्तवि-
धिरत्र भवति । अङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति * ।

त्वाहौ सौ ॥ ६४ ॥

युष्मदस्मदोर्मर्पयन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् ।
अहम् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ ६५ ॥

युष्मदस्मदोर्मर्पयन्तस्य तुभ्य मझ इत्येतावादेशौ भवतो ङयि परतः ।
तुभ्यम् । मझम् । परमतुभ्यम् । परममझम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् ॥

तवममौ ङसि ॥ ६६ ॥

* अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेत्यादि बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । तदेव तु युक्तम् ।
यदममर्थो दर्शनात् ।

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तत्र मम इत्येतावादेशौ भवतो ङसि परतः ।
तव । मम । परमतव । परममम । अतितव । अतिमम ॥

त्वमावेकवचने ॥ ६७ ॥

एकवचनइत्यर्थनिर्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्थाभिधानविषये
तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया ।
मया । त्वत् । मत् । त्वयि । मयि । यदा समासे एकार्थे युष्मदस्मदी भवतः,
समासार्थस्य त्वन्यसंख्यत्वाद् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि त्वमावा-
देशौ भवतः । आदेशान्तराणां तु विषये त्वाहौ सावित्येवमादीनां पूर्ववि-
प्रतिषेधेन तएवेष्यन्ते । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तौ
त्वामतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वामतित्वान् । अतिमान् । अति-
क्रान्ताभ्यां त्वा,मतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्तैस्त्वामतित्वाभिः ।
अतिमाभिः । इत्येवमाद्युदाहार्यम् ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ६८ ॥

एकवचनइत्यनुवर्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्तमानयोर्यु-
ष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । तवायं, त्वदीयः । मदीयः ।
अतिशयेन त्वं, त्वतरः । मतरः । त्वामिच्छति, त्वद्वति । मद्वति । त्वमिवाच-
रति, त्वद्वते । मद्वते । उत्तरपदे । तव पुत्र,स्त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । त्वं नाथोस्य,
त्वचाथो, मचाथः । एकवचनइत्येव । युष्माकमिदं युष्मदीयम् । अस्मदीयम् ।
युष्माकं पुत्रो ऽस्माकं पुत्रो युष्मत्पुत्रो ऽस्मत्पुत्रः । विभक्तावित्यधिकारात्
पूर्वयोगो विभक्ताविव । ततोऽन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमा-
रम्भः । ननु चात्राप्यन्तर्वर्तिनी विभक्तिरस्ति तस्यामेवादेशौ भविष्यतः । नैवं
शक्यं, लुका तस्या भवितव्यम् । बहिरङ्गो लुक् अन्तरङ्गावादेशौ प्रथमं तौ
भविष्यतः । एतदेव तर्ह्येदेशवचनं ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गेपि
लुक् बाध्यते इति । तेन गोमान्निबोस्य गोमत्प्रिय इत्येवमादौ नुमादि लुका
बाध्यते । एवं च सति त्वाहौ सावित्येवमादयोपि प्रत्ययोत्तरपदयोरादेशौ न
भवन्ति । त्वं प्रधानमेवां त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्रो
ऽस्मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं त्वद्वितं मद्वितम् । तव पुत्र,स्त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः । अथ
किमयेमेवां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतत् विज्ञायते । तस्यस्थित्यपेक्षया । ज्ञाप-
कार्थं ह्येतस्मिन्बहुतरमिष्टं संरक्ष्यते ॥

त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसु ॥ ६९ ॥

त्रि चतुर इत्येतयोः स्त्रियां वर्तमानयोस्तिव चतस इत्येतावादेशौ

भवतो विभक्तौ परतः । तिस्रः । चतस्रः । तिसृभिः । चतसृभिः । स्त्रियामिति किम् । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि । स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरेरेव विशेषणं नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्गं तु लिङ्गान्तरे तथाप्यादेशौ भवत एव । प्रियास्त्रियोऽस्य ब्राह्मण्यस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा ब्राह्मण इति । प्रियतिसौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्र ब्राह्मणकुलम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । प्रियचतसा । प्रियचतसौ । प्रियचतस्रः । प्रियचतस्र । प्रियचतसृणी । प्रियचतसृणि । नद्यूतश्चेति समासान्तो न भवति । विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । यदा तु त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्गं तदा आदेशौ न भवतः । प्रियास्त्रियोऽस्याः प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ॥ तिसृभावे संज्ञायां कन्यपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ तिसृका नाम यामः ॥ चतस्र्याद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यम् ॥ * ॥ चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्येव स्वरो मा भूत् । चतसृणामित्यत्र तु षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिरित्येव स्वरो भवति । हलादियहणसामर्थ्याच्चिपातनस्वरो बाध्यते ॥

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिस्र चतस्र इत्येतयोर्ऋतः स्थाने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । तिस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य । प्रियतिस्र आनय । प्रियचतस्र आनय । प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । प्रियतिस्रि निधेहि प्रियचतस्रि निधेहि । पूर्वसवर्णात्स्वङिसर्वनामस्थानगुणानामपवादः । परमपि ङिसर्वनामस्थानगुणं पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते । अचीति किम् । तिसृभिः । चतसृभिः । चत इति तिस्रचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थमन्यथा हि तदपवादस्त्रिचतुरेरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यामजादौ विभक्तौ परतः । जराया दन्ताः शीर्यन्ते । जरया दन्ताः शीर्यन्ते । जरसे त्वा परिद्व्यः । जरायै त्वा परिद्व्यः । अचीत्येव । जराभ्याम् । जराभिः । नुमोजरसादेशो विप्रतिषेधेन । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । इहातिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति लुग्न भवति आनुपूर्व्या सिद्धत्वात् । अतिजर अमिति स्थिते लुग्नभावो जरसभाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति । तत्र लुक्तावदपवादस्त्वदम्भावेन बाध्यते । अम्भावोपि परत्वाज्जरसादेशेन, न च पुमर्जुकशास्त्रं प्रवर्तते अष्टावसरत्वाद् इत्येवमेव भवति अतिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति ।

प्रथमैकवचने तृतीयाबहुचने च अतिजरं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति, अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतम् । किं कारणं, संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । अन्ये त्वनित्यत्वादस्याः परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरित्येवं भवितव्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादिनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद् । स्यः । त्या । त्ये । तद् । सः । तौ । ते । यद् । यः । यौ । ये । एतद् । एषः । एतौ । एते । इदम् । अयम् । इमौ । इमे । अदस् । असौ । अमू । अमी । द्वि । द्वौ । द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते ॥ इह न भवति । भवत् । भवान् । संज्ञापसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह न भवति । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । त्यदादिप्रधाने तु शब्दे भवत्येष । परमसः । परमतौ । परमते ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः । कः । कौ । के । साकत्कस्याप्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव किमो न विधीयते किमोदिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति । कुतः । कुत्र । कुह । तिहोरितीकार उच्चारणार्थः ॥

क्वाति ॥ १०५ ॥

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क्व इत्ययमादेशो भवति । क्व । गमिष्यसि । क्व भोक्त्यते । आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् । किमो ह्रदिति च प्रत्यान्तरं न विधीयते साकत्कार्यम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारादकारयोनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः । त्यद् । स्यः । तद् । सः । एतद् । एषः । अदस् । असौ । अनन्त्ययोरिति किम् । हे स । सा ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति । असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकत्क्वाट्टा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥ यदा औत्वप्रतिषेधः तदा सकारादुत्तरस्य उत्वं भवति । असुकः । असकौ ॥ उत्तरपदम्-

तानां त्यदादीनामङ्गतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ परमाहम् । परमा-
यम् । परमानेन ।

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥

आप एत्वं भवेत्स्मिन्न ऋलीत्यनुवर्तनात् ।

प्रत्ययस्याच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारोन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मका-
रस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वबाधनार्थम् ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ ।
इमे । इमम् । इमौ । इमान् * ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तसूत्रे
पुंसीति वचनात्सियामयं यकारः ॥

इदो ऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतो ऽय् इत्ययमादेशो भवति । अयं ब्राह्मणः ।
पुंसीति किम् । इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य स्थाने अन् इत्ययमादेशो भवति आपि
विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः । अक इति किम् । इमकेन । इमकयोः ।
आपीति प्रत्याहारः तृतीयैकवचनप्रभृति सुपः पकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य लोपो भवति । आभ्या-
म् । एभिः । एभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थके ऽलौन्त्यविधिरिति सर्वस्यायमि-
द्रूपस्य लोपः । अय वा नायमिल्लोपः । अनाप्यक इति अन्यहयमनुवर्तते † ॥

मृजेर्बुद्धिः ॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम् । मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति । मार्षा । मार्षुम् ।

* इह सार्विति न संबध्यते, उत्तरसूत्रे सार्विति वचनादित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† अय वा नायमलौन्त्यलोप इति पा० २ पुस्तकान्तरे ।

मार्ष्टव्यम् । मृजेरिति धातुग्रहणमिदं, धातोश्च कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्ययएव
वेदितव्यम् । कंसपरिमृष्ट्वां कंसपरिमृष्टिरित्यत्र न भवति ॥

अचो जृणिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य जिति णिति च वृद्धिर्भवति । जिति । एकस्तण्डुलनि-
चायः । द्वौ शूर्पनिष्ठावौ । कारः । हारः । णिति । गौः । गावौ । गावः ।
सखायौ । सखायः । जैत्रम् । यौत्रम् । च्यात्रः । जयतेर्यौतेश्च उणादयो बहु-
लमिति घृण् प्रत्ययः । अघतेरपि ण् ॥

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने जिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति । पाक,-
स्त्यागो, यागः । पाचयति । पाचकः । पाठयति । पाठकः । अत इति किम् ।
भेदयति, भेदकः । उपधाया इति किम् । चक्रासयति तत्तकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्धिते जिति णिति च प्रत्यये परतोङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति ।
गार्ग्यः । वात्स्यः । दाक्षिः । प्लाक्षिः । णिति । औपगवः । कापटवः । त्वाष्ट्रो
आगत इत्यत्राचामादिवृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्धिते परतोङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति । नडादिभ्यः
कक् । नाडायनः । चारायणः । प्राश्वहतेष्टक् । आक्षिकः । शालाक्षिकः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

देविकाशिशपादित्यवाङ्दीर्घसन्नश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका शिशपा दित्यवाट् दीर्घसन्न श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामादे-
रचः स्थाने वृद्धिप्रसङ्गे आकारो भवति जिति णिति किति तद्धिते परतः ।
देविकायां भवमुदकं, दाविकमुदकम् । देविकाकूले भवाः शालयः, दाविका-
कूलाः शालयः । पूर्वदेविका नाम प्राचां यामः । तत्र भवः पूर्वदाविकः । प्राचां
यामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः साप्राकार एव भवति । शिशपा । शिशपाया
विकारश्चमसः, शांशपश्चमसः । प्रलाशादिरयं तेन पक्षे अण् अनुदात्तादिल-
क्ष्यो वा अण् । शिशपास्थले भवाः, शांशपास्थलाः । पूर्वशिशपा नाम प्राचां
यामः तत्र भवः पूर्वशांशपः । दित्यवाट् । दित्योह इदं, दात्योहम् । दीर्घसन्ने

भवं, दाघमन्नम् । अयेसि भवं, आयसम् ॥ वहीनरस्येद्वचनम् ॥ * ॥ वृद्धि-
वये ऽचामादेरचः स्थाने वहीनरस्य इकारादेशो भवति । वहीनरस्यापत्यं, वैही-
नरिः । के चित् विहीनरस्यैव वैहीनरिमिच्छन्ति ॥

केकयमिच्छयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥

केकय मिच्छयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति तद्धिते
जिति णिति किति च परतः । केकयस्यापत्यं कैकेयः । जनपदशब्दात्तच्चिया-
दात्रित्यऽप्रत्ययः । मिच्छयुभावेन श्लाघते, मैत्रेयिकयाश्लाघते । गोत्रचरणाच्छ्ला-
घात्याकारतद्वेतिष्विति वुञ् । लौकिकं हि तत्र गोत्रं दृश्यते । लोके च षि-
शब्दे गोत्रमित्यभिधीयते । प्रलय । प्रलयादागतं, प्रालेयमुदकम् ॥

न ख्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वा तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥

यकारवकारभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां तु
यकारवकाराभ्यां पूर्वमैचागमौ भवतो जिति णिति किति च तद्धिते परतः ।
यकारादैकारः । वकारादैकारः । व्यसने भवं, वैयसनम् । व्याकरणमधीते,
वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं, सौवश्वः । ख्याभ्यामिति किम् । त्रयस्यापत्यं
त्रार्थः । पदान्ताभ्यामिति किम् । यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । यतेश्कात्रा
याताः । प्रतिषेधवचनमैचो विषयप्रकृत्यर्थे, मिह मा भूद्वाध्यश्विः । माध्यश्वि-
रिति । नह्यत्र ख्याभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति । वृद्धेरभावात्प्रतिषेधोऽपि नास्ती-
त्यप्रसङ्गः ॥ उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते ॥ पूर्वत्रयलिन्दे भवः, पूर्वत्रय-
लिन्दः । यत्र तूत्तरपदसंबन्धी यण् न भवति तत्र नेष्यते प्रतिषेधः । द्वे अशीती
भूतो भूतो भावी वा द्वाशीतिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां ख्याभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न
भवति पूर्वा तु ताभ्यामैचागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । द्वारपा-
लस्येदं, दौवारपालम् । तदादिविधिश्चात्र भवति । स्वरमधिकृत्य कृतो बन्धः,
सौवरः । सौवरोध्यायः । सौवर्यः सप्तम्य इति । व्यत्कशे भवः, वैयत्कशः ।
स्वस्तीत्याह, सौवस्तिकः । स्वर्भवः, सौवः ॥ अध्ययानां भमात्रे टिलोपः
॥ * ॥ स्वर्गमनमाह, सौवर्गमिकः । स्वाध्याय इति के चित्पठन्ति, तदनर्थ-
कम् । शोभनो ऽध्याय, इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वणैव सिद्धम् । अद्याप्येवं व्यु-
त्पत्तिः क्रियते । स्वाध्यायः स्वाध्याय इति । एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठा-
त्सिद्धम् । तदादावपि हि वृद्धिरियं भवत्येव । स्प्यङ्गतस्यापत्यं, स्प्यङ्गतः ।
स्वादुमृदुन इदं, सौवादुमृदवम् । श्वन् । शुन इदं, शौवनम् । अचण्वि इति
प्रकृतिभावः । शुनो विकारो मांसं, शौवम् । प्राणिरजतदिभ्योऽजिप्यञ् । स्वादं-

प्रायां भवः, शैवादंष्ट्रो मणिः । स्वस्येदं, सौवम् । स्वशामे भवः, सौवशामिकः ।
अध्यात्मादित्वाट्टञ् । अपदान्तार्थोपमारम्भः । द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यत्क-
श । स्वस्ति । स्वर । स्फ्यहृत । स्वादुमृदु । श्वन् । स्व ॥

न्ययोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्ययोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरवः स्याने वृद्धिर्न
भवति तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति । न्ययोधस्य विकारः, नैययोधश्च-
मसः । केवलस्येति किम् । न्ययोधमूले भवाः शालयः, न्ययोधमूलाः शालयः ।
न्ययोहयतीति न्ययोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं, मव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् ॥

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तच्च भवति । प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः । व्याव-
क्राशी व्यावलेखी व्याववर्ती व्यावहासी वर्त्तते । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रिया-
मिति णच् प्रत्ययस्तदन्ताणञचः स्त्रियामञ् * ॥

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तच्च भवति । स्वागतमित्याह, स्वागतिकः ।
स्वध्वरेण चरति, स्वध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं, स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः ।
व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति, व्यावहारिकः व्यवहारशब्दोऽयं लौकिके
वृत्ते वर्त्तते न तु कर्मव्यतिहारे । स्वपतौ साधुः, स्वापतेयः । द्वारादिषु स्वशब्द-
पाठादत्र प्राप्तिः स्वागत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यङ्ग । व्यवहार । स्वपति ॥

श्वादेरिजि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य इजि परतो यदुक्तं तच्च भवति । श्वभस्त्रस्यापत्यं, श्वाभ-
स्त्रिः । श्वादंष्ट्रः । स्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवतीत्येत-
देव वचनं ज्ञापकम् ॥ इकारादियहणं कर्त्तव्यं श्वागणिकाद्यर्थम् ॥ * ॥ श्वग-
णेन चरति, श्वागणिकः । श्वायूथिकः ॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध
इष्यते ॥ श्वाभस्त्रेरिदं, श्वाभस्त्रम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तच्च भवति । श्वापदस्येदं,
श्वापदम् । शैवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनस्तोचिण्यलोरिति प्रागेतस्मात् । यदित
उर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्येत्येवं तदुदितव्यम् । वस्त्यत्यवयवादृताः । पूर्व-

वार्षिकम् । अपरवार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरहैमनम् । यत्र पञ्चमीनिर्द्वैशो नास्ति ते प्रोष्टपदानामित्येवमादौ तदर्थमुत्तरपदाधिकारः । पञ्चमीनिर्द्वैशेष्यपि विस्पष्टार्थं वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्युत्तरपदाधिकारे वैया वृद्धिरित्येवं विज्ञायते ॥

अवयवाद्धतोः ॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य चतुर्वाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । पूर्ववार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरवार्षिकम् । अपरहैमनम् । पूर्वं वर्षाणामपरं वर्षाणामित्येकदेशसमासः । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे वर्षाभ्यष्टक् हेमन्ताच्च सर्वत्राण च तलोपश्च इत्यण प्रत्ययः, तत्र चतौर्द्विद्विमद्विधावयवावदिति * तदन्तविधिः । अवयवादिति किम् । पूर्वामु वर्षामु भवं पौर्ववार्षिकम् । कालाट्ठञ् इति ठञ् । अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिर्नान्यस्य ॥

सुसर्वाद्विजनपदस्य ॥ १२ ॥

सु सर्वं अर्द्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्याश्च अर्द्धादपि बहुवचनविषयादिति युञ् । सुसर्वाद्विद्विष्येभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

दिशो ऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । दक्षिणपाञ्चालकः । पूर्ववृत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च । दिश इति किम् । पूर्वः पञ्चालानां, पूर्वपञ्चालः । तत्र भवः, पौर्वपञ्चालकः । अपरपञ्चालकः । अमद्राणामिति किम् । पौर्वमद्रः । अपरमद्रः । मद्रेभ्यो ऽजित्यऽप्रत्ययः ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । ग्रामाणाम् । पूर्वेषु कामशम्यां भवः, पूर्वेषुकामशमः । अपरेषुकामशमः । पूर्वकार्णमृत्तिकः । अपरकार्णमृत्तिकः । नगराणाम् । पूर्वस्मिन्याटलिपुत्रे भवः, पूर्वपाटलिपुत्रकः । अपरपाटलिपुत्रकः । पूर्वकान्यकुञ्जः । अपरकान्यकुञ्जः । ग्रामत्वादेव नगराणामपि सहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोक्-

* क्व चिदवयवानामिति षष्ठीबहुवचनान्तः पाठः । सो ऽयुक्तः । अर्थासंगतेरिति कदमञ्जरी ।

पाद्मानं तत्संबन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिक्पूर्वपदे हि समुदायः पूर्वेषुकामशम्यादिः
यामनामधेयम् । पाटलिपुत्रादिः पुनरुत्तरपदमेव नगरमाह । तत्र यामवाचि-
नमाङ्गानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य वृद्धिर्भवतीत्येवमभिसंबन्धः क्रियते ।
इतरत्र तु दिश उत्तरेषां नगराणामित्येव । पूर्वेषु कामशम इत्येवमादिषु कृता-
यामुत्तरपदवृद्धौ एकादेशो भवतीति ज्ञापितं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधेन ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः स्थाने
वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । द्वौ संवत्सरावधीष्टौ भूतो
भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः । संख्यायाः । द्वे षष्ठी अधीष्टौ भूतो भूतो
भावी वा, द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । द्विषष्ट्यादिशब्दो वर्षेषु संख्येयेषु वत्स-
मानः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संख-
त्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकः त्रैस-
मिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । द्विवर्षा त्रिवर्षा माणविकेत्यपरिमाणविस्ताचि-
तेति पर्युदासो न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति
णिति किति च परतः, स चेत्तद्वृत्तो भविष्यत्यर्थं न भवति । द्विवर्षे अधीष्टौ
भूतो भूतो वा, द्विवार्षिकः । त्रिवार्षिकः । अभविष्यतीति किम् । यस्य त्रैवार्षिकं
धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति । जीणि वर्षाणि
भावीति त्रैवार्षिकम् । अधीष्टभृत्योरभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति । गम्यते
हि तत्र भविष्यता न तु तद्वृत्तार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टौ भूतो वा कर्म करिष्य-
तीति, द्विवार्षिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चोत्तरपदे न
भवति । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य, द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं, द्विसौ-
र्विकम् । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्यामित्यत्र सुवर्णशतमानयोश्चसंख्यानमिति
लुक्को विकल्पः । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं, द्वित्रिपूर्वाचिष्काद्, द्विनैष्किकम् ।
असंज्ञाशाणयोरिति किम् । पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकपालिकम् । पञ्च
लोगहित्यः परिमाणमस्य पञ्च कपालानि परिमाणमस्येति विग्रहः तदस्य परिमा-
णमिति योगविभागात्मक्यस्तद्वृत्तान्तश्चायं समुदायः संज्ञा । द्वाभ्यां शाखाभ्यां

क्रीतं, द्वैशायम् । त्रैशायम् । शायान्ता, द्वित्रिपूर्वादयत्रेण प्रत्ययः । असंज्ञा-
प्राप्तकुलिजानामिति के चित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥

जइति जातार्थो निर्दिश्यते । तत्र यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन् जिति
णिति किति च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरवो वृद्धिर्भवति । प्रोष्ठपदा
नाम नत्तत्र ताभिर्युक्तः काल इत्यण । तस्य लुब्धविशेषइति लुप् । प्रोष्ठपदासु
जातः । अतुनत्तत्रेयोगित्यण । प्रोष्ठपदो माणवकः । जइति किम् । यदा
प्रोष्ठपदो मेघो धरणीमभिवर्षति । प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदाना-
मिति बहुवचननिर्देशात्यर्थायोपि एह्यते भद्रपाद इति ॥

हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरवो वृद्धिर्भ-
वति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । सुहृदयस्येदं, सौहार्दम् । सुहृद-
यस्य भावः, सौहार्दम् । सुभगस्य भावः, सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् । सुभगाया
अपत्यं, सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । कल्याण्यादिषु सुभगदुर्भगति पठ्यते ।
सुभग मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पठ्यते । तत्रोत्तरपदवृद्धिर्नश्यते । महते सौभाग्य ।
छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः,
सक्तुसिन्धुषु भवः, साक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते,
तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्यणप्रत्ययः ॥

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥

अनुशतिक इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादे-
रवः स्याने वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । अनुशतिकस्ये-
दम्, आनुशतिकम् । अनुहोदने चरति, आनुहोदिकः । अनुसंवरणे दीयते,
आनुसांवरणम् । अनुसंवत्सरेण दीयते, आनुसांवत्सरिकः । अङ्गारवेणुनाम
कश्चित्तस्यापत्यम्, आङ्गारवेणुवः । असिहत्य । तत्र भवं, आसिहात्यम् । आस्य-
हत्य इति के चित्पठन्ति ततोपि विमुक्तादित्वादण् । अस्यहत्यशब्देऽस्मिच्चधा-
येस्ति, आस्यहात्यः । अस्यहेतिरित्येवमपरे पठन्ति । अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य,
आस्यहेतिकः । अत एव वचनादस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं विभक्तेश्वा-
नुक् । वध्याग इति बिदादिरयं, तस्यापत्यं वाध्यागः । पुष्करसत्, अनुहरत्,
इतो बाह्यादिषु पठ्यते । पौष्करमादिः । आनुहारतिः । कुक्कत गर्गादिः, कौक्-
कात्यः । कुक्षपञ्चाल । कुक्षपञ्चालेषु भवः, कौक्षपञ्चालः । जनपदसमुदायो
जनपदबहुषेण एह्यते इति वृत् न भवति । उदकशुद्धस्यापत्यम्, औदकशोद्धिः ।
एहलोक । परलोक । तत्र भवः, ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । लोकोत्तरपद-

स्येति ठञ् । सर्वलोक । तत्र विदितः, सार्वलौकिकः । सर्वपुरुषस्येदं, सार्वपौरुषम् । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग । तत्र भवः, प्रायोगिकः । परस्त्री । पारस्त्रैण्यः । कुलटाया वेतीनङ् * ॥ राजपुरुषात् ष्यञि ॥ राजपौरुष्यम् । ष्यञीति किम् । राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः । उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ् । शतकुम्भसुखशयनादयः । शतकुम्भे भवः, शातकौम्भः । सौखशायनिकः । पारदारिकः † । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । आकृतिगण-
शायमिष्यते । तेनेदमपि सिद्धं भवति । अभिगममर्हति, अभिगामिकः । अधि-
देवे भवमाधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । चतस्र एव विद्याः, चातुर्वैद्यम् ।
स्वार्थं ष्यञ् । अनुशक्तिक । अनुहोड । अनुसंवत्सर । अङ्गारवेणु । असिहत्य ।
वध्याग । पुस्करसत् । अनुहरत् । कुक्षत । कुरुपञ्चाल । उदकशुद्ध । इहलोक ।
परलोक । सर्वलोक । सर्वपुरुष । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री ॥ राजपुरुषात्
ष्यञि ॥ सूत्रनड ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति
तद्विते जिति णिति किति वा परतः । आग्निमास्तीमनद्वाहीमालभेत । आग्नि-
मास्तं कर्म । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तहविःसंबन्धी तत्रायं विधिः । इह तु न भवति ।
स्कन्दविशाखौ देवते अस्य, स्कन्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती । ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तत्र भवति । सौमेन्द्रः । आग्नेन्द्रः । परस्येति
किम् । ऐन्द्रागमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् । इन्द्रशब्दे द्वाघचौ तत्र तद्विते
एकस्य यस्येति लोपो ऽपरस्य पूर्वेण सहैकादेश इत्यप्राप्तिरेव वृद्धेः, तदेवं
प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति पश्चा-
देकादेश इति, तेन पूर्वेषुकामशम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तत्र भवति । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् ।
दीर्घादिति किम् । आग्निवाङ्मीमनद्वाहीमालभेत । अग्नेरीदग्नेः सोमवरुणयो-
रित्यस्यानङ्पदादस्य इद्वृद्धाविति प्रतिषेधो विधीयते तेन दीर्घात्परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

* अपपाठो ऽयम् । तत्र हि स्वरूपग्रहणम् । कल्याणयाटिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते त स्म-
त्कल्याणवादीनामिनश्चिति पाठ इति पदमञ्जरी ।

† अतकुम्भेत्यारम्भ पारदारिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

प्राचां देशे नगरान्तेङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति च परतः । सुस्वनगरे भवः, सौस्वनगरः । पौगङ्ग-
नागरः । प्राचामिति किम् । मद्रनगरमुदत्तु, तत्र भवः । माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तर, मुत्तरपदस्य विभाषितं तद्विते जिति णिति किति वा परतः ।
कुरुजङ्गलेषु भवं, कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् ।
सौवर्णवलजः । सौवर्णवालजः ॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्द्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भ-
वति पूर्वस्य तु वा भवति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धद्वेष्टेन
क्रीतमार्द्धद्वैष्टिकम् । अर्द्धद्वैष्टिकम् । अर्द्धकौडविकम्, मार्द्धकौडविकम् । परिमा-
णस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकम् * ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्विते
जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धकंसिकः ।
अर्द्धकंसिकः । अत इति किम् । अर्द्धकौडविकः । तपरकरणां किम् । इह मा
भूत् । अर्द्धस्त्रार्थो भवा अर्द्धस्त्रारी, किं च स्यात् अर्द्धस्त्रारी भार्या यस्य अर्द्ध-
स्त्रारीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वितस्यास्तविकारइति पुंवद्भावप्रतिषेधो न
स्यात्, यत्र हि तद्विते वृद्धिः प्रतिषिध्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंव-
द्भावो न प्रतिषिध्यते । यथा वैयाकरणी भार्या अस्य, वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ठे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ठे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा
भवति । प्रवाहणस्यापत्यं, प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । शुभादिभ्यश्चेति ठक्
प्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

ठक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्वितेषु परत उत्तरपदस्याचामादे-
रचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाह-

* परिमाणस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकमिति अनुपु पुस्तकेषु
नास्ति ।

योगिः । प्रावाहण्येकम् । प्रवाहण्येकम् । बाह्यतद्वितनिमित्ता वृद्धिर्वाश्रयेण
विकल्पेन बाधितमशक्येति सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो
वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । शुचि ।
आशौचम् । आशौचम् । ईश्वर । आनैश्वर्यं, मनैश्वर्यम् । क्षेत्रज्ञ । आक्षेत्रज्ञम् ।
क्षेत्रज्ञम् । कुशल । आकौशलम् । अकौशलम् । निपुण । आनैपुण, मनैपुणम् ।
अच के विदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधीयते । नऽपूर्वास्त्यु-
रुपादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते तत्र शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चा-
च्चसमासे सति वृद्धिरनङ्गस्यापि वचनाद्ववतीति । तदपरे न मृच्यन्ते । भाव-
वचनादन्योपि हि तद्वितो वृद्धिनिमित्तमपत्यादिष्वर्थेषु नऽसमासादेव विद्यते
बहुव्रीहेश्च नऽसमासाद्भाववचनोप्यस्ति तत्राङ्गाधिकारोपमर्द्वेन न युज्यत इति ।
क्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादिषु पठ्येते, ततस्ताभ्यां भावे व्यञ्भवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धिर्भ-
वति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । अयथातथ्यम् । अयथातथ्यम् ।
अयथापुर्यं, मयथापुर्यम् । अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्मणादिषु नऽसमासा-
वेतौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ तु यथा ऽसादृश्य इति अव्ययीभा-
वंसमासौ तथा नपुंसकाश्रयं द्वस्त्वत्वं कृतम् । भाष्ये तु यथादर्शितम् अयथा-
तथाभाव इति तथा सुप्सुपेति समासो लक्ष्यते ॥

इनस्तो ऽचिस्रलोः ॥ ३२ ॥

तद्वितेष्विति निवृत्तम् । तत्सबद्धं कितिप्यपि । ऽणितीति वर्जते ।
इनस्तकारादेशो भवति ऽणितिः प्रत्यये परतः चिखणलौ वर्जयित्वा । घात-
यति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो वर्जते । अचिखणलोरिति
किम् । अघानि । अघान । घातोः कार्यमुच्यमानं घातोः प्रत्यये विज्ञायते ।
इह न भवति वाचंघ्नं प्रतरदिति ॥

आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य चिण् कृति ऽणिति युगागमो भवति । अदायि ।
अदायि । कृति । दायो, दायकः । धायो, धायकः । चिण्कृतोरिति किम् ।
ददो । ददो । चैरिडः । बालाकिः । बाह्यादिस्वादिसु । ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मन्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिवर्जितस्य चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तच्च भवति । किं चोक्तमत उपधाया इति वृद्धिः । अशमि । अतमि । अदमि । कृति खल्वपि । शमकः । तमकः । दमकः । शम, स्तमो, दमः । उदात्तोपदेशस्येति किम् । यामको, रामकः । कथमुद्यमोपरमौ । अङ् उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ । उपदेशग्रहणं किम् । शमी दमी तमीत्यत्र यथा स्या, दिह मा भूत्, यामकः, रामक इति । मान्तस्येति किम् । चारकः । पाठकः । अनाचमेरिति किम् । आचामकः ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वामः । कामः । आचामः । आम इति चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ सत्यां भवति । तत्र हि मित्त्वं नास्ति । नान्ये मितो ऽहेताविति । सूर्यविश्रामा भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्याय्यमेष मन्यन्ते । चिण्कृतोरित्येव । शशाम तताम ॥

जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तच्च भवति । अजनि । जनकः । प्रजनः । अवधि । वधकः । वधः । वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोस्ति तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते । भक्तकश्चेन्न विद्येत वधकोपि न विद्यते इति हि प्रयोगो दृश्यते । वधादेशस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरभावः । चिण्कृतोरित्येव । जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्त्तिह्रील्लीरीकूयीह्मायीतां पुगणौ ॥ ३६ ॥

सर्वं निवृत्तमङ्गस्येति वर्त्तते । अर्त्ति ह्री ल्ली री कूयी ह्मायी इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः । अर्त्ति । अर्पयति । ह्री । ह्रेपयति । ल्ली । ल्लेपयति । री । रेपयति । कूयी । कूपयति । ह्मायी । ह्मापयति । आकारान्तानाम् । दापयति । धापयति । अर्त्तीति च गतिप्रापणयोः, च गताविति द्वयोरपि धात्वोरग्रहणम् । रीत्यपि री गतिरेषणयोरीड् श्रवण इति । पुकः पूर्वान्तकरणमदीदपदित्यत्रोपधाङ्गस्त्वो यथा स्यादिति ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥

शा छा सा हा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः । शा । निशाययति । छा । अवच्छाययति । सा । अवसाययति । हा । ह्वाययति । व्या । संव्याययति । वे । वाययति । पा । पाययति । पायग्रहे पै चोवे शोषण इत्यस्यापीह ग्रहणमिच्छन्ति । पा रक्षण इत्यस्य लुभिकरणत्वाच्च भवति ॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः ॥ * ॥ पालयति ॥ धुञ्मीजोर्नुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ धूनयति । प्रीणयति । एते पूर्वान्ता एव क्रियन्ते । तेन न्यशीलयत् । अवीपलत् । अद्रुधुनत् । अपिप्रिणत् । इत्युपधाङ्गस्त्वो भवति । शाच्छासाह्वाव्यावेपां

कृतात्वानां ग्रहणं पुनः प्राप्तिमाख्यातुम् । किमेतस्याख्याने प्रयोजनम् । एत-
स्मिन् प्रकारे लक्षणप्रतिपदाक्तपरिभाषा नास्तीत्युपदिश्यते । तेनाध्यापयति
जापयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेर्थे वर्तमानस्य जुगागमो भवति शौ परतः ।
पक्षेणोपवाजयति । विधूननइति किम् । आवापयति केशान् । किमर्थं सूत्रं
वज्र गतो ग्यन्तस्य सिद्धत्वात् । वातेर्युष्मा भूदित्येवमर्थम् । पै ओवै शोषणे
इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

लीलीर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोर्द्वयोरन्यतरस्यां नुक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो शौ
परतः स्नेहविपातनेर्थे । घृतं विलाययति । विलीनयति घृतं, विलाययति ।
विलापयति । ली ई इतीकारः प्रश्लिष्यते तत ईकारान्तस्यैव नुभवति, न
तु कृतात्वस्य विभाषा लीयतेरिति । स्नेहविपातनइति किम् । जतु विलाप-
यति । जटाभिरालापयते । ली इति लीलीङोर्ग्रहणम् । ला इति लातेः
कृतात्वस्य च लीयते ॥

भियो हेतुभये पुक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेर्थे जुगागमो भवति शौ परतः । मुण्डो भीषयते ।
जटिलो भीषयते । अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य बुग्नित्यर्थः ।
मुण्डो भाषयते इत्येवं हि तत्र भवति । हेतुभयइति किम् । कुञ्चिकयैर्न
भाषयति । नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणं किं तर्हि कुञ्चिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय् इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति शौ परतः । स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥

शदे रङ्गस्यागतावर्थे वर्तमानस्य तकारादेशो भवति शौ परतः ।
पुष्पाणि शातयति * । अगताविति किम् । गाः शादयति गोपालकः ॥

रुहः योन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहेरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति शौ परतः । व्रीहीन् रोपयति ।
व्रीहीन् रोहयति ॥

प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यमुपः ॥ ४४ ॥

प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवति अपि परतः, स चेद्राप्सुपः परो न भवति । जटिलिका । मुण्डिका । कारिका । हारिका । एतिकाश्चरन्ति । प्रत्ययग्रहणं किम् । शक्नोतीति शका । स्यग्रहणं विस्पष्टार्थे ककारमात्रं प्रत्ययो नास्तीति सामर्थ्यात्प्रत्ययस्यस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम् । कादिति किम् । नन्दना । रमणा । पूर्वस्येति किम् * । पटुका । मृदुका । अत इति किम् । गोका । नौका । तपरकरणं किम् । राका । धाका । आपीति किम् । कारको, धारकः । अथापीत्यनेन विशिष्यते ककारः । यद्येवं, कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति अकारेण व्यग्रहितत्वात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव । वचनाद् व्यवधानमोदृशं यत्स्थानिवद्भावकनमेकेन वर्णेन तदाश्रीयते रथकट्यादिषु तु श्रुति-कृतमनेकेन वर्णेन व्यवधानमिति इत्थं न भवति । असुप इति किम् । बहवः परिव्राजका अस्यां मथुरायां बहुपरिव्राजका मथुरा । सुबन्तादयं बहुपरिव्राजकशब्दात्पर आबिति प्रतिषेधो भवति । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं न पर्युदासः । पर्युदासे हि सति समुदायादसुबन्तात्पर आबितीत्वमत्र स्यादेव । अविद्यमानः सुप् अस्मिन् सोयमसुबिति । एवमपि नाश्रीयते । तथा हि सति बहुचर्मिकेत्यत्रापि न स्यात् ॥ मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्तव्यमप्रत्ययस्यत्वात् ॥ * ॥ मम इयं मामिका । नरिका । अणि ममकादेशः । केवलमामकेति नियमात् संज्ञाकृन्दसोरीकारो नान्यत्र । तेनाण्प्रत्ययान्तादपि टाप् भवति । नरान् कायतीति नरिका । आतेनुपसर्गे क इति कः प्रत्ययः ॥ प्रत्ययनिषेधे त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदीचामात स्थाने यकपूर्वाया इति विकल्पो मा भूदिति, दाक्षिणात्यिका । इहृत्यिका ॥

न यासयोः ॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति । यका । सका । या सा इति निर्देशो न तन्त्रं यत्तदोरुपलक्षणमेतत् । इहापि प्रतिषेध इष्यते । यकायकामधीमहे । तकांतकां पचाम इति ॥ यत्तदोः प्रतिषेधे त्यकन उससंख्यानम् ॥ * ॥ उपत्यका । अधित्यका ॥ पावकादीनां कृन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । यासु चलोमकाः । कृन्दसीति किम् । पाचिका ॥ आशिषि चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ जीवताद् जीवका । नन्दताद् नन्दका । भवताद् भवका ॥ उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ देवदत्तिका । देवका । यज्ञदत्तिका । यज्ञका ॥ क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्षिपका । ध्रुवका ॥ तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ तारका । ज्योतिषीति किम् ।

* परस्य माभूदित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

तारिका दासी ॥ वर्णका तान्तवउपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्णका प्रावरणभेदः । तान्तवइति किम् । वर्णका भागुरी लोकायते ॥ वर्त्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्त्तका शकुनिः । प्राचामन्यत्र उदीचां तु वर्त्तिका । शकुनाविति किम् । वर्त्तिका भागुरी लोकायतस्य ॥ अष्टका पितृदैवत्ये ॥ * ॥ अष्टका । पितृदैवत्यइति किम् । अष्टिका खारी ॥ वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणां मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सूतिका । सूतका । पुत्रिका । पुत्रका । वृन्दारिका । वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्थाने योऽकारस्तस्यातः स्थाने इकारादेशो भवति । उदीचां ग्रहणं विकल्पार्थम् । इभ्यका । इभ्यिका । छत्रियका । छत्रियिका । ककारपूर्वायाः । चटकका । चटकिका । मूषिकका । मूषिकिका । आत इति किम् । सांकाश्ये भवा सांकाशिका । स्थानग्रहणमनुवादेपि स्थानसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थम् । आत इत्यनेन ह्यत इति स्थानी विशिष्यते । यकपूर्वाया इति किम् । अश्वा । अश्विका । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः आतः स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थं, इह न भवति । शुभं यातीति शुभयाः । शुभयिका ॥ यकपूर्वत्वे धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ * ॥ धात्वन्तयोयकारककारयोरस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुनयिका । सुशयिका । सुपायिका । आशोयिका ॥

भस्त्रैषाजान्नाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

आतः स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन । भस्त्रा । भस्त्रिका । भस्त्रका । अभस्त्रका । अभस्त्रिका । एषका । एषिका । अजका । अजिका । अनजिका । अनजका । जका । जिका । अजका । अजिका । टुके । टुके । स्वका । स्विका । अस्विका । अस्वका । एषाद्वे नञ्पूर्वं न प्रयोजयतः किं कारणम् । तत्र हि सति यदि साकच्काभ्यां नञ्समासः, अथापि कृते नञ्समासे पश्चादकच्, उभयथापि समासाद् या विभक्तिरुत्पद्यते तस्यां त्यदाद्यत्वे सति टाया भवितव्यं सान्तर्वर्त्तिन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति इत्थस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तेन अनेषका अटुके इत्येव नित्यं भवितव्यम् । स्वशब्दस्तु ज्ञातिधनाख्यायां नञ्पूर्वापि प्रयोजयति । भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्कस्तस्याभाषितपुंस्काच्चेत्येव सिद्धे यदिह ग्रहणं तदुपसर्जनार्थम् । अविद्यमाना भस्त्रा यस्या अभस्त्रा । साल्पा, अभस्त्रका । अभस्त्रिका । अत्रापसर्जनद्वयत्वे कृते पुनर्बहुव्रीहौ कृते भाषितपुंस्काद्यष्टाबुत्पद्यते तस्य के ऽण इति यो ह्रस्वो नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवति । नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दा-

दन्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते । निर्भस्त्रिका । निर्भस्त्रिका । बहु-
भस्त्रिका । बहुभस्त्रिका, इत्येवमनयोरपीष्यते । तत्र नञ्पूर्वाणामिति वचनस-
नुवाद एव मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थः ॥

अभाषितपुंस्काञ्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योकारस्तस्योदीचामाचार्याणां मतेन
इकारादेशो न भवति । खट्विका । खट्वा । अखट्विका । अखट्विका । परम-
खट्विका । परमखट्वा । बहुव्रीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते तदा भवितव्यम-
नेन विधिना । तत्राप्यभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवत्यकार इति । यदा
तु अविद्यमाना खट्वा अस्याः अखट्वा, अत्या अखट्वा, अखट्विकेति तदा न
भवति । तथा अतिक्रान्ता खट्वा मतिखट्वा, अत्या अतिखट्वा, अतिखट्विका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने यो ऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भव-
ति । खट्वा । अखट्वा । परमखट्वा ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्टः, कश्चाङ्गस्य निमित्तं, प्रत्यय, स्तस्य प्रत्ययठस्य
इक इत्ययमादेशो भवति । प्राग्वहतेष्टक् । आत्तिकः । शालात्तिकः । लवणा-
ट्टुक् । लावणिकः । ठगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थोकारस्तदा
इहाप्यकार उच्चारणार्थः । वर्णमात्रं तु स्थानित्वेनोपादीयते । संघाते तु प्रत्यये
ऽत्रापि संघातग्रहणमेव । तत्र कणेष्टुः, कण्ठ इत्येवमादीनामुखादीनामुखादयो
बहुलमिति न भवति । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र तु यस्येति लोभे
कृते इसुसुक्तान्तात्क इति स्थानिवद्वादादिकस्य कादेशः प्राप्नोति सचिपातल-
चणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । यस्येत्यकारलोपस्य स्या नव-
द्वावाद्वा । पूर्वस्मादपि हि विधौ स्थानिवद्वावः ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥

इस् उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां आङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क
इत्ययमादेशो भवति । इस् । सार्पेष्कः । उस् । धानुष्कः । यानुष्कः । उक् ।
नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः । मातृकम् । पैतृकम् । तान्तात् । औदश्वत्कः ।
शाकृत्कः । याकृत्कः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्बहणादिह न भवति । आशिवा
चरति । आशिबिकः । उवा चरति औबिका ॥ दोष उपसंख्यानम् * ॥
दोर्भां चरति दौष्कः ॥

चजोः कु घियस्यतोः ॥ ५२ ॥

चकारजकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति ण्यति च प्रत्यये परतः ।
घिति । पाकः । त्यागः । रागः । ण्यति । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

न्यङ्क्वादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्कु इत्येवमादीनां कवर्गादेशो भवति । न्यङ्कुः । नावञ्चतेरिति उप-
त्ययः । मद्गुः । मिमस्त्रिभ्य उरिति मस्तेरुप्रत्ययः । भृगुः । प्रथिमुदिभस्त्रां
संप्रसारणं सलोपश्चेत्युप्रत्ययः । दूरेपाकः । फलेपाकः । दूरे पच्यते स्वयमेव ।
फले पच्यते स्वयमेव । पचाद्यच् निपातनादृद्धिः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति
सप्तम्या अलुक् । क्षणेपाक इत्यपि हि के वित्पठन्ति । दूरेपाका फलेपाका
इति टावन्तमपरधीयते । उकारान्तावपरे । दूरेपाकः फलेपाकुरिति । तेषामु-
प्रत्ययो निपातनादेव । तक्रं, वक्र, मिति । तत्तत्तेर्वञ्चतेश्च स्फायितञ्चवञ्ची-
त्यादिना सूत्रेण रक् । व्यतिषङ्गः । व्यतिषजतीति पचाद्यच् । अनुषङ्गः । अव-
सर्गः । उपसर्गः । मेघः । श्वपाकः । मांसपाकः । कपोतपाकः । उलूकपाक
इति । कर्मोपदादणप्रत्ययः । संज्ञायामर्थः । अवदाघः । निदाघः । अर्हतेर्घञ् ।
अर्थः । अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेरवदाघः । निदाघः । संज्ञाया अन्यत्र अर्हः ।
अवदाहः । निदाहः । न्ययोधः, वीरदित्यत्र न्यक्पूर्वस्य रुहेः पचाद्यचि विपू-
र्बस्य क्तिपि धकारो विधीयते । न्ययाहयतीति न्ययोधः । विरोहयतीति वीरुत् ॥

हो हन्तेर्जिणेत्रेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति जिति णिति प्रत्यये परतो नकारे
च । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो वर्तते । नकारे ।
घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन् । ह इति किम् । अलोन्यस्य मा भूत् । हन्तेरिति
किम् । प्रहारः । प्रहारकः । जिणत्प्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम् । नकारो हकारस्य
नकारे अनन्तरस्य हन्तिहकारस्येति । तच्चानन्तर्यं श्रुतिकृतं संनिषातकृतमाश्री-
यते । स्थानिवद्वावशास्त्रकृतं तु यदनानन्तर्यं तद्विघातकं वचनसामर्थ्यात् ।
यदापि सर्वैरेव जिणचैर्हन्तिहकारो विशिष्यते तदापि येन नाव्यवधानं तेन
व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति जिणति धात्ववयवेन व्यवहितेपि सति भवति ।
इह तु न भवति । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्णुल, हननीयक इति ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति । जिघांसति ।
जिह्नुयते । अहं जघान । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योभ्यासस्तस्मादे-
वेतत्कुत्वम् । इह न भवति । हननीयितुमिच्छति । जिहननीयति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥

हिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति अचङि । प्रजिघा-
षति । प्रजेघीयते । प्रजिघाय । अचङीति किम् । प्राजीहयद् दूतम् । अच-
ङीति शक्यमकर्तुं, कथं चङ्यभ्यासनिमित्ते षौ हिनोतिरङ्गं भवति । तत्राभ्या-
सनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि तज् ज्ञाप-
कार्यम् । एतज्ज्ञाप्यते । हेरचङीति चङोन्यत्र हेर्यधिकस्यापि कृत्वं भवतीति ।
तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो
भवति । जिगीषति । जिगाय । सन्लिटोरिति किम् । जेजीयते । जिनातेः
संप्रसारणे कृते यद्यपि जिर्भवति तथापि लाक्षणिकत्वात्तस्य ग्रहणं न भवति ।
जिज्यतुः । जिज्युः । इत्येव भवति ॥

विभाषा चेः ॥ ५८ ॥

चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोर्भ्यासादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति ।
चिचीषति । चिकीषति । चिकाय । विचाय । सन्लिटोरित्येव । चेचीयते ॥

न क्वादेः ॥ ५९ ॥

कवर्गादेर्द्वातोश्चक्षोः कवर्गादेशो न भवति । कूजो घर्षते । खर्जः ।
गर्जः । कूज्यं भवता । खर्ज्यं, गर्ज्यं, भवता ॥

अजिब्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि ब्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति । समाजः । उदाजः ।
व्रजि । यरिव्राजः । परिव्राज्यम् । अजेस्तु अजेर्व्यघजपोरिति वीभावस्य विधा-
नाण्यति नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्युञ्चौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युञ्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाण्युपतापे च । भुज्यतेनेनेति
भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कृत्वाभावो गुणाभावश्च निपात्यते ।
उञ्ज आर्जवे, न्युञ्जिताः शेरतेस्मिन्निति न्युञ्जः । उपतापो रोगस्तथैव घञि
कृत्वाभावो निपात्यते । पाण्युपतापयोरिति किम् । भोगः । समुद्रः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चानु-
याजाः । स्वमन्ने प्रयाजानां पश्चात् त्वं पुरस्तात् । यज्ञाङ्गवति किम् ।
प्रयागः । अनुयागः । प्रयाजानुयाजसहस्रं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवंप्रकारे कृत्वं न

भवति । एकादशोपयाजाः । उपांशुयाजमन्तरा यजति । अष्टौ पक्षीसंयाजा
भवन्ति । अतुयाजैश्चरन्ति । इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वज्रैर्गतौ ॥ ६३ ॥

वज्रैर्गुणस्य गतौ वर्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति । वज्रं वज्रन्ति
वज्रिजः । गताविति किम् । वज्रं काष्ठम् । कुटिलमिन्त्यर्थः ॥

श्लोक उचः के ॥ ६४ ॥

उचेर्द्वौतोः के प्रत्यये श्लोक इति निपात्यते । किं पुनरत्र निपात्यते ।
कुत्वं गुणश्च । न्योकः शकुन्तः । न्योको वृत्तः । कर्त्तरि इगुपधलक्षणः कः
प्रत्ययः । अधिकरणादौ तु कारकान्तरे घञर्थं कविधानमिति । किमर्थं
पुनरयं घञयेव न व्युत्पाद्यते स्वरार्थमन्तोदात्तोयमिष्यते घञि सत्याद्युदात्तः
स्यात् । दिवौकसः । जलौकसः । इत्येवमादावप्यसुनि प्रत्यये उणादयो बहु-
लमिति कुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

अवश्यक्ये ॥ ६५ ॥

अये परत अवश्यक्ये कवर्गा न भवति । अवश्यपाच्यम् । अवश्यवा-
च्यम् । अवश्यरेच्यम् । अवश्यक्यइति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज याच रुच प्रवच च्च इत्येतेषां अये परतः कवर्गादेशो न भवति ।
यज । याज्यम् । याच । याच्यम् । रुच । रोच्यम् । प्रवच । प्रवाच्यम् । च्च ।
अर्च्यम् । अदुपधादपि च्चेरेत एव निपातनाण्यद्वयति । प्रवचग्रहणं शब्द-
संज्ञार्थम् । प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो गन्थोक्तिः । अपरे पुनराहुरपस-
र्गपूर्वस्य नियमार्थम् । प्रपूर्वस्यैव च्चेरेतशब्दसंज्ञायां कुत्वप्रतिषेधो यथा स्यात् ।
अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । अविवाक्यमहरिति पठन्ति । एतत्तु विशेषण-
वेद्यते । दशरात्रस्य यद्वृक्षममहः । अन्यत्राविवाक्यमेव भवति ॥ अयति प्रति-
षेधे त्यजेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्याज्यम् ॥

वचोशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वचोशब्दसंज्ञायां अयति परतः कवर्गा न भवति । वाच्यमाह । अवा-
च्यमाह । अशब्दसंज्ञायामिति किम् । अवञ्चुषितं वाक्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्यते । शक्यः प्रयोक्तुं
प्रयोज्यः । शक्यो नियोक्तुं नियोज्यः । शक्यार्थइति किम् । प्रयोगो, नियोग्यः ॥

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६६ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येभिधेये । भोज्य ओदनः । भोज्या यवागूः । इह
भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रम् । भक्ष्यइति किम् । भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति । दधद्रुवानि दाशुषे । सोमो
ददद्रुन्धवाय । न च भवति । यदनिरानये ददात् । आडागमे सति लोपेपि
ददादिति सिद्धं भवति । तत्र वाचनं विस्पष्टार्थम् । एषा हि कस्य विदा-
शङ्का स्याद्वदादित्येव नित्ये प्राप्ते लोप आरभ्यमाणो बाधतएवैतद्रूपमिति ॥

श्रोतः श्यनि ॥ ७१ ॥

श्रोकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो, निश्यति । छे,
अवच्छ्यति । दो, अवद्यति । सो, अवस्यति ॥

क्त्स्याचि ॥ ७२ ॥

क्त्स्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुक्ताताम् । अधुक्ताथाम् ।
अधुक्ति । अचीति किम् । अधुक्त् । अधुक्ताताम् । ककारवत् उपादानं किम् ।
इह मा भूत् । उत्सौ । उत्साः । वत्सौ । वत्साः ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः क्तस्य वा
लुग्भवति । अदुग्ध । अधुक्त्त । अदुग्धाः । अधुक्त्तयाः । अदुग्ध्वम् । अधुक्त्तध्वम् ।
अदुह्दिह । अधुक्त्तावहि । दिह । अदिग्ध । अधिक्त्त । लिह । अलीठ ।
अलिक्त्त । गुह । न्यगूठ । न्यघुक्त्त । दुहादीनामिति किम् । व्यत्यहक्त्त ।
आत्मनेपदइति किम् । अधुक्त्त । दन्त्यइति । किम् । अधुक्तामहि । लोप
इति वृत्तमाने लुग्यहणं सर्वादेशार्थं तच्च वक्ष्यर्थम् । अन्यत्र ह्यन्त्यस्यैव लोपे
कृते भलो भलीति सकारलोपेन सिद्ध्यति । स्थानिवद्वाचोपि अकारलोपस्य
नास्ति । पूर्वत्रासिद्धेः न स्थानिवदिति । दन्त्योष्मोपि वकारो दन्त्य इति
शङ्कति । यदि स न शङ्केत ततस्तौगहणमेवात्र कृतं स्यात् ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमामष्टानां दीर्घो भवति श्यनि परतः । शम् । शाम्यति । तम् ।
ताम्यति । दम् । दाम्यति । भम् । भ्राम्यति । क्षम् । क्षाम्यति । क्लम् ।
क्लाम्यति । मदी । माद्यति । अष्टानामिति किम् । अस्यति । श्यनीति किम् ।
अमति । अभाम । वा भाशेति श्यनो विकल्पः ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पू इत्येषमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः । प्वादयः प्र्यादिषु पठन्ते । पूञ् पवनइत्यतः प्रभृति प्ली गतौ वृद्धिर्ति यावत्के चिदिच्छन्ति, वृत्करणमेतल्ल्वादीनां प्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति । अपरे तु त्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति । आगणान्ताः प्वादय इति । पूञ् । पुनाति । लूञ् । लुनाति । स्तूञ् । स्तृणाति । येषामागणान्ताः प्वादयस्तेषां जानातीत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति । जाजनोर्जा इति दीर्घकरणसामर्थ्याच्च भवति । जनेरपि हि जन्मादेशे सति अतो दीर्घा यजोति दीर्घत्वेन जायत- इति सिद्ध्यति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये । प्रमि- णन्ति व्रतानि । निगमइति किम् । प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिदेरङ्गस्यैको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः । मेद्वति । मेद्वतः । मेद्वन्ति । शितीत्येष । मिद्वते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अजुह्वुः । अवि- भयुः । अविभरुः । अथ चिनुयुः सुनुयुरित्यत्र कस्मान्न भवति । अत्र द्वे ङित्वे सार्वधातुकाश्रयं यासुडाश्रयं च । तत्र नाप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयङित्वनिमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तमेव बाधते । यासुडाश्रयङित्वनिमित्तं तु न बाधते । तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारभ्यतइति ॥

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्द्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । तरति । नयति । भवति । आर्द्धधातुके । कर्त्ता । चेता । स्ताता । सार्वधा- तुकार्द्धधातुकयोरिति किम् । अग्नित्वम् । अग्निकाम्यति । यदि ङि प्रत्यये सङ्गीति बोध्येत, इहापि स्यात् ॥

जाग्रो ऽविचिस्मलिङ्गत्स ॥ ८५ ॥

जाग्र इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिस्मलिङ्गत्सु परतः । जागर- यति । जागरकः । साधुजागरी । जागरंजागरम् । जागरो वर्त्तते । जागरितः । जागरितवान् । वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च यथा स्यादिति जागर्त्तरथं गुण

आरभ्यते । तस्मिन्कृते यात उपधाया वृद्धिः प्राप्नोति सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्याच्चिण्णलोश्च प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । अत्रिचिण्णल-
डित्स्विति किम् । जृत्सृजाद्यभ्यो विन् । जायविः । विण् । अजागारि । गल् ।
जजागार । डित् । जायतः । जाय्यः । वीति के चिदिकारमुच्चारणार्थं वर्ण-
यन्ति कृसावपि वकारादौ गुणो न भवति । जजायवान् । अजागरः । अहं
जजागर इत्यत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति, नाप्रतिषेधात् । अत्रिचिण्णलडित्स्विति
पर्युदासोयम् । अथ वा जाय इति प्राप्तिरसावानन्तर्याद् विचिण्णलडित्सु
प्रतिषिध्यते । या तु जुसि च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति च प्राप्तिः सा न
प्रतिषिध्यते ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवति । पुग-
न्तस्य । ज्ञेययति । हृषयति । क्रोषयति । लघूपधस्य । भेदनम् । छेदनम् । भेत्ता ।
छेत्ता । प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्ये सति लघूपधगुणो न व्यावर्त्यते इति
ज्ञापितमेतत् क्रुसनोः कित्करणेन । असिद्धिपृषितिपेः क्रुः । हलन्ताच्चेति ।

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥

धातोर्हिनुम् कथं रञ्जेः स्यदिभ्योर्निपातनात् ।

अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्गर्थे तत्कृतं भवेत् ।

क्रुसनो र्यत्कृतं कित्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥

उपधात्र इगेव एह्यते । ततो भिनत्तीति गुणो न भवति । अपरे पुकि
अन्तः पुगन्तः । लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपध-
मिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौपिति सार्वधातुके गुणो न
भवति । नेनिजानि । अनेनिजम् । परिवेविषाणि । पर्यवेविषम् । अभ्यस्त-
स्येति किम् । वेदानि । अवीति किम् । नेनेति । पिद्वहणमुतरार्थम् । सार्व-
धातुकइति किम् । नेनेज । लघूपधस्येत्येव । जुह्वानि । अजुहवम् ॥ बहुलं
छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ जुजोषदिति यथा स्यात् । पस्पशाते । वाकशीति ।
वावशीति । यङ्लुकि छान्दसमुपधाङ्गस्वत्वं द्रष्टव्यम् । पस्पशातइत्यत्राभ्यास-
इस्वत्वं च । प्रकृत्यन्तराणां वा स्पशिकशिवशीनामेतानि रूपाणि ॥

भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥

भू सू इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति । अभूत् । अभूः । अभूवम् । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । सूतेर्लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् । सुवति-सूयत्योर्विकरणेन तिङो व्यवधानम् । विकरणस्यैव डिच्चादुणाभावः सिद्धः । तिङीति किम् । भवति । सार्वधातुकइत्येव । व्यतिभविषीष्ट । अथ बोभ-वीति यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः कस्माच्च भवति । ज्ञापकात् । यदयं बोभूत्विति गुणाभावाय निपातनं करोति ॥

उतो वृद्धिलुकि हलि ॥ ८९ ॥

सार्वधातुके पितीति वर्त्तते । उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके । यौति । यौषि । यौमि । नौति । नौषि । नौमि । स्तौति । स्तौषि । स्तौमि । उत इति किम् । एति । एषि । एमि । लुकीति किम् । सुनोति । सुनोषि । सुनोमि । हलीति किम् । यवानि । रवाणि । पितीत्येव । युतः । इतः । अपि स्तुयाद्राजानमित्यत्र हि डिच्च पित् भवतीति पित्वप्रतिषेधाद् वृद्धेर-भावः । नाभ्यस्तस्येत्येतदिहानुवर्त्तते । योयोति, नोनोति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति । प्रोर्णोषि । प्रोर्णोमि । प्रोर्णोमि । हलीत्येव । प्रोर्णानि ॥

गुणो ऽपृक्ते ॥ ९१ ॥

ऊर्णोतेर्द्रातोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति । प्रोर्णोत् । प्रोर्णोः । हलीति वर्त्तमाने यदपृक्तग्रहणं क्रियते तेनैव ज्ञाप्यते भवत्येषा परि-भाषा यस्मिन्विधित्वादादावल्बहणे इति ॥

तृणह इम् ॥ ९२ ॥

तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके । तृणेठि । तृणोति । तृणेस्मि । अतृणेष्ट । वर्णोऽश्रयेष्यत्र प्रत्ययलक्षणमिष्यते । हलीति किम् । तृणहानि । पितीत्येव । तृणु । तृणह इत्यागतत्वेनाङ्को एङ्गते स्मि कृते इमागमो यथा स्यादिति ॥

ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥

ब्रु इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । ब्रवीति । ब्रवीषि । ब्रवीमि । अब्रवीत् । हलीत्येव । ब्रवाणि । पितीत्येव । ब्रूतः ॥

यङो वा ॥ ९४ ॥

यह उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा । शाकु-
निको लालपीति । दुन्दुभिर्वावदीति । त्रिधा बट्टो वृषभो रोरवीति महोदेवो
मत्स्यां आविवेश । न च भवति । वर्वेति वक्रम् । वर्वाम् । हलादेः पितः सार्व-
धातुकस्य यङन्तादभाव इति यङ्लुगन्तस्योदाहरणम् ॥

तुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥

तु इति सौत्रायं धातुः । रु शब्दे । टुञ् स्तुतौ । शम उपशमे । अम
गत्यादिषु । इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा ईडागमो भवति ।
उत्तौति । उत्तवीति । उपरौति । उपरवीति । उपस्तौति । उपस्तवीति ।
शाम्यध्वम् । शमीध्वम् । अभ्यमति । अभ्यमीति । शम्यमोर्बहुलं कृन्दसीति
विकरणलुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवति । आपिशलांस्तुस्तुश-
म्यमः सार्वधातुकासुच्छन्दसीति पठन्ति । तत्र सर्वेषामेव कृन्दसि विषये
विधिरयं भवति । सार्वधातुकइति वर्त्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणमपि दधे
स्तुवीत, शमीध्वमित्यत्रापि यथा स्यात् इति ॥

अस्तिसिचोपृक्ते ॥ ९६ ॥

अस्तेरङ्गात् सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति ।
अस्तेः । आसीत् । आसीः । सिजन्तात् । अकार्षीत् । असावीत् * । अपृक्त-
इति किम् । अस्ति । अकार्षम् । आहिभुवोरीटि प्रतिषेधे इति स्थानिवद्भाव-
प्रतिषेधादिह न भवति । आत्य । अभूदिति ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ९७ ॥

अस्तिसिचोपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं कृन्दसि
विषये । आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आसीदिति स्थाने आः क्रियापदम् ।
अहरेवासीच रात्रिः । सिचः सत्त्वपि । गोभिरत्ताः प्रत्यञ्चमत्साः । अभैषीमो
पुत्रकेति च भवति कृन्दसत्त्वात् । माङ्योगेयङागमो भवति । अदाः । अत्सा
इति । सिच इहभावः ॥

रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ९८ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति ।
अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । प्राणीत् ।
प्राणीः । अजवीत् । अजवीः । पञ्चभ्य इति किम् । अजागर्भवान् । अपृक्त-
स्येत्येव । रोदिति ॥

अङ्गाग्यागालवयोः ॥ ९९ ॥

* अपावीत् । अलावीत् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य अष्टस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्य-
गालवयोर्मतेन । आरोदत् । आरोदः । अस्वपत् । अस्वपः । अस्वसत् । अस्वसः ।
प्राणत् । प्राणः । अजत् । अजतः । गार्ग्यगालवयोर्यहणं पूजार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥

अद भक्षणे अस्मादुत्तरस्याष्टस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषा-
माचार्याणां मतेन । आदत् । आदः । अष्टस्येत्येव । अति । असि ॥

अतो दीर्घा यजि ॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति यजादौ सार्वधातुके परतः । पचामि ।
पचावः । पचामः । पत्यामि । पत्यावः । पत्यामः । अत इति किम् । चिनुवः ।
चिनुमः । यजीति किम् । पचतः । पचथः । सार्वधातुकइत्येव । अङ्गना, केशवः । के
चिदत्र तिङीत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां भववानिति कसौ सार्वधातुकदीर्घा न भवति ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घा यजीत्यनुवर्त्तते । सुपि च यजादौ परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य
दीर्घा भवति । वृत्ताय । वृत्ताय । वृत्ताभ्याम् । वृत्ताभ्याम् । अत इत्येव ।
अग्निभ्याम् * । यजीत्येव । वृत्तस्य । वृत्तस्य ॥

बहुवचने भल्येत् ॥ १०३ ॥

बहुवचने भलादौ सुपि परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति ।
वृत्तेभ्यः । वृत्तेभ्यः । वृत्तेषु । वृत्तेषु । बहुवचनइति किम् । वृत्ताभ्याम् । वृत्ता-
भ्याम् । भलीति किम् । वृत्ताणाम् । सुपीत्येव । यजध्वम् । पचध्वम् ॥

असि च ॥ १०४ ॥

असि परतोकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृत्तयोः स्वम् ।
वृत्तयोः स्वम् । वृत्तयोर्निधेहि । वृत्तयोर्निधेहि ॥

आङि चापः ॥ १०५ ॥

आङिति पूर्वाचार्यनिर्देशेन तृतीयैकवचनं दृश्यते । तस्मिन्वाङि परतश्च-
कारादेशोऽसि च आबन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति । खट्वया । मालया । खट्वयोः ।
मालयोः । बहुराज्या । कारीरगन्धया । बहुराज्योः । कारीरगन्धयोः । आप
इति पितो यद्वहणं किम् । कीलालपा ब्राह्मणेन । कीलायोर्ब्राह्मणकुलोः । व्याङ्-
वहणे ऽदीर्घयद्वहणमिति वचनादिह न भवति । अतिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

आप इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आबन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति । हे
बटवे । हे बहुराजे । हे कारीरगन्धे ॥

अम्बार्थनदीर्हस्वः १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । अम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति संबुद्धौ
परतः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । नद्याः खल्वपि । हे कुमारि । हे
शार्ङ्गारवि । हे ब्रह्मबन्धु । हे वीरबन्धु ॥ डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे
अम्बाड । हे अम्बाडे । हे अम्बाल । हे अम्बाले । हे अम्बिक । हे अम्बिके ॥
तलो ह्रस्वो वा डिंसंबुद्धोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवते भक्तिः । देवतायां
भक्तिः । हे देवत । हे देवते ॥ छन्दस्येव ह्रस्वत्वमिष्यते ॥ मातृणां मातृ पुत्रा-
र्थमर्हते ॥ * ॥ मातृणां मातृजादेशो वक्तव्यः संबुद्धौ पुत्राय पुत्रमभिधातुं, कीदृ-
शाय, अर्हते । मात्राव्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वायः पुत्रस्तदर्थम् । हे गार्गा-
मात । नृपतृत्वेति समासान्तापवादे मातृजादेशः, चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे
अग्ने । हे वायो । हे पटो । हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु, इत्येवमादीनां ह्रस्व-
विधानसामर्थ्याद्गुणो न भवति । यदि गुण इष्टः स्यात् । अम्बार्थानां ह्रस्व
इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोर्गुण इत्येवं ब्रूयात् ॥

जसि च ॥ १०९ ॥

जसि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अग्नयः । वायवः । पटवः ।
धेनवः । बुधयः ॥ जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राक् णौ चट्युपधाया ह्रस्व
इत्येतस्मात् ॥ * ॥ इतः प्रकरणात् । प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किं प्रयो-
जनम् । अम्बे दर्वि शतक्रत्वः पश्वे भृत्यः किकिदीव्या । अम्बे । अम्ब । पूर्णो
दर्वि । पूर्णादर्वो । अथा शतक्रत्वः । शतक्रतवः । पश्वे भृत्यः । पश्वे भृत्यः ।
किकिदीव्या । किकिदीविना ॥

ऋतो डि-सर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥

गुण इति वर्त्तते । ऋकारान्तस्याङ्गस्य ङौ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो
भवति । ङौ । मातरि । पितरि । भ्रातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । कर्त्तारौ ।
कर्त्तारः । मातरौ । पितरौ । भ्रातरौ * ॥

घेर्ङिति ॥ १११ ॥

घनत्स्याङ्गस्य डिति प्रत्यये परतो गुणो भवति । अग्नये । वायवे ।
अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । घेरिति किम् ।
सख्ये । पत्ये । डितोति किम् । अग्निभ्याम् । सुपीत्येव । पट्टी । कुरुतः ॥

आण् नद्याः ॥ ११२ ॥

नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्याडागमो भवति । कुमार्यै । ब्रह्म-
बन्धै । कुमार्याः । ब्रह्मबन्धाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति । खट्वायै ।
बहुराजायै । कारीषगन्धायै । खट्वायाः । कारीषगन्धायः । बहुराजायाः ।
अतिखट्वायेत्यत्राकृते दीर्घे व्याख्यहणे ऽदीर्घे इति वचनादयाडागमो न
भवति । कृते तु लाक्षणिकत्वात् ॥

सर्वनाम्नः स्याद्वसुश्च ॥ ११४ ॥

सर्वनाम् आबन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वश्च
भवति । सर्वस्यै । विश्वस्यै । यस्यै । तस्यै । कस्यै । सर्वस्याः । विश्वस्याः ।
यस्याः । तस्याः । कस्याः । अन्यस्यै । अन्यस्याः । आप इत्येव । भवति । भवते ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥

द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य विभाषा स्याडा-
गमो भवति । द्वितीयातृतीययोश्च ह्रस्वो भवति । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै ।
तृतीयस्यै । तृतीयायै ॥

डेरास्रदाम्नीभ्यः ॥ ११६ ॥

नद्यन्तादाबन्ताचीत्येतस्माच्चोक्तस्य डेरामित्ययमादेशो भवति ।
कुमार्याम् । गौर्याम् । ब्रह्मबन्ध्याम् । धीबन्ध्याम् । आपः । खट्वायाम् । बहु-
राजायाम् । कारीषगन्धायाम् । नी । राजन्याम् । सेनान्याम् * ॥

इदुद्गाम् ॥ ११७ ॥

इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य डेरामादेशो भवति । कृत्याम् ।
धेन्वाम् ॥

औत् ॥ ११८ ॥

इदुद्गामुत्तरस्य डेरौकारादेशो भवति । यच्च । नदीसंज्ञं नापि घिसंज्ञमि-
कारान्तं तदिहोदाहरणम् । सख्यौ । पत्यौ ॥

अञ्च घेः ॥ ११६ ॥

औदिति वर्त्तते । घिसञ्जकादुत्तरस्य डेरौकारादेशो भवति तस्य च घेरकारादेशो भवति । अनौ । वायौ । कृतौ । धेनौ । पटौ । अदिति तप-
रकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्यर्थम् । औदच्च । घेरिति येषामेकमेवेदं सूत्रं ते प्रधा-
नशिष्टमिदुद्गामौत्त्वं वर्णयन्ति । अन्वाद्यशिष्टं घेरकारमिति ॥

आङो ना ऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥

घेत्तरस्याङो नाभावो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना । पटुना ।
पुंसि इति नाक्तममुना ब्राह्मणकुलेन । अस्त्रियामिति किम् । कृत्या । धेन्वा ॥
इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

गौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥

अङ्गस्येति वर्त्तते । चङ्परे गौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वो भवति ।
अवीकरत् । अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपठत् । अत्र द्विर्वचनोपधाह्रस्व-
त्वयोः प्राप्नोः परत्वादुपधाह्रस्वत्वं तत्र कृते द्विर्वचनम् । इह तु मा भवा-
नटिटदिति नित्यत्वाद् द्वितीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तथा सति ह्रस्वभाविनो-
ङ्गस्याकारस्योपधात्वं विहितमिति ह्रस्वो न स्यात् । नैष दोषः । ओणेश्चंदि-
त्करणं ज्ञापकं नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन बाध्यतइति । णाविति किम् ।
चङ्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमाने ऽलीलवदित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गामपि वृद्धि-
मादेशं च बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुको बाधः स्यात् ।
अपीपवदित्येवमादौ तु नैव स्यात् । चङीति किम् । कारयति । हारयति । उप-
धाया इति किम् । अचक्राङ्गत् । अघवाङ्गत् । तदेददुपधायहणमुत्तरार्थमवश्यं
कर्त्तव्यं तदिहापि ह्रस्वत्वं निवर्त्तयतीत्येवमर्थं येन नाव्यवधानमित्येतच्चाश्रयि-
तव्यमिति ॥ उपधाह्रस्वत्वे णेर्य्युपसंख्यानम् * ॥ * ॥ वादितवन्तं प्रयोजि-
तवान् । अवीवदद्वीणां परिवादकेन । योसौ गौ णिलोपस्य स्थानिवद्भावेना-
स्तोपत्वाद्वाङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । ग्याङ्गतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शासेश्चंदितां च गौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति ।
अग्लोपिनां तावत् । मालामाख्यत् । अममालत् । मातरमाख्यत् । अममातरत् ।

राजानमतिक्रान्तवान् । अत्यरराजत् । लोमान्यनुमृष्टवान् । अन्वलुलोमत् ।
अगेव यत्र केवलो लुप्यते तत्र स्थानिवद्वावादपि सिद्धम् । हलचोरादेशे तु न
सिद्धतीति तदर्थमेतद्वचनम् । अशशासत् । अदिताम् । बाधृ । अबबाधत् ।
यावृ । अययाचत् । ठैकृ । अडुठैकत् ॥

भाजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

भाजभास भाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां णौ चङ्युपधाया
ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् । भाज । अबिभजत् । अबभाजत् । भास । अबभासत् ।
आबीभसत् । भाष । अबभाषत् । अबीभषत् । दीप । अदिदीपत् । अदीदिपत् ।
जीव । अजीजिवत् । अजिजीवत् । मील । अमिमीलत् । अमीमिलत् । पीड ।
अपिपीडत् । अपापिडत् । भाजभासोर्च्चेदित्करणमपाणिनीयम् ॥ काण्यादीनां
वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अवकाणत् । अवीकणत् । अववाणत् । अवीवणत् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पिबतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्येकारादेशो भवति ।
अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । उपधालोपे कृते णोः पुण्यवचनं ज्ञापकं
णौ स्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्वावाद् द्विर्वचनम् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥

तिष्ठतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति । अतिष्ठित् ।
अतिष्ठितताम् । अतिष्ठित् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति । अजिघ्रित् ।
अजिघ्रितताम् । अजिघ्रित् । अजिघ्रित् । अजिघ्रितताम् । अजिघ्रित् ॥

उञ्चर्त् ॥ ७ ॥

णौ चङ्युपधाया अञ्चर्णस्य स्थाने वा अकारादेशो भवति । इरराराम-
पवादः । इर । अचिकीर्त्तत् । अचीकृतत् । अर । अववर्त्तत् । अवीवृतत् ।
आर । अममार्जत् । अमीमृजत् । वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इररारो
बाध्यन्ते । तपरकरणं दीर्घपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यात् । अवीकृतदिति ।
न चायं भाव्यमानः किं तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते ॥

नित्यं कुन्दसि ॥ ८ ॥

कुन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया अञ्चर्णस्य स्थाने अकारादेशो भवति
नित्यम् । अवीवृधत्परोडाशेन । अवीवृधताम् । अवीवृधन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥

दयतेर्ङ्गस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति । अयदिग्ये । अय-
द्विग्याते । अयदिग्यिरे । दयतेरिति दीङो ग्रहणं न तु दय दानइत्यस्य । तस्य
हि लिट्याम्बहितः ॥ दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यते ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः । स्मृ । सस्व-
रतुः । सस्वरः । धृ । दध्वरतुः । दध्वरः । स्मृ । सस्मरतुः । सस्मरः । अत
इति किम् । चित्तिरतुः । चित्तियुः । संयोगादेरिति किम् । चक्रतुः । चक्रः ।
प्रतिषेधविषयेपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषे-
धेन वृद्धिरेवेष्यते । सस्वार । सस्मार । लिटीत्येव । स्मृतः । स्मृतवान् ॥ संयो-
गादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृजये कर्तव्यम् ॥ * ॥ संचस्करतुः । संचस्करः ।
इत्यत्र हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गोक्त्यत्र दर्शने लिटि कृते
तदाश्रये च द्विर्वचने पश्चादुपसर्गयोगे सत्यङ्भ्यासव्यायेपीति सुट् क्रियते ।
इवं च कृत्वा संस्कृणीष्ट उपस्कृणीष्टेत्यत्र सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादृतश्च
संयोगादेरिति इहामो न भवति ॥

ऋच्छत्यृताम् ॥ ११ ॥

अच्छतेर्ङ्गस्य अदत्येतस्य अकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति ।
अच्छ । कानच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः । अ । आरतुः । आरः । अका-
रान्तानाम् । निचकरतुः । निचकरः । निजगरतुः । निजगरः । अच्छेरलघूप-
धत्वादप्राप्ते गुणो विधीयते । अतां तु प्रतिषिद्धः । वृद्धिविषये तु पूर्ववि-
प्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते । निचकार । निजगार ॥

शृदृप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शृ दृ पृ इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति । विशश्रतुः ।
विशश्रुः । विशशरतुः । विशशरः । विदद्रतुः । विदद्रुः । विददरतुः । विद-
दरः । निपप्रतुः । निपप्रुः । निपपरतुः । निपपरः । ह्रस्ववचनमित्वात्त्वनि-
निवृत्त्यर्थम् । के चिदेतत्सूचं प्रत्याचक्षते । आ पाके द्रा कुत्सायां प्रा पूरणे
इत्येतेषामनेकार्था धातव इति शृदृप्रांमर्थे वर्तमानानां विशश्रतुः विशश्रुः
विदद्रतुः विदद्रुः निपप्रतुः निपप्रुः, इत्येतानि रूपानि साधयन्ति । तथा च
सति कसौ विशश्रवानित्येतद्रूपं न स्यात् ॥

के ऽणः ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो भवति । कृका । कुमारिका । किशोरिका । अण इति किम् । गोका । नौका । राका धाकेत्यत्र उणादयो बहुलमिति ह्रस्वो न भवति । न कपीतिप्रतिषेधसामर्थ्यात्कनोपि सानुबन्धकस्य ग्रहणमिह भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो न भवति । बहुकुमारीकः । बहुवधूकः । बहुलत्मीकः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति । समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रत्ययान्तसमासप्रातिपदिकं न भवति ॥

आपोन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आबन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । बहुखट्वाकः । बहुखट्वकः । बहुमालकः । बहुमालाकः ॥

ऋदृशो ऽङि गुणः ॥ १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च ऋङि परतो गुणो भवति । शकलाङ्गुष्ठको ऽकरत् । अहंतेभ्योकरं नमः । असरत् । आरत् । जरा । दृशेः । अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ॥

अस्यतेस्युक् ॥ १७ ॥

अस्यतेरङ्गस्य युगागमो भवत्यङि परतः । आस्यत् । आस्यताम् । आस्यन् ॥

श्वयतेरः ॥ १८ ॥

श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥

पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः । अपपत् । अपपताम् । अपपत्न् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वचेरङ्गस्य ऋङि परत उमागमो भवति । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङो ऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शेते । शयाते । शेते । सार्वधातुक इति किम् । शिश्ये ॥

अयङ्य कृडिति ॥ २२ ॥

यकारादौ कृडिति प्रत्यये परतः शीङोङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति । शय्यते । शाशय्यते । प्रशय्य । उपशय्य । यीति किम् । शिश्ये । कृडितीति किम् । शेषम् ॥

उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ कृडिति प्रत्यये परतः । समुह्यते । समुह्य गतः । अभ्युह्यते । अभ्युह्य गतः । उपसर्गादिति किम् । ऊह्यते । ऊहतेरिति किम् । समीह्यते । यीत्येव । समूहितम् । कृडितीत्येव । अभ्युह्योयमर्थः । अण इत्येव । आ ऊह्यते । ओह्यते । समोह्यते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥

एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ कृडिति परतो ह्रस्वो भवति । उदियात् । समियात् । अन्वियात् । आशिषि लिङि अङ्गत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे कृते ह्रस्वो ऽनेन भवति । उपसर्गादित्येव । ईयात् । अण इत्येव आ ईयात् । एयात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अङ्गद्व्यकारे असार्वधातुक्यकारे च कृडिति परतो जन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । भृशायते । सुखायते । दुःखायते । चीयते । चेवीयते । स्तूयते । तोष्टूयते । चीयात् । स्तूयात् । अङ्गदिति किम् । प्रङ्गत्य । प्रहृत्य । परत्वादीर्घत्वेन लुको बाधः स्यात् । असार्वधातुकदिति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । कृडितीत्येव । उह्या । धृष्णुया ॥

चवौ च ॥ २६ ॥

च्विप्रत्यये परतो जन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । शुचीकरोति । शुचाभवति । शुचीस्यात् । पटूकरोति । पटूभवति । पटूस्यात् ॥

रीङ् ऋतः ॥ २७ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य अङ्गद्व्यकारे ऽसार्वधातुके यकारे चवौ च परतो रीङित्ययमादेशो भवति । माचीयति । माचीयते । पिचीयते । चेकीयते । माचीभूतः । कृडितीत्येतच्चित्तं, तेनेहापि भवति । पितुरागतं पित्र्यम् । अत इति तपरकरणं किम् । चेकीर्यते । निजेगित्यते ॥

रिङ् शयग्लिङ् ॥ २८ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्वधातुके परतो रिङित्ययमादेशो भवति । श । आद्रियते । आध्रियते । यक् । क्रियते । द्वियते । लिङ् । क्रियात् । द्वियात् । असार्वधातुकदित्येव । बिभृयात् । यीत्येव । कृषीष्ट । कृषीष्ट ॥

गुणोर्त्तिसंयोगादोः ॥ २९ ॥

क्षतो यकि लिङि इति वर्त्तते । शङ्ख्यत्रासंभवाच्चानुवर्त्तते । गुणो भव-
त्यर्त्तः संयोगादीनामृकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादावसार्वधा-
तुके । अर्यते । अर्यात् । स्मर्यते । स्मर्यात् । इह संस्क्रियते, संस्क्रियादिति
सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणो
न प्रवर्त्तते । यीत्येव । स्तृषीष्ट । धृषीष्ट । असार्वधातुर्दृष्ट्येव । इय्यात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि च परतो अर्त्तः संयोगादेश्च क्षतो गुणो भवति । अरार्यते । सास्व-
र्यते । दाध्वर्यते । सास्मर्यते । अर्त्तरत्यर्त्यशूणातीनामुपसंख्यानमिति यङ् ॥ न
न्द्वाः संयोगादय इति द्विवचनप्रतिषेधो यकारपरस्य नेष्यते ॥ हन्तेहिंसायां
यङि घ्रीभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ जेघ्रीयते । हिंसायामिति किम् । जङ्घन्यते ॥

ई प्राध्मोः ॥ ३१ ॥

प्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेघ्रीयते । देध्रीयते ॥

अस्य चवौः ॥ ३२ ॥

ई इति वर्त्तते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्वौ परत ईकारादेशो भवति ।
शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । खट्वीकरोति । खट्वीस्यात् ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥

अस्येति वर्त्तते । क्यचि परतोवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति ।
पुष्पीयति । घटीयति । खट्वीयति । मालीयति । अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घं
इत्यस्यापवादः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्वेषु ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा गर्द्वे
इत्येतेष्वर्थेषु । अशनायेत्यशनशब्दस्यात्वं क्यचि निपात्यते । अशनायतीति
भवति बुभुक्षा चेत् । अशनीयतीत्येवान्यत्र । उदन्येति उदकशब्दस्य उदका-
देशो निपात्यते । उदन्यतीति भवति पिपासा चेत् । उदकीयतीत्येवान्यत्र ।
धनायेति धनशब्दस्यात्वं निपात्यते । धनायतीति भवति गर्द्वेष्वेत् । धनीय-
तीत्येवान्यत्र ॥

नच्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥

छन्दसि विषये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि यदुक्तं तत्र भवति ।
किं चोक्तं, दीर्घत्वमीत्वं च । मित्रयुः । पुत्रयुः । संस्वेदयुः । देवाञ्जिनाति
सुन्वयुः । अपुत्रस्येति किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ जनीयन्तोन्वयवः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिषण्यति एतानि कृन्दसि निपात्यन्ते ।
दुष्टशब्दस्य क्यचि दुरस्भावो निपात्यते । अविद्योना दुरस्युः । दुष्टीयतीति
प्राप्ति । द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावो निपात्यते । द्रविणस्युर्वृषण्यया । द्रवि-
णीयतीति प्राप्ते । वृषशब्दस्य वृषणभावो निपात्यते । वृषण्यति । वृषीयतीति
प्राप्ते । रिष्टशब्दस्य रिषणभावो निपात्यते । रिषण्यति । रिष्टीयतीति प्राप्ते ॥

अश्वाघस्यात् ॥ ३७ ॥

अश्व अघ इत्येतयोः क्यचि परतः कृन्दसि विषये आकारादेशो भव-
ति । अश्वायन्तो मघवन् । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । एतदेवास्त्वचनं
ज्ञापकं न च्छन्दस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति ॥

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥

देव सुम्न इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति यजुषि काठके ।
देवायन्तो यज्ञमानाय । सुम्नायन्ता हवामहे । यजुषीति किम् । देवाज्जिगाय
सुम्नयुः । काठकरति किम् । सुम्नयुरिदमासीत् ॥

कव्यध्वरपृतनप्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥

कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यचि परतो लोपो भवति ऋचि
विषये । कव्यन्तः सुमनसः । अध्वर । अध्वर्यन्तः । पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति ॥

दातिस्यतिमास्थामिति किति ॥ ४० ॥

दाति स्यति मा स्या इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ
किति प्रत्यये परतः । दाति । निर्दितः । निर्दितवान् । स्यति । अवसितः ।
अवसितवान् । मा । मितः । मितवान् । स्या । स्थितः । स्थितवान् । तीति
किम् । अवदाय । कितितीति किम् । अवदाता ॥

शाङ्कोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

शा ङा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति ।
शा । निशितम् । निशातम् । निशितवान् । निशातवान् । अवच्छितम् । अव-
च्छातम् । अवच्छितवान् । अवच्छातवान् ॥ श्यतेरित्त्वं व्रते नित्यमिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ संसिता ब्राह्मणः । संशितव्रत इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञा-
नात्सिद्धम् ।

देववातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्धिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥

दधातेरङ्गस्य हात्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः ।
हितः । हितवान् । हित्वा ॥

जहातेश्च क्ति ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा राज्ञं
वनं गतः । हित्वा गच्छति । जहातेर्निर्द्वंशाज्जिहीतेर्न भवति । हात्वा ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये त्वाप्र-
त्यये परतः । हित्वा शरीरं यातव्यम् । हात्वा * ॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय इत्येतानि छन्दसि विषये
निपात्यन्ते । तत्र सुधित वसुधित नेमधित इति सुवसुनेमपूर्वस्य दधातेः त्वा-
प्रत्यये इत्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । सुहि-
तमिति प्राप्ते । वसुधितमनौ जुहोति । वसुधितमिति प्राप्ते । नेमधित्ता
बाधन्ते । नेमहिता इति प्राप्ते । धिष्वेति लोण्मध्यमैकवचने दधातेरित्त्वमि-
डागमो वा प्रत्ययस्य द्विर्वचनाभावश्च निपात्यते । धिष्व सोमम् । धस्त्विति
प्राप्ते । धिषीयेति आशीर्लिङ्यात्मनेपदोत्तमैकवचने दधातेरित्त्वमिडागमो वा
प्रत्ययस्य निपात्यते । धिषीयेति । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो दद् घोः ॥ ४६ ॥

दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य ददित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये
परतः । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । द इति किम् । धातः । धीतवान् । धेट
एतद्रूपम् । घोरिति किम् । दाप् लवने । दातं बर्हिः । दैप् शोधने । अवदातं
मुखम् ॥ अयमादेशः स्थानद्वयते ॥ एवं ह्युक्तम् । तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्दून्ते
दोषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्यान्ते ऽदोषस्तस्मात्थान्तम् ॥ यदि
तु दस्तीति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेष्वदोषः । दान्तधान्तयोरपि सञ्चिपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति नत्वधत्वे न भविष्यत् इति न दोषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

अथ उपसर्गात् इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गा वा इते अवाक्यः
क्रियान्तरविषया वेदितव्याः ॥

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति । प्रत्त, मवत्तं, नीत्तं, परीत्तम् । अच इति किम् । निर्द्वत्तम् । दुर्द्वत्तम् । उपसर्गादिति किम् । दधि दत्तम् । मधु दत्तम् । घोरित्येव । अव-
दात्तं मुखम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्द्वंशादादेरलः प्राप्नोति । तत्र समाधि-
माहुः । अच इत्येतदावर्त्यते । तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गविशेषणार्थं, अपरमधि-
बृष्टान्तं स्थानिनिर्देशार्थमित्याकारस्य स्थाने तकारो भवति । द्वितकारो वा
संयोगो ऽयमादिश्यते । सोनेकात्त्वात्सर्वस्य भविष्यति । अपो भीत्यच पञ्च-
म्यन्तमच इत्यनुवर्तते । तेन पकारमात्रस्य भविष्यति ॥ द्यतेरित्वादचस्त इत्ये-
तद्वृत्ति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥

अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति ।
कद्विः । अद्विः । भीति किम् । अप्सु ॥ स्ववः स्वतवसोर्मास उपसश्च तकारा-
देश इष्यते कृन्दसिभकारादौ ॥ स्ववद्विः । स्वतवद्विः । माद्विष्ट इन्द्रो वृ-
हा । समुषद्विरजायथाः ॥

सः स्यार्द्धधातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावार्द्धधातुके परतस्तकारादेशो भवति ।
वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवत्सति । जिघत्सति । स इति किम् । वत्स्यति ।
सीति किम् । घासः । वासः । आर्द्धधातुकइति किम् । आस्ते । वस्ते ॥

तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥

तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासेः । कर्त्ता-
सि । कर्त्तासे । अस्तेः । त्वमति । व्यतिसे । अस्तेरकारसकारयोर्लुप्तयोः से इति
प्रत्ययमात्रमेतत्पदम् । तेन सात्पदाद्योरिति पठ्यं न भवति ॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति । कर्त्तारौ ।
कर्त्तारः । अध्येतारौ । अध्येतारः । अस्तेर्लिटि । व्यतिरे ॥

ह एति ॥ ५२ ॥

तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः । कर्त्ताहे । अस्तेः ।
व्यतिहे ॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीधावेव्योर्लोपो भवति । यकारादौ ।
आदीध्य गतः । आवेव्य गतः । आदीध्यते । आवेव्यते । इवर्णादौ । आदी-
धिता । आवेविता । लिङि । अदीधीत । आवेवीत । यीवर्णयोरिति किम् ।
आदीध्यनम् । आवेव्यनम् ॥

सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मी मा घु रभ लभ शक पत पद इत्ये-
तेषामङ्गानामचः स्थाने इसित्ययमादेशो भवति । मी इति मीनातिमिनोत्या-
र्तुयोरपि ग्रहणमिष्यते । मित्सति । प्रमित्सति । मा इति गामादायहणेष्वावि-
शेषः । मित्सते । अपमित्सते । घु । दित्सति । धित्सति । रभ । आरिप्सते ।
लभ । आलिप्सते । शक । शित्सति । पत । पित्सति । पद । प्रपित्सते । सनीति
किम् । दास्यति । सीत्येव । पिपतिषति । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति
यतेरिद्वागमविकल्पः ॥ सनि राधो हिंसायामच इस्वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिरि-
प्सति । हिंसायामिति किम् । आरिरात्सति ॥

आप्त्रप्यधामीत् ॥ ५५ ॥

आप् त्रपि ऋध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सका-
रादौ परतः । आप् । ईप्सति । त्रपि । त्रीप्सति । ऋध् । ईर्त्सति । त्रपेर्द्धा-
वचो तत्रणेः पूर्वविप्रतिषेधेन लोप इतरस्य त्वीत्वम् । सनीत्येव । प्राप्स्यति ।
सीत्येव । त्रिप्पयिषति । आर्द्धिधिषति । सनीवन्तर्द्धति त्रपेर्द्धेऽप्येवो विकल्पः ॥

दम्भ इञ्च ॥ ५६ ॥

दम्भेरच इकारादेशो भवति चकारादीञ्च सनि सकारादौ परतः ।
धीप्सति । धिप्सति । सीत्येव । दिदम्भिषति ॥

मुचोर्कर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचोर्कर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । हलन्ताच्चेति
किञ्चप्रतिषेधो विकल्प्यते । मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते वत्सः स्वय-
मेव । अकर्मकस्येति किम् । मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः । कर्मकर्तरि मुचिरक-
र्मको भवति कर्मविशेषस्य वा विवक्षायाम् ॥

अत्र लोपोभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचोर्कर्मकस्येति यावत् । अत्राभ्यास-
लोपो भवति । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृतं वेदितव्यमाध्यायप-
रिसमाप्तेः । इत उत्तरं यदुत्थामोऽभ्यासस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । द्वयः ।
हुठोकिषते । तुचाकिषते । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् अभ्यास-

लोपपरत्वेत्येवं सिद्धे यदत्रयहणमिह क्रियते तद्विषयावधारणार्थमत्रैवाभ्यास-
लोपो भवति । सन्वद्वावविषये न भवति । अमीमपत् । अदीदपत् । सन्वस्स-
धुनि चङ्परइति सन्वद्वाधात्माप्नोति । सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते तदर्थ-
मेव केचिदत्रयहणं वर्णयन्ति । नानर्थकेलान्त्यविधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्वन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । हुठौकिषते । तुत्रौकिषते । हुठौके । तुत्रौके ।
अहुठौकत् । अतुत्रौकत् ॥ अभ्यासस्यानचि ॥ * ॥ अभ्यासस्य यदुच्यते अनचि
तद्व्यतीति वक्तव्यम् । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । हलादिः
शोषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादिलुप्यते । जस्तौ । मस्तौ । पपाच ।
पपाठ । आट । आटतुः । आटुः । आदिशेषनिमित्तायमनादेर्लोपो विधीयते ।
तत्राभ्यासजातेराश्रयणात्कचिदपि वर्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं
करोति । अपरे तु ब्रुषते । शेषशब्दोऽयं निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह । तद-
वस्थानमुक्तिर्यद्यपि प्रधानमविधेयत्वात् तदप्रधानम् । निवृत्तिरेव तु विधे-
यत्वात्प्रधानम् । तत्रायमर्थोऽस्य ज्ञायते । अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिर्भवतीति ।
सा किमित्यादेरविधेयां सतीमनिवृत्तिमपेक्षिष्यतइति ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । अन्ये हलो लुप्यन्ते । चुश्चोति-
इति । तिष्ठासति । पिस्पन्दिषते । शपूर्वा इति किम् । पपाच । खय इति
किम् । सखौ ॥ खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उच्चिच्छिषतीत्यत्र उच्छे-
न्तरङ्गत्वात्तुकि कृते द्विवचनं तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे तकारः श्रूयते ॥

कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति । चकार । चक्षाम ।
जगाम । जघान । हकारस्य । जहार । जिहीर्षति । जहौ ॥

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति । कोकूयते । उष्टुः । कोकूयते ।
खरः । कवतेरिति विकरणनिर्देशः कोतेः कुवतेश्च निश्चयः । तयोश्चुत्प्रमेव
भवति । चोक्कूयते । यङीति किम् । चुकुवे ॥

कृषेश्छन्दसि ॥ ६४ ॥

कृपेश्चन्द्रसि विषये यङि परतोभ्यासस्य चुर्न भवति । करीकृष्यते यञ्ज-
कृषयः । छन्दसीति किम् । चरीकृष्यते कृषीवलः ॥

दाधर्त्तिदद्धर्त्तिदद्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेलर्ष्यापनीफण-
त्संसनिष्यदत्करिक्कत्कनिक्कदद्भुरिभृद्विध्वतो-
दविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरीवृजन्म-
मृज्या गनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥

दाधर्त्ति दधंति दद्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते अर्लर्षि आपनीफणत् संसनि-
ष्यदत् करिक्कत् कनिक्कदत् भरिभृत् दविध्वतः दविद्युतत् तरित्रतः सरीसृपतं
वरीवृजत् मर्मृज्य आगनागन्ति इत्येतानि अष्टादश छन्दसि विषये निपात्यन्ते ।
दाधर्त्ति दद्धर्त्ति दद्धर्षीति धारयतेर्धृञो वा श्लौ यङ्लुकि वा अभ्यासस्य दीर्घत्वं
णिलोपश्च । दाधर्त्ति । एवं दद्धर्त्ति । श्लौ रुग्भ्यासस्य निपात्यते । तथा दद्धर्-
षीति । अत्र च यल्लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । बोभूत्विति ।
भवतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र
भूसुवोस्तिङ्गीति गुणाभावः सिद्धः । ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति ।
अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । बोभोति । बोभवीति ।
तेतिक्ते । तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । यङो ङित्वात्मत्ययलक्षणेना-
त्मनेपदं सिद्धमेव । ज्ञापनार्थं त्वात्मनेपदनिपातनमन्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं
न भवति । अलर्षीति । इयत्तेर्लटि सिपि अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य
लत्वं निपात्यते । सिपा निद्वंशो ऽतन्त्रं तिष्यपि दृश्यते अर्लर्षि दत्तः । आपनी-
फणदिति । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीजनिपात्यते । संस-
निष्यदिति । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुक् शतर्येवाभ्यासस्य निक् धातुसकारस्य वत्त्वं
निपात्यते । न चास्य संपूर्वता तन्त्रं, अन्यत्रापि हि दृश्यते । आसनिष्यदिति ।
करिक्कदिति करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि चुत्वाभावोभ्यासककारस्य रिगागमो निपा-
त्यते । कनिक्कदिति । क्रन्देलुङि ज्ञेरङादेशो द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो
निगागमश्च निपात्यते । तथा चास्य विवरणं कृतम् । अक्रन्दीदिति भाषा-
याम् । भरिभृदिति बिभर्त्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि भृशामिदिति इत्वाभावो
जश्वाभावोभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । दविध्वत इति ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य
शतरि जसि रूपमेतत् । अत्राभ्यासस्य विगागम अकारलोपश्च निपात्यते ।
दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । दविद्युतदिति द्युतेर्यङ्लुगन्तश्च शतरि अभ्यासस्य
संप्रसारणाभावो अत्वं विगागमश्च निपात्यते । तरित्रत इति तरतेः शतरि
श्लौ वृष्ट्येकवचने ऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । सरीसृपतमिति सृपेः शतरि

श्लौ द्वितीयैकवचने ऽभ्यासस्य रीगागमो निपात्यते । वरीवृजदिति वृजेः
शतरि श्लौ रीगागमो निपात्यते ऽभ्यासस्य । मर्मृजेति मृजेर्लिटि णलि अभ्या-
सस्य रूगागमो धातोश्च युगागमो निपात्यते । ततो मृजेर्द्विर्न भवत्यलघूपध-
त्वात् । लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते । आगनीगन्ताति आङ्पूर्वस्य गर्भर्लिटि
श्लौ अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते । वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति
कर्णम् । इति कारणमेवंविधानामन्येषामप्युपसंयहार्यम् ॥

उरत् ॥ ६६ ॥

अवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति । ववृते । ववृधे । नर्नर्ति ।
नर्निर्ति । नरीर्नर्ति । इत्येवमादावभ्यासविकारेषु अपवादेो नात्सर्गान्विधी-
न्नाधतइत्युरदत्वे कृते रुगादय आगमाः क्रियन्ते ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥

द्युति स्वापि इत्येतयोः अभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विदिद्युतत् ।
विदिद्योतिषते । विदिद्युतिषते । विदेद्युत्यते । स्वापेः । सुष्वापयिषति ।
स्वापिष्यन्त्ये एह्यते तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमि-
ष्यते । इह न भवति । स्वापयतेर्बुल । स्वापकः । तस्मात्क्यचि स्वापकीयति ।
स्वापकीयतेः सन् । सिष्वापकीयिषति ॥

व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥

व्यथेर्लिटि परतोभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विव्यथे । विव्यथ्याते ।
विव्यथिरे । हलादिः शेषेण यकारस्य निवृत्तौ प्राप्तायां संप्रसारणं क्रियते । वका-
रस्य न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिविध्यते । लिटीति किम् । वाव्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥

इणोङ्गस्य योभ्यासस्तस्य दीर्घो भवति किति लिटि परतः । ईयतुः ।
ईयुः । इयो यणिति यणादेशे कृते स्यानिवद्वावाट्पूर्वचनम् । कित्तीति किम् ।
इयाय । इययिष ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासस्यादेरकारस्य दीर्घो भवति लिटि परतः । अतो गुणे परङ्-
पत्वस्यापवादः । आट । आटतुः । आटुः । आदेरिति किम् । पपाच । पपाठ ॥

तस्मान्नुङ् द्विहलः ॥ ७१ ॥

तस्मादतोभ्यामादीर्घाभूतादुत्तरस्य द्विहलोङ्गस्य नुङागमो भवति ।
आनङ्ग । आनङ्गतुः । आनङ्गुः । आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जुः ।

द्विहल इति किम् । आट । आटतुः । आटुः । चकारैकदेशो रेफो हल्यहणेन
शृङ्गते । तेनेहापि द्विहलोङ्गस्य नुडागमो भवति । आनृधतुः । आनृधुः ॥

अशनेो तेश्च ॥ ७२ ॥

अशनेोतेश्च दीर्घाभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति । व्यानशे ।
व्यानशाते । व्यानशरे । अशनेोतेरिति विकरणनिर्देशो अशनेोतेर्मा भूदिति ।
आश । आशतुः । आशुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः । बभूव । बभूवतुः ।
बभूवुः । बभूवे । भवतेरिति कर्तृनिर्देशादिह न भवति । अनुबभूवे कम्बलो
देवदत्तेन । लिटीत्येव । बुभूषति । बोभूयते ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

ससूव इति निपात्यते । सूतेर्लिटि परस्मैपदं युगागमो ऽभ्यासस्य चात्वं
निपात्यते । ससूव स्यविरं विपरिचिताम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । निजिर्-
नेनेक्ति । विजिर्, वेवेक्ति । विश्, वेवेष्टि । त्रयहणमुत्तरार्थम् । एषां हि
वृत्करणं समाप्त्यर्थं पठ्यतएवेति । श्लाघिति किम् । निनेज ॥

भृजामित् ॥ ७६ ॥

भृजादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति । भृज् ।
विभर्त्ति । माङ् । मिमीते । ओहाङ् । जिहीते । त्रयाणामित्येव । जहाति ।
श्लाघित्येव । बभार ॥

अर्त्तिपिपर्त्याश्च ॥ ७७ ॥

अर्त्ति पिपर्त्ति इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । इयर्त्ति
धूमम् । पिपर्त्ति सोमम् ॥

बहुलं कुन्दसि ॥ ७८ ॥

कुन्दसि विषये ऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णो
विवर्ष्टि । वशरेतद्रूपम् । तथा वचेः । जनिमा विवर्त्ति । सचेः । वत्सं न
माना विवर्त्ति । जिघर्त्ति सोमम् । न च भवति । ददातीत्येवं ब्रूयात् । जज-
नमिन्द्रं माता यद्वीरं दधनदुनिष्ठा ॥

सुन्यतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति । पिपक्षति । यियक्षति । तिष्ठसति । पिपासति । सनीति किम् । पपाव । अत इति किम् । लुल-
षति । तपरकरणं किम् । पापचिषते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥

सनीति वर्त्तते इदिति च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यणि जकारे
चावर्णपरे परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः । पवर्गे परे । पिपवि-
षति । पिपावयिषति । विभावयिषति । यण्यपरे । यियविषति । यियावयि-
षति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जपरे । जु इति सौत्रायं धातुः ।
जिजावयिषति । एतदेव पुयण्ज्यपरइति वचनं ज्ञापकमद्विर्वचननिमित्तेपि यौ
स्थानिवद्भवतीति । ओरिति किम् । पापच्यते । सन् । पापचिषति । पुयण्-
जीति किम् । अवनुनावयिषति । जुहावयिषति । अपरइति किम् । जुभूषति ॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥

स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य ओर-
वर्षपरे यणि वा इकारादेशो भवति सनि परतः । सिस्त्रावयिषति । सुस्त्रा-
वयिषति । शृणोति । शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति । द्रवति । दिद्रावयिष-
ति । दुद्रावयिषति । प्रवति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । प्लवति । पिप्ला-
वयिषति । पुप्लावयिषति । च्यवति । चिच्यावयिषति । चुच्यावयिषति । वच-
नसामर्थ्यादेकेन वर्णेन यणोव्यवधानमाश्रीयते । पूर्वसूत्रे त्वनन्तरएव यणि भवि-
त्यमिदमप्राप्तविभाषेयम् । अपरइत्येव । सुसूषति । शुशूषति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥

यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेवीयते । लोलू-
यते । यङ् लुकि । जोहवीति । यङोवेनीड्विकल्पः । चोक्रुशीति ॥

दीघाकितः ॥ ८३ ॥

अकितोभ्यासस्य दीर्घो भवति यङी यङ्लुकि च । पापच्यते । पापची-
ति । यायज्यते । यायजीति । अकित इति किम् । यंयम्यते । यंयमीति । रंर-
म्यते । रंरमीति । ननु चात्रापवादत्वाच्चुकि कृते ऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घ-
त्वं न भविष्यति । एवं तद्व्यंकित इत्यनेनैतज् ज्ञाप्यते, अभ्यासविकारेष्वपवादा
नोत्सर्गान् विधीनबाधन्तइति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, होढौक्यतइत्यत्र
दीर्घाकित इत्यनेन संध्यन्तरद्वयो न बाध्यते । अचीकरदित्यत्र दीर्घो लघोरि-
त्यनेन सन्वदित्वं न बाध्यते । मानप्रभृतीनां दीर्घेण सनीत्वं न बाध्यते मामा-
षते । ई च गण इतीत्येन हलादिः शेषो न बाध्यते अजीगणत् ॥

नीग्वञ्चसंमुध्वंसुभंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥

वञ्चु संसु ध्वंसु भंसु कस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च । वञ्चु । वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । संसु । सनीञ्चस्यते । सनीञ्चसीति । ध्वंसु । दनीध्वस्यते । दनीध्वसीति । भंसु । बनीभस्यते । बनीभंसीति । कस । चनीकस्यते । चनीकसाति । पत । पनीपत्यते । पनीपतीति । पद । पनीपद्यते । पनीपदीति । स्कन्द । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतोनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्स्य योभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । तंतन्यते । तंतनीति । जंगम्यते । जंगमीति । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणाथे द्रष्टव्यम् । स्थानिना ह्यादेशो लक्ष्यते । तेन यंयम्यतइत्येवमादावक्ष्यपरत्वेप्यनुस्वारो भवति ॥ पदान्तवच्च्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो यथा स्यादिति । अत इति किम् । तेतिम्यते । तपरकरणं तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । बाभाम्यते । अनुनासिकान्तस्येति किम् । पापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । जंजप्यते । जंजपीति । जंजभ्यते । जंजभीति । दंदह्यते । दंदहीति । दंदश्यते । दंदशीति । दश इति दंशिरयं नकारलोपार्थमेव निर्दिष्टः । तेन यङ्लुक्पि नकारलोपो भवति । भञ्ज । बंभज्यते । बंभजीति । पश इति सौत्रो धातुः । पंपश्यते । पंपशीति ॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

चर फल इत्येतयोर्भ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति । पंपुल्यते । पंपुलीति ॥

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥

चरफलोर्भ्यासात्परस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति । पंपुल्यते । पंपुलीति । परस्येति किम् । अभ्यासस्य मा भूत् । अत इति किम् । अलोन्यस्य मा भूत् । उदिति तपरकरणं चंचूर्ति पंपुलीति, अत्र लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्यासिद्धत्वादिह लघुत्वं न निवर्त्तते ॥

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चफलोर्कारस्य उकारादेशो भवति । चरचं

चूर्तिः । ब्रह्मणश्चूर्तिः । प्रफुल्लिः । प्रफुल्लाः सुमनसः । यङ्लुकोरभ्यासस्येति
चानुवर्त्तमानमपि वचनसामर्थ्यादिह नाभिसंध्यते ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ६० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्लुकोः परतः ।
वरीवृत्त्यते । वरीवृद्ध्यते । वरीवृतीति । वरीवृधीति । नरीनृत्यते । नरीनृतीति ॥
रीदृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् । वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चीति ॥

रुगिकौ च लुकि ॥ ६१ ॥

यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुगिकावागमौ भवतश्चाका-
राद्रीञ्च । नर्नर्त्ति । नरिर्नर्त्ति । नरीनर्त्ति । वर्वर्त्ति । वरिर्वर्त्ति । वरीवर्त्ति ।
उकार उच्चारणार्थः ॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ मर्मृ-
ज्यते । मर्मृज्यमानासः ॥

ऋतश्च ॥ ६२ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुगिकावागमौ भवतो रीक्च यङ्-
लुकि । चर्कर्त्ति । चरिर्कर्त्ति । चरीर्कर्त्ति । जर्हर्त्ति । जरिर्हर्त्ति । जरीर्हर्त्ति । तप-
रकरणं किम् । किरितेश्चार्कर्त्ति ।

किर्तिं चर्करीतान्तं पचतीत्यच यो नयेत् ।

... प्राप्तिञ्च तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः * ॥

तत्रेयं प्राप्तिस्तपरकरणसामर्थ्यादङ्गविशेषणमृतइत्येतत्तथा चाप्राप्ति
किरितेष्वादीनामिति ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेनगलोपे ॥ ६३ ॥

लघुनि धात्वन्तरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परं णौ परतः सनीव काये
भवति अनगलोपे । सन्यत इत्युक्तं चङ्परं तथा । अवीकरत् । अपीपवत् ।
ओः पुयण्यपरइत्युक्तं चङ्परं तथा । अपीपवत् । अलीलवत् । अळीजवत् ।
अवतिष्ठणोतिद्रवतिप्रवतिप्रवतिच्यवतीनां वेत्युक्तं चङ्परं तथा । असिञ्च-
वत् । असुसुवत् । अशिञ्चवत् । अशुञ्चवत् । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्र-
वत् । अपुप्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । लघुनीति
किम् । अततचत् । अररचत् । जागरयते । अजजागरत् । अज केचिद्गुणं
लघुमाश्रित्य सन्वल्लघुमिच्छन्ति सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन नास्तीति व्यक्-

* किरितिमिति ऋकारान्तोपलक्षणं, चर्करीतिमिति यङ्लुकः पूर्वाचार्यसंज्ञा, पचतीति
कट उपलक्षणम् । तेन चाकर्तोत्यादीनि रूपाणि किरितेया नयेदित्यर्थः । प्राप्तिञ्च ऋगादीनां
विशेषविभागेन या प्राप्तिस्तज्ज्ञं, संग्रहः साधुशब्दसंग्रहः । इति पदमञ्जरी ।

धानेपि वचनप्रामाण्याद्विविधं, तदसत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेन । यद्येवं, कथमचित्त्वणदिति, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामित्वमिति । यदयं तद्वाधनार्थं स्मरत्यादीनामत्वं विदधाति । चङ्परदिति किम् । अहं पपच । परग्रहणं किम् । चङ्प्येव केवले मा भूत् । अचक्रमत् । अनलोपदिति किम् । अचकथत् । दृषदमाख्यातवान् अददृषत् । वादितवन्तं प्रयोजितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवददित्यत्र योसौ यौ णेलोपो नासावल्लोप इत्याश्रीयते किं कारणं चङ्परदिति णिजातेर्निमित्तत्वेनाल्लोपसतोऽन्यस्याको लोपः परिगृह्यते । मीमादिनामत्रयग्रहणात्सन्वद्वावेनाभ्यासलोपो न भवतीत्युक्तम् । किं च सन्वदिति सनाश्रयं कार्यमतिदिश्यते न च लोपः सनमेवापेक्षते किं तर्हि इस्मावाद्यापि तदभावादमीमयदित्यादावभ्यासलोपो न भविष्यति ॥

दीर्घा लघोः ॥ ९४ ॥

दीर्घा भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि यौ चङ्परे ऽनलोपे । अचीकरत् । अजीह्वरत् । अलीलवत् । अपीपवत् । लघोरिति किम् । अभिभजत् । लघुनात्येव । अततत्तत् । अरत्तत् । चङ्गीत्येव । अहं पपच । परदत्येव । अचक्रमत् । अनलोपदत्येव । अचकथत् ॥

अत्स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम् ॥ ९५ ॥

स्मृ दृ त्वर प्रथ मद स्तृ स्पश इत्येतेषामभ्यासस्यादित्ययमादेशो भवति चङ्परे यौ परतः । स्मृ । असस्मरत् । दृ । अददरत् । त्वर । अतत्त्वरत् । प्रथ । अप्रथत् । मद । अममदत् । स्तृ । अतस्तरत् । स्पश । अपस्पशत् । सन्वद्वावादित्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । तपरकरणसामर्थ्यादिति कृते दीर्घा लघोरित्येतदपि न भवति । अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥ ९६ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्परे यौ परतः । अववेष्टत् । अविचेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् । अभ्यासस्वत्वे कृते अत्वं पठे भवति ॥

ई च गणः ॥ ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परे यौ परतः । चकारादच्च । अजीगणत् । अजगणत् ॥

इति वामनाचार्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तोऽध्यायश्च सप्तमः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उतरं यद्व्यामः प्राक् पदस्येत्यतः सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । नित्यवीप्सयोरिति तत्र सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । के द्वे भवतः । ये शब्दतश्चार्यतश्चोभयथान्तरतमे, एकस्य पचतिशब्दस्य द्वौ पचतिशब्दौ भवतः । पचति २ । यामो २ रमणीयः । यदा तु द्विः प्रयोगो द्विवचनं तदा स एव पचतिशब्दो द्विरावर्तते तस्य द्वे आवृत्ती भवतः । सर्वस्येति विस्पष्टार्थम् । अथ पदस्येत्येव कस्माच्चोच्यते । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् प्रपचति प्रपचतीति । इह द्रोधा द्रोठा इति घत्यठत्य-योरसिद्धत्वादङ्गतयोरेव तयोर्द्विवचनं प्राप्नोति तत्र पचाद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात् । द्रोधा द्रोठा । द्रोठा द्रोधेति । तस्मादुक्तव्यमेतत् पूर्वत्रासिद्धीयम-द्विवचनमिति । सर्वस्येत्येतदेव वा कृतं सर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थे द्रष्टव्यम् ॥

तस्य परमाग्नेदितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाग्नेदितसंज्ञं भवति । चौरचौर ३ । वृषलवृषल ३ । दस्योदस्यो ३ घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा । आग्ने-दितप्रदेशा आग्नेदितं भत्सने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्वति यदाग्नेदितसंज्ञम् । भुङ्क्ते २ । पशून् २ ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य द्वे भवतः । केषु नित्यता । तद्भुषु अथ्यये कृत्सु च । कुत एतत् । आभीक्ष्ण्यमिह नित्यता । आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन्करोति तच्चित्यम् । पचति २ । खलपति २ । भुक्त्वा २ व्रजति । भोजं २ व्रजति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । त्वाणमुलोर्लोऽश्च द्विवचनापेक्षायामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः । यद् तु तच्चिरपेक्षः प्रकाशयति । पुनः २ पचति पापच्यतइति । यदा तु तत्र द्विवचनं तदा क्रियासमभिव्यक्तिरेव पौनःपुन्यं द्रष्टव्यं पापच्यतेपापच्यतइति । अथ केषु वीप्सा । सुप्सु वीप्सा, का पुनः सा । व्याप्तिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । का पुनरसौ । नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्र-योक्तव्यान्मुमिच्छा वीप्सा । नानाभूतार्थवाचिनां शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुमिच्छा वीप्सा । यामो २ रमणीयः ।

जनपदो २ रमणीयः । पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति । यत्तिङन्तं नित्यतया प्रक-
र्षणं च युक्तं ततः कृतद्विर्वचनात्प्रकर्षप्रत्यय इष्यते पचति २ तरामिति । इह
तु आद्यतरमाद्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परैर्वर्जने ॥ ५ ॥

परीत्येतस्य वर्जनेर्ध्वं द्वे भवतः । परि २ त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । परि २
सौवीरेभ्यः । परि २ सर्वसेनेभ्यः । वर्जनं परिहारः । वर्जनं इति किम् । आदनं
परिषिञ्चति ॥ परैर्वर्जने ऽसमासे वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परि २ त्रिगर्तभ्यो वृष्टो
देवः । परि त्रिगर्तभ्यः । समासे तु तेनैवाक्तत्वाद्वर्जनस्य नैव भवति । परिचि-
गर्तं वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र सम् उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विर्वचनेन चेत्यादः
पूर्यते । प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे । संनमिद्वयसे वृषन् । उपोप मे परामृश ।
किं नोदुदुर्हर्षसे दातवाउं * । पादपूरणइति किम् । प्रदेवं देव्या धिया । साम-
य्याच्छन्दस्यैतद्विधानम् । भाषायामनर्थकं स्यात्प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यं
प्रत्यासत्तिः कालकृता देशकृता च । उपर्युपरि दुःखम् । उपर्युपरि ग्रामम् ।
अधधि ग्रामम् । अधोधो नगरम् । सामीप्यइति किम् । उपरि चन्द्रमाः ।
इह कस्माव भवति । उपरि शिरसो घटं धारयति । औत्तराध्ययमेव विवि-
क्षितं न सामीप्यमिति द्विर्वचनं न भवति ॥

वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थः पदसमूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्वितस्य द्वे भवतः असूया
संमति कोप कुत्सन भर्त्सनइत्येतेषु यदि तद्वैक्यं भवति । तत्र परगुणानाम-
सहनमसूया । पूजा संमतिः । कोपः क्रोधः । निन्दनं कुत्सनम् । अपकारशब्दे-
र्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । एते च प्रयोक्तृधर्मा नाभिधेयधर्माः । असूयायां तावत् ।
माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमती ।
माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः सत्यसि । कोपे ।
माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि कात्मा ।
कुत्सने । शक्तिके ३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः । भर्त्सने ।
घोरघोर ३ वृषलवृषल ३ ज्ञातयिष्यामि त्वा अन्ययिष्यामित्वा । असूयादिषु

स्वरितमाश्रितिसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्वपदस्य पुनः । भर्त्सने त्वाश्रे-
दितं भर्त्सने इत्याश्रितस्यैव प्रतः । वाक्यादेरिति किम् । अन्तस्य मध्यस्य
च मा भूत् । शोभनः खल्वसि माणवक । आमन्त्रितस्येति किम् । उदारो
देवदत्तः । असूयादिष्विति किम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥

एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्ववति * । बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं
सुलोपपुंवद्वाचो । एकैकमस्मिन् पठति । एकैकयाहुत्या जुहोति । सर्वनामसंज्ञाप्र-
तिषेधस्वरसमासान्ताः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते । तेनातिदे-
शिके बहुव्रीहौ न भवन्ति । एकैकस्मै । न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधो न भवति ।
बहुव्रीहरेव यो बहुव्रीहरिति विज्ञानात् । नन । सुसु । नऽसुभ्यामित्यन्तो-
दात्तत्वं न भवति । अक् अक् । पूः पूः । अक्यूरिति समासान्तो न भवति ॥

आबाधेच ॥ १० ॥

आबाधनमाबाधः । पीडाप्रयोक्तृधर्मः । तत्र वर्त्तमानस्य द्वे भवतः बहु-
व्रीहिवच्चास्य कार्ये भवति । गतगतः । नष्टनष्टः । पतितपतितः । गतगता ।
नष्टनष्टा । पतितपतिता । प्रियस्य चिरगमनादिना पीड्यमानः कश्चिदेवं
प्रयुङ्क्ते प्रयोक्ता ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । कर्म-
धारयस्त्वे प्रयोजनं सुलोपपुंवद्वावान्तोदात्तत्वानि । सुलोपः । पटुपटुः । मृदुमृदुः ।
पण्डितपण्डितः । पुंवद्वावः । पटुपट्वी । मुदुमृद्वी । कालकालिका । कापधाया
अपि हि कर्मधारयवद्वावात्पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्वावो भवति । अन्तोदात्तत्वम् ।
पटुपटुः । पटुपट्वी । समासान्तोदात्तत्वमनेनैव विधीयत इति परत्वादाश्रितानु-
दात्तत्वं बाध्यते । अधिकारेणैव सिद्धे यदुत्तरेष्विति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो दृश्यते । प्रकारे
वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । पटु २ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरिपू-
र्यगुण इत्यर्थः । परिपूर्यगुणेन न्यूनगुणस्योपमाने सत्येवं प्रयुज्यते ॥ जातीयो-
न्नेन द्विवचनेन बाधनं नेष्यते ॥ पटुजातीयः । मृदुजातीयः । इत्यपि हि
भवति । तत्कथं वक्ष्यमाणमन्यतरस्यां दहणमुभयोः शेषो विज्ञायते । प्रकार इति
किम् । पटुर्देवदत्तः । गुणवचनस्येति किम् । अपरिमाणवकः । गौर्वाहीकः ।

* द्विवचनमत्र पूर्वपदस्यैवेति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

यद्यप्यत्राग्निशब्दे गोशब्दश्च मुख्यार्थसंबन्धादवधृतभेदं तैत्तयज्ञाद्यादिकमर्थो-
न्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि सर्वदा गुणवचनो न भवतीति
न द्विरुच्यते ॥ आनुपूर्व्यं द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मूले २ स्थूलाः । अश्वे ३
सूक्ष्माः । ज्येष्ठं २ प्रवेश्य ॥ स्वार्थं अवधार्यमाणेनेकस्मिन्द्वे भवत इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वा माषं २ देहि । स्वार्थेणतद् द्विर्वचनं
न वीप्सायाम् । अत्र हि द्वावेव माषौ दीयेते न सर्वं कार्षापणसंबन्धिनो माषाः ।
त्वेन वीप्सा न विद्यते । अवधार्यमाण इति किम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वा
माषमेकं देहि । द्वौ माषौ देहि । त्रीन्वा माषान्देहि । अनेकस्मिंचिति किम् ।
अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वा माषमेकं देहि ॥ चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिराहः बुध्यस्व २ । नावश्यं द्वावेव शब्दे प्रयोक्तव्यौ
किं तर्हि यावद्विः शब्दैः सौर्थावगम्यतेतावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिः ३ । बुध्यस्व ३
इति ॥ क्रियासमभिवहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स भवान् लुनीहिनु-
नीहीत्येवायं लुनाति ॥ आभीक्ष्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भुत्वाभुक्त्वा
व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्यइत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तम् ॥ हाचि द्वे भवत
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पटपटा करोति । पटपटायते ॥ अव्यक्तानुकरणहाजन्तस्य
द्विर्वचनमिष्यते ॥ इह न भवति । द्वितीया करोति । तृतीया करोति । तदर्थं के
चिद्वाचि बहुलमिति पठन्ति ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूर्वं २ पुण्यन्ति । प्रथमं २ पच्यन्ते । अतिशयिकोपि दृश्यते ।
पूर्वतरं पुण्यन्ति । प्रथमतरं पच्यन्तइति ॥ इतरइतमयोः समसंप्रधारणयोः स्त्रीनि-
गदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उभाविमावाठौ । कतराकतरा अन-
योराठ्यता । सर्वइमे आठ्याः । कतमाकतमा एवमाठ्यता । इतरइतमाभ्याम-
न्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाठौ । कीदृशी २ । अनयोराठ्यता । तथा
स्त्रीनिगदाद्वावादन्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाठौ कतरःकतरोनयोर्विभव
इति ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वेनान्वे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सामासवच्च
बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमेकवचनं तदा पूर्वपदस्य । अन्यमन्यमिमे
ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यस्य ब्राह्मणा
भोजयन्ति । इतरतरान् भोजयन्ति ॥ स्त्रीनपुंसकयोस्तत्पदस्य चाभावे
वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्यं भोजयतः ।
इतरतरां भोजयतः । इतरतरं भोजयतः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ।
इतरतरामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ॥

अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छ्रे षोडशे । कृच्छ्रं दुःखं,

तदभावो ऽङ्गकम् । प्रियप्रियेण ददाति । सुखसुखेन ददाति । प्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । अस्मिन्मनो ददातीत्यर्थः । अङ्गच्छदिति किम् । प्रियः पुत्रः । सुखो रयः ॥

यथास्वे यथावयम् ॥ १४ ॥

यो य आत्मा यदादात्मीयं तत्तदायास्वं तस्मिन् यथावयमिति निपात्यते । यथाशब्दस्य द्विवचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते । ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथावयं, यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथावयं यथात्मीयमित्यर्थः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र- प्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्याभावः आत्वं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्र प्रयोग अभिव्यक्ति एतेषु कर्तव्यम् । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दाच्चमितरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । मर्यादावचने, मर्यादास्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पञ्चत्रा द्वन्द्वं मिथुना यन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्यः । व्युत्क्रमणे, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । व्युत्क्रमणं भेदः । पृथगवस्थानम् । द्विवर्गसंबन्धे पृथगवस्थिता द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यज्ञपात्रप्रयोगे । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्तौ । द्वन्द्वं नारदपर्वतौ । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वमभिव्यक्तौ साहचर्येत्यर्थः । अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतदुच्यते तदर्थं योगाभिधानः कर्तव्यः । द्वन्द्वं युतुं वर्तते । द्वन्द्वानि सङ्गते धीरः । वार्यं द्वन्द्व इति ॥

पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लोपः । पचन् । यजन् । पदस्येति किम् । पचन्तौ । यजन्तौ । वक्ष्यमाणवाक्यापेतया पदस्येधिङ्गतस्य वक्ष्येयवस्था द्रष्टव्या । क्व चित्स्थानवष्टी क्व चिदवयववष्टी ॥

पदात् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः प्राक्कृतस्य च सुष्यगोत्रादावित्येतस्माद्वदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आमन्त्रितस्य । आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचति देवदत्त । पदादिति किम् । देवदत्त पचसि ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादाविति च एतच्चयमधिकृतं वेदि-
तव्यमापादपरिसमाप्ते, रित उत्तरं यदुक्त्यामः अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्वे-
दितव्यम् । वक्ष्यत्यामन्वितस्य चेति । पचसि देवदत्त । अपादादाविति किम् ।
यत्ते नियतं रजसं मृत्यो अनवधृष्यम् । बहुवचनस्य वक्षसौ । यमो वः स्वं,
जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम् ।

रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं शुचुर्मदनः ॥

पादग्रहणेनात्र चत्पादः श्लोकपादश्च एह्यते । सर्वग्रहणं सर्वमनूदा-
मानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति । तेन युष्मदादेशानामपि वाक्य-
भेदेनानुदात्तत्वं विधीयते । युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा
स्युः । यत्रापि स्वादिषु पदसंज्ञं भवति । यामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते ॥

आमन्वितस्य च ॥ १९ ॥

आमन्वितस्य पदस्य पदात्परस्यापादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो
भवति । पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त । आमन्विताद्युदात्तत्वे प्राप्ते वच-
नम् ॥ समानधाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ इह मा भूवन् ।
अयं दण्डो हरानेन ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भवि-
ष्यति * । इदं च यथा स्यात् । इह देवदत्त माता ते कथयति । नद्यास्ति-
ष्ठति कूले । शालीनां ते ओदनं दास्यामि इति । आमन्वितान्तं तिङन्तं
युष्मदस्मदादेशाश्च यस्मात्पराणि न तेषां सामर्थ्यमिति तदानीया निघातयु-
ष्मदस्मदादेशा न स्युः समर्थः पदविधिरिति वचनात् ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्यासंख्यौ ॥ २० ॥

युष्मदस्मद् इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्यथासंख्यं वाचौ इत्येता-
वादेशौ भवतस्तौ चानुदात्तौ । पदस्य पदादनुदात्तं सर्वमपदादाविति सर्व-
मिह संबध्यते । यामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । यामो वां दीयते ।
जनपदो नौ दीयते । यामो वां पश्यति । जनपदो नौ पश्यति । एकवचनब-
हुवचनान्तयोरुदादेशान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरुदादेशौ विज्ञायेते । षष्ठी-
चतुर्थीद्वितीयास्ययोरिति किम् । यामे युवाभ्यां कृतम् । स्थग्रहणं त्रयमाश्लि-
ष्यत्यर्थम् । इह मा भूत् इति युष्मत्पुत्र इति ॥

बहुवचनस्य वक्षसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्यथासंख्यं वक्ष-

नस् इत्येतावादेशौ भवतः । यामो वः स्वम् । जनपदो नः स्वम् । यामो वो दीयते । जनपदो नो दीयते । यामो वः पश्यति । जनपदो नः पश्यति ॥

तेमयावेकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मदस्मदोर्देववचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्योयथासंख्यं ते मे इत्येता-
वादेशौ भवतः । यामस्ते स्वम् । यामो मे स्वम् । यामस्ते दीयते । यामो मे दीयते । द्वितीयान्तस्यादेशान्तरविधानसामर्थ्यात्षष्ठीचतुर्थीरेवायं योगः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति वसन्ते । द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युष्मदस्मदोर्दे-
वांसंख्यं त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । यामस्त्वा पश्यति । यामो मा पश्यति ॥

न चवाहाह्वययुक्ते ॥ २४ ॥

च वा ह अह एव एभिर्योगे युष्मदस्मदोर्वाचावादयो न भवन्ति ।
पूर्वेण प्रकरणेन प्राप्ताः प्रतिषिद्ध्यन्ते । यामस्तव च स्वम् । यामो मम च स्वम् । युवयोश्च स्वम् । आवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं च स्वम् । यामस्तुभ्यं च दीयते । यामो मह्यं च दीयते । युवाभ्यां च दीयते । आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते । यामस्त्वां च पश्यति । यामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां च पश्यति । युष्मांश्च पश्यति । अस्मांश्च पश्यति । वा । यामस्तव वा स्वम् । यामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् । यामस्तुभ्यं वा दीयते । यामो मह्यं वा दीयते । युवाभ्यां वा दीयते । आवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । यामस्त्वां वा पश्यति । यामो वा मां पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान् वा पश्यति । अस्मान्वा पश्यति । ह । यामस्तव ह स्वम् । यामो मम ह स्वम् । युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् । यामस्तुभ्यं ह दीयते । यामो मह्यं ह दीयते । युवाभ्यां ह दीयते । आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते । यामस्त्वां ह पश्यति । यामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां ह पश्यति । युष्मान्-
पश्यति । अस्मान् ह पश्यति । अह । यामस्तवाह स्वम् । यामो ममाह स्वम् । युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकमह स्वम् । अस्माकमह स्वम् । यामस्तुभ्यमह दीयते । यामो मह्यमह दीयते । युवाभ्यामह दीयते । आवा-
भ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अस्मभ्यमह दीयते । यामस्त्वामह पश्यति । यामो मामह पश्यति । युवामह पश्यति । आवामह पश्यति । युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति । एव । यामस्तवैव स्वम् । यामो ममेव

स्वम् । युवयोरेव स्वम् । आवयोरेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । यामस्तुभ्यमेव दीयते । यामो मम स्वम् दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । यामस्त्वामेव पश्यति । यामो मामेव पश्यति । युवामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तग्रहणं साक्षाद्वोगप्रतिपत्त्यर्थम् । युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति । यामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ॥

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्यार्था दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चतुर्विज्ञानम् । तैः पश्यार्थैरनालोचने वर्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वाचावादयो न भवन्ति । यामस्तव स्वं समीत्यागतः । यामो मम स्वं समीत्यागतः । यामस्तुभ्यं दीयमानं समीत्यागतः । यामो मह्यं दीयमानं समीत्यागतः । यामस्त्वां समीत्यागतः । यामो मां समीत्यागतः । अनालोचनइति किम् । यामस्त्वा पश्यति । यामो मा पश्यति ॥ पश्यार्थैर्युक्तयुक्तेषु च प्रतिषेध इष्यते ॥ तथा चैवादाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वाचावादयो न भवन्ति । यामे कम्बलस्ते स्वम् । यामे कम्बलस्तव स्वम् । यामे कम्बलो मे स्वम् । यामे कम्बलो मम स्वम् । यामे कम्बलस्ते दीयते । यामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते । यामे कम्बलो मे दीयते । यामे कम्बलो मह्यं दीयते । यामे क्वात्रास्त्वा पश्यन्ति । यामे क्वात्रास्त्वां पश्यन्ति । यामे क्वात्रा मा पश्यन्ति । यामे क्वात्रा मां पश्यन्ति । सपूर्वाया इति किम् । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । प्रथमाया इति किम् । कम्बलो यामे ते स्वम् । कम्बलो यामे मे स्वम् ॥ युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अथो यामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो यामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह ॥ सर्वेष्व वाचावादयो ऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः ॥ * ॥ कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेशइति किम् । अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । अनन्वादेशार्थं, अनन्वादेशे हि विभाषा यथा स्यात् । अथो यामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो यामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो यामे कम्बलो मे स्वम् । अथो यामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ययोः ॥ २७ ॥

तिङन्तात्पदात्पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ये चार्थं वर्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति । पवति गोत्रम् । जल्पति गोत्रम् । आभीक्ष्ये । पवति-

पचति गोत्रम् । जल्पति २ गोत्रम् । ब्रुव । पचति ब्रुवम् । जल्पति ब्रुवम् ।
जल्पति २ ब्रुवम् । पचति २ ब्रुवम् । ब्रुवइति ब्रुवः कविपातनाद् वय्यादेशा-
भावश्च । गोत्र । ब्रुव । प्रवचन । प्रसहन । प्रकथन । प्रत्ययन । प्रवचण ।
प्राय । विचक्षण । अत्रचक्षण । स्वाध्याय । भूयिष्ठ । नाम वा * । नामेत्येतद्वा
निहन्यते । पचे आद्युदात्तमेव भवति । पचति नाम । पठति नाम । तिङ् इति
किम् । कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनीति किम् । पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो-
रिति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति पाठविशेषश्च
द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादियहणेन कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव कार्यं भवति ॥

तिङ्-तिङ् : ॥ २८ ॥

तिङन्तं पदमतिङन्तात्परमनुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति ।
यजदत्तः पचति । तिङिति किम् । नीलमुत्पलम् । शुक्लं वस्त्रम् । अतिङ्
इति किम् । भवति पचति ॥

न लुट् ॥ २९ ॥

पूर्वखातिप्रसक्ते प्रतिबोध आरभ्यते । लुङन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । स्वः
कर्ता । स्वः कर्तारौ । मासेन कर्तारः । तासेः परम्य लसार्वाधातुक्रस्यानुदात्तत्वे
यति सर्वतासिरेवोदात्तः । यत्र तु टिलोपस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो भवति ॥

निपातैर्यदादिहन्तकुविन्नेच्चेच्चैकच्चिदात्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्तते । यत् यदि हन्त कुवित् नेत् चेत् चण कच्चित् यत्र इत्ये-
तेनिपातैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि करोति ।
यदि पचति । हन्त करोति । हन्त पचति । कुवित्करोति । कुवित्पचति ।
नेत् । नेज्जिह्वायन्तो नरकं पताम । चेत् । स चेदुक्ते । स चेदधीते । चण
विद्विशिष्टोयं चेदर्थं वर्तते । अयं च मरिष्यति । अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । समु-
च्चयादिषु तु यच्छब्दस्तेन योगेन विधिरयं न भवति । कच्चित् । कच्चि-
दुक्ते । कच्चिदधीते । यत्र । यत्र भुङ्के । यत्राधीते । निपातैरिति किम् ।
यत्कूजति शकटम् । गच्छत्कूजति शकटमित्यर्थः । इणः शतरि रूपमेतत् ।
यत्कमिति किम् । यत्र क्व च ते मनो दत्तं दधस उत्तरम् ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चेदितस्याव-
धीरखे उपालिप्सया प्रतिबोधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । नह भोक्तृसे । नहाभ्ये-
षसे । प्रत्यारम्भ इति किम् । नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

* प्रदशन प्रयजन न्याय प्रयज्य प्रचक्षण इत्येते पुस्तकान्तरे ऽत्र गच्छे ऽधिकाः ।

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्तृसे । सत्यमध्येष्यसे । प्रश्नर्दात किम् । सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भवति । अङ्गं कुम् । अङ्गं पच । अङ्गं पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् । अङ्गं कूजं वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कूजनमनभिमतमसौ कुर्वन्प्रातिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि कुम् । स हि पच । स हि पठ । अप्रातिलोम्यइत्येव । स हि कूजं वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्तते । छन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं भवति एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदनेकमित्यर्थः । तत्रानेकं तावत् । अनृतं हि मत्तो वदति । पाप्मा एनं विपुनाति । तिङन्तद्वयमप्येतच्च निहन्यते । एकं खल्वपि । अग्निर्हि अग्ने उदजयत् । तिङन्तद्वयमपि हिशब्द-युक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्यादिहृदात्तम् । अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भम् । सा जा अपश्यज्जनितारमये । अजनिष्टेत्याद्युदात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्व्याध्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्व्याध्या इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्वुद्धे । यथा भुद्धे । यावदधीते । यथाधीते । देवदत्तः पचति यावत् । देवदत्तः पचति यथा । परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्व्याध्या इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति । किं तर्हि अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । यावत् करोति चारु । पूजायामिति किम् । यावद्वुद्धे । यथा भुद्धे । अनन्तरमिति किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । यथा देवदत्तः करोति चारु । पूर्वेष्वपि निघातः प्रतिषिध्यते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावद्व्याध्याभ्यां युक्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधानार्थायमारभः ।

यावत्प्रपचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति चारु । अनन्तरमित्येव । यावद्वेवदत्तः प्रपचति । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु ॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । तु । माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य । पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य-त । पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । अह । अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायामिति किम् । पश्य मृगो धावति । पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजायामित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । अहो देव-दत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु । एष्ययोगकरणमुत्तरार्थम् ॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति । कश्चशेषः यदन्यत्पूजायाः । कटमहो करिष्यसि । मम गेहमेष्यसि । असूयावनचमेतत् । पूजायामित्यस्य पूर्वत्र चानुक्रुष्टत्वादनधिकारे सिद्धे शेषवचनं विस्पष्टार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थे विभाषा नानुदात्तं भवति । परीप्सा त्वरा । अधीष्व माणवक । पुरा विद्योतते विद्युत् । पुरा स्तनयति स्तनयिषुः । पुराशब्दोत्र भविष्यदासत्तिं द्योतयति । परीप्सायामिति किम् । नडेन स्म पुराधीयते । अत्र भूतकालविप्रकर्षं पुराशब्दो द्योतयति । कर्षणा स्म पुराधीयते ॥

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैषणायां विषये । अनु-ज्ञाया एषणा प्रार्थना, अनुज्ञैषणा । अनुज्ञाप्राथनेत्यर्थः । ननु करोमि भोः । अनुज्ञानीष्व मां, गमनं प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञैषणायामिति किम् । अकार्षीः कठं देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचनमेतवानुज्ञैषणा ॥

किं क्रियाप्रश्नेनोपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपसर्गमप्रति-षिद्धं नानुदात्तं भवति । किं देवदत्तः पचति आहोस्विदुङ्क्ते । किं देवदत्तः

हेते आहोस्विदधीते । अत्र के चिदाहुः । पूर्वं किंयुक्तमिति तच्च निहन्यते । उत्तरं तु न किंयुक्तमिति तच्चिहन्यतएवेति । अपरे त्वाहुः । यद्यप्येकस्याख्या-
तस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभ-
यत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति । क्रियायहणं किम् । प्रश्ने मा भूत् । किं देव-
दत्त आदानपचति आहोस्विच्छाकमिति । प्रश्नइति किम् । किमधीते देवद-
त्तः । त्रिपे किंशब्दोऽयं न प्रश्ने । अनुपसर्गमिति किम् । किं देवदत्तः प्रपचति
आहो स्वित्प्रकरोति । अप्रतिषिद्धमिति किम् । किं देवदत्तो न पठति आहो
स्विच्च करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं
भवति । क्व चास्य लोपः । यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किं शब्दः । देव-
दत्तः पचति आहो स्वित्पठति । विनैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते । प्राप्तविभा-
षेयं किमर्थेन योगात् । पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि ॥

एहिमन्ये प्रहासे लट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लङन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे । प्रकृष्टो हासः
प्रहासः, क्रीडा । एहि मन्येऽनादानं भोक्त्यसे नहि भोक्त्यसे भुक्तः सोतिथिभिः ।
एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्तेन पिता । प्रहासइति किम् ।
एहि मन्यसे आदानं भोक्त्ये इति । सुष्ठु च मन्यसे । साध च मन्यसे । गत्यर्थ-
लोटा लङित्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एहिमन्येयुक्तं प्रहासश्च यथा
स्वात्, अन्यत्र मा भूदिति । एहि मन्यसे आदानं भोक्त्ये इति । एहिमन्येइत्युत्त-
मोपादानमतन्त्रम् । प्रहासश्च हि मन्यतेइत्तमो विहितस्ततोऽन्यत्र मध्यम एव
भवति । तच्चानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते । एहि मन्यसे आदानं भोक्त्ये इति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

जातु इत्येतद्विद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । जातु
भोक्त्यसे । जातु करिष्यामि । अपूर्वमिति किम् । कटं जातु करिष्यति ॥

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमोवृत्तं किंवृत्तं, किंवृत्तयहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयाहुतरङ्गतमौ च
प्रत्ययौ, तत्किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यस्मिन् युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ।
कश्चिद्वृत्ते । कश्चिद्वृत्तोजयति । कश्चिदधीते । केन चित्करोति । कस्मै चिद्व-
दति । कतरश्चित्करोति । कतमश्चिद्वृत्ते । चिदुत्तरमिति किम् । को भुङ्क्ते ।
अपूर्वमित्येव । देवदत्तः किं चित्पठति ॥

आहोउताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥

निघातप्रतिषेधोनुवर्त्तते । अपूर्वमिति च । आहो उताहो इत्येताभ्या-
मपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । आहो भुङ्क्ते । उताहो
भुङ्क्ते । आहो पठति । उताहो पठति * । अनन्तरमिति किम् । शेषे विभाषां
वक्ष्यति । अपूर्वमित्येष । देवदत्त आहो भुङ्क्ते । देवदत्त उताहो भुङ्क्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥

आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं शेषे विभाषा भवति ।
कश्च शेषः यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः
पठति २ । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ॥

गत्यर्थलोटा लृण्चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

गतिना समानार्था गत्यर्थाः गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट् तेन गत्यर्थ-
लोटा युक्तं लृङ्न्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्ववति । यत्रैव
कारके कर्त्तरि कर्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लृङ्पि भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणा
एवात्र तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन गृह्यते । न करणादि कारकान्तरम् ।
आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे ।
उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः तेनैव भोक्ष्यन्ते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः यज्ञ-
दत्तेन भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम् । पच देवदत्तौदनं भोक्ष्यस्येनम् । लोटिति
किम् । आगच्छेदेवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृङ्गिति किम् । आगच्छ देवदत्त
ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं
षिता ते औदनं भोक्ष्यते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः सक्तवस्तेन पास्यन्ते । सर्व-
ग्रहणं किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि
निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लृङ्न्तवाच्ये हि सर्वस्मिन्कारके ऽन्यस्मिन् भवि-
तव्यम् । इह तु यल्लोङ्न्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृङ्न्तेनोच्यते इति ॥

लोट् च ॥ ५२ ॥

लोङ्न्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं
सर्वान्यद्ववति । लोङ्न्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ देवदत्त
ग्रामं पश्य । आगच्छ विष्णुमित्र ग्रामं शाधि । आगच्छतां देवदत्तेन ग्रामो
द्रक्ष्यतां यज्ञदत्तेन । गत्यर्थानामित्येव । पच देवदत्तौदनं भुङ्क्तेनम् । लोटि-
त्येव । आगच्छेदेवदत्त ग्रामं पश्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ

देवदत्त ग्रामं पश्यत्वेनं यज्ञदत्तः । सर्वग्रहणानुत्तिस्त्वह भवत्येव । आगच्छ
देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वं पूर्वमनुवर्त्तते । प्राप्तविभाषेयं, लोहन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थे-
लोटा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्ववति ।
आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश । २ । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रशाधि । २ ।
सोपसर्गमिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । अनुत्तममिति किम् ।
आगच्छानि देवदत्त ग्रामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वं सर्वमनुवर्त्तते गत्यर्थलोटा वर्जयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्तं लोहन्तं
सोपसर्गमुत्तमवर्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश २ । हन्त प्र-
शाधि २ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्यदिहन्तेति नित्यमत्र निघा-
तप्रतिषेधो भवति । अनुत्तममित्येव । हन्त प्रभुनजामहै । हन्त प्रभुनजामहै ॥

ग्राम एकान्तरमामन्वितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

ग्राम उत्तरमेकपदान्तरमामन्वितान्तमनन्तिके नानुदात्तं भवति । ग्राम
पचसि देवदत्तः । ग्राम भो देवदत्तः । भो इत्यामन्वितान्तमपि नामन्विते
समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति नाधिक्यमानवद्ववति । ग्राम इति किम् ।
ग्रामं पचसि देवदत्तः । एकान्तरमिति किम् । ग्रामं प्रपचसि देवदत्तः । ग्राम-
न्वितमिति किम् । ग्रामपचसि देवदत्तः । अनन्तिकइति किम् । ग्राम देवदत्त ॥
ग्राम एकान्तरमामन्वितं यत्तस्य एकश्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते ॥ तदुभ-
यमनेन क्रियतइति के चिदाहुः । प्रुतोदात्तः पुनरसिद्धत्वाच्च प्रतिषिध्यते ।
अपरेषां दर्शनमनन्तिकइत्यनेन यच्च दूरं न संचिह्नष्टं तत्परिगृह्यते । तेनास्मि-
न्नेकश्रुतेः प्राप्तरेव नास्ति । प्रुतोदात्तोपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥

ग्रामन्वितमित्येतदस्वरितत्वाच्चानुवर्त्तते । तिङिति वर्त्ततएव । यत्परं
ह्रिपरं तुपरं च तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तं भवति । यत्परं तावत् । गवां
गोत्रमुदसृजो यमङ्गिरः । ह्रिपरम् । इन्दवो वामुशान्ति हि । तुपरम् । आख्या-
स्वामि तु ते । निपातैर्यद्यदिहन्तेति हि चेति तुपश्यपश्यताहैरिति च निघा-
तप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्, एभिरेव परैर्योगे प्रतिषेधो भवति
नान्यैरिति । इह न भवति । ज्ञाये स्वारोहावै हि । एहीत्यनेन गत्यर्थलोटा
युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोहन्तस्य निघातो भवत्येव ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्विताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥

चन चिद् इव गोत्रादि तद्वित आमेडित इत्येतेषु परतः अगतेरुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चन । देवदत्तः पचति चन । चित् । देवदत्तः पचति चित् । इव । देवदत्तः पचतीव । गोत्रादि । देवदत्तः पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति ब्रुवम् । देवदत्तः प्रपचति प्रवचनम् । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीत्यय-
योरेव गृह्यन्ते । तद्वित । देवदत्तः पचतिकल्पम् । देवदत्तः पचतिरूपम् ।
अनुदात्तस्तद्वित इहादाहरणमन्यत्र तद्वितस्वरेण तिङ्स्वरो बाध्यते । पचति-
देश्यः । आमेडित । देवदत्तः पचति २ । अगतेरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति
चन । अत्रागतिग्रहणे सगतिरपि तिङित्यत्र च उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह
मा भूत् । शुक्लीकरोति चन । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

चादिषु च ॥ ५८ ॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयो नचवा-
दाहैवयुक्ते इत्यत्र ये निर्द्विष्टाः तदह परिगृह्यन्ते । चशब्दे तावत् । देवदत्तः
पचति च खादति च । वा । देवदत्तः पचति वा खादति वा । ह । देव-
दत्तः पचति ह खादति ह । अह । देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । एव । देव-
दत्तः पचत्येव खादत्येव । अगतेरित्येव । देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च ।
प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिद्धते, एवपरं तु
निहन्यते ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रे चानुकृष्टमित्यत्र नानुवर्तते । च वा इत्येताभ्यां
योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । गर्द्वभांश्च कालयति । वीणां च
वादयति । गर्द्वभान्वा कालयति । वीणां वा वादयति । योगशब्दं पूर्वाभ्या-
मपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङ-
न्तस्य मा भूदिति । चवायोगो हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति भवति । स
चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां मध्य-
मानायाम् । क्षिया धर्मव्यतिक्रमः आचारभेदः । स्वयं ह रणेन याति ३ उपा-
ध्यायं पदार्थं गमयति । स्वयं हौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तन्याययति ।
प्रथमस्य तिङन्तस्याच निघातः प्रतिषिध्यते । क्षियाश्रीःत्रैषेण तिङ्काकाङ्क्षमिति
च पुनो भवति ॥

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने चशब्दात् त्रियायां च । नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वम-हयामं गच्छ । त्वमहारण्यं गच्छ । त्रियायाम् । स्वयमह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तां गमयति । स्वयमहौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तन्याययति । पूर्ववन्निघातप्रतिषेधः प्रुतश्च ॥

चाहलोपस्येत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्येतच्चेद-वधारणार्थं प्रयुज्यते । क्व चास्य लोपो यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते तत्र लोपः । तत्र चशब्दः समुच्चयार्थः अहशब्दः केवलार्थ इति समानकर्तृके चलोपः नानाकर्तृके अहलोपः । चलोपे । देवदत्त एव यामं गच्छतु देवदत्त एवारण्यं गच्छतु । यामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । अहलोपे । देवदत्त एव यामं गच्छतु यज्ञदत्त एवारण्यं गच्छतु । यामं केवलमरण्यं केवलमित्यर्थः । अवधारणमिति किम् । देवदत्तः केव भोक्ष्यते । देवदत्तः केव बाध्यते । अनवकृप्तावयमेवशब्दः । न क्व चिद्वोक्त्यत इत्यर्थः । एवे चाविनियोगइति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नचवाहवैवयुक्तइति सूत्रनिर्दिष्टा एह्यन्ते तेषां लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा । चलोपे । शुक्ता ग्रीहयो भवन्ति २ । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति २ । भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न निहन्यते । वालोपे । ग्रीहिभिर्यजेत २ । यवैर्यजेत । एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहार्यम् ॥

वैवावेति च च्छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । अहर्वै देवानामासीत् २ । राक्षीरसुराणामासीत् । बृहस्प-तिर्वै देवानां पुरोहित आसीत् २ । शण्डामर्कावसुराणाम् । वाव । अयं वाव हस्त आसीत् २ । नेतर आसीत् ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । प्रजामेका जिन्वति २ । ऊर्जमेका रत्नति २ । जिन्वतीत्येतत्पक्षे न निहन्यते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । अस्तीत्येतत्पक्षे न निहन्यते । समर्थाभ्यामिति किम् । एको

देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापदमेतद् अन्यार्थं न वर्तते । एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं च समर्थयहणं व्यभिचारित्वात्तस्य ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा कृन्दसीति निवृत्तं, निधातप्रतिषेध इत्येव । यदेव वृत्तं यद्वृत्तं, यत्र पदे यद्वृत्तते तत्सर्वं यद्वृत्तम् । इह वृत्तयहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयान् । इतरद्वयमौ च प्रत्ययौ इत्येतच्चाश्रीयते । तस्माद्वद्वृत्तादुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । यं भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्का-
मास्ते जुहुमः । यद्वाङ् वायुर्वाति । यद्वायुः पवते ॥ पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्य-
हिते कार्यमिष्यते ॥ यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र क्व चन यजन्ते * ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ । काष्ठा-
ध्यापकः । काष्ठाभिरूपकः । दारुण । दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः ।
अमातापुत्र । अमातापुत्राध्यापकः । अयुत । अयुताभिरूपकः । अयुताध्या-
पकः । अद्भुत । अद्भुताध्यापकाः । अनुक्त । अनुक्ताध्यापकः । भृश । भृशाध्या-
पकः । घोर । घोराध्यापकः । परम । परमाध्यापकः । सु । स्वध्यापकः । अति ।
अत्यध्यापकः † ॥ मलोपश्च ॥ * ॥ इति वार्त्तिककारमतम् ॥ मयूरव्यंसकादि-
त्वात्समासः । समासे चैतदनुदात्तत्वम् ॥ समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते ॥
दारुणमध्यापक इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाप्ययमेव विषय आ-
ख्यायते । यत्र विभक्तेरभावान्मकारो न श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे
हि मलोपो नैवेष्यते । दारुणमधीते दारुणमध्यापक इति । पूजनादित्येव पूजि-
तपरिग्रहे सिद्धे पूजितयहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव ज्ञापकमिह
प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानान्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च यद्वृत्तान्नित्यमि-
त्युचोदाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तयहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं
भवति । यत्काष्ठं पचति । यत्काष्ठं प्रपचति । यद्दारुणं पचति । यद्दारुणं
प्रपचति । तद्धुतिङ् इति निघातस्य निघातैर्यद्वादिहन्तेति प्रक्षिपेधे प्राप्ते पुन-
र्विधानम् । सगतियहणाच्च गतिरपि निहन्त्यते ॥ गतियहणे चात्र उपसर्गयह-
णमिष्यते ॥ इह न भवति । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं क्षणीकरोति ॥

* इकस्मिन्पुस्तके यथाकाम्ये इत्यारभ्य यजन्ते इत्यन्तं नास्ति ।

† अनुजात । अनुजाताध्यापकः । कल्याण । कल्याणाध्यापकः । वेद्य । वेद्याध्यापकः ।
इत्यधिकं पुस्तकाकारे ।

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादिति निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वर्त्तते । कुत्सने च सुबन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । कुत्सनइति किम् । पचति शोभनम् । सुपीति किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादाविति किम् । पचति गोचम् । पचति ब्रुवम् । पचति प्रवचनम् ॥ क्रियाकुत्सनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । प्रपचति पूतिः ॥ पूतिश्च चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेनायं चकारानुबन्धकत्वदन्तोदात्तो भवति ॥ विभाषितं चापि बहुवचनमुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पचन्ति पूति २ । प्रपचन्ति पूति २ ।

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टो ऽतिङीति चेत्कार्थे ।

पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बहुवचनम् ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतो ऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्वुरति । समुदानयति । अभिसंप्रयोहरति । गतिरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति । गताविति किम् । आ मन्दैरिन्द्र हरिभिर्योहि मयूरोरमाभिः ॥ याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाहित्येष गतिः । तस्य गतावित्यस्मिन्नसति गतिरित्यनाश्रितपरिनिमित्तक्रमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति वर्त्तते । तिङन्ते ऽनुदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति । यत्प्रपचति । यत्करोति । तिङ्यहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तच्चानुदात्तो भवतीति धातावेवोदात्तवति स्यात् । प्रत्यये न स्यात् । यत्प्रकरोतीति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तेषां तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवति इति तिङन्ते धातुमेव प्रति गतिसंज्ञा । आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति । प्रपचतितराम् । प्रपचतितमामिति । अत्र केचिदामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति । तेषामव्ययपूर्वबदप्रकृतिस्वरत्वे सत्यक्रियमाणेपि तिङ्यहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनिधातो नैव सिद्ध्यति । अथ तरबन्तस्य गतिसमास एवमपि सतिशिष्टत्वादाय एव स्वरे सति गतेरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येवानुदात्तत्वं सिद्धम् । येषां गतिकारकोपपदानां कृद्धिः समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यनेन वचनेन कृदन्तेनैव प्राक्सुबुत्पत्तेः समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्, तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव भवितव्यमिति । पृथक् स्वरप्रवृत्तौ सत्यामनेन निधातेन प्रयोजनमस्ति । तदर्थे यवः कर्त्तव्यः । उदात्तवतीति किम् । प्रपचति । प्रकरोति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति, तस्मिन्सति यत्कार्यं तच्च भवति । असति यत्तद्भवति । कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि । आमन्त्रिततिङ्घातयुष्मदस्मदादेशाभावाः । देवदत्त यज्ञदत्त इत्यामन्त्रितस्य पदात्परस्येति निघातो न भवति । षाष्टिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्त पचसीत्यत्र तिङ्घात इति निघातो न भवति । देवदत्त तव यामः स्वम्, देवदत्त मम यामः स्वमित्येवमादिषु युष्मदस्मदादेशा न भवन्ति । पूजायामन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् । यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि पूजायां नानन्तरमित्येव प्रतिषेधो भवति । जात्व-पूर्वमित्येतद् देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि भवति । आहो उताहो चानन्तरमिति आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति । आम् एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिकइति आम् भो पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति । आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्तः पचति । पूर्वमिति किम् । देवदत्त इत्येतस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्तव्ये नाविद्यमानवद्भवति । पूर्वत्वं च परापेक्षं भवतीति परस्यैव कार्यं स्वनिमित्ते ऽन्यनिमित्ते वा तदविद्यमानवद्भवति, न तु स्वकार्यं । देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव । इह इमं मे गङ्गे यमुने इति गङ्गे शब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्तव्ये स्वयमविद्यमानवत्त्वाच्चिमित्तं न भवति । मेशब्दस्य निमित्तभावं न प्रतिबध्नाति ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति । किं तर्हि विद्यमानवदेव । अग्नेरुहपते । माणवक जटिलकाध्यापक । पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव भवति । आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्त पचसि । समानाधिकरणइति किम् । देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त । अत्र यज्ञदत्त विशेषणं पण्डित शब्दः । न पूर्वेण समानाधिकरणः । सामान्यवचनमिति किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति इहे काव्ये विह्व्ये । पर्यायशब्दा एते । एवं ह्युक्तमेतानि ह्यघ्न्ये नामानीति ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वेणाविद्यमानवत्त्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समानाधिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमानवद्भवति । देवाः शरण्याः २ । ब्राह्मणा वैयाकरणाः २ । सामान्यवचनाधिकारादेव विशेषवचनइति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्पष्टार्थम् । बहुवचनमिति किम् । माणवक जटिलक । नित्यमेतद्विद्यमानवदेव ॥

इति श्रीकाशिकायां वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रामि-
ष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यम् । तत्र येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता
एतस्यामयं पादो नो ऽध्यायो ऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोत्तरोत्तरो योगः
पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्ववति * । सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः । तदे-
तदसिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अस्माउद्वुर ।
द्वाअत्र । द्वाअनय । असाआदित्यः । इत्यत्र व्यलोपस्यासिद्धत्वाद् आद्रुण
इत्यकः सवर्णे दीर्घ इति च न भवति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् ।
इति उत्त्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति ।

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानोजठतथा ।

मतोर्वत्वे भलां जश्त्वं गुडलिण्मान्नदिर्शनम् ॥

शुष्किकेत्यत्र शुषः क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदीवामातः स्थाने यकपूर्वाया
इत्येतच्च भवति । शुष्कजङ्घा इति न कोपधाया इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवति ।
क्षामिमामिति क्षामस्यापत्यं क्षामिः, क्षामो वा अस्यास्तीति क्षामी । क्षामिः
क्षामी वा यस्यास्तीति क्षामिमान् । क्षायो मदित्यस्यासिद्धत्वान्मादुपधायाश्चेति
वत्त्वं न भवति । औजठदिति वहर्निष्ठायामूठस्तमाख्यदिति णिच् तदन्ताङ्गुङ् ।
चङीति द्विर्वचने कर्त्तव्ये ठत्वधत्वष्टुत्वठलोपानामसिद्धत्वाण्यौ च यष्टिलोप-
स्तस्य स्थानिवद्भावाद् हूतइत्येतद् द्विरुच्यते । अनलोपदिति प्रतिषेधात्सन्ध-
दित्त्वं नास्ति । तेन औजठदिति भवति । औजठदित्येतत्तु क्तिचन्तस्य ऊठिश-
ब्दस्य भवति । गुडलिण्मानिति गुडलिहोस्य सन्ति इति मतुप् तत्र ठत्वजश्त्व-
योरसिद्धत्वाद् भय इति वत्त्वं न भवति । येन षष्ठीनिर्द्वैशाः सप्तमीनिर्द्वैशाः
पञ्चमीनिर्द्वैशाश्च तेषां षष्ठी स्थानेयोगा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादि-
त्युत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं भवति । कार्यकालं हि संज्ञा परिभाषामिति
पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति । विप्रतिषेधे परमित्येषा तु परिभाषा येन
पूर्वेण लक्षणेन सह स्पृष्टे परं लक्षणं तत्प्रति तस्यासिद्धत्वाच्च प्रवर्त्तते । तथा
च सति विस्फोर्यमवगोर्यमिति गुणः परेण हलिचेति दीर्घत्वेन न बाध्यते ।
अपवादस्य तु परस्यापि उत्सर्गं कर्त्तव्ये वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति ।
तेन दोग्धा दोग्धुमित्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वाद् होठ इति न भवति ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति । विधिशब्देऽयं प्रत्येकमभिसंबन्धमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वात्तैः कर्म-
बन्धीयुक्तैर्भावसाधनो ऽभिसंबन्धते । सुपा तु संबन्धसामान्यवचनशृङ्खलेन कर्म-
साधनः । तेन सुपः स्थाने यो विधिः सुपि च परभूते सर्वसौ सुब्विधिरिति
सर्वत्रासिद्धत्वं भवति । सुब्विधौ तावत् । राजभिः, तत्तभिरित्यत्र नलोपस्या-
सिद्धत्वादतोभिस ऐसिति न भवति । राजभ्याम्, तत्तभ्याम्, राजसु, तत्तस्विति,
सुपि चेति बहुवचने भक्त्येदिति दीर्घत्वमेत्वं च न भवति । स्वरविधौ । राज-
वतीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादन्तोवत्या इति न भवति । पञ्चमै, दशमैमिति ।
अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् अमै चावर्णं द्युजिति पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं न भवति ।
पञ्चबीजीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादिगन्ते द्विर्गाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भव-
ति । संज्ञाविधौ । पञ्च ब्राह्मण्यो दश ब्राह्मण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वाद् णा-
न्ताषडिति षट्संज्ञा भवति । ततश्च न षट्स्वसादिभ्य इति टापः प्रतिषेधो
भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति । यदि प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरित्येतदुर्ध-
्वम् । या हि जश्शसोर्लुगर्थो षट्संज्ञा प्रवृत्ता तया स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधो न
क्रियतइति सा पुनः प्रवर्त्तयितव्येति । तुग्विधौ । वृत्रहभ्यां, वृत्रहभिरिति
नलोपस्यासिद्धत्वाद् ब्रह्मस्य पिति कृति तुगिति तुग्न भवति । अत्र केचित्सं-
निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति तुक्रं प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वा-
द्बहिरङ्गलक्षणेन वा ऽसिद्धत्वात्तुग्विधिरहणमनर्थकमिति प्रतिपत्त्याः, तत्तु
क्रियतेपरिभाषादुपस्थानित्यत्वं ज्ञापयितुम् । कृतीति किम् । वृत्रहच्छम् ।
वृत्रहच्छाया । के चेति तुगभवति । अत्र सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एते-
ष्वेव नलोपो ऽसिद्धो भवति नान्यत्र । तेन राजीयति राजायते राजाश्च इति
इत्वं दीर्घत्वमेकादेशश्च सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

मुभावो नाभावो कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि सिद्ध इव ।
अमुना । मुभावस्यासिद्धत्वात् घित्तलो नाभावो न स्यात् । कृते तु नाभावे
मुभावस्यासिद्धत्वात्सुपि चेति दीर्घत्वं यत्प्राप्नोति तत्सन्निपातलक्षणे विधिर-
निमित्तं तद्विधातस्येति न भवति । अथ वा योमदुयमिदमुभयार्थं तन्वेणोच्चा-
रितम् । अथ वा ने परतो यत्प्राप्नोति तस्मिन्कर्त्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येव
एवात्र सूचार्थः । ने तु कर्त्तव्ये मुभावस्य यत्सिद्धत्वं तदर्थतो गृहीतम् । तेनात्र
मुभावस्य सिद्धत्वाच्चाभावश्च भवति । दीर्घत्वं च भवति ॥ एकादेशस्वरान्त-
रङ्गः सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । अयायावेकादेशश्चतुस्वरैकाननुदा-

सर्वानुदात्तार्थम् । वृत्तद्वयं, प्रुत्तद्वयम् । अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयो-
 ददात्तानुदात्तयोरेकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वं
 वक्तव्यम् । आन्तर्यतः अयादेश उदात्तो यथा स्यात् । आय् । कुमार्यो इदम् ।
 कथमिदमुदाहरणम् । यदि उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे कृते विभक्तेरा-
 टश्चैकादेशस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेशे उदात्तयणो हल्पूर्-
 वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति । आव् । वृत्ताविटं, प्रुत्ताविटम् ।
 एकादेशस्वरः । गाङ्गे ऽनूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश उदात्तेनोदात्त
 इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेडः पदान्तादतीति एकादेशः स एकादेश
 उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति, एतद्ववति । शतृस्वरः ।
 तुदती । तुदते । अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते एकादेशः तदु-
 दात्तस्य सिद्धत्वात् शतृनुमो नद्यजादी अन्तोदात्तादिति एष स्वरः भवति ।
 अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापकः । एकादेशस्वरः शतृस्वरे सिद्ध इति । नहि सनुकं
 शन्नन्तं किं चिदेकादेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति । एकाननुदात्तः । तुदन्ति ।
 लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता
 भवति । सर्वानुदात्तः । ब्राह्मणास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । एकादेशस्व-
 रस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिंस्तिङ्ङितिङ् इति निघातो भवति । अन्तरङ्ग इति
 वचनाद्वाहरङ्गस्यासिद्धत्वमेव । पचतीति । प्रपचतीति ॥ संयोगान्तस्य लोपो
 रित्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । हरिवो मेदिनं त्वा । हरिव
 इति मतुबन्तमेतत् । तत्र कुन्दसीर इति वत्वे संयोगान्तस्य लोपे च कृते
 मतुवसो र संबुद्धौ कुन्दसीति इत्थम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वाद्-
 शिचेत्युत्वं न प्राप्नोति ॥ सिजलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अलावीत् ।
 अपावीत् । इट ईटीति सिजलोपस्य सिद्धत्वात् सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥
 निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृक्णः ।
 वृक्णवान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाद् भलीति षत्वं न भवति । कुत्वं प्रत्य-
 सिद्ध एवेति तद्ववति । स्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु चीबश्च उदाह्रियते । तत्र च
 निपातनमनेकधा समाश्रीयते । यदा चीर्बेर्निष्ठायामिति कृते ईत्शब्दलोपो
 निपात्यते । तदा चीब इति संज्ञायामीत्शब्दलोपस्यासिद्धत्वाच्चिष्ठा च दृक्-
 नादित्येष स्वरो न प्राप्नोति । चीबेन तरति चीबिक इति दृक्जलचणष्टक
 प्राप्नोति । यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वादिव्यागमः
 प्राप्नोति ॥ पुतविकारस्तुविधौ के सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्राश्चक्षत्रम् ।
 पटाश्चक्षत्रम् । पुतविकारस्यासिद्धत्वाच्चे चेति ह्रस्वलक्षणस्तुगित्यं न
 प्राप्नोति ॥ श्चुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्चुतिर् चरणे इत्ययं भातुः

सकारादिः पठ्यते तस्य श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् अटश्च्योतति रटश्च्योतति इति
 इः सि धुट इति प्राप्नोति । अटतीत्यड् । रटतीति रड् । क्तिबन्तोयम् ।
 किमर्थं पुनः सकारादिः पठ्यते । इह मधु श्च्योततीति मधुश्च्युत् क्तिबन्तः ।
 मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिच् । मधुश्च्ययति । मधुश्च्ययतेः पुनः क्तिपि कृते
 संयोगादित्वात्सलोपः संयोगान्तत्वाद् यलोपः चकारस्य कुत्वं मधुगिति
 सिद्धम् । शकारादौ पुनरेतस्मिन्संयोगान्तलोपेन यकारचकारयोरुलूप्तेः शका-
 रस्य षत्वे सति मधुडिति स्यात् ॥ अभ्यासजश्चत्वं एत्वतुक्रोः सिद्धे
 वक्तव्ये ॥ * ॥ बभणतुः । बभणुः । अभ्यासजश्चत्वासिद्धत्वाद्नादेशादेरि-
 त्येतत्वं प्राप्नोति । क्तिदेः, चिच्छित्सति, उच्छेः, उचिच्छिषतीति अभ्यासादेश-
 स्यासिद्धत्वात् हे चेति तुक् प्राप्नोति । द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ सय्ययन्ता, सव्वत्सरः यल्लोक्रम्, तल्लोकमिति परसवर्ण-
 स्यासिद्धत्वाद् इति द्विर्वचनं न स्यात् ॥ पदाधिकारश्चेल्लत्वठत्वघत्वनत्व-
 रुत्वषत्वणत्वानुनासिकठत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि ॥ * ॥ लत्वम् । गलो
 गलः । गरो गरः । घत्वं, द्रोघा २ । ठत्वं, द्रोढा २ । नत्वं, नुवा नुतः ।
 रुत्वम्, अभिनोभिनः । अभिनदभिनत् । पत्वम् । मातुष्प्वसा २ । मातुः-
 स्त्रसा २ । णत्वं माषवापाणि २ । माषवापानि २ । अनुनासिक । वाङ्मय-
 नम् २ । वाग्नयनम् २ । कृत्वं । वाक्छयनम् २ । वाक्शयनम् २ । लत्वा-
 दीनां विकल्पितानामसिद्धत्वात् कृते द्विर्वचने सत्युपरिष्ठाद्विकल्पे सति गरो-
 गलः गलोगरः इत्येवं रूपमपि द्विरुक्तं स्यात् । तदेतत्सर्वं न मु ने इति योग-
 विभागेन साधते । न इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वत्रासिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् ।
 ततो मु ने इति । नेत्येतदनुवर्तते ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति ।
 उदात्तयणः । कुमार्यैः । कुमार्यः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणायमीकार उदात्तः, तस्य
 स्वाप्ते यणादेशः स उदात्तयण, तस्मात्परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो
 भवति । स्वरितयणः । सङ्गल्लव्याशा । खलप्व्याशा । सङ्गल्लः, खलपूरिति
 कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ, तयो रोः सुपीति यणादेशः स उदात्तयण ततः परस्य
 सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः स्वरितयण, तस्मात्स्वरितयणः
 परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ननु च सप्तम्येकवचनस्य
 यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदसिद्धं यणादेशे । तत्कथमयं स्वरितयण
 भवति । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति । यद्वेवमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति
 एतस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वं प्राप्नोति । ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् ।

तस्मादयमेव यणस्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः । के चित्तु ब्रुवते उदात्तात्स्व-
रितयणोपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं दृश्यते । तथा च तैत्तिरीयके शाखा-
न्तरं पठ्यते । यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने इति । अग्ने इत्ययमकारः
स्वरितः पठ्यते । तथा ब्राह्मणेपि दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति ।
यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथा उदात्तात्स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्यानेन
स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् । तथा च भाष्ये स्वरितयणग्रहणमिदं प्रत्या-
ख्यायते । सकृल्लग्राशेत्युदात्तयण इत्येव स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयण-
व्यवधानमव्यवधानमेव । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तत्तु क्रियते,
पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्वावाद् व्यवधानमस्ति । स्वरदीर्घयलोपेषु च लोपा-
च्चादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते इति । उदात्तस्वरितयोरिति किम् । बैदी
आशा, बैद्याशा । शार्ङ्गरेव्याशा । अनुदात्तयणादेशोयम् । अनुदात्तस्येति किम् ।
कुमार्यञ्च । किशोर्यञ्च । अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लिट्स्वरणः ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदात्तस्येति
वर्त्तते । अग्नी । वायू । वृक्षैः । प्लवैः । उदात्तेर्नेति किम् । पचन्ति । यजन्ति ।
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेशः । पररूपे कर्त्तव्ये स्व-
रितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भवत्यु-
दात्तो वा । सुउत्थितः । सूत्यितः । विद्वत्तते । वीक्षते । वसुकः असि । वसु-
कोसि । सूत्यित इति सुशब्दः सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः, तस्य प्रादि-
त्वात्समासे सति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः, शेषमनुदात्तमिति
चानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति । वीक्षते । वसुकोसीति । अत्रापि तिङ्-
तिङ् इति निघाते कृति ऽनुदात्ते पदादावेकादेशः स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।
उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्सत्यान्तर्यतएव स्वरितो भविष्यतीति । अनुदा-
त्तइति किम् । देवदत्तोत्र । पदादाविति किम् । वृक्षा । वृक्षाः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते । प्रातिपदिकस्य पदस्य यान्त्यो नकारस्तस्य लोपो
भवति । राज्ञा । राज्ञ्याम् । राज्ञभिः । राजता । राजतरः । राजतमः । प्राति-
पदिकग्रहणं किम् । अहर्चाहिम् । अन्तग्रहणं किम् । राजा । राजानौ । राजानः ।
प्रातिपदिकग्रहणमसमस्तमेव सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुका निर्दिष्टम् ॥ अहो
नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः । अहन् रासु-

पीति रेकस्त्वयोरसिद्धत्वाद् नलोपः प्राप्नोति । सावकाशं तदुभयं संबुद्धौ । हे ऽहः । हे दीर्घाहो निदाघेति । तत्र समाधिमाहुः । अहन्निति र्विधौ यदु-
पादीयते प्रथमैकवचनान्तमङ्गनलोपं तदावर्त्यते, तत्रैकया ऽऽवृत्त्या तदेवंरूपं
नलोपाभावार्थमन्वाख्यायते, द्वितीययापि तस्य र्विधीयते ॥

न डिंसंबुद्ध्याः ॥ ८ ॥

हौ परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते
चर्मन् । सुपां सुलुगिति डेलुक् । संबुद्धौ । हे राजन् । हे तत्तन् । अस्मादेव
नलोपप्रतिषेधवचनादप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रतिषि-
ध्यते इति ज्ञाप्यते । भसंज्ञा च न भवतीति । तथा हि राज्ञः पुरुषो राजपुरुष
इति । अत्र नलोपश्च भवति । अल्लोपश्च न भवति ॥ डाबुत्तरपदे प्रतिषेधस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । हे राजतृन्दारक
इत्यत्र समुदायार्थं संबोधनं न पूर्वपदार्थसंबोधनं प्रतीयतइति संबुद्ध्यन्तं पूर्वपदं
नैव समस्यते ॥ वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे चर्मन् । हे चर्म ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वो ऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

मतोरिह कार्यित्वेनोपादानात् सामर्थ्यं लब्धं प्रातिपदिकं तन्मादिति
मकारावर्णाभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चोपधया इत्ययमर्थो भवति ।
मकारान्ताद् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाज्चोत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो
भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति । मकारान्तात् । किंवान् । शंवान् । मका-
रोपधात् । शमीवान् । दाहिमीवान् । अवर्णान्तात् । वृत्तवान् । प्लुतवान् । खट्वा-
वान् । मालावान् । अवर्णोपधात् । पयस्वान् । यशस्वान् । भास्वान् । मादुपधा-
याश्चेति किम् । अग्निमान् । वायुमान् । अयवादिभ्य इति किम् । यवमान् ।
दल्मिमान् । ऊर्मिमान् । यव । दल्मि । उर्मि । भूमि । कृमि । क्रुञ्चा । वशा ।
द्राक्षा * एतेषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति । ध्रिजि । ध्वजि । सिञ्जि † इत्येतेषां
छन्दसीर इति । हरित् । ककुत् गरुत् इत्येतेषां भय इति । इत्तु मधु द्रुम मण्ड
धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आकृतिगणश्च यवादिः । अकृतवत्वो मतुब् यवा-
दिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः । इह
नृमत इदं नार्मतमिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णोपधस्य मतुपो वत्त्वं न भवति ॥

भयः ॥ १० ॥

* वृक्षा । वेष्टा । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† वजि । व्रजि । शिञ्जि । सिञ्जि । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

‡ यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्य इति नास्त्येकस्मि-
न्पुस्तके ।

अयन्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निचित्त्वान् यामः ।
उदशित्वान्घोषः । विद्युत्त्वान्बलाहकः । इन्द्रो मत्स्वान् । दृषद्वान्देशः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । कपीवती ।
अषीवती । मुनीवती ॥

आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥

आसन्दीवद् अष्टीवत् चक्रीवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्मण्वती इत्येतानि
संज्ञायां निपात्यन्ते । वत्त्वं पूर्वणैव सिद्धमादेशार्थानि निपातनानि । आसन्दीव-
दिति । आसनशब्दस्यासन्दीभावो निपात्यते । आसन्दीवान् यामः । आसन्दीव-
दहिस्थलम् । आसनवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । आसन्दीशब्दोऽपि प्रकृत्यन्त-
रमेवास्ति । तथा चोक्तमौदुम्बरी राजासन्दी भवतीति । तस्य संज्ञायामिति
वत्त्वेन सिद्धं आसन्दीवदित्येतत्प्रपञ्चार्यमिह पठ्यते । अष्टीवदिति । अष्टोऽष्टी-
भावः । अष्टीवानिति शरीरैकदेशसंज्ञा । अस्थिमानित्येवान्यत्र । चक्रीवदिति ।
चक्रशब्दस्य चक्रीभावो निपात्यते । चक्रीवान् राजा । चक्रवानित्येवान्यत्र ।
चक्रीवन्ति सदोहविर्द्वानानि भवन्तीत्येतत्तु क्कान्दसत्वाद् अनुगन्तव्यम् ।
कक्षीवदिति । कक्षायाः संप्रसारणं निपात्यते । कक्षीवाचाम अषिः । कक्षा-
वानित्येवान्यत्र । रुमण्वदिति लघ्वणशब्दस्य रुमण्भावो निपात्यते । रुम-
णवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । रुमचिति प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैतन्निपातनं
नकारलोपाभावार्यं गत्वार्थं च । मतोर्वा नुडर्थमिति । चर्मण्वतीति । चर्मणो
नलोपाभावो गत्वं च निपात्यते । मतोर्वा नुङागमः । चर्मण्वती नाम नदी ।
चर्मण्वतीत्येवान्यत्र ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्दस्य मताषुदन्भावो निपात्यते उदधावर्षे संज्ञायां
क्रिये । उदन्वाचाम अर्धियस्योदन्वतः पुत्रः । उदधौ उदन्वान् । यस्मिन्नुद-
धौयते स इवमुच्यते । उदधाविति किम् । उदकवान् घट इत्यत्र तु दधा-
त्यर्थो न विवक्ष्यते किं तर्हि उदकसत्तासंबन्धसामान्यम् ॥

राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥

राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने । शोभनो राजा यस्मि-
न्निति स राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानित्येवान्यत्र ॥

कुन्दसीरः ॥ १५ ॥

कृन्दसि विषये इवर्णान्ताद्वेकान्ताच्चोत्तरस्य मतोर्वत्वं भवति । इव-
र्णान्तात्तावत् । त्रिवती याज्यानुवाक्या भवति । हरिवो मेदिनं त्वा । अधि-
पतिवती जुहोति । चररग्निवानिव । आरेवानेतु मा विशत् । रयेर्मताविति
संप्रसारणम् । सरस्वतीघान् । भारतीघान् । दधीवांश्चरुः । कृन्दसि सर्वे
विधयो विकल्प्यन्तइतीह न भवति । सप्तार्धमन्तम् । अर्धमान् । अतीमान् ।
सूर्ये ते द्यावापृथिवी मन्तमिति । रेकान्तात् । गीर्वान् । धूर्वान् । आशीर्वान् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥

कृन्दसीति वर्तते ऽनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति कृन्दसि विषये ।
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अस्यन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति । अक्षण्वता
लाङ्गुलेन । शीर्षण्वती । मूर्ध्वन्वती । नुटोसिद्वत्वात्तस्य च वत्वं न भवति । ततः
परस्य च भवति ॥

नाट् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसंज्ञकस्य नुडागमो भवति कृन्दसि विषये । सुप-
थिन्तरः । दस्युहन्तमः ॥ भूरिदावस्तुड्वक्तव्यः ॥ * ॥ भूरिदावतरः ॥ इद्र-
थिनः ॥ * ॥ रथिन ईकारान्तादेशो धे परतः । रथीतरः । रथशब्दादेव वा
मत्वर्थीयायमीकारः कृन्दसीवनिपाविति ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥

कृपेर्द्वौतो रेफस्य लकारादेशो भवति । र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते ।
तेन यः केवलो रेफो यश्च अकारस्यस्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ल इत्यपि सामा-
न्यमेवोपादीयते । ततोयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते अका-
रस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लकारस्तथा लुटि च कृप इत्येवमादयो निर्दंशा
उपपद्यन्ते । कल्पा । कल्पारौ । कल्पारः । कृप्तः । कृप्तवान् । कृपा इत्ये-
तत्कारणैः संप्रसारणं चेति धिदादिषु पाठाद्ववति तस्य हि कृतसंप्रसारणस्य लाच-
णिकत्वात् इह कृप इति ग्रहणं नास्ति । कृपणकृपाणकृपीटकृपूरादयोपि कृपे-
रेव द्रष्टव्याः । उणादयो बहुलमिति वा कृपेरेव लत्वाभावः ॥ बालमूललघ्वसु-
रालमङ्गुलीनां वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बालः । बारः । मूलम् ।
मूरम् । लघु । रघु । असुरः । असुलः । अलम् । अरम् । अङ्गुलिः । अङ्गुरिः ॥
कपिलकादीनां संज्ञाकृन्दसोर्वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कपिरकः ।
कपिलकः । तिल्विलीकम् । तिर्प्यरीकम् । लोमानि । रेमाणि । पांशुरम् । पांशु-
लम् । कर्म । कल्म । रलयोरेकत्वस्मरणमिति के चित् । किमिदमेकत्वस्मरण-
मिति । समानविषयत्वमेव तयोः स्मर्यतइत्यर्थः ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति । प्रायते । पलायते । अत्र च यो ऽयमेकादेशस्तस्य स्थानिवद्वादादयतेरुपसर्गस्य च विभागे सति यद्व्यतिग्रहणं रेफस्य विशेषणं तदा येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति एकेन व्यवधानेपि सति लत्वं भवति । तथा च प्रत्ययते इत्याद्यापि भवति । उपसर्गस्य विशेषणे त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत्सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेपि प्राप्नोति । तत्र केषां चिद्वृत्तिर्न भवितव्यमेव प्रत्ययतइति । प्रथमपक्षदर्शनाभिनिविष्टास्तु प्रत्ययतइत्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रतिशब्दोपसृष्टस्यायतेः प्रयोगमेव नेच्छन्ति । दुस् निस् इत्येतयोस्तु क्त्वस्यासिद्धत्वाल्लक्षणेन नैव भवितव्यम् । निरणम् । दुरणम् ॥

ग्रो यङि ॥ २० ॥

गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः । निजेगिल्यते । निजेगिल्यते । निजेगिल्यन्ते । भावगर्हायां यो यङ्निर्वाहः * । केचित् य इति गिरतेरुणातेश्च सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु गिरतेरेव न रुणातेः । रुणातोर्हि यङेव नास्ति अनभिधानादिति । यङीति किम् । निगीर्यते ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो यो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति । निगिरति । निगिलति । निगरणम् । निगलनम् । निगारकः । निगालकः । इयं तु व्यवस्थितविभाषा । तेन गल इति प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वं भवति । गर इति विशेषे नित्यं न भवति । निगार्यते । निगाल्यतइति । णिलोपस्य स्थानिवद्वादादचि विभाषेति लत्वविकल्पः । पूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदिति एतदपि सापवादमेव तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेऽपि । अन्तर्ङ्गत्वाद्वा कृते लत्वविकल्पे णिलोपो भविष्यति । गिरौ गिर इत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानमिति लत्वं न भवति । गिरतिर्वा लत्वविधावधिकृतो रुणातेरेतद्रूपम् ॥

परेश्च घाङ्गयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्दे ऽङ्गशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति । परिघः । पलिघः । पर्यङ्गः । पत्यङ्गः ॥ घ इति स्वरूपग्रहणमनेष्यते, न तरप्तमपौ इति ॥ योगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परियोगः । पलियोगः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

* इत्ये कृते रपरत्ये च द्विर्घस्यासिद्धत्वाजित्यत्वाच्च लत्वे कृते तच्चिमितत्वाभावाद्धिषत्वं न भवति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् ।
 कृतवान् । इह श्रेयान् भूयानिति कृत्वं परमप्यसिद्धत्वात् संयोगान्तस्य लोपं
 न बाधते । जश्त्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यतइति तस्य बाधकं भवति । यशः पय
 इति । दध्यत्र मध्यत्रेत्यत्र तु यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात्संयोगा-
 न्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् । गोमन्तौ गोमन्त इति ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्तस्य सकारस्य लोपो भवति ।
 गोभिरक्षाः । प्रत्यञ्चमत्साः । चरतेः त्सरतेश्च लुङि सिचश्छान्दसत्वादीड-
 भावो बहुलं छन्दसीति वचनाद्वीर्यं सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति । चत
 उदिति उत्वे कृते रपरत्वे च सति रात्सस्येति सलोपः । सिद्धे सत्यारम्भो
 नियमार्थः । रात्सस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति । ऊर्जः क्लिप् । उर्क् । मृजे-
 र्नेहि अमार्टे ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्यम् । अल-
 विद्धम् । अपविध्यम् । अपविद्धम् । यद्यत्र सकारलोपो न स्यात् । सिचः श्त्वे
 जश्त्वे च विभाषेष्ट इति मूर्द्धन्याभावत्तेपि न धकारः श्रूयेत ॥ इतः प्रभृति सिचः
 सकारस्य लोप इष्यते ॥ इह न भवति । चकाट्टि पलितं शिर इति । तथा पयो
 धावतीत्येवमादीनामपि न भवति । सग्धिर्बन्धामिति छान्दसो वर्णलोपः ।
 भाष्यकारस्त्वाह । चकाधीत्येव भवितव्यमिति तेन पयो धावतीत्येवमादौ यत्ना-
 न्तरमास्येयम् ।

धि सकारे सिचो लोपश्चकाट्टीति प्रयोजनम् ।

आशाध्वं तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥

सर्वमेवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।

लुङिश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥

घसिभसेर्न सिध्येत तस्मात्सिचग्रहणं न तत् ।

छान्दसो वर्णलोपो वा यष्टेष्कर्तारमध्वरे ॥

निष्कर्तारमध्वरस्येत्येवं प्राप्ते ॥

भलो भलि ॥ २६ ॥

भल उत्तरस्य सकारस्य भलि परतो लोपो भवति । अभित ।
 अभित्याः । अचिक्षत् । अचिक्ष्याः । अवात्ताम् । अवात्तेत्यत्र वा सिचः सका-
 रलोपस्यासिद्धत्वात्सस्यार्द्धधातुकइति सकारस्य तकारः । भल इति किम् ।

अमंस्त । अमंस्याः । भलीति किम् । अभित्साताम् । अभित्सत । अयमपि
सिच एव लोपस्तेनेह न भवति, सोमसुत् स्तोता । दृषत् स्थानमिति ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य लोपो भवति भलि परतः । अङ्गत । अङ्गथाः ।
अङ्गत । अङ्गथाः । ह्रस्वादिति किम् । अच्योष्ट । अङ्गोष्ट । अङ्गादिति किम् ।
अलाविष्टाम् । अलाविषुः । भलीत्येव । अङ्गषाताम् । अङ्गषत । अयमपि
सिच एव लोपस्तेनेह न भवति । द्विष्टरां द्विष्टमामिति सुजन्ताद् द्विशब्दात्त-
रप्तमपौ अद्रव्यप्रकर्षे आतिशयिकः आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । आदावीत् । असे-
वीत् । अकोषीत् । अमोषीत् । इट इति किम् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । ईटीति
किम् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

इदस्यान्ते यः संयोगः भलि परतो वा संयोगस्तदाद्योः सकारककारयो-
लौपो भवति । लस्जेः । लग्नः । लग्नवान् । साधुलक् । ककारस्य । तत्वेः,
तट् । तट्त्वान् । काष्ठतट् ॥ भलि सङीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किमिदं सङीति ।
सनः सप्रभृति महिडो ङकारेण प्रत्याहारः । इह मा भूत् । काष्ठशक्स्थानेति
यकारे भलि ककारस्य संयोगादेर्लपः प्राप्नोति । तदत्र शक्तेः क्विबन्तस्य प्रयोग
एव नास्तीत्याह । काष्ठशगेव नास्ति कुतो ऽयं काष्ठशक्तिष्ठेदिति । वास्यर्थे,
काव्यर्थमिति । अत्रापि बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादि-
लोपो न भवति । स्कारिति किम् । मर्नर्त्त । वर्त्तति । संयोगाद्योरिति किम् ।
पयःशक् । अन्ते चेति किम् । तक्षिता । तक्षकः ॥

चाः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । पक्ता । पक्तम् ।
पक्तव्यम् । ओदनपक् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । कुञ्चेत्यत्र सङीति
वचनाद् अकारस्य चकारे भलि कुत्वं न भवति । युजिक्कुञ्चां चेति निपात-
नाद्वा । नकारोपधो वा धातुरयं रेफरहितश्च कुञ्चकौटिल्याल्पीभावयोरिति
पठ्यते । नकारलोपे हि निकुविरिति दृश्यते । युजिक्कुञ्चां चेति तस्यैव रेफो-
धिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते । तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासि-
द्धत्वात् अकार एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति ॥

होः ङः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ठकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । सोठा । सोठुम् ।
सोठव्यम् । तुराषाट् । वोठा । वोठुम् । वोठव्यम् । प्रष्ठवाट् । दित्यवाट् ॥

दादेर्धातोर्थः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च ।
दग्धा । दग्धुम् । दग्धव्यम् । काष्ठधक् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् ।
गोधुक् । दादेरिति किम् । लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । गुडलिट् । धातेरिति
दादिसमानाधिकरणमेतच्च, किं तर्हि तद्विशेषणमवयवषष्ठ्यन्तं धातेरवयवो यो
दादिः शब्दस्तदवयवस्य हकारस्येति । किमेवं कृतं भवति । अधोगित्यत्रापि
घकारः । सिट्ठो भवति । कथं दोग्धा दोग्धुमिति, व्यपदेशिवद्भावात् । अथ
वा धातूपदेशे यो दादिरित्येवं विज्ञायते । तथा च दामलिहमिच्छति दाम-
लिह्यति । दामलिह्यतेः क्तिप्प्रत्ययः । दामलिडित्यत्रापि न भवति ॥

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह मुह णुह णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति
भलि परतः पदान्ते च । द्रुह् । द्रोग्धा । द्रोठा । मिच्छुक् । मिच्छुट् । मुह ।
उन्मोग्धा । उन्मोठा । उन्मुक् । उन्मुट् । सुह । उत्सोग्धा । उत्सोठा । उत्-
सुक् । उत्सुट् । स्निह । स्निधा । स्निठा । स्निक् । स्निट् । द्रुहेर्दादित्वाद् घत्वं
नित्यं प्राप्तमितरेषामप्राप्तमेव घत्वं विकल्प्यते ॥

नहो धः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य घकारादेशो भवति भलि परे पदान्ते च । नद्रुम् ।
नद्रुम् । नद्रुव्यम् । उपानत् । परीणत् ॥

आहस्यः ॥ ३५ ॥

आहो हकारस्य यकारादेशो भवति भलि परतः । इदमात्य । किमात्य ।
आदेशान्तरकरणं भ्रष्टस्तथोर्द्धो ऽध इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । भलीत्येव । आह ।
आहतुः । आहुः ॥ ह्यहोर्भश्चन्दसि हत्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गर्दभेन संभ-
रति । यभीता । जक्षिरे । उद्गामं च निगमं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

ब्रश्च भस्जसृजमृजयजराजभाजच्छशां षः ॥ ३६ ॥

ब्रश्च भस्ज सृज मृज यज राज भाज इत्येतेषां ककारान्तानां शकारा-
न्तानां च षकार आदेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । ब्रश्च । ब्रष्टा ।
ब्रष्टुम् । ब्रष्टव्यम् । मूलवृट् । भस्ज । भष्टा । भष्टुम् । भष्टव्यम् । धानाभृट् ।
सृज । सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । रज्जुसृट् । मृज । माष्टा । माष्टुम् ।
माष्टव्यम् । कंसपरिमृट् । यज । यष्टा । यष्टुम् । यष्टव्यम् । उपबट् । राज् ।

समाट् । स्वराट् । विराट् । राजभाजोः पदान्तायं यहणं भलादिराभ्यामिटा
पर्यवपद्यते । के चित्तु राष्टिरिति क्तिवन्तमिहन्ति । छकारान्तानाम् । प्रच्छ ।
प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । शब्दप्राट् । क्लोः शूडनुनासिके चेत्यत्र कडितीत्य-
नुवर्तते इति क्यहणमिह क्रियते । शकारान्तानाम् । लिश् । लेष्टा । लेष्टुम् ।
लेष्टव्यम् । लिट् । विश् । वेष्टा । वेष्टुम् । वेष्टव्यम् । विट् ॥

एकाचो बशो भष् भषन्तस्य स्थ्वोः ॥ ३७ ॥

धातोारवयवो य एकाच् भषन्तः तदवयवस्य बशः स्थाने भष् आदेशो
भवति भलि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च । बुध् । भोत्स्यन्ते । अभु-
ध्वम् । अर्थभुत् । गुह । निघोत्स्यते । न्यघुद्धम् । पर्णघुट् । दुह । धोत्स्यते ।
अधुग्ध्वम् । गोधुक् । अजर्घाः । एधेर्यङ्लुगन्तस्य लङि सिपि लघूपधगुणे
कृते सिपो हल्ह्यादिलोपे च धातोारवयवस्यैकाचो बशः स्थाने भष्भावस्ततो
धकारस्य जश्त्वं दश्चेति स्त्वं रो रीति पूर्वरेफस्य लोपः क्लोपे पूर्वस्य दीर्घाण्य
इति दीर्घत्वम् । गर्द्वभयतेरप्रत्ययः । गर्द्वप् । एकाच इति किम् । दामलिह-
मिच्छति दामलिह्यति, दामलिह्यतेरप्रत्ययः । दामलिट् । असति ह्येकाव-
हणे धातोारित्येतद्वशो विशेषणं स्यात् । बश इति किम् । क्रुध । क्रोत्स्यति ।
भषन्तस्येति किम् । दास्यति । स्थ्वोरिति किम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्ध-
व्यम् । धकारस्य वकारोपसृष्टस्य यहणं किम् । दादद्धि । दध् धारणइत्येतस्य
यङ्लुकि लोटि हुक्लभ्यो हेर्द्वुरिति धिभावे सत्येतद्वधति । अत्र चत्वारो बशः
स्थानिनो भषादेशाश्चत्वार एव । तत्र संख्यातानुदेशे प्राप्ते डकारस्य स्थानिनो
ऽभावाद् ठकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति दधातिः कृतद्विर्वचनो निर्द्विश्यते । तस्य भषन्तस्य बशः
स्थाने भष् आदेशो भवति तकारयकारयोः परतश्चकारात् स्थ्वोश्च परतः ।
धत्तः । धत्थः । धत्से । धत्स्व । ध्वधम् । वचनसामर्थ्यादातो लोपस्य स्थानिवद्भावो
न भवति । अभ्यासजश्त्वस्य चासिद्धत्वम् । तथोरिति किम् । आनन्तर्यास्थ्वो-
रेव विज्ञायेत । चकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः । भषन्तस्येत्येव । दधाति ॥

भलां जशान्त ॥ ३९ ॥

भलां जश आदेशो भवन्ति पदस्यान्ते वर्तमानानाम् । घागत्र । श्वलिहत्र ।
अग्निविहत्र । त्रिष्टुबत्र । अन्तयहणं भलीत्येतस्य निवृत्त्यर्थम् । वस्ता । वस्तव्यम् ॥

भषस्तथोद्धा ऽधः ॥ ४० ॥

भष उत्तरयोस्तकारयकारयोः स्थाने धकार आदेशो भवति । दधातिं वर्ज-

यित्वा । लब्धा । लब्धम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । दुह । दोग्धा । दोग्धम् ।
दोग्धव्यम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । लिह । लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । अलीठ । अलीठाः ।
बुध् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोधव्यम् । अबुद्ध । अबुद्धा । अध इति किम् । धत्तः । धत्त्यः ॥

षटोः कः सि ॥ ४१ ॥

षकारठकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । षकारस्य । विष् ।
विषेत्यति । अवेत्यत् । विवक्षति । ठकारस्य । लिह । लेत्यति । अलेत्यत् ।
लिलिच्छति । सीति किम् । पिनिष्ठ । लेठि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति पूर्वस्य च
दकारस्य । रेफान्तात्तावत् । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । निगीर्णम् ।
अधगूर्णम् । दकारात् । भिचः । भिचवान् । छिचः । छिचवान् । रदाभ्यामिति
किम् । कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रश्रुतिसामान्यं नोपादीयते किं तर्हि व्यञ्ज-
नमात्रम् । रेफपामान्यनिर्द्वंशेपि सति रेफात्परा याञ्चक्तिस्तद्व्यधानाचत्वं न
भवति । निष्ठेति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । त इति किम् । चरितम् । मुदितम् ।
पूर्वस्येति किम् । परस्य मा भूत् । भिचवद्गाम् । भिचवद्भिः । इह कृतस्यापत्यं
कार्त्तरिति वृद्धोर्बाहिरङ्गलक्षणाया असिद्धत्वाचत्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

संयोगादेरातो धातोर्ग्रथतः ॥ ४३ ॥

संयोगादियौ धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नका-
रादेशो भवति । प्रद्राणः । प्रद्राणवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । संयोगादेरिति किम् ।
यातः । यातवान् । आत इति किम् । च्युतः । च्युतवान् । ग्लुतः । ग्लुतवान् । धातो-
रिति किम् । निर्यातः । निर्व्रातः । यण्वत इति किम् । स्वातः । स्वातवान् ॥

ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लूप् छेदने इत्येतत्प्रभृति वृ वरणे इति यावत् वृत्करणेन समापिता
ल्वादयो वृक्षन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । लूनः ।
लूनवान् । धूनः । धूनवान् । जीनः । जीनवान् ॥ अकारल्वादिभ्यः क्तिवि-
ष्टावद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कीर्णः । गीर्णः । शीर्णः । लूनः । पूनः ॥
दुग्धोर्द्विष्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दुः, आदूनः । गुः, विगूनः ॥ पूजा विनाशइति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । विनाशइति किम् । पुतं
धान्यम् ॥ सिनोतेर्वासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सिनो यासः स्वयमेव ।
वासकर्मकर्तृकस्येति किम् । सिता पाशेन सूकरी । यासोपि यदा कर्मैव
भवति न कर्मकर्त्ता तदा न भवति । सिता यासो देवदत्तेनेति ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेण धातोर्ह्रस्वस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलस्त्री । लानः । लानवान् । ओधिजी । उद्विभनः । उद्विभनवान् । ओप्यायी वृद्धौ । आपीनः । आपीनवान् । स्वादय ओदितः । पूङ् । सूनः । सूनवान् । दूङ् । दूनः । दूनवान् । दीङ् । दीनः । दीनवान् । डीङ् । डीनः । डीनवान् । धीङ् । धीनः । धीनवान् । मीङ् । मीनः । मीनवान् । रीङ् । रीणः । रीणवान् । लीङ् । लीनः । लीनवान् । व्रीङ् । व्रीणः । व्रीणवान् ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीकाः । क्षीका जाल्मः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा क्लेशदे-
न्ययोरिति दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् । अक्षितमसि मामेक्षेष्टाः ।
अक्षितमिति क्तप्रत्ययो भावे । भावश्च एयदर्थे इति दीर्घाभावः । इत्स्वान्त-
स्यापि धात्वनुकरणस्य दृष्ट इयडा निर्द्वैशः । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे इत्यत्र
दीर्घग्रहणं क्रियते विपराभ्यां जेरित्येवमादौ तु धातुत्वमनुकार्यगतं सदप्यवि-
वक्षितत्वाद् किरूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

श्यो ऽस्पर्श ॥ ४७ ॥

श्यायतेर्ह्रस्वस्य निष्ठातकारस्यास्पर्शं नकारादेशो भवति । शीनं घृतम् ।
शीनं मेदः । शीना वसा । अस्पर्शइति किम् । शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः ।
शीतमुदकमित्यत्र गुणभूतोपि स्पर्शो नत्वप्रतिषेधस्य संप्रसारणस्य च निमित्तं
भवति । गुणे च स्पर्शप्रतिषेधोयं न रोगे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नत्वं भवत्येव ॥

अञ्जो ऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्जतेर्ह्रस्वपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र
भवति । समक्लो शकुनेः पादौ । तस्मात्पशवो न्यक्ताः । अनपादानइति किम् ।
उदक्तमुदकं कूपात् । व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिवो ऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे ।
आधूनः । परिधूनः । अविजिगीषायामिति किम् । द्यूतं वर्त्तते । विजिगीषया
इति तत्राक्षपातनादि क्रियते ॥

निर्वाणो ऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाण इति निस्पृहातेर्ह्रस्वस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते ।

न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणः प्रदीपः । निर्वाणो
भिषुः । अवातरति किम् । निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन । निर्वाणः प्रदीपो
वातेनेत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थो वातस्तु तस्य करणमिति भवत्येव
नत्वम् ॥

शुषः कः ॥ ५१ ॥

शुषेर्द्धातोऽक्षरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः । शुष्कवान् ॥

पचो वः ॥ ५२ ॥

पचेर्द्धातोऽक्षरस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति । पक्वः । पक्ववान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षेधातोऽक्षरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः । क्षामवान् ॥

प्रस्त्योन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यायतेऽक्षरस्य निष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति ।
प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । यदा मत्वं नास्ति तदा संयो-
गादेरातो धातोर्यण्वन इत्यस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् संप्रसारणं प्रथमं क्रियते । तत्र
कृते निमित्तव्याघाताच्चत्वं न भवति ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षीब कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुत्तरा भवन्ति ।
फुल्ल इति अिफला विशरणइत्येतस्माद्धातोऽक्षरस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपा-
त्यते । उत्त्वमिहभावश्च सिद्ध एव ॥ क्वत्वन्तस्याप्येतल्लत्वमिष्यते ॥ फुल्लः ।
फुल्लवान् इति । क्षीबकृशोल्लाघा इति क्षीबकृशभ्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः क्तप्रत्ययस्य
तलोप इडागमाभावश्च निपात्यते । कृते वा इटि इच्छब्दलोपः । क्षीबः । कृशः ।
उल्लाघः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रफुल्लाः सुमनसः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः ।
प्रोल्लाघितः । लाघेर्दोऽन्य उपसर्गः प्रतिषिध्यते ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्य-
म् ॥ * ॥ उत्फुल्लः । संफुल्लः । परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयो-
गात्कृशं प्रत्यनुपसर्ग एव । परिगतः कृशः । परिकृश इति ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद विद उन्द त्रा घ्रा ह्री इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार
आदेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुद । नुचः । नुत्तः । विद । विचः । वित्तः ।
उन्द । समुचः । समुत्तः । त्रा । त्राणः । त्रातः । घ्रा । घ्राणः । घ्रातः । ह्री ।
ह्रीणः । ह्रीतः । ह्री इत्येतस्मादप्राप्तं नत्वमितरेषां नित्यं प्राप्तं विकल्प्यते ॥
विदविचारणइत्यस्य विदेरिह गृह्यमिष्यते ॥ एवमुक्तम् ॥

वेतेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे विन्नश्च विन्दतेः ॥ इति ॥

न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पृ मूर्च्छि मद इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति ।
ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् । पूतः । पूतवान् । मूर्त्तः । मूर्त्त-
वान् । मत्तः । मत्तवान् । रदाभ्यां संयोगादिरिति च प्राप्तः प्रतिषिद्धते ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

वित्त इति विदेलाभार्योदुत्तरस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे
प्रत्यये चाभिधेये । वित्तमस्य बहु । धनमस्य बह्वित्यर्थः । धनं हि भुज्यतइति
भोगोभिधीयते । प्रत्यये । वित्तायं मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीयतइति
प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति किम् । विन्नः ॥

भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥

भित्तमिति निपात्यते शकलं चेत्तद्वति । भित्तं तिष्ठति । भित्तं प्रप-
तति । शकलपर्यायोयम् । अत्र भिदिः क्रिया शब्दव्युत्पत्तेरेव निमित्तम् । भिदि-
क्रियाविवक्षायां हि शकलविषये भित्तमित्येव भवति ॥

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥

ऋणमिति ऋइत्येतस्माद्वातोत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते
आधमर्ण्यविषये । अधम ऋणे अधमर्ण्यः । एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्यन्तेनोत्तरप-
देन समासः । तद्वाच आधमर्ण्यम् । यद्वेवमुत्तमर्ण्य इति न सिध्यति । नैष दोषः ।
कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं चेदमुपात्तम् । तेन उत्तमर्ण्य इत्यपि हि भवति ।
ऋणं ददाति । ऋणं धारयति । आधमर्ण्ये इति किम् । ऋतं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि कृन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि कृन्दसि विषये निषा-
त्यन्ते । नसत्तनिषत्तेति सदेर्नङ्पूर्वाच्चिपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते । नसत्त-
मञ्जसा । नसत्तमिति भाषायाम् । निषत्तः । निषण्ण इति भाषायाम् । अनु-
त्तमित्युन्देर्नङ्पूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मद्यवन् । अनुत्तमिति भाषा-
याम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तूर्त्ति इत्येतस्य वा निपातनम् । प्रतूर्त्तं वाजिनम् ।
प्रतूर्त्तमिति भाषायाम् । सूर्त्तमिति सृइत्येतस्य उत्त्वं निपात्यते । सूर्त्ता गावः ।
सुता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी इत्येतस्य नत्वाभावे निपात्यते ।
गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्त्तमिति भाषायाम् ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

पदस्येति वर्त्तते । क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते । क्विन्प्रत्ययो यस्माद्भातोः स क्विन्प्रत्ययः । तस्य पदस्यालान्त्यस्य कवर्गादेशो भवति । स्पृशो ऽनुदके क्विन् । घृतस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् । क्विनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययवृत्तं कृतं बहुव्रीहिविज्ञानार्थं, क्विन्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात् । मा नो अस्माक् । मा नो अद्वाक् । सृजिदृशिभ्यां ङि क्विन्विहितः तयोर्लुङि कुत्वमेतत् । माङ्योनेपि क्कान्दसत्त्वादङागमः ईङपि न भवति । बहुलं क्कन्दसीति । तथा दृभ्यां दृभिभरति । क्विन्नस्यापि दृशेः कुत्वं भवति । एवं च सति रज्जुसद्गामित्यत्रापि कुत्वं प्राप्नोति । अथ तु नेष्यते । ततस्तत्प्रतिविधातव्यमिति ॥

नशेर्वा ॥ ६३ ॥

पदस्येति वर्त्तते । नशेः पदस्य वा कवर्गादेशो भवति । सा वै जीवन-
गाहुतिः । सा वै जीवनहाहुतिः । नशेरयं संपदादित्वाद् भावे क्पि । जीवस्य नाशो जीवनक् । जीवनट् । पत्वे प्राप्ते कुत्वमिष्यते ॥

मो नो धातोः ॥ ६४ ॥

मकारान्तस्य धातोः पदश्च नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । शमितमिदमादीनां क्पि । अनुनासिकस्य क्किलोःङ्कितीति दीर्घत्वम् * । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न भवति । म इति किम् । भित् । कित् । धातोरिति किम् । इदम् । किम् । पदस्येत्येव प्रतामौ । प्रतामः ॥

स्वोश्च ॥ ६५ ॥

मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति । अगन्म तमसः पारम् । अगन्व । गमेर्लुङि बहुलं क्कन्दसीति शपो लुक् । जगन्वान् । वि-
भाषा गमहनजनविदविशामिति क्कसाविङागमस्याभावः । अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥

सकारान्तस्य पदस्य सजुष् इत्येतस्य च रुर्भवति । सकारान्तस्य । अशिरत्र । वायुरत्र । सजुषः । सजूर्चभिः । सजूर्द्वेभिः । जुषेः क्पि सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यजेः श्वेतपूर्वस्य वजेः पुरस्यूर्जस्य दाशतेः मन्त्रे श्वेतवहोव्यशस्युरोडाशो पितृन् । अव्ये यज इति

* शमितमादीनामित्थारम्भ दीर्घत्वमित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

खिनि कृते श्वेतवहादीनां इत्यदस्येति इत्यन्त्ये निपातनान्येतानि । किमर्थं तर्हि निपातनं यावता पूर्वण्यैव हः सिद्धः । दीर्घत्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातोरिति । संबुद्धौ दीर्घार्थमेते निपात्यन्ते । अत्वसन्तस्य चाधातोरित्यत्र हि असंबुद्धाविति वर्तते । हे अवयाः । हे श्वेतवाः । हे पुरोडाः । चकारानुक्तसमुच्चयार्थः । हे उक्थयाः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अहचित्येतस्य पदस्य र्भवति । अहोभ्याम् । अहोभिः । नलोपमकृत्वा निर्वृशो ज्ञापकः नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाह निदाघः । हे दीर्घाहोत्रेति । अहचित्यत्र तु लाक्षणिकत्वादहन्शब्दस्य र्भवे भवति ॥ अहो रविधौ रूपरात्रिरयन्तरेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अहो रूपम् । अहोरात्रः । अहो रयन्तरम् । रोसुपीत्यस्यापवादो हत्वमुपसंख्यायते । अपर आह । सामान्येन रेफादौ हत्वं भवति । अहो रम्यम् । अहो रवानीति ॥

रोसुपि ॥ ६९ ॥

अहनित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परत्वं । अहर्द्रुदाति । अहर्भुङ्क्ते । असुपीति किम् । अहोभ्याम् । अहोभिः । ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणेन सुबस्ति । अहर्द्रुदाति । अहर्भुङ्क्तेति । नैतदस्ति । उक्तमेतत् । अहो रविधौ लुपता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति नायमहःशब्दः सुप्परो भवति । यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । यथा हे दीर्घाहोत्र दीर्घाह निदाघ इति । अत्र हि ह्रस्वाविति लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः ॥

अन्नरूधरवरित्युभयथा कृन्दसि ॥ ७० ॥

अन्नस् ऊधस् अन्नस् इत्येतेषां कृन्दसि विषये उभयथा भवति । र्वो रेफो वा । अन्नस् । अन्न एव । अन्नरेव । ऊधस् । ऊधेव । ऊध एव । अन्नस् । अन्नरेव । अन्न एव । यदा हत्वं तदा भोभगोअघोअपूर्वस्य योशीति यकारः ॥ कृन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्यपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥ अहोरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अहर्पतिः । अहःपतिः । गीर्ष्यतिः । गीर्ष्यतिः । धूर्ष्यतिः । धूःपतिः । विसर्जनीयबाधनार्थमत्र पक्षे रेफस्यैव रेफो विधीयते ॥

भुवश्चमहाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेः कृन्दसि विषये उभयथा भवति । र्वो रेफो वा । भुवरित्यन्तरितम् । भुव इत्यन्तरितम् । महाव्याहृतेरिति किम् । भुवो विश्वेषु भुवनेषु यज्ञियः * । भुवरित्येतदव्ययमन्तरित्वाच्च महाव्याहृतिः ॥

वसुसंमुख्यंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥

ससञ्जुषोरित्यतः स इति वर्त्तते । तेन संभवाद्यभिचाराच्च वसुरेव विशेष्यते । न संमुख्यं व्यभिचाराभावाद, संभवाज्जानडुहशब्दः । वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य संसु ध्वंसु अनडुह इत्येतेषां च दकारादेशो भवति । वसु । विद्वद्भ्याम् । विद्वद्विः । पपिवद्भ्याम् । पपिवद्विः । संसु । उखासद्भ्याम् । उखासद्विः । ध्वंसु । पर्णध्वद्भ्याम् । पर्णध्वद्विः । अनडुह । अनडुद्भ्याम् । अनडुद्विः । स इत्येष । विद्वान् । पपिवान् । नकारस्य न भवति । रुक्मि नामाप्ते इदमारभ्यतइति तद्वाध्यते । संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेनैतदेव दत्त्वं बाध्यते । अनडुहोऽपि ठत्वमनेन बाध्यते । नुमस्तु विधानसामर्थ्याच्च भवति । अनड्वान् । हे अनड्व-
त्रिति । पदस्येत्येव । विद्वंसौ । विद्वंसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति । अचकाद्भवन् । अन्वशाद् भवान् । तिषीति किम् । चकास्तेः क्रिप् । चकाः । अनस्तेरिति किम् । आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आ इत्यस्तेर्लङितिपि बहुलं कृन्दसीति ईड्ण कृतः ॥

सिपि धातो र्वा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो हः इत्ययमादेशो भवति दकारो वा । अचकास्त्वम् । अचकात्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशात्त्वम् । धातुबह्व्यं चोत्तरार्थं रूपह्व्यं च ॥

दश्च ॥ ७५ ॥

इकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो र्भवति दकारो वा । अभिनस्त्वम् । अभिनस्त्वम् । अच्छिनस्त्वम् । अच्छिनस्त्वम् ॥

वैरूपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति । गीः । धूः । पूः । आशीः । वायह्व्यमुत्तरार्थम् । उपधायह्व्यं किम् । अभिर्भवान् । अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इक इति किम् । अत्रैव प्रत्युदाहरणे भशब्दाकारस्य मा भूत् । धातोरित्येव । अग्निः । वायुः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतः रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । अवगूर्णम् । वकारान्तस्य । दीव्यति । सीव्यति । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । चतुर इच्छति चतुर्यति । इक इत्येव । स्मर्यते । भव्यम् । अपदान्तार्थोऽयमारम्भः ॥

उपधायां च ॥ ७८ ॥

हलीत्यनुवर्त्तते । धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया रेफो दीर्घा भवति । हुर्द्धा । हुर्द्धिता । मुर्द्धा । मुर्द्धिता । उर्वी । ऊर्विता । धूर्वी । धूर्विता । हलीत्येव । चिरि, जिरि । चिरिणोति । जिरिणोति । इह कस्माच्च भवति । री गतौ । रिर्यतुः । रिर्यु । वी गत्यादिषु । विव्यतुः । विव्युरिति । यणादेशस्य स्थानिवत्त्वाद् असिद्धत्वाच्च बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ न भवतः । चतुर्थितेत्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणत्वादतो लोपस्य धातोरुपधाभूतौ रेफो न भवति । प्रतिदीवनेत्यत्र तु हलि चेति दीर्घत्वम् । दीर्घविधौ लोपाच्चादेशस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतत्तु नाश्रयितव्यम् । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपतिकानीति जिह्मिः किर्यागि-र्योरित्येवमादिषु दीर्घा न भवति ॥

न भकुर्कुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर कुर इत्येतयोश्च दीर्घा न भवति । धुरं वहति धुर्यः । धुरि साधुर्धुर्यः । कुर । कुर्यात् । कुर । कुर्यात् । दिव्यम् । रेफवकाराभ्यां भविशेषणं किम् । प्रतिदीक्षा । प्रतिदीप्ति ॥

अदसो ऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥

अदसो ऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च मकारः । अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । अमूभ्याम् । भाव्यमानेनाप्युकारेण सवर्णानां ग्रहणमिष्यतइत्येकमात्रिकस्य मात्रिको द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक आदेशो भवति । असेरिति किम् । अद इच्छति, अदस्यति ॥ अदसो ऽनोस इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अदोत्र । अदः । तदर्थं के चित्सूत्रं वर्णयन्ति । अः सेर्यस्य सोयमसिः यत्र सकारस्य अकारः क्रियतइति तेन त्यदादात्वविधाने एतद् अन्यत्र न भवितव्यमेवेति । अद्वादेशे कथम् ।

अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं के चिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

के चिदन्यसदेशस्य नेत्येके ऽसेर्हि दृश्यते ॥

येरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते अनन्त्यविकारेन्यसदेशस्येति च परिभाषा नाश्रीयते तेषामुभयोरपि मुत्वेन भवितव्यम् । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्च इति । यथा चलीकृष्यतइति लत्वम् । ये तु परिभाषामाकलयन्ति तेषामन्यसदेशस्येव भवितव्यम् । अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च इति । येषां तु त्यदादात्वविषयस्य मुत्वेन भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न

भवितव्यम् । अद्वयम् । अद्वयञ्चै । अद्वयञ्च इति । दादिति किम् ।
अतोऽन्यस्य मा भूत् । अमुया । अमुयोः ॥

यत ईद्वहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः
बहुवचने बहूनामर्थानामुक्तौ । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः । अमीषाम् ।
अमीषु । बहुवचनइत्यर्थनिर्देशायं, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणे ऽमी
इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोऽयम् । वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतच्चय-
मप्यधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्ते, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः
प्लुत उदात्त इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे । अभिवादये देव-
दत्तोहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । यदाधिकारोऽनुवर्त्तते एव । वाक्यग्रहणम-
नन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम् । टियहणं व्यञ्जनान्तस्यापि टेरचः प्लुतो यथा
स्यात् । अग्निचि ३ इति ॥

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादे नाम यदत्राभिवाद्यमानो गृहराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्राशूद्रवि-
चये यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति । अभिवादये देवदत्तोहं, भो
आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । आशूद्रइति किम् । अभिवादये तुषजकोहं, भो
आयुष्मानेधि तुषजक ॥ स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अभिवादये
गार्ग्योहं, भो आयुष्मती भव गार्गि । असूयकेपि के चित् प्रतिषेधमिच्छन्ति ।
अभिवादये स्यात्योहं भोः । आयुष्मानेधि स्यातिन् । यावच्च तस्यासूयकत्वं न
जायते तावदेव प्रत्यभिवादवाक्यम् । तस्मिंस्त्वसूयकत्वेन निर्जाते प्रत्यभिवाद
एव नास्ति कुतः प्लुतः तथा ह्युक्तम्, असूयकस्त्वं जाल्म न त्वं प्रत्यभिवाद-
मर्हसि । भिद्यस्व वृषल स्यालचिति ॥ अभिवादवाक्ये यत् संकीर्त्तितं नाम
गोत्रं वा तद् यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते ॥ इह न
भवति । देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति ॥ भो राजन्यविशां वेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ भो अभिवादये देवदत्तोहम्, आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ ।
आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य । अभिवादये इन्द्रवर्म्मोहं भोः । आयुष्मा-
नेधीन्द्रवर्म्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मन् । विश् । अभिवादये इन्द्रपालितोहं
भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ॥

दूरादूते च ॥ ८४ ॥

दूराद्वृत्ते यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः पुनो भवति स चोदात्तः । आह्वानं
हूतं शब्देन सम्बोधनम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । आगच्छ भो
माणवक यज्ञदत्त ३ । दूरं यद्वाक्यपेताभेदादनवस्थितं तथापि हूतापेतां यत्तदा-
चीयते इति यच्च प्राकृतात्मयत्वात्प्रत्ययविशेषे आशीयमाणे शब्दः श्रूयते तद्विरम् ।
हूतग्रहणं च सम्बोधनमात्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन यच्चाप्याह्वानं नास्ति
तच्चापि पुतिर्भवति । सक्तुन्यिच्च देवदत्त ३ । पलायस्व देवदत्त ३ इति ॥
अस्याश्च पुतेरेकश्रुत्या समावेश इष्यते ॥ दूरादिति किम् । आगच्छ भो माण-
वक देवदत्त ॥ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनपदं भवति तच्चायं पुनः
इष्यते ॥ तेनेह न भवति । देवदत्त आगच्छ * ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥

हैहेप्रयोगे दूराद्वृत्ते यद्वाक्यं वर्त्तते तच्च हैहयोरेव पुनो भवति । हे ३
देवदत्त । देवदत्त हे ३ । हे ३ देवदत्त । देवदत्त हे ३ । पुनर्हे हयोर्ग्रहणमन-
न्त्ययोरपि यथा स्यात् ॥

गुरोरनृतानन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रइत्येवमादिना यः पुनो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष
उच्यते । ऋकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्यापिशब्दादनन्त्यस्यापि टेरैकैकस्य सम्बोधने
वर्त्तमानस्य पुनो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । देवदत्त । देवदत्त । देव-
दत्त ३ । यज्ञदत्त । यज्ञदत्त ३ । यज्ञदत्त ३ । गुरोरिति किम् । वकारात्परस्य मा
भूत् । अनृत इति किम् । कृष्णमिश्र । कृष्णमिश्र ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् ।
प्राचामिति ग्रहणं विकल्पार्थम् । आयुष्मानेधि देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते
सर्व एव पुनः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्य इति तदुपपन्नं भवति ॥

आमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

आभ्यादानं प्रारम्भः । तत्र य आम्शब्दः तस्य पुनो भवति । आम्भ
अग्निमीळे पुरोहितम् । आभ्यादान इति किम् । आमिष्येतदेवमुद्गीयमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि पुनो भवति । ये ३ यज्ञामहे । यज्ञकर्मणीति
किम् । ये यज्ञामहेति पञ्चाक्षरमिति स्वाध्यायकाले मा भूत् ॥ ये यज्ञामहे-
इत्यत्रैवायं पुनः इष्यते ॥ इह हि न भवति । ये देवासो दिव्यैकादशस्य इति ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥

* दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्रेत्यारम्भ देवदत्त आगच्छेत्यन्तं पुनस्तकान्तरे नास्ति ।

यज्ञकर्मणीति वर्त्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति । क एष प्रणवो नाम पादस्य वार्धुर्चस्य धान्त्यमन्तरमुपसंहृत्य तदाद्यन्तरशेषस्य स्थाने जिमात्रमोकारमोङ्कारं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते । अपां रेतांसि जिन्व-
तोऽम् । देवान् जिगाति सुन्वयोऽम् । टियहणं सर्वोदेशार्थम् * । ओकारः सर्वो-
देशो यथा स्यात् । व्यञ्जनान्ते अन्त्यस्य मा भूदिति । यज्ञकर्मणीत्येव ।
अपां रेतांसि जिन्वति ॥

याज्यान्तः ॥ ६० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः स पृथक्ते
यज्ञकर्मणि । स्तोमैर्विधेमानयेऽ । जिह्वामने चक्षुषे हव्यवाहाम् ३ । अन्तयहणं
किम् । याज्या नाम चक्षुः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाश्च यावन्ति वाक्यानि
तेषां सर्वेषां टेः पूतः प्राप्नोति । सर्वान्त्यस्यैवेष्ट्यते तदर्थमन्तयहणम् ॥

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषट्वावहानामादेः ॥ ६१ ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् वाषट् आवह इत्येतेषामादेः पूतो भवति यज्ञकर्मणि ।
अग्नये जुनुब्रूहि । प्रेष्य । अग्नये गोमयान्प्रेष्य । श्रौषट् । अस्तु श्रौषट् ।
वाषट् । सोमस्याग्ने वीहीऽवौषट् । आवह । अग्निमाऽवह । आवह देवान्यज-
मानायेत्येवमादावयं पूतो न भवति । सर्वं विधयश्चन्द्रसि विकल्प्यन्तइति ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ६२ ॥

अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् । तत्रादेः पूतो भवति परस्य च । आऽश्रा-
वय । आऽश्रावय ॥ अत्रैवायं पूत इष्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्नीदानीन्वि-
हर बर्हिस्तृणीहीति । तदर्थं के चिदुच्यमाणं विभाषेत्यभिसंभ्रान्ति । सा च
व्यवस्थितविभाषेति । अपर आह । सर्व एव पूतः साहसमनिच्छता विभाषा
विज्ञेय इति । इह तु उद्वरऽउद्वर । अभिहरऽ । अभिहरेति । छान्दसः पूत-
व्यत्ययः । यज्ञकर्मणीत्येव । ओ आवय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ६३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः पूतो भवति । अकार्षोः कटं देवदत्त । अकार्ष
हिऽ । अकार्षे हि । अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविषं हिऽ । अलाविषं हि ।
पृष्टप्रतिवचनइति किम् । कटं करिष्यति हि । हेरिति किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ६४ ॥

स्वमतात्मन्यावनं निगृहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् । तत्र
निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः पूतो भवति विभाषा । अनित्यः शब्द

इति केन चित्प्रतिज्ञातं तमुपालिप्सुपपत्तिभिर्निश्चय साध्यसूयमनुयुक्ते ।
अनित्यः शब्द इत्यात्थ ३ । अनित्यः शब्द इत्यात्थ । अद्य आद्यमित्यात्थ ३ ।
अद्य आद्यमित्यात्थ । अद्यामावास्येत्यात्थ ३ । अद्यामावास्येत्यात्थ । अद्य
अमावास्येत्येवं वादी युक्त्या प्रच्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यते ॥

आग्नेदितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्मैत भर्त्सने द्विवचनमुक्तं तस्याग्नेदितं प्रवृत्ते । चौरः
चौर ३, वृषलवृषल ३, दस्योदस्यो ३, घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा ॥
भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौर ३ चौर । चौरचौर ३ । तदर्थमाग्ने-
दितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणाद्यै वर्णयन्ति ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥

अङ्गइत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्रवृत्ते । अङ्ग कूज ३ । अङ्ग
व्याहर ३ । इदानीं ज्ञास्यासि जालम् । तिङिति किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या
वदसि । आकाङ्क्षमिति किम् । अङ्ग पञ्च । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सनइत्येवं ।
अङ्गाधीष्व आदनं ते दास्यामि ॥

विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां
टेः प्रुतो भवति । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । होतव्यं न होतव्यमिति विचा-
र्यते । तिष्ठेदूप ३ इ । अनुग्रहरेदूप ३ इ । यूपे तिष्ठेदूपे अनुग्रहरेदिति विचार्यते ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥

भाषायां विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्रवृत्ते । अहिर्नु ३ । रज्जुर्नु ।
लोष्टो नु ३ । कपोतो नु * । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात्पूर्वयोगो-
गश्चन्द्रसि विज्ञायते ॥

प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥

प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानम् । श्रवणाभिमुख्यं च तत्राविशेषात्स-
र्वस्य ग्रहणम् । प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः प्रुतो भवति । गां देहि
भोः, अहं ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । देवदत्त भोः किमात्थ ३ ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥

अनुदात्तः प्रुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते च † । अगमः ३ पूर्वोऽन्ते

* स्थानुर्नु ३ । पुरुषो नु ३ । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† नानेन प्लुतो विधीयते किं तु दूराच्छ्रुतादिषु विहितस्यानन्त्यस्यापि प्रश्नान्ताभिपू-
रिति स्वरितप्लुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयते इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

आमाहुन् अग्निभूत ३ इ । पटा ३ उ । अग्निभूते पटो इत्येतयोः प्रश्नान्ते वर्त्त-
मानयोरनुदात्तः प्रुतो भवति । अगम इत्येवमादीनां तु अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्या-
नयोरिति स्वरितः प्रुतो भवति । अभिपूजिते । शोभनः खल्वसि माणवक ३ ।

चिदिति चापमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । चिदित्येतस्मिन्निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य
टेरनुदात्तः प्रुतो भवति । प्रुतोऽप्यत्र विधीयते न गुणमात्रम् । अग्निचिद्वाया ३ त् ।
राजचिद्वायात् ३ । अग्निरिव भायात् । राजेव भायादित्यर्थः । उपमार्थे इति
किम् । कथं चिदाहुः । प्रयुज्यमान इति किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । उपरिस्विदासीत्येतस्य टेरनुदात्तः प्रुतो भवति ।
अधः स्विदासी ३ त् । उपरि स्विदासी ३ त् । अधः स्विदासीदित्यत्र विचा-
र्यमाणानामित्युदात्तः प्रुतः । उपरिस्विदासीदित्यत्र तु अनेनानुदात्तः ॥

स्वरितमाग्नेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्रुतो भवति आग्नेडिते परतः असूयायां संमतौ कोपे कुत्सने
च गम्यमाने । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेर्निष्पति द्विर्व-
चनमुक्तं तत्रायं प्रुतविधिः । असूयायां तावत् । माणवक ३ माणवक । अभिरु-
पक ३ अभिरूपकं रिक्तं तत्राभिरूप्यम् । संमतौ । माणवक ३ माणवक अभि-
रूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे । माणवक ३ माणवक अविनीत-
क ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक याष्टी-
क ३ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ असूयादिषु वाचचनं कर्तव्यम् ॥ * ॥ माण-
वक माणवकेत्येवमाद्यपि यथा स्यात् ॥

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्त्तते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविशेषः ।
शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्रुतो
भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्षियायां तावत् ।
स्वयं रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तिं गमयतीति । स्वयं ओदनं ह भुङ्क्ते उपा-
ध्यायं सक्तून्याययति । पूर्वमत्र तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्ष भवति
आक्षिपि । सुतांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तोत । कृद्धोऽध्यपीठ ३ व्याकरणं च
भट्ट । प्रैषे । कटं कुर्व ३ यामं च गच्छ । यवान् लुनाहि ३ सक्तूंश्च पिब
आकाङ्क्षमिति किम् । दीर्घं ते आयुरस्तु । अग्नीन्विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अनन्त्यस्यापि पदस्य टेः
पुतो भवति प्रश्ने आख्याने च । आगम ३ : ३ पूर्वा ३ न्यामा ३ न् । अग्निभूत ३
इ । पट ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेष स्वरितः पूतः । अनन्त्यस्य अनुदात्तं प्रश्ना-
न्ताभिपूजितयोरिति । अनुदात्तोपि पदे भवति । आख्याने । आगम ३ : पूर्वा ३-
न्यामा ३ नोः ३ ॥

पुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥

दूरादुतादिषु पुतो विहितः तत्र ऐचः पुतप्रसङ्गे तदवयवभूताविदुतौ
पुतौ । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । अत्र यदेवर्णोवर्णयोर्वर्णस्य च समवि-
भागस्तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन पुतौ क्रियेते । पुताविति हि क्रियानिमित्तायं
व्यपदेशः इदुतौ पुवेते वृद्धिं गच्छत इत्यर्थः । तावती च स पुतिर्भवति । यया
तावौ चिमात्रौ संपद्येते । यदा त्वर्द्धमात्रावर्णस्याधर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोस्तदा
तावर्द्धतृतीयमात्रौ क्रियेते इति । भाष्ये तूक्तमिष्यते चतुर्मात्रः पुत इति ।
तत्कथं, समप्रविभागपक्षे इदुतोरनेन त्रिमात्रः पुतो विधीयते ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूरादुते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूरादुते पुतविषयस्यार्द्धस्याकार आदेशो भवति च स पुतः
उत्तरस्येकारोकारादेशो भवतः । विषयपरिगणनं कर्तव्यम् ॥ प्रश्नान्ताभि-
पूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयान्यान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रश्नान्ते । अग-
म ३ : पूर्वा ३ न् न्यामा ३ न् अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । अभिपूजिते । भद्रं करोषि
माणवक ३ अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य एह ३ इ ।
प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । यान्यान्ते । उवाचाय
ब्रह्माचाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमानय ३ इ । सोयमाकारः पुतो यथा-
विषयमुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वेदितव्यः । इदुतौ पुनरुदात्तावेव भवतः ।
परिगणनं किम् । विष्णुभूते विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वा । आगच्छ भो माणवक
विष्णुभूते । परिगणने च सत्यदूरादुत इति न वक्तव्यम् । पदान्तसहस्रं तु कर्त-
व्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्येति किम् । शोभने सक्तु
स्यः खट्वे ३ ॥ आमन्विते कन्दसि पुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्न ३, इ पक्षीव ३ ॥

तयोर्ध्वावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥

तयोर्दुतायकारवकारादेशौ भवतोऽचि संहितायां विषये । संहि-
तायामित्येतच्चाधिष्ठतमिति उत्तरमाध्यायपरिसमाप्तेर्यदुक्त्यामः संहितायामि-

त्येवं तद्वेदितव्यम् । अनाश्वाशा । पटाश्वाशा । अनाश्विन्द्रम् । पटाश्वद-
कम् । अचीति किम् । अनाश्द । पटाश्द । संहितायामिति किम् । अना-
श्द इन्द्रम् । पटाश्द उदकम् । इदुतोरसिदृत्वादिको यणचीति न प्राप्नोती-
त्ययमारम्भः । अथापि कथं वित्तयोः सिद्धत्वं स्यादेवमपि सवर्णदीर्घत्वनिवृ-
त्त्यर्थे शाकलनिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत् । अथापि तन्निवृत्त्यर्थं यवान्तरमस्ति
तथापि यणस्वरनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यणादेशस्यासिद्धत्वाद् उदात्तस्वरित-
योर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरो न भवति ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धं व्यात्रिदुतोर्गदयं त्रिदधाति ।
तो च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥
इत्तु यदा भवति मृतपूर्वस्तस्य यणं त्रिदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ अपृमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ अपृमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मनुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥

संहितायामिति वर्तते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य हरित्ययमा-
देशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषये । मत्वन्तस्य तावत् । इन्द्र मरुत्व
इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । मरुतोस्य सन्ति, हरयोस्य सन्ति,
इति मनुषु । सुप्रमोहं हृद्यादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे च कृते नकारस्य हर्भ-
वति । वस्वन्तस्य खन्त्वपि । मीढुस्तोकाय तनयाय । इन्द्र साहुः । कसोर्नि-
पातनं दाश्वान् साव्हानिति । मनुवसोरिति किम् । ब्रह्मन्तोष्यामः । संबु-
द्धाविति किम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्ते । छन्दसीति किम् । हे गोमन् । हे
पयिषन् ॥ वन उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्त्वः ।
इणः प्रातः पूर्वस्य छन्दसि क्वनिप् ॥ विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चा-
वस्य ॥ * ॥ छन्दसि भाषायां च भवद् भगवद् अघवद् इत्येतेषां विभाषा
वर्धकस्यो ऽवशब्दस्य च ओकारादेशः । समान्येन छन्दसि भाषायां चेदं वच-
नम् । भवत् । हे भोः । हे भवन् । भगवद् । हे भगोः । हे भगवन् । अघ-
वत् । हे अघोः । हे अघवन् । निपातनविज्ञानाद्वा सिद्धम् । अथ वा भोद-
त्येवमादयो निपाता द्रष्टव्याः । असंबुद्धावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते ।
भो देवदत्तयज्ञदत्तौ । भो देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः । तथा स्त्रियामपि च

दृश्यन्ते । भो ब्राह्मणि । संहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नपदस्या
निमित्तनिमित्तिनौ । नश्चव्यप्रशानिति * ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने सर्विधीयते ततः पूर्वस्य तु
वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रम-
णामस्तत्र । वक्ष्यति । समः सुटि । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्तव्यम् । अत्र-
ग्रहणं ह्येषा सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारपरिमाणपरिग्रहे हि सति
ठे ठे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्यानुनासिक आशङ्क्येत ॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति ।
दीर्घादटि समानपादइति स्त्वं वक्ष्यति । ततः पूर्वस्यातोऽनुनासिकविकल्पो
प्राप्ते । नित्यार्थं वचनम् । महां असि । महां इन्द्रो य आजसा । देवां
अच्छादीव्यत् । के चिदनुस्वारमधीयते । स च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः ।
आत इति किम् । ये वा वनस्पतीरेणु । अटीति किम् । भवांश्चरति भवांश्चा-
दयति । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् † ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्दोत्राध्याहर्तव्यः । तदपेक्षया चेयमनुनासिकादिति पञ्चमी ।
अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परो
ऽनुस्वार आगमो भवति । वक्ष्यति । समः सुटि । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तव्यम् ।
पुमः खय्यम्परे । पुंस्कारमा । नश्चव्यप्रशान् । भवांश्चरति । के चित्तु परशब्द-
मेवान्यार्थं वर्णयन्ति । अनुनासिकात्परोऽनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवति ।
यस्मिन्यत्तेऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारागमो भवति । स तु कस्यागमो
भवति रोः पूर्वस्यैवेति वर्त्तते व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

सर्वर्त्तते । सम इत्येतस्य सर्ववति सुटि परतः संहितायां विषये ।
संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्तव्यम् । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्तव्यम् ।
अत्र रोर्विमर्जनीये कृते वा शरीति पक्षे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । व्यवस्थित-
विभाषा द्रष्टव्या । तेनात्र नित्यं सकार एव भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारा-
देशो वा निर्द्दिश्यते । समः सुटीति द्विसकारको निर्द्दिशः । सम इति किम् ।

* संहिताधिकार उत्तरत्रेत्यत्र आरभ्य नश्चव्यप्रशानित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

† नित्यग्रहणं नियमाशङ्कापरिहारार्थमिति पाठः पुस्तकान्तरे ।

उपस्कृता । सुटीति किम् । संकृतिः । कश्चिदाह ॥ संपुंकानां सो
वक्तव्यः ॥ • ॥ हविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः । संस्कृता । पुंस्स्कामा । कांस्कानिति ॥

पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमित्येतस्य रुर्भवति अम्परे खयि परतः । पुंस्कामा । पुंस्कामा । पुंस्पुत्रः ।
पुंस्पुत्रः । पुंस्फलम् । पुंस्फलम् । पुंश्चली । पुंश्चली । पुंस्कामेत्यत्र विसर्जनी-
यस्य कुष्ठोः ऋक्षौ चेति प्राप्नोति । तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्यः । द्विस-
कारकनिर्देशपक्षे तु पूर्वस्मादेव सूत्रात्स इत्यनुवर्तते । रुत्वं त्वनुवर्तमानमपि
नात्राभिसंबध्यते । संबन्धात्तुवृत्तिस्तस्येति । खयीति किम् । पुंदासः । पुंगवः ।
अम्परइति किम् । पुंक्षीरः । पुंक्षुरः । परयद्गणं किम् । पुमाख्यः । पुमाचारः ॥

नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्परइति वर्तते । नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्वर्जितस्य रुर्भवत्यम्परे
छवि परतः । भवांश्छादयति २ । भवांश्चिनोति २ । भवांष्टीकते २ । भवांस्त-
रति २ । छवीति किम् । भवान्करोति । अप्रशानिति किम् । प्रशाञ्छादयति ।
प्रशान् विनोति । अम्परइत्येव । भवान्त्सुहृदः ॥

उभयथर्तु ॥ ८ ॥

पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य छवि परतः
अम्परे उभयथा चतु भवति । रुत्वा नकारो वा । तस्मिंस्त्वा दधाति ।
तस्मिन्त्वा दधाति । चत्त्विति किम् । तांस्त्वं खादं सुखादितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य रुर्भवत्यटि परत-
स्तौ चेचिमित्तिमिति नौ समानपादे भवतः । चत्त्विति प्रकृतत्वाद् अक्याद
इह गृह्यते । परिधौ रति । देवां अच्छादीव्यत् । महं इन्द्रो य औजसा ।
दीर्घादिति किम् । अहर्वाहम् । अटीति किम् । इभ्यान्तत्रियान् । समानपा-
दइति किम् । यातुधानानुपसृशः । उभयथेत्येव । आदित्यान् हवामहे ॥

नृन्पे ॥ १० ॥

नृनित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पशब्दे परतः । अकारउच्चारणार्थः ।
नृःपाहि । नृःपाहि । नृःप्रीणीहि । नृःप्रणीहि । पइति किम् । नृन्भोजयति ।
उभयथेत्यपि के चिदनुवर्तयन्ति । नृन्याहीत्यापि यथास्यात् ॥

स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाः पायुरग्ने ॥

कानाम्नेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य हर्भवति आम्नेडिते परतः । कांस्कानामन्वयते । कांस्कान्भोजयति । अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन कुप्याः ४क४पो चेति न भवति । समः सुटीत्यतो वा सकारो ऽनुवर्तते स एवात्र विधीयते । पूर्वेषु योगेषु संबन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरत्रानभिसंबन्धः । अम्नेडितइति किम् । कान् कान्यश्यति । एकोत्र कुत्सायाम् ॥

ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥

ठकारस्य ठकारे लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासंभवादपदान्तस्य ठकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लीठम् । उपगूठम् । छुत्वस्यात्र सिद्धुत्वमाश्रयाद् द्रष्टव्यम् । श्वलिङ्गोक्तइत्यत्र तु जश्त्वे कृते कार्यं नास्तीति लोपाभावः । न च ठलोपो जश्त्वापवादो विज्ञातुं शक्यते । तस्य हि लीठादिर्विषयः संभवति । तत्र हि श्रुतिकृतमानन्तर्यमस्ति शास्त्रकृतं तु यदा नानान्तरे छुत्वस्यासिद्धुत्वेन प्राप्तं तत्तु सूत्रकरणसामर्थ्याद्वाध्यते । श्वलिङ्गोक्तइत्यत्र तु न श्रुतिकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमिति अविषयायं ठलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । दूरक्तम् । अग्नी रथः । इन्दू रथः । पुनर रक्तं वासः । प्रातराजक्रयः । पदस्येत्यत्र विशेषणं षष्ठी तेन पदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति । जर्यधेरजघाः । पास्यद्वुरपास्याः इति ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्त्तते । रेफान्तस्य पदस्य खरि पर तो ऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति । वृत्तश्छादयति । प्लुतश्छादयति । वृत्तस्तरति । प्लुतस्तरति * । अवसाने । वृत्तः । प्लुतः । खरवसानयोरिति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति । इह नृकुट्यां भवः, नार्कुटः । नृपतेरपत्यं नार्पत्य इति । वृद्धेर्बहिरङ्गुलचणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्विसर्जनीयो न भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

र इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु । सर्पिःसु । यशःसु । सुपीति सप्तमीबहुवचनं गृह्यते । सिद्धे सत्यारम्भो निष्प्रार्थः । रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो नान्यस्य । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि ॥ १७ ॥

* वृत्तश्चिनोति । प्लुतश्चिनोति । वृत्तष्टीकते । प्लुतष्टीकते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भो भगो अघो इत्येवंपूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य च हो रेफस्य यकारादेशो भवति
अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति ।
अघो ददाति । अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते । क्य् आस्ते । ब्राह्मणा ददति ।
पुरुषा ददति । भोभगोअघोअपूर्वस्येति किम् । अग्निरत्र । वायुरत्र । अश्वयज्ञं
किम् । वृत्तः । पूतः । नैतदस्ति । संहिता यामित्यनुवर्तते । तर्हि अश्वयज्ञ
मुत्तरार्थम् । हलि सर्वेषामित्ययं लोपो ऽशि हलि यथा स्यात् । इह मा भूत् ।
वृत्तं वृत्ततीति वृत्तवृत्, तमावष्टे यः स वृत्तवर्तति । वृत्तवर्ततेप्रत्ययः, वृत्त्
करोति । अथ तत्रैव अश्वयज्ञं कस्मान् न कृतम् । उत्तरार्थम् । मोनुस्वार इति
हल्मात्रे यथा स्यात् । व्योर्लघुप्रयत्नतरः । शाकटायनस्य लोपः शाकल्यस्येत्येतच्च
वृत्तं करोतीत्यत्र मा भूदित्यश्वयज्ञम् । रोरित्येव । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोभगोअघोअवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो
भवति अशि परतः शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्र । अघोयत्र । क
आस्ते । कयास्ते । अस्मायुदुर । अस्मा उदुर । असावादित्यः । असा
आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आनय । लघुप्रयत्नतरत्व-
मुच्चारणे स्थानकरणशैथिल्यम् । स्थानं तात्त्वादि । करणं जिह्वामूलादि ।
तयोर्मुच्चारणे शैथिल्यं मन्दप्रयत्नता ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोरेवपूर्वयोर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य
मतेनाशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्मा
उदुर । अस्मायुदुर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असा आदित्यः ।
शाकल्ययज्ञं विभाषार्थम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशस्तदापि
व्योः पठे श्रवणं भवति ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन अशि
परतः । भो अत्र । भगो अत्र । भो इदम् । भगो इदम् । नित्यार्यममारम्भः ।
गार्ग्ययज्ञं पूजार्थम् । योयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः कियते सोनेन निव-
र्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भगो अत्र ।
भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । के चित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उञि च पदे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पादान्तयोर्लोपो भवति उञि च पदे परतः । स

उ एकविंशतिः । स उ एकाग्निः । पद इति किम् । तन्त्र उतं, तन्त्रयुतम् ।
वेजः संप्रसारणे कृते उजिति भूतपूर्वेण जकारेण शक्यते प्रतिपत्तुमिति । अथ
उजित्येवंरूपो निपातः प्रतिपदोक्तो ऽस्ति तदा लाक्षणिकत्वाद्देवादेशस्य ग्रह-
णमिह नास्ति उत्तरार्धे पदग्रहणं क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति
सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति । भो
याति । भगो याति । अघो याति । वृत्ता हसन्ति । सर्वेषांग्रहणं शाकट्य-
नस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

मो ऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्डं हसति ।
वनं हसति । कुण्डं याति । हलीत्येव । त्वमत्र । किमत्र । पदान्तस्येत्येव ।
गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य भलि ॥ २४ ॥

नाकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति भलि परतः ।
पयांसि । यशांसि । सप्यांसि । धनूंषि । मकारस्य । आक्रंस्यते । आविक्रंस्यते ।
अधिजिगांसते । अपदान्तस्येति किम् । राजन्भुङ्क्त्व । भलीति किम् । रम्यते ।
गम्यते ॥

मो राजि समः क्वा ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजितौ क्तिप्पत्ययान्ते परतः ।
सम्राट् । साम्राज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजीति
किम् । संयत् । सम इति किम् । किं राट् । क्वाविति किम् । संराजिता । संरा-
जितुम् । संराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं
हलयति । किम् हलयति । कथं हलयति । कथम् हलयति ॥ यवलपरे
यवला वा ॥ * ॥ यवलपरे हकारे मकारस्य यवला यथासंख्यं वा भवन्तीति
वक्तव्यम् । क्रियँ ह्यः । किं ह्यः । क्रिवँ हलयति । किं हलयति । किलँ ह्य-
यति । किं ल्हादयति ॥

नपरे नः ॥ २७ ॥

नकारपरं हे परतः मकारस्य वा नकारादेशो भवति । किन् हुते किं हुते । कथं हुते । कथन् हुते ॥

ङ्गोः कुक्कुक् शरि ॥ २८ ॥

ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक् टुक् इत्येतावगमौ वा भवतः शरि परतः । प्राङ्क् शेते । प्राङ् शेते । प्राङ्क् षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । प्राङ्क् साये । प्राङ् साये । णकारस्य । वण्ट् शेते । वण् शेते । पूर्वान्तकरणं प्राङ्क् छेते इत्यत्र कृत्यार्थम् । शङ्कोटीति हि पदान्ताङ्ग्य इति तद्विज्ञायते । इह मा भूत् । पुराङ्कारस्य विसृपो विरप्शिन् । प्राङ्क् सायइत्यत्रापि सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधार्थं च । वण्ट् साय इत्यत्र च न पदान्ताटोरनामिति षत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

डः सि धुट् ॥ २९ ॥

ङकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति । श्वलिट्साये । मधुलिट्साये । श्वलिट् साये । मधुलिट् साये । परादिकरणं न पदान्ताटोरनामिति षत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

नश्च ॥ ३० ॥

नकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति । भवान्साये । महान्साये । भवान्साये । महान्साये । धुटश्चत्वस्य चासिदृत्वाच्चशुक्ल्यप्रशानिति स्त्वं न भवति ॥

शि तुक् ॥ ३१ ॥

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति । भवाञ्छेते । पूर्वान्तकरणं कृत्यार्थम् । यद्येवं कुर्वञ्छेते इत्यत्र नकारस्यापदान्तत्वाणत्वं प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः । स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्र योगविभागः क्रियते षत्वप्रतिषेधार्थं, स्तोः श्चुना णकारो न भवतीति । ततः श्चुरिति ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुगिनत्यम् ॥ ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तात्पदादुत्तरस्याचो ङमुडागमो भवति नित्यम् । ङणनेभ्यो यथासंख्यं ङणना भवन्ति । ङकारान्तान् ङुट् । प्रत्यङ्गास्ते । णकारान्ताण्णुट् । वण्णास्ते । वण्णवोचत् । नकारान्ताण्णुट् । कुर्वणास्ते । कुर्वन्वोचत् । ङवणास्ते । ङवन्वोचत् । ङम् इति किम् । त्वमास्ते । ह्रस्वादिति किम् । प्राङ्गास्ते । भवानास्ते । अवीति किम् । प्रत्यङ्गुरीति । इह परमदण्डिनौ परमदण्डिनेति उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरपदस्य पदत्वं नास्तीति ङमुगन भवति । अथ वा उञ्चि च पदइत्यतः सप्तम्यन्तं पदइत्यनुवर्तते । तेन अजादौ पदे ङमुङ् भवति ॥

मय उजो वो वा ॥ ३३ ॥

मय उत्तरस्य उजो वा वकारादेशो भवति अचि परतः । शमुअस्तु वेदिः । शम्बस्तु वेदिः । तदु अस्य परेतः । तदुस्य परेतः । किमु आयपनम् । किम्बावपनम् । प्रष्टत्वादुजः प्रकृतिभावे प्राप्ते वकारो विधीयते । तस्यासि-
दुत्वादुलीति मो ऽनुस्वारो न भवति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

खरीत्यनुवर्त्तते । विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः । वृत्तश्चादयति । प्लुतश्चादयति । वृत्तष्टकारः । प्लुतष्टकारः । वृत्तस्थकारः । प्लुत-
स्थकारः । वृत्तश्चिनोति । प्लुतश्चिनोति । वृत्तष्टीकते । प्लुतष्टीकते । वृत्तस्तरति ।
प्लुतस्तरति ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

सर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति । शशाः तुरम् ।
पुरुषः तुरम् । अद्भिः प्सातम् । वासः सौमम् । पुरुषः त्सरुः । घनाघनः सौभ-
णश्चर्षणीनाम् । नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशविधानं विकारनि-
वृत्त्यर्थम् । तेन जिह्वामूलायोपध्मानीयो न भवतः ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृत्तः शेते । प्लुतः
शेते । प्लुतश्शेते । वृत्तः षण्डे । वृत्तष्ण्डे । वृत्तः साये । वृत्तस्साये ॥ शर्परे शरि
वा लोपो वक्तव्यः ॥ • ॥ वृत्ता स्यातारः । वृत्ताः स्यातारः । वृत्ताः स्यातारः ॥

कुप्वो ऋकृपौ च ॥ ३७ ॥

कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यं ऋकृप इत्येतावादेशौ
भवतः, चकाराद्विसर्जनीयश्च । वृत्तः करोति । वृत्तः करोति । वृत्तः खनति ।
वृत्तः खनति । वृत्तः पचति । वृत्तः पचति । वृत्तः फलति । वृत्तः फलति ।
कपावुज्वारणार्थौ । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेतावादेशौ । विसर्जनीयस्य स
इत्येतस्मिन्प्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकं, शर्परे विसर्जनीय इत्येतत् न
बाध्यते । वासः सौमम् । अद्भिः प्सातम् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो
ऽभावादुत्तरस्वेति शर्परे विसर्जनीय इत्येतदेव भवति । केचित्तु एतदर्थं योग-
विभागं कुर्वन्ति । कुप्वोः । शर्परयोः विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भव-
ति । किमर्थमिदम् । ऋकृपौ चेति वक्ष्यति तद्बाधनार्थमिति ॥

सोपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्ञ्चोरपदाद्योः परतः । पाशक-
ल्यककाम्येषु । थाप्ये पाशप् । पयस्याशम् * । इषदपरिसमाप्नौ । कल्पप् । पय-
स्कल्पम् । यशस्कल्पम् । प्रागिवास्कः । पयस्कम् । यशस्कम् । काम्यच्च । पय-
स्काम्यति । यशस्काम्यति । अपदादाविति किम् । पयः कामयते । पयः पिबति ॥
सोपदादावित्यनव्यस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रातःकल्पम् । पुनः-
कल्पमिति । रोः काम्ये नियमार्यम् ॥ * ॥ रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थं
वक्तव्यम् । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । इह मा भूत् । गीःकाम्यति । धूःकाम्यति ।
उपध्मानीयस्य कवर्गे परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयो-
जनमुज्झिरुपध्मानीयोपधः पप्रतइति दर्शने अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् ॥

इणः षः ॥ ३६ ॥

अपदादाविति वर्त्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षकारादेशो भवति
कुप् रपदाद्योः परतः । पाशकल्पककाम्येषु । पाश । सर्पिष्पाशम् । यजुष्पाशम् ।
कल्प । सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । क । सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । काम्य । सर्पि-
ष्काम्यति । यजुष्काम्यति । अपदादावित्येव । अग्निः करोति । वायुः करोति ।
अग्निः पचति । वायुः पचति । कुप्ञ्चोरित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं
स इति इणः ष इति च वर्त्तते तत्र य इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य षकारो
भवत्यन्यस्य सकारो भवति ॥

नमस्युरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्युरस् इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति
कुप्ञ्चोः परतः । नमस्कृत् । नमस्कृत्तुम् । नमस्कृत्तव्यम् । गत्योरिति किम् ।
पूः पुरो पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य सकार आदेशो
भवति कुप्ञ्चोः परतः । निर्दुर्बहिरविष्टतुरप्रादुस् । निस् । निष्कृतम् । निष्पी-
तम् । दुस् । दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । बहिस् । बहिष्कृतम् । बहिष्पीतम् । आ-
विस् । आविष्कृतम् । आविष्पीतम् । चतुष्कृतम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कन्द-
लम् । चतुष्कलम् । प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्ययस्येति किम् । अग्निः
करोति । वायुः करोति । मातुः करोति । पितुः करोति । अत्र रात्सस्येति
सकारलोपे कृते रेफस्य यो विसर्जनीयस्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् षत्वं प्राप्नो-
ति । कस्कादिषु तु भातुषु त्रयहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तत्वात् षत्वप्रतिषेधस्य ॥

पुम्मुहुसोः प्रतिषेधोवक्तव्यः ॥ * ॥ पुंस्कामा । मुहुस् कामा । * नैष्कल्यम् ।
दौष्कल्यम् । नि ३ ष्कलम् । दु ३ ष्कलम् । दु ३ ष्युषः । बहिरङ्गलक्षणायां वृत्ति-
प्राप्तयोरसिद्धत्वात्पत्वं प्रवर्त्तते ॥

तिरसोन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुष्वाः परतः ।
तिरस्कृता । तिरस्कृतेत्यम् । तिरःकृता । तिरःकृतेम् । तिरःकृतेत्यम् । गतेरि-
त्येव । तिरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वर्थे ॥ ४३ ॥

ष इति संबद्धान्ते । द्विस् त्रिस् चतुर् इत्येतेषां कृत्वर्थे वर्त्तमानानां
विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुष्वाः परतः । द्विः करोति ।
द्विष्करोति । त्रिः करोति । त्रिष्करोति । चतुष्करोति । चतुः करोति । द्विः
पचति । द्विष्पचति । त्रिः पचति । त्रिष्पचति । चतुः पचति । चतुष्पचति ।
कृत्वर्थेइति किम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कण्टकम् । पूर्वेण नित्यं षत्वं भवति ।
इदुदुपधस्येन्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वर्थविशेषेण च पदेन विसर्जनीये विशेष्य-
भावे द्विस्त्रिश्चतुरिति शक्यमकर्त्तुम् ।

कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।

षत्व विभाषया भून्ननु सिद्धं तच्च पूर्वेण ॥

सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वर्थे ।

लुप्ते कृत्वर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ।

एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।

अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वर्थः कश्चिदप्यस्ति ।

अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।

चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ।

तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।

प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥

एवं च क्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्यहणे चतुःशब्दस्य कृत्वर्थे ऽपि वर्त्तमा-
नस्य पूर्वेणैव नित्यं षत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्य ॥

* पुस्तकान्तरे मुहुःकामेति पाठः, स एव च युक्तः, अत एव पदमञ्जरीं मुहुःकामे-
ति प्रतीकमुपादाय कुष्वा ष्कलं चेत्येव एव विधिर्भगति क्व चित् मुहुस्कामेति पठ्यते,
सोऽप्याठः, नञ्च सत्यसंभवः सूत्रवार्तिकयोरनिबद्धत्वादित्युक्तम् ।

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

ष इति संबद्ध्यते । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां षकारादेशो भवति सामर्थ्ये कुव्वाः परतः । सर्पिः करोति । सर्पिः करोति । यजुः करोति । यजुष्करोति । सामर्थ्ये इति किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिबत्वमुदकम् । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । न पुनरेकार्थाभावः उभयं वा ॥

नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्यस्य ॥ ४५ ॥

इसुसोरिति वर्त्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्यस्य नित्यं षत्वं भवति कुव्वाः परतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । सर्पिष्पानम् । धनुष्कलम् । अनुत्तरपदस्यस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । परमधनुःकपालम् । पूर्वसूत्रेण विकल्पोप्यत्र न भवति । एतदेवानुत्तरपदस्यस्येति वचनं ज्ञापकमिसुसोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरित्ययं नियमो न भवति । तेन वाक्येपि । परमसर्पिष्करोति । परमसर्पिः करोति । इसुसोः सामर्थ्ये इत्येतद्वर्तते । व्यपेक्षा च तत्र सामर्थ्यमाश्रितमिति समासे न भवति ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासे ऽनुत्तरपदस्यस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृ कर्म कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णी इत्येतेषु परतः । कृ । अयस्कारः । पयस्कारः । कर्म । अयस्कामः । पयस्कामः । कंस । अयस्कंसः । पयस्कंसः । कुम्भ । अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पात्र । अयस्यात्रम् । पयस्यात्रम् । अयस्यात्री । पयस्यात्री । कुशा । अयस्कुशा । पयस्कुशा । कर्णी । अयस्कर्णी । पयस्कर्णी । शुनस्कर्ण इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम् । गीः कारः । धूःकारः । तपरकरणं किम् । भाःकरणम् । भास्कार इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अनव्ययस्येति किम् । श्वःकारः । पुनःकारः । समासइत्येव । यशः करोति । पयः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमपयःकारः । परमपयःकामः ॥

अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधश् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासे ऽनुत्तरपदस्यस्य सकारादेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अधस्पदी । शिरस्पदी । समासइत्येव । अधः पदम् । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमशिरःपदम् । अधस्पदमिति मयूष्यंसकादित्वात्समासः ॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः षकारो वा यथायोगमादेशो भवति कुष्वोः परतः । कस्कः । कौतस्कृतः । कुत आगत इत्यण् । भ्रातृषुचः । शुनस्कणः । सद्यस्कालः । सद्यस्क्रीः । क्रीणातिरयं संपदादित्वात्किप्प्रत्ययः । तत्र भवः क्तुः । साद्यस्कः । कांस्कान् । क्रानामेडितइति हत्वमत्र । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बर्हिष्पूलम् । यजुष्यात्रमित्येषां पाठ उत्तरपदस्यस्यापि षत्वं यथा स्यादिति । परमसर्पिः फलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणदिति पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्तौ च निन्यं समासे ऽनुत्तरपदस्येत्यत्र परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । अयस्काण्डः । मेदस्मिण्डः । अविहितलक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः ॥

कृन्दसि वा ऽप्राप्तेडितयोः ॥ ४९ ॥

कृन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुष्वोः परतः प्रशब्दं आप्तेडितं वर्जयित्वा । अयःपात्रम् । अयस्यात्रम् । विश्वतः पात्रम् । विश्वतस्यात्रम् । उरणःकारः । उरणस्कारः । अप्राप्तेडितयोरिति किम् । अग्नीःप्र विद्वान् । परुषः परुषः परि ॥ सूर्यरश्मिहरिकेशः पुरस्तात् । स नः पावक इत्येवमादिषु सर्वे विधयश्चकृन्दसि विकल्प्यन्तइति सत्त्वं न भवति ॥

कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥

कः करत् करति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति कृन्दसि विषये । कः । विश्वतस्कः । करत् । विश्वतस्करत् । करति । पयस्करति । कृधि । उरणस्कृधि । कृत । सदस्कृतम् । अनदितेरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥

कृन्दसीत्येष । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ परतः अध्यर्थे । दिवस्पति प्रथमं जज्ञे । अग्निर्हिमवतस्पति । दिवस्पति । महस्पति । पञ्चम्या इति किम् । अहिरवि भोगैः पर्येति बाहुम् । पराविति किम् । हभ्यो वा एतज्जोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत् । अद्वयर्थेइति किम् । दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्भूतम् । अत्र परिः सर्वतोभावे अध्यर्थः उपरिभावः ॥

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो भवति कृन्दसि विषये । दिवस्यातु । राजस्यातु । न च भवति । परिषदः पातु ॥

षष्ठ्याः पतिपुत्तपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

षष्ठीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्त पृष्ठ पार पद पयस्

पोष इत्येतेषु परतः छन्दसि विषये । वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये । पुत्र ।
दिवस्पृत्राय सूर्याय । पृष्ठ । दिवस्पृष्टे धावमानं सुपर्णम् । पार । अगन्म तमस-
स्वारम् । पद । इहस्पदे समिध्यसे । पयस् । सूर्यं चतुर्दिवस्पयः पोष । राय-
स्पोषं यजमानेषु धत्तम् । षष्ठा इति किम् । मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परत-
श्छन्दसि विषये । इडायास्पतिः । इडायाः पतिः । इडायास्पृत्रः । इडायाः
पुत्रः । इडायास्पृष्टम् । इडायाः पृष्ठम् । इडायास्वारम् । इडायाः पारम् ।
इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पयः । इडायाः पयः । इडायाः
पोषम् । इडायास्पोषम् ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्तः । अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदि-
तव्यम् । आपादपरिसमाप्तेः । वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप ।
अग्निषु । वायुषु । अपदान्तस्येति किम् । अग्निस्तत्र । आयुस्तत्र । ष इत्येवं
सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणं ठकारार्थम् । अकृद्वम् । चकृद्वे ॥

सहेः साढः सः ॥ ५६ ॥

सहेर्दुतोः साङ्गपस्य यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । जला-
बाट् । तुराबाट् । पृतनाबाट् । सहेरिति किम् । सह डेन वर्तते सडस्तस्या-
पत्यं साहिः । साङ्ग्रहणं किम् । यज्ञस्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् ।
जलासाहम् । तुरासाहम् । स इति किम् । आकारस्य मा भूत् ॥

इण्कोः ॥ ५७ ॥

इण्कोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदुत्थामः इणः कवर्गाख्ये-
त्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु ।
कर्तृषु । हर्तृषु । गीर्षु । धूर्षु । वातु । त्वत्तु । इण्कोरिति किम् । दास्यति । असौ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि ॥ ५८ ॥

नुम्व्यवायेपि विसर्जनीयव्यवायेपि शर्व्यवायेपि इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य
मूर्द्धन्यादेशो भवति । व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धान्ते । नुम्व्यवाये तावत् ।
सर्पिषि । यजुषि । हविषि । विसर्जनीयव्यवाये । सर्पिषु । यजुषु । हविषु ।
सर्व्यवाये । सर्पिषु । यजुषु । हविषु । नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये वत्वमि-
ष्यते न समस्तैः ॥ तेनेह न भवति । निस्से । निस्स्व इति । खिसि नुम्बन-
इत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्र हि नुमा सकारेण च शरा व्यवधानम् ॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५६ ॥

मूर्धन्य इति वर्तते स इति च । आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन संब-
 द्यते । आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकारः इणकोरुत्तरस्तस्य मूर्धन्यो
 भवति आदेशः । आदेशस्य तावत् । सिषेव । सुष्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु ।
 वायुषु । कर्तृषु । हर्तृषु । इन्द्रे । मा वक्ष्यत् । स देवान्यत्तदिति व्यपदेशिष्व-
 वात्प्रत्ययस्येति षष्ठ्यं भवति । यजतेर्वहतेश्च पञ्चमलकारे परस्मैपदप्रथमैकव-
 चनदकारलोपः लेटोडाटावित्यट् सिञ्जहुलं लेटीति सिप्, ततः सिद्धं यच्चत्,
 वच्चत्, इति ॥

शासिवसिघसीनां च ॥ ६० ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषां च इणकोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवति ।
 अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । शिष्टः । शिष्टवान् । वसि ।
 उषितः । उषितवान् । उषित्वा । घसि । जत्तुः । जतुः । घसिभसोरित्युप-
 धालोपः । जत्तवमीमदन्त पितरः । अनादेशार्थं वचनम् । घसिर्यदप्यादेशः
 सकारस्त्वादेशो न भवति । इणकोरित्येव । शास्ति । वसति । जघास ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥

स्तौतिण्यन्तानां च षण्भूते सनि परतः अभ्यासादिण उतरस्य आदेश-
 सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । तुष्टूषति । ण्यन्तानाम् । सिषेवयिषति । सिष-
 ज्ञयिषति । सुष्वापयिषति । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्तौतिण्योरेव षण्य-
 भ्यासादथवा स्यादन्यस्य मा भूत् । सिसिचति । सुसूषति । एवकारकराणिभृ-
 त्तोवधारणार्थम् । स्तौतिण्याः षण्येवेति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न
 स्यात् । इह च स्यादेव । सिसिचतीति । षणीति किम् । अन्यत्र नियमो मा
 भूत् । सिषेव । को विनतेनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुषुप्सति ।
 तिष्टासति । कः सानुबन्धे ऽनुरोधः । षशब्दमात्रे नियमो मा भूत् । सुषुषि-
 षदन्त्रम् । * अभ्यासादिति किम् । अभ्यासस्य या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा
 स्याद्भूतोऽर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् † । प्रतीषिषति । अधीषिषति ॥

सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥

स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि षभूते परतो ऽभ्यासादुत्त-
 रस्य सकारस्य सकारादेशो भवति । स्विदि । सिस्वेदयिषति । स्वदि । सिस्वा-
 दयिषति । सहि । सिसाहयिषति । सकारस्य सकारवचनं मूर्धन्यनित्यस्यैव ॥

* स्वपेलिंटि घासः सद्धति रूपमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† आतोरित्यत्र द्वितीयेति पाठान्तरम् ।

प्राक्सितादङ्गव्याये ऽपि ॥ ६३ ॥

सेषसितेति वक्ष्यति प्राक्सितसंशब्दनाद्वदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रा-
ङ्गव्यायेऽपि मूर्ध्न्या भवतीत्येवं तद्वदितव्यमपिशब्दादनङ्गव्यायेऽपि । वक्ष्यति ।
उपसर्गात्सुनोतिसुवतीति वत्वम् । अभिषुणोति । परिषुणोति । विषुणोति ।
निषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । व्यषुणोत् । न्यषुणोत् ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक् सितानि वक्ष्यन्ते उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र स्थासेनयसेधेति स्थाद-
यस्तेषु स्थादिषु प्राक् सितसंशब्दनाद् अभ्यासेन व्यत्राये मूर्ध्न्या भवत्यभ्यास-
सकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यत्राये परितष्ठौ । अबोपदे-
शार्थं च । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च ।
अभितष्ठौ । षणि प्रतिषेधार्थं च । अभिषिषति । परिषिषति । अभ्यास-
स्येति वचनं नियमार्थं स्थादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्ध्न्या भवति नान्यत्र ।
अभिसूषति । अभिसिषासति ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्थितिस्तौतिस्तोभतिस्था- सेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥

मूर्ध्न्य इति वक्ष्यते स इति च । उपसर्गात्स्याच्चिमित्तादुत्तरस्य सुनोति
सुवति स्थितिस्तौति स्तोभति स्था सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषां
सकारस्य मूर्ध्न्यादेशो भवति । सुनोति । अभिषुणोति । परिषुणोति । अभ्य-
षुणोत् । पर्यषुणोत् । सुवति । अभिषुवति । परिषुवति । अभ्यषुवत् । पर्यषु-
वत् । स्थति । अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । स्तौति । अभि-
ष्टौति । परिष्टौति । अभ्यष्टौत् । स्तोभति । अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अभ्य-
ष्टोभत । पर्यष्टोभत । स्था । अभिष्टास्यति । परिष्टास्यति । अभ्यष्टात् । पर्य-
ष्टात् । अभितष्ठौ । परितष्ठौ । सेनय । अभिषेणयति । परिषेणयति । अभ्यषेण-
यत् । पर्यषेणयत् । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । सेध । अभिषेधति ।
परिषेधति । अभ्यषेधत् । पर्यषेधत् । सिच । अभिषिञ्चति । परिषिञ्चति ।
अभ्यषिञ्चत् । पर्यषिञ्चत् । अभिषिषिषति । परिषिषिषति । सञ्ज । अभि-
षजति । परिषजति । अभ्यषजत् । पर्यषजत् । अभिषिषङ्गति । परिषिषङ्गति ।
स्वञ्ज । अभिष्वजते । परिष्वजते । अभ्यष्वजत । पर्यष्वजत । अभिषिष्वङ्गते ।
परिषिष्वङ्गते । सेध इति शब्धिकरणनिर्देशः सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति
किम् । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । निर्गताः सेचका अस्माद्वैशाचिः से-
चको देय इति । नायं सिचेरुपसर्गः अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोतिं प्रति

क्रियायोगः किं तर्हि साधकीयं प्रति । अभिषावयतीत्यत्र तु मुनोतिमेव प्रति
क्रियायोगो न सावयतिमिति बत्वं भवति ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सद्रेः सकारस्य उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य मूर्धन्य आदेशो भवति ।
निषीदति । विषीदति । न्यषीदत् । व्यषीदत् । निषसाद । विषसाद । अप्र-
तिरिति किम् । प्रतिसीदति ॥

स्तम्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । स्तम्भेः सकारस्य उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य
मूर्धन्य आदेशो भवति । अभिष्टभाति । परिष्टभाति । अभ्यष्टभात् । पर्यष्ट-
भात् । अभितष्टम्भ । परितष्टम्भ । अप्रतिरित्येतदिह नानुवर्तते तेनैतदपि
भवति । प्रतिष्टभाति । प्रत्यष्टभात् । प्रत्यतितष्टम्भ ॥

अवाञ्छालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तम्भेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । आल-
म्बनेर्धे आविदूर्ये च । आलम्बनमाश्रयणम् । अविदूरस्य भाव आविदूर्यम् ।
आलम्बने तावत् । अवष्टभ्यास्ते । अवष्टभ्य तिष्ठति । आविदूर्ये । अवष्टभ्या
सेना । अवष्टभ्या शरत् । आलम्बनाविदूर्ययोरिति किम् । अवस्तब्धो वृषलः
शीतेन । अनिणर्थ आरम्भः ॥

वैश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥

वैश्च उपसर्गादवाञ्छात्तरस्य भोजनार्थं स्वनतेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो
भवति । विष्वणति । व्यष्वणत् । विषष्वाण । अवष्वणति । अवाष्वणत् ।
अवषष्वाण । अभ्यवहारक्रियाविशेषोभिधीयते । यत्र स्वननमस्ति । भोजन-
इति किम् । विस्वनति मृदङ्गः * ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुद्वस्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गभ्य उत्तरेषां सेव सित सय सिबु सह सुद्व
स्तु स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्धन्य आदेशो भवति । परिषेवते । निषेवते ।
विषेवते । पर्येवते । व्यषेवते । न्यषेवते । परिषिवेविषते । विषिवेविषते ।
निषिवेविषते । सित । परिषितो, विषितो, निषितः । सय । परिषयो, निषयो,
विषयः । सिबु । परिषीव्यति । निषीव्यति । विषीव्यति । पर्येषीव्यत् । न्यषी-
व्यत् । व्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । न्यसीव्यत् । व्यसीव्यत् । सह । पारषहते ।

* अवस्वनति दीर्घेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

निषहत । विषहत । पर्यषहत । न्यषहत । व्यषहत । पर्यसहत । न्यसहत । व्यसहत । सुट् । परिष्करोति । पर्यष्करोत् । स्तु । परिष्ठौति । निष्ठौति । विष्ठौति । पर्यष्ठौत् । न्यष्ठौत् । व्यष्ठौत् । पर्यस्तौत् । न्यस्तौत् । व्यस्तौत् । ष्वञ्ज । दंशसञ्जस्वञ्जामिति नलोपः । परिष्वजते । विष्वजते । निष्वजते । पर्यष्वजत । पर्यस्वजत । पूर्वणैव सिद्धे स्तुस्वञ्जियहणमुत्तरार्थम् । अङ्ग्रवाये विभाषा यथा स्यात् ॥

सिवादीनां वाङ्मव्यवायेपि ॥ ७१ ॥

अनन्तरसूत्रे सिव्सहसुट्स्तुस्वञ्जामिति सिवादयः । सिवादीनामङ्ग्रवायेपि परिनिविभ्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । तथा चैवोद्गाहृतम् * ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिष्यन्दते । तैलम् । निष्यन्दते । अनुस्यन्दते । विस्यन्दते । परिस्यन्दते । अभिस्यन्दते । निस्यन्दते । अप्राणिष्विति किम् । अनुस्यन्दते मत्स्य उदके । प्राण्यप्राणिष्वयस्यापि स्यन्दतेरथं विकल्पो भवति । अनुष्यन्दते मत्स्योदके । अनुस्यन्दते । अप्राणिष्विति पर्युदासोऽयं न प्रसज्य प्रतिषेधः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥

वेरूपसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्द्धन्यो वा भवति अनिष्ठायाम् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विष्कन्तव्यम् । विस्कन्तव्यम् । अनिष्ठायामिति किम् । विस्कन्नः ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥

परिशब्दाच्चोत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । परिस्कन्ता । परिस्कन्तुम् । परिस्कन्तव्यम् । पृथग्योगकरणसामर्थ्यादनिष्ठायामित्येतच्चानुवर्त्तते । परिष्करणः । परिस्कन्नः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्द्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु । पूर्वण्य मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः । अस्ति निपातनम् । अथ वा निष्ठातकारस्य लोपः, भरतग्रहणं प्राच्यविशेषणम् ॥

* क्व चित्युक्तके पूर्वसूत्रोदाहृतान्यद्व्यटितानि रुपायप्रवेष्टाहृतानि ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्याः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति । स्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । निस्फुलति । निष्फुलति । विस्फुलति । विष्फुलति ॥

विः स्कभ्नातेर्भित्यम् ॥ ७७ ॥

वेहत्तरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्कभ्नाति । विष्कभ्मिता । विष्कभ्मितुम् । विष्कभ्मितव्यम् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते । इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । औषीद्वम् । षौषीद्वम् । लुङ् । अच्योद्वम् । अणोद्वम् । लिट् । अङ्गद्वे । इणकोरिति वर्त्तमाने पुनरिगग्रहणं कवर्मनिवृत्त्यर्थम् । षवीध्वं । यवीध्वं । षीध्वंलुङ्लिटामिति किम् । स्तुध्वे । अस्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् । परिवेविषीध्वम् । अर्थग्रहणद्वयादपि सिद्धं तत्तु नाश्रितम् ॥

विभाषेतः ॥ ७९ ॥

इणः परस्मादित उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति विभाषा । लविषीद्वम् । लविषीध्वम् । पविषीद्वम् । पविषीध्वम् । लुङ् । अलविद्वम् । अलविध्वम् । लिट् । ललुविध्वे । ललुविद्वे । इण इत्येव । आसिषीध्वम् । अयेह कथं भवितव्यम् उपदिदीयद्वे । के चिदाहुः । इणन्ताङ्गादुत्तरस्य इट् आनन्तर्यं युठा व्यवहितमिति न भवितव्यं ठत्वेनेति । अपरेषां दर्शनमङ्गादिति निवृत्तमिष इत्यनुवर्त्तते ततश्च यकारादेव इणः परानन्तर इडिति पठे भवितव्यं मूर्द्धन्येनेति ॥

समासेकुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याकुनेहत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति समासे । अकुनेः सङ्गः अकुलिषङ्गः । अकुलिषङ्गा यवागूः । अकुलिषङ्गे नाः सादयति । समासरति किम् । अकुले सङ्गं पश्य ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोहत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । भीरुस्थानम् । समास इत्येव । भीरो स्थानं पश्य ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमः ॥ अग्नेर्दूर्धात्सोमस्येष्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्निसोमौ माणवकौ । तथा च ज्योतिरग्निः सोमो लता-विशेषः । अग्निसोमौ तिष्ठतः । समा इत्येव । अग्ने सोमः ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासइत्येव । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति । मातृष्वसा । पितृष्वसा ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतद्वहणम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विसर्जनीयान्तात्सकारान्ताच्च षत्वं भवति । समासइत्येव । वाक्ये मा भूत् । मातुः स्वसेत्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निस् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम् । अभिनिष्ठानोवर्णः । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो विसर्जनीयः * । शब्दसंज्ञायामिति किम् । अभिनिस्तनति मृदङ्गः † । समासइत्यतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्चरः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्याचिमितात्प्रादुर्शब्दाज्जोत्तरस्य यकारपरस्याचपरस्य चास्ति-सकारस्य मूर्द्धन्या भवति । अभिषन्ति । निषन्ति । विषन्ति । प्रादुःषन्ति । अभिष्यात् । निष्यात् । विष्यात् । प्रादुःष्यात् । उपसर्गादिति किम् । दधि स्यात् । मधु स्यात् । अस्तीति किम् । अनुसृतम् । विसृतम् । अथासत्यपि अस्तियहणे सकारमेव प्रति उपसर्ग आश्रीयते । प्रादुः शब्दस्य च कृध्वस्ति-ष्वेव प्रयोग इत्यन्यत्राप्रसङ्गः । तथाप्येतत्प्रत्युदाहर्तव्यम् । अनुसूते अनुसूः ।

* विसर्जनीयस्येवा संज्ञेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† क्वचिदिदं नास्ति ।

अनुस्वोपत्यं आनुसेयः शुभादित्वाद्भृक् । ठे लोपे कद्वा इत्युवर्णलोपः । यच्चर
इति किम् । निस्तः । विस्तः । प्रादुस्तः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु वि निर दु इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य
मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो रृह्यते । सुषुप्तः । निःषुप्तः ।
दुःषुप्तः । सूतिरिति स्वरूपग्रहणम् । शुषूतिः । विषूतिः । निःषूतिः । दुःषूतिः ।
सम । सुषमम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् ।

सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूर्द्धिसुष्यापेति केन न ।

हलादिशेषान्न सुषिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥

स्यादीनां नियमो नात्र प्राक्छितादुत्तरः सुपिः ।

अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥

पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने इति कृते षत्वे ततो द्विवचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले
गम्यमाने । निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्त्तने । नद्यां स्नातीति
नदीष्णाः । सुपि स्य इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । कौशलइति किम् ।
निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नातः इति ॥

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥

प्रतिष्णातमिति निपात्यते । सूत्रं चेद्वर्तति । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्ध-
मित्यर्थः । प्रतिस्नातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये । कपिष्ठलो नाम यस्य स कापि-
ष्ठलिः पुत्रः । गोत्रइति किम् । कपेः स्थलं कपिस्थलम् ॥

प्रष्ठो ऽग्रगामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ठ इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये । प्रतिष्ठतइति प्रष्ठो ऽश्वः ।
अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रगामिनीति किम् । प्रस्थे हिमवतः पुण्ये । प्रस्थो
व्रीहीणाम् ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्तृणातेः

बत्वं निपात्यते । विष्टरो वृत्तः । विष्टरमासनम् । वृत्तासनयोरिति किम् ।
शौलपिवाक्यस्य विस्तरः * ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ६४ ॥

विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वात्स्तु इत्येतस्माद्वातोः छन्दोनाम्नि
चेत्येवं विहित इति विष्टर इत्यपि प्रकृते विष्टार इत्यत्र विज्ञायते । विष्टार-
पङ्क्तिः छन्दः । विष्टारो बृहतीछन्दः । छन्दोनाम्नीति किम् । पठस्य विस्तरः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ६५ ॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गविष्टिरः ।
युधिष्टिरः । गोशब्दादहलन्तादपि एतस्मादेव निपातनात्सप्रम्या अलुभभवति ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ६६ ॥

वि कु शमि परि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति
विष्टलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥

**अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कुशुमञ्जि-
पुञ्जिपरमेबर्हिर्द्विव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ६७ ॥**

अम्ब अम्ब गो भूमि सव्य अप द्वि त्रि कु शेकु शङ्कु अङ्कु मञ्जि
पुञ्जि परमे बर्हिस् द्विवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थशब्दसकारस्य मूर्द्धन्या-
देशो भवति । अम्बष्ठः । आम्बष्ठः । गोष्ठः । भूमिष्ठः । सव्येष्ठः । अपष्ठः ।
द्विष्ठः । त्रिष्ठः । कुष्ठः । शेकुष्ठः । शङ्कुष्ठः । अङ्कुष्ठः । मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः ।
परमेष्ठः । बर्हिष्ठः । द्विविष्ठः । अग्निष्ठः ॥ स्यास्थिन्स्यूनामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ सव्येष्ठाः । परमेष्ठी । सव्येष्ठा सारथिः ॥

सुषामादिषु च ॥ ६८ ॥

सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । शोभनं साम
यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः । निष्णामा । दुष्येधः । सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीय-
संज्ञकत्वाच्चिदुरशब्दयोश्च क्रियान्तरविषयत्वादानुपसर्गत्वे सति पाठोप्यम् ।
सेधतेर्गताविति वा प्रतिषेधबाधनार्थः । सुषन्धिः । दुःषन्धिः । निषन्धिः ।
सुष्ठु । दुष्ठु । तिष्ठतेरुक्तादिष्वेतौ व्युत्पाद्यते । गौरिषण्यः संज्ञायाम् ।
ह्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । प्रतिष्ठाका । प्रतिष्ठा-
शब्दादयं कन्मत्ययः । जलापाहम् । नौषेवनम् । दुन्दुभिषेवनम् ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ६९ ॥

एकारपरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति इयकोहतरस्यागकारात्परस्य संज्ञायां विषये । हरिषेणः । वारिषेणः । वानुषेणी । इतीति किम् । हरिस-
क्यम् । संज्ञायामिति किम् । पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेनो राजा । अगादिति
किम् । विष्वक्सेनः । इयकोरित्येव । सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद्
मूर्धन्या भवति । रोहिण्येषेणः । रोहिण्यसेनः । भरण्याषेणः । भरण्यासेनः ।
अगकारादित्येव । शतभिषक्सेनः । अविहितलक्षणे मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः । तर
तम तय त्व तल् तस् त्यप् एतानि प्रयोजयन्ति । तर । सर्पिष्टरम् । यजुष्ट-
रम् । तम् । सर्पिष्टमम् । यजुष्टमम् । तय । चतुष्टये ब्राह्मणानां निकेताः ।
त्व । सर्पिष्टम् । यजुष्टम् । तल् । सर्पिष्टा । यजुष्टा । तस् । सर्पिष्टो यजुष्टः ।
त्यप् । आविष्टो वद्धंते । ह्रस्वादिति किम् । गीस्तरा । धूस्तरा । तादाविति
किम् । सर्पिस्साद्ववति । प्रत्ययसकारस्य स्यात्पदाद्वोरिति सत्यपि प्रतिषेधे
प्रकृतिसकारस्य स्यात् । तद्धितइति किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ भिन्दुस्तराम् । क्षिन्दुस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निसः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तपतौ परतानासेवनेर्धे । आसेवनं
पुनःपुनःकरणम् । निष्टपति सुवर्णम् । सङ्गदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । अनासेवनइति
किम् । निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । पुनः पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । निष्टप-
रतो निष्टप्रा अरातय इत्यत्र सदप्यासेवनं न विवक्ष्यते । छान्दसो वा वर्णविकारः ॥

युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् ततत्तुस् इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्धन्यादेशो
भवति स चेत्सकारोन्तःपादं भवति । युष्मदादेशास्त्वं त्वां ते तव । अग्निष्टुं
नामासीत् । त्वा । अग्निष्टुं वद्धुंयामसि । ते अग्निष्टे विश्वमानय । तव ।
अपस्वग्ने सधिष्टव । तत् । अग्निष्टद्विश्वमापृणाति । ततत्तुस् । व्यावापृथिवी
निष्टतत्तुःषु । अन्तःपादमिति किम् । नित्यमात्मनो विदाभूदग्निस्तस्युनराह
जातवेदे विचर्षणिः ॥

यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्तत्तुःषु परतः एकेषामाचार्याणां मतेन सकारस्य

मूर्ध्वन्यादेशो भवति । अर्चिर्भिष्टुम् । अर्चिर्भिस्त्वम् । अग्निष्टेयम् ।
यम् । अग्निष्टत् । अग्निस्तत् । अर्चिर्भिष्टतनुः । अर्चिर्भिस्ततनुः ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥

एकेषामिति वर्त्तते । स्तुतस्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये
मूर्ध्वन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्टुतस्य । त्रिभिस्तुतस्य ।
गोष्टोमं षोडशिनम् । गोस्तोमं षोडशिनम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थ-
मिदम् ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

छन्दसीति वर्त्तते एकेषामिति च । पूर्वपदस्यात्रिमित्तादुत्तरस्य सकारस्य
मूर्ध्वन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन । द्विषन्धिः ।
त्रिषन्धिः । द्विसन्धिः । त्रिसन्धिः । मधुष्ठानम् । मधुस्थानम् । द्विषाहस्रं
चिन्वीत । द्विसाहस्रं चिन्वीत । असमासेपि यत्पूर्वपदं तदपीह दृश्यते । त्रिःष-
मृदुत्वाय । त्रिःषमृदुत्वाय ॥

सुजः ॥ १०७ ॥

सुजिति निपात इह दृश्यते तस्य पूर्वपदस्यात्रिमित्तादुत्तरस्य मूर्ध्वन्या-
देशो भवति छन्दसि विषये । अभीषुणः सखीनाम् । ऊर्द्धं ऊषुणः । इकः
सुजीति दीर्घः । नश्च धातुस्योऽणुभ्य इति णत्वम् * ॥

सनेतेरनः ॥ १०८ ॥

सनेतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्ध्वन्यादेशो भवति । गोषाः । नृपाः ।
अन इति किम् । गोसनिं वाचमुदीरयन् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमि-
दम् । तत्र के चित्सवनादिपाठाद्गोसनिर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयि-
षतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनिषतेरप्रत्ययः । सिसनीरि त्यपरे ॥

सहेः पृतनत्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना अत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्ध्वन्यादेशो भवति ।
पृतनाषाहम् । अताषाहम् । के चिद्योगविभागं सहेरिति कुर्वन्ति । अतीष-
हमित्यत्रापि यथा स्यात् । अतिशब्दस्य पूर्वपदस्य संहितायामेतद्वीर्यत्वम् ।
अथयहे तु अतिसहमित्येव भवति । चकारेणुकसमुच्चयार्थः । तेन अतीषह-
मिति सिद्धम् ॥

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

* इकः सुजीति दीर्घः । नश्च धातुस्योऽणुभ्य इति णत्वमिति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि सृशि सृहि सवनादीनां च मूर्द्धन्या न भवति । रपर । विसंसिकायाः काण्डं जुहोति । विस्रब्धः कथयति । सृपि । पुरा क्रूरस्य विसृपः । सृजि । वाचो विसर्जनात् । सृशि । दिविसृशम् । सृहि । निसृह कथयति । सवनादीनाम् । सवने २ । सूते २ । सामे २ । सवनमुखे २ । किं स्यतीति किंसः । अनुसवनम् २ । गोसनिम् । अश्वसनिम् । पूर्वपदादिति प्राप्येः प्रतिषेधः । अश्वसनिग्रहणमनिणोपि प्रत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलापाहमश्वषाहमित्येतत्सिद्धं भवति । क्वचिदेवं गणपाठः । सवनेसवने । अनुसवने २ । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सामे २ । सूते २ । संवत्सरे २ । किंसम् २ । मुसलम् २ । गोसनिमश्वसनिम् ॥

सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥

सादिति चैतस्य पदादेश्च मूर्द्धन्यादेशो न भवति * । विभाषा साति क्तात्सर्ग्ये । प्रत्ययसकारत्वात्प्राप्तिः । पदादेश्चादेशसकारात् । सात् । अग्नि-सात् । दधिसात् । मधुसात् । पदादेः । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति ॥

सिचो यङि ॥ ११२ ॥

सिचः सकारस्य यङि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति । सेसिच्यते । अभिसे-सिच्यते । उपर्णादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सिचो यङीति । तस्मादयं प्रतिषेधः सर्वत्र भवति । यङीति किम् । अभिषिषितति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ वर्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । अभिसेधयति गाः । परिसेधयति गाः । गताविति किम् । शिष्यमकार्यात्प्रतिषेधयति ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तम्भेरिति प्राप्तं षत्वं प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोढः ॥ ११५ ॥

सहिरयं सोड्भूतो एह्यते तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । परि-सोढः । परिसोढुम् । परिसोढव्यम् । सोड्भूतग्रहणं किम् । परिग्रहते ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु सिवु सह इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविध्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिषिध्यते । स्तम्भु ।

* इत आरभ्यादेशसकारादित्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

पर्यंतस्तम्भत् । अभ्यतस्तम्भत् । सिवु । पर्यसीषिवत् । न्यसीषिवत् । सह ।
पर्यसीषहत् । व्यसीषहत् ॥ स्तम्भसिमुसहां वडि उपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
उपसर्गादया प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् । अभ्यासादया प्राप्तिस्तस्या
मा भूदिति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सुनोतेः स्यसनेः ॥ ११० ॥

सुनोतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः । अभिसो-
ष्यति । परिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् । सनि किमुदाहरणम् । सुसूषति ।
नैतदस्ति प्रयोजनं तत्रसौतिण्योरेव षण्यभ्यासादिति नियमाद् न भविष्यति ।
इदं तर्हि । अभिसुसूषते । एतदपि नास्ति । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति ।
नियमात् । इदंतर्ह्यभिसुसूषतेरप्रत्ययः अभिसुसूरित्युदाहरणमिति । अत्रहि
अन्वभूतो न भवतीत्यभ्यासात्माप्तिरस्ति । स्यसनेरिति किम् । सुषाव ॥

सदिष्वञ्जोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

सदि ष्वञ्जि इत्येतयोर्द्वौत्वौर्लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्धन्यो न
भवति । अभिषसाद । परिषसाद । निषसाद । विषसाद । परिषस्वजे ।
परिषस्वजाते । परिषस्वजिरे । अभिषस्वजे । स्वञ्जेः संयोगान्तादपि विभाषा
लिटः कित्त्वमिच्छन्तीति पठे ऽनुषङ्गलोपः ॥

निव्यभिभ्योऽव्यवाये वा कृन्दसि ॥ ११९ ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गाभ्य उत्तरस्य सकारस्याऽव्यवाये कृन्दसि
विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा । न्यषीदत्पिता नः । व्यषीदत्पिता नः ।
न्यसीदत् । व्यसीदत् । अभ्यषीदत् । अभ्यसीदत् । सदिस्वञ्जोरिति तदिह
नानुवर्तते । सामान्येनैव तद्वचनम् । व्यस्तौत् । न्यष्टौत् । अभ्यष्टौत् । अभ्य-
स्तौत् इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तावष्टुमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ अष्टुमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

रक्षाभ्यां नो ऋः समानपदे ॥ १ ॥

रेकसकाराभ्यामुत्तरस्य सकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्यो
चैकमित्तनिमित्तनौ भवतः । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् * । णकारात् । कुष्याति ।

* अथगुरुर्धमित्त्वधिकं पुस्तकान्तरे ।

पुष्पाति । मुष्पाति । षष्ठ्यहमुत्तरार्धे, ष्टुत्वेनैव हि सिद्धमेतत् । समानपद-
इति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति ॥ अर्वाणाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिसृ-
षाम् । घतसृषाम् । मातृषाम् । पितृषाम् । रश्रुतिसामान्यनिर्द्देशात्सिद्धम् ।
वर्णभक्त्या च व्यवधानेपि णत्वं भवतीति तुभ्रादिषु नृनमनवृत्तातिबह्वञ्च ज्ञाप-
कम् । अथ वा अर्वाणादपि णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

अटुप्वाङ्मुव्यवायेपि ॥ २ ॥

अट् कु पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यवायेपि रेफप्रकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य
यकार आदेशो भवति । अङ् व्यवाये तावत् । करणम् । हरणम् । किरिणा ।
गिरिणा । कुरुणा । मुसुणा । कवर्मव्यवाये । अर्केण । मूर्खेण । गर्गेण । अर्घेण ।
प्रवर्गव्यवाये । दर्पेण । रेफेण । गर्भेण । चर्मणा । वर्मणा । आङ् व्यवाये ।
पर्याणद्वम् । निराणद्वम् । अङ् व्यवायइति सिद्धे आङ् यहञ्च पदव्यवायइत्यस्य
प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुम्यवाये । वृंहणम् । वृंहणीयम् । नुम्यहणमनुस्वा-
रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन वृंहणं वृंहणीयमित्यत्रानुस्वारव्यवाये नुमभावेपि
णत्वं भवति । सत्यपि च नुमि यत्रानुस्वारो न श्रूयते तत्र न भवति । प्रेन्व-
नम् । प्रेन्वनीयमिति । व्यवायोपलक्षणार्थत्वाद्वादीनामिह व्यस्तैः समस्तैश्च
व्यवायेपि णत्वं भवति ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य मकारवर्जिताद् नकारस्य खकार आदेशो
भवति संज्ञायां विषये । दुणसः । वाद्रीणसः । खरणसः * । शूर्पेणसः । संज्ञा-
यामिति किम् । चर्मनासिकः । अग इति किम् । अगयनम् । के चिदेतच्चिय-
मार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात्संज्ञायामेव णत्वं नान्यत्रेति । समासपदेपि हि समान-
पदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावादस्ति पूर्वेण प्राप्तिरिति । स च नियमः पूर्वपदसंब-
न्धादुत्तरपदस्यस्यैव णत्वं निवर्तयति चर्मनासिक इति । न तद्विदुर्पूर्वपदस्यस्य ।
खारपायणः । मातृभोगीणः करणप्रिय इति । अग इति योमक्षिभागेन खत्वप्रति-
षेधो न नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यद् नित्यं पदं तत्स-
मानपदमित्याश्रयन्ति समानग्रहणात् । तेषामप्राप्तमेव णत्वमनेन सिधीयते ।
समासे हि पूर्वपदोत्तरपदविभागादसमानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात्संज्ञामिति वसते । पुरसा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटरा
ग्रे इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य खकारादेशो भवति संज्ञायां

विषये । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोट-
रावणम् । अयेवणम् । सिद्धे सत्याम्भो नियमार्थः । एतेभ्य एव परस्य वनन-
कारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति । कुबेरवनम् । शतधारावनम् ।
असिपत्रवनम् ॥

प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षामकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्या- संज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र निर अन्तर शर इत्तु प्लक्ष आम्र कार्ष्य खदिर पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्त-
रस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्र । प्रवणे यष्ट-
व्यम् । निर । निर्वणे प्रतिधीयते । अन्तर । अन्तर्वणे । शर । शरवणम् । इत्तु ।
इत्तुवणम् । प्लक्ष । प्लक्षवणम् । आम्र । आम्रवणम् । कार्ष्य । कार्ष्यवणम् ।
खदिर । खदिरवणम् । पीयूक्षा । पीयूक्षवणम् ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । औषधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तत्स्थानिमि-
त्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । औषधिवाचिभ्यस्ता-
वत् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । मूर्धावणम् । मूर्धावनम् । वनस्पतिभ्यः । शिरी-
षवणम् । शिरीषवनम् । बदरीवणम् । बदरीवनम् ॥ द्वात्तरच्यतरेभ्य इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । देवदारुवनम् । भद्रदारुवनम् ॥ इरिकादिभ्यः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इरिकावनम् । तिमिरकावनम् । सत्यपि भेदे वृत्तव-
नस्पत्यारिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

फलो वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

औषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

अह्नेदन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्याह्ने नकारस्य णकार आदेशो
भवति । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । अदन्तादिति किम् । निरह्णः । दुरह्णः । अह्नेह्ण
एतेभ्य इत्यह्नादेशः । अन्ह इत्यकारान्तग्रहणाद् दीर्घाह्नी शरदित्यत्र न भवति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकार
आदेशो भवति । इत्तुवाहणम् । शरवाहणम् । दर्भवाहणम् । वाहने यद्
आरोपितमुह्यते तदाहितमुच्यते । आहितादिति किम् । दाक्षिवाहनम् । दाक्षि-
स्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ९ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्यात्रिमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति । पीयतइति पानम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । मनुष्याभिधानेपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणा बाह्लीकाः । कषायपाणा गन्धाराः । देशइति किम् । दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्यात्रिमित्तादुत्तरस्य । क्षीरपाणं वर्त्तते । क्षीरपानम् । कषायपाणम् । कषायपानम् । सुरापाणम् । सुरापानम् । करणे । क्षीरपाणः कंसः । क्षीरपानः ॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुस्विभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्यात्रिमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत् । माषवापिणौ । माषवापिनौ । नुमि । माषवापाणि । माषवापानि । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि । विभक्तौ । माषवापेण । माषवापेन । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन ॥ पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यो योन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते ॥ इह हि न भवति । गर्गाणां भगिनी, गर्गभगिनी । यदा त्वेवं भवति । गर्गाणां भगो गर्गभगः । गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीति । तदा मातृभोगीणवचित्यमेव णत्वेन भवितव्यम् । माषवापिणी माषवापिनीत्यत्र तु गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति कृदन्तेनैव समासे सति प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यैव सतो नकारो भवति * । तथा नुम्यहणं कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति ॥ युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ आर्ययूना । क्षत्रिययूना । प्रपक्वानि । † दीर्घाद्भी शरत् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु पूर्वपदस्यात्रिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । नुमि । क्षीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ ।

* क्वचित् प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यान्तो नकारो भवतीति पाठः ।

† परिपक्वानीत्यधिकमन्यत्र ।

सीरपेण । सुरापेण । ए इति वर्त्तमाने पुनर्व्यवहृशं विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्वि-
स्मृतीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्नुन्विभक्तिषु पूर्वपदस्याचिमित्तादु-
त्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ । वस्त्रयुगिणः । स्वर्गका-
मिणौ । वृषगामिणौ । नुमि । वस्त्रयुगाणि । खरयुगाणि । विभक्तौ । वस्त्र-
युगेण । खरयुगेण ॥

उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

ए उपदेशे यस्यासौ णोपदेशः । णोपदेशस्य धातोर्यो नकारः तस्य
उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेपि समासेपि । प्रणमति ।
परिणमति । * प्रणायकः । परिणायकः । उपसर्गादिति किम् । प्रयता नायका
अस्माद्वेशात् । प्रनायको देशः । असमासेपीति किम् । पूर्वपदाधिकारात्
समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्व्योतनार्थम् । णोपदेशस्येति किम् ।
प्रनर्दति । प्रनर्दकः ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

हिनु मीना इत्येतयो रूपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो
भवति । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । हीनुमीनायह्ये
विकृतस्यापि भवति । अजादेशस्य स्यानिवत्त्वात् ॥

आनि लोट् ॥ १६ ॥

आनीत्येतस्य लोडादेशस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारा-
देशो भवति । प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि । लोडिति किम् ।
प्रवपानि मांसानि ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्साति-

वपतिवहतिशाम्यतिचिनेतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥

निरित्येतस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति गद
नद पत पद घु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्सासि वपति वहति
शाम्यति चिनेति देग्धि इत्येतेषु परतः । गद । प्रणिगदति । परिणिगदति ।
नद । प्रणिनदति । परिणिनदति । पत । प्रणिपतति । परिणिपतति । वह ।
प्रणिवहति । परिणिवहति । घु । प्रणिददाति । परिणिददाति । प्रणिदधाति ।
परिणिदधाति । माङ् । प्रणिमिमीते । परिणिमिमीते । मेङ् । प्रणिमयते ।

* प्रणयति । परिणयति । प्रणामकः । परिणामकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

परिणिमयते ॥ मा इति माङ्गेङ्गेर्बहुवचमिष्यते ॥ स्यति । प्रणिष्यति । परिणिष्यति । हन्ति । प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । याति । प्रणियाति । परिणियाति । वाति । प्रणिवाति । परिणिवाति । द्वाति । प्रणिद्वाति । परिणिद्वाति । प्साति । प्रणिप्साति । परिणिप्साति । वपति । प्रणिषपति । परिणिषपति । वहति । प्रणिवहति । परिणिवहति । शाम्यति । प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति । चिनोति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । देग्धि । प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि । अङ्गव्यवायेपि नेर्गेदादिषु शत्वमिष्यते ॥ प्रणयगदत् । परिणयगदत् ॥

शेषे विभाषाकखादावषान्तउपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वर्तते उपसर्गादिति च । अककारखकारादिरषकारान्तश्च उपदेशे यो धातुः शेषस्तस्मिन्परत उपसर्गस्याविमितादुत्तरस्य नेर्नकारस्य । विभाषा णकार आदेशो भवति । प्रणिपचति । प्रनिपचति । प्रणिभिनत्ति । प्रनिभिनत्ति । अकखादाविति किम् । प्रनिकरोति । प्रनिखादति । अषान्तइति किम् । प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणं किम् । इह च प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेत्यतीति । इह च मा भूत् । विशेषः । प्रणिषेष्टा । प्रणिषेत्यति ॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्याविमितादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्राणिति । पराणिति ॥

अन्तः ॥ २० ॥

अनितेरिति वर्तते । उपसर्गस्याविमितादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण् । हे पराण् । पदान्तस्येति प्रतिषेधस्यापवादोऽयम् । अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यते । के चित्तु पूर्वसूत्रेणैतदन्तग्रहणं सामीप्यार्थमभिसंबध्नन्ति । निमित्तसमीपस्यैकवर्णव्यवहितस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य णकारादेशो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पर्यन्तीतीति । तैर्द्वितीयमपि पदान्तस्य णत्वार्थमन्तग्रहणमाश्रयितव्यमेव । येषां तु पर्यन्तीतीति भवितव्यमिति दर्शनम् । तेषां पूर्वसूत्रे नार्थान्तग्रहणेन ॥

उभौ साम्यासस्य ॥ २१ ॥

* साम्यासस्यानितेरुपसर्गस्याविमितादुत्तरस्योभयोनकारयोर्णकार आदेशो भवति । प्राणिणिषति । प्राणिणात् । पराणिणिषति । पराणिणात् पूर्वचासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतस्मिन्सति पूर्वणैव कृतस्यस्य द्विर्वचने कृते सिद्धमेतदन्तरणापि वचनं तत्तु माश्रयितव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते । तेन औचठदिति सिद्धं भवति * ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति । प्रहण्यते । परिहण्यते । प्रहणनम् । परिहणनम् । अत्पूर्वस्येति किम् । प्रघ्नन्ति । परिघ्नन्ति । तपरकरणं किम् । चिणि प्राघनि । पर्यघानि ॥

वमोर्वा ॥ २३ ॥

हन्तेरिति वर्त्तते । वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रहण्वः । परिहण्वः । प्रहन्वः । परिहन्वः । प्रहण्यः । परिहण्यः । प्रहन्मः । परिहन्मः * ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति आदेशाभिधाने । अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणनं वर्त्तते । आदेशइति किम् । अन्तर्हणने देशः अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरकरणं किम् । अन्तरघानि ॥

अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तरदेशइति वर्त्तते । अयननकारस्य चान्तः शब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति आदेशाभिधाने । अन्तरयणं वर्त्तते । अन्तरयणं शोभनम् । अदेशइत्येव । अन्तरयनो देशः ॥

कृन्दस्युदवग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते । अकारान्तादवग्रहात्पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति कृन्दसि विषये । नृमणाः । पितृयाणम् । अत्र हि नृमणा पितृयाणमिति अकारोवग्रह्यते । अवग्रहग्रहणं किमर्थमुच्यते । यावता संहिताधिकार आध्यायपरिसमाप्तिरित्युक्तम् । विषयोपलक्षणायेमवग्रहग्रहणमवग्रह्यमाणाद्याया स्यादनवग्रह्यमाणात्मा भूत् । अपदान्ते चावग्रहो नास्ति ॥

नश्च धातुस्योरुषुभ्यः ॥ २७ ॥

नस् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्याचिमित्तादुत्तरस्योरुशब्दात्पुशब्दाच्च कृन्दसि विषये । धातुस्यात्तावत् । अग्ने रताणः । शित्ताणो अस्मिन् । उरुशब्दात् । उरुणस्कृधि । पुशब्दात् । अभी षु णः सखीनाम् । कर्ध्व ऊ षु ण कृतये । अस्मदादेशाय नस्शब्दो बहुवचनस्य वस्त्वसविति ॥

उपसर्गाद्बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रणः

* पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्प इत्यधिकमन्यत्र ।

शूद्रः । प्रणसः प्रणो राजा । न च भवति । प्र ना मुञ्चतम् । बहुल्यहणाद्वा-
दायामपि भवति । प्रणसंमुखम् * । उपसर्गाच्चेति नासिकाया नसादेशः ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्यो यो नकारो ऽव उत्तरस्तस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकारा-
देशो भवति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वं प्रयोजयन्ति ।
अन । प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान । प्रयायमाणम् ।
परियायमाणम् । अनीय । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनिः । अप्रयाणिः ।
अपरियाणिः । इनि । प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः ।
परिहीणः । प्रहीणवान् । परिहीणवान् । अच इति किम् । प्रभुग्नः । परि-
भुग्नः । भुजो कौटिल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् ।
चोः कुरिति कृत्वे सिद्धं परिभुग्न इति † ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपस-
ख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ निर्विण्णोस्मि खलसङ्गेन । निर्विण्णोहमत्र वासेन ॥

णोर्विभाषा ॥ ३० ॥

ण्यन्ताद्वो विहितः कृत्यप्रत्ययः तत्स्यस्य नकारस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्त-
रस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् ।
परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् ।
अप्रयापणिः । अप्रयापनिः । प्रयापिणौ । प्रयापिनौ । विहितविशेषणं किम् ।
प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानेपि यथा स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यच इति वर्तते । हलादियौ धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्यप्रत्ययः
तत्स्यस्य नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो
भवति । प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपणम् । परिकोपनम् । हल इति
किम् । प्रेहणम् । प्रोहणम् । इजुपधादिति किम् । प्रवपणम् । परिवपणम् ।
कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच इत्येव । परिभुग्नः । इजुपधस्य सर्वस्य
हलन्तत्वादिह हल्यहणमादिविशेषणम् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

हल इति वर्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो हल-
न्ताद्वातोर्विहितो यः कृत्यप्रत्ययस्य नकारस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकारो
भवति । प्रेहणम् । परेहणम् । प्रेहणम् । परेहणम् । प्रोम्भणम् । परोम्भणम् ।

* क चित्पुस्तके कृन्तसीति निवृत्तं तेन भाषायामपि भवतीति पाठः ।

† क चिद्भुजो कौटिल्यद्वयारभ्येतत्पर्यन्तं नास्ति ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थे इजादेरेष सनुमो नान्यस्मादिति । प्रमङ्गनम् । परि-
मङ्गनम् । हल इत्यधिकाराद् एषन्ते नित्यं विद्वर्धमेतच्च भवति ॥

वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । निंस निक्ष निन्द इत्येतेषां नकारस्योपसर्गस्याचि-
मिक्तादुत्तरस्य वा शकारादेशो भवति । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् । प्रणिक्षणम् ।
प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । णोपदेशत्वादेतेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायिबेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू कमि गमि प्यायि बेप इत्येतेषामुपसर्गस्याचिमिक्तादुत्तरस्य
कृत्स्नस्य नकारस्य शकारादेशो न भवति । भा । प्रभानम् । परिभानम् । भू ।
प्रभवनम् । परिभवनम् । पू । प्रपवनम् । परिपवनम् । पूञ्चहणं द्रष्टव्यम् ।
पूङो हि भवत्येव यात्वम् । प्रपवणं सोमस्येति । कमि । प्रक्रमनम् । परिक-
मनम् । गमि । प्रगमनम् । परिगमनम् । प्यायि । प्रप्यायनम् । परिप्यायनम् ।
बेप । प्रवेपनम् । परिवेपनम् ॥ एयन्तानां भादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
प्रभापनम् । परिभापनम् ॥

षात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

षकारात्पदान्तादुत्तरस्य नकारस्य शकारादेशो न भवति । निष्पा-
नम् । दुष्पानम् । सर्पिष्पानम् । यजुष्पानम् । षादिति किम् । निर्णयः । पदा-
न्तादिति किम् । कुष्णाति । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमासमा-
सोऽयं तेनेह न भवति । सुसर्पिष्केण । सुयजुष्केण । शेषाद्विभाषेति कप् ॥

नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्त्तते । नशेः षकारान्तस्य शकारादेशो न भवति । प्रनष्टः ।
परिनष्टः । षान्तस्येति किम् । प्रणश्यति । परिणश्यति । अन्तबह्वं षान्तभू-
तपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात् । प्रनश्यति । परिनश्यति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तो यो नकारस्तस्य शकारादेशो न भवति । वृत्तान् । प्रत्तान् ।
अरीन् । गिरीन् ॥

पदव्यवायेपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः पदव्यवायः । पदव्यवधानम् । पदेन व्यवायेपि सति
निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य शकारादेशो न भवति । मावकुम्भवायेन । चतुर-
ङ्गयोगेन । प्रावनदुम् । पर्यवनदुम् । प्रगात्रयामः । परिगात्रयामः ॥ पदव्य-

वाये ऽतद्विदति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । आर्द्रगोमयेष । शुष्कगोमयेष । गोश्च पुरीष इति मयट् । स्वादौ पूर्वं पदमिति गोशब्दः पूर्वपदं तेन व्यवायः ॥

सुभ्रादिषु च ॥ ३९ ॥

नेति वर्तते । सुभ्रा इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य शकारादेशो न भवति । सुभ्राति । अजादेशस्य स्थानिवद्वावादिहाषि प्रतिषेधो भवति । सुभ्रीतः । सुभ्रन्ति । नृनमनः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः । कृन्दस्पृद-
वयहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दन । नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयति । नरीनृत्यते । वृप् । वृप्नोति । नर्तन । गहन । नन्दन । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनं परिगहनमिति संज्ञायां पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्नोति । परिनन्दनमित्यत्रोपसर्गादसमासेपीति प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शराग्निः । दर्भानूपः । इत्येताः संज्ञाः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ आचार्यभोगीनः । आचार्यानी * ॥ इरिका-
दिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम् ॥ इरिका । तिमिर । समीर । कुबेर ॥ हरि ॥ कर्म्मर इत्युत्तरपदवनशब्दस्यस्य संज्ञायाम् ॥ सुभ्रादिराकृतिगणः । अविहितल-
क्षणो णत्वप्रतिषेधः सुभ्रादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोःश्चुना श्चुः ॥ ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां सचिपाते शकारचवर्गावादेशो भवतः ।
स्तोः श्चुनेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाभ्यामपि
संनिपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च संनिपाते चवर्गो
भवति । आदेशे तु यथासंख्यमिष्यते । सकारस्य शकारस्तवर्गस्य च चवर्ग
इति । सकारस्य शकारेण संनिपाते । वृत्तश्चेति । वृत्तश्चेति । तस्यैव चवर्गेण ।
वृत्तश्चिनोति । वृत्तश्चिनोति । वृत्तश्चादयति । वृत्तश्चादयति । तवर्गस्य शका-
रेण । अग्निचिच्छेति । सोमसुच्छेति । तस्यैव चवर्गेण । अग्निचिच्छिनोति । सोम-
सुच्छिनोति । अग्निचिच्छादयति । सोमसुच्छादयति । अग्निचिञ्जयति । सोम-
सुञ्जयति । अग्निचिञ्जकारम् । सोमसुञ्जकारम् । अग्निचिञ्जकारः । सोमसु-
ञ्जकारः । मञ्जेः मञ्जति । भञ्जेः भृञ्जति । प्रश्चेर्हृश्चति । यञ्जः यञ्जः । याचे-
र्याञ्जा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्यातानुदेशाभावस्य । स्तोः श्चाविति
सप्तमीनिर्देशो न कृतः । पूर्वेषां परेषां च श्चुना संनिपाते श्चुत्वं यथा स्यादिति ॥

* तथा हायनस्य नेष्यते । त्रिहायनः चतुर्हायनः कर्म्मर इति चोत्तरपदस्य संज्ञायाम्
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां संनिपाते षकारटव-
र्गावादेशो भवतः । अत्रापि तथैव संख्यातानुदेशाभावः । षकारेण सकारस्य ।
वृत्तषण्डे । प्लुत्तषण्डे । तस्यैव टवर्गेण । वृत्तष्टीकते । प्लुत्तष्टीकते । वृत्तष्टकारः ।
प्लुत्तष्टकारः । तवर्गस्य षकारेण । पेष्टा । पेष्टुम् । पेष्टवम् । कृषीष्ट । कृषीष्टाः ।
तस्यैव टवर्गेण । अग्निचिष्टीकते । सोमसुष्टीकते । अग्निचिष्टकारः । सोमसुष्ट-
कारः । अग्निचिष्टीनः । सोमसुष्टीनः । अग्निचिष्ट ठाकते । सोमसुष्ट ठाकेने ।
अग्निचिष्टणकारः । सोमसुष्टणकारः । अत्त । अदृति । अद्द । अहुति ॥

न पदान्ताट्टारनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति नास्मिन्तदुर्जयित्वा ।
श्वलिट्साये । मधुलिट् तरति । पदान्तादिति किम् । ईड स्तुतौ । ईट्टे ।
टोरिति किम् । सर्पिष्टम् । अनामिति किम् । षण्णाम् । अत्यल्पमिदमुच्यते ॥
अनामवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगरी ॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते । तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तच्च भवति । अग्निचित्पण्डे ।
भवान्पण्डे । महान्पण्डे ॥

शात् ॥ ४४ ॥

तोरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तच्च भवति । प्रश्नः ।
विश्नः ॥

यरोनुनासिकेनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तषण्णमनुवर्त्तते । यरः । पदान्तस्यानुनासिके परतो वानुनासि-
कादेशो भवति । वानयति । वाङ्गयति । श्वलिणयति । श्वलिङ्गयति । अग्नि-
चिद्वयति । अग्निचिद्वयति । त्रिष्टुन्नयति । त्रिष्टुम्वयति । पदान्तस्येत्येव ।
वेद्वि । चुभाति ॥ यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
वाङ्गात्रम् * । कियन्मात्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् ॥

अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

यर इति वर्त्तते । अच उत्तौ यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे
भवतः । अर्द्धः । मर्द्धः । ब्रह्म । अपह्वते । अच इति किम् । हुते । ह्वलयति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

अच इति वर्तते । यर इति च । अच उत्तरस्य यरो द्वे भवतो ऽनचि परतः । दद्वच । मद्वच । अच इत्येव । स्मितम् । स्मातम् ॥ यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ के चिदत्र यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति व्यावर्तते । तेषामुल्का वाल्मीकि इत्युदाहरणम् । अपरे तु यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमीति तेषां दध्यत्र मध्यत्रेत्युदाहरणम् ॥ शरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी स्थान स्यात्तेत्युदाहरणम् । अथ वा खय उत्तरस्य शरो द्वे भवतः । वत्सरः । अप्सराः ॥ अवसाने च यरो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्क् । वाक् । त्वक्क् । त्वक् । षट् । षट् । तत् । तत् ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी परत आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः । अनचि चेति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशइति किम् । तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येव । पुत्रानतीति पुत्रादिनी । शिशुमारी व्याघ्री ॥ तत्परे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रपुत्रादिनि त्वमसि पापे ॥ वा हतजग्धपरइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादे ॥ * ॥ चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । तकारस्य थकारः । यथ्सः । ककारस्य । खकारः । अक्षरम् । पकारस्य फकारः । अफ्सराः ॥

शरोचि ॥ ४९ ॥

नेति वर्तते । शरोचि परतो न द्वे भवतः । अचो रहाभ्यामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । कर्षेति । वर्षेति । आकर्षः । अक्षदशः । अचीति किम् । दृश्यते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्षेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन न भवति । इन्द्रः । चन्द्रः । उष्ट्रः । राष्ट्रम् । आष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विवचनं न भवति । मर्कः । मर्कः । मृत्वा । अपहृते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दात्रम् । पात्रम् । मूत्रम् । सूत्रम् ॥

भलां जशभशि ॥ ५३ ॥

भलां स्थाने जशदेशो भवति भशि परतः । लब्धा । लब्धुम् । लब्ध-
व्यम् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् ।
कशीति किम् । दत्तः । दत्त्यः । दध्मः ॥

अभ्यासे चर्च्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्त्तमानानां भलां चरादेशो भवति चकारान्तश्च । चिञ्चि-
निति । चिञ्चिन्सति । ठिठकारयिषति । तिष्ठसति । पिफकारयिषति । बु-
बुषति । जिघत्सति । डुडौकिषते । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिची-
बति । टिटौकिषते । तितनिषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशो भवन्ति । जिञ्चि-
निति । बुबुधे । ददौ । हिद्ये ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो भलां चरादेशो भवति । भल्यहणं नानुवर्त्तते पूर्वसूत्रे
वानुहृतत्वात् । भेत्ता । भेत्तुम् । भेत्तव्यम् । युयुत्सते । आरिष्यते । आलिष्यते ॥

वावसाने ॥ ५६ ॥

भलां चरिति वर्त्तते । अवसाने वर्त्तमानानां भलां वा चरादेशो भवति ।
वाक् । वाग् । त्वक् । त्वग् । खलिट् । खलिङ् । त्रिष्टुप् । त्रिष्टुब् ॥

अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः अप्रगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्त्तमाने वानुनासिकादेशो भवति । दधि २ ।
मधु २ । कुमारी २ । अण इति किम् । कर्तुं । हर्तुं । अप्रगृह्यस्येति किम् ।
अग्नी । वायू ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परतसवर्णे आदेशो भवति । शङ्किता । शङ्कि-
तुम् । शङ्कितव्यम् । उज्झिता । उज्झितुम् । उज्झितव्यम् । कुण्डिता । कुण्डि-
तुम् । कुण्डितव्यम् । नन्दिता । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । कम्पिता । कम्पि-
तुम् । कम्पितव्यम् । इह कुर्वन्ति वृषन्ति इत्यत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नका-
रस्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि । परसवर्णेन पुनर्नकार एव भवति । तस्याप्य-
सिद्धत्वात्पुनर्णत्वं न भवति । एवमनुस्वारीभूता णत्वमतिक्रामतीति । ययीति
किम् । आक्रंस्यते । आचिक्लंस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

यदान्तस्यानुस्वारस्य यमि परतो वा परसवर्णादेशो भवति । तद् कश्चिच्चपत्तश्चयमानन् नभःस्थम्पुङ्खो वधीत् । तं कथं चिच्चपत्तं हयमानं नभःस्थं पुङ्खोवधीत् ॥

तौर्लि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निचिह्नुनाति । सोमसुह्नुनाति । भवोह्नुनाति । महोह्नुनाति ॥

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्तते । उद उत्तरयोः स्या स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो भवति । उत्थाता । उत्थातुम् । उत्थातव्यम् । स्तम्भेः सत्वपि । उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् । उत्तम्भितव्यम् । स्यास्तम्भोरिति किम् । उत्त्नातः ॥ उदः पूर्वसवर्णस्थे स्कन्देस्कन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अये दूरमुत्कन्दः ॥ रोगे वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उत्कन्दको नाम रोगः । कन्दतेर्वा धात्वन्तरस्यैतद्रूपम् ॥

अयो ह्यन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

अय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्वसति । वाग् हसति । श्वालिङ् ठसति । श्वलिङ् हसति । अग्निचिद्गुसति । अग्निचिद् हसति । सोमसुदुसति । सोमसुद् हसति । चिष्टुब्धसति । चिष्टुब्ध हसति । अय इति किम् । प्राङ् हसति । भवान्हसति ॥

अश्छेष्टि ॥ ६३ ॥

अय इति वर्तते । अन्यतरस्यामिति च । अय उत्तरस्य अकारस्याष्टि परतश्छकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाक्छेते । वाक् शेते । अग्निच्छेते । अग्निचित् शेते । सोमसुच्छेते । सोमसुत् शेते । श्वलिङ् छेते । श्वलिङ् शेते । चिष्टुप्छेते । चिष्टुप् शेते ॥ कृत्वममीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । तच्छ्रुतोकेन तच्छ्रमश्रुणेत्येवमर्थम् ॥

हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । हल उत्तरेषां यमां यमि परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् । शय्या इत्यत्र द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयस्तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति । शय्या । शय्या । आदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर एको यकारो ययो मय इति क्रमजो द्वितीयः । तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति । आदित्यो देवता अस्य स्थालीपाकस्येति आदित्यः । आदित्य इत्यत्रापि

द्वी यकारो क्रमजस्तृतीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । हल इति किम् । अचम् । यमामिति किम् । अग्निः । यमीति किम् । शार्ङ्गम् ॥

भरो भरि सवर्णे ॥ ६५ ॥

हल इति वर्त्तते हल उत्तरस्य भरो भरि सवर्णे परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् । प्रत्यक्षमवत्तमित्यत्र त्रयस्तकाराः । क्रमजश्चतुर्थः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । महत्त इत्यत्र चत्वारस्तकाराः क्रमजः पञ्चमस्तत्र । मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्यमानां वा लोपो भवति । महच्छब्दस्य ह्रस्वसंख्यानसामर्थ्यादेव उपसर्गात् इति तत्त्वं भवति । भर इति किम् । शार्ङ्गम् । भरीति किम् । प्रियपञ्चुः । अज्ञोपस्य च पूर्वचासिद्धे न स्थानिवद्विति स्थानिवद्वावप्रतिषेधादत्र चकारस्य अकारे लोपः स्यात् । सवर्णे इति किम् । तर्त्तो । तर्त्तुम् । तर्त्तव्यम् । सवर्णयहणसामर्थ्यादिह संख्यातानुदेशो न भवति । सवर्णेनात्र लोपो विज्ञायते । तेन शिण्ठि पिण्ठि इति ठकारे ढकारस्य लोपो भवति ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । पवति । पठति । अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतच्च प्रवर्त्तते । तेनोदात्तस्वरितावुभावपि श्रूयते ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति । पूर्वण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अगार्ग्यकाश्यपगालवानां मतेन । उदात्त उदयो यस्मात्स उदात्तोदयः । उदात्तपर इत्यर्थः । एवं स्वरितोदयः । उदात्तोदयस्तावत् । गार्ग्यस्तत्र । वात्स्यस्तत्र । तत्रशब्द आद्युदात्तः । तस्मिन्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति । स्वरितोदयः । गार्ग्यः कृ । वात्स्यः कृ । कृशब्दः स्वरितः तस्मिन्परतो ऽनुदात्तः स्वरितो न भवति । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति किम् । गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः कृ । तेषां हि मतेन स्वरितो भवत्येव । उदात्तपरस्येति वक्तव्यउदयग्रहणं मङ्गलार्थम् । अनेकाचार्यसंकीर्तनं पूजार्थम् ॥

अ अ इति ॥ ६८ ॥

एकोत्र विवृतो ऽपरः संश्रुतस्तत्र विवृतस्य संश्रुतः क्लियते । अकारो विवृतः संश्रुतो भवति । वृचः । पृचः । इह शास्त्रे कार्यार्थमकारो विवृतः

प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते ॥
दीर्घप्लुतयोश्चानेन विवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते ॥ तेन तयोः संवृतो न भवति ॥
संवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते ॥ तेन सर्वगुणः प्रत्यापद्यते ॥

दृष्ट्युपसंख्यानवति शुद्धगणा विवृतगूढसूचार्था ।

व्युत्पन्नरूपसिद्धिवृत्तिरियं काशिका नाम ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।

शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य ग्रन्थकारेण ॥

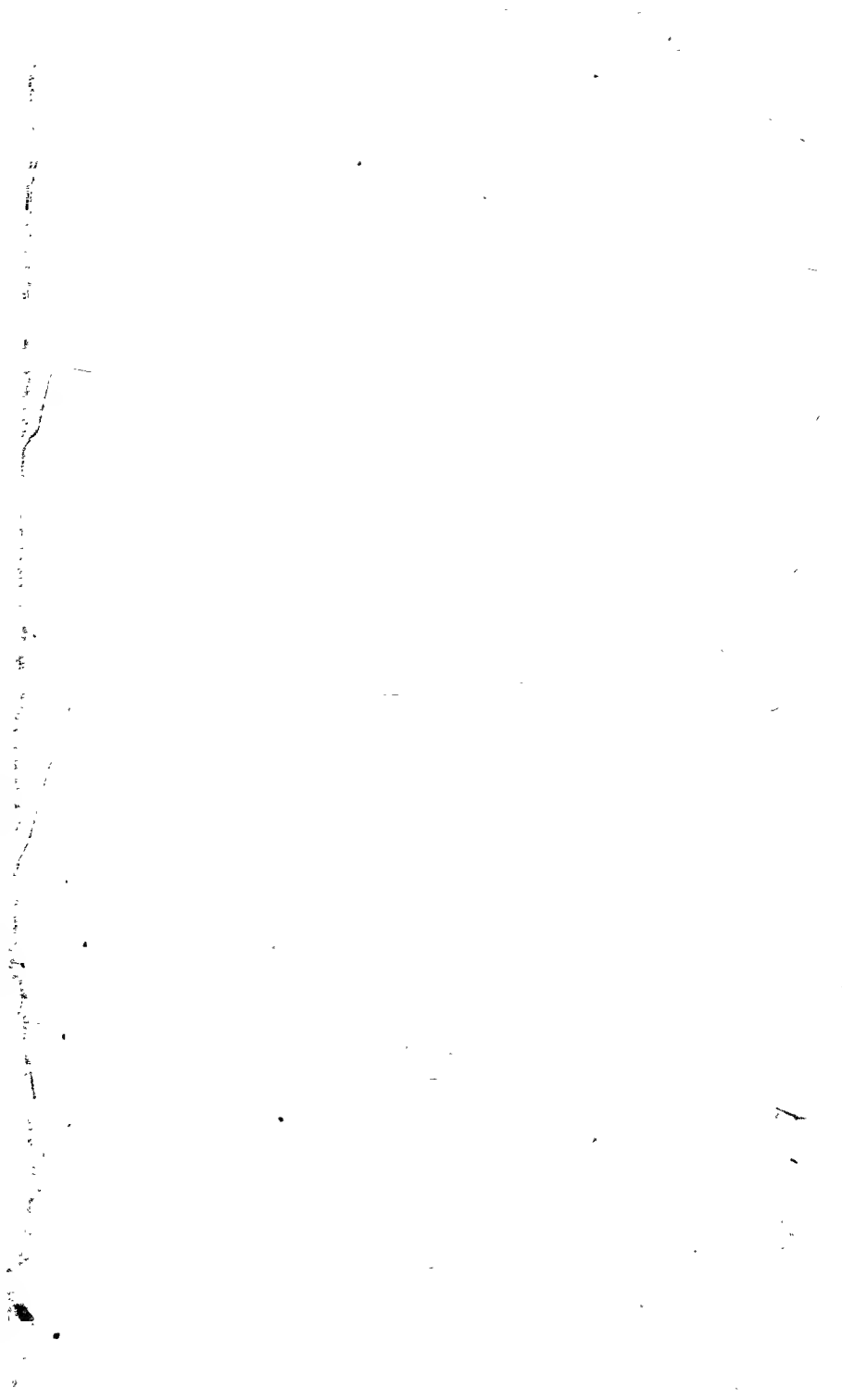
इति श्रीचामनकृतकाशिकावृत्तावष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायो ग्रन्थश्च ॥

106) अङ्क

Vyākaraṇa
Sanskrit - Vyākaraṇa
" — Grammar

Set
N2/2/76

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

27200

Call No. Sa 4V/V.J/ Bal.

Author—Vamana, and Jaya-
Ditya.

Title—Kasika : A Commentary
of Panini's Grammar

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return ^{As per stamp.}